

Magyarország Európában, Európa a világban

Szerkesztette: Koller Boglárka, Marsai Viktor

Tanulmánykötet Gazdag Ferenc 70. születésnapjára

DIALÓG CAMPUS

MAGYARORSZÁG EURÓPÁBAN, EURÓPA A VILÁGBAN

Tanulmánykötet
Gazdag Ferenc 70. születésnapjára

MAGYARORSZÁG EURÓPÁBAN, EURÓPA A VILÁGBAN

TANULMÁNYKÖTET GAZDAG FERENC
70. SZÜLETÉSNAPIJÁRA

Szerkesztette:
Koller Boglárka, Marsai Viktor

A kiadvány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001
„A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés”
című projekt keretében került kiadásra.

A kötet a Nemzeti Közszolgálati Egyetem megbízásából jelent meg.

Szerzők:

Arató Krisztina	Horváth Jenő	Remek Éva
Békés Csaba	Horváth Miklós	Rostoványi Zsolt
Bene Krisztián	Kaiser Ferenc	Siklósi Péter
Csiki Tamás	Koller Boglárka	Stipta István
Fejérdy Gergely	Losoncz Miklós	Szávai Ferenc
Forgács Balázs	Lugosi Győző	Szilágyi István
Garadnai Zoltán	Marsai Viktor	Takács Judit
Gulyás László	Molnár Anna	Tálas Péter
Gyarmati István	N. Rózsa Erzsébet	Tóth Norbert
Halmi Péter	Pál István	Tuka Ágnes
Hettyey András	Rácz András	Vizi László Tamás

Szakmai lektor: Gazdik Gyula
Szöveggondozás: Schmidt Rita Emese

A kézirat lezárva: 2016. június 1.

© Dialóg Campus Kiadó, 2016
© Szerkesztők, 2016
© Szerzők, 2016

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

Tartalomjegyzék

Köszöntő	13
Magyarország Európában – Európa a világban	17
I. FEJEZET: A VELÜNK ÉLŐ MÚLT	19
Kaiser Ferenc: „Emlékezz Nelsonra!” – Az első lissai tengeri ütközet	21
Forgács Balázs: Antoine Henri Jomini és a nemzeti háború	35
Vizi László Tamás: A magyar béke delegációk vezetőinek párizsi beszédei 1920-ban és 1946-ban	45
A magyar béke delegációk Párizsban	45
„Apponyi nagy expozéjának napja...” – 1920. január 16.	48
Gyöngyösi János felszólalása a békekonferencia plenáris ülésén – Párizs, 1946. augusztus 14.	52
Szávai Ferenc: Biztonsági rendszer születik: a Nemzetek Szövetsége	57
A Nemzetek Szövetségének születése	57
Az európai gazdaság helyreállítása	62
Jóvátétel versus gazdasági helyreállítás	63
A szanálás és a kölcsön hatása	65
Gulyás László: A francia külpolitika Osztrák–Magyar Monarchia-ellenes irányvonalának formálódása a háború kitörésétől 1917 novemberéig	69
Bevezetés	69
A francia külpolitika dilemmája	70
Az Osztrák–Magyar Monarchia-ellenes irányvonal tagjai:	
a professzorok	71
Az Osztrák–Magyar Monarchia-ellenes irányvonal tagjai: az újságírók	73
Az Osztrák–Magyar Monarchia-ellenes irányvonal tagjai: a szabadkőművesek	75
A monarchiaellenes irányvonal tevékenysége	76
A hivatalos francia külpolitika monarchiaellenes félfordulata	77
Bene Krisztián: A Szabad Francia Erők 13. idegenlégiós könnyűdandárjában szolgáló magyar önkéntesek	79
Bevezetés	79
A Szabad Francia Erők 13. idegenlégiós könnyűdandárja	81
Az alakulat afrikai és közel-keleti harcai	82
A különítmény magyar tagjai	85
Összefoglalás	88

Fejérdy Gergely: Adalékok az 1950-ben Budapestről kiutasított francia katonai attasé életútjának történetéhez	89
Magyar katonai kémelhárítás és a nyugati hírszerző szervek a hidegháború első éveiben	89
A francia hírszerzés és Magyarország a második világháború után	91
Georges Barazer de Lannurien, a szökött hadifogoly	92
Jól képzett francia felderítőtiszt Magyarországon	93
Lannurien főhadnagy karrierjének alakulása a második világháború végén	94
Lannurien mint budapesti katonai attasé	96
Epilógus	99
Békés Csaba: Hruscsov és Kádár. Az elhalasztott lehetőség: a szovjet csapatok kivonásának terve 1958-ban	101
A hruscsovi koegzisztenciális fordulat	101
A hruscsovi békeoffenzíva és az egyoldalú engedmények politikája	103
Kádári dilemmák	105
Pál István: A francia kapcsolat. Izrael fegyverkezésének főbb tendenciái az 1960-as évek elején a Belügyminisztérium II/3. (Hírszerző) Osztálya jelentései alapján	111
Tóth Norbert: Mélyfúrások a Bem téren (valamint a Nádor utcában és a Dísz téren). Három magyar külügyminiszter vázlatos portréja	121
Batthyány Kázmér	121
Kánya Kálmán	126
Puja Frigyes	132
Horváth Miklós: A magyar katonadiplomácia szerepe a Varsói Szerződés felszámolásában	137
A történelmi előzményekről röviden	137
A szovjet csapatok kivonása Magyarországról	138
Magyar döntés a Varsói Szerződés felmondásáról	140
A Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottság tevékenysége	141
Az első tanácskozás Prágában	142
Az első egyeztető konzultáció Budapesten	143
Szófia – a kormány meghatalmazotti bizottságok második ülése	145
„Közzjáték» a Honvédelmi Minisztériumban»	146
A harmadik ülés Varsóban	147
Döntés a Varsói Szerződés megszüntetéséről	148
II. FEJEZET: MAGYARORSZÁG A VILÁGBAN	151
Hettyey András: Kölcsönös érdekek: magyar–német gazdasági kapcsolatok az Antall-kormány időszakában	153
Bevezetés	153
Kétoldalú kereskedelem	154
Befektetések	155

Pénzügyi segítség	158
Német munkaerőpiaci támogatások	162
Összegzés	166
Lugosi Győző: Adalékok a szcientológia negyedszázados magyarországi történetéhez	169
Bevezetés	169
„Destruktív szekták”?	171
Szcientológia és rendszerváltozás	175
Emelkedés. És hanyatlás?	180
A szcientológiavallás mint kereskedelmi védjegy és áru	185
Nagyné Rózsa Erzsébet: Magyarország és az arab Közel-Kelet	189
Globális nyitás vs. keleti nyitás – a magyar külpolitika régi-új irányai	191
Magyarország és az arab tavasz	195
A magyar diplomácia sikertörténete: Líbia	196
Zárszó helyett	197
Rácz András: A magyar globális/keleti nyitás – elméleti áttekintés elsődleges források alapján	201
Az elmosódott Kelet-fogalom	202
A Kelettel való kapcsolatok erősítésének szükségessége	204
A „globális nyitás” megjelenése	204
A keleti nyitás megjelenése	206
Újdonság-e a globális/keleti nyitás?	206
A globális nyitás és a keleti nyitás viszonya	207
Összegzés	209
Csiki Tamás: A szó, a tett és a szándék egysége. Magyarország közép-európai védelempolitikai orientációs lehetőségeinek modelljei és azok értékelése	211
Koncepcionális alapvetés és az értékelés szempontrendszere	211
A három együttműködési keretrendszer értékelése	213
„Közép-európai” stratégiai irány – a lengyel együttműködés („területvédelmi” modell)	213
„Déli” stratégiai irány – az olasz együttműködés („status quo” modell)	215
„Nyugati” stratégiai irány – a német együttműködés („hadiipari modernizációs” modell)	217
Ajánlások: a szó, a tett és a szándék egysége	219
III. FEJEZET: EGYSÉG ÉS EURÓPA	221
Garadnai Zoltán: De Gaulle tábornok Európa-politikája	223
Bevezetés	223
A <i>grandeur</i> fogalma	223
Kelet-Európa és az „európai Európa” értelmezése	228
Az „Atlanti-óceántól az Urálig terjedő Európa”	229
A német egyesülés kérdése és a francia keleti nyitás korlátai	230
Összegzés	232

Stípta István: Faluhelyi Ferenc és a Páneurópa-mozgalom	233
Bevezetés	233
Faluhelyi és az első páneurópai kongresszus	235
A páneurópai program Faluhelyi-kritikája	238
<i>Páneurópa és a Nemzetek Szövetsége</i>	239
<i>Páneurópa és a nemzetiségi kérdés</i>	240
<i>A Kalergi-terv és a határ, valamint a kisebbségi kérdés</i>	241
<i>Páneurópa és a gazdaság</i>	242
Összegzés	243
Koller Boglárka: Széteső építmény vagy új típusú integráció?	245
Bevezetés	245
Melyik Európa? A differenciált integráció	246
Kint vagy bent? Cameron étlapja	249
Lopakodó szupranacionalizmus	251
Menekültek, határok, Schengen	252
Újrapolitizált, de közös narratíva nélkül maradt Európa	254
Arató Krisztina: Mi végre is van az Európai Unió?	257
Bevezetés	257
Az integrációs folyamat kezdetei	258
Maastricht	260
A 2010-es évek	262
Összegzés	264
Halmai Péter: Európai integráció, gazdasági kormányzás, tagállami szuverenitás	265
Integráció és szuverenitás	265
Integrációelmélet és szuverenitás	266
Gazdasági integráció: a korlátozott szabályalkotástól a gazdasági kormányzásig	267
A gazdasági kormányzás intézményi konstrukciói	269
Gazdasági unió és szuverenitás	270
Válságkezelés és reform	271
Rendszerszintű reform: GMU 2.0	273
Választ igénylő kérdések	276
Tuka Ágnes: Érdekek és értékek harca. Az Európai Unió és az Oroszországi Föderáció	279
Bevezetés	279
Visszapillantás	280
Kapcsolatok alakulása	282
Az orosz–EU kapcsolatok „befagyása”	284
Elmérgesedett viszony – az ukrán válság következményei	286
Konklúziók?	289
Horváth Jenő: A Monti-kormány kísérlete Olaszország hanyatlásának megállítására (2011–2013)	291
Bevezetés	291
A technokrata kormány	291

A kormányprogram, a reménykeltő első félév	293
Európa-politika, kül- és biztonságpolitika	296
Megtorpanás és a bukás	299
Losoncz Miklós: Magyarország az EU-ban – elszalasztott lehetőségek a felzárkózásban	301
Bevezetés	301
Konvergencia az egy lakosra jutó GDP mutatószámai alapján	303
Termelékenység	305
Gazdasági növekedés	307
Külföldi működőtőke-beáramlás	308
Európai uniós fejlesztési források	310
Okok és következmények	311
Összefoglalás, következtetések	313
IV. FEJEZET: AZ EURÓPAI BIZTONSÁG A VÁLTOZÓ VILÁGBAN	315
Siklósi Péter: Korunk Európájának biztonságpolitikai kihívásai	317
Bevezetés	317
2014 – tényleg korszakhatár?	317
Játékosok	318
Keleti színtér	321
Déli színtér	324
Tanulság	326
Gyarmati István: Szép új világ	327
Tálas Péter: A magyar terrorveszélyhelyzet-diskurzus margójára	333
Takács Judit: Egy 360 fokos fordulat története. Osztrák biztonságpolitika a Schüssel-kormányok idején (2000–2006)	341
Bevezetés	341
A fekete-kék kormányalakítás és a szankciók	342
<i>Biztonságpolitikai viták és a nagykoalíció vége</i>	342
<i>A nagykoalíciós kísérlet bukása 1999–2000-ben és a kormányalakítás</i>	343
<i>Az uniós tagállamok által bevezetett szankciók</i>	344
<i>A kormányprogram a biztonság- és védelempolitikáról</i>	345
Az új biztonság- és védelempolitikai doktrína	347
<i>A kormány kísérletei a semlegesség feladására</i>	347
<i>A biztonság- és védelempolitikai doktrína</i>	348
<i>A Bundesheer fejlesztésével kapcsolatos döntések</i>	349
Visszatérés a semlegességhez	351
<i>A 2002-es választások és az iraki háború</i>	351
<i>Ausztria, a konvent és az európai biztonság- és védelempolitika</i>	353
<i>A semlegesség reneszánsza</i>	354

Rostoványi Zsolt: Szektarianizmus és geopolitika a Közel-Keleten:	
a szunnita–síita törésvonal és a szaúdi–iráni rivalizálás	357
Bevezetés	357
A szunnita–síita törésvonal	357
A szaúdi–iráni vetélkedés kezdetei	359
A síita újjáéledés	361
Vallás vagy (geo)politika?	362
Síita térítés szunnita országokban	363
Irak: a szektarianizmus újjáéledése	365
Szaúdi síiták: „belső ellenség”?	367
A szaúdi–iráni kapcsolatok jelene	369
Befejezés	371
Szilágyi István: Az orosz geopolitikai gondolkodás eurázsiai és birodalmi aspektusai	373
Az orosz geopolitikai gondolkodás irányzatai	373
<i>A szlavofil irányzat</i>	373
<i>Az eurázsianisták</i>	375
Alekszandr Dugin és a neo-eurázsianista birodalomépítő geopolitika	378
Molnár Anna: A biztonsági szektor reformja	389
Bevezetés	389
SSR-szereplők és -alapelvek	391
SSR és a nemzetközi szervezetek	393
OECD	393
EU	394
ENSZ	396
NATO	397
Következtetések	399
Marsai Viktor: Az EUTM Szomália mérlege	401
Bevezetés	401
Az első kurzusok	402
A stagnálás korszaka	404
Az út Mogadishuba – 2014–2016	404
A politika csapdájában – összegzés gyanánt	406
Remek Éva: Közép-európai körkép: fókuszban a V4	409
Bevezetés	409
Módszertan – geopolitikai szempontok	410
<i>A közép-európai régió és az együttműködés főbb jellemzői</i>	411
A Visegrádi Együttműködés kül- és biztonságpolitikája	412
<i>A múlt...</i>	412
<i>A jelen...</i>	415
<i>És a jövő</i>	416
Eredmények	416
Befejezés helyett	417
A kötetben közreműködő szerzők	419

Köszöntő

A jelen kötet szerkesztői alighanem azért kértek fel engem a Gazdag Ferenc professzor úr tiszteletére összeállított kötet előszavának megírására, mert tudják, hogy régóta, s közös munkahelyünk, a Stratégia Védelmi Kutatóközpont révén (amelynek Gazdag Ferenc 1992 és 2000 között igazgatója volt) közelről ismerjük egymást. Azt valószínűleg jóval kevesebben tudják, hogy ismeretségünk és barátságunk sokkal korábban, éppen 35 éve kezdődött. 1981 tavaszán – még elsőéves bölcsész egyetemistaként – lettem ugyanis állandó tagja annak a Gazdag Feri által szervezett tarokk-körnek, amelyben időről időre mindmáig megkíséreljük elfogni a másik huszonegyesét. Az akkori, többnyire fiatal, pályakezdő ELTE-sekből (történészekből, irodalmárokból, pszichológusokból) álló kártyatársaságnak úgy mutatott be: az „Elsős” – s a tarokk-kör tagjai a mai napig így neveznek. Gazdag Feri és a tarokk révén kerültem le – szintén még egyetemistaként – az Apostolok sörözőbe is, ahol a '80-as évek elején az ELTE Bölcsészettudományi Karának fiatal történészei (tanársegédek, adjunktusok) gyűltek össze, hogy munka után, sör vagy vörösbor mellett megbeszéljék a tanszék, a kollégák, a kar, az egyetem és a világ kérdéseit. Fiatalok voltak és nagyon okosak, tele tervekkel, ambíciókkal, optimizmussal – s ez igen inspirálóan hatott azokra az egyetemistákra is, akik készek voltak hozzájuk öregedni. Lenyűgöző szakmai beszélgetéseknek lehettünk tanúi esténként a fiatal oktatók között, sőt nem egyszer a fiatal oktatók és olyan professzorok között is, akiket korábban csak évfolyam-előadásokon hallgathattunk vagy a szakirodalomból ismertünk. Megtudtuk, ki min dolgozik, milyen tanulmányt készít, hol jelenik meg írása, s gyakran mi jelentettük az első olvasóközönségét egy-egy munkának. Pontosan emlékszem, hogy 1983-ban milyen izgalommal vártunk Feri első kötetének – a Balázs Józseffel közösen írt *Fegyverek a Diadalív alatt* – megjelenését.

Jóllehet szakmai kapcsolatom Gazdag Ferencel hivatalosan – vagyis szakmai életrajzaink tanúsága szerint – csak 1994-től datálódik, ekkor hívott át ugyanis munkatársnak a Stratégiai Védelmi Kutatóintézetbe, ez a viszonyunk is jóval korábbiól indult. 1987-ben Feri adjunktusként a *Franciaország története* című monográfiájához kezdte el az anyagokat rendezni (ez később 1988-ban, majd aktualizálva 1995-ben és 2011-ben is megjelent), illetve az *Európai integrációs intézmények* című, először 1992-ben (majd később többször is) megjelent könyvéhez készített előtanulmányokat, miközben én fiatal tanársegédként a második világháború utáni Kelet-Európa történetét tanítottam az ELTE Politikaelméleti Tanszékén. Az év jól indult számomra, négy recenziót is írtam, de év közepén egy szerelmi bánat okán egészen egyszerűen elhagyott az íráskedv. Valószínűleg sokat panaszkodhattam erről, mindenesetre – mint évekkel utóbb kiderült – Ferinek elege lett abból, hogy hónapok óta nem írtam egy sort sem, így előbb megkísérelt rávenni arra, hogy nősüljek meg, ám miután erre éppen nem voltam kapható, rávette Kiss J. Lászlót, a Magyar Külügyi Intézet akkori tudományos igazgatóhelyettesét, hogy az MKI rendeljen meg tőlem egy szakmai anyagot,

hátha kizökökcent vele szerelmi bánatomból és az ezzel együtt járó írásképtelenségemből. Intellektuális intervenciójuk több szempontból is igen hatásos volt, mivel megszületett az első külpolitikával kapcsolatos nagyobb háttér tanulmányom (*A lengyel külpolitika történeti meghatározottsága*), amely saját magam számára meghatározó volt szakmai pályafutásom szempontjából. 1988-ban pedig megnősültem, s az eseményt követően – legalábbis lelki okok miatt – már nem nagyon akadt problémám az írással. Utólag visszanézve jól látom, hogy Ferinek ebben a tehetséggondozó, a fiatalokat szakmailag mindig támogató magatartásában már az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején ott volt – még ha csak csírájában is – az iskolateremtő törekvés, illetve az erre való tehetség, tudás és leleményesség, aminek e kötet is kiváló bizonyítéka.

A Stratégiai Védelmi Kutatóintézetben eltöltött közös évek – és itt több mint két évtizedről van szó – mindmáig meghatározóak mindkettőnk számára. Ő valószínűleg azt mondja, hogy most lenne jó, mai fejjel, okosabban újakezdeni. Én viszont úgy gondolom, hogy a sikertörténeteknek – és az SVKK-t feltétlenül annak tekintem (mindenekelőtt az ő sikerének!) – a hibák és a kanyarok is szerves, olykor nagyon inspiráló részét alkotják. Mivel az SVKK történetét egy később részletesebben elmesélendő közös történetünknek tartom, itt és most csupán két mozzanatot emelnék ki együtt töltött huszonkét évünkéből.

Az egyik, hogy az 1990-es évek elején-közepén Nyugaton mennyire privilegizált intézményként tekintettek ránk. Azt hitték, hogy képesek vagyunk a magyar védelmi-biztonságpolitikai döntéshozatal közvetlen befolyásolására. Persze nem így volt, de ha akkor ezt megmondjuk nekik, valószínűleg nem hitték volna el. Utólag visszatekintve tényleg kiváltságos intézmény voltunk, de elsősorban azért, mert éveket kaptunk arra, hogy felépítsünk egy olyan hazai *think tank*-et, amely azután – persze a maga szerény módján, de valóban – formálta a magyar biztonságpolitikai közbeszédet, olykor a döntéseket és a stratégiai dokumentumokat is. Az SVKK mai munkamódszere (csapatmunka), a munkatársak kiválasztásának szempontjai (kutatni, oktatni, gyorsan írni, médiaképesnek és csapatjátékosnak lenni alapkövetelmény), kiadványainak túlnyomó többsége (*Elemzések, Nézőpontok, Védelmi Tanulmányok*) Feri vezetése alatt születtek meg, nem is beszélve arról a rengeteg könyvről – köztük könyvsorozatokról –, amelyeket akkoriban jelentettünk meg. Ekkortól kezdett el velünk dolgozni Bazsó Márton, aki nemcsak a biztonságpolitikai szövegek legkiválóbb olvasószerkesztője, de ezektől az évektől kezdve tarokk-körünk legfőbb szervezője is lett. Feri kötelezővé tette az át- és továbbképzésekre való külföldi utazásokat is, amit különösen az oroszul jól, de angolul kevésbé jól beszélő katonák viseltek nehezen. De fegyelmezetten elfogadták, sőt utólag mindig elismerték Feri döntésének helyességét, ami akkoriban korántsem volt természetes a Magyar Honvédség tisztjeinek részéről egy civilvel kapcsolatban. Emlékszem Fülöp Imire, aki a kanadai Winnipegben arra kérte katonakollégáit, hogy mutassák meg neki a műholdas felvételeken saját csepeli házát. Megtették. Itthon azt mondta – mi több, megesküdtött rá –, hogy látta a piros Ladáját is...

A másik mozzanat a biztonságpolitikával mint diszciplínával kapcsolatos. Ennek magyarországi meghonosítására rengeteg energiája ment el Gazdag Ferinek, de úgy vélem, erőfeszítése hasznára vált a honi intellektuális életnek. Ebben a folyamatban egyrészt Szabolcs Ottó tanár úr volt Feri egyik nagy szövetségese, aki éveken keresztül napirenden tartotta a fogalom és diszciplína körbejárását a történelemtanárok évi továbbképzésein, másrészt az SVKK kutatókollektívájának fiatal tagjai – köztük magam is –, akik nagyon lelkesen tartottak előadásokat a koppenhágai iskola biztonsággal kapcsolatos elméletéről.

Gyakorlatilag ezeken a tanári továbbképzéseken fogalmazódott meg először, hogy kellene végre egy tankönyv, amiből taníthatnánk, s ami tanulható. Ennek eredményeként 1997-ben megjelent a „spirálos” *Biztonságpolitika* (az SVKI, az ELTE Bölcsészettudományi Kar és a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozatának kiadásában), majd 2001-ben megszületett a Feri által szerkesztett „SVKH-s” *Biztonságpolitika* (akkoriban éppen Stratégiai Védelmi Kutató Hivatal volt a cég neve). Ennek a biztonságpolitika-tankönyvnek akkora sikere lett, hogy Szegeden rendőrségi vizsgálatot indítottak tömeges fénymásolása és áruba bocsátása miatt. Miközben hivatalosan persze összehúztuk szemöldökünket a felháborító esemény miatt, azért azt pontosan tudtuk, hogy jó úton haladunk, ha a könyv megjelent a feketepiacon is. Bár a következő biztonságpolitikai tankönyvünk csak tíz évvel később, 2011-ben jelent meg – Gazdag Ferenc szerkesztésében és a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem gondozásában *Biztonságpolitika – biztonsági tanulmányok* címmel –, közben azért 2006–2007 folyamán a *Biztonság a XXI. században* sorozatban megjelentettünk hat tanulmánykötetet, amelyből kettőt Feri állított össze és szerkesztett (2006-ban a *Geopolitika és biztonság*, illetve 2007-ben a *Nemzetközi biztonság – fogalmak A-tól Z-ig* jelent meg a Zrínyi Kiadónál). A 2011-es *Biztonságpolitika* leginkább abból a szempontból különleges, hogy ennek elkészítésébe PhD-hallgatóként az SVKK, illetve a ZMNE Biztonság- és Védelempolitikai Tanszékének akkoriban legfiatalabb munkatársai is bekapcsolódtak (Csiki Tamás, Balogh István, Tongori Zsófia, Karácsony Veronika, Varga Krisztián, Molnár Dóra). Munkájuk és a kötet sikerét jól jelzi, hogy Feri erre támaszkodva készítette el 2013-ban az NKE közös modulja számára *A biztonsági tanulmányok alapjai* című jegyzetét. Az említett köteteken végigtekintve azt gondolom, az idő Gazdag Ferit igazolta, még akkor is, ha a biztonságpolitikától mint önálló diszciplínáról – ha tartamilag nem is, de formálisan – még mindig elzárkózik a magyar tudományos élet.

Befejezésül egy olyan személyes tapasztalatot szeretnék megosztani a jelen kötet olvasóival, ami talán leginkább összekapcsol engem Gazdag Ferencsel, s amit leginkább meg kell köszönnöm neki. Feri politikai nézeteit és beállítódását tekintve konzervatív, én pedig libertariánus nevelésben részesültem, így politikai nézeteim is ehhez kapcsolódnak. Az elmúlt 35 évben az éppen aktuális politikai eseményekről nagyon sokat vitatkoztunk, vitatkozunk és feltehetően vitatkozni fogunk a jövőben is. Ez a több mint három és fél évtizede folyó vita azonban soha nem távolított el bennünket egymástól. Nemcsak tudomásul vettük és elfogadtuk a másik politikai másként gondolkodását, de egy idő után tudatosan arra használtuk fel – s ma is így teszünk –, hogy szakmai fejlődésünket, látásmódunkat és közös munkánkat előrevigye. Vissza- és körültekinthet az elmúlt 35 éven, ez az Európa szerencsésebb felében természetes magatartás sajnos Magyarországon korántsem szokványos az eltérő politikai nézetű emberek között. Ha tehát valamiért nagyon hálásnak kell lennem 70 éves konzervatív barátomnak – a közös lecsózások, sörözések, zenélések, éneklések és kártyázások mellett –, az az, hogy neki köszönhetően a vita nekem mindig a másik megismerését, a közös gondolkodást, a szemlélet kölcsönös kiszélesedését, az ebben rejlő épülés és előrelépés lehetőségét, a közös munka alapját jelenti. Kedves Feri, köszönöm ezt és a barátságot, Isten éltesse!

Budapest, 2016. június 1.

Tálas Péter
dékán

Magyarország Európában – Európa a világban

Az elmúlt évek radikális változást hoztak Európa biztonsági környezetében és belső viszonyaiban. A hidegháború végével beköszöntő „boldog békeidők” és azok az illúziók, miszerint kontinensünk soha nem látott gazdasági virágzásának és a jólét növekedésének nem lesz vége, szertefoszlottak. Az eurozóna elhúzódó válsága, az euroszkepticizmus erősödése, az ukrán krízis vagy az Iszlám Állam felemelkedése ráébresztették a kontinens vezetőit és lakosságát, hogy biztonságunk és életmódunk törékeny és számos oldalról érheti fenyegetés. Egyértelművé vált, hogy a normalitásként kezelt stabilitás és fejlődés nem magától értetődő adottságok, hanem kemény és elkötelezett munka eredményei. Az 1991 és 2008 közötti korszak kegyelmi állapota lehetővé tette, hogy ezek viszonylag kis energiabefektetéssel megvalósíthatók legyenek. Napjaink nemzetközi környezete azonban mindezt már nem teszi olyan kézenfekvővé: Európa – és benne Magyarország – nehéz, komplex és fájdalmas döntésekkel szembesül nap mint nap, gondoljunk csak a menekültválságra, a politikai és intézményes kihívásokra, a kontinens energiafüggőségére az utóbbi időkből jelentős fordulatot vett orosz külpolitika árnyékában, valamint az ellentmondásos transzatlanti viszony alakulására.

Az Európai Unió külső környezetének radikális változása, a többszintű válságtünetek hazánkat sem hagyták érintetlenül. A rendszerváltást követő optimista légkörben a többség azt gondolta, a fejlett nyugati társadalmakhoz történő felzárkózás – legalábbis az életszínvonal terén – egy-két évtized alatt bekövetkezik. Ennek elmaradása, a kapitalizmus árnyoldalainak megismerése – összefonódva a globalizált világ egyre érezhetőbb kihívásaival – sokakban növelte a csalódottságot és a frusztrációt. Ez számos esetben társult az európai integrációval szembeni szkepszissel, illetve a politikai elittel szembeni bizalmatlansággal uniós és tagállami szinteken egyaránt.

E kötet nem törekszik arra, hogy teljes egészében megvizsgálja a minket körülvevő folyamatokat: ezt sem terjedelme, sem tematikája nem teszi lehetővé. Ezzel szemben igyekszik látleteket adni a közös múltunkból, amelynek tanulságai segítségünkre lehetnek abban, hogy helyükön kezeljük a „korábban ilyen még nem volt” eseményeket. A kötet tanulmányai színes csokrot alkotnak Magyarország elmúlt száz évének történéseiből, amelyek talán megmagyarázzák, miért így és miért ekkor érkezett el hazánk az integrációba, és hogy 2016-ban miért nem tudunk ennek teljes szívvel örülni. A kötet külön fejezete szól az Európai Unióról, amely „válsága” ellenére továbbra is egyedi, szívós és ígéretes vívmánya kontinensünknek. De nem csak Európáról szólunk. Számos tanulmányunkban írunk az Európán kívüli világról is, hiszen a Közel-Keleten, Afrikában zajló politikai és társadalmi változások, krízisek és polgárháborúk következményeivel Európában is szembesülünk. A kihívások egyre inkább a kapuinkat döngetik, és bár – kelet-közép-európai jó szokás szerint – szívesen dugnánk homokba a fejünket, ezt egyre kevésbé tehetjük meg.

A kötet apropója a történelmi viharokon túl egy közös ünnepünk – egy közös pont valamennyi szerző munkásságában, amely szervezőerőül szolgált könyvünk születéséhez. Ez pedig Gazdag Ferenc tanárúr 70. születésnapja. Professzor úr az összes, e gyűjteményben megjelenő témát kutatta és oktatta: a történelem, majd a biztonságpolitika diszciplináját, végül pedig a kettő furcsa szintézisét, az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikáját. De legalább ilyen fontos, hogy a „tanárúr” személye az összekötő kapocs abban a szellemi és tudományos hálózatban, amelyben a fent említett területeket kutatják. Éppen ezért ez a kötet tisztelgés Gazdag Ferenc munkássága előtt, és szól egyben mindazon szakembereknek, akik abban próbálnak segíteni, hogy jobban megérthessük, mit is jelent a gyakorlatban az európai Magyarország, és hogyan fest jelenleg Európa helyzete a világban.

Budapest, 2016. június 1.

A szerkesztők

I. FEJEZET

A VELÜNK ÉLŐ MÚLT

„Emlékezz Nelsonra!” – Az első lissai tengeri ütközet

Kaiser Ferenc

Lissa – a mai nevén Vis – a dalmát partvidék nagyobb szigetei közé tartozik. „Adria Gibraltárja” – ahogy a második lissai tengeri ütközetet¹ elvesztő olasz flottaparancsnok, Carlo di Pellion (Persano grófja) nevezte – Splittől 44 kilométernyire, délnyugatra fekszik. A közel 90 km² területű sziget lényegében egy, a tengerből 587 méter magasba törő, zömében kopár sziklatömb, amelyet néhány kisebb sziget övez. Partszakasza tagolt, két nagyobb öble közül a keleti oldalon lévő kisebbik kiváló természetes kikötő. A sziget fő települései Vis (korabeli nevén Porto San Giorgio vagy Port Saint George) és Komiza (Comisa). A többi nagyobb dalmát szigettel ellentétben Lissa nem közvetlenül a part mentén, hanem attól pár tucat kilométerre helyezkedik el.²

A sziget (korabeli nevén Issa) már az ókori görög gyarmatosítók számára is stratégiai fontosságú volt, ám a Földközi-tenger teljes medencéjét ellenőrző Római Birodalom alatt jelentősége megszűnt. Róma bukása után fontos bizánci örposztként szolgált. Lissa a közép- és az újkor tekintélyes részében – egészen 1797-es megszűnéséig – általában a Velencei Köztársaság ellenőrzése alatt állt, de rövidebb ideig horvát, magyar, török, ragusai, sőt még spanyol (Aragónia) kézen is volt. 1797-től 1802-ig az osztrákok, majd 1802 és 1806 között Napóleon hadai ellenőrizték. 1806. október 2-án a britek foglalták el.³

A sziget stratégiai jelentőségét a napóleoni háborúk idején az adta, hogy az Adria keleti partjának észak-déli irányú felezővonalán található, így aki Lissa ura volt, az a dalmát

1 A szigetet igazán ismertté az 1866. július 20-án megvívott második lissai tengeri ütközet tette, amely a 19. század közepének forradalmi technológiai változásait követően létrejött páncélos flották közötti első összecsapásként vonult be a történelembe. Olasz oldalról 12 páncélozott és 14 páncélozatlan, faépítésű hadihajó, illetve 8 segédhajó volt jelen, fedélzetükön 10 900 fővel és 645 löveggel. Osztrák részről pedig 7 páncélos és 16 faépítésű hadihajó, illetve 4 segédhajó vett részt az összecsapásban, fedélzetükön 7900 fővel és 532 löveggel. A jelentős olasz erőfölény ellenére egyértelmű osztrák győzelem született. Wilhelm von Tegetthoff ellentengernagy erői saját veszteség nélkül süllyesztettek el két olasz páncélos hadihajót, köztük a zászlóshajót, s visszavonulásra kényszerítették a szigetet elfoglalni szándékozó ellenséges flottát. Osztrák oldalról 38 halottja és 138 sebesültje, míg olasz részről 612 halottja, 38 sebesültje és 19 eltűntje (hadifogoly) volt az összecsapásnak. Bővebben lásd: KAISER Ferenc: *A páncélos flották első összecsapása: A lissai csata*, Társadalom és Honvédelem, 9(2005)/2–3, 152–162.

2 SZARKA Sándor: *A horvát tengerpart*, Budapest, 1998, Medicina, 173–175.

3 David FELANDO: *The Story Komiza: The Land of My Forefathers*. Forrás: [www.komiza.com/story](http://www.komiza.com/story.asp#PREHISTORIC). asp#PREHISTORIC, illetve www.komiza.com/story2.asp (letöltve: 2016. 01. 28.)

partvidék jelentékeny részére, illetve a térségben futó és jókora forgalmat lebonyolító hajózási útvonalakra is kiterjeszthette ellenőrzését.⁴

Az Adria térsége a napóleoni háborúk időszakában kiemelt jelentőségű volt úgy a francia, mint a brit stratégiai gondolkodásban, hiszen Nagy-Britannia rajta keresztül érhetett el a franciák ellenében egyik legmegbízhatóbb szövetségésének számító Habsburg (Osztrák) Birodalmat. Bécs ugyan az 1805-ben, 1806-ban és 1809-ben aratott francia sikerek nyomán általában – ha nem is teljesen a saját jóakaratából – a francia császár szövetségésének számított, ám nem mondott le az 1797-ben éppen Napóleon jóvoltából megszerzett, de 1805 után elveszített adriai kijárat megszerzéséről. A Habsburg Birodalom ilyen törekvéseit jól jelezte a kontinentális zárlatot – csak úgy-ahogy leplezetten – kijátszó tekintélyes volumenű csempészet, amelynek fő bázisa az Adrián éppen Lissa volt.⁵

A sziget a térségben állomásozó brit hadihajók elsőszámú bázisának számított, birtokában a Royal Navy (Királyi Haditengerészet) állandó jelenlétet tudott fenntartani az Adrián. (A hadihajóknak nem kellett időről időre a távoli Máltára, illetve Szicíliára visszatérni, hogy utánpótlást vegyenek fel, illetve a kisebb javításokat is el lehetett végezni Porto San Giorgio kikötőjében.) Az itt állomásozó – főleg kisebb egységekből, elsősorban fregattokból és szlúpokból (francia nevükön korvett, korabeli brit nevükön post ship) álló – kötelék, kihasználva a térség speciális földrajzi viszonyait,⁶ váltakozó sikerű – többségében eredményes – „kis háborút” vívott az itt állomásozó francia (jelentős részben velencei) haditengerészeti erőkkkel.⁷

Lissa fájó tüske volt a franciák oldalában, az ottani brit jelenlét komoly fenyegetést jelentett Napóleon térségbeli uralmára, veszélyeztette az ingatag szövetségés, a Habsburg Birodalom kikényszerített hűségét, a szintén nem túl stabil Itáliai Királyság létét, valamint a franciák fontos térségbeli bázisa, Korfu ellátását is fenyegette. Dalmácia révén a Francia Császárság közel 300 kilométeres közös határral rendelkezett a Török Birodalommal.⁸ A már régóta Európa betegének számító állam ellen mind Napóleonnak, mind I. Sándor cárnak megvoltak a maga hódító tervei, ezt 1807-ben a tilsiti békében egyeztették is egymással. A franciák számára azért is fontos lett volna az Adria teljes ellenőrzése, mert biztosíthatta

4 Noel MOSTERT: *The Line Upon A Wind: The Greatest War Fought at Sea Under Sail 1793–1815*, Vintage Books, London, 2007, 691.

5 Richard WOODMAN: *The Victory of Seapower: Winning the Napoleonic War 1806–1814*, Chatham Publishing, London, 1998, 153–154.

6 A keleti partvidék ezernyi szigete, számtalan öble, illetve a köztük futó hajózási útvonalak, rejtett csatornák és szorosok, illetve a nyugati partvidék lagúnái számtalan bázist kínáltak a kisebb egységekből álló hajórajok számára, illetve ideálisak voltak – ma is azok – az úgynevezett „üss és fuss” típusú rajtaütések számára. WOODMAN: *i. m.*, 153.

7 James HENDERSON: *The Frigates: An account of the lesser warships of the wars from 1793–1815*, Dodd, Mead & Company, New York, 1971, 128.

8 Roy ADKINS, Lesley ADKINS: *The War for All the Oceans, From Nelson at the Nile to Napoleon at Waterloo*, Little Brown, London, 2006, 356.

volna egy esetleges újabb keleti hadjárat felvonulási útvonalát, elkerülve ezzel a csapatok hosszú és veszedelmes tengeri útvonalon való szállítását.⁹

Párizs számára tehát rendkívül fontos lett volna Lissa birtokbavétele. Az akkor a császársághoz tartozó Velence és Ancona kiváló ipari háttérrel biztosítottak egy megfelelő hajóraj felállításához. A két város arzenáljaiban sorra épültek a kisebb fregattok, sőt több sorhajó építését is megkezdték.¹⁰ A császári haditengerészet egyik legsikeresebb fiatal tisztjét, Bernard Dubordieu sorhajókapitányt bízták meg azzal a feladattal, hogy az itt állomásozó brit erőket megsemmisítve foglalja vissza a szigetet.

Az első lissai ütközet bemutatása előtt érdemes röviden áttekinteni a két parancsnok életútját. A bayonne-i születésű, kispolgári családból származó Bernard Dubordieu (1773–1811) tizenhat évesen, kereskedelmi hajón szállt először tengerre, majd 1792-ben csatlakozott a francia haditengerészethez. Szolgálatát a 74 ágyús ENTREPENANT¹¹ sorhajón kezdte meg. 1793-ban immár a 32 ágyús TOPAZE fregatt tisztjeként Cagliari és Nápoly térségében vett részt egy felderítő úton. Még ebben az évben, miután az ellenforradalmárok átadták Toulont a brit haditengerészetnek, hadifogságba esett. Gibraltárba szállították, ahonnan 25 társával együtt sikerült megszöknie, „elkötötték” a VICOMTE DU TEMPLE kereskedelmi hajót és közel egy hónapos út végén, 1795. december 31-én befutottak Loirent kikötőjébe. Ismert emberré vált, s tekintélyes összeg ütötte a markát a hajóért kapott zsákmánypénzből. Ezt követően a 8 ágyús LA REJOUIE brigg tisztjeként védte a breton partvidéket.¹²

1797. augusztus 10-én ismét brit hadifogságba esett, miután következő hajóját, a 20 ágyús LA GAJETÉ korvettet elfogta a 38 ágyús (valójában 44 löveg volt a fedélzetén)¹³ HMS¹⁴ ARETHUSA fregatt.¹⁵ Dubordieu – aki ugyan megsebesült a combján, de mindvégig a fedélzetén maradt – ezúttal tizenhét hónapot töltött brit hadifogságban, majd fogolycserével elengedték. Szabadulását követően előbb a SERPENTINE kutteren, majd a 40 ágyús RÉGÉNÈRE fregatton szolgált. Utóbbi egységgel 1800 tavaszán egy 1500 főt és ellátmányt szállító konvojt kísért Alexandriába, ekkor ismét kitüntette magát. (A kikötő őrsege nem

9 Ennek kockázatát mi sem bizonyítja jobban, mint Napóleon 1798-as Egyiptom elleni hadjárata, amely Aboukírnál lényegében a francia földközi-tengeri flotta teljes megsemmisülését hozta magával. Haditengerészeti támogatás hiányában pedig a szárazföldön kezdetben sikert sikerre halmozó expedíciós haderő is vereségre volt kárhoztatva. Maga Napóleon a MUIRON nevű fregatt fedélzetén „surrant vissza” Franciaországba. A. Z. MANFRED: *Napóleon*, Kossuth Könyvkiadó/Gondolat Kiadó, Budapest, 1982, 142–153.

10 HENDERSON: *i. m.*, 127–128.

11 Az esetleges félreértések elkerülése végett a szerző – követve a jól bevált hazai gyakorlatot – a hajók neveit végig nagybetűkkel adja meg.

12 Edouard EVEN: *Le capitaine de vaisseau Bernard Dubordieu (1773–1811) vaillant marine bayonnaiss de la République et de l'Empire*. Forrás: www.institut-strategie.fr/pub_Mo3%20EVEN.html (letöltve: 2016. 02. 01.)

13 Az azonos tervek alapján épített hajókon elvileg meghatározott mennyiségű hosszú csövű hajóágyút helyeztek el. Ezek számát a szakirodalom zárójelben szokta megadni a hajó neve után. A lövegszámba azonban nem számították be a rövidcsövű hajótarackokat (karronád), s a legtöbb kapitány igyekezett további fegyvereket elhelyezni hajóján, így gyakorlatilag mindig több löveg volt az egységeken, mint amennyi a hivatalos papírokon szerepelt.

14 His/Her Majesty's Ship – Őfelsége hadihajója.

15 William JAMES: *Naval History of Great Britain Vol II*, Richard Bentley, London, 1837, 87.

válaszolt a zászlójelzésekre, ezért felmerült annak gyanúja, hogy esetleg a britek kezére került. Dubordieu egy csónakba ült és kivezett a partra, majd jelezte a hajórajnak, hogy befuthat Alexandriába.) Menou tábornok, az Egyiptomban harcoló francia erők parancsnoka többször is futárként használta a találékony ifjú tisztet, ám az egyik ilyen útján, amikor az első konzulnak, Napóleonnak vitt levelet, ismét fogságba esett. Ezúttal szinte rögtön kicserélték egy brit fogolyra, az „ügyletre” Ragusában került sor. Menou javaslatára sorhajóhadnaggyá léptették elő, s kinevezték a L'ECREVISSE segédhajó parancsnokává. Hajója Taranto környékén több bevetést teljesített, támogatva a szárazföldön harcoló francia erőket. Toulonba visszatérve a 40 ágyús ARÉTHUSE fregatt másodtiszte lett.¹⁶

1801 végén a COUREUSE korvett parancsnokaként Martinique szigetére vezényelték. 1803 decemberében, miközben Saint Pierre kikötőjében horgonyzott, Dubordieu visszavert egy hajója elleni brit akciót, eközben a három támadó csónakból kettőt elsüllyesztett, súlyos veszteséget okozva az ellenséges erőknek. 1804 szeptemberében egy hurrikán közben – ami közel húsz hajót süllyesztett el Saint Pierre kikötőjében – Dubordieu korvettje számos túlélőt mentett ki a tengerből. Hosszas levelezés után – kérését a prefektus is támogatta – 1806-ban visszatért Franciaországba. Ekkor nevezték ki fregattkapitánynak.¹⁷ A 40 ágyús PÉNELOPÉ fregatt parancsnokként Bordeaux-ból Toulon felé tartó útja során – a THÉMIS fregattal közösen – tizenhárom kisebb brit – zömmel kereskedelmi – hajót fogott el, s közel háromszáz foglyot ejtett. 1808 júniusában sorhajókapitánnyá nevezték ki. Ezt követően aratta legnagyobb sikerét, amikor a szintén 40 ágyús PAULINE fregattal együttműködve, 1809. február 28-án Toulon közelében sikerült elfognia a 32 ágyús (44) HMS PROSERPINE fregattot.¹⁸ A folyamatos vereségek hatására demoralizált francia flotta számára ez egy hihetetlen siker volt. Dubordieu immár nemzeti hős lett. (Nem mellesleg a 140 000 frankra becsült brit fregatt értékének egyharmadát osztották szét a két hajó állománya között, és a rá eső rész gazdag emberré tette Dubordieu-t.) A Napóleonhoz feltétlenül hű kapitány 1809. március 9-én megkapta a Becsületrendet. Ekkora már a flotta egyik legígéretesebb fiatal tisztjének tartották.¹⁹ 1810-ben, amikor Denise Decrés tengerészeti miniszter Eugène de Beauharnais²⁰ kérésére egy adriai francia hajóraj felállításáról döntött, természetyszerűen esett választása az agresszív és határozott parancsnokként ismert Dubordieura, hogy vezesse az Ancona, illetve Velence kikötőit bázisul használó köteléket. A kapitány legfontosabb feladata a Lissa szigetét bázisként használó brit erők megsemmisítése volt. Ehhez először össze kellett kovácsolnia a meglehetősen heterogén – francia és velencei legénységű – hajóraját.²¹

Dubordieu számára hamar esély is kínálkozott a sikerre. 1810. október 6-án túlerejű köteléke (a 40 ágyús FAVORITE, URANIE és CORONA, illetve a 32 ágyús BELLONA és CAROLINA fregattok, két 16 ágyús brigg – a JÉNA és a MERCURE –, illetve két kisebb hadihajó) üldözőbe vette Hoste két fregattját, a 32 ágyús HMS AMPHION-t és a 38 ágyús HMS ACTIVE-t. A briteknek azonban sikerült lehagynia az üldözőket, Dubordieu hajóaja így visszatért Anconába. Hoste – miután Lissánál csatlakozott hozzá a 32 ágyús CERBERUS

16 EVEN: *i. m.*

17 *Uo.*

18 JAMES: *i. m.*, Vol. V., 154–156..

19 ADKINS, ADKINS: *i. m.*, 356.

20 Napóleon adoptált fia (1771–1824), Velence hercege, ekkor Itália alkirálya.

21 EVEN: *i. m.*

fregatt és a 18 ágyús ACORN szlúp – október 12-én elindult Ancona felé, hogy összecsapjon Dubordieu erőivel. A két hajóraj azonban elkerülte egymást, Hoste ugyanis egy feltartóztatott hajótól téves információkat kapott, így Korfu felé fordult. Dubordieu köteléke 18-án hagyta el Anconát, miután a hajók fedélzetére behajózták a 3. gyalogezred egyik zászlóalját.²²

1810. október 22-én a francia és velencei erőkből álló hajóraj három fregattja – brit lobogó alatt – behajózott Porto San Giorgio kikötőjébe, míg másik négy egység távolabbról biztosította őket. A szövetségesek ezt követően több hajót elfogtak, nagy részüket a brit raktárakkal együtt fel is égették.²³ A francia parancsnok saját állítása szerint közel 30 ellenséges hajót fogott el (fedélzetükön mintegy 100 ágyúval), 64-et felégetett és 100 hadifoglyot ejtett.²⁴ Brit források szerint a francia–velencei hajóraj öt korzár²⁵ hajót égetett fel, további egy korzár hajót és két brit ellátóhajót pedig magával vitt.²⁶ A szigeten lévő kisszámú brit helyőrség, a kereskedelmi hajók legénysége, illetve a helyi lakosság a hegyekbe menekült. Dubordieu köteléke mindössze hat órát töltött el Lissán, majd félve attól, hogy megérkezik Hoste hajóaja, gyorsan visszavonult. Ezt követően a 74 ágyús HMS MONTAGUE sorhajó²⁷ térségbe vezénylésével a britek egyértelmű erőfölénybe kerültek az Adria északi részén állomásozó velencei–francia erőkkal szemben.²⁸ Hoste fregattjai így ismét hatásosan zavarták a dalmát partvidéket megszállva tartó francia erők ellátását.²⁹ Ettől függetlenül Dubordieu sikere – amelyet a császárság hivatalos lapja, a *Le Moniteur Universel* is címlapon közölt³⁰ – annyira imponált Eugène alkirálynak, hogy javasolta mostohaapjának, léptesse elő Dubordieu-t ellentengernaggyá.³¹ Ezt követően Dubordieu-t már azzal bízták meg, hogy foglalja el Lissát és alakítson ki ott egy francia bázist.³²

Dubordieu ellenfele a Royal Navy egyik „fenegyerekének” tartott William Hoste (1780–1828) kapitány volt. A németalföldi ősökkel rendelkező Hoste édesapja ugyanúgy egyházi szolgálatban állt, mint jóval ismertebb földije, Horatio Nelson (1758–1805) apja. Hoste már

22 JAMES: *i. m.*, Vol. V., 253–255.

23 ADKINS, ADKINS: *i. m.*, 357.

24 JAMES: *i. m.*, Vol. V., 255.

25 Állami megbízólevéllel rendelkező kalózhajó, amely csak az ellenséges országok hajózását támadja.

26 JAMES: *i. m.*, Vol. V., 255–256. Az újabb francia források hat elfogott hajót és 300 hadifoglyot említenek: EVEN: *i. m.*

27 A sorhajó/csatahajó és a fregatt közötti különbség nem pusztán a fedélzeti lövegek darabszámában állt. A korszak fregattjainak főtüzérsége 18 fontos, a sorhajóké 32–36 fontos ágyúkból állt. A gyorsjáratú fregattok sokkal könnyebb építésűek voltak, így egy sorhajó könnyedén elsüllyeszthette őket, s tehette mindezt olyan távolságból, amelyből a fregatt ágyúi még teljesen hatástalanok voltak ellene.

28 JAMES: *i. m.*, Vol. V., 256.

29 A dalmát partvidék földrajzi viszonyai miatt sokkal egyszerűbb volt az ott állomásozó erőket az Adria felől, mint szárazföldi úton ellátni.

30 A francia propaganda azt is sietett leszögezni, hogy a túlerőben lévő brit kötelék pánikszerűen elmenekült a francia hajók elől. Mint látható, a sajtót ekkor sem feltétlenül az objektivitás jellemezte. ADKINS, ADKINS: *i. m.*, 357–358.

31 A francia tengerésztszít rendfokozatával kapcsolatos brit és francia szakirodalom között jelentős eltérés van. A brit források ellentengernagyként (rear admiral), esetleg kötelékpáncsnokként (commodore), a francia munkák pedig sorhajókapitánnyként (captaine de vaisseau) említik. Jelen írás szerzője a francia adatokat fogadja el.

32 EVEN: *i. m.*

ötéves korában „csatlakozott” a Királyi Haditengerészethez, ekkor vezették fel nevét a 64 ágyús HMS EUROPA sorhajó névjegyzékébe. Ez egy jól bevált és gyakran alkalmazott család volt akkoriban: a középosztály gyermekei így még a tényleges szolgálat megkezdése előtt „nyertek” néhány extra évet, amivel későbbi aktív karrierjüket gyorsították fel (a korabeli előrelépési rendszerben is fontos volt a szolgálati évek száma). Hoste ugyanabba az elemi iskolába járt, mint Nelson, s a franciák elleni háború 1793-as kitörését követően édesapja kérésére ajánlották Nelson sorhajókapitány figyelmébe.³³ A fiatal Hoste így hosszú éveken keresztül minden idők egyik legkiválóbb haditengerésztől tanulhatta a tengeri hadviselés művészetét.³⁴

Hoste a kapitány szolgálaként kezdte meg szolgálatát a 64 ágyús HMS AGAMEMNON fedélzetén. Eltökélttségével és vakmerőségével hamar lenyűgözte Nelsont, így 1794-ben kadét, majd 1797-ben hadnagy lett.³⁵ A fiatal tisztjelölt részt vett a Saint Vincent-foki csatában, ahol Nelson hajója, a 74 ágyús HMS CAPTAIN két sorhajót is elfogott.³⁶ Nem volt ott azonban a balsikerű tenerifei rajtaütésnél, ahol Nelson – akit leveleiben gyakran második apjaként nevezett – elveszítette jobb karját. Az egyik elesett hadnagy – közeli barátja – helyét átvéve lépett elő tisztté.³⁷ Hoste 1798-ban újfent kitüntette magát Nelson abukíri (nílusi) diadalánál, amelyben a 74 ágyús HMS THESEUS hadnagyaként vett részt. Még ebben az évben, mindössze tizennyolc évesen a 18 ágyús HMS MUTINE brig parancsnoka lett. Nelson feltétlen bizalmára jellemző, hogy hetekig Hoste feladata volt a tengernagy szeretője, Emma Hamilton kísérése Nápolyban.³⁸ Hoste három évig volt a HMS MUTINE parancsnoka. Ebben az időben aktívan részt vett a szárazföldi műveletekben is, ott volt például Róma 1799-es elfoglalásánál.³⁹

Miután Nelson átadta a földközi-tengeri parancsnokságot, Hoste ígéretesen induló karrierje nem lassult le. A HMS MUTINE parancsnokaként megcsinálta a szerencséjét: számos ellenséges hajót fogott el, amelyek után jelentős zsákmánypénz ütötte a markát. 1800-ban ezer fonttal tudta támogatni a családját, ami akkoriban hatalmas összegnek számított.⁴⁰ Mivel egyike volt a térséget legjobban ismerő brit tiszteknek, az amiensi béke idején is a Földközi-tengeren szolgált, amelynek szinte minden szegletében megfordult, nemegyszer diplomáciai feladatokat is ellátva. 1802. június 14-én – mindössze huszonkét évesen – átvette a 32 ágyús HMS GREYHOUND fregatt parancsnokságát.⁴¹ 1803 áprilisában – tíz év tengeri szolgálat után – tért haza szüleihez.⁴²

1804 novemberében a 24 ágyús HMS EURYDICE szlúp parancsnokává nevezték ki, amellyel visszatért a Földközi-tengerre, ahol konvoj kíséréstől a „szabad cirkálásig” többféle

33 Harriet WALPOE HOSTE: *Memoires and Letters of Capt. Sir William Hoste Bart*, Vol. I., Richard Bentley, London, 1833, 4–7.

34 MOSTERT: *i. m.*, 100.

35 *Uo.*, 219.

36 WALPOE HOSTE: *i. m.*, Vol. I., 66–68.

37 *Uo.*, 73–76.

38 MOSTERT: *i. m.*, 313–314.

39 WALPOE HOSTE: *i. m.*, Vol. I., 115–116.

40 *Uo.*, 134–135, 142.

41 *Uo.*, 176–177.

42 *Uo.*, 202.

feladatot is ellátott.⁴³ 1805. október 13-án Nelson kinevezte a 32 ágyús HMS AMPHION fregatt parancsnokává. Személyes tragédiaként élte meg, hogy a sorsdöntő trafalgári csata idején éppen egy diplomáciai küldetést teljesített Algírban.⁴⁴ Nelson halála után sem torpant meg karrierje, ugyanis a patrónusa beosztását megöröklő Cuthbert Collingwood altengernagy (1748–1810) – Nelson jó barátja – hamar felfigyelt a becsvágyó és agresszív fiatal tisztre, akiben megvolt az úgynevezett „nelsoni vonás”. 1806 nyarán egy másik kiváló tengerész, Sir William Sidney Smith ellentengernagy (1764–1840) parancsnoksága alatt részt vett a Nápoly környéki szárazföldi harcok támogatásában.⁴⁵ 1806 augusztusában egy rövid időt ismét otthon tölthetett, amíg a HMS AMPHION nagyjavításon esett át Portsmouthban, ahol 13 éves öccse, Edward önkéntesként csatlakozott hajója legénységéhez.⁴⁶

Az 1808 őszen az Adria északi részébe vezényelt Hoste kiemelkedően jól szerepelt, annak ellenére, hogy a HMS AMPHION-on kívül nem nagyon volt más brit egység a térségben. A fregatt csónakjai többször megtámadták a partvidéket, illetve igyekeztek „elkötni” a part védelmében horgonyzó kisebb hadi- és kereskedelmi hajókat.⁴⁷ 1808 őszen ez az egyetlen fregatt 38 kereskedelmi hajót fogott el, további hatot pedig felégetett.⁴⁸ Mindeközben – ami kevésbé látványos, de ugyanolyan fontos feladat volt – folyamatosan pontosította a rendelkezésre álló térképeket.⁴⁹ Hoste hajója 1809 tavaszán – két hónap alatt – huszonkilenc ellenséges hajót fogott el az Adria északi részén, emellett számtalan kisebb rajtaütést hajtott végre a partvidék francia őrszolgáti ellen is.⁵⁰

A sikerek hatására Collingwood 1809 tavaszán további egységeket, köztük három sorhajót vezényelt a térségbe, így a francia és szövetséges/vazallus erőknél esélyük sem volt elvitatni a brit tengeri hegemoniát az Adrián.⁵¹ 1809 őszen viszont, az osztrák békekötést követően, a brit egységek zöme elhagyta az Adria északi részét, így Hoste lett a legmagasabb rangú brit tengerésztiszt a térségben, amelynek partvidéke hamarosan teljes egészében francia ellenőrzés alá került.⁵² Az ezt követő időkben is számos kereskedelmi hajót fogott el, 1809 novemberében például 24-et, de egy híján az összezt fel kellett égetnie, illetve el kellett süllyesztenie, mert a viharos időben és emberek hiányában nem tudta eljuttatni ezeket Máltára.⁵³ Ha ez sikerült volna, akkor tekintélyes összeggel gazdagodott volna, de a szolgálat érdeke azt kívánta meg, hogy a HMS AMPHION ne hagyja el az Adriát.⁵⁴ 1808. június 23-a és 1809. december 24-e között összesen 218 ellenséges hajót fogott el, amelyek többségét azonban meg kellett semmisítenie.⁵⁵ 1810 februárjában Collingwood sajátja mellett további két fregatt (HMS ACTIVE és HMS CERBERUS) és egy szlúp (HMS

43 *Uo.*, 205.

44 *Uo.*, 249–253.

45 WOODMAN: *i. m.*, 142–143.

46 WALPOE HOSTE: *i. m.*, Vol. I., 298–299.

47 ADKINS, ADKINS: *i. m.*, 249–250.

48 WALPOE HOSTE: *i. m.*, Vol. I., 325.

49 HENDERSON: *i. m.*, 129.

50 WALPOE HOSTE: *i. m.*, Vol. I., 335.

51 *Uo.*, 338.

52 WALPOE HOSTE: *i. m.*, Vol. II., 5–7.

53 Panaszkodott is emiatt a családi levelezésében. WALPOE HOSTE: *i. m.*, Vol. II., 9.

54 MOSTERT: *i. m.*, 691.

55 WALPOE HOSTE: *i. m.*, Vol. II., 11–12.

ACORN) parancsnokságát bízta rá.⁵⁶ A kötelék 1810 márciusában és áprilisában negyvenhat ellenséges kereskedelmi és hadihajót fogott el.⁵⁷ Ugyanazon év júniusában a Trieszti-öbölben egy, a velencei arzenálba hajóépítési anyagokat szállító konvoj harminc hajóját fogták el és égették fel.⁵⁸ A sikereket azonban beárnyékolta Dubordieu Lissa elleni rajtaütése. Hoste személyes kudarcként élte meg az esetet, amely akár a karrierjét is kettétörhette volna. Mivel a Collingwood tengernagy halálát követően kinevezett új földközi-tengeri parancsnokkal, Sir Charles Cottonnal kifejezetten hűvös volt a viszonya, attól tartott, hogy le fogják váltani. Pótolhatatlan tapasztalatai miatt azonban nem menesztették. Sőt, noha az időközben szintén a térségbe vezényelt 74 ágyús HMS MAGNIFICENT sorhajó parancsnoka, George Eyre kapitány volt a rangidős, lényegében a továbbiakban is Hoste irányította a Royal Navy észak-adriai műveleteit.⁵⁹ Hajóraját a HMS VOLAGE szlúppal is megerősítették.

A francia–velencei és a brit fregattkötelék hónapokon keresztül igyekezett „fogást találni” egymáson, egyfajta macska-egér játékot űzve, folyamatosan zaklatva egymást.⁶⁰ Ezek a műveletek különösen Dubordieu számára voltak fontosak, mert hajóinak legénysége sokkal kevésbé volt tapasztalt és harcedzett, mint brit ellenfeléé.⁶¹ Hoste többször is elhajózott egységeivel Ancona előtt, de Dubordieu nem vállalta az összecsapást.⁶² 1811 elején a brit sorhajók elhagyták az Adria északi részét, illetve Hoste erői is Máltára vonultak rövid karbantartásra és készletfeltöltésre. Dubordieu – mihelyt tudomást szerzett a brit nehézegységek távozásáról – azonnal a Lissa elleni támadás mellett döntött. A terv ezúttal már nem egy gyors rajtaütés végrehajtása volt, hanem a sziget teljes birtokbavétele, s ezzel a brit haditengerészeti jelenlét – legalábbis ideiglenes – visszaszorítása. A támadásra induló francia–velencei kötelék hajóira éppen ezért 550 katonát is behajóztak, Alexander Giffenga ezredes parancsnoksága alatt.⁶³

1811. március 13-án hajnalban a francia–velencei hajók feltűntek Lissa előtt. A támadók balszerencséjére az előző nap visszatért Hoste épp Dubordieu bázisa, Ancona megtámadását tervezte. 12-én éjszaka a brit kötelék teljes harckészültségben hajózott ki Port Saint George-ból.⁶⁴ A két hajóraj pirkadatkor fedezte fel egymást, lényegében egy „találkozóharc” alakult ki közöttük. Noha a francia–velencei kötelék sokkal erősebb volt, Hoste azonnal az ellenséges erők irányába fordult hajóival. Az összecsapásra közvetlenül Lissa előtt került sor.⁶⁵

⁵⁶ *Uo.*, 17.; ADKINS, ADKINS: *i. m.*, 356.

⁵⁷ ADKINS, ADKINS: *i. m.*, 358.

⁵⁸ WALPOE HOSTE: *i. m.*, Vol. II., 22–28.

⁵⁹ *Uo.*, 40–43.

⁶⁰ MOSTERT: *i. m.*, 691.

⁶¹ ADKINS, ADKINS: *i. m.*, 359.

⁶² WALPOE HOSTE: *i. m.*, Vol. II., 46–48.

⁶³ EVEN: *i. m.*

⁶⁴ ADKINS, ADKINS: *i. m.*, 358.

⁶⁵ HENDERSON: *i. m.*, 129.

1. táblázat. Az ütközetben részt vevő erők⁶⁶

Francia és velencei			Brit		
Név	Típus	Ágyú	Név	Típus	Ágyú
FAVORITE (F)	fregatt	40 (44)	HMS ACTIVE	fregatt	38 (48)
FLORE (F)	fregatt	40 (44)	HMS AMPHION	fregatt	32 (40)
DANAÉ (F)	fregatt	40 (44)	HMS CERBERUS	fregatt	32 (40)
CORONA (V)	fregatt	40	HMS VOLAGE	szlúp	22 (32)
BELLONA (V)	fregatt (korvett)	32 (34)			
CAROLINA (V)	fregatt (korvett)	32 (34)			
PRINCIPESSA AUGUSTA (V)	brigg	16			
PRINCIPESSA DI BOLOGNA (V)	szkúner (golétte)	10			
EUGENIO (V)	chebec	6			
LODOLA (ALOUETTE) (V)	ágyúaszád (szkúner, segédhajó)	2			
GAZELLE (V)	ágyúaszád (futárhajó)	1			

A kisebb egységeket is beszámítva Dubordieu összesen tizenegy hadihajóval (hat fregatt, egy-egy brigg, chebec és szkúner, illetve két ágyúaszád⁶⁷) rendelkezett, ami a napóleoni korszak során bevetett egyik legerősebb francia haditengerészeti köteléknek számított az Adria északi részén. A francia–velencei hajók fedélzetén 259 (271) löveg és 2500–2700 ember volt. Hoste hajórajja ezzel szemben csak négy hadihajóból (három fregatt és egy szlúp) állt, amelyek fedélzetén 124 (160) löveg és kevesebb mint 900 ember volt. Hajókban közel háromszoros,⁶⁸ emberben háromszoros, fedélzeti lövegekben mintegy kétszeres⁶⁹ volt a támadók erőfölénye, s ráadásul a szél is nekik kedvezett. Minden adva volt egy látványos francia sikerhez.

66 JAMES: *i. m.*, Vol. V., 351.; HENDERSON: *i. m.*, 128.; a zárójeles adatok forrása: O. TROUDE: *Batailles navales de la France, Tome Quatrième*, P. Levot, Paris, 1868, 120, 124.

67 Francia források szerint nem ágyúaszádok, hanem egy segédhajó és egy futárhajó volt a kötelékben. TROUDE: *i. m.*, 120.

68 A kisebb francia–velencei hajók végül nem vettek részt az összecsapásban. A támadók azonban még így is közel kétszeres erőfölényben voltak.

69 Ráadásul az azonos kaliberűnek feltüntetett francia ágyúk némileg nagyobb lövedéket lőttek ki, mint a brit típusok, lévén a francia font nehezebb volt, mint a brit font. Így, a mindkét fél fregattjai által használt 18 fontos ágyúk esetén a francia ágyúk 19,42 angol font tömegű lövedékeket lőttek ki. Mark LARDAS: *British Frigate vs Frech Frigate 1793–1814*, Osprey Publishing, Oxford, 2013, 35.

A szembeszél ellenére Hoste köteléke gyorsan csatasort formált. Elöl a zászlóshajó, a HMS AMPHION haladt, amelyet a legerősebb egység, a HMS ACTIVE követett, harmadikként a leggyengébb HMS VOLAGE haladt, s a sort a HMS CERBERUS zárta.⁷⁰ Dubordieu, hogy létszámfölényét még inkább kihasználhassa a jobban képzett ellenséggel szemben, illetve lehetősége legyen megcsákyázni és kézitusában elfogni az ellenséges hajókat, Nelson Trafalgárnál alkalmazott taktikáját alkalmazta. A francia–velencei kötelék két oszlopban támadt, amelyek külön-külön is közel olyan erőek voltak, mint a brit hajóraj.⁷¹ A szélalatti oldalt (FAVORITE, FLORE, BELLONA és PRINCIPESSA AUGUSTA) maga Dubordieu vezette. A szél felőlít (DANAÉ, CORONA, CAROLINA) pedig Villion kapitány, a DANAÉ parancsnoka.⁷²

Reggel kilenc órakor, amikor a két kötelék ágyúlövésnyi távolságra közelítette meg egymást, Hoste felvonatta az AMPHION árbócára: „Emlékezz Nelsonra!”, amire a brit hajók legénysége három hurrával válaszolt.⁷³ Hoste örült az összecsapásnak, mert tudta, egy győzelemmel lemoshatja a hírnevén a Dubordieu által még októberben ejtett foltot.⁷⁴ A jól képzett brit legénységnek köszönhetően olyan pergőtűz zúdult a támadókra, illetve Hoste egységei olyan szorosan követték egymást, hogy Dubordieu belátta, nem tudja áttörni a brit csatasort. Ezért úgy döntött, hogy megpróbálja kézitusában birtokba venni az ellenséges zászlóshajót. Amikor kilenc óra tíz perckor a FAVORITE a HMS AMPHION mellé ért, fedélzete zsúfolásig telt a csákyázásra készülő tengerészekkel és katonákkal.⁷⁵ Közvetlenül a támadás megindítása előtt azonban a HMS AMPHION egyik 24 fontos (öt és fél hüvelykes) tarackja, amelyet nagyjából 7-800 muskétagyolyóval töltöttek meg, mintegy kilenc méterről leadott tüzével lényegében lesöpörte az ellenség előfedélzetén felsorakozott támadókat. Maga Dubordieu is elesett, s ekkor vagy az elkövetkező percekben meghalt vagy súlyosan megsebesült a FAVORITE tisztikarának nagy része is.⁷⁶ Jól jelzi a helyzetet, hogy a hajó parancsnokságát tíz órakor Giffenga ezredesnek, a partraszállásra szánt csapatok parancsnokának kellett átvennie, mivel egy kadét lett a rangidős tengerésztiszt.⁷⁷

A szemből fújó szél ekkorra már veszélyesen közel sodorta Lissa partjához a brit egységeket, így a kötelék Hoste parancsára 180 fokos irányváltást hajtott végre, miáltal a hajók csatasorban elfoglalt sorrendje megfordult. A manőver közben a HMS CERBERUS kormánylapátja egy találat miatt rövid időre megszorult, így a HMS VOLAGE – azaz a leggyengébb egység – került a brit kötelék élére. A franciák is észlelték a veszélyt, ám a viharvert FAVORITE fordulás közben zátonyra futott és mozdíthatatlanul megfeneklett.⁷⁸ A kölcsönös manőverezés közben a FLORE át tudott haladni a HMS AMPHION tatja mögött, és közben sortűzet adott le a brit zászlóshajó legsebezhetőbb részére. A rendkívül súlyos veszteségeket csak úgy sikerült elkerülni, hogy O'Brien hadnagy – amikor látta, mi

70 HENDERSON: *i. m.*, 129.

71 WOODMAN: *i. m.*, 172–173.

72 EVEN: *i. m.*

73 JAMES: *i. m.*, Vol. V., 352.

74 ADKINS, ADKINS: *i. m.*, 359.

75 JAMES: *i. m.*, Vol. V., 352.

76 HENDERSON: *i. m.*, 129–131.

77 EVEN: *i. m.*

78 JAMES: *i. m.*, Vol. V., 352–253.

várható – arra utasította a fő ütegfedélzeten lévő állományt, hogy feküdjön az ágyúk közé.⁷⁹ A HMS AMPHION helyzete ekkor kritikusra fordult, ugyanis két tűz közé fogták, egyik oldalról a FLORE, a másiktól pedig a BELLONA zúdította rá sortüzeit. Hoste azonban ügyes manőverrel kimenekült a szorításból, és sikerült úgy fordulnia, hogy az erősebb ellenfél, a FLORE orr-részére koncentrálhatta tüzét, ugyanakkor a BELLONA nem tudott tüzelni, mert a FLORE eltakarta előle a brit fregattot.⁸⁰ A FLORE hamar le is vonta lobogóját, ezzel jelezve, hogy megadja magát. A HMS AMPHION ezt követően gyorsan megadásra kényszerítette a BELLONA-t is, amely megpróbált a FLORE segítségére sietni. Ugyanúgy járt, mint a másik hajó, a HMS AMPHION olyan pozíciót vett fel, hogy szinte akadály nélkül zúdíthatta jól célzott sortüzeit a BELLONA orr-részére. Mindeközben a PRINCIPESSA AUGUSTA a HMS ACTIVE néhány távrolról leadott lövésétől megriadva elmenekült. Mivel a brit fregattokat lekötötték az új ellenfelek, a FLORE kapitánya⁸¹ – a korabeli szabályok alapján legalábbis vitatható módon – kihasználva azt, hogy a HMS AMPHION figyelme elfordult tőle, elmenekült a csatáról.⁸² A francia források azonban sietnek leszögezni, hogy a hajó nem vonta le a lobogóját, egyszerűen csak ellőtték a zászló kötelét.⁸³ Arra azonban nem térnek ki a francia szerzők, hogy vajon miért szüntette be a FLORE az ágyútűzet is...

Mindeközben a DANAÉ rátámadt a nálánál jóval gyengébb HMS VOLAGE-ra, ám túl közel került a 32 fontos karronádokkal (rövid csövű hajótarack) felfegyverzett brit ellenféléhez, és súlyos veszteségeket szenvedett. A DANAÉ parancsnoka – észrevéve, hogy ellenfele csak kis hatótávolságú tüzérséggel rendelkezik – nagyobb harctávolságot vett fel. A lőtávolság fokozásának érdekében a HMS VOLAGE kapitánya elrendelte, hogy növeljék meg a puskaportölteteket a lövegeknél, ez azonban hibának bizonyult, mert több karronád leszakadt a talapzatáról, illetve egy fel is robbant. A brit szlúpot a HMS ACTIVE mentette ki szorult helyzetéből, amelynek érkezését követően a DANAÉ elmenekült.⁸⁴ A CAROLINA és a CORONA a HMS CERBERUS-szal csapott össze. A HMS ACTIVE közeledtére a CAROLINA elmenekült, a CORONA viszont felvette a harcot a két brit fregattal, hogy fedezze visszavonuló társait. A velencei hajó végül elkeseredett küzdelem után megadta magát. Kapitulációja elkerülhető lett volna, ha a többi szövetséges fregatt nem hagyja magára. A brit köteléknek ugyanis addigra mindegyik hajója alaposan megrongálódott, a HMS VOLAGE és a HMS CERBERUS szinte mozgásképtelenné vált. A francia–velencei kötelék egy része a mintegy 35 kilométerre lévő Lessina (Hvar) szigetéhez, a parti ütegek védelmébe vonult vissza, több kisebb egység viszont egészen az olasz partokig menekült. Délután négy órakor a FAVORITE megmaradt légénysége felgyújtotta a megfeneklett zászlóshajót és a partra menekült, ezzel lényegében véget is ért az összecsapás.⁸⁵

A főerők összecsapása közben a LODOLA behatolt Porto San Giorgio kikötőjébe, és megadásra szólította fel az ott horgonyzó – zömmel kereskedelmi – hajókat. A VINCITOIRE szicíliai korzárhajó ennek eleget is tett, ám a zsákmányolt kereskedelmi hajókat őrző

79 ADKINS, ADKINS: *i. m.*, 360.

80 HENDERSON: *i. m.*, 133.

81 Péridier kapitány ekkora elveszítette az egyik kezét. EVEN: *i. m.*

82 WOODMAN: *i. m.*, 173–174.

83 EVEN: *i. m.*, illetve TROUDE: *i. m.*, 124–125.

84 HENDERSON: *i. m.*, 133.

85 JAMES: *i. m.*, Vol. V., 353–356.

brit tengerészek csónakokba szálltak, elzavarták a LODOLA-t és visszafoglalták a VINCITOIRE-t.⁸⁶

A reggel kilenctől délután fél háromig tartó ütközet végére a brit hajóraj vereséget mért a jelentős erőfölényben lévő francia–velencei kötelékre, saját veszteség nélkül megsemmisített egy francia és elfogott két velencei fregattot, illetve megrongált további három fregattot. Francia–velencei oldalon közel hétszáz fő volt az elesettek, sebesültek száma, emellett legkevesebb kétszázán hadifogságba estek.⁸⁷ A győzelmet azonban nem adták ingyen. Súlyosan megrongálódott a HMS AMPHION, a HMS VOLAGE, illetve a HMS CERBERUS. Maga Hoste is megsebesült, muskétalövés érte az egyik karját, s csúnyán megégett, amikor egy közeli robbanás feldobta a levegőbe.⁸⁸ A brit hajókat érő személyi veszteség azonban eltörpült a másik oldalon bekövetkezett méészárláshoz képest, ami ismét bizonyította a Royal Navy jól képzett tüzérei, illetve kiváló minőségű lövegei fölényét.

2. táblázat. A felek veszteségei⁸⁹

Brit			Francia és velencei ⁹⁰		
egység	legénység	veszteség	egység	legénység	veszteség
HMS AMPHION	251 fő	15 halott, 47 sebesült	FAVORITE		~200 halott és sebesült, 200 fogoly
HMS ACTIVE	300 fő	4 halott, 24 sebesült	CORONA		~200 halott és sebesült
HMS CERBERUS	160 fő	13 halott, 41 sebesült	BELLONA		70 halott, 70 sebesült
HMS VOLAGE	175 fő	13 halott, 33 sebesült			
összesen	886 fő	45 halott, 145 sebesült		2500–2700 fő	740 halott, sebesült és hadifogoly

Az összecsapást követően a brit hajók, illetve a két zsákmányul ejtett fregatt Porto San Giorgio kikötőjébe ment, ahol elvégezték a Máltára jutáshoz szükséges javításokat. Az ütközet másnapján megadta magát a FAVORITE legénységéből partot ért mintegy 200 fő is. A Giffenga ezredes vezette franciák először megpróbálták elfogni néhány hajót Porto San Giorgio kikötőjében, hogy eljussanak a közeli Lessina szigetéhez, de erre nem nyílt esélyük.⁹¹

⁸⁶ WOODMAN: *i. m.*, 174.

⁸⁷ HENDERSON: *i. m.*, 135.

⁸⁸ Jellemző Hoste-ra, hogy sebesülését követően felajánlották neki, hogy leviszik a fedélközbe, ahol az orvos ellátja, ám erre azt válaszolta: „Soha, csak ha meghaltam.” Idézi MOSTERT: *i. m.*, 692.

⁸⁹ JAMES: *i. m.*, Vol. V., 356–357.; EVEN: *i. m.*

⁹⁰ Csak az elfogott egységekről áll rendelkezésre hozzáférhető adat. Az elmenekült FLORE vesztesége minden bizonnyal jelentős volt, a többi egységen viszont – mivel nem vettek részt komolyabban az összecsapásban – nem lehetett túl nagy.

⁹¹ HENDERSON: *i. m.*, 135.

Március 15-én Hoste egy üzenetet küldött Lessinára, követelve, hogy adják át a FLORE-t a briteknek, mivel az egység megadta magát az összecsapás során. Természetesen a franciák ezt tagadták, kétszeri levélváltás után a francia kormányhoz utalva az angol kapitány kérését.⁹²

Máltán hatalmas ünnepség fogadta Hoste hajóraját. A HMS ACTIVE és a HMS CERBERUS kisebb javítások elvégzését követően és a készletek feltöltése után visszatért az Adriára. A két súlyosabban megrongált egység, valamint a két zsákmányhajó Nagy-Britanniába ment, hogy átfogó javítást, felújítást hajtsanak rajtuk végre.⁹³ A hazafelé tartó hajók számos utast vettek fel Máltán, köztük volt a költő, Lord Byron is, aki a HMS VOLAGE fedélzetén tért vissza Nagy-Britanniába.⁹⁴

Hoste stratégiai fontosságú győzelmet aratott. Lissa továbbra is az adriai brit jelenlét fő bázisa maradt, a támadást követően ráadásul néhány új erődítést is felépítettek.⁹⁵ A kedvező erőviszonyok ellenére a franciák elvesztették az esélyt arra, hogy uralmuk alá vonják az Adriát. A vereség, s különösen Dubordieu halála újabb súlyos csapást mért a francia haditengerészet moráljára. Mindezek fényében meglepő, hogy Hoste győzelmét mennyire csekély elismerés övezte odahaza, elmaradt az ilyenkor szokásos arisztokrata cím – csak lovaggá ütötték –, illetve a jelentős összegű anyagi juttatás is. A négy kapitány egy-egy aranyérmét kapott, a hajók első hadnagyait pedig parancsnokká (commander) léptették elő, ami azt jelezte, hogy alkalmasnak nyilvánították őket egy hajó vezetésére.⁹⁶

Sérüléseiből felépülve Hoste a vadonatúj, 38 ágyús HMS BACCHANTE fregatt parancsnokaként tért vissza az Adriára. Ekkor már jelentős brit erők állomásoztak a térségben: Thomas Fremantle ellentengernagy három sorhajója és hat fregattja teljesen uralta az Adriát. Új felettese – aki Trafalgár után öt évig parlamenti képviselőként dolgozott – nem kedvelte különösebben Hoste kapitányt, ugyanakkor tapasztalatait sem nélkülözhette. 1812 után az Adria stratégiai jelentősége felértékelődött, Ausztriára újból a brit korona potenciális szövetségeseiként tekintettek Londonban. 1813-ban pedig a brit hajóraj már az osztrák haderőt támogatta Dalmácia visszafoglalásában. Fremantle boldogan rábízta a munka nehezét Hoste-ra, s arról is gondoskodott, hogy ne legyenek megfelelő erőforrásai feladatai végrehajtására. 1813 végén Hoste Cattaro és Ragusa elfoglalását kapta parancsba, ám csak saját fregattja legénységére számíthatott, minden erősítést megtagadtak tőle. Cattaro erődjében 90, Ragusában 194 löveg védte a falakat. Osztrák csapatok nem voltak a közelben. Hoste ennek ellenére – a térségben lévő szerb, montenegrói és bosnyák erőkkel együttműködve – mindkét erődöt bevette, Cattarót 1814. január 5-én, Ragusát január 27-én.⁹⁷ Eredményeit Ausztriában is elismerték, megkapta a birodalom legmagasabb kitüntetését, a Katonai Mária Terézia-rend lovagkeresztjét.⁹⁸

92 WALPOE HOSTE: *i. m.*, Vol. II., 71–73.; TROUDE: *i. m.*, 125.

93 A hajóért és felszerelésükért kapott zsákmánypénzt a négy brit hajó tisztjei és legénysége között osztották szét.

94 ADKINS, ADKINS: *i. m.*, 362.

95 FELANDO: *i. m.*

96 HENDERSON: *i. m.*, 135–137.

97 MOSTERT: *i. m.*, 692–696.

98 J. HIRTFELD: *Der Militär-Maria-Theresien-Orden und Seine Mitglieder*, Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1857, 1282.

Hoste – egy év szünetről eltekintve – szinte mindvégig a tengeren volt a francia forradalmi és a napóleoni háborúk időszakában. 1793-tól 1814-ig, azaz közel huszonegy évig harcolt a brit koronáért. Egészsége súlyosan megromlott, 1814 tavaszán már annyira kínoztta a köszvénye, hogy nem tudott lábra állni. Ekkor hazavezényelték, így nem lehetett jelen a francia erők fegyverletételénél. Adriai érdemeire való tekintettel azonban báróvá tették és a Bath-rend lovagjává ütötték. Sohasem épült fel teljesen, 1828-ban bekövetkezett haláláig betegeskedett. 1814 után már nem látott el tengeri szolgálatot.⁹⁹ Lissa szigete 1815. július 27-én került újra osztrák uralom alá.¹⁰⁰

99 Tom Pocock: *Remember Nelson: The Life of Sir William Hoste*, Tistle Publishing, H. n., 2013, 301–316.

100 FELANDO: *i. m.*

Antoine Henri Jomini és a nemzeti háború

Forgács Balázs

A gerilla hadviselés elmélete a francia forradalmi és napóleoni háborúk időszakában született meg. A vendée-i, a spanyolországi, a tirolói és az oroszországi irreguláris erők Francia Köztársasággal, illetve Napóleon reguláris csapataival szemben vívott eredményes harcai lenyűgözték a kor katonai teoretikusait, akik a felfegyverkezett nép harcát tudományos vizsgálat alá vetették. E katonai szakírók mindegyike részese volt ezeknek a küzdelmeknek: vagy a felkelők, vagy a hódítók oldaláról élték át az eseményeket. A teoretikusok bemutatták a felkelések általános jellemzőit, az azokban rejlő katonai lehetőségeket, de az írásművek sokszor rejtett szándékokat is hordoztak magukban – a szerzők vagy a felkelők példáját szerették volna hazájukban meghonosítani, esetleg elfogadtatni, illetve a saját erőiknek az irreguláris csapatokkal szembeni küzdelemre való felkészítését kívánták műveikkel segíteni.

Francisco Espoz y Mina (1781–1836), Jean Frederic Auguste Le Mièrre de Corvey (1770–1832), Denisz Vaszilevics Davidov (1784–1839), Carl von Decker (1784–1844), August Wilhelm Anton Neithardt von Gneisenau (1760–1831) és Carl von Clausewitz (1780–1831) mellett a gerilla hadviselés első teoretikusai között tartjuk számon a 19. század egyik legjelentősebb és legtermékenyebb katonai szakíróját, Antoine Henri Jominit is, aki Clausewitz-cel együtt felismerte, hogy az általa nemzeti háborúknak nevezett jelenség óriási hatást gyakorolt a hadügyre. Megjegyzendő, hogy Jomini és Clausewitz e hadügyi tünetet mint a hadügy szerves részét beleillesztették a háborúk jelenségét tárgyaló szintéziseik rendszerébe.

A tábornok, hadtörténész, katonai teoretikus és szakíró Antoine Henri Jomini 1779. március 6-án született a svájci Vaud kantonbeli Payerne-ben. Apja, Benjamin Jomini a város polgármestere, később a Helvét Köztársaság Nagytanácsának is tagja volt. A fiatal Jomini ugyan nem járt katonai iskolákba, a Párizsban szolgáló svájci testőrgárdának is csak rövid ideig, feloszlatásáig volt tagja, autodidakta módon viszont rengeteget foglalkozott Nagy Frigyes hadművészetével, valamint az akkoriban zajló hadjáratokkal.¹ Az üzleti pályára kerülő Jominit felvillanyozták Napóleon 1796-os itáliai győzelmei, elemezni kezdte a franciák katonai műveleteit, és arra a megállapításra jutott, hogy bizonyos karakterek – azonnali és energikus felvonulás, a gyors döntésre való törekvés, a kezdeményezés közben tartása, erőkoncentráció, az ellenség részenkénti legyőzése – ismétlődtek az ekkor 27 éves

1 Antoine-Henri de JOMINI: *A hadviselés alapelveiről* (Részletek) = *Szemelvények a XIX. század burzsoá katonai teoretikusainak és szakíróinak műveiből I.*, vál. és bev. Ölvedi Ignác, ZMKA, Budapest, 1973, 3.

korzikai származású tábornok műveleteiben. E hadjárat elemzése kapcsán érlelődött meg benne az az elgondolás, hogy a hadművészet leszűkíthető néhány egyszerű alapelvvé, amelyek a tapasztalatból, vagyis a hadtörténelemből a dedukció módszerével szűrhetők le.²

1798-ban visszatért Svájcba, ahol belépett a hadseregbe, és századosként a hadügyminisztérium titkárságát vezette. Részt vett a svájci milíciák megszervezésében, valamint Masséna svájci hadjáratában is.³ 1802-től ismét Párizsban élt, ahol egy katonai felszereléseket készítő gyárban helyezkedett el. Ekkortájt írta meg első hadelméleti művét *Értekezés a magasabb harcászatról* (*Traité de grande tactique*) címmel, amellyel felkeltette Michel Ney marsall érdeklődését. A marsall pénzt adott a mű publikálására, és Jominit segédtsíjzójáé nevezte ki. Ebben a minőségében vett részt az 1805-ös hadjáratban is, ahol bebizonyosodott, hogy tökéletesen megismerte és megértette Napóleon hadászataát.⁴ Tevékenységének is köszönhető, hogy az 1805. október 14-én vívott elchingeni ütközet francia győzelemmel zárult, miután az osztrák Mack tábornok október 21-én Ulmnál letette a fegyvert a franciák előtt. Ezután elkísérte Neyt Tirolba, aki onnan a hivatalos jelentésekkel a császár főhadiszállására küldte segédtsíjzóját. Napóleonnal az austerlitz-i csata másnapján találkozott ismét: Jomini a hivatalos iratokkal együtt frissen kiadott *Értekezés a nagy hadműveletekről* (*Traité des grandes opérations*) című könyvét is átadta a császárnak. A Napóleon kérésére felolvasott részek olyannyira lenyűgözték az uralkodót, hogy végül ezredessé léptette elő az akkor 26 éves Jominit, ami azonban sok tiszt, tábornok és főleg Berthier marsall irigységét is kiváltotta.⁵

Jomini – akit egy idő után a „császár jósának” is tituláltak – előre látta a Poroszország elleni háborút: 1806-ban Napóleon maga mellé rendelte mint Nagy Frigyesnek, az ő hadseregének, valamint a hadszíntérnek jó ismerőjét. Ekkor hangzott el életének talán legismertebb, a császárral folytatott párbeszéde, amelyet Napóleon még Szent Ilona-szigetén is felelegetett. A mayence-i császári főhadiszálláson Napóleon örömeinek adott hangot, hogy egy olyan ember lesz mellette a hadjárat során, aki a háború igazi alapelveiről ír, és mindezt az ő uralkodása alatt teszi. Miután a császár megparancsolta Jomininek, hogy maradjon mellette, a svájci ezredes engedélyt kért Napóleontól, hogy visszatérhessen Ney marsallhoz, és magával hozhassa lovait és személyzetét, majd négy nap múlva Bambergben csatlakozhasson az uralkodóhoz. A császár visszakérdezett:

- „Miért éppen Bambergben? Ki mondta Önnek, hogy Bambergbe fogok menni?
- Németország térképe, Felség.
- De vagy száz másik út van azon a térképen.
- Igen, Felség, de valószínű, hogy Felséged ugyanazt a manővert fogja végrehajtani a poroszok balszárnya ellen, mint amelyet Mack jobbszárnya ellen Donawerthnél⁶ és Mélas jobbszárnya ellen a Szent Bernát-hágónál.

2 R. Ernest DUPUY, Trevor N. DUPUY: *Military Heritage of America*, McGraw-Hill, New York (NY), 1956, 174–175.

3 JOMINI: *A hadviselés alapelveiről*, i. m., 3.; *Encyclopedia of Military Science*, Vol. 2, ed. G. Kurt PIEHLER, Sage Publications, London, 2013, 733.

4 DUPUY, DUPUY: *Military Heritage...*, i. m., 175–176.; *Encyclopedia of Military Science*, i. m., 733.

5 DUPUY, DUPUY: *Military Heritage...*, i. m., 178.; Ferdinand LECOMTE: *Le général Jomini. Sa vie et ses écriis*, L. Martinet, Paris, 1861, 10–11.

6 Donauwörth, Bajorország.

- *Jól van – válaszolta a meglepett császár – menjen Bambergbe, de erről senkinek egy szót se, senki sem tudhatja meg, hogy Bambergbe megyek.*”⁷

Jomini hadtudományi munkássága továbbra is gyümölcsöző maradt, sokat publikált, amelynek köszönhetően nemzetközileg ismert katonai szakíróvá vált. 1808-ban a Ney vezette 6. hadtest vezérkari főnökeként vett részt a spanyolországi hadjáratban, ahol saját maga is keserű tapasztalatokat szerzett a spanyol gerillák harcáról.⁸ Karrierjének felívelését sokan irigykedve nézték a francia hadseregen belül (különösen a már említett, befolyásos Berthier marsall), ami miatt az egyébként gőgös és öntelt, veszekedős és tapintatlan Jomini egyre inkább elszigetelődött.⁹ Csalódottságában már 1811-ben felajánlotta szolgálatait az oroszok cárijának, aki ezt örömmel fogadta volna, ha Napóleon erélyes szóval és börtönnel való fenyegetéssel el nem tántorítja szándékától. A francia császár nagyrabecsülésének és ebből fakadó kegyének köszönhetően – ellensúlyozandó az orosz szolgálat kecsegtető lehetőségét – 1811-ben végül dandártábornokká léptették elő, és ebben a rendfokozatban szolgált az 1812-es oroszországi hadjáratban is.

1812-ben előbb Vilna katonai parancsnoka, majd Szmolenszk katonai kormányzója volt, ahol megtapasztalta az orosz partizánok harcmodorát is.¹⁰ Ebben a minőségében megismerte az ottani terepviszonyokat, jókora tartalékot halmozott fel, amely a Moszkvából visszavonuló Grand Armée számára később létfontosságúnak bizonyult. Jomini kitüntette magát a Berezínán való átkelés során, az ő javaslatára hajtották végre a franciák azt a hadicselt, amelynek köszönhetően a menekülők nagy része átjutott a folyón.¹¹ A Berezínán való átkelés azonban csaknem az életébe került, a hideg és az éhezés miatt – az ekkor a Becsületrenddel is kitüntetett teoretikus – majd három hónapig lebegett élet és halál között.

1813-ban ismét Ney mellé került: a „bátrak bátra” vezette 3. hadtest vezérkari főnökeként jelentős szerepe volt a május 20–21-i bautzeni győzelemben, amely után előljárója hadosztály-parancsnoki kinevezést kért Jomini számára. Kinevezését azonban Berthier megakadályozta, ezért 1813. augusztus 14-én a svájci származású tábornok végül mégis orosz szolgálatba lépett mint I. Sándor cár katonai tanácsadója. Soha nem élt vissza a francia hadseregről szerzett ismereteivel, egy alkalommal még a porosz királynak a francia 3. hadtest erejét firtató kérdéseit is megválaszolatlanul hagyta.¹²

1815-ben visszatért Párizsba a győztesekkel, ahol sikertelenül próbálta megmenteni korábbi pártfogója, Ney marsall életét. Életének hátralévő részében I. Miklós orosz cár katonai tanácsadójaként szolgált, és továbbra is aktívan publikált. Az 1820-as években részt vett az orosz katonai felsőoktatás megteremtésében, amelynek eredményeképpen 1832-ben elindult a képzés az orosz katonai akadémián. Utoljára az 1828–1829-es orosz–török háborúban vállalt aktív csapatszolgálatot, később pedig katonai tanácsadóként (pl. a krími háborúban I. Miklós orosz cár és az 1859-es szárd–francia–osztrák háborúban III.

7 DUPUY, DUPUY: *Military Heritage...*, i. m., 178–179.; LECOMTE: *Le général Jomini...*, i. m., 11–12.

8 JOHN SHY: *Jomini = A korai stratégiai gondolkodás*, szerk. VESZPRÉMY László, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2005, 232–233.

9 *Uo.*, 219.

10 *Uo.*, 233.

11 DUPUY, DUPUY: *Military Heritage...*, i. m., 181.; LECOMTE: *Le général Jomini...*, i. m., 16.; ADAM ZAMOYSKI: *1812 – Napóleon végzetes oroszországi hadjárata*, Park Kiadó, Budapest, 2008, 408.

12 DUPUY, DUPUY: *Military Heritage...*, i. m., *uo.*; LECOMTE: *Le général Jomini...*, i. m., 20.

Napóleon mellett) és szakíróként tevékenykedett tovább.¹³ Hadsereg tábornokként hagyta el Oroszországot 1855-ben, előbb Lausanne-ban, majd Brüsszelben, végül a Párizs melletti Passyban telepedett le, ahol 1869. március 22-én halt meg.

Jominit – aki több mint harminc kötetet és számos tanulmányt hagyott az utókorra – az egyik legtermékenyebb katonai szakíróként tartja számon a hadtudomány: annak az időszaknak az egyik legnagyobb katonai teoretikusát tisztelhetjük benne, amelyben a hadtudomány valódi tudománnyá vált, és az egyre professzionálisabb katonai szakírók ezt munkáikkal tudatosan igyekeztek megerősíteni. Hans Delbrück szerint Jomini egy olyan tehetséges, nagy olvasottságú és igen termékeny szerző volt, aki jól megértette Napóleon stratégiájának legfontosabb elemét, vagyis a döntő csata keresését,¹⁴ így nem csoda, hogy hadtudományi munkássága meghatározta Franciaország, Oroszország és az Amerikai Egyesült Államok 19. századi katonai gondolkodását, de a századfordulóra elméletei már túlhaladottá váltak.¹⁵

Művei közül csupán néhány jelentősebbet emelünk ki: ezek közé tartozik a 15 kötetes *A forradalmi háborúk kritikai és hadtörténelme* (*Histoire critique et militaire des guerres de la revolution*), a *Napóleon politikai és katonai élete* (*Vie politique et militaire de Napoléon*) és az élete fő művének tekinthető, az 1837 és 1840 között elkészült *A hadművészet kézikönyve* (*Précis de l'art de la guerre*). Ez utóbbi munka a korábbi műveinek tematikus összefoglalása, amellyel a svájci származású katonai szakíró a hadtudomány rendszerét is meg kívánta alkotni, és így Clausewitz *A háborúról* című szintézisével együtt a 19. századi katonai szakirodalom legjelentősebb alkotásának tartják. Megjegyzendő, hogy e jelentős mű teljes magyar fordítása mindmáig nem készült el: egyes részeit magyarul 1973-ban a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia jegyzeteként, majd 1974-ben *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai* című, valamint 1985-ben a *Válogatás a burzsoá hadtudományi írásokból* című szöveggyűjteményekben publikálták.¹⁶ Véleményünk szerint jelentős hiánypótlás lenne Jomini szintézisének magyar nyelven való megjelentetése.

A hadművészet kézikönyvéből most csupán egyetlen téma, a felkelés elmélete szempontjából jelentős részekkel foglalkozunk.¹⁷ Jomini a művében világosan elkülönítette a hadművészetet – mint a háborút meghatározó összes kombinációkkal és a végrehajtó hadműveletekkel foglalkozó tudományt – alkotó területeket: „*A hadművészetet rendszeren öt tisztán katonai részre osztják: a stratégia, a magasabb taktika, a logisztika, a hadmérnökség és a kis taktika. Van azonban ennek a tudománynak egy lényeges része, amelyet igen helytelenül mindeddig kihagytak a felsorolásból, ez pedig a katonapolitika.*”¹⁸ A katonapolitika

13 KOVÁCS Jenő: *Henri Jomini, a hadtudós*, Új Honvédségi Szemle, 1995/6, 10.; LECOMTE: *Le général Jomini...*, i. m., 26.

14 HANS DELBÜCK: *The Dawn of Modern Warfare, History of the Art of War, Volume IV*, University of Nebraska, Lincoln (NE), 1990, 453.

15 FORGÁCS Balázs: *Az amerikai polgárháború hadászati kérdései*, Seregszemle, 2014/1, 154–156.; *Encyclopedia of Military Science*, i. m., 733.

16 KOVÁCS: *Henri Jomini, a hadtudós*, i. m., 13.

17 Az itt közölt szövegrész a Magyar Hadtudományi Társaság 2015. évi pályázatára benyújtott *A néppel az uralkodóért. Az első gerilla-elméletek* című pályázatunk részletének átdolgozott változata.

18 Antoine Henri JOMINI: *A hadművészet meghatározása = A hadművészet középkori és újkori klasszikusai*, szerk. GOTTFREICH László et al., Zrínyi Kiadó, Budapest, 1974, 569.

tartalmazza mindazon megfontolásokat, amelyek alapján az államférfiak dönthetnek a háború megindításáról, valamint a hadműveletekről is, vagyis e terület határozza meg azt, hogy mikor lép hadba egy állam. A háborúk különböző fajtáit Jomini tíz cikkelyben különítette el, egyrészt a kitűzött célok megvalósításához szükséges hadműveletek természete, másrészt a kívánt hatás eléréséhez szükséges erőfeszítések nagysága, harmadrészt a tervezett vállalkozások méretei alapján. Mindezek mögött a katonapolitikai megfontolások meghatározó szerepet játszanak.¹⁹

A népfelkelés a spanyolországi példán keresztül jelenik meg a francia teoretikus tipológiájában. A „*hódításvágytól sarkallt vagy más okból végrehajtott invázió*” típusának leírásakor Jomini rögzítette, hogy a franciák 1808-as spanyolországi inváziója „*a spanyol nép létét fenyegette, és végzetessé vált elindítójára*”.²⁰ A Napóleon bukásához is hozzájáruló hadjárat bebizonyította, hogy „*kényes dolog inváziót indítani egy elkeseredett és minden áldozatra kész nép ellen, amely ezenfelül még arra is számíthat, hogy hatalmas szomszédja katonával és pénzzel támogatja*”.²¹ Az itt bemutatott nemzeti ellenálláshoz hasonló jelenség mutatkozott meg Jomini szerint 1828-ban az orosz–török háború során is, amikor a görög lakosság nem támogatta a törököket az orosz invázió ellen.

Az ideológiai háborút, amely gyakran nemzeti küzdelmekkel és polgárháborúkkal keveredik össze, Jomini így jellemezte: „*Katonai szempontból nézve a dolgot, ezek a háborúk azért rettenetesek, mert a támadó hadsereg nemcsak katonai erővel találja magát szemben, hanem elszánt tömegekkel*.”²² Vagyis a tömegek, más szóval a nép harcának hátterében komoly, meghatározó ideológia húzódik meg, amelynek szerepe az egész háború alatt megmarad. A fentiek tükrében nem véletlen, hogy a műben később részletesebben tárgyalt nemzeti háború néhány szabálya is megjelent a szövegben. Az 1808-as spanyolországi, „teljes egészében nemzeti” háborút példaként idézve a hódítóknak el kell foglalni és meg kell hódítani az egész országot, a várakat ostrommal be kell venni és az összes tartományt le kell igázni a siker érdekében.²³ A kemény szavakkal leírt feladatok már előrevetítik, hogy Jomini a nemzeti háborút a fegyveres küzdelem különleges fajtájaként tartotta számon.

„*A nemzeti háborúk [...] a legfélelmetesebbek*”, ugyanis ezek „*egy egész nép, vagy legalábbis a nép többsége ellen irányulnak, amelyet a függetlenség nemes tüze lelkesít*”.²⁴ A VIII. cikkelyben Jomini saját és a francia hadsereg spanyolországi tapasztalatait írta le: a hódító hadsereg az ilyen országban csak a tábora területét birtokolja, élelmét csak fegyverrel szerezheti meg és szállítmányai folyamatos veszélyben vannak. Mindezekből az következik, hogy a hódítás csak időleges és bizonytalan, hiszen az invázió után az ország területének kis részét ellenőrzik és a logisztikai problémák miatt ez a terület is csak időlegesen tartható meg. Ebben a háborúban az ellenség egyszerre van jelen mindenütt, és az általános ellenséges

19 A háborúk különböző fajtái: a jogok érvényesítéséért indított háború; politikai szempontból védő, katonai szempontból támadó háborúk; az érdekháborúk; szövetségesekkel és szövetségesek nélkül megvívott háborúk; az intervenció háborúk; a hódításvágytól sarkallt vagy más okból végrehajtott invázió; az ideológiai háború; a nemzeti háborúk; polgárháborúk és vallási háborúk; kettős háború. *Uo.*, 569–595.

20 *Uo.*, 579–580.

21 *Uo.*, 580.

22 *Uo.*, 584.

23 *Uo.*, 585.

24 *Uo.*, 586–587.

hangulat által még a nem harcolók is segítenek, elrejtik a felkelőket és megzavarják a támadókat.²⁵

Kortársaihoz hasonlóan a svájci származású teoretikus is azt vallja, hogy a nép a kormánya szavára ragad fegyvert és urai állnak a mozgalom élére, akiket a felkelők uralkodójuk iránti hűségük és hazaszeretettük miatt követnek. A nemzeti háború így mindvégig az uralkodó osztály irányítása alatt marad, nem tör a meglévő hatalmi struktúrák átalakítására, csupán a hódítók kiűzését célozza, vagyis nem kell az 1789-es franciaországi események megismétlődésétől tartani. Véleményünk szerint a fentiekkel Jomini is a nemzeti háború ügye mellé kívánta állítani a nemességet, arról próbálva meggyőzni őket, hogy egy jól működő állam lakói nem törnek az államot irányító uralkodó és uralkodó osztály ellen, tehát a népet bátran fegyverbe lehet szólítani az inváziós erők ellen.²⁶ Fontos megjegyezni, hogy akárcsak Clausewitznél, a nemzeti háború a hadászati védelem eszközeként jelenik meg *A hadművészet kézikönyvében* is.

A szövegben utalásokat találunk a nemzeti háború és a földrajzi tér kapcsolatára. Jomini szerint a tengerparttal rendelkező országok területén erős ellenállásra lehet számítani, ugyanis flottájuk vagy a velük szövetséges más tengeri hatalmak segítségével kimeríthetetlen utánpótlással rendelkeznek mind anyagilag, mind morálisan. Mégis a hegyi vagy a kiterjedt erdőségekkel rendelkező országokat, területeket (Ausztia, Burgundia, Kaukázus) tartotta a legveszélyesebbnek, ahol a szorosok, az erdők, a cserjések és a zezzugos vidékek számos veszélyt rejtnek az inváziós erők számára.²⁷ Ezek a veszélyek különösen akkor válhatnak végzetessé, ha a felkelőket, „*a lakosság ellenállását fegyvelmezett csapatokból álló tekintélyes mag támogatja*”.²⁸ A szerző ehhez a megjegyzéséhez külön jegyzetet is illesztett, miszerint: „*A népi felkeléseket, ha nem kapnak támogatást fegyvelmezett sorhadseregektől, könnyen le lehet verni. Bár sokáig elhúzódhatnak, mint például a vendée-i felkelés, azonban sem az inváziót, sem pedig a hódítást nem akadályozhatják meg.*”²⁹ Jomini itt a gerilla-hadviselés valamennyi teoretikusának egyik meghatározó kérdésére, a reguláris erők kulcsfontosságú támogatására hívta fel a figyelmet, amely nélkül a népi felkeléseket könnyen le lehet győzni.

Az országát védő nép taktikáját kis erőkkel végrehajtott, meglepetésszerű támadások jellemzik, a felkelők jó terepismeretük, a lakosság támogatása, illetve kiváló hírszerzésük segítségével tudnak felülkerekedni az ellenséges erőkön. A fentiekből fakadó mozgékonyság pedig lehetővé teszi az ellenség valamennyi tervének megghiúsítását, összeköttetési vonalainak elszakítását, szállítmányinak elfogását, raktárainak felégetését.³⁰ A sikertelen spanyolországi invázió tapasztalatai közül két epizódot külön is kiemelt a szerző. Az egyikben a Ney hadtestének tüzérségi vonatszázadai elleni éjszakai rajtaütés borzalmas eseményei elevenednek meg az olvasó szeme előtt: „*egy szép éjszakán a vonatszázadok emberestül, lovastul nyomtalanul eltűntek, anélkül, hogy valaha is megtudtuk volna, hogy mi lett velük. Egy sebesült tizedes menekült meg egyedül, aki elmondta, hogy papok vezette parasztok ölték*

25 SHY: Jomini, i. m., 232.

26 JOMINI: *A hadművészet meghatározása*, i. m., 587.

27 *Uo.*, 587–588, 609.

28 *Uo.*, 588.

29 *A hadművészet középkori és újkori klasszikusai*, i. m., 678, 477.

30 [Antoine Henri] JOMINI: *The Art of War*, Greenwood Press, Westport (CT), é. n., 38.

meg a többieket.”³¹ A másik epizód a megszállás nehézségeit, a megszálló erők elégtelenségét mutatta be: a területet őrző szétszórt francia erők a főerők távoztával majdnem teljesen megsemmisültek a gerillák támadásai nyomán. A franciák harcát az is nehezítette, hogy a lakosság teljes ellenszenve irányult ellenük, amely miatt gyakorlatilag semmiféle felderítési információval nem rendelkeztek a velük szemben álló erőkről. Ahogyan Jomini összegezte: „*Mexikó összes aranya sem lett volna elég, hogy a franciák bármilyen felvilágosítást kap-hassanak, és amit kaptak, az sem volt más, mint csapdába vivő csalétek.*”³²

Nem csoda, hogy a harcokat személyesen is átélő katona szavaiba a kétségbeesés hangja is belevegült: „*Minden tervünkben csalódnunk kell, és amikor a legjobban összehangolt mozdulatok, a leggyorsabb és legfárasztóbb menetek után már azt hisszük, hogy erőfeszíté-seink végéhez értünk és villámként lecsaphatunk, nyomát sem találjuk az ellenségnek, legfel-jebb táborainak visszamaradt bűzét.*”³³ A szövegből kitűnik, hogy a felkelők az ellenséges erők fizikai pusztítása mellett komoly lélektani hatásnak is kiteszik azokat, vagyis direkt és indirekt módon is küzdenek a hódítók ellen. Bizonytalan a teoretikus akkor, amikor a nemzeti háború elleni hatékony módszert keresi: véleménye szerint a hatékony fellépéshez egy mindent ellenőrizni tudó, mindent fedező és biztosító, óriási katonai erőre van szükség, amely mellett egy elkülönített csoportosítás is harcol a felkelők ellen.

A nép ellenállásának csökkentéséhez a meghódított ország lakosságának lecsillapítására, ehhez pedig jó politikára, fegyelmezett csapatokra és igazságosságra van szükség, amely hosszú idő elteltével lassan meghozhatja a sikert. A legjobb mégis az, állapítja meg végül, ha el sem indul egy ilyen háború, mert az nagy valószínűséggel irtóháborúba torkollik. Ha mégis szükség van a nép ellenállására, akkor annak legbiztosabb formája egy vegyes rendszer, a hadsereg népi tartalékainak előkészítése, azaz a regularizált nemzetőrség lehet, amely valójában középút a reguláris hadsereg és a népfelkelés között.³⁴ „*Mint a becsületes és lovagias háborút a szervezett öldöklésnél jobban szerető katona, megvallom, inkább választom azokat a szép idöket, amikor a francia és az angol gárdák udvariasan felkínálták egymásnak a tüzelés megkezdésének jogát, amint ez Fontenoy-nál történt, mint azt a rettenetes korszakot, amikor papok, asszonyok és gyerekek szervezeten gyilkolták Spanyolország földjén a magánosan járó katonákat.*”³⁵ Véleményünk szerint Jomini, aki katonaként egész életében reguláris hadseregek soraiban szolgált, tartott a könnyen ellenőrizhetetlenné és irányíthatatlanná váló nemzeti háborúktól, és emiatt – számos kortársához hasonlóan – távolságtartással közelített korának e fontos hadtudományi kérdéséhez.

A *hadművészet kézikönyvének* további cikkelyeiben is találunk megjegyzéseket a nemzeti háborúról, amelyek azt bizonyítják, hogy a kor hadviselésének fontos tünetét, megjelenési formáját látta benne a svájci származású teoretikus. Az ellátó lerakatok és a menetek kapcsolatáról szóló XXV. cikkelyben rögzítette, hogy a nemzeti háborúban a hódítók ellen küzdő lakosság mindenre rátámad és mindent elpusztít, ezért az előretörés – hacsak nincsenek a műveletek közelében katonai erővel biztosított élelmezési szállítmányok és ellátó

31 JOMINI: *A hadművészet meghatározása*, i. m., 589.

32 *Uo.*

33 *Uo.*, 588–589.

34 *Uo.*, 592.; SHY: *Jomini*, i. m., 233.

35 JOMINI: *A hadművészet meghatározása*, i. m., 592.

bázisok – szinte lehetetlen.³⁶ A hegységekben zajló hadászati műveleteket elemző XXVIII. cikkelyben megjegyezte, hogy „*a hegyvidéki jellegű országokban a védelem különösen előnyös, ha az a háború nemzeti jellegű: ekkor a teljes nép felkel otthonaik védelmében, magasztos okok által lelkesedve, konokul. Ilyenkor minden előretörés drága.*”³⁷ A diverziókat leíró XXXVI. cikkelyben megjelenik a partizán személyisége is: az ideális felkelőt kevésbé jellemzi a hideg, számító merészség, mint inkább az ügyesség és a lélekjelenlét, amelyek megóvják őt a felesleges veszélytől.³⁸

A menetből vagy téli szállásra vonuláskor történő beszállásolásról szóló XXXIX. cikkely szövegéből kiolvasható, hogy a korábbi időszakban (értsd 17–18. század) október végén a hadviselők táborba szálltak, és a téli időszakban a szembenálló felek csupán kis erőkkel, előőrsöt alkotó előretolt csapatokkal harcoltak. E vállalkozásokról elmondható, hogy taktikai szempontból a partizánok műveleteihez hasonló, rajtaütéseken alapuló katonai akciók voltak.³⁹ A felderítést és az ellenség manővereiről való információszerzést vizsgáló XLII. cikkelyben Jomini leírta, hogy bár az orosz kozákok és partizánok 1812-ben sokat segítettek az orosz hadvezetésnek az elfogott francia levelekkel és az ellenséges csapatok mozgásáról figyelmeztető információkkal,⁴⁰ mégsem tartotta hasznosnak a felkelők e területen történő alkalmazását. Úgy gondolta, hogy bár a partizánok az ellenség művelési vonalain való működésük során képesek lehetnek információt szerezni az ellenség tevékenységeiről és manővereiről, azonban ezeknek az információknak a saját parancsnokságra történő eljuttatása – a nehézkes kommunikáció miatt – szinte lehetetlen. Erre a feladatra ezért a partizánok helyett reguláris felderítők és kémek alkalmazását javasolta.⁴¹

Jomini fő művének XLV. cikkelye a lovasság kérdéskörét vizsgálja. A teoretikus itt több helyen megemlítette az irreguláris lovasság jelentőségét: a szemből támadó ellenséges lovasság szárnyai ellen vezetett támadásukat hatékonyabbnak tartotta, mint a reguláris lovasságét, de úgy vélte, hogy főként a szórványos összecsapások során mutatkozik meg igazi erejük. Véleménye szerint ezekből az irreguláris lovasokból kiváló partizáncsoportokat lehetne szervezni. Példaként az orosz irreguláris lovasokat, a kozákokat állította, akik saját hazájuk területén a logisztikai útvonalak veszélyeztetésével komoly problémákat okoztak a francia csapatoknak.⁴²

A hadművészet kézikönyve hasonló céllal íródott, mint Clausewitz *A háborúról* című nagy szintézise, vagyis Jomini is a kor hadügyének átfogó elemzését kívánta elvégezni. A francia, majd orosz oldalon szolgáló teoretikus saját élményein is alapuló művében fontos szerepet kapott a nemzeti háború témája, mint a kor hadviselésének egyik jellegzetes tünete. Kortársaihoz hasonlóan a katonai szakmára hivatásként tekintő Jomini kellő távolságtartással írta le ezt a jelenséget, így nem véletlen, hogy a nép háborúját ő is csak a politikai vezetés szigorú kontrollja alatt tartotta megvalósíthatónak. Fontos tényezőként emelte ki a népet, a nemzetet mozgósító ideológiát, mely egyrészt a hódítókkal szembeni ellenszenvből,

36 JOMINI: *The Art of War*; i. m., 131.

37 *Uo.*, 152.

38 *Uo.*, 205.

39 *Uo.*, 225.

40 *Uo.*, 249.

41 *Uo.*, 246.

42 *Uo.*, 287.

másrészt a hazaszeretetből és uralkodójuk iránt érzett lojalitásból fakadt. A kor hadseregeit és hadművészetét jól ismerő Jomini számára is nyilvánvaló volt, hogy a fegyveres erők hatékony tevékenységéhez biztos logisztikára van szükség, melyet az ellenséges területen leginkább a felkelt nép tömegei veszélyeztetnek. A felkelők harcának elemzésekor a svájci származású teoretikus a harc földrajzi terét is górcső alá vette, és felhívta a figyelmet arra, hogy nem mindegyik terület alkalmas a partizánküzdelmek számára. A potenciális ellenség vizsgálata, leírása mellett Jomini választ keresett arra is, hogy hogyan lehet a leghatékonyabban felhasználni a felfegyverzett népet a politikai célkitűzések eléréséhez: véleménye szerint a már említett szoros politikai kontroll mellett a regularizált nemzetőrség mint szervezeti forma biztosíthatja ezt a mindenkori állam számára.

A magyar béke delegációk vezetőinek párizsi beszédei 1920-ban és 1946-ban

Vizi László Tamás

A 20. század két világháborút lezáró békekonferenciák párizsi helyszínén Magyarország képviselőinek kétszer kellett megjelenniük a győztesek ítélőszéke előtt, először 1920-ban, majd pedig 1946-ban. Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy néhány szempont alapján összehasonlítsa a két magyar béke delegáció párizsi szereplését, leginkább arra fókuszálva, hogy összevesse a delegációk vezetőinek, gróf Apponyi Albertnek és Gyöngyösi Jánosnak a konferencián elmondott beszédeit és azok érvrendszerét.

A magyar béke delegációk Párizsban

Az első világháborúban győztes antanthatalmak ötös tanácsának megbízásából 1919. október 23-án Budapestre érkező Sir George Russell Clerk brit diplomata – mintegy egy hónapos – politikai tárgyalásainak eredményeként¹ 1919. november 24-én, Huszár Károly vezetésével megalakult a nagykoalíciós kormány, amelyben valamennyi mértékadó politikai erő képviseltette magát.² Clerk a Huszár-kormányt megalakulásakor olyan ideiglenes kormányként ismerte el, amelynek mandátuma a választások után megalakuló új magyar kabinet megalakulásáig szólt. A kormány antant általi hivatalos elismerése egyben azt is jelentette, hogy azt a győztesek a béketárgyalásokra alkalmas félként elfogadták. Az antant egyben jóváhagyta Clerk magyarországi diplomáciai tevékenységéről készített november 29-i írásbeli és december 1-jei szóbeli beszámolóját is. Ezekben a jelentésekben Clerk többek között arról is tájékoztatta megbízóit, hogy a magyar fél béke delegációjának vezetőjeként várhatóan gróf Apponyi Albertet jelöli majd, egyben kifejtette és a jelenlévők tudomására hozta a grófról alkotott pozitív véleményét.³ Apponyi személyével kapcsolatban élénk vita

1 ORMOS Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, 1983, Kossuth, 353–367.; SZINAI Miklós: *Ki lesz a kormányzó?* Budapest, 1988, Kossuth, 22–25.

2 A Huszár kormány összetételére lásd BÖLÖNY József – HUBAI László: *Magyarország kormányai*. Budapest, 2004, Akadémia, 94.

3 ROMSICS Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, 2005, Osiris, 143.

bontakozott ki.⁴ A vitát végül Clemenceau azzal zárta le, hogy „ő maga nem tartozik ugyan [Apponyi – V. L. T.] csodálói közé, de nagyon nehéznek tűnik jövetelét megakadályozni. A Tanács sosem mondotta az ellenséges államoknak, hogyan állítsák össze delegációjukat, és egyébként sem hiszi, hogy létezik valamilyen jog, amelynek alapján megmondhatnák, ilyen vagy olyan személyt küldjenek [...] a magyarok saját dolga, hogy azt tegyék, amit ügyük érdekében a legjobbnak gondolnak.”⁵

A békekonferencia Főtanácsának 1919. december 1-jei ülése végül a konferencia elnökének, Clemenceau-nak a javaslatára – a hivatalos megnyitást követően tíz és fél hónappal – meghozta döntését. Egyrészt jóváhagyta Apponyi Albert személyét, másrészt pedig felszólította a magyar kormányt, hogy képviselőit küldje el a békekonferenciára a Párizs melletti Neuilly-be, hogy ott átvegyék a tervezett békefeltételeket.⁶

Ilyen vagy ehhez hasonló, a magyar békedelegáció vezetőjének személyével kapcsolatos vitára 1946-ban nem került sor. Fel sem vetődött, hogy az 1944. december 22-én Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány külügyminiszteri posztját betöltő, eredetileg magyar–latin szakos tanárra, a kisgazdapárti Gyöngyösi János személyére,⁷ aki a külügyminiszteri teendőket Tildy Zoltán, majd Nagy Ferenc kormányában is ellátta, ne adták volna jóváhagyásukat a győztes nagyhatalmak. Gyöngyösi személye már csak azért sem képezhetette vita tárgyát, mivel ő írta alá a magyar kormány nevében 1945. január 20-án Moszkvában a fegyverszüneti megállapodást, illetve 1946 tavaszán a magyar kormányküldöttség tagjaként előbb Moszkvában, majd Washingtonban, Londonban és Párizsban is tárgyalásokat folytatott annak érdekében, hogy a nagyhatalmak képviselőit meggyőzze a tervezett békeszerződéssel kapcsolatos magyar álláspontról. Tegyük hozzá, kevés sikerrel.

A magyar békedelegációk összetételéről mind 1919-ben, mind pedig 1946-ban a kormány döntött. Az első világháború után az 1919. december 12-i minisztertanács – miután azt az antant december 10-én sürgetőleg követelte – gróf Apponyi Albert elnökle mellett hét főmegbízottat jelölt ki.⁸ A békedelegáció főtitkári, azaz operatív feladatainak ellátására

4 A tárgyaláson jelenlévő G. B. Clemenceau francia miniszterelnök, Eyre Crowe brit fődelegátus, Philippe Berthelot, a francia külügyminisztérium Kereskedelmi és Politikai Főosztályának az igazgatója, Frank Lyon Polk, az Egyesült Államok és de Martino, Olaszország képviselője közül csak az utóbbi fogadta el fenntartások nélkül Apponyi személyét. A többiek számos kifogást fogalmaztak meg vele szemben. A vitát ismerteti GALÁNTAI József: *A trianoni békekötés 1920. A Párizsi meghívástól a ratifikálásig*. Budapest, 1990, Gondolat, 72–73.; ROMSICS Ignác: *A trianoni... i. m.*, 143–144.

5 *Uo.*, 72.

6 *A magyar béketárgyalások (1920) – Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly-ben I–III.*, Magyar Királyi Külügyminisztérium, Budapest, 1920. (A távirat teljes szövegét az I. kötet a XVI. oldalon közli.)

7 Gyöngyösi János a külügyminiszteri posztot 1944. december 22-től 1947. május 31-ig töltötte be. 1946-ban készített életrajzát és a miniszteri felmentését követően a magyar külügyi szolgálat tisztviselői és altisztjai karához intézett levelét közli SÁRINGER János: *Iratok a magyar Külügyminisztérium történetéhez 1945–1950*, Négy Árboc Kft., Szeged, 2013, 247–248, 264. Gyöngyösi anyakönyvi lapját ismerteti SZAKÁLY Sándor: *Hol született Gyöngyösi? Gyöngyösi János anyakönyvi lapja*, Rubicon, 2007/1–2, 44–45. Gyöngyösi miniszteri tevékenységére lásd GANTNER Péter: *Gyöngyösi János – Egy félreismerett külügyminiszter, Magyar külpolitika (1944–1947)*, Publikon, Pécs, 2013.

8 Gróf Teleki Pált, gróf Bethlen Istvánt, Popovics Sándor ny. pénzügyminisztert, báró Lers Vilmos külügyminisztériumi államtitkárt, gróf Somssich Lászlót, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület elnökét, Zoltán Béla ny. igazságügy-minisztert és Ottlyk Iván földművelésügyi államtitkárt.

Praznovszky Iván⁹ mint rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter kapott megbízást. Rajtuk kívül még több megbízott, az egyes tudományterületek szakértői, tanácsadók, titkárok, fordítók stb. segítették a delegáció munkáját.

A második világháború után a Párizsba kiutazó magyar béke delegáció összetételéről az 1946. július 11-i minisztertanács döntött. A kormány határozatban rögzítette, hogy a delegáció vezetője Gyöngyösi János külügyminiszter, helyettese pedig a kommunista Gerő Ernő lesz. Főmegbízottként pedig Auer Pál párizsi követet, Szegedy-Maszák Aladár washingtoni követet, Szekfü Gyula moszkvai magyar követet, Sebestyén Pált, a külügyminiszter adminisztratív helyettesét, Faragó Lászlót, a Pénzügyi Központ vezérigazgatóját és Szemes Iván ezredesi jelölték.¹⁰ Az egyes témákra önálló szakmai bizottságok, alcsoporthoz is alakultak. Ilyen volt például a román, a csehszlovák, a gazdasági vagy éppen a katonai bizottság.¹¹ A delegációk munkáját 1920-ban és 1946-ban is számos újságíró segítette, akik egyrészt folyamatosan informálták a hazai közvéleményt a párizsi eseményekről, másrészt pedig kapcsolataik révén bennfentes információkhoz jutva adtak tájékoztatást a béke delegáció tagjainak. Közülük kiemelkedik az 1920-ban a magyar delegáció mellett tevékenykedő és a *Pesti Hírlap* képviselőjeként Párizsban tartózkodó Benda Jenő,¹² illetve az 1946-ban a párizsi információs és sajtószolgálatot vezető Boldizsár Iván.¹³

Magyarországot mindkét békekonferencia ügyrendje kifejezetten hátrányosan érintette.¹⁴ 1919–20-ban vesztes államként nem hívták meg hazánkat a békekonferencia első szakaszára, amikor a határok kialakítása megtörtént. Azaz Versailles-ban rólunk, de nélkülünk döntöttek. Hasonló volt a helyzet 1946-ban is. A legyőzött államok képviselőit már csak akkor hallgatták meg, amikor a nagyhatalmak a lényegi dolgokat a Külügyminiszterek Tanácsában már eldöntötték. A vesztes államok a békekonferencia érdemi munkájában, a róluk döntő bizottságok tevékenységében – eltekintve néhány meghallgatástól – nem vehettek részt. Csak a béke delegációk vezetőinek adtak lehetőséget arra, hogy a döntéshozó nagyhatalmak képviselői előtt szóban kifejtessék hazájuk véleményét és álláspontját a békeszerződés-tervezetekkel kapcsolatban.¹⁵

9 *A Monarchiától Trianonig egy magyar diplomata szemével – Praznovszky Iván emlékezései*, szerk. ZEIDLER Miklós, OlvasóSárok, Budapest, 2012.

10 Utóbbi két főmegbízottal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Faragó elsősorban a gazdasági, Szemes pedig a katonai kérdések szakértőjeként kapta megbízatását. Rajtuk kívül, akárcsak 1920-ban, kijelölésre került a béke delegáció főtitkára Kertész István személyében, valamint számos szakértő és tanácsadó, akik folyamatosan kapcsolódtak be a delegáció munkájába, így például Károlyi Mihály, Bede István, Baranyai Zoltán és Rakovszky György.

11 FÜLÖP Mihály: *A befejezetlen béke – A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947)*, Héttorony, H. n., É. n., 150.; ROMSICS Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*, Osiris, Budapest, 2006, 190–191.

12 BENDA Jenő: *A béke kálvária útján – Egy újságíró naplója a párizsi békekonferenciáról*, Légrády testvérek, Budapest, 1920. Újabb BENDA Jenő: *A béke kálváriaútján – Egy újságíró naplója a párizsi békekonferenciáról*, Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány, Budapest, 2013.

13 BOLDIZSÁR Iván: *Don – Buda – Párizs*, Magvető, Budapest, 1982.

14 FÜLÖP Mihály, SÍPOS Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*, Aula, Budapest, 1998, 52.

15 *Papers and Documents to the Foreign Relations of Hungary*, Vol. I., 1919–1920, eds. Francis DEÁK, Dezső ÚJVÁRY, Budapest, 1939, 860.

„Apponyi nagy expozéjának napja...” – 1920. január 16.

Apponyinak 1920. január 16-án nyílt alkalma arra, hogy szóban reflektáljon az 1920. január 15-én Clemenceau által a magyar delegációnak átnyújtott békeszerződés-tervezetre. Beszédére délután három órakor került sor a francia Külügyminisztérium épületében, Pichon francia külügyminiszter szobájában, ahol a Főtanács szokta üléseit tartani. A győztesek részéről jelen volt az öt főhatalom képviselője: Clemenceau (Franciaország miniszterelnöke), Lloyd George (Nagy-Britannia miniszterelnöke), Nitti (Olaszország miniszterelnöke), H. Wallace (az USA párizsi nagykövete) és Matsui (Japán párizsi nagykövete), valamint G. N. Curzon, Nagy-Britannia külügyminisztere.¹⁶

Az ülés kezdetén Clemenceau minden bevezetés nélkül felkérte a magyar delegáció vezetőjét előadásának megtartására, és felajánlotta, hogy mindezt ülve tegye meg. Apponyi ezt udvariasan elhárította, mondván: „*engedjék meg, hogy állva maradjak, mert így szoktam meg és így jobban szeretem!*”¹⁷ Apponyi gondolatmenetének¹⁸ elején leszögezte, hogy a békefeltételek Magyarország számára „*lényeges módosítások nélkül elfogadhatatlanok*”.¹⁹ Majd így folytatatta: „*Nem titkolhatjuk el, mindenekelőtt, megütközésünket a békefeltételek mérhetetlen szigorúsága felett.*” Különösen azért, mert teljesülésük esetén Magyarország elveszítené területének kétharmad és népességének is majdnem kétharmad részét. Ráadásul ezeket a békefeltételeket a győztesek oly módon alakították ki, hogy arról a magyar felet vagy annak képviselőit meg sem hallgatták.

A fenti bevezető után Apponyi rátért érvrendszerének első elemére, az etnikai-nemzeti érvekre. Ennek kapcsán kiemelte, hogy a Magyarországtól elszakítandó 11 millió főnek 35%-a (3,5 millió fő) magyar. Az így megszülető nagyszámú magyar kisebbség miatt a létrejövő utódállamok etnikai/nemzeti szempontból „*még jobban részekre lesznek darabolva, mint az egykori Magyarország*”. Apponyi ezzel összefüggésben kiemelte, hogy az antant által hangoztatott nemzetiségi elvek az új államok esetében nem valósulnak, nem valósulhatnak meg.

Beszédének ebben a szakaszában Apponyi egy új, eddig nem említett elemét vetette fel a magyar érveknek, nevezetesen a kultúrfölény elméletét. Úgy érvelt, hogy a magyarság sokkal magasabb kulturális szinten áll, mint az utódállamok többségi nemzetei (szlovákok, románok, szerbek). Ezt a kijelentését konkrét számokkal is igyekezett alátámasztani, elmondta, hogy míg a magyaroknál az írni-olvasni tudók aránya megközelítette a 80%-ot, addig ez az arány a románoknál 33%, míg a szerbeknél 59% volt. A felsőbb társadalmi osztályok körében a magyaroknál 84%-nak volt érettségije, míg a románoknál ez a szám mindössze a 4%-ot érte el. Ez az érvelés azonban visszafelé is elsülhetett volna, hiszen ezen adatok a nemzetiségek magyarok általi elnyomásának reprezentálására is alapot

16 A január 16-i ülés jegyzőkönyvét több forráskiadvány közli, így például a *Papers relating to the Foreign Relations of the United States, 1919: Paris Peace Conference*, Vol. I–XII., IX., Washington, 1942–1947, 872–884.; *Documents on British Foreign Policy 1919–1939, First Series*, Vol. I–VIII., II., London, 1948–1958, 900–910.

17 BENDA: *A béke...*, i. m., 60.

18 GULYÁS László: *A Horthy-korszak külpolitikája I. Az első évek 1919–1924*. Máriabesnyő, 2012, Attraktor, 19–23.

19 Apponyi beszédét közli: *Trianon*, szerk. ZEIDLER Miklós, Osiris, Budapest, 2003, 121–128.

szolgáltathattak volna. Apponyi álláspontja szerint, ha a magasabb kultúrfokon álló magyarok az utódállamokban az alacsonyabb kultúrfokon álló nemzetek uralma alá kerülnek, akkor azt az egész egyetemes emberi kultúra is megszenvedi. A gróf itt két olyan példát hozott fel, amelyek minden tekintetben komoly érvként szerepelhettek: ismertetette a jelenlevőkkel a nagy múltú kolozsvári és a pozsonyi egyetemek szomorú sorsát, ahonnan magyar professzorok tucatjait üldözték el az utódállamok hatóságai.

Apponyi gondolatmenetét a népek önrendelkezési jogával kapcsolatos eszmefuttatással folytatta. Ennek lényegéként felvázolta azt a wilsoni elvet, amely az adott helyzetben az egyetlen megnyugtató megoldási lehetőséget kínálta a kérdés rendezésére: *„a valóság megállapítására rendelkezésünkre áll egy nagyon egyszerű, de egyetlen eszköz, amelynek alkalmazását hangosan követeljük, hogy e kérdésben tisztán lássunk. És ez az eszköz a népszavazás. Amidőn ezt követeljük, hivatkozunk a Wilson elnök úr által oly kiválóan szavakba öntött nagy eszmére, amely szerint semmilyen emberi csoport, az államok lakosságának egyetlen része sem helyezhető akarata, megkérdése nélkül, mint valami marhanyáj egy idegen állam fennhatósága alá. Ennek a nagy eszmének nevében, amely különben axiómája a józan észnek és a közmorálnak, követeljük a népszavazást hazánk azon részeire vonatkozólag, amelyeket tőlünk most elszakítani akarnak. Kijelentem, hogy előre alávétjük magunkat a népszavazás eredményének, bármi legyen is az.”*²⁰ Apponyi tehát megfogalmazta a népszavazásra vonatkozó magyar igényt, amelynek paradox módon csak Sopron és környékén sikerült érvényt szerezni, míg ott, ahol a magyarság nyelvi s etnikai többségben élt, ez nem sikerült.

Bár lehet vitatni, hogy vajon helyes volt-e az egész elcsatolandó területre népszavazást kezdeményezni, vagy helyette inkább csak a tervezett határ menti, s többségében magyarlakta területekre kellett-e volna ezt a követelést korlátozni, ma már nehéz eldönteni. Érveket és ellenérveket mindkét alternatíva mellett lehet felsorakoztatni, de a lehetséges válasz csupán fikció marad. Különösen annak ismeretében, hogy a győztesek nem fogadták el a magyar érvelést, és érdemi módosítást a békeszerződés tervezetén nem alkalmaztak. Holott a népszavazás elfogadásával és lebonyolításával már a béke születésének pillanatában egy igazságosabb állapot jöhetett volna létre.

Ezen a ponton az Apponyi által összegzett érvrendszerben megjelent egy újabb elem, a kisebbségi jogok kérdése. A szónok ekképpen tette fel jogos kérdését: *„talán a nemzeti kisebbségek jogai hatásosabban lennének biztosítva az új államok területén, mint ahogy Magyarországon voltak?”* A gróf a saját maga által feltett kérdésre kettős választ adott. Egyrészt azt fejtegette, hogy Magyarország nemzetiségi politikája sokkal jobb, mondhatni modernebb volt, mint az, ami az új államoktól várható. Másrészt azt bizonygatta, hogy az új államok területén már a hatalomváltás óta is komoly atrocitások érték a magyar kisebbségeket, a jövőben pedig csak azok fokozódása várható. A kisebbségek védelmével kapcsolatos eszmefuttatását Apponyi az alábbi gondolattal zárta: *„abban a végső esetben, ha területi változásokat fognak reánk kényszeríteni, a nemzetiségi kisebbségek jogainak védelme hatásosabban és részletesebben biztosíttassék mint azt a nekünk átnyújtott békejavaslat tervbe veszi.”*

A beszéd e pontján jelent meg az Apponyi-féle érvrendszer két újabb eleme. Egyrészt a történelmi érvek hangsúlyozása, másrészt a velük szorosan összefonódó stratégiai-

20 *Trianon...*, i. m., 123–124.

biztonságpolitikai tényezők kiemelése. Magyarország területe – hangoztatta Apponyi – évszázadokon át fontos szerepet játszott a közép-európai béke és biztonság fenntartásában, hiszen az ország tíz évszázadon keresztül védte Európát a keleti veszedelmektől. Ennek a biztonságpolitikailag is jól értelmezhető elvnek és területnek a szétszabdalása a térség nagy fokú sérülékenységét vonja, vonhatja maga után, ami beláthatatlan következményekkel járhat.

Apponyi beszédének vége felé közeledve fejtette ki a legerősebbnek szánt érvcsoportját, a földrajzi-gazdasági indokokat,²¹ amelyek lényegét a következőkben összegezte: „*A történelmi Magyarország tehát Európában egyedülálló természetes földrajzi és gazdasági egységgel rendelkezik. Területén sehol se húzhatók természetes határok és egyetlen részét sem lehet elszakítani anélkül, hogy a többiek ezt meg ne szenvednék. Ez az oka annak, hogy a történelem tíz századon át megőrizte ezt az egységet.*” S, hogy pontosan mit is ért ez alatt, azt beszédének egy korábbi részében néhány mondatban már pontosan kifejtette. Úgy érvelt, hogy ha a széleket elcsatolnák, akkor ezzel az ország középső részét végérvényesen megfosztanák a gazdasági fejlődéshez szükséges nyersanyagforrásoktól, nevezetesen az ércektől, a sótól, az épületfától, a kőolajtól, a földgáztól és munkaerőforrásaitól. Ezzel ismét a történelmi Magyarország organikus egységét bizonygatta, s azt fejtette, hogy az új államhatárok természetes egységeket vágnának ketté, megakadályoznák a munkaerő hasznos belső vándorlását és évszázados gazdasági tradíciókat szabdalnának szét és szüntetnének meg.

Ráadásul – folytatta gondolatmenetét Apponyi – az új államok egyúttal az irredentizmus melegágyai lennének, hiszen azok kisebbségei magasabb kultúrfokon állnak majd, mint a többségi nemzet. A megjelenő és jelen levő irredentizmus nemcsak veszélyeztetné, de szabályos szétfeszüléssel fenyegetné az új államokat. Emellett annak veszélye is fennáll, hogy ezen új államok magasabb kultúrfokon álló kisebbségek lakta területein, hogy nem tudják majd hatékonyan szervezni a gazdasági életet, s ezáltal nem lesznek képesek azokat saját nemzetgazdaságukba integrálni. Így ezekre a területekre gazdasági szempontból az elsorvadás, elsorvasztás vár. A gazdasági hanyatlás, különösen pedig a munkanélküliség szükségszerűen vezet majd azokhoz a morális problémákhoz, amelyek megteremtik a bolsevizmus előretörésének táptalaját.

21 Ezeket részletesen ismerteti GULYÁS László: *A magyar revízió földrajzi érvrendszerének első nyilvános megjelenése: Apponyi Albert 1920. január 16-i beszéde*, Történeti Földrajzi Közlemények, 2015/1, 151–164.

A franciául és angolul felváltva elmondott, majd végül olaszul is összefoglalt Apponyi-beszéd²² elhangzása után, az elnöklő Clemenceau kérdésére, miszerint óhajt-e valaki valamit kérdezni Apponyi gróftól, Lloyd George a „Yes, I would like!” (Igen, én szeretnék!) válaszával szót kért.²³ Lloyd George konkrét kérdése így hangzott: „A Magyarország számára kijelölt határokon túl laknak-e egy tömbben magyarok?”²⁴ A brit miniszterelnök azonban valójában az iránt érdeklődött, hogy a kijelölt határok életbelépése esetén mennyi magyar él majd a szomszédos államokban. Különösképpen az érdekelte, hogy az elcsatolandó magyar etnikum hol található, azaz közvetlenül a határ mentén vagy attól távol, nyelvszigetként. Apponyi ekkor – arra hivatkozva, hogy rosszul hall – székével együtt Lloyd George asztalához telepedett, és elé terítette azt az 1910-es népszámlálási adatokra épülő néprajzi térképet, amelyen a magyar népességet a vörös szín jelölte – ezért nevezi a magyar történetírás vörös térképnek (*carte rouge*) –, és amely egyúttal a népsűrűséget is feltüntette. A térképre Teleki Pál még aznap délelőtt gondosan berajzolta az antant által javasolt határokat, így Lloyd George pontosan láthatta, hogy a békeszerződés tervezete szerint elsősorban nem távoli nyelvszigetek, hanem határ menti magyar területek kerülnének idegen uralom alá. Miközben Apponyi Lloyd George-nak magyarázott, „aki érdeklődve hajolt a kiterített térkép fölé”, több fontos politikus – Lord Curzon, Nitti – is az asztalhoz lépett. Benda Jenő minderről így számolt be: „*Lord Curzon is közelebb húzódott. Nitti fölállt a helyéről, és szintén a térkép fölé hajolt. A titkárok is csoportosultak, és illendő távolságból kíváncsiskodtak. Macui, a kis termetű japán is közeledett, nyújtogatta a nyakát, hogy valamit meglásson, a Nitti széles háta azonban minden kilátást elfogott tőle. Apponyi elkezdte részletesen megmagyarázni a térképet. Clemenceau pár percig a helyéről figyelte mindezt, azután maga is fölállt, és odalépett Apponyi mellé, aki egymás után mutatott rá a Csallóközben, Ruszka-Krajnában, Erdélyben, Arad környékén, a Bácskában rekedt nagy vörös foltokra: a magyar nemzettest vérző sebeire.*”²⁵

Romsics Ignác úgy értékeli Lloyd George Apponyi-beszéd elmondása után feltett kérdését, hogy abban semmiképpen sem a brit miniszterelnök tudatlansága, hanem éppen ellenkezőleg, segítőkészsége nyilvánult meg. Lloyd George ezzel is finoman orientálni akarta Apponyit, hogy milyen irányban érveljen tovább.²⁶ Azaz adja fel a békeszerződés-tervezet

22 A szem és fültanú Benda Jenő erről így számolt be: „*És Apponyi most azt, amit eddig elmondott, kissé az angol gondolkozásmódhoz alkalmazva, megismétli angolul. És ez így megy tovább: francia és angol szakaszok váltakozva követik egymást. Apponyi egyforma könnyedséggel, tiszta kiejtéssel és választékossággal használja mind a két nyelvet. Bárha eredeti terve az volt, hogy előbb franciául, azután angolul beszél most tízpercenként váltakozva, apróra darabolva mondja végig a beszédet. [...] Azután Nitti felé fordul, és még egy pár mondatot mond olaszul. Tudja, hogy Nitti megértette az ő francia beszédét, ezért nem szükséges, hogy megismétlje azt, amit eddig mondott. Csak arra akarja emlékeztetni Olaszország képviselőjét, hogy volt idő, amikor a magyar és az olasz fegyverek nem egymás ellen, hanem egymás mellett küzdöttek.*” BENDA: *A béke...*, i. m., 61–62.; Az Apponyi által olaszul elmondott rövid gondolatmenet arról szólt, hogy noha ebben a háborúban szembekerült a magyar és az olasz, de nem felejtheti, hogy hányszor véreztek együtt a csatatereken, egymás oldalán a szabadságért harcolva. Apponyi erre hivatkozva kérte az olaszok jóindulatát.

23 Lloyd George hozzászólását ismerteteti ROMSICS Ignác: *A trianoni...*, i. m., 156.

24 BENDA: *A béke...*, i. m., 63.

25 Uo., 64.

26 ROMSICS: *A trianoni...*, i. m., 157.

birodalmi alapú kritikáját, s helyezkedjen inkább annak nemzeti alapú megkérdőjelezésére. Eszerint a brit logika szerint Lloyd George azt tartotta volna kívánatos iránynak, ha a magyar küldöttség nem az összes elcsatolandó területre vonatkozóan kér népszavazást – azaz nem a teljes revíziót szorgalmazza –, hanem csak a határ menti színmagyar tömbökre fogalmazza meg igényét, s ezáltal tesz kísérletet azok megtartására.

E rövid Lloyd George-féle intermezzo után érdemi kérdések megtárgyalására már nem került sor. Clemenceau 16 óra 10 perckor bezárta az ülést. A magyar békeszerződés tervezett szövegével Apponyi és a delegáció legtöbb tagja január 20-án hazautazott Budapestre, hogy az otthoni politikusokkal közösen megbeszéljék, és döntsenek a további lépésekről.

Gyöngyösi János felszólalása a békekonferencia plenáris ülésén – Párizs, 1946. augusztus 14.

Apponyi Alberthez hasonlóan Gyöngyösi János magyar külügyminiszter is csak arra kapott lehetőséget, hogy a győztesek által meghatározott időpontban, a békekonferencia plenáris ülésén felszólva fejtsse ki álláspontját a békeszerződés-tervezettel kapcsolatban. Mielőtt azonban ismertetnénk Gyöngyösi János Párizsban elmondott beszédét, idézzük fel, miként látta a helyzetet a Béke-előkészítő Osztály munkájának támogatására 1945. szeptember 14-én, a külügyminiszter által felkért szakértő, a Teleki Pál által még a háború előtt létrehozott Államtudományi Intézet Térképszerkesztő Osztályának egykori vezetője, Rónai András. „1946 nyarán a magyar béke delegáció kiutazott Párizsba. Ott hamar kiderült, hogy helyzetük ugyan olyan rossz, mint volt 1920-ban. Csakhogy az utódállamok képviselői most nem mint egyedi emigránsok működtek, hanem mint az utódállamok kormányainak a győztes hatalmakkal szövetséges megbízottai. Olykor ők látták el egyes bizottságok elnöki tisztét. Sajnos hiábavalónak bizonyult húsz éven át kifejtett minden erőlködésünk, hogy a nyugati államok értelmiségi rétegeivel, politikusaival a magunk törekvéseit elfogadtassuk, most a tettek mezején nem kaptunk támogatást. Mind a francia, mind az angol, mind a szovjet delegátusok ellenségesek voltak velünk szemben. Ez érthető, hiszen a Szovjetunió irányába a két háború között mi nem tettünk semmilyen lépést azért, hogy magunkat és érdekeinket elfogadtassuk vele. A Szovjetunióból hazatért magyar kommunisták, bár itthon vezető szerepet kaptak, a magyar békeszerződések megkötésében semmi szerephez sem jutnak. Súlypontilag belpolitikai tevékenységükben a békeszerződésnek nem is tulajdonítottak nagy fontosságot.”²⁷ „Próbáltam magyarázni, hogy nekünk nem meakulpázva kell a békekonferencia elé állnunk. Hibáinkat sorolják fel majd az ellenfelek. Mi ne a háborúról beszéljünk, hanem a megszületendő békéről, amely olyan legyen, hogy küszöbölje ki a közeli újabb feszültségeket. Mindegy, hogy milyen eredményt várunk, nekünk a jövő szempontjából olyan javaslatokat kell megfogalmazni, amelyeket az idő igazol majd, ahogy igazolta az 1919-ben előadott magyar érveket is az utána következő húsz év története és minden baja. [...] A magyar delegációnak olyan álláspontot kell elfoglalnia, amelyre a jövőben mindig hivatkozhat. Az, hogy a háborúban a vesztesek oldalán álltunk, nem indok arra, hogy ne adjunk hangot

27 RÓNAI András: *Térképezett történelem*, Magvető, Budapest, 1989, 338.

*a mi békeperspektívánknak. Különben is – Jugoszláviát kivéve! – egyetlen szomszédunk sem véltenebb a háborúban, mint mi.*²⁸

Gyöngyösi János 1946. augusztus 14-én, délután 16 órakor kapott arra lehetőséget, hogy a magyar álláspontot kifejtse. Boldizsár Iván, aki – a Külügyminisztérium sajtófőnökeként volt tagja a magyar delegációnak – naplót vezetett az eseményekről, így örökítette meg a magyar külügyminiszter felszólalása előtti percekét: „*A Luxembourg-palota nagy, félkör alakú tanácstermében, a későbbi szenátusi ülésterembe úgy világított ős haja és mészfehér arcbőre, mintha fényszórót irányítottak volna rá. Fényszóró nem volt, a mikrofon alig működött. A magyar küldöttséget az első sorba ültették. A magyar történelem folyamatoságának jelképeként, de nyilván nem véletlenül, Szekfü Gyula ült Gyöngyösi János mellett. A rangsornak megfelelően én a félkör szélén kaptam helyet. Onnan jól ráláttam a miniszterre. Észrevettem, hogy előveszi a beszédet, beleír valamit, megmutatja Szekfü Gyulának, az elolvassa, majd két tenyerét kissé széttárva jelzi, hogy nem tud rá válaszolni. A miniszter ekkor megkeresett tekintetével, és intett, hogy menjek oda. Az ülés még nem kezdődött el, üres volt a terem, csak mi ültünk ott magányosan, a vádlottak padján. Odamentem. A külügyminiszter az erdélyi határok kérdésénél beleírt egy mondatot. Franciául természetesen. »Nincsen benne nyelvtani hiba?« – kérdezte. A mondat a Magyarország szóval kezdődött. La Hongrie espère... Magyarország reméli, hogy az igazságtalanságot, amellyel Trianonban sújtották, legalább részben jóváteszik. Rendben van, feleltem.*”²⁹

Gyöngyösi János külügyminiszternek az 1946. augusztus 14-i párizsi értekezlet 17. plenáris ülésén elmondott beszédének középpontjában értelemszerűen egymással szervesen összefüggő két téma állt. Egyrészt a Magyarország határain kívül élő magyar kisebbségek jogai, másrészt pedig Magyarország tervezett új határai. Miután a beszéd bevezetőjében megköszönte annak lehetőségét, hogy a nagyhatalmak biztosították a megszólalási lehetőséget, „*s ezzel alkalmat adtak a magyar kormánynak arra, hogy kifejtse véleményét a második világháború befejezéséül szánt békeszerződésre vonatkozólag*”,³⁰ Gyöngyösi tényszerűen ismertette azokat az 1944 decembere óta megtett intézkedéseket, amelyekkel a koalíciós kormányok egy új, demokratikus Magyarország alapjait letették. Kifejtette továbbá azt a magyar politikai álláspontot, miszerint „*a demokratikus Magyarország elutasítja a revizionizmus agresszív politikáját, s a magyar nép igazi érzelmeit juttatva kifejezésre, békében és egyetértésben óhajt élni minden szomszédjával*”.³¹ Ezekre az érdekekre hivatkozva kérte a döntéshozó nagyhatalmak méltányos eljárását és igazságos döntését.

Gyöngyösi ezt követően tért át beszédének fő témájára, a magyar kisebbségek helyzetére, valamint ezzel összefüggésben a határkérdésre. „*Azt az óhajt, hogy az összes magyarok egyetlen nemzeti állam határain belül éljenek, jogosnak kell tekinteni, azonban kétségtelen, hogy ennek a tervnek megvalósítása nehezen elvárható földrajzi és politikai nehézségekbe ütközik. Ezért állandó súllyal jelentkezik az a probléma, hogy amennyiben a határokat nem lehet módosítani, akkor a határok jelentősége módosítandó, s hogy a más*

²⁸ Uo., 335–336.

²⁹ BOLDIZSÁR: *Don – Buda – Párizs...*, i. m., 307–308.

³⁰ Gyöngyösi beszédének részleteit közli *Magyar történelmi forrásgyűjtemény 1945–1956*, szerk. MOLNÁR Zsolt, Balassi Bálint Nyolcévfolyamos Gimnázium Történelem Munkaközösség, Budapest, 2009, 17–19.

Forrás: www.amozgaselet.eu/gfotok/kata/mtf_45_56.pdf (letöltve: 2016. január 15.)

³¹ Uo., 18.

államok területén élő magyarok számára biztosítani kell mindazon szabadságjogokat, amelyek a demokrácia alapfeltételei, vagyis a nyomortól és félelemtől mentes szabad élet jogát, továbbá azt a jogot, hogy nemzetiségüket megerősíthessék. Sajnos meg kell állapítanom, hogy mifelénk valamely nemzeti kisebbséghez tartozni gyakran nemcsak más állampolgárságot jelent, hanem megfosztottságot az emberi jogok gyakorlásától s részben az emberi méltóság biztosítékaitól.”³² Gyöngyösi egyúttal jelezte, hogy ezen jogok teljes körű biztosítása és garanciális elemekkel való körülbástyázása nincs kellőképpen kimunkálva a békeszerződés-tervezetben. Ezért egyrészt emlékeztette a konferenciát a magyar fél által kidolgozott kisebbségi kódexre mint a vegyes lakosságú területeken élő kisebbségek jogait biztosítani képes megoldásra, másrészt pedig kifejtette, hogy „szükséges lenne [...], hogy az Egyesült Nemzetek megfelelő jogszabályainak életbelépéséig a kevert lakosságú közép- és kelet-európai államok különleges kötelezettségeket vállaljanak e szabadságjogok gyakorlására vonatkozólag”.³³ Mindezt azzal is indokolta, hogy „a háború befejezése óta szerzett tapasztalatok alapján Magyarország különösen aggasztónak látja a magyarság helyzetét egyrészt Romániában, ahol több mint másfélmillió magyar él, másrészt Csehszlovákiában, ahol a csehszlovák statisztika szerint is több mint 650 000 a magyarok száma”.³⁴

Gyöngyösi ezt követően tért rá a magyar–román határvitára, ahol hivatkozott a román fegyverszüneti megállapodás Erdélyre vonatkozó pontjára, majd pedig a 22 ezer km²-es magyar javaslatot ismételte meg, illetve terjesztette elő. Ebben hivatkozott a nemzetiségi egyensúly megteremtésének lehetőségére, valamint a nemzetiségi problémák egyik lehetséges megoldási alternatívájaként általánosságban megemlítette az autonómiát. A Székelyföldre vonatkozóan ugyanakkor nem fogalmazott meg konkrét autonómiakövetelést. Gyöngyösi a következőket mondta: „A győztes nagyhatalmak intencióit a román fegyverszüneti szerződés szövegéből véltük kiolvashatni. Ezen szerződés 19. szakasza szerint Erdély, »illetve annak nagyobb része« Romániát illeti meg. Ezt a szöveget véve alapul, csak szerény igényekkel léptünk fel. Az első világháborút megelőzően Magyarországhoz tartozott 103 000 km² erdélyi területből csupán 22 000 km² visszaadását kértük abban a reményben, hogy ez az a megoldás, amely biztosítja a két nép közötti egyetértést. Így Románia határain belül kb. ugyanannyi magyar maradna, amennyi román magyar területre kerülne. Ezáltal mindkét népnek azonos érdekei fűződnének a nemzetiségi probléma kielégítő megoldásához, aminek eredményeképpen a határon innen és túl élő kisebbségek számára széles körű területi autonómiát is lehetne biztosítani.”³⁵

Romániával kapcsolatosan Gyöngyösi megemlítette azt is, hogy Magyarország – többek között a szövetséges nagyhatalmak határozott biztatására – több kétoldalú tárgyalási kísérletet

32 Magyar történelmi..., i. m., 18.; FÜLÖP: A befejezetlen béke..., i. m., 151.

33 Magyar történelmi..., i. m., 18.; ROMSICS: Az 1947-es párizsi..., i. m., 200.

34 Magyar történelmi..., i. m., 18.; BALOGH Sándor: Magyarország külpolitikája 1945–1950, Kossuth Kiadó, Budapest, 1988, 229–230.

35 Magyar történelmi..., i. m., 18.; FÜLÖP: A befejezetlen béke..., i. m., 151.; ROMSICS: Az 1947-es párizsi..., i. m., 200.

is tett Bukarest felé, amelyet azonban a román fél minden esetben határozottan visszautasított.³⁶ Gyöngyösi a magyar megegyezési szándékot erősítendő javaslatot tett a magyar–román kétoldalú tárgyalások felújítására, s arra kérte a békekonferenciát, hogy szólítsa fel Romániát a tárgyalások folytatására. „*Készek vagyunk minden olyan rendezést elfogadni, amely ésszerű, mind a két népre aránylag a legkevesebb áldozattal jár; és alkalmas arra, hogy megteremtse köztünk a tartós béke és barátság előfeltételeit. Kérjük tehát elnök urat, szólítsa fel Romániát, hogy delegátusai üljenek össze velünk.*”³⁷ Ez a bizottság aztán a konferencia elé terjeszthetné javaslatait, amelynek alapján az igazságos döntés megszülethetne. Gyöngyösi a probléma fontosságát azzal is igyekezett kiemelni, hogy beszédének ebben a részében nyomatékosítva hangsúlyozta, hogy „*a magyarság helyzete nemcsak politikai jogainak tekintetében aggasztó, hanem veszélyeztetve van a gazdasági egyenjogúság szempontjából is, ami máris a magyarságnak jelentős elszegényedésére vezetett.*”³⁸

Áttérve a Csehszlovákiával kapcsolatos problémákra, Gyöngyösi így vezette be a kérdést: „*Magyarország másik fontos külpolitikai kérdése a magyar–csehszlovák viszony rendezése. Meg kell mondanom, hogy a demokratikus Magyarország, amely törekvéseinek előterébe a szomszéd államokkal való jó viszonyt, sőt baráti együttműködést állította, a legnagyobb reménységgel tekintett a Csehszlovák Köztársaság felé, amelyet Masaryk Tamás nemes eszményei letéteményesének tartott. Fájdalmas csalódást jelent számunkra, és nem a mi hibánk, hogy ennek a jó viszonynak a kialakítása lehetetlenné vált.*”³⁹ Gyöngyösi ezt követően ismertette a 650 ezres csehszlovákiai magyarság jogfosztásának folyamatát. Kiemelte, hogy a felvidéki magyarságot nem csupán az állampolgárságuktól, hanem legelemibb emberi jogaiktól is megfosztották. Gyöngyösi emlékeztette a konferenciát a magyar–csehszlovák lakosságcserére is, amelynek következtében a felvidéki magyarság száma ugyan kb. félmillió főre csökkent, de mégsem valósította meg az a csehszlovák törekvést, amely minden felvidéki magyar Magyarországra történő áttelepítését célozta. A csehszlovák fél azon szándéka pedig, hogy a konferencia döntése értelmében további 200 ezer felvidéki magyart lehessen kötelező érvénnyel áttelepíteni Magyarországra, a magyar fél számára teljességgel elfogadhatatlan, s ráadásul a problémát sem oldja meg. Gyöngyösi felszólalásában drámai szavakkal utasította vissza ezeket a törekvéseket: „*Bármilyen súlyos és bármilyen kétségbeejtő legyen is helyzetünk, lehetetlen megtagadni a legyőzöttől azt a jogot, hogy ezt a követelést az erkölcs-csel és emberiességgel ellentétesnek ne találja. De ha akadna is magyar kormány, amely külső kényszer folytán ezt elfogadná, önmaga és a magyar demokrácia sírját ásná meg.*”⁴⁰ Gyöngyösi, miközben ebben az ügyben is nemzetközi szakértőkből álló bizottság kiküldését kezdeményezte, a probléma megoldásának két lehetséges alternatíváját is felvázolta. Az egyik abból indult ki, hogy amennyiben Csehszlovákia meg akarja tartani az 1938 előtti magyarlakta

36 Ilyen tárgyalási kísérlet volt például a Külügyminisztérium adminisztratív vezetői posztját 1945. augusztus 1-jétől betöltő Sebestyén Pál bukaresti útja 1946 tavaszán. Lásd erre vonatkozóan FÜLÖP Mihály: *A Sebestyén-misszió – Petru Groza és a magyar–román határkérdés = Tanulmányok Erdély történetéről*, szerk. RÁCZ István, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1988, 195–211.; FÜLÖP: *A befejezetlen béke...*, i. m., 110–112.

37 BALOGH: *Magyarország külpolitikája...*, i. m., 230.

38 FÜLÖP: *A befejezetlen béke...*, i. m., 151.

39 *Magyar történelmi...*, i. m., 18.

40 BALOGH: *Magyarország külpolitikája...*, i. m., 230.

területeit, akkor biztosítani kell az ott élő magyarok számára az állampolgári és emberi jogokat. Ha azonban „*mindenképpen meg akarna szabadulni a magyar kisebbségtől, akkor a magyar kormánynak ragaszkodnia kellene ahhoz az elvhez, hogy a népnek joga van a földhöz, amelyen él*”.⁴¹ Azaz kimondta második megoldási lehetőségként a „néppel földet” elvet.

Gyöngyösi és a magyar delegáció minden próbálkozása ellenére is alig sikerült elérni érdemi változtatást a békeszerződés-tervezeten. Részsikerként csupán annyit, hogy a nagyhatalmak végül nem támogatták a 200 ezer felvidéki magyar egyoldalú kitelepítését, a pozsonyi hídfő öt falujából viszont hármat (Oroszvár, Dunacsún, Horvátjárfalu) Csehszlovákiához csatoltak.

Gyöngyösi a békekonferencia zárónapjáig, 1946. október 15-ig maradt Párizsban. Miután vesztes állam képviselőjeként nem kapott meghívást a konferencia záróülésére, október 10-én levélben tájékoztatta Molotov szovjet külügyminisztert, a konferencia soros elnökét a magyar fél mélységes csalódottságáról. Különösen azért, mert a konferencia nem törekedett a Magyarország és Románia között fennálló vitás kérdések megoldására, s ezáltal számos „életbevágó fontosságú” megoldatlan kérdést hagyott nyitva, amely nem csupán a két ország kapcsolatát, hanem az egész Duna-medence jövőjét terheli majd hosszú távon.⁴²

41 BALOGH: *Magyarország külpolitikája...*, i. m., 230.; ROMSICS: *Az 1947-es párizsi...*, i. m., 200.; FÜLÖP: *A befejezetlen béke...*, i. m., 151–152.

42 ROMSICS: *Az 1947-es párizsi...*, i. m., 224–225.

Biztonsági rendszer születik: a Nemzetek Szövetsége

Szávai Ferenc

A Nemzetek Szövetségének születése

Az első világháború után, amerikai kezdeményezésre indult el a béke és a biztonság kollektív rendszerének kialakítása. Előzménye a nemzetközi egyensúlyi rendszer spanyol (1500–1648), francia (1648–1815), végül brit (1815–1919) dominanciájú szakasza volt.¹ A 19. századi európai egyensúly, az európai hatalmak „koncertje” alkalmas volt egyfajta biztonsági rendszer szerepének betöltésére, amelynek garanciális alapját a dinasztikus legitimitás, az európai status quo adta. Valójában az európai békét a kontinensen kívüli népek rovására érték el, az európai koncert tevékenységét támogatta a nemzetközi jog (az európai közjog), ami kedvezett a gyarmatosításnak, és a tagok hatalmi politikájának megfelelő kompenzációs játszmát Európán kívül is megkövetelte. Ezt a játszmát abban a pillanatban kellett abbahagyni, amint nem állt már rendelkezésre több kompenzációs terület, és az európai hatalmak további gyarmatosító tevékenysége összeütközésükhöz vezetett.²

Az első világháború egy csapásra véget vetett a folyamatos békeoptimizmusnak, előtérbe került a biztonság fogalma, a konfliktusmegoldó technikák. Mindezek mellett komoly gazdasági válság is mutatkozott. Az új biztonsági rendszer az egyensúly politikája helyett immár a kollektív biztonságra alapozódott, és a Nemzetek Szövetségének (Népszövetség) megalakításához vezetett. Az USA kezdetben ugyan részt vett a párizsi béke kidolgozásának szakmai munkájában, később azonban elutasította azt. Az elképzelés, miszerint a Népszövetség köré felépítendő kollektív biztonsági rendszerrel megőrizhető a világbéke – a később tapasztalatok tükrében –, idealisztikusnak bizonyult. Az elképzelés és a szervezet egyaránt vereséget szenvedett a totalitárius rendszerekkel szemben.

De miképp kívánta az új nemzetközi rendszer garantálni a békét és biztonságot? Megtudhatjuk a Nemzetek Szövetségének *Egységokmányában* első helyen szerepelő – a háború elkerülésének kötelezettségvállalására irányuló – gondolatból. Amely jóval több volt egy pusztán terminológiai megjelölésnél: ezzel kezdődött a nemzetközi jog újabb területének

1 Otto KIMMINICH, Stephan HOBE: *Einführung in das Völkerrecht*. 7. Auflage, Tübingen-Basel, 2000, 29–30.

2 *Uo.*, 46.

szabályozása. A folyamat első jelei már a 19. században felbukkantak, a 20. századra pedig uralkodó kritériummá váltak.

A Népszövetség alapokmányában a háború elhárításának három területe volt jelen: fegyverzetcsökkentés (8–9. cikkely), a vitás kérdések (döntőbíróság) kezelése (11–15. cikkely), illetve az általános biztonság (10, 16. cikkely). Különösen ki kell emelni a 11. cikkely jelentőségét, mivel eddig erre kevés figyelem összpontosult. A szervezet nem a 19. századi európai koncert tagja, hanem egy világszervezet kívánt lenni, amely egyben dokumentálta az egykori ellenséges államok (vesztes országok) rövidesen bekövetkező felvételét a Nemzetek Szövetségébe.³ Megalakításában alapvető szerepet játszott Wilson amerikai elnök, a szervezet hatáskörét mégis jelentősen befolyásolta, hogy az USA nem lépett be tagjai közé. Míg a húszas években sok esetben tudott vitás kérdéseket csillapítani, megoldani, a harmincas évek elején leszerelési elképzelései kudarcot vallottak, mert ugyan még a marseille-i merénylet kapcsán⁴ is pozitív eredményeket tudott felmutatni, de a harmincas évek közepétől már sorra hagyták el a szövetséget a fegyverkező államok, és tevékenysége gyakorlatilag eredménytelenné vált.⁵

A Nemzetek Szövetsége a biztonságpolitika mellett, annak részeként nagy hangsúlyt fektetett a vitás kérdések békés rendezésére, adott esetben saját hatáskörben, illetve a vitázó felek döntőbíróságainak felállításával és segítségével. Ez nem érintette a Hágai Állandó Döntőbíróság működését és hatáskörét, csak a két vitapartner vegyes döntőbíróságát. Az első világháborút lezáró békerendszer ebből a szempontból rengeteg területet nem vagy csak homályosan szabályozott, illetve sokszor az élet is produkált rendezésre váró kérdéseket, nem beszélve az országok ellenérdekeltségéről, vagy éppen a nemzetközi előírások be nem tartásáról. Természetesen voltak az államok közötti utódlásból, a területátadás rendezéséből, annak következményeiből, a korábbi államalakulat vagyonának, aktíváinak és passzíváinak megosztásából származó ügyek is. A nemzetközi szervezet tevékenységi körébe tartozott a kisebbségi ügyek rendezése, a kisebbségek védelme, valamint a mandátumrendszer működtetése. Emellett feladatai között volt Danzig szabad város ügye, az Európai Egység kérdésével kapcsolatos bizottság működtetése és szervezése. Nem véletlen tehát az sem, hogy a páneurópai gondolatot éppen a szervezet keretein belül hirdették meg.⁶

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásakor a térségben létrejött új államoknak számos kérdésben alakult ki nézeteltérése elsősorban egymással, de a szövetséges és más országokkal is. Különösen érdekes az Osztrák–Magyar Monarchia területén megalakult államok, azon belül is a reáluniót alkotó két fél, az osztrák és a magyar partner ilyen jellegű vitája.

Az Egyesült Nemzetek Szövetsége a vitás kérdések szabályozásának alábbi négy módját, lehetőségét különböztette meg:

- az *Egységokmány* 11. cikkelyének megfelelően, indirekt módon;
- a 13. cikkely alapján döntőbírói úton, bírósági eljárás keretében;

3 KIMMINICH, HOBE: *i. m.*, 49–50.

4 A marseille-i merényletről és annak nemzetközi kezeléséről lásd GULYÁS László: *A Horthy-korszak külpolitikája 3. – A Károlyi- és a Gömbös-kormány külpolitikája 1931–1936*, Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2015, 92–97.

5 ORMOS Mária, MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*, Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 270–275.

6 *Kleines Handbuch des Völkerbundes. Informationsabteilung*, Genf, 1935, 81–117.

- a 15. és 17. cikkely (1. és 2. bekezdésének) megfelelően, a szövetség gyűlése által megvizsgált eljárás keretében;
- a 19. cikkely alapján az egyes esetekre érvényes jogszabály megváltoztatásával történő rendezést.⁷

A döntőbírói rendezést az *Egységokmány* 13. szakasza részletezi, érdekessége, hogy azokban az esetekben javasolta a döntőbíróságok működtetését, ha a kérdés diplomáciai úton nem intézhető el kielégítő módon, illetve nemzetközi kötelezettségek megszegése esetén. A felek megállapodtak a döntőbíróság összetételében, a tagokat a közöttük lévő egyezség jelölte ki. A felek kötelezték magukat az ítélet végrehajtására, ha nem, akkor a tanács indítványozott az ítélet végrehajtására megfelelő intézkedéseket.⁸ Ebből a szempontból az osztrák–magyar döntőbíróság felállításáról a Velencei Egyezmény 1921. október 13-án, majd a Burgenlandi Egyezmény 1923. február 26-án tett említést. Tényleges megalakítására 1925 nyarán-őszén került sor. Az így létrejövő bíróság alapját képezte az 1930. szeptember 15-én megalakult lausanne-i osztrák–magyar nemzetközi döntőbíróáságnak, amely hivatalosan 1938 áprilisáig működött, ténylegesen 1940 májusában fejezve be tevékenységét. Közép-Európában Ausztria még a '30-as években is mintegy harminc döntőbíróságot működtetett. Ilyen jellegű döntőbíróságok sorra alakultak a térségben, több ezer egyéni, illetve jogi személy kérelmet tárgyaltak. Célja az volt, hogy jogi eljárás keretében orvosolják a bizonyított kérelmeket.

Az Osztrák Köztársaság 1924. június 18-án egyezményt írt alá a Csehszlovák Köztársasággal, amelyben az osztrák–magyar koronában szabályozott és 1919. február 26-a előtt keletkezett ügyek rendezését vállalta, természetes és jogi személyek számára egyaránt. Osztrák részről Karl Schönberger pénzügyminiszteri tanácsos, cseh részről Bohumil Vlasák meghatalmazott miniszter állapodott meg. Az egyezmény számos területet érintett, többek között az értékpapírokkal, postatakarékkal kapcsolatos követeléseket, a társadalombiztosítás ügyét, a magánbiztosítások és adósságok kérdését, a jelzálog követeléseket, illetve az Osztrák–Magyar Bank követeléseit és adósságát.

A 36–39. cikkely foglalkozott a véleménykülönbségek kétoldalú rendezésével, valamint az államközi döntőbíróságok létrehozásával. Utóbbiak döntéseiket szenátusok keretében hozták, egy cseh és egy osztrák elnök vezetésével, Prágában és Bécsben. Egy harmadik döntőbíró kinevezése esetén keletkező költségeket fele-fele arányban finanszírozták a partnerországok. A ratifikációs okmányokat 1926. március 22-én cserélték ki Bécsben, népszövetségi regisztrációja 1926. június 9-én volt.⁹

Közép-Európa vitás kérdéseinek megoldására 1925. december 3-án történt angol próbálkozás, nevezetesen, hogy Magyarország döntőbíróságok megszervezésével, London közvetítésével oldja meg a vitás területi kérdéseket szomszédjaival. Megállapították, hogy egy ilyen Ausztriával közös szervezet már működőképes lehet, ugyanakkor felállításának

⁷ *Uo.*, 81–85.

⁸ VLADÁR ERVIN: *Mi is a Népszövetség?* Budapest, 1930. Továbbá *Aktuális problémák (1. füzet)*, szerk. RADISICS Elemér, Magyar Külügyi Társaság. A Nemzetek Szövetsége *Egységokmányának* hivatalos magyar fordítása – Az úgynevezett trianoni szerződést becikkelyező 1921. évi XXXIII. tc.-ben és az azt módosító 1929. évi XXXVI. tc.-ben foglalt szöveg, 75.

⁹ League of Nations (a továbbiakban: LON), The Archives of the League of Nations, Geneva (a továbbiakban: A/Geneva), 1919–1927, R 1251/17/52020/52020, LON Treaty Series, vol. 50., 1925–1927, 41–67.

mintájául a német – Németország keleti szomszédjaival kialakított – döntőbíróóságok szolgáltak. Bethlen óvatos volt a kérdésben, előnyösnek látta ugyan a döntőbíróóságokat, de Chamberlain elképzelése a közép-európai Locarnóról – a frankhamisítási botrány¹⁰ és az arra reagáló cseh propaganda hatására – lekerült a napirendről.¹¹

Azok az esetek, amelyek politikai jelleget öltöttek és a Nemzetek Szövetsége tárgyalásainak sorozatába bekerültek, elsősorban magyar, illetve az egykori Osztrák–Magyar Monarchia vonatkozásában határvitákat tartalmaztak. Ilyen volt 1921-ben a délszláv állam területén lévő egykori Osztrák–Magyar Monarchia tulajdonának likvidációja. Az osztrák kormány 1921. június 7-én¹² terjesztette a tanács elé az ügyet,¹³ a délszláv állam kormánya pedig 1921. szeptember 16-án hozta a szövetség főtítkárának tudomására, hogy megállapodott Ausztriával a közvetlen tárgyalások elindításában.¹⁴

Az osztrák–magyar határmegállapító bizottság 1921. július 27-én Grazban tartotta alakuló ülését. Ebben képviseltette magát a két tárgyaló fél mellett Nagy-Britannia, Olaszország és Japán. Tevékenységét szabályozta a nagyköveti konferencia által kiadott utasítás, valamint az 1921. június 3-i pótutasítás. Az utóbbi – a Millerand-féle levél¹⁵ alapján – lehetőséget biztosított arra, hogy ott, ahol a határ nem felelt meg a néprajzi és gazdasági követelményeknek, a népszövetségi tanácshoz forduljanak.¹⁶ Az 1921. június 28-i elnökségi ülésen az osztrák kormányt M. Pflügl képviselte a délszláv államban lévő osztrák tulajdon felszámolásának kérdésében, a délszláv államot M. Jovanovich. Ennek végső eredményeként az osztrák fél is hozzájárult a közvetlen tárgyalások lebonyolításához.¹⁷

A Népszövetség levéltárának politikai iratai között felbukkant egy levél, amelyben Zichy püspök vázolta Bourne bíborosnak a pécsi szerb megszállás¹⁸ tényét, illetve közbenjárását kérte az angol kormánytól. Mindemellett kérte azt is, hogy levele tartalmát mutassák meg Sir Eric Drummondnak is, így az eljutott a Nemzetek Szövetsége főtítkárához is.¹⁹ A főtítkár válaszában kifejtette, hogy a békeszerződés miatt a jogi helyzetet rendkívül bonyolultnak tartja, ugyanakkor szükségesnek vélte a szövetség megfelelő eszközökkel történő beavatkozását. Természetesen magyar szempontból nagy jelentőségű volt a burgenlandi határ ügyének kérdése. Ezzel kapcsolatosan több levél érkezett a Nemzetek Szövetségéhez, amit 1921. szeptember 12-e előtt együtt köröztek. Ezek között találjuk

10 A frankhamisítási botrányról lásd GULYÁS László: *A Horthy-korszak külpolitikája 2. – A húszas évek második fele 1924–1931*, Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2013, 23–36.

11 HORNYÁK Árpád: *Magyarország és Jugoszlávia diplomáciai kapcsolatai 1918–1927*, PhD-disszertáció, Pécs, 2001, 205–214.

12 LON – C. 112. M. 64. 1921. Mayr osztrák külügyminiszter levele Sir James Eric Drummond főtítkár számára. Majd a főtítkár 1921. június 15-i levele az osztrák és délszláv kormányok számára.

13 LON. Assemtly. Doc 9, 1921.

14 *Kleines Handbuch des Völkerbundes. Informationsabteilung*, Genf, 1935, 121.

15 A Millerand-féle levél keletkezéséről lásd: GULYÁS László: *A Horthy-korszak külpolitikája 1. – Az első évek 1919–1924*, Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2012, 32–33.

16 Soós Katalin: *Burgenland az európai politikában 1918–1821*, Budapest, 1971, 175–176.

17 LON. Council, 13th session, 19th meeting, 28. 06. 21.

18 A témára lásd bővebben: SZÜTS Emil: *Az elmerült sziget. A Baranyai Szerb–Magyar Köztársaság*, Pécs, 1991.

19 LON. A/Geneva R 590/11/12646/12646. Az eredeti levél 1921. április 30-án kelt, a levelet 1921. május 7-én küldték Westminsterből Genfbe, a választ a főtítkár 1921. május 24-én írta.

Eduard Beneš cseh külügyminiszter levelét, az osztrák parlament tagjainak (köztük Viktor Kienböck) leveleit, valamint a magyar titkárság (Z. Baranyai által jegyzett) levelét a nyugat-magyarországi helyzetről.²⁰ Ez utóbbi válaszolt a szeptember 10-i jegyzékre, aminek lényege a csapatok nyugat-magyarországi területről való kivonása, illetve a kérdés szeptember 21-ig történő rendezésének, valamint gróf Apponyi Genfben történő utazásának kérdése volt.²¹

Beneš a Nemzetek Szövetsége főtítkárának, a Nagyköveti Konferencia elnökének küldte el azt a levelét, amelyben beszámolt arról, hogy Nyugat-Magyarország három hete nem került az osztrákok kezébe, ezt több ezer fős katonai erő akadályozta, a cselekményeknek több halálos áldozata volt, ami súlyosan sérti a békét. Leírta a közép-európai térség súlyos gazdasági válságát, a határok biztosításának fontosságát. Kinyilvánította a Csehszlovák Köztársaság béke ügye melletti elkötelezettségét, valamint intézkedéseinek összhangját a Szövetséges Államok konferenciájával.²²

A Nemzetek Szövetségének Tanácsa természetesen élénk figyelemmel kísérte a nyugat-magyarországi eseményeket, és 1921. szeptember elsején arra az álláspontra helyezkedett, hogy abban a pillanatban nincs szükség a szövetség beavatkozására. Azonban felkérte az osztrák kormányt, hogy a megfelelő módon informálja a testületet, mivel azt érdekelte az ügy további kimenetele.²³

Az ausztriai pártok parlamenti képviselői 1921. szeptember 23-i keltezéssel juttatták el informatív levelüket a szervezethez, amelyben kifejtették, hogy óvni kívánják Ausztriát a háborús veszélytől, amellyel Magyarország fenyegeti. Mivel az osztrák fél át kívánja venni a trianoni és a saint-germaini békeszerződés értelmében birtokába került nyugat-magyarországi területet, ám annak átadása megghiúsult, mivel az ottani alakulatokat, majd a soproni Szövetséges Bizottság által kiküldött osztrák szervezetet a magyar csendőrség, reguláris katonai erők és Magyarországról származó civilek, bandák visszaverték. Sőt szeptember 5-én a magyar ellenállók a régi Ausztria területét átlépve Kirschlag körzetében véres áldozatokkal járó fegyveres összetűzést provokáltak. Így a köztársaság szövetségi tanácsa tiltakozó levelet nyújtott be a genfi második Népszövetségi Gyűléshez.²⁴ Időközben, 1921. szeptember 15-én Della Torretta megkezdte tényleges és egyelőre titkos közvetítést az osztrák és a magyar fél között.²⁵ Ez az út vezetett Velencébe, és az olasz nagyhatalmi közvetítés sikerrel járt. A Nagykövetek Tanácsa 1921. október 6-án ülésezett, majd 11-én Bethlen miniszterelnök és Schober kancellár kétnapos tanácskozás keretében, Della Torretta közvetítésével Velencében megkötötte a Velencei Egyezményt.²⁶ A velencei protokoll rendezte a területi vitát, ugyanakkor javasolta egy döntőbíróság megalakítását. Mindemellet

20 Benešnek az 1920-as évek elején Magyarországgal szemben folytatott külpolitikájáról lásd László GULYÁS: *Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948*, Corvinus Publishing, Toronto–Buffalo, 2008, 190–224. Továbbá GULYÁS László: *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság*, Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő, 2008., 180–208.

21 LON. A/Geneva R 593/11/16258/15516.

22 Uo., 593/1919-1927/11/15860/15516.

23 Uo., R 593/11/15516/15516.

24 Uo., R 593/11/15966/15516.

25 ORMOS Mária: *Civitas fidelissima*, Szekszárd, 1989, 89.

26 Bővebben lásd GULYÁS László: *Edvard Beneš – Közép-Európa koncepciók és a valóság*, Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő, 2008, 180–208.

1921. december 14-én megkezdődött a soproni népszavazás, aminek eredményét többszöri megvitatás után 23-án fogadta el a Nagykövetek Tanácsa. A térség hivatalos átadására végül 1922. január 1-jén került sor.²⁷ A tanács 1922. szeptember 19-én tárgyalta az ügyet, és megállapította a határok végső állapotát egy döntőbírói határozat keretében.²⁸

A magyar delegáció 1922. szeptember 24-i ülésén határozatot hozott arról, hogy a magyar és az osztrák fél is nyújtsa be saját határkiigazításra vonatkozó javaslatát. A magyar kormány nem számított arra, hogy a Népszövetségi Tanács mégis inkább a magyar–osztrák határmegállapító bizottság Magyarország érdekeit érvényesítő határozatát hagyja jóvá teljes egészében. Magyarország 1922. július 2-án terjesztette be a magyar–délsláv határ ügyét, ami 1922. szeptember 30-án zárult. 1922. november 16-án pedig a Nagyköveti Konferencia elé vitte a cseh–magyar határkérdést, elsősorban Salgótarján környékének ügyét. A felek döntését a tanács 1923. április 23-án elfogadta.²⁹

Az európai gazdaság helyreállítása

A konfliktusok kezelése során a békés út választásának egyik fontos kérdése volt a gazdasági biztonság. A Népszövetség olyan messzemenő globális gazdasági programot készített elő és igyekezett megvalósítani, amely az instabil gazdaságok államháztartási egyensúlyának helyreállítására irányult, s amelynek egyik meghatározó eleme a valuták paritásának helyreállítása volt. A feladatok megoldására előbb gazdasági és pénzügyi bizottságokat hoztak létre, majd a közlekedéssel és az átmenő forgalommal kapcsolatos kérdések előkészítésére szolgáló szervezetet. Ezek mellett az előkészítő munkálatokban a népszövetség titkárságának megfelelő szakosztályai is részt vettek. A mintegy 475 főt (ebből 400 segédszemélyzet) foglalkoztató titkárságot Sir James Eric Drummond vezette. A pénzügyi és gazdasági bizottság Gustave Ador, a Svájci Köztársaság volt elnökének vezetésével alakult meg, majd C. E. Ter Meulen holland bankár irányítása alatt működött tovább.³⁰ A nagyobb népszövetségi kölcsönök közül az osztrák és a magyar mellett kiemelhető a görög, az észt és a Danzignak nyújtott hitel, de a népszövetségi kölcsön szerepet játszott Bulgária stabilizációjában is.³¹

Sir Arthur Salter, aki 1919-től a párizsi Legfelsőbb Tanács titkára, majd a Nemzetek Szövetsége gazdasági és pénzügyi szekciójának vezetője, aki fontos szerepet játszott az osztrák és magyar valuta stabilizációjában is, 1961-ben így emlékezett vissza az ún. „édenkert elvesztésére”: „*Az újjáépítés első erőfeszítései alapján, hogy esetleg a háború előtti gazdasági és társadalmi struktúrákat meg kellene tartani, a régi alapján újjáépíteni, 1919-et 1913-mal összehasonlítva az utóbbi paradicsomnak tűnt, amiből az embereket a világháború zárta ki. A fő célkitűzés mindannak visszanyerése volt, amit elvesztettünk.*”³²

²⁷ Lásd erről bővebben: ORMOS Mária: *Civitas...*, i. m., 102–110, 128–133.

²⁸ *Kleines Handbuch des Völkerbundes*, i. m., 122–123.

²⁹ *Uo.*, 123–124.

³⁰ KRESZ Károly: *A Népszövetség gazdasági munkája*, Külügyi Szemle, V(1925), 102–103.

³¹ *Uo.*, 112–113.

³² Michail FIOR: *Financial Instability in Transition Economies during the 1920's: the European Reconstruction and Credit-Anstalt insolvency*. XIV. International Economic History Congress, Helsinki, 2006, Session 41, 7.

Ám a keserű pirula ezután következett, az a tapasztalat, hogy a háborút követően gyökeresen megváltozott feltételek mellett a 19. századi módszerek nem lehetnek hatékonyak, és sok esetben a politika beavatkozására volt szükség.³³

Jóvátétel versus gazdasági helyreállítás

Az első világháborút követő teljes helyreállítás nem válhatott valóra, hiszen a vesztes államok gazdasági ereje erre nem volt elegendő. A jóvátételi kötelezettséget ezért a polgári lakosságra, annak vagyonára, valamint a békeszerződésben részletesen felsorolt károokra korlátozták. Valójában az állam javaiban okozott károk, a katonai nyugdíjak és a hadisegélyek egymagukban is többet tettek ki, mint a polgári lakosság által elszenvedett veszteségek. Az 1921. május 5-i londoni konferencián meg is fogalmazták, hogy a jóvátétel nem csupán a háborús károk megtérítését, hanem a győztes államok gazdasági helyzetének javítását is szolgálja. A jóvátételi kötelezettség biztosítékairól külön rendelkezések intézkedtek. A párizsi konferencián eredetileg erre a célra az adós államok polgárainak magánvagyonát is le akarták kötni, de végül megelégedtek a legyőzött országok állami vagyonának garanciájával. Magyarország esetében a trianoni békeszerződés 180. cikkelye szabályozta ezt a kérdést. Eszerint a kincstár minden vagyona és jövedelme rangsorbeli elsőbbséggel szavatolt a jóvátételi tartozás megfizetésére. Ez kötelmi jogi lekötést jelentett, a jövedelemforrások átmeneti felszabadítását a szövetséges és társult főhatalmak engedélyezhették.

Az 1920 nyarán Spaan-ban tartott konferencián a győztesek megállapodtak a felosztás mértékéről, Franciaország részesedése 52%, Nagy-Britanniáé 22%, Olaszország 10%, Belgium 8%, Japáné és Portugáliáé egyenként 0,75% lett, a balkáni államoké pedig összesen 6,5%. Magyarország két ízben is megkísérelte kényszerkölcsön és vagyonváltság útján rendezni pénzügyi helyzetét. Nem volt egyszerű külföldi kölcsönt kapni, hiszen a vesztes államok vagyonát és jövedelmét lekötötték a jóvátétel biztosítékául. Éppen ezért a Népszövetség közbelépésére volt szükség. Viktor Kienböck pénzügyminiszter irányította az osztrák szanálást.³⁴ Az volt a meggyőződése, hogy az Ausztriától elcsatolt területen lévő állami vagyon átengedésével jóvátételi kötelezettségének teljes mértékben eleget tett, és a győztes államok ezen túlmenő igényeket vele szemben nem állíthatnak.³⁵

Szterényi József egyik írásában 1924. június 30-ig terjedően a magyar jóvátételi teljesítést mintegy 19–20 milliárd aranykoronára becsülte. A szerző nemzetközi összehasonlításban mutatja be az adós államok jóvátételi kötelezettségét, párhuzamban a győztes államok eladósodásával. Természetesen rámutat arra a tényre is, hogy a korábbi mintegy 41,52 milliárd aranykorona nemzeti vagyonból az új Magyarország területén csak 15,77 milliárd

33 RAB Virág: *Diagnózisok és terápiák. Javaslatok az európai gazdaság újjáélesztésére az első világháború után*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2010.

34 Martin KIENBÖCK: *Viktor Kienböck*, *Cristliche Demokratie*, 12(1995)/2.; Franz LANDERTSHAMMER: *Viktor Kienböck (1873–1956) = Grosse Österreicher: Neue Österreichische Bibliographie ab 1815*, Amalthea Verlag, Wien, 1957, XI. Band, 190–205.

35 *Közgazdasági enciklopédia, III. kötet*. szerk. biz. elnöke: SZTERÉNYI József, Athenaeum, Budapest, 1929, 99–109.

maradt.³⁶ Külön felhívja a figyelmet arra, hogy a jóvátétel kérdését politikamentes ügyként kellene kezelni.³⁷

Magyarország a jóvátételi bizottsággal egyetértésben a Népszövetség támogatását kérte, majd 1924. február 21-én megkapta az elsőbbséget 250 millió aranykorona szanálási kölcsönre. Ezzel párhuzamosan – az 1924. március 14-én létrejött megállapodás értelmében – Magyarország az 1924 elejétől 1943 végéig terjedő 20 évben összesen 200 millió aranykoronát köteles jóvátételként fizetni. A fizetés részeként – a jóvátételi bizottság 1924. február 21-i határozata szerint – 1926 végéig az országnak munkanaponként 880 tonna szenet kell a pécsi bányákból Jugoszlávia részére szállítania. A következő évekre kidolgozott törlesztési terv szerint 1927-ben és 1928-ban évenként 5 millió aranykorona válik esedékessé, amely összeg fokozatosan emelkedik és 1942-ben eléri a 14 millió aranykoronát. A terv szerint a végösszeget a jóvátételi bizottság állapítja majd meg 20 év elteltével. A meghatározandó összegbe be kell számítani a fegyverszünet és az azt követő megállapodások alapján teljesített szolgáltatásokat, illetve az elszakított területeken lévő állami vagyont, ami jelentékeny értéket képviselt.³⁸

Magyarország Ausztriához hasonló nagyságrendű hitelt igényelt, de Népszövetség pénzügyi bizottsága túlzónak minősítette ezt az összeget. A tárgyalások végül eredményesen zárultak, és a Népszövetség szakértő bizottsága elkészítette a magyar állam öt évre tervezett szanálási költségvetését, amely 1924. január 1-jével kezdődött és 1926. június 30-ával ért véget.³⁹ Ebben a költségvetésben feltüntetett hiányok fedezésére vette fel a kormány a népszövetségi kölcsönt.⁴⁰

Még a folyósítás előtt rendezték a magyar jóvátétel ügyét. Az 1924–1925. évi költségvetés 63 millió aranykorona felesleggel zárult, szemben az újjáépítési tervben feltüntetett 100 millió aranykorona hiánnyal. A szanálási tervet előkészítő munkáiban Kállay Tibor, s főleg Korányi Frigyes vett részt, akinek a kölcsön megszerzésében is döntő szerepe volt, míg a Népszövetséggel történő kommunikációban Bud János képviselte pénzügyi érdekeinket. Amint az államháztartás egyensúlyba került, jelezte a Népszövetség illetékes szerveinek a költségvetési feleslegeket, valamint azt, hogy a kölcsönnek azt a részét, amely a költségvetési év egyensúlyba tartására jelöltek meg, a tíz év óta szünetelő beruházásokra kívánja fordítani. A Népszövetség pénzügyi bizottsága 1925 júniusában hozzájárult, hogy a rendelkezésre álló összegből kerekén 70 millió aranykoronát beruházási célokra használjanak fel.⁴¹

1923. november elején egy szakmai csoport kíséretében a Népszövetség Pénzügyi Részlegének vezetője, Sir Arthur Salter érkezett Budapestre. Salter magyar szakemberekkel és a politika képviselőivel konzultált Magyarország gazdasági helyzetéről. A megbeszélések

36 A magyar gazdaság veszteségeiről lásd GULYÁS László: *Az első világháború és a Trianon következményei a magyar gazdaságra = A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi Tervig*, szerk. GULYÁS László, JATEpress-Egyetemi Kiadó, Szeged, 2009, 101–112.

37 Joseph SZTERÉNYI: *Das Reparationsproblem vom Gesichtspunkte der Schuldnerstaaten*, Külügyi Szemle, V(1925), 158–174.

38 *Közgazdasági Enciklopédia*, III. kötet, i. m., 102–110.

39 A részleteket lásd GULYÁS László: *A Horthy-korszak külpolitikája I...*, i. m., 2012, 133–140.

40 *Uo.*, IV. kötet, 951–954.

41 *Uo.*, 958.

során világossá vált, hogy a legfontosabb feladat – az ausztriai helyzethez hasonlóan – a valuta stabilizálása, a költségvetési és a kereskedelmi egyensúly megteremtése, az infláció megállítása és egy független, kizárólagos pénzkibocsátási jogkörrel felruházott nemzeti bank felállítása. Ezen intézkedésekhez a delegáció véleménye szerint egy, a Népszövetség égisze alatt kibocsátott rekonstrukciós hitelre volt szükség, a végrehajtás biztosítékeként pedig egy, a Pénzügyi Bizottságnak felelős ellenőrző biztos kijelölését javasolták. Erre a pozícióra mint főbiztost Jeremiah Smith-t nevezték ki.

A tárgyalások eredményeképpen az érintett felek 1924. március 15-én Genfben írták alá a korábban az osztrák gazdaságra már hasonlóan kidolgozott rekonstrukciós terv I–II. jegyzőkönyvét, a bizottság pedig vállalta ezek végrehajtásáért a felelősséget. A gazdasági programot lényegében a II. jegyzőkönyv tartalmazza, részletes útmutatást ad az infláció megállításáról, a hazai valuta stabilizálásáról és egy független, magyar központi bank felállításáról. Előírja továbbá egy rekonstrukciós kölcsön felvételét, amelynek összege 250 millió aranykorona és célja, hogy 1926. június 30-ig fedezze a költségvetési deficitet. A kölcsön nagy részét (168 millió aranykoronát) Nagy-Britannia biztosította, jóval kevesebbet az USA, Svájc, Csehország és Svédország.⁴²

A szanálás és a kölcsön hatása⁴³

A szanálás társadalmi következményei súlyosak voltak, az állami és magánszféra területén egyaránt nőtt a munkanélküliek száma, emelkedett az általános árszínvonal, számos vállalat ment csődbe. Ez azonban a szanálás és az államháztartás egyensúlyának helyreállítása nélkül is bekövetkezett volna, sőt azok elmaradása esetén még súlyosabb hatást gyakoroltak volna.

A kölcsön folyósítását követő első pénzügyi év (1924. július 1-től 1925. június 30-ig) rendkívül sikeres volt. A költségvetési egyensúly helyreállításával ugyanis lehetőség nyílt a kereskedelem újraindítására, amelynek köszönhetően, mint említettük, a korábbi deficit méreleg helyett 63 millió aranykoronás többlettel zárt az ország. A második pénzügyi évben a sikersorozat folytatódott, Smith főbiztos már ekkor stabilnak értékelte Magyarország valutabiztonságát, és véleménye szerint a költségvetési egyensúly állapotát is sikerült megközelíteni. A kölcsön egy részét az állami apparátus újjászervezésére fordították.

A munkaerőpiac is fellendült. A kölcsönt követő második pénzügyi évben egy év alatt negyedével sikerült csökkenteni a munkanélküliek számát úgy, hogy közben a közigazgatás átszervezése miatt rengeteg köztisztviselőt kellett elbocsátani. 1926 júniusában a főbiztos megbízatása lejárt. A kölcsön révén befolyt 253,8 millió aranykorona nemcsak a költségvetési deficit fedezésére volt elegendő, hanem nagyarányú állami befektetéseket is lehetővé tett.⁴⁴

Az Osztrák–Magyar Monarchia közös állami és magánvagyonának szétválasztása mellett fontos volt az Osztrák–Magyar Nemzeti Bank vagyonának, aranykészletének megosztása is. Az 1922. március 14-én Bécsben megkötött megállapodás jegyzőkönyve

⁴² Uo., 954–958.

⁴³ SZÁVAI Ferenc: *A Horthy-korszak gazdasági élete 1920–1945 = A modern magyar gazdaság története. Széchenyiől a Széchenyi tervig*, szerk. GULYÁS László, JATEpress–Egyetemi Kiadó, Szeged, 2009., 113–124.

⁴⁴ RÁDÓCZY Gyula: *A legújabb kori magyar pénzek (1892–1981)*, Corvina Kiadó, Budapest, é. n., 24–25.

a békeszerződés szellemének megfelelően figyelmen kívül hagyta a bank és részvényesei érdekeit. A megállapodás szerint az utódállamok átvették a bank összes kereskedelmi aktíváját és passzíváját, a nemesfémkészlet maradványát az utódállamok a teljes kibocsátási arálynak megfelelően felosztották, az arany-, a valuta- és a devizakészletet a külföldi bankjegytulajdonosok, nemesfém- és valutahitelezők kártalanítására fordították. Mindemellett a bankjegyek ellenértékeként a monarchia két állama 2,5-2,5 milliárd aranykoronát bocsátott a többi utódállam rendelkezésére.⁴⁵

Az új jegybank, a Magyar Nemzeti Bank 1924 májusában alakult, működni azonban csak az Állami Jegyintézet megszűnése után, június 24-én kezdett. Miután a Magyar Nemzeti Banknak egy titkos megállapodás keretében sikerült támogatást szereznie a Bank of Englandtól, 4 millió font friss pénzt juttattak az MNB részvénytársaságába, illetve az árfolyamot az angol fonthoz igazították. Ennek megfelelően egy angol fontért 346 ezer papírkorona árfolyamot állapítottak meg. Ennek következményei 1925-ben jelentkeztek, amikor az angolok az aranystandard rendszerhez történő csatlakozásukkor a háború előtti paritást vették alapul.⁴⁶

A népszövetségi hitel igazi jelentősége a gazdaság újjáépítésében volt, egyben megnyitotta az utat a külföldi tőkebefektetések előtt. Mindenesetre a magyar gazdaság újraintegrálódása az európai gazdaságba (felzárkózása) olyan feltételek mellett ment végbe, olyan alkalmazkodási szabályokat követelt, amely az új, induló nemzetközi rendszerben komoly hátrányt jelentett, s hat-hét év elteltével az összeomláshoz vezetett. Az igazi dráma a '20-as évek végén kezdődött, majd a '30-as években teljesedett ki: ez volt a gazdasági dezintegráció korszaka. A hitel mégis beépült a magyar gazdaságba, sőt a devizában lévő hitelkötvények olyannyira részét képezték a nemzetközi pénzpiacnak, hogy jóval a második világháború után is érvényben maradtak különböző tulajdonosok birtokában.⁴⁷

A Népszövetség 79. és 80. tanácskozási napján – a magyar kormány 1934. május 12-i kezdeményezésére – tárgyalták újra a magyar–délszláv határ ügyét. A tanács 1934. június 5-én határozott a közvetlen tárgyalások folytatásáról. A marseille-i merénylettel kapcsolatban Magyarország 1934. november 24-én fordult a tanácshoz, hogy tűzze ki a 83. tárgyalási napon az ügyet. A tanács 1934. december 10-én a tagok egyetértésével hozott határozatában ítélete el a terrorizmust. A magyar kormány felajánlotta továbbá a tanács tagjainak a magyarországi helyszíni tanulmányozás lehetőségét, hogy az ottani esetleges hibákra rámutathassanak. A szervezet ugyanakkor sürgette egy nemzetközi egyezmény megfogalmazását, amivel gátat szabhatnak a terrorcselekmények kibontakozásának.⁴⁸

A merénylet Magyarország elleni heves támadásokat váltott ki a világsajtóban, s ugyan a magyar kormányköröknek nem volt szerepük az október 9-i merénylet előkészítésében és megszervezésében a népszövetségi keretekben, majd a per során mégis Magyarországot tették felelőssé. Pedig 1934 elején a külügyminisztérium javaslatára hozzáálltak az usztasák eltávolításához, a helyzet megváltoztatásához. A Külügyminisztériumban született

45 POGÁNY Ágnes: *Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása*, AETAS, 1992/4, 19–31.

46 PÉTERI György: *Montagu Norman és a magyar „szanalási mű” – Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról*, Századok, 1985/1, 121–152.

47 BEREND T. Iván: *Válságos évtizedek – A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja*, Magvető, Budapest, 1987³, 294.

48 Uo., 135.

tervezet értelmében a magyar kormány egy széles körű kivizsgálásra tett volna javaslatot Genfben, ehelyett azonban Gömbös Mussolininak tett kijelentéséből az derült ki, hogy a magyar kormány jelentős információkkal rendelkezett az olaszok uszításokkal fenntartott kapcsolatairól.⁴⁹

A részleges háborús tilalom általánossá tételét fogalmazta meg a genfi protokoll 1924. október 2-án, de a brit ellenállás miatt nem lépett életbe, mivel annak alkalmazását a brit domíniumokon nem tartotta megvalósíthatónak. A protokoll béke- és biztonságpolitikájának egy részét valósította meg a locarnói szerződés 1925. október 16-án Németország, Belgium, Franciaország és Nagy-Britannia között.

Végül a Briand–Kellogg-paktumban sikerült az általános háborús tilalmat elfogadtatni. Ezt 1928. augusztus 27-én Párizsban írta alá 15 ország, és egy év múlva, 1929. július 24-én életbe is lépett. Ekkora már 63 állam volt a dokumentumot aláírók sorában. A háborút „törvényen kívül helyező” paktum aláírásával az egyes államok a nemzetközi vitás kérdések, illetve a nemzetközi kapcsolatok rendezésében elítélték és lemondtak a háború eszközként való alkalmazásáról. A Nemzetek Szövetségének négy dél-amerikai tagállama 1933. október 10-én írta alá Rio de Janeiróban a Saavedra Lamas-egyezményt hasonló tartalommal, ez 1935. november 13-án lépett életbe.⁵⁰

A '20-as évek a Népszövetség sikereiről szóltak, a harmincas évek második felében a diktatúrákkal szemben azonban tehetetlennek bizonyult, így a kollektív biztonságot célzó törekvése elhalványult.

49 ORMOS Mária: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998, 158.

50 KIMMINICH, HOBE: *i. m.*, 52–53.

A francia külpolitika Osztrák–Magyar Monarchia-ellenes irányvonalának formálódása a háború kitörésétől 1917 novemberéig

Gulyás László

Bevezetés

A legtöbb magyar történész egyetért abban, hogy Franciaország kulcsszerepet játszott az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnésében, az új közép-európai rend kialakításában és a trianoni határok megszületésében.¹ Magam is ezt vallom, de úgy vélem, érdemes néhány részlettel tovább árnyalni ezt a ténnyt.

Majoros István hívja fel a figyelmet arra, hogy a francia kormány hadicéljai között eredetileg nem szerepelt a monarchia felosztása, felbomlasztása.² Romsics Ignác is azt hangsúlyozza, hogy a francia politika és közvélemény 1914-ben egyaránt meg volt arról győződve, hogy a közép-európai és balkáni egyensúly legjobb biztosítója az Osztrák–Magyar Monarchia, amelynek esetleges átalakítása szóba kerülhet, de felbomlasztása egyáltalán nem francia érdek.³ A szakirodalom egyetért abban is, hogy a Habsburg állam felszámolása csupán 1917 utolsó hónapjaiban vált a hivatalos francia külpolitika céljává.

Azonban már a háború első éveiben is létezett a francia kormány monarchiával kapcsolatos hivatalos irányvonala mellett (azt fenn kell tartani) egy másik, monarchiaellenes irányvonal (fel kell számolni) is. Kutatásaink azt mutatják, hogy ez az irányvonal három,

-
- 1 A témakörben alapműnek tarjuk az alábbi könyveket: GALÁNTAI József: *A trianoni békekötés*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1990.; ORMOS Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*, Kossuth Kiadó, Budapest, 1984.; ROMSICS Ignác: *A trianoni békeszerződés*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001.; SZÁVAI Ferenc: *Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményei – Az államutódlás vitás kérdései*, Pro Pannónia, Pécs, 2004.; SZÁVAI Ferenc: *A kettős Monarchia öröksége*, IPF-Kv., Szekszárd, 2000.
 - 2 MAJOROS István: *Vereségtől a győzelemig – Franciaország a nemzetközi kapcsolatok rendszerében*, ELTE Eötvös, Budapest, 2004, 216.
 - 3 ROMSICS Ignác: *Détruire ou reconstruire l’Autriche-Hongrie? Franciaország dunai politikájának dilemmája a XX. század elején = Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*, szerk. ROMSICS Ignác, Osiris Kiadó, Budapest, 1996, 11–33.; VIZI László Tamás: *Birodalmak és nagyhatalmak hatása a 19–20. századi közép-európai egyensúlypolitikára = Közép- és Kelet-Európa integrálódása az egységes európai térségbe*, szerk. BESZTERI Béla, VIZI László Tamás, Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2007, 24–35.

jól körülhatárolható kisebb csoportból: a Közép-Európával foglalkozó egyetemi tanárok, a külpolitikai újságírók, valamint a francia szabadkőművesek társulásából állt össze. Jelen tanulmányban e közösségeket és tipikus képviselőiket mutatjuk be, továbbá felvázoljuk az irányvonal formálódását is.

A francia külpolitika dilemmája

A francia kormány legfontosabb hadicélja a Nagy Háború első perceitől kezdve Németország lehető legteljesebb meggyengítése volt. Ezen cél eléréséhez Elzász és Lotharingia tartományok visszaszerzése csupán az első lépést jelentette: ezt követően a francia kormány ki akarta terjeszteni hatalmát a Rajnáig, illetve fel kívánta számolni a német gyarmatbirodalmat. A francia cél egyértelműen az volt, hogy a háború után Németország másodrendű nagyhatalommá váljon Franciaország mellett. A határozott németellenes elképzelésekkel szemben az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos francia célok nemcsak 1914 őszén, hanem a háború következő éveiben is tisztázatlanok maradtak.⁴

A tisztázatlanság alatt a francia kormány és hadvezetés monarchiával szembeni komoly dilemmáját értjük, hiszen a háború megnyeréséhez egyrészt érdeke volt a Habsburgok államának meggyengítése. Ennek jegyében Párizs eltúrta, a későbbiek során támogatta a monarchiaellenes emigrációs mozgalmakat, illetve a monarchia jelentős területeit ígérte oda a háborúba később belépő országoknak (Olaszország, Románia).⁵ Franciaország tehát arra törekedett, hogy meggyengítse a monarchiát, de a háború lezárulása után a közép-európai és balkáni erőegyensúly zálogaként továbbra is fenn akarta tartani. Ezt a francia politikát nevezzük tanulmányunkban első forgatókönyvnek.

A francia külpolitika irányítói tisztában voltak azzal is, hogy a monarchia meggyengülése Oroszország befolyásának megerősödését jelenti Közép-Európában és a Balkánon. Ezt még elfogadható árnak tartották, és belefért a francia politikusok első forgatókönyvébe, de Oroszország Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos hadicéljai elmélyítették a francia diplomácia dilemmáját. A francia diplomaták 1914 őszén több megbeszélést folytattak orosz kollégáikkal az orosz hadicélok kapcsolatban.⁶ Ezek közül tanulmányunk szempontjából a legfontosabbnak a II. Miklós orosz cár és Maurice Paléologue pétervári francia követ között 1914. november 21-én lezajlott találkozót tartjuk,⁷ amelyen a cár egyik fontos hadicéljukként a monarchia feldarabolását vázolta fel a francia követnek. Ezt nevezzük tanulmányunkban második forgatókönyvnek.

4 GALÁNTAI József: *Az első világháború*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1980, 338–339.

5 ORMOS Mária, MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren – Felemelkedés és hanyatlás 1914–1945*, Osiris Kiadó, Budapest, 1998., 233–234.

6 A francia–orosz egyeztetésekről lásd HAJDÚ Tibor, POLLMAN Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*, Osiris Kiadó, Budapest, 2014, 40–42.

7 A találkozó lefolyásáról lásd Maurice PALÉOLOGUE: *A cár országa a Nagy Háborúban I*, Genius Kiadó, Budapest, é. n., 167–175.

Gecse Géza könyvében külön hangsúlyozza, hogy az antanthatalmak közül egyedül az orosz háborús célok között szerepelt az Osztrák–Magyar Monarchia megsemmisítése.⁸ Ezt a második forgatókönyvet – azaz a monarchia felszámolását és ennek következtében az orosz befolyás jelentős mértékű megerősödését Közép-Európában és a Balkánon – azonban Párizs nem szerette volna megvalósítani. Jól mutatja ezt Paléologue 1915. április 16-án Poincaré elnöknek készített feljegyzése, amelyben azt fejtegette, hogy Franciaországnak hagyományosan a monarchia megőrzésére kell törekednie.⁹

A fegyveres küzdelem elhúzódása a franciák számára lehetőséget teremtett arra, hogy a monarchiával kapcsolatos fenti dilemma feloldását – azaz az első és a második forgatókönyv közötti választást – elhalassza. Ráadásul IV. Károly trónra lépése után Párizsnak lehetősége nyílt arra, hogy harmadik forgatókönyvként kipróbálja a monarchiával kötendő különbéke alternatíváját is. Mindez azt jelentette, hogy a francia kormány a háború első éveiben gyakorlatilag az első forgatókönyvnek megfelelő politikát folytatott a monarchiával kapcsolatban. Mint azt már tanulmányunk bevezető részében jeleztük, a francia kormány monarchiával szemben követett hivatalos irányvonala mellett már 1914-ben megjelent egy másik – nem hivatalos – monarchiaellenes irányvonal is Franciaországban.

Az Osztrák–Magyar Monarchia-ellenes irányvonal tagjai: a professzorok

A monarchiaellenes irányvonal egyik csoportja olyan egyetemi oktatókból alakult ki, akik kutatási területükből – elsősorban szlavisztika – adódóan Közép-Európával foglalkoztak. Az e csoporthoz tartozó francia professzorok közül két oktató tevékenységét kell részletesebben bemutatnunk. Az egyik Louis Leger (1843–1923) szlavista, a Collège de France tanára,¹⁰ aki több mint húsz könyvet írt a szláv nyelvekről, irodalomról, illetve Kelet-Európa népeinek történetéről. A szláv népek közül különösen közel álltak hozzá a csehek, jól mutatja ezt, hogy 1914 előtt hat alkalommal járt cseh területeken. Az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos álláspontja az alábbi fejlődési utat járta be: úgy vélte, hogy a monarchia a németek és a magyarok egoizmusától szenved, hiszen a 35 milliós birodalomban a 8 millió német és a 8 millió magyar képezi a vezető réteget. Ezért az 1900-as évekig a dualizmus trializmussá formálását támogatta. Ennek megvalósítását kétféle módon is elképzelhetőnek tartotta, vagy úgy, hogy a csehek lesznek a harmadik nemzet, azaz egy autonóm Csehország jön létre a monarchián belül, vagy úgy, hogy a délszlávok hoznak létre egy autonóm területi

8 Az orosz háborús célokról lásd GECSE Géza: *Bizáncról Bizáncig – Az orosz birodalmi gondolat*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2007. 197–198.; GECSE Géza: *Expanzió, önreflexió s annak hiánya az orosz politikában Szarajevótól a Herceg-szigetekig = Sorsok, frontok, eszmék – Tanulmányok az első világháború százéves évfordulójára*, főszerk. MAJOROS István, ELTE BTK, Budapest, 2015, 431–444. A közép-európai orosz befolyás kiterjesztésének terveiről lásd még GULYÁS László: *Karel Kramar Közép-Európa terve*, Régió, 2004/4, 99–111.

9 MAJOROS: *Véreségtől a győzelemig...*, i. m., 216.

10 Leger tevékenységéről lásd MAJOROS: *Véreségtől a győzelemig...*, i. m., 213–214.; ROMSICS Ignác: *Détruire ou...*, i. m., 13–14, 17.

egységet a monarchia keretei között.¹¹ Az 1910-es évek elején trialista elképzeléseit a monarchia etnikai alapú föderalizálásának programjává fejlesztette tovább. Elképzelése szerint a föderizált monarchiában számbeli többségük miatt a szlávok válnak a vezető erővé, így a monarchia távolodni kezd Németországtól. A pánszlávizmus jegyében együttműködő szlávok pedig a pángermanizmus ellensúlyát képezik majd Közép-Európában. Mivel a német terjeszkedés megakadályozása a szláv és a latin népek közös érdeke, Franciaországnak szövetkeznie kell a szlávokkal. Azaz Leger a szlávok uralta föderalizált monarchiát be akarta építeni Franciaország biztonságpolitikai rendszerébe.

A világháború kitörése radikalizálta Legert, aki szakított korábbi föderalista álláspontjával. „Auszttria [értsd az Osztrák–Magyar Monarchia – G. L.] elmulasztotta betölteni történelmi hivatását”, azaz nem hajtotta végre a föderalizálást. „Auszttria Németország előőrsévé vált”, amely így kijutott a Földközi-tengerhez, „Ausztriának tehát el kell tűnnie” – jelentette ki 1915-ben megjelent könyvében.¹² Leger úgy képzelte el az Osztrák–Magyar Monarchia „eltűnését”, hogy Csehszágból, Moráviából, Sziléziából és Szlovákiából létrejön egy királyság, délen Szerbia irányításával megszületik egy délszláv konföderáció, Galicián és Bukovinán megosztozik Oroszország és az újjászülető Lengyelország, Erdély Romániához, Trentino (azaz Dél-Tirol), Trieszt, Pola és a dalmát területek pedig Olaszországhoz kerülnek. Azokból a területekből, amelyek ezek után még megmaradtak, létrejön az osztrák–magyar állam,¹³ tehát Legernél az „eltűnés” nem teljes, egy erősen megcsönkített, de fennmaradó osztrák–magyar állammal számolt.

A másik egyetemi ember, akinek tevékenységét részletesen be kell mutatnunk, Ernest Denis (1849–1921), a Sorbonne professzora. Denis 1872-ben Prágába utazott, ahol ösztöndíjként három évet töltött a cseh történelem – elsősorban Husz János tevékenységének – tanulmányozásával. 1914 előtt – Legerhez hasonlóan – a monarchia föderalizálásának volt elkötelezett híve. 1903-ban megjelent könyvében¹⁴ abban jelölte meg a cseh nép hivatását, hogy az a pángermán hullám legfőbb akadályaként legyen Közép-Európában. Cseh és délszláv szimpátiája ellenére azonban azt fejtegette cseh barátainak, hogy a szlávoknak és a magyaroknak egyaránt érdeke a monarchia fennmaradása.

A világháború kitörése után – hasonlóan Legerhez – Denis is radikalizálódott. Megváltozott álláspontját több könyvben fejtette ki. A Szerbiával és a délszláv-kérdéssel foglalkozó 1915-ben megjelent kötetében így írt: „*A Habsburgok betölthették volna Németország felügyelőjének a szerepkörét, ám ők ezt visszautasították, és most már túl késő ehhez visszatérni. A Habsburgoknak el kell tűnniük. Az Új Európa stabilizálásának legelső feltétele Auszttria [értsd Osztrák–Magyar Monarchia – G. L.] megszűnése.*”¹⁵

A szlovákokkal foglalkozó 1917-ben megjelent könyvében¹⁶ szintén hasonló keménységgel fogalmazott: „*Egyetlen megoldás létezik; a kettős monarchia helyén független államok sorának a létrehozása: elsősorban a szerb–horvát királyságé, amelyhez a szlovének*

11 Louis LEGER: *La Save, le Danube et le Balkan*, E. Plon., Paris, 1884, 19, 86–87.

12 Louis LEGER: *La liquidation de l'Autriche-Hongrie*, F. Alcan, Paris, 1915, 10.

13 *Uo.*, 11–12.

14 Ernest DENIS: *La Bohême depuis la montagne blanche*, Paris, 1903.

15 Ernest DENIS: *La grande Serbie*, Delagrave, Paris, 1915, 307.

16 Ernest DENIS: *La questione d'Autriche. Les Slovaques*, Delagrave, Paris, 1915.

*is csatlakozni fognak és amely a Duna jobb partjáig fog terjedni; és a csehszlovák államé, amely a folyó bal partjáig terjed majd...*¹⁷

Romsics Ignác mutat rá arra a három fontos eltérésre, amely Leger és Denis háború idején született elképzelései között található.¹⁸ Denis egyrészt megcsonkított, de fennmaradó osztrák–magyar államszövetség helyett önálló Ausztriával és önálló Magyarországgal számol, másrészt Erdélyt – széles körű autonómiával felruházva – Magyarországnál hagyta volna. Harmadrészt pedig felelevenítette a pánszláv álmodozók által több mint fél évszázaddal korábban megfogalmazott, Pozsony és Zágráb között húzódó szláv korridor tervét, amely az északi szláv államokat (Csehszlovákia és Lengyelország) kötötte volna össze a déli szláv állammal, másrészt elválasztotta volna a németeket a magyaroktól. Ha még egyszer figyelmesen végigolvassuk a legutóbbi Denis-idézetet, akkor láthatjuk, hogy a délszláv és a csehszlovák állam határa a Duna lett volna.

Mint a fentiekből is látható, Leger és Denis a világháború alatt írt könyveikkel – és kisebb-nagyobb terjedelmű tanulmányaikkal – egyaránt határozottan kiálltak a dualista Osztrák–Magyar Monarchia ellen.

Az Osztrák–Magyar Monarchia-ellenes irányvonal tagjai: az újságírók

A monarchiaellenes irányvonal másik igen népes csoportja a külpolitikával foglalkozó újságírók közül toborzódott. A francia sajtó képviselőinek túlnyomó többsége a monarchiaellenes irányvonalat támogatta. Edit Marjanovich kutatásai során átnézte a francia sajtóban az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatban 1914–1915-ben megjelent cikkeket, és mindössze négy olyat talált, amely a monarchia átalakítását latolgatta. Ezek közül három a trialista megoldást (Ausztria, Magyarország, Csehország), míg a negyedik egy négy egysegből álló föderáció képzetét vázolta fel. A többi írás azonban egyértelműen a monarchia felbomlását jósolta.¹⁹

Joggal merül fel a kérdés, mivel magyarázható a francia sajtó monarchiaellenessége? A választ Fejtő Ferenc adja meg, amikor könyvében kijelenti, hogy a korszak francia sajtóját már a világháború kitörése előtt korrumpálták. Fogalmazásának súlyossága miatt szó szerint idézzük: „*Poincaré, előbb miniszterelnökként, majd köztársasági elnökként kérte az orosz kincstárt, hogy pénzelve a francia katonai előkészületeket, és népszerűsítse a szövetségesek expanzionista politikáját...*”²⁰ Fejtő kijelentésének alátámasztásaként egy háromoldalas táblázatban mutatja be, hogy 1914 előtt mely lapok és mely újságírók részesültek az orosz pénzekből.²¹ A háború kitörése után az oroszok ismét jelentős összegeket fordítottak a francia sajtó befolyásolására. Az alábbi lapok és újságírók részesültek ezekből a pénzekből: *Le Figaro* (Calmette), *Le Journal de Débats* (Gauvin), *Le Journal* (Henri Lettier és Charles

¹⁷ *Uo.*, 37–38.

¹⁸ ROMSICS: *Détruire ou...*, i. m., 17–18.

¹⁹ EDIT MARJANOVICH: *Die Habsburger Monarchie in Politik und öffentlicher Meinung Frankreichs 1914–1918*, Wien-Salzburg, 1984, 19–25.

²⁰ FEJTŐ: *Rekviem...*, i. m., 306.

²¹ *Uo.*, 308–310.

Hubert), *Les Derrières, Nouvelles, L'Éclair, Le Temps*.²² Mindez magyarázatképp szolgál Marjanovich kutatási eredményeihez: az oroszok által korrumpált francia sajtó az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztása érdekében fejtette ki tevékenységét.

A francia sajtó ezen attitűdjének hasznélvezői voltak a monarchia ellen küzdő emigráns mozgalmak is. Jól mutatja ezt az alábbi eset: Masaryk, a csehszlovák emigráció egyik vezetője 1916. február 3-án találkozott Briand francia miniszterelnökkel.²³ A találkozó során Masaryk felvázolta Briand-nak az emigráció álláspontját, miszerint „*Európa átrendezésének és Németország valódi meggyengítésének – vagyis Franciaország biztonságának is – feltétele Ausztria felosztása, mégpedig természetesen és történetileg adott részekre*”.²⁴ A találkozóról egyrészt megjelent egy hivatalos kommuniké, másrészt Masaryk – Sauerwein szerkesztő jóvoltából a *Matinban*, a korszak egyik vezető, elsősorban külpolitikával foglalkozó folyóiratában – egy interjú keretében is elmondhatta a francia közvéleménynek mindazt, amit Briand-nak felvázolt. A csehszlovák emigráció – különösen a Párizsban tevékenykedő Beneš – a későbbiekben is sikeresen használta diplomáciai nyomásgyakorlásra a francia sajtót.²⁵ Erre talán a legjobb példa az, amikor a francia politikusok arról tárgyaltak, hogy milyen választ adjanak a központi hatalmak 1916. december 12-i békejegyzékére, illetve Wilson amerikai elnök 1916. december 21-i jegyzékére. Beneš felkereste a csehszlovák ügyel rokonszenvező újságírókat, és elérte, hogy a *Le Temps*, André Tardieu, a lap vezércikkírója tollából 1917. január 3-án cikket jelentessen meg a csehszlovákokról. Ugyanezen a napon a *Matinben* – Sauerwein, az újság külpolitikai főszerkesztőjének jóvoltából – is megjelent egy cikk, amely azt hangsúlyozta, hogy szükséges az osztrák–magyar népek, nevezetesen a csehek és szlovákok ellenállását támogatni.²⁶ Ezzel párhuzamosan Beneš szerkesztett „eredeti osztrák tudósítást” a maffiától kapott prágai információk alapján a *Journal des Débats* számára. Gauvain, a főszerkesztő nemcsak hogy betette lapjába ezt az „eredeti osztrák tudósítást”, de vezércikkben foglalkozott azzal, és az antant világos nyilatkozatát követelte Ausztria–Magyarország ellen az elnyomott nemzetek érdekében.²⁷

Összefoglalva kijelenthetjük, hogy a francia sajtó azon része, amely cikkeivel fellépett az Osztrák–Magyar Monarchia ellen, egyszerre három urat szolgált. Egyrészt az őt korrumpáló

²² *Uo.*, 308–310.

²³ A Masaryk–Beneš-féle csehszlovák emigráció tevékenységéről lásd GULYÁS László: *Egy sikeres emigráció anatómiája – E. Benes 1914–1918*, Aeatas, 1996/2–3, 103–108.; GULYÁS László: „*Zűzátok szét Ausztria–Magyarországot!*” *Avagy a Masaryk–Benes-féle csehszlovák emigráció érvrendszerének első szintézise*, Limes, 2000/4, 35–50.; EVA IRMANOVA: *Az első világháború és a felszabadulás programjának masaryki koncepciója = Európai testvérháború 1914–1918*, szerk. MARKÓ György, SCHMIDT Mária, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2014, 283–292.

²⁴ Thomas Garrigue MASARYK: *A világforradalom 1914–1918*, Európa Kiadó, Budapest, 1990, 109.

²⁵ Ennek részleteiről lásd GULYÁS László: *Edvard Beneš – Közép-Európa-koncepciók és a valóság*, Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő, 2008, 59–62.

²⁶ Edvard BENEŠ: *A nemzetek forradalma I*, Euege Prager, Bratislava, 1936, 224.

²⁷ *Uo.*, 225.

Oroszországot, másrészt a monarchia ellen harcoló emigrációkat (csehszlovák,²⁸ jugoszláv,²⁹ lengyel³⁰ stb), harmadrészt pedig a francia külpolitika monarchiaellenes irányvonalát.

Az Osztrák–Magyar Monarchia-ellenes irányvonal tagjai: a szabadkőművesek

A monarchiaellenes irányvonal harmadik alkotóelemét a francia radikálisok és a velük komoly személyi átfedést mutató szabadkőművesek alkották. Ezen csoport szerepével kapcsolatban Fejtő Ferenc a monarchia szétdarabolásáról írt könyvében az alábbi gondolatmenetet vázolta fel.³¹ Az első világháború klasszikus (imperialista) háborúként kezdődött és ideológiai háborúként végződött. A klasszikus háború azt jelenti, hogy az államok megpróbálják megváltoztatni a fennálló hatalmi viszonyokat, azaz más hatalmak rovására akarják kiterjeszteni saját érdekszférájukat. Ezzel szemben az ideológiai háború legfontosabb jellemzője a teljes győzelemre való törekvés, azaz az ellenfelet nem meggyengíteni, hanem megsemmisíteni akarják. A francia szabadkőművesség játszotta a főszerepet abban a folyamatban, amelynek során az első világháború ideológiai háborúvá változott azzal a céllal, hogy egész Európát köztársasággá alakítsák át. Olyan köztársasági Európává, amely Népszövetségbe tömörül, miután levágták a klerikalizmus és a militarista monarchizmus hidrájának fejét. A szabadkőművesek számára az Osztrák–Magyar Monarchia volt a főellen-ség, amely egyszerre testesítette meg a monarchiát (értsd az elnyomást) és a katolicizmust. Azaz Európa köztársasággá alakítása csak az Osztrák–Magyar Monarchia felszámolásával történhetett meg.

A francia szabadkőműves páholy lehetőséget teremtett arra is, hogy a francia és a monarchia megcsonkítását, illetve megszüntetését zászlajukra tűző nemzetek szabadkőműves tagjai találkozhatnak. Ezen a találkozókön az olasz páholytagok rávették francia testvéreiket, hogy támogassák az olasz területi követeléseket, a szerb páholytagok pedig megnyerték őket Nagy-Szerbia (illetve később Jugoszlávia) gondolatának. A cseh páholytagok, azaz Beneš és Masaryk pedig könnyen meggyőzték őket arról, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia szétdarabolásával elhárulnak az akadályok a köztársasági Európa megteremtése elől.³² Ezzel beindult a francia szabadkőműves páholy és a monarchiaellenes

28 A csehszlovák emigrációról lásd GULYÁS: *Edvard Beneš...*, i. m., 59–96.

29 A jugoszláv emigrációról lásd GULYÁS László: *Délszláv erőközpontok államszervezési koncepcióinak küzdelme 1914–1918*, Mediterrán és Balkán Fórum, 10 szám. 2008 szeptembere. III. évfolyam 4. szám, 12–21.

30 A lengyel emigrációról és magáról a lengyel kérdésről lásd Tefner Zoltán háromrészes tanulmányát: TEFNER Zoltán: *A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt I*, Außenpolitik der Trianoni Szemle, II(2010)/2, 60–70.; TEFNER Zoltán: *A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt II*, Trianoni Szemle, II(2010)/3, 43–52.; TEFNER Zoltán: *A lengyel-kérdés megoldásának alternatívái az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában az első világháború alatt III*, Trianoni Szemle, II(2010)/4, 6–18.

31 FEJTŐ: *Rekviem...*, i. m., 281–287.

32 *Uo.*, 323.

emigrációk (csehszlovák, délszláv, lengyel) együttműködése.³³ Ennek csúcspontját a Szövetséges és Semleges Országok Szabadkőműves Kongresszusa jelentette, amely 1917. június 28–30. között ült össze Párizsban. A kongresszus egyik előadója, André Lebey az alábbi négy pontban jelölte meg azokat a célokat, amelyekre a szabadkőműveseknek koncentrálniuk kell:³⁴

- Elzász-Lotharingia visszaadása Franciaországnak;
- a független Lengyelország visszaállítása;
- Csehország függetlensége;
- azon elv kimondása, miszerint valamennyi, a Habsburg Birodalom területén élő elnyomott nemzetet fel kell szabadítani.

Kijelenthetjük, hogy a fenti négy pontból három egyértelműen negatívan érintette az Osztrák–Magyar Monarchiát. A kongresszus gyakorlatilag felvette az olasz, csehszlovák és jugoszláv követelések teljes skáláját határozatai közé, majd ezeket – az Osztrák–Magyar Monarchia szétrombolását célzó követeléseket – elküldték az antant és a semleges országok kormányainak.

Mint a fentiekből látható, a francia szabadkőműves páholy egyértelműen a monarchia feldarabolása mellett állt ki, politikai befolyásukat ezen cél megvalósítása érdekében vetették latba. Fejtő arra is felhívja a figyelmet, hogy a világháború alatt egymást követő francia kormányoknak mindig volt legalább egy szabadkőműves tagja.³⁵

A monarchiaellenes irányvonal tevékenysége

Mint azt már tanulmányunk bevezető részében is jeleztük, a három csoportból álló monarchiaellenes irányvonal álláspontját a hivatalos francia vezetés hosszú ideig elutasította, a francia kormány hadicéljai között nem szerepelt az Osztrák–Magyar Monarchia szétrombolása. Sőt 1917-ben a francia hadsereg vezérkara két olyan tervezetet is készített, amelyek a monarchia háború utáni megerősítéséről szóltak.³⁶ A vezérkari tervezeteket természetesen ismerték a francia külügyminisztériumban is, olyannyira, hogy 1917-ben ezek képezték a IV. Károlyral folytatott titkos tárgyalások alapjait is.³⁷

Logikus, hogy a monarchiaellenes irányvonal tagjai számos lépést tettek annak érdekében, hogy a fenti helyzeten változtassanak. Nem csupán könyveket és folyóiratokat adtak ki, de megpróbálták a külügyminisztériumot is rávenni álláspontja megváltoztatására, emellett élesen bírálták a vezérkar tervezeteit, továbbá támogatták a különféle emigrációkat. Itt jegyezzük meg, hogy az egyik monarchiaellenes vezető újságíró, Stephen Pichon – a

33 A Masaryk–Beneš-féle „csehszlovák” emigráció és francia szabadkőművesek együttműködésére lásd GULYÁS: *Edvard Beneš...*, i. m., 44–45.

34 A kongresszus lefolyását részletesen bemutatja FEJTŐ: *Rekviem...*, i. m., 323–326.

35 FEJTŐ: *Rekviem...*, i. m., 318–319.

36 Mindkét tervezetet ismerteti ROMSICS: *Détruire ou...*, i. m., 23–24.

37 A különbéke tárgyalásokról lásd FRANK TIBOR: „*C’est la paix!*” *A Sixtus-levelek és Károly császár különbéke kezdeményezése 1916–17-ben* = *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború százéves évfordulójára*, főszerk. MAJOROS István, ELTE BTK, Budapest, 2015, 105–114.

Petit Journal szerkesztője – az 1917 novemberében hivatalba lépő Clemenceau-kormány külügyminisztere lett.³⁸

A monarchiabarát és a monarchiaellenes irányvonalak összezsugorításának egyik legfontosabb terepévé a Politikai és Társadalmi Tanulmányok Nemzetközi Bizottsága (CNE) vált. A CNE félhivatalos bizottságát azért hívták életre 1916-ban, hogy segítsen megfogalmazni a francia háborús célokat. Üléseit a Collège de France-ban vagy a Legfelsőbb Semmitőszéken tartotta. A bizottság tagjai egyetemi tanárok, diplomata, szakértők, iparmágnások voltak, illetve több fontos szabadkőműves személyiség is (Leon Bourgeois, Paul Doumer, Franklin Bouillon és Lucien Klotz) taggá vált. A CNE ülésein a monarchiaellenes irányvonal azon tagjai (Denis és Brunhes professzorok, Gauvin, a *La Journal de Débats* újságírója és a fentebb említett szabadkőművesek), akik bekerültek a bizottságba, a monarchia feldarabolása mellett álltak ki.³⁹

Ezzel szemben François Wendel (akit iparmágnásként hívtak meg) és a vele egyetértők a monarchia további fenntartása mellett érveltek. Wendel szerint Denis és támogatói méltatlanul lobogtatják a nemzeti elvet, és arra akarják felhasználni, hogy „megöljék velük a Habsburgokat”, ráadásul mindez oda vezet majd, hogy „nevében összekovácsolnak 70 millió németet Ausztriából és a Reichből”.⁴⁰ Ehelyett – érvelt tovább Wendel – Dél-Németország (Bajorország és Szilézia) odacsatolásával meg kell erősíteni Ausztriát. Így érvelt: „Egy elég erős Ausztriára volna szükség ahhoz, hogy ne legyen Berlin csatlósja; olyan Ausztriára, amelytől elveszik ugyan Csehországot, Erdélyt és Galíciát, de megnövelik Dél-Németországgal.”⁴¹ A CNE hosszú és heves vita után úgy foglalt állást, hogy Franciaország érdeke nem az Osztrák–Magyar Monarchia megszüntetése, hanem föderalizálása.⁴²

A hivatalos francia külpolitika monarchiaellenes félfordulata

Tanulmányunk címében 1917 novemberét adtuk meg lezáró időhatárként, azaz eddig a pontig mutatjuk be a francia külpolitika monarchiaellenes irányvonalának történetét. Ezen döntésünk mögött az a vélelmünk húzódott meg, miszerint a hivatalos francia külpolitika vezetői 1917 novemberében–decemberében jelentős változtatást hajtottak végre az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos politikájukban. Ez szorosan összefügg azzal, hogy az 1917. novemberi kormányváltás eredményeképpen a miniszterelnöki széket Clemenceau foglalta el, míg külügyminisztere Stephen Pichon lett (aki, mint azt korábban már említettük, újságíróként a monarchia megsemmisítése mellett érvelt). A Clemenceau–Pichon páros a korábbi hivatalos külpolitikai irányvonallal szakítva az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlasztása mellett döntött.

Ezzel az addig mellőzött, nem hivatalos monarchiaellenes irányvonal vált Párizs hivatalos kormánypolitikájává. Ennek jegyében, az 1917. november 26-i memorandumában Pierre de Margerie – a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője – már azt fejegette,

38 ROMSICS: *Détruire ou...*, i. m., 19.

39 A CNE-n belüli vitákról lásd FEJTŐ: *Requiem...*, i. m., 289–290.

40 Idézi ROMSICS: *Détruire ou...*, i. m., 23.

41 *Uo.*, 23

42 *Uo.*, 21.

hogy a németek elleni védekezés legfontosabb oszlopa Közép-Európában az újjászülető Lengyelország és a megnövekedett területű Románia lesz. Az e két országból álló védőövet „*megfelelően egészítheti ki új államok létrehozása*” Közép-Európában. Romsics Ignác mutat rá, hogy ezen új államok csakis a monarchia helyén és a monarchia helyett jöhetnek létre.⁴³ Azaz Clemenceau és Pichon a monarchia szétrombolásában kezdett gondolkodni. Gyakorlatilag ezt nevezhetjük negyedik forgatókönyvnek.

Itt kell jeleznünk, hogy a francia külpolitika 1917. novemberi fordulata még nem volt teljes, ezért is használtuk az alfejezet címében a *félfordulat* kifejezést. Ezt jól mutatja, hogy 1918 februárjában még folytak titkos tárgyalások francia diplomaták és IV. Károly megbízottja között.⁴⁴ Párizs 1918 tavaszán még nyitva tartott egy kiskaput az Osztrák–Magyar Monarchiával kötendő különbéke, azaz a harmadik forgatókönyv előtt. A Clemenceau–Pichon-páros csak 1918 tavaszán – az áprilisi Sixtus-affér után – kötelezte el magát véglegesen az Osztrák–Magyar Monarchia szétdarabolása mellett.

⁴³ *Uo.*, 27.

⁴⁴ Ez volt az Armand–Reverta-féle tárgyalás, a részleteket lásd FEJTŐ Ferenc: *Rekviem...*, i. m., 230–239.

A Szabad Francia Erők 13. idegenlégiós könnyűdandárjában szolgáló magyar önkéntesek¹

Bene Krisztián

Bevezetés

Annak ellenére, hogy a második világháború a történelem és a hadtörténelem legjobban kutatott és leggyakrabban bemutatott korszakai közé tartozik, mindmáig vannak olyan fejezetei, amelyek nem csupán a nagyközönség, de még a történészszakma képviselői számára is szinte teljes mértékben ismeretlenek maradtak. Kétségtávol ezek közé tartoznak a világháború éve alatt kialakult francia–magyar katonai kapcsolatok is, amelyek számos kevésbé ismert és tipikusnak egyáltalán nem nevezhető együttműködési formát foglalnak magukba. Ezek közül az egyik legérdekesebb a Szabad Francia Erők kötelékében szolgálatot vállaló magyar állampolgárok története, akik önként döntöttek úgy, hogy Franciaország veresége után De Gaulle tábornok oldalán küzdenek tovább választott új hazájuk és Európa felszabadításáért.

A francia oldalon harcoló magyarok kérdése olyannyira ismeretlen szakmai körökben, hogy még a korszak és a szabad francia mozgalom elismert szakértőinek tekintett francia történészek (Jean-Louis Crémieux-Brilhac, François Broche, Jean-François Muracciole) sem emlékeznek meg róluk munkáikban. Általánosan elfogadott ténynek tekinthető, hogy a Szabad Francia Erők önkénteseinek mintegy 5%-a (hőzavetőlegesen 3000 fő)² volt külföldi állampolgár, akik körülbelül 50 különböző országból származtak. Legnagyobb számban spanyolokat (480 fő), lengyeleket (270 fő) és belgákat (265 fő) találunk közöttük, de a tízes listán helyet kapnak a csehek (90 fő) és a románok (70 fő) is.³ Ez a nemzetiségi összetétel logikus módon alakult ki, mivel egyrészt azok a szomszédos országok adták a legtöbb csatlakozót, amelyekből a (polgár)háborús események hatására könnyen lehetett csatlakozni a francia erőkhöz (jobbára még a 1940-es vereséget megelőzően). Másrészt voltak olyan

1 A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

2 Jean-Louis CRÉMIEUX-BRILHAC: *La France Libre. De l'appel du 18 Juin à la Libération, tome 1*, Gallimard, Paris, 2013, 708.

3 François BROCHE, Jean-François MURACCIOLE: *Dictionnaire de la France libre*, Robert Laffont, Paris, 2010, 554–555.

államok, mint például Lengyelország, amelyek kivándorlói a régóta fennálló kulturális és gazdasági kapcsolatok miatt telepedtek le nagy számban a két háború közti időszakban Franciaországban, és ebből kifolyólag annak fegyveres erejében is sokan vállaltak közülük szolgálatot. Valamint meg kell említeni azokat a közép-európai állampolgárokat is, akik az antiszemitizmus terjedése miatt indultak nyugat felé és Franciaországot választották célpontjuknak. A háború kitörése közülük is sokan választották a fegyveres szolgálatot.⁴

Bár Magyarország földrajzilag igen távol esett Franciaországtól és különösebben erős szálak sem kötötték össze a két államot, a gazdasági és politikai helyzet alakulása miatt a harmincas évek folyamán sok magyar döntött úgy, hogy ebben az erős gazdasággal és komoly demokratikus hagyományokkal rendelkező országban telepedik le, így a világháború előestéjén számuk már meghaladta a 30 ezer főt.⁵ A háború kirobbanása után a francia fegyveres erők vezetése számolt az országban élő külföldiek részvételével, ezért külön egységeket hoztak létre számukra a Francia Idegenlégió keretein belül (a külföldi önkéntesek 21., 22. és 23. menetezredeit), de más alakulatokba is beosztották őket, mivel számuk körülbelül 20 ezer főt tett ki.⁶ A kutatások jelenlegi állása szerint köztük 2 112 magyarországi születésű volt, de a rendelkezésre álló dokumentumok tanúbizonysága szerint jelentős számban voltak más állampolgárságú (román, jugoszláv, csehszlovák), de magyar nemzetiségű személyek is a jelentkezők között, így ezeket figyelembe véve a magyarok száma megközelíthette a 2500 főt.⁷ Ugyanakkor ezeknek az önkénteseknek a döntő többsége életét veszítette vagy fogságba esett az 1940-es hadi események során, amikor egységeiket megsemmisítették az előretörő német csapatok.⁸ Így csupán kis részük tudott később szerepet vállalni a szabad francia mozgalomban.

A kutatások jelenlegi állása szerint a magyar részvétel egyáltalán nem volt olyan jelentéktelen, mint ahogy azt a korábbi összesítések sugallták. A Szabad Francia Erők kötelékében harcoló magyarok alapos és hiteles összesítésére korábban nem került sor érdeklődés vagy helytálló információk hiányában, ma már azonban szerencsére megváltozott a helyzet. A jelentkezési lapok születési helyre vonatkozó adatai alapján megállapítható, hogy a mozgalom önkéntesei közül legkevesebb 84 fő magyarországi születésű volt, azonban itt csupán a trianoni határok közti területről beszélünk. Amennyiben azonban a születési helyként a szomszédos országokat megjelölő, de egyértelműen magyar névvel rendelkező jelölteket is bevonjuk vizsgálódásunk körébe, kijelenthetjük, hogy a magyar nemzetiségű önkéntesek száma meghaladhatta akár a százat is.⁹ Ennek alapján a korábban említett tízes listán – az eddigi tudományos eredményekkel ellentétben – a magyarok is helyet kapnak, a külföldi jelentkezők közel 4%-át adva, és ezzel a nyolcadik pozíciót elfoglalva.

A Szabad Francia Erők minden magyar tagjának részletes bemutatására a jelen tanulmány szabta korlátok között nincs lehetőség, így esett a döntés a legnagyobb magyar

4 Jean-François MURACCIOLE: *Les Français libres. L'autre Résistance*, Tallandier, Paris, 2009, 51.

5 GODÓ Ágnes: *Magyarok az európai népek antifasiszta harcában*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 1980, 19.

6 André-Paul COMOR: *La Légion étrangère. Histoire et dictionnaire*, Robert Laffont, Paris, 2013, 752–753.

7 Mémorial de la Shoah. Union des engagés volontaires, anciens combattants juifs, leurs enfants et amis. MDLX-1 – MDLX-18.

8 Pierre MONTAGNON: *La Légion étrangère de 1831 à nos jours*, Pygmalion, Paris, 1999, 222–232.

9 Fondation Charles de Gaulle. Les Membres des Forces françaises libres (18 juin 1940–31 juillet 1943). Liste-FFL.

kontingenst tartalmazó alakulat és annak egyes tagjainak bemutatására, amely a szabad francia mozgalom egyetlen idegenlégiós egységeként kiemelkedő szerepet játszott a harci eseményekben.

A Szabad Francia Erők 13. idegenlégiós könnyűdandárja

A Franciaország háborús vereségét elutasító De Gaulle tábornok – aki 1940. június 5. és 16. között a francia kormány hadügyi államtitkár-helyettesi posztját is betöltötte – június 17-én Londonba repült, hogy a britek oldalán biztosítsa a francia háborús részvétel folytatását.¹⁰ A brit kormány részéről teljes támogatásra talált, hiszen a kialakult helyzetben Nagy-Britanniának egyedül kellett folytatnia a harcot Németországgal szemben, ehhez pedig minden elérhető szövetségesre szüksége volt. A tábornok június 18-án a BBC rádióstúdiójából intézett beszédet minden franciához, arra kérve őket, hogy csatlakozzanak hozzá és folytassák a harcot. A felhívásra a zűrzavaros háborús helyzetben nagyon kevesen reagáltak: a meghatározó politikai és katonai körökből gyakorlatilag senki, a fegyveres erők Angliában tartózkodó tagjai közül pedig elenyésző számban.¹¹ Annak ellenére, hogy ekkor körülbelül 115 000 francia katona tartózkodott Nagy-Britanniában, július folyamán csupán 4500, őszre pedig összesen 7000 fő döntött a tábornokhoz való csatlakozás mellett.¹²

Köztük kiemelt helyet foglalt el az Idegenlégió 13. könnyűdandárja (*13e demi-brigade de la Légion étrangère*). Az eredetileg Finnország katonai támogatására létrehozott új alakulatot (amelyben 2322 fő szolgált két zászlóaljba szervezve) 1940 áprilisában vetették be Norvégiában, ahol május folyamán az alpesi vadászok 27. könnyűdandárjával, valamint a brit, lengyel és norvég kötelékekkel együttműködve sikeresen foglalták el Narvikot a németektől, és ezzel a szövetségesek első – és hosszú ideig utolsó – szárazföldi győzelmét aratták.¹³ A norvégiai hadjáratból Angliába érkező egység katonáira nehéz választás várt: vagy a fegyverszünetet aláíró új francia kormány utasításainak megfelelően visszatérnek marokkói állomáshelyükre, vagy pedig De Gaulle mellett felsorakozva folytatják a harcot a németek ellen. A norvégiai harcokat és a franciaországi zűrzavart túlélő 1619 főből 900 ember szavazott bizalmat a tábornoknak, így ez a megfoglyatkozott létszámú, de jelentős harci tapasztalatokkal rendelkező és végsőkéig elszánt embereket tömörítő alakulat adta a szabad francia csapatok gerincét.¹⁴

10 Archives nationales 72 AJ 238. *Historique des Forces françaises libres, tome 1*, 9.

11 Julian JACKSON: *La France sous l'Occupation 1940–1944*, Flammarion, Paris, 2004, 464–465.

12 Jean-Louis CRÉMIEUX-BRILHAC: *La France libre = La France des années noires 1*, éd. Jean-Pierre AZÉMA, François BÉDARIDA, Éditions du Seuil, Paris, 2000, 198.

13 Lásd Marcel BLANC: *La légion étrangère dans la campagne de Norvège en 1940*, *Revue historique des armées*, 1981/1, 142–166.

14 André-Paul COMOR: *L'épopée de la 13e Demi-Brigade de la Légion étrangère (1940–1945)*, Nouvelles Éditions Latines, Paris, 1988, 92.

Az alakulat afrikai és közel-keleti harcai

Az egységre számos változó sikerű bevetés várt Afrikában és a Közel-Keleten. Az első akció, amelyben a könnyűdandár részt vett, a Menace (Fenyegetés) hadművelet volt szeptember 23-a és 25-e között.¹⁵ A dakari kikötő előtt megjelenő brit–francia flottakötélék – amely az idegenlégiósokat is szállította – a Szabad Franciaország mozgalomhoz való csatlakozásra szólította fel a Vichy-kormány által kinevezett kormányzót, aki ezt visszautasította.¹⁶ A szövetséges erők ezt követően megkíséreltek partra szállni, a művelet azonban kudarcot vallott, amikor a gyarmatot védő francia tengeri és légi kötelékek beavatkoztak. Noha a könnyűdandár csupán passzív szereplője volt a műveletnek, a kudarc negatívan befolyásolta a katonák morálját.¹⁷

A különítmény következő bevetésére 1940 novemberében került sor, amikor a légiósok más gyarmati csapatokkal együtt saját bajtársaik ellen harcoltak Gabonban, a gyarmat visszahódításáért.¹⁸ A komoly harci tapasztalatokkal rendelkező katonák határozott fellépésének köszönhetően a hadjárat Libreville elfoglalásával gyorsan és kevés veszteséggel (három halott és tíz sebesült) ért véget.¹⁹ Ennél komolyabb problémát jelentett az a tény, hogy a légiósoknak korábbi fegyvertársaik ellen kellett harcolniuk, ami újfent rossz hatással volt az alakulat moráljára. Ez elsősorban az év végén lejáró szerződések meghosszabbításán látszott: a légiósok több mint 10%-a döntött az alakulatból való kilépés mellett, aminek következtében a könnyűdandár létszáma 800 főre (26 tisztt, 97 altisztt, 677 közlegény) esett vissza.²⁰

Az expanziós politikát folytató Olaszország a '30-as évek folyamán elfoglalta Afrika utolsó független királyságát, Etiópiát, ahol igen jelentős helyőrséget állomásoztatott. Mivel ezek a csapatok komoly fenyegetést jelentettek a brit gyarmatokra, a döntéshozók 1941 januárjában elérkezettnek látták az időt, hogy támadást indítsanak a Kelet-Afrikában (Etiópia, Eritrea, Szomália) állomásozó olasz csapatok ellen és kiiktassák az általuk jelentett veszélyt. A támadó erők részét képezte a frissen felállított 4000 fős Keleti Francia Dandár is, amelynek a kisebb harcértékű gyarmati alakulatok mellett a 13. könnyűdandár alkotta az egyik legütőképesebb egységét.²¹ A 7. indiai hadosztály mellé beosztott légiós egység március és április folyamán nehéz hegyvidéki terepen, szélsőséges időjárási viszonyok között többször is összecsapott az olasz csapatokkal. A jól kiépített védelmi állásokat elfoglaló olaszok eleinte érzékeny veszteségeket okoztak a franciáknak, végül azonban a magasabb harcértékkel rendelkező légiós alakulat győzelemmel zárta a hadjáratot, amikor április 8-án elfoglalta Eritrea legfontosabb kikötővárosát, Masszavát.²² A könnyűdandár vesztesége 18 halott és 50 sebesült volt a harcok során, de megerősített állásokat védő és nehézfegyverzettel jól ellátott csapatokra mért vereséget, valamint több mint 1000 foglyot (köztük számos tábornokot és

15 AN 72 AJ 220. *Chronology of the Free French activities*, 3–4.

16 AN 72 AJ 238. *Historique des Forces françaises libres*, tome 2, 39–40.

17 François BROCHE: *L'Armée française sous l'Occupation. La dispersion*, Presses de la Cité, Paris, 2002, 70.

18 AN 72 AJ 238. Gabon, 1940, 2–3.

19 COMOR: *L'épopée...*, i. m., 114–118.

20 MONTAGNON: *La Légion étrangère...*, i. m., 239.

21 BROCHE, MURACCIOLE: *Dictionnaire...*, i. m., 208–209.

22 AN 72 AJ 220. *Chronology of the Free French activities*, 8.

egy ellentengernagyot) ejtett.²³ A diadal rendkívül fontos volt, hiszen a tengelyhatalmakkal szemben elért siker nem csupán az alakulat, hanem a De Gaulle tábornok által folytatott küzdelem létjogosultságát is igazolta.²⁴

Az angolok ellen 1941. május 2-án kirobbant, Ali Rachid vezette iraki felkelést a Luftwaffe is támogatta szíriai francia repülőterek igénybevételével.²⁵ Noha a felkelés elbukott, a németek közel-keleti megjelenése fenyegetést jelentett a szövetséges hadvezetés számára. Amennyiben a francia kormány a kontinensről átdobott német szárazföldi csapatok szíriai bevetéséhez is hozzájárult volna, úgy a két tűz közé szorult brit csapatok az egész közel-keleti térség feladására kényszerülhettek volna. E veszély elhárítása érdekében azonnali támadásra szánták el magukat a térségben rendelkezésre álló összes mozgósítható erő felhasználásával.²⁶ Az akció sikerének legnagyobb akadálya ezen erők relatív gyengesége volt, ugyanis nem képviseltek érdemi erőfölényt a védelmet alkotó 30 000 fős francia Levantei Hadsereggel szemben.²⁷ Mivel a hadművelet sikeres kivitelezéséhez minden egységre szükség volt, a frissen felállított 1. szabad francia könnyűadosztályt – amelynek szerves részét képezte az eritreai hadjáratot éppen befejező 13. könnyűdandár – is a támadó csapatokhoz rendelték. A két irányból megindított támadás 1941. június 8-án vette kezdetét.²⁸ A szabad francia csapatok déli irányból Damaszkusz irányába törtek előre, de a könnyűdandár első bevetésére csak 19-étől került sor. A hadjárat komoly áldozatokat követelt: a 13. könnyűdandár 21 halottat veszített és 47 sebesültet szerzett a harcok során.²⁹

A testvérgyilkos harcok ellenére a szíriai hadműveletnek volt egy komoly pozitívuma is a szabad franciák számára: a harcokat túlélő francia katonák egy része – bár a teljes létszámuk csupán mintegy 10%-a – élt a felkínált lehetőséggel, és a hazatelepítés helyett a szabad francia haderő soraiban folytatta a harcot. A légiosok számára különösen örömdetes volt, hogy a 4000 csatlakozóból hozzávetőlegesen 1000 idegenlégiós volt, így a könnyűdandár soraiba nyert beosztást.³⁰ Ez az erősítés lehetővé tette, hogy a dandár felállítsa harmadik zászlóalját, amely legalább olyan fontos volt, mint a zsákmányolt francia nehézfegyverzet felhasználása, amelynek köszönhetően az egység tűzereje jelentősen megnőtt. Az ekképpen megerősített és teljes egészében motorizált dandár 2. és 3. zászlóalját a Koenig tábornok parancsnoksága alatt álló és újonnan létrehozott 1. szabad francia dandár kötelékébe rendelték, míg az 1. zászlóaljat a Cazaud tábornok vezette 2. dandárhoz.³¹ A megosztás oka minden bizonnyal a harcgedzett katonák optimális felhasználása volt, ugyanis így szétszotva „feljavították” a gyengébb gyarmati csapatokból álló alakulatokat.

23 Yves GRAS: *La 1ère D.F.L. Les Français libres au combat*, Presses de la Cité, Paris, 1983.

24 COMOR: *L'épopée...*, i. m., 125–138.

25 Robert O. PAXTON: *La collaboration d'Etat = La France des années noires 1*, éd. Jean-Pierre AZÉMA, François BÉDARIDA, Éditions du Seuil, Paris, 2000, 371.

26 Jean-François MURACCIOLE: *La France pendant la Seconde Guerre mondiale*, Librairie Générale Française, Paris, 2009, 216–218.

27 Pierre MONTAGNON: *La France dans la guerre de 39–45*, Pygmalion, Paris, 2009, 312.

28 AN 72 AJ 220. *Chronology of the Free French activities*, 10.

29 Douglas PORCH: *La Légion étrangère 1831–1962*, Librairie Arthème Fayard, Paris, 1994, 548–550.

30 BROCHE, MURACCIOLE: *Dictionnaire...*, i. m., 1390.

31 MONTAGNON: *La Légion étrangère...*, i. m., 246–248.

Az 1. szabad francia dandárt 1942 februárjában Bir-Hakeim védelmére rendelték a líbiai sivatagban a 8. brit hadsereg kötelékén belül.³² Az alakulat legütőképesebb és legnagyobb létszámú részét a 13. könnyűdandár 2. és 3. zászlóaljai adták. A védelmi állásokat elfoglaló dandár létszáma 1942 májusának végén összesen 3723 fő volt.³³ Ez ugyan nem tűnik számottevő erőnek, különösen a támadásra készülő német–olasz csapatok létszámával összevetve, két tényező mégis a franciák mellett szólt: a nagyszámú modern nehézfegyverzetük és a jól kiépített védőállásaik.³⁴ A csata 1942. május 27-én vette kezdetét, amikor az olasz Ariete páncélosadosztály támadást indított a franciák ellen. A 132. olasz páncélos ezred támadása jól kiépített és aknákkal megerősített állásokba ütközött, amelyet ráadásul az idegenlégió egységei védtek.³⁵ Ennek eredményeképpen az olaszok rövid idő leforgása alatt 32 harckocsit, valamint több száz halottat és foglyot veszítettek,³⁶ a támadást pedig le kellett állítani.

Az ostrommal június 2-án vette kezdetét a csata második, június 10-ig tartó szakasza, amelyben a Trieste gépesített, a 90. (német) gépesített és a Pavia gyalogos hadosztály vett részt. Ezeket az egységeket a támadó hadműveletekből vonták vissza, és ezzel tovább csökkent a gyors előrenyomulás esélye, de Rommel kész volt vállalni az átmeneti leállás kockázatát utánpótlási helyzetének stabilizálása érdekében. A két olasz és egy német hadosztály körbezárta az oázist, amire eddig nem került sor, és megkezdte a szabályszerű ostromot.³⁷ A védők minden támadást visszavertek a következő egy hét során, ez azonban felemésztette lőszertartalékaikat, így engedélyt kaptak a kitörésre,³⁸ amire 1942. június 10-én 23 órakor került sor délnyugati irányba, ahol az előzetes egyeztetések alapján egy brit járműoszlop várta az egység túlélőit. A nehézfegyverzet nagyobb részét – amelynek elszállítását nem lehetett megoldani – megsemmisítették, és a súlyos sebesülteket is kénytelenek voltak hátrahagyni.³⁹ A dandár 2619 katonájának (köztük mintegy 400 sebesültnek) sikerült elérnie a szállítójárműveket, amelyek a szövetséges vonalak mögötti biztonságos területre szállították őket.⁴⁰

A szövetségesek – az elszenvedett veszteségek (az előerő 30, a nehézfegyverzet közel 100%-a) ellenére – jelentős győzelemként könyvelték el az összecsapást. Ez nem csupán annak tudható be, hogy az alakulat sikeresen kitört a bekerítésből, és nem is csak a tengelyhatalmaknak okozott jelentős veszteségeknek (3600 halott, sebesült és fogoly, 52 harckocsi, 11 páncélautó, 5 önjáró ágyú, 7 repülőgép⁴¹ és több mint 100 teherautó).⁴² Ennél sokkal fontosabb volt a csatának a hadművelet kimenetelére gyakorolt hatása, ugyanis a német–

32 Gabriel Brunet de SAIRIGNÉ: *Bir-Hakeim*, Revue historique des armées, 1981/1, 168.

33 Marie-Pierre KOENIG: *Bir-Hakeim, 10 juin 1942*, Éditions Robert Laffont, Paris, 1971, 59–81.

34 Roger NORDMANN: *Toutes les minutes, je me disais: c'est la dernière!*, Icare, 1982/101, 91.

35 BROCHE: *L'Armée française...*, i. m., 145.

36 A franciák 9 tisztet, valamint 145 altisztet és közlegényt ejtettek ekkor foglyul. KOENIG: *Bir-Hakeim...*, i. m., 395.

37 SAIRIGNE: *Bir-Hakeim*, i. m., 180–182.

38 AN 72 AJ 220. *Chronology of the Free French activities*, 25.

39 Dominique LORMIER: *C'est nous les Africains. L'épopée de l'armée française d'Afrique 1940–1945*, Calmann-Lévy, h. n., 2006, 133.

40 A veszteség mintegy felét (450 fő) a halottak, nagyobbik részét (600 fő) az eltűntek (elsősorban fogságba esettek) tették ki. Erwan BERGOT: *Bir Hakeim février–juin 1942*, Presses de la Cité, Paris, 1989, 291.

41 Valamint 51 másik repülőgép, amelyet a Brit Királyi Légierő az oázis feletti légi harcokban lőtt le.

42 KOENIG: *Bir-Hakeim...*, i. m., 395.

olasz csapatok a franciák makacs ellenállása miatt olyan idővesztést szenvedtek el, ami lehetetlenné tette Egyiptom – Rommel eredeti terve szerinti – lendületből történő elfoglalását.

1942 nyarán a két szabad francia dandár között szétszórt három zászlóaljat újból összevonták a könnyűdandár kötelékén belül, de az elszenvedett veszteségek miatt csupán két zászlóaljat tartottak meg 1274 fős létszámmal (53 tiszt, 144 altiszt és 1077 közlegény). Brit szövetségeseiknek köszönhetően az elvesztett nehézfegyverzet is teljes egészében pótlásra került, így a létszámát tekintve gyengébb alakulat továbbra is igen jelentős tűzerővel (144 géppuska, 20 aknavető, 48 ágyú) rendelkezett a második el-alameini csata előtt.⁴³ Az olasz állások elleni támadás október 23-án kora este indult, azonban számos előre nem látott nehézség lépett fel, amelyek döntőnek bizonyultak. A nehezen járható terepen a szállítójárművek és a támogató páncélosok elakadtak a homokban, a rádiók pedig nem működtek, így az éjszakai hadműveletben a különböző csapatrészek közti kapcsolattartás lehetetlenné vált. A támadás mindezek ellenére lassan teret nyert, amikor napfelkeltekor a védők német tüzérségi, páncélos és légi támogatással ellentámadást indítottak, amellyel a sík terepen kiinduló állásaikba szorították vissza a franciákat. A brit parancsnokság szerint a veszteségek (11 halott, 69 sebesült és 10 eltűnt) nem indokolták a visszavonulást, így november 14-én visszavonták az alakulatot az első vonalból, ahová 1942 áprilisáig nem is térhetett vissza.⁴⁴ A kép árnyalása érdekében ugyanakkor érdemes megemlíteni Churchill véleményét is a közös brit–francia elterelő hadműveletről: „*Ez a támadás el is érte célját, mert három napon át lekötötte az ellenség két páncélosadosztályát, pedig a fő csata északon bontakozott ki.*”⁴⁵

A Szabad Francia Erők 1943. augusztus 1-én szűntek meg hivatalosan létezni, a kötelékében szolgáló erőket ekkor összevonták az 1942 novemberében a szövetségesek oldalára áttált Észak-Afrikai Hadsereggel, így a 13. könnyűdandár újjászervezés, feltöltés és átfegyverzés után 1944–45 folyamán újabb bevetésekben vett részt Olaszországban és Franciaországban. Tekintettel arra, hogy ezekre az akciókra már nem a Szabad Francia Erők kötelékén belül került sor, az ezekben való részvétel már nem képezi jelen vizsgálatunk tárgyát.

A különítmény magyar tagjai

A rendelkezésre álló jelentkezési lapok tanúsága szerint a 13. könnyűdandár soraiban 37 olyan katonát találunk, aki magyarországi születésű, illetve magyar állampolgárságú volt,⁴⁶ ami elég jelentős számnak tűnik az egység 1940. júliusi 900 fős létszámához képest.⁴⁷ Amennyiben ehhez hozzávesszük az egység azon tagjait, akiknek állampolgársága másik országhoz kötődött,⁴⁸ ám vezetéknévük alapján⁴⁹ nagy valószínűséggel magyar nemzetiségűek

43 COMOR: *L'épopée...*, i. m., 205–209.

44 PORCH: *La Légion étrangère...*, i. m., 556–558.

45 Winston S. CHURCHILL: *A második világháború* 2, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989, 156.

46 Két kivétel van a listán szereplők között: Armenaj Seferian Egyiptomot jelölte meg születési helyként, de magyar állampolgárnak vallotta magát, Raoul Monclar pedig – akiről még bővebben lesz szó – magyarországi születési helyet adott meg, de brit állampolgárságot írt be jelentkezési lapjára.

47 GRAS: *La 1ère D.F.L...*, i. m., 8.

48 Egy román, három csehszlovák és három lengyel állampolgár.

49 Szabadi, Szabai, Szabo, Szabo, Szeles, Szika, Szomdy, Olasz.

voltak vagy magyar gyökerekkel rendelkeztek, már 45 magyar kötődésű személyt találunk a könnyűdandár kötelékében,⁵⁰ amely a különítmény eredeti létszámának 5%-át jelenti.

Felmerül a kérdés, hogy vajon az 1939–40-es évek időszakában az idegenlégióhoz csatlakozott magyarok közül hányat látunk viszont a De Gaulle-t választók között. A jelentkezési listák összevetése alapján minimális az átfedés a két csoport között: a 13. könnyűdandár soraiban csupán két főt találunk abból a több ezerből, aki korábban a légió kötelékében teljesített szolgálatot.⁵¹ Ennek elsődleges oka nagy valószínűséggel a csatlakozás lehetőségének hiánya volt, mivel a külföldi önkéntesek menetezredeit 1940 májusában és júniusában kedvezőtlen körülmények között vetették be a szövetségesek frontvonalát áttörő német hadsereg ellen, amelynek következtében az itt szolgálók többsége elesett vagy hadifogságba került.⁵² Akik pedig szerencsésen elkerülték ezt a sorsot, azoknak nem nyílt módjuk elhagyni Franciaországot, hogy a szabad franciákhoz csatlakozzanak. A körülményeket és a kivételt képező két magyar légiós csatlakozásának adatait figyelembe véve⁵³ arra következtethetünk, hogy csupán annak nyílt módja ezt az utat választani, akit eredetileg észak-afrikai vagy közel-keleti légiós egységhez osztottak be, azonban ők kisebbséget képeztek az 1939–40-es önkéntesek között.

A Szabad Francia Erők önkénteseinek csatlakozási időpontjával kapcsolatban hagyományosan két nagy időszakot szoktak elkülöníteni: 1940 nyarát és 1943 első felét. Előbbi a De Gaulle felhívását követő periódus volt, amikor megalakult a szabad francia politikai és katonai mozgalom, és ekkor került sor az egyéni csatlakozások (tehát a tömeges belépésekkel járó gyarmati területek átállását ide nem számítva) egyharmadára. 1943 során a háborús helyzet alakulásával párhuzamosan újból növekedni kezdett a jelentkezések száma, így havonta akár 2500 fő is csatlakozott a mozgalom soraiba.⁵⁴ A légiós különítmény esetében azonban meg kell említeni egy harmadik időszakot is, 1941 nyarát, a szíriai hadjáratot követő periódust, amikor a Levantei Hadsereg kötelékéből egyszerre több ezer katona állt át a szabad franciák oldalára. Utóbbiak között jelentős számban voltak korábban az idegenlégió 6. gyalogezredében szolgálatot teljesítő külföldiek is, akiket értelemszerűen a 13. könnyűdandárhoz osztottak be.⁵⁵ Az alakulat magyar kötődésű tagjainak esetében is többé-kevésbé megfigyelhetők a fenti tendenciák: 20 fő 1940 nyarán Londonban írta alá belépési nyilatkozatát a Szabad Francia Erökhöz, 22 fő 1941 folyamán a közel-keleti térségben cselekedett ugyanígy, illetve 3 önkéntes 1942-ben lépett be az egység kötelékébe.⁵⁶ Az 1943-as év nem játszott olyan fontos szerepet a csatlakozások szempontjából, ennek alapján arra lehet következtetni, hogy a magyarok körében már aránylag korán megvolt a szabad francia ügy melletti elköteleződés, és amint lehetőség nyílt rá, csatlakoztak is a mozgalomhoz.

50 FCG. MFFL. Liste-FFL.

51 MS. UEVACJ-EA. MDLX-1 – MDLX-18.

52 Jean-Paul MAHUAULT: *Engagés volontaires à la Légion étrangère pour la durée de la guerre*, Grancher, Paris, 2013, 277–301.

53 Georges Balazs (Balázs György) és François Klein (Klein Ferenc) 1941 júliusában Szíriában, illetve Libanonban csatlakozott a Szabad Francia Erökhöz.

54 CRÉMIEUX-BRILHAC: *La France Libre...*, i. m., 699–700.

55 MURACCIOLE: *Les Français libres...*, i. m., 51.

56 FCG. MFFL. Liste-FFL.

Az önkéntesek életkora jelentős eltéréseket mutat, a legidősebb jelentkező 1888-ban született, tehát már az ötvenes éveiben járt csatlakozásakor, a legfiatalabb pedig 1922-ben, vagyis még csupán 18 éves volt 1940-ben, amikor belépett a Szabad Francia Erők kötelékébe. A rendelkezésre álló születési adatok alapján a belépők átlagéletkora 30,5 év volt, vagyis alapvetően nem kalandvágó fiatalok, hanem felnőtt férfiak döntöttek úgy, hogy De Gaulle oldalán kívánnak harcolni. Mivel többségében már hosszabb katonai szolgálati idővel rendelkeztek a légión belül, így nagy valószínűséggel tekintélyes harci tapasztalatuk is volt, ami jelentősen növelte harcértéküket. A rendfokozatok elemzése is azt mutatja, hogy olyan katonákról volt szó, akik a katonai hierarchiában már helyet vívtak ki maguknak, és magasabb beosztásokat is elnyertek. 19 fő altiszti, 5 pedig tiszti rangban (két hadnagy, két főhadnagy és egy ezredes) teljesített szolgálatot, ami jól bizonyítja a fenti megállapítást.⁵⁷

Jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé ezen önkéntesek részletes bemutatását, de közülük három eltérő származású és rangú katona életútjának felvázolása minden bizonnyal jól illusztrálja a magyar származású (illetve magyarországi kötődésű) jelentkezők hátterét és harctéri teljesítményét. Mindhárom katona kitüntette magát a harcok során, és megkapta a Szabad Francia Erők legrangosabb elismerését, a Felszabadítási Érdemérmét. Az első közülük, Joseph Bakos (Bakos József) 1902. március 19-én született Szabadszálláson. 1923-ban csatlakozott az idegenlégíóhoz, amelynek 1. és 3. gyalogezredében szolgált öt éven keresztül, miközben megsebesült a marokkói harcokban. 1928-ban leszerelt, de 1931-ben újból szolgálatba állt, és felváltva harcolt az 1. és 2. gyalogezred kötelékében Marokkóban, amelynek köszönhetően 1936-ban őrvezetői rangot kapott. 1940-ben áthelyezték a 13. könnyűdandár kötelékébe, amellyel részt vett a norvégiai hadjáratban, majd júliusban a Szabad Francia Erökhöz való csatlakozás mellett döntött. Ezt követően az egység összes harctéri akciójában részt vett Dakarban, Gabonban és Eritreában, ahol napiparancsban tüntették ki helytállásáért. A szíriai hadjáratot követően őrmesteri kinevezést kapott, majd részt vett az el-alameini és a tunéziai harcokban is. A légíó 3. zászlóaljának tagjaként harcolt az itáliai hadjáratban, és részt vett a dél-franciaországi partraszállásban is.⁵⁸ 1944. október 26-án Ronchamp-ban, Franciaország északkeleti részén a frontvonalban vesztette életét tűzérségi tűz következtében. Számos más kitüntetés mellett a Becsületrend lovagi fokozatát is megkapta.⁵⁹

Imre Kocsis (Kocsis Imre) 1910. november 3-án született Balatonedericsen. 1938-ban Mulhouse-ban lépett be az idegenlégíóba, ahol kiképzése után az 1. gyalogezredbe helyezték. 1940. január 1-én őrvezetői kinevezést kapott, és áthelyezték a 13. könnyűdandárba, amelynek tagjaként részt vett a norvégiai harcokban, ahol bátorságáért és kezdeményezőkézségéért szakaszvezetői rangot kapott. A szabad francia mozgalomhoz való csatlakozása után ő is részt vett az alakulat összes bevetésében Dakartól Eritreáig, amelynek végén újabb kitüntetéssel és őrmesteri kinevezéssel ismerték el harctéri teljesítményét. A bir-hakeimi csata során lövegparancsnokként igazoltan két olasz harckocsit semmisített meg, a kitörés során pedig nem csupán az ágyút és személyzetét vezette ki a bekerítésből, hanem más sebesülteket is kimentett a harcmezőről. Újabb helytállásáért a Felszabadítási Érdemérem mellett törzsőrmesteri kinevezést kapott. Az olaszországi hadjárat és a provençe-i partraszállás után

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Vladimir TROUPLIN: *Dictionnaire des compagons de la Libération*, Elytis, Bordeaux, 2010, 73.

⁵⁹ Jean-Christophe NOTIN: *1061 Compagnons. Histoire des Compagnons de la Libération*, Perrin, Paris, 2000, 721.

aktívan kivette részét Franciaország felszabadításából, 1944. október 1-től már zászlósi rangban.⁶⁰ 1944. december 3-án az elzászi harcok során tüzérségi tűz végzett vele. Ő is a Becsületrend lovagi fokozatának birtokosa volt.⁶¹

Raoul Magrin-Vernerey a nem magyar állampolgárságú, de magyar kötődéssel rendelkező önkéntesekre szolgál példaként, mivel francia állampolgárként 1892. február 7-én Budapesten született francia anyától, de apja az osztrák–magyar arisztokrácia soraiba tartozott.⁶² Már 16 évesen be akart lépni az idegenlégióba, de fiatal kora miatt ez nem volt lehetséges, így folytatta tanulmányait, és 1912-ben felvételt nyert a Saint-Cyr katonai akadémiára, ahol 1914-ben végzett, majd hadnagyi fokozatban a gyalogsághoz nyert beosztást. Az első világháborút tizenegy kitüntetéssel és hét sebesüléssel századosi rangban fejezte be. A két háború közötti időszakban számos gyarmati hadjáratban vett részt, amelyek során többször szolgált az idegenlégió különböző kötelékeinek parancsnokaként is a Közel-Keleten, Marokkóban és Tonkinban. 1940 februárjában alezredesi rangban a 13. könnyűdandár parancsnokának nevezték ki, amely kitüntette magát a norvégiai hadjáratban. 1940 júniusában családja védelmében Raoul Monclar álnéven csatlakozott De Gaulle mozgalmához, egységének fele támogatta döntését és vele tartott. Nagy sikereket elérve irányította alakulatát az afrikai harcok folyamán, de a szíriai hadjáratban nem volt hajlandó franciák ellen harcolni, ezért – tábornoki kinevezése ellenére – a háború további részében kizárólag adminisztratív megbízásokat kapott. A világháború lezárultával részt vett az indokínai és a koreai háborúban, 1964-ben hunyt el.⁶³

Összefoglalás

Mivel sem Franciaország második világháborús szerepvállalása, sem pedig az ehhez kötődő magyar részvétel nem tartozik a hazai történettudomány részletesen kutatott témái közé, így a Szabad Francia Erőkhöz önként csatlakozó magyarok bemutatása alapvetően új (rész) eredményekkel gazdagítja mind a magyar, mind pedig a francia történetírást. A rendelkezésre álló adatok alapján egyértelműen megállapítható, hogy a korábbi vélekedésekkel ellentétben számottevő magyar kontingens harcolt a szabad francia mozgalmon belül, amelynek tagjai különböző háttérrel rendelkeztek és saját akaratukból csatlakoztak De Gaulle tábornok kezdeményezéséhez.

Külön ki kell emelni azokat a komoly harci tapasztalattal rendelkező magyar nemzetiségű katonákat, akik az idegenlégió 13. könnyűdandárjának kötelékében teljesítettek szolgálatot, amely a Szabad Francia Erők vitán felül legütőképesebb és legnagyobb harcértékű egysége volt. A területi korlátok szabta keretek között bemutatott életutak jól bizonyítják, hogy az elit alakulat kiemelkedő harctéri teljesítményéhez a magyar önkéntesek is jelentős mértékben hozzájárultak. További jövőbeni kutatások remélhetőleg lehetővé teszik majd ennek a teljesítménynek a teljes körű és részletes feltárását is.

60 TROUPLIN: *Dictionnaire...*, i. m., 566–567.

61 NOTIN: *1061 Compagnons...*, i. m., 731.

62 Fabienne MONCLAR: *Monclar. Le Bayard du XXe siècle*, Via Romana, Versailles, 2014, 28–29.

63 COMOR: *La Légion...*, i. m., 578–580.

Adalékok az 1950-ben Budapestről kiutasított francia katonai attasé életútjának történetéhez

Fejérdy Gergely

1950. június 6-án Henry Gauquié, budapesti francia követ az alábbi sorokat táviratozta Párizsba : „*De Lannurien őrnagy ma hagyta el Budapestet. Nem tartottuk kívánatosnak, hogy a megszabott időintervallum meghosszabbítást kérjük, amit egyébként a magyar hatóságok, úgy tűnt, készen álltak volna megadni. Tiltakoztam Kállai külügyminiszternél a brutalitás és agresszív eljárás miatt, és magyarázatot kértem. Csak annyit mondott, hogy három éve, hogy Lannurien őrnagy hírszerzést folytat, és minden nemzetnek meg van a joga, hogy megvédje magát. Erre azzal válaszoltam, hogy amíg semmi bizonyítékot sem mutatnak fel, addig elhangzottak teljesen érthetetlenek. A miniszter hozzátette, hogy reméli, hogy a francia kormány nem fog retorziókat alkalmazni. [...] Jóllehet az ügy váratlanul tört ki, már több hónapja vártam, hogy a magyarok megteszik ezt a lépést, amit próbáltam lehetőségeimhez mérten elodázní. Ez a kiutasítás a nyugati képviselők lépésről lépésre történő megfojtásának tervébe illeszkedik. Minden bizonnyal köze van a közelmúltban letartóztatott tábornokokhoz és magas rangú tisztekhez, akikkel a katonai attasé is természetesen kapcsolatba lépett, és akik ismerték őt. Végül, a magyar kormány tagjai vízumkérelmének a visszautasítása miatt is, mint retorzió vártam egy ilyen jellegű lépésre.*”¹

Magyar katonai kémelhárítás és a nyugati hírszerző szervek a hidegháború első éveiben

A budapesti hatóságok valóban egy megfelelő pillanatra vártak, hogy megszabadulhassanak Georges Barazer de Lannurien őrnagytól. A francia katonatisztet és munkatársait megérkezésétől szemmel tartották. A magyar katonai hírszerző és kémelhárító szerv, amely a párizsi magyar békeszerződés aláírása után 1947. február 14-én a Honvédelmi Minisztérium Katonai Politikai Csoportfőnöksége néven került újjászervezésre, valójában Katonapolitikai Osztály néven már 1945-től működött a Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal és a Magyar Kommunista párttal szoros kapcsolatban, erőteljes szovjet ellenőrzés alatt.

1 Ministère des affaires étrangères, Archives Diplomatiques (MAE AD), Z-Europe, 1944–1960, 190QO, vol. 32. 209/12. sz. távirat, Budapest, 1950. június 6. f. 48.

Megjegyzendő, hogy a magyar katonai kémelhárítás 1948-ig kis létszámmal, szűk anyagi keretek mellett próbált eleget tenni feladatának.² Ennek a hivatalnak többek között fontos célkitűzése volt a nyugati, így például a Magyarországon tartózkodó francia katonai személyek megfigyelése, az ún. „ellenséges tevékenységük leleplezése”. 1950-ben, amikor a budapesti francia katonai attasét kiutasították, a magyar katonai hírszerzés már nem volt különálló szerv, hanem teljesen feloldódott az ebben az évben felálló Államvédelmi Hatóságban (ÁVH).

A magyar hírszerzés tisztában volt Franciaország különleges helyzetével a második világháborút követően, és több jelből is arra következtetett,³ hogy Párizs nagy hangsúlyt fektet a kelet-közép-európai térségben az információgyűjtésre, s hogy a nyugati hírszerző szervek általánosságban is egyre fokozódó figyelemmel kísérik a keleti blokk országaiban zajló eseményeket. Így például a Magyarországon lévő gazdasági érdekeltségek, a szovjet csapatmozgások követése, illetve az általános viszonyok változása mind érdeklődésre adtak okot. A francia hírszerzés kihasználta, hogy Ausztriában Franciaország megszállási zónával rendelkezett, és többek között megpróbált a második világháború alatt nyugatra menekült, illetve ott ragadt magyar civilekre és katonákra is mint informátorokra támaszkodni. Számosan voltak ugyanis, akiknek szándékában állt hazatérni, és sokan vissza is tértek Magyarországra a háborút követő első években. A magyar katonai hírszerzés különösen a honvédséggel nyugatra sodródott, de 1945 után hazatérőket gyanúsította kémkedéssel. Az osztrák–magyar határra érkezőket alapos vizsgálatnak vetették alá, egyeseket azzal vádoltak – és nem minden esetben alaptalanul –, hogy kapcsolatban álltak nyugati hírszerzőkkel.

Fontos felidézni, hogy a kelet–nyugati határforgalom a háború végétől szigorú ellenőrzés alatt állt, még ha egészen 1948-ig komoly fizikai akadályokat nem is állítottak fel.⁴ 1947-ig elsősorban a Magyarországon állomásozó szovjet hadsereg felügyelte az osztrák–magyar határszakaszt. 1946-tól azonban a magyar határőrök szerepe fokozatosan nőtt, és ezzel együtt Budapesten egyre nagyobb figyelmet kapott a nyugati hírszerzői tevékenység leleplezésének fontossága is.

2 A kérdésről behatóan ír többek között DÁVID Ferenc: *A katonai titkosszolgálatok az 1945-ös újjászervezés időszakában* = *Kutatasi Füzetek* 19, szerk. DÁVID Ferenc et al., Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs, 2013, 37–66.; DÁVID Ferenc: *A magyar katonai hírszerzés és elhárítás második világháborút követő megszervezésének körülményei*, *Sereg Szemle*, 2012/4, 175–188.; DÁVID Ferenc: *A magyar katonai hírszerzés és francia vonala 1945 és 1950 között* = *Újlatin nyelvek és kultúrák*, szerk. OSZETZKY Éva, BENE Krisztián, PTE, MTA PAB, Pécs, 2012, 317–326.

3 1946 áprilisában a magyar hatóságok letartóztattak négy francia egyenruhás személyt, akiknél hamis papírokat és csempészárut is találtak. A francia jelentés szerint gyanús magyar személyek nyugatra menekítésével foglalkoztak, és az egyikük magyar származású volt (Etienne Bodor). MAE AD Z-Europe, 1944–1960, 190QO, 30. 82. sz. távirat, Budapest, 1946. április 18., 26.

Egy évvel később, 1947 februárjában szintén Budapesten a bécsi francia katonai misszió állományához tartozó személyeket tartóztattak le hírszerzési tevékenységgel gyanúsítva. Lásd DÁVID Ferenc: *A KATPOL kémelhárító tevékenysége 1945–1950, francia kémek, magyar elhárítás* = *Újlatin nyelvek és kultúrák*, szerk. OSZETZKY Éva, BENE Krisztián, PTE, MTA PAB, Pécs, 2011, 255–256.

4 SALLAI János: *Egy idejét múlt korszak lenyomata – A vasfüggöny története (Abdruck einer versunkenen Epoche. Geschichte des Eisernen Vorhangs – An Impression of a Bygone Era. The History of the Iron Curtain)*, Budapest, Hanns Seidel Alapítvány, 2012, 326.

A francia hírszerzés és Magyarország a második világháború után

Franciaország a háború után új hírszerzési struktúrát alakított ki. Így 1946 januárjában felállt a miniszterelnök alá rendelt Kémelhárító és külföldi dokumentációs szolgálat (*Service de Documentation Exterieur et de Contre-Espionnage* – SDECE). Ez nem jelentette a katonai hírszerzés teljes felszámolását, de sok esetben szoros együttműködésre került sor, sőt egy személy lehetett egyszerre mindkét szervezet munkatársa is.⁵ Így nemegyszer fordult elő, hogy ugyanaz volt a diplomáciai képviselőteken működő katonai attasészolgálat fedése mellett a katonai hírszerző, illetve az SDECE helyi képviselője is.⁶ A vasfüggöny mögött 1946-tól épült ki ez a hálózat, de már korábban kísérlet zajlott a térségben a megfelelő információgyűjtés megszervezésére. Így többek között a volt nyilas, Vajta Ferenc, magyar újságíró, diplomata⁷ kapott francia megbízást a délkelet-európai hírszerzés megszervezésére, amit kilenc hónapig Innsbruckból irányított, majd 1946-tól már Olaszországból. 1947-ben Vajta kapcsolatai megszakadtak a franciákkal, miután nyilvánvalóvá vált, hogy a *Counter Intelligence Corps* (CIC) amerikai katonai hírszerzésnek is dolgozott. A szövetségesek között ekkor kifejezett versengés zajlott, így ha fény derült a kettős ügynöki tevékenységre, rendszerint megszakadtak a kapcsolatok.

A francia hírszerzés az információk tevékenység hatékonyságának növelése érdekében a háború után lépésről lépésre kiépülő diplomáciai képviselőtekre támaszkodott. Magyarország esetében 1946 januárjában sikerült újranyitni a francia követséget Budapesten.⁸ A hírszerzési feladatok ellátására ugyanakkor már korábban megoldást kerestek Párizsban. 1945-ben felmerült egy katonai misszió létrehozásának lehetősége. Ez a misszió túl azon, hogy átmenetileg a francia érdekképviselő feladatait is elláthatta volna, természetesen információgyűjtésre is alkalmasnak látszott. A szovjet vezetés azonban hallani sem akart erről az elképzelésről. Maga a moszkvai francia követ, Georges Catroux tábornok volt kénytelen tájékoztatni Párizst, hogy ez a terv nem nyerte el Sztálin tetszését. A francia hírszerzés így 1945–1946-ban leginkább a bécsi és a prágai katonai misszióra tudott támaszkodni.⁹

1946 nyarától, miután felállt a francia követség Budapesten és a követ Henry Gauquié is elfoglalta állomáshelyét, célszerűnek látszott a diplomáciai képviselő mellé egy olyan katonai attasét küldeni, aki nemcsak a katonai hírszerzésnek, hanem az SDECE-nek is dolgozik. Pénzügyi okok miatt ez bevett szokás volt ekkor.¹⁰ A posztra Georges Barazer de Lannurien őrnagyot nevezték ki. A francia katonatisztre nem véletlenül esett a választás.

5 GÉRALD ARBOIT: *Des services secrets pour la France. Du dépôt de la Guerre à la DGSE (1856–2013)*, Paris, CNRS, 2014, 285–287.

6 *Uo.*, 293.

7 *Uo.*, 307–308.

8 VÖ. FEJÉRDY Gergely: *Les problématiques de la représentation des intérêts français en Hongrie après la seconde guerre mondiale jusqu'à l'arrivée du premier diplomate*, *Revue d'histoire diplomatique*, 2005/2, 165–185.

9 FEJÉRDY Gergely: *L'Europe francophone et la Hongrie au début de la Guerre Froide. Les relations diplomatiques et culturelles entre les pays francophones de l'Europe occidentale et la Hongrie de 1944 à 1956*, Honoré Champion, Paris, 2014, 78–87.

10 ROGER FALIGOT, JEAN GUISEL, RÉMI KAUFFER: *Histoire politique des services secrets français: De la Seconde Guerre mondiale à nos jours*. La Découverte, Paris, 2013, 152.

Georges Barazer de Lannurien, a szökött hadifogoly

Az 1947. március 26-án Budapestre érkező Georges Barazer de Lannurien őrnagy,¹¹ a második világháború utáni első francia katonai attasé jól ismerte Magyarországot és tágabban Közép-Európát. Az 1915. december 16-án született breton katonatiszt a második világháború alatt több évet is élt Magyarországon mint ún. szökött francia hadifogoly, akit 1942. december 6-án a magyar–román határ közelében, a Budapest–Lökösháza között közlekedő személyvonaton fogtak el több társával együtt.¹²

A szökésben lévő francia tisztek kihallgatásáról készült jegyzőkönyv szerint a breton katonatiszt Franciaország német megtámadása után néhány héttel, 1940. június 12-én esett fogságba. Először a németországi Kreuzburgba, az ún. VIII. A. táborba szállították, majd pedig Weidenauba (Sziléziába, a mai Wrocław térségében) az ún. VIII. J. tiszti táborba (Oflagba) került.¹³ A német fogságból egy barátjával, Michel Bourel de la Roncière főhadnaggyal 1942 júliusában kalandos körülmények között – két tábor közötti szállításukkor zsákba, illetve ládába bújva sikerült az áruk közé keveredniük¹⁴ – Szlovákiába szöktek. Céljuk az volt, hogy a Tito vezette Jugoszláviába jussanak, majd onnan próbáljanak meg visszatérni Franciaországba. 1942. július 12-én lépték át a határt, és július 15-én szlovák csendőrök tartóztatták fel őket a Nagyszombat közelében található Seréd mellett. Rövid, szimbolikus börtönbüntetés után viszonylag nagy szabadságot biztosító házi őrizetben tartották őket, amelyben többek között a civilekkel való érintkezés kerülését és a város engedély nélküli elhagyását írták elő számukra a szlovák hatóságok. A Jozef Tiso vezette Szlovákia azonban teljesen a náci Németország befolyása alatt állt, így veszélyes volt ellenséges szökött hadifogolyként az ország területén tartózkodni, még akkor is, ha a lakosság jelentős része szimpatizált velük.

1942 novemberében, miután a nyugati szövetségesek Észak-Afrikában partra szálltak, Hitler az ún. „Attila” hadművelet keretében Franciaország déli részét is katonai ellenőrzés alá vonta. Ez az esemény nem maradhatott következmények nélkül a francia szökevény hadifoglyokra sem, félő volt, hogy a szlovák hatóságok elnéző magatartása német nyomásra megváltozhat. Lannurien és társa így 1942. november 27-én szlovák barátaik segítségével Magyarországra szökött.¹⁵ Tervük ekkor már nem a Jugoszláviába szökés volt, hanem hogy titokban átszelve az országot Romániába, onnan pedig a Közel-Keletre mennek, ahol reményeik szerint csatlakozni tudnak majd a szabad francia erőkhöz.

A terv azonban nem sikerült, mert a magyar hatóságok a román határ közelében letartóztatták őket. Lannurient és társait a vonatról szállították le, és Siklósra, a lengyel tiszti büntetőtáborba szállították. A román határ közeléből a Honvédelmi Minisztérium 21.

11 Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), XIX-J-1-k, Franciaország, 1945–1964, 4. db., Budapest, 1951. január 16-i, 032107/ pol-1951. sz. feljegyzés.

12 Michel Bourel de la Roncière főhadnagy, illetve René Maurozé hadnagy volt vele.

13 Budapesti Hadtörténeti Levéltár (HL), Honvédelmi Minisztérium, (HM) 1942-21-21-5706-567731.

14 *Ego sum gallicus civitus – Magyarországra menekült francia hadifoglyok emlékezései*, szerk. BAJOMI LÁZÁR Endre, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1980, 283.

15 Miroslaw KOVARIK: *La France militaire dans le soulèvement slovaque de 1944*, L'Harmattan, Paris, 2004, 10.

osztály vezetőjének,¹⁶ Baló Zoltán ezredes szóbeli parancsára Balatonboglárra internálták őket. Nem ők voltak az első francia hadifoglyok, akik Magyarországra kerültek, 1940 őszétől folyamatosan érkeztek kisebb-nagyobb csoportokban. A háború végéig a magyar katonai nyilvántartás szerint 890 szökött francia hadifogoly fordult meg az országban.¹⁷ A Honvédelmi Minisztérium 21. osztálya utasítására 1942. október 7. után valamennyi Magyarországra szökött franciát Balatonboglárra irányították. Így letartóztatása után néhány nappal Lannurien is ebbe a táborba került, ahol az internáltak kezdetektől fogva jelentős mozgásszabadságot és kiváltságokat élvezhettek. Ennek oka az volt, hogy a magyar hatóságok, arra hivatkozva, hogy Franciaország és Magyarország között nem áll fenn hadiállapot, az esetek többségében kifejezetten előzékenyen bántak a francia menekültekkel. Megjegyzendő, hogy az „internáltak” emberséges életkörülményeinek biztosításában jelentős szerepe volt többek között a budapesti francia követség katonai attaséjának, André Adolphe Hallier ezredesnek, aki külön figyelemmel kísérte ezt a kérdést. Így többek között 1942. október 30-án a diplomáciai képviselő felügyelete alatt létrehozott egy irodát a francia hadifoglyok ügyeinek intézésére, amit Roger Klein, a katonai attasé segédtisztje vezetett egészen 1943. március 25-ig, majd pedig Lannurien főhadnagy egészen 1944. június 25-ig. A francia katonatiszt jó szervezőkészsége és korábbi franciaországi ismeretségei révén¹⁸ viszonylag rövid időn belül felelős pozícióba került Balatonbogláron, 1943-tól lényegében a tábor parancsnoka volt.¹⁹ A budapesti francia katonai attasé legfelsőbb munkatársai közé fogadta.²⁰

Jól képzett francia felderítőtiszt Magyarországon

Az 1942 szeptemberében Budapestre érkező Hallier ezredesnek különösen szimpatikus volt a breton, arisztokrata származású fiatal főhadnagy. A jól képzett Lannurien katonai karrierjét a Napóleon által 1808-ban alapított, híres Saint-Cyr akadémia növendékeként, a francia katonai elit nevelését szolgáló iskolában kezdte, amelyet 1936 és 1938 között végzett el kiváló eredménnyel. Évfolyama 360 növendékéből 82. helyen végzett hadnagyként,²¹ majd a szintén híres, 1814-ben alapított saumuri lovassági iskolában folytatta tanulmányait. Ez az intézmény akkoriban a francia szárazföldi katonai erők egyik legfontosabb kiképzőközpontja volt, amelynek a páncélos és a felderítő részlege volt különösen elismert. Lannurien pontosan

16 A Magyarország területére menekülő katonák internálását, őrzését, elhelyezését, ellátását és szociális gondozását a Honvédelmi Minisztérium 21. osztálya végezte. A polgári menekültek ügyeinek intézése a Belügyminisztérium 9. osztályának hatáskörébe tartozott.

17 1944 áprilisában 837 internált francia katonát tartottak számon a magyar hatóságok. Lásd LAGZI István: *Francia „évadé”-k Magyarország oltalmában – A német hadifogoly és munkatáborokból Magyarországra szökött franciák sorsának alakulása a második világháború éveiben, 1940–1945*, Szeged, 2013, 66. (Kézirat a szerző birtokában.)

18 Többek között Lannurien édesapja, aki tábornokként volt ismert a francia hadseregben.

19 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL), 4.1. A 1363/3, f. 4.

20 Archives Nationales de France (AN) Fond: Seconde Guerre Mondiale, La captivité de guerre, 72 AJ/ 305.

21 Centre des Archives Personnel Militaire de Pau (CAPM), dossier individuel de Georges, Marie, Charles Barazer de Lannurien (1915–1988), Livret matricule d’officier. f. 5.

e két szekcióban vett részt képzésben. 1939-ben frissen végzett katonatisztként került a frontra. A francia 5. páncélos hadosztály főhadnagyaként a felderítőegységnél dolgozott, mielőtt elfogták a németek. Lannurien szökésének célja nem Magyarország volt, így a balatonboglári táborban is a továbbállás lehetőségét tanulmányozta. Jugoszlávia mellett fontolgatta a Románián keresztüli szökés tervét is.

A budapesti francia katonai attasé mindezek ismeretében emelte ki a fiatal breton arisztokratát tisztársai közül, aki több hálózaton keresztül és rádión is kapcsolatban állt a De Gaulle vezette szabad francia erőkkal. Lannurien túl azon, hogy ellátta a balatonboglári tábor adminisztratív jellegű feladatainak egy részét, egyfajta hírszerző tevékenységet is folytatott. Hallier, akit 1943-ban kétszer is hazarendelt a Vichy-kormány, nem engedelmeskedett a felszólításnak, hanem teljesen De Gaulle mellé állt. Ez veszélyes döntésnek számított, de a magyar katonai vezetésben meglévő jó kapcsolatainak köszönhetően a francia katonai attasé 1944 tavaszáig háborítatlanul megmaradhatott hivatalában.²² Hallier a nyugati szövetséges erőkkal kódolt rádiókészülék segítségével Bukaresten, Ankarán és Bejrúton át tartotta a kapcsolatot. Személyes ismereteit, illetve beosztottjain, így például Lannurien keresztül begyűjtött információit rendszeresen küldte Algírba.

A breton főhadnagy különösen is a bizalmasai közé számított. 1944 februárjában Lannurien azon négy tiszt közé tartozott, akikkel Hallier titokban elment síelni a Csehszlovákiától 1938-ban visszacsatolt észak-magyarországi, felvidéki területekre. Erre a „kirándulásra” már a németekkel szembeni fegyveres ellenállás elképzelése kapcsán került sor. 1944-től ugyanis a magyar Államvédelmi Központ vezetője, Újszászy István²³ titokban a francia attaséval is tárgyalt az internált francia hadifoglyok egy esetleges németellenes fegyveres ellenállásban történő részvételéről.²⁴ Lannurien főhadnagy a beavatottak közé tartozott. A tervezgetésnek azonban Magyarország német katonai megszállása 1944. március 19-én véget vetetett. A Gestapo a szervezkedés magyar vezetőit, Újszászy Istvánt és Kádár Gyulát áprilisában letartóztatta, és Hallier lakásán is házkutatásokat tartott. A francia menekült katonák és a katonai attasé élete ettől kezdve a háború végig folyamatos veszélyben volt.

Lannurien főhadnagy karrierjének alakulása a második világháború végén

Lannurien karrierje szempontjából meghatározó volt, hogy 1943-tól különösen jó kapcsolatot épített ki több magyar arisztokrata családdal, akiknek egyébként jelentős birtokaik voltak a Felvidéken. Így barátságban állt Dessewffy Gyulával, a Független Kisgazda Párt lapjának, a *Kis Újságnak* szerkesztőjével és Zichy Ladomér családjával. Utóbbi a Nógrád megyei, divényi uradalom birtokosaként kulcsszerepet játszott a Szlovákiában zajló németellenes partizánakciók hátterében. Dessewffy Gyula 1944. március 14-én informálta Lannurient

22 1944 májusában a budapesti német nagykövetség követelte Hallier ezredes azonnali Franciaországba rendelését. Valójában már 1944 márciusában kereste őt a Gestapo. MÜLLER Viktória: *L'action d'André Hallier en Hongrie en faveur des évadés français = Specimina Nova, Pars Secunda*, Pécs, 2000, 53–62.

23 Újszászy Istvánnal kapcsolatban lásd SZITA Szabolcs: *Újszászy István tábornok pályafutása*, Múltunk, 2006/2, 4–30.

24 MÜLLER: *L'action d'André Hallier...*, i. m., 60.

arról, hogy Hitler Magyarország katonai megszállására készül. A francia katonatiszt ennek ismeretében még 1944. március 19-e előtt tájékoztatta Hallier ezredest, aki haladéktalanul megpróbált óvintézkedéseket kezdeményezni. A Gestapo azonban a német katonai megszállást követően – esetenként magyar közreműködéssel – egyre nagyobb számban vette őrizetbe a francia katonákat. Hiába próbálta a budapesti Honvédelmi Minisztérium illetékes osztálya elérni, hogy engedélye nélkül ne lehessen letartóztatni a francia hadifoglyokat, ezt nem sikerült minden esetben megakadályoznia. Maga Lannurien főhadnagy is egyre nagyobb veszélyben volt, de a magyar Honvédelmi Minisztérium vezető tisztviselőinek, köztük az attasékkal való kapcsolattartásért felelős Literáty Ervin századosnak köszönhetően sikerült több esetben is elkerülnie a letartóztatást. Az egyre bizonytalanabb körülmények miatt már ekkor, 1944 tavaszán felmerült, hogy a keleti front közeledtével partizánakciókkal kellene a német megszállás ellen küzdeni. Lannurien dél felé próbálkozott, el is jutott Szlovéniába, ahonnan azonban kénytelen volt visszafordulni, miután az SS mélyreható ellenőrzésbe kezdett.²⁵

Az 1944. június 6-i normandiai partraszállás fellelkesítette és cselekvésre készítette a Magyarországon tartózkodó francia katonákat. Így különösen is kedvező fogadtatásban részesült az Algírból érkező üzenet, amely a csehszlovák ideiglenes kormánnyal történt előzetes egyeztetésekre hivatkozva szorgalmazta a szlovákiai partizánharcokba való bekapcsolódást. Hallier ezredes azonnal elkezdte szervezni a francia alakulatot. 1944 augusztusában Lannurien főhadnagy kapott megbízást a kis csoport kiképzésére és vezetésére. 1944 őszére a Magyarországról Szlovákiába szökött francia önkéntes katonákból 200 főre duzzadó egység harcolt a németek ellen.²⁶ A breton katonatiszt hivatalosan augusztus 25-én vette át a francia csapat vezetését, a De Gaulle által december 23-án aláírt, Georges Barazer de Lannuriennek szóló kinevezési okmány és a századosi rangra emelése visszamenőleges hatállyal lépett érvénybe.²⁷ A francia alakulat Ruttká, Túrócszentmárton térségében vett részt a leghevesebb harcokban.²⁸ A Lannurien vezette csoport 1945. január 14-én fejezte be a fegyveres bevetést, miután a szovjet alakulatok elérték a régiót.

A Vörös Hadsereg katonai parancsnoksága tisztelettel, de távolságtartással kezelte a századost, aki hiába kérte, hogy kapcsolatba léphessen a moszkvai francia követséggel. 1945. február 2-án Lannurient a magyarországi Erdőtelkере, Malinovszkij marsall főhadiszállásra vitték, ahol kihallgatták. Rövid és szigorú magyarországi őrizet után Aradra, majd pedig Bukarestbe szállították, ahol átadták a francia követségnek. Itt, Romániában tudta meg, hogy a vezetése alatt Szlovákiában küzdő francia katonákat a magyarországi Turára internálták. Lannurien megpróbált Bukarestből intézkedni, hogy a partizánharcokban részt vevő társait szabadon engedjék, de csak részleges sikerrel járt. 1945 áprilisában Odesszába szállították, majd onnan májusban hajón térhetett vissza – öt év távollét után – Franciaországba.²⁹

25 Yves DURAND: *Des français dans les maquis étranger = La Résistance et les Français : lutte armée et maquis. Actes du colloque international de Besançon – 15-17 juin 1995*, éd. François MARCO, Annales littéraires de l'Université de Franche-Comté, vol. 617, Les Belles Lettres, Paris, 1996, 422.

26 KOVARIK: *La France militaire...*, i. m., 124–125.

27 *Uo.*, 128.

28 A szlovákiai eseményekről lásd részletesen Kovarik és Durand könyvét. DURAND: *Des français...*, i. m., 421–425.

29 KOVARIK: *La France militaire...*, i. m., 251–252.

1945. június 1-én érkezett szülőhazájába. Itt Alain de Boissieu – későbbi tábornok –, Charles de Gaulle kabinettagjának köszönhetően az általa vezetett szlovákiai alakulat elismerésben részesült. 1945 decemberéig a saját partizáncsapatában harcolók személyes ügyeivel foglalkozott mint a francia hadsereg vezérkari tisztje. Ő vezette a Csehszlovákiában harcoló franciák irodáját Párizsban. E tisztségében kétszer is járt Csehszlovákiában. Először Leclerc tábornok delegációjával július közepén, amikor kitüntetést vehetett át a prágai kormánytól. 1945. augusztus végén és szeptember elején másodszor is Csehszlovákiába utazott, ekkor vehette át katonai kitüntéseit: többek között augusztus 29-én Besztercebányán kapta meg a szovjet elsőfokú partizán kitüntetést. A prágai katonai attasé, Julien Flipo közreműködésével Magyarországon is járt, hivatalosan a volt francia hadifoglyok ügyeinek intézése céljából, a gyakorlatban pedig az ekkor még különösen elszigetelt, szigorú szovjet katonai megszállás alatt álló országban zajló állapotok feltérképezésével is megbízták.³⁰

1945 decemberében, annak ellenére, hogy korábban egy isztambuli megbízatás is szóba került, Lannurien Párizsban maradt, és a francia katonai hírszerzés, a Direction Générale des Études et Recherches (DGER) szervezetébe kapott kinevezést. 1946. január 1-től az SDECE állományába helyezték át. 1947. március 23-tól hivatalosan budapesti francia szárazföldi és légügyi katonai attaséi kinevezést kapott, amely Magyarországról való kiutasításával, 1950. június 12-én szűnt meg.³¹

Lannurien mint budapesti katonai attasé

Georges Barazer de Lannurien százados 1947. március végén, Budapestre érkezésekor már jól ismerte a kelet-közép-európai és magyarországi helyzetet. Mint a katonai hírszerzés és az SDECE helyi megbízottja szinte azonnal nekilátott megszervezni egy széles körű információs hálózatot. Habár a francia vezérkar még küldetése kezdetén figyelmeztette Lannurient, hogy legyen nagyon óvatos, ne hívja fel magára a figyelmet,³² a katonatiszt már az első hónapokban a magyar katonai hírszerzés látókörébe került.

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1947. április 23-án adta meg a működési engedélyt Lannuriennek, akit megérkezése pillanatától figyelt a magyar hírszerzés.³³ Eleve gyanússá tette többek között az a tény, hogy a francia hazaszállítási iroda vezetője, a magyar hatóságok által gyanúsított Müller százados csak akkor hagyta el Budapestet, miután a katonai attasé átvette hivatalát. A magyar katonai hírszerzésnek már 1947 tavaszán szemet szűrt Lannuriennek a a magyar honvédség hivatásos tiszti karával ápolt kiváló kapcsolata, különösen Literáty Ervin századossal való kapcsolatát tartották kifejezetten gyanúsnak. Nem ok nélkül, hiszen a magyar katonatiszt, aki a háború alatt már futólag megismerkedett Lannuriennel, franciatudásának köszönhetően már az első napokban részese lett a katonai

30 Lannurien egy Kárász Arthur, a Magyar Nemzeti Bank elnöke által készített, Magyarország élelmiszer-ellátottságával foglalkozó jelentést is kézhez kapott az 1945. szeptember elején lezajlott budapesti útján. MAE AD, Z-Europe, 1944–1960, 190 QO, vol. 27, Párizs, 1945. szeptember 25., f. 38.

31 Vö. CAPM, dossier individuel de Georges, Marie, Charles Barazer de Lannurien (1915–1988), Livret matricule d'officier, f. 6–7.

32 MAE AD, Z-Europe, 1944–1960, 190 QO, vol. 2, Párizs, 1947. november 3., f. 497.

33 DÁVID: *A magyar katonai hírszerzés...*, i. m., 321.

attasé által kiépíteni kívánt információs hálózatnak. 1947 áprilisában, a hivatalos fogadási ceremónián Literáty Ervin százados tolmácsolt, és kísérte vissza gépkocsiján a szállodába Lannurient. A rövid út alatt lényegében meg is történt a magyar katonasízt beervezése. Literáty beleegyezett, hogy a magyar hadsereg szervezeti felépítéséről, fegyverzetéről és az ország gazdasági életéről informálja a francia katonai attasét.³⁴ A magyar százados rövidesen bemutatta Lannurient a budapesti honvédelmi minisztérium több jelentősebb beosztásban lévő tisztjének, így többek között Hertelendy Jenő alezredesnek, a fegyverzet- és lőszercsoport egyik előadójának, Udvary Jenő ezredesnek, a gépkocsi- és üzemanyag-csoport egyik előadójának, Turcsányi Gyula ezredesnek, az attasécsoport vezetőjének stb.³⁵ Literáty többször találkozott személyesen is a francia katonai attaséval, amit a magyar katonai hírszerzés különös figyelemmel kísért. Lannurien közbejárására a magyar százados a francia Becsületrend kitüntetését is megkapta 1947. augusztus 2-án.³⁶ Szintén része volt a francia attasénak Utassy Loránd vezérőrnagy 1947. szeptemberi kitüntetésében.³⁷

Lannurien magyar nyelvismerete,³⁸ az ország területén történő gyakori utazásainak ténye már 1947 tavaszától növelte a magyar katonai hírszerzés gyanúját személyét illetően, nem teljesen alaptalanul. Lannurien például 1947. május 4-én brit és román kollégájával együtt részt vett Mosonmagyaróváron a határvadász zászlóalj csapatzászlójának ünnepélyes felavatásán,³⁹ elsősorban azzal a szándékkal, hogy közlőrl tanulmányozhassa a fegyveres erőket és kapcsolatokat építsen ki, illetve hogy az utazást kihasználva feltérképezhesse Északnyugat-Magyarország állapotát.

Szintén megérkezése után azonnal kapcsolatba lépett korábbi ismeretségeivel, így például Dessewffy Gyulával.⁴⁰ A magyar kisgazdapárti politikus házánál számos személyiséggel, több arisztokrata családdal volt alkalma találkozni, így többek között Csáky Miklósnéval is, aki előbb 1948-tól Lannurien gyermekeinek nevelőnőjeként került közelebbi kapcsolatba a katonai attaséval, majd 1949-től kapott hivatalos felkérést, hogy fizetség ellenében kémfeladatokat lásson el, illetve közvetítsen a hálózat tagjai között. Csákyiné, miután ezt elfogadta, legfőképp a gyermekek sétáltatása közben helyezett el budai címeken vagy hozott el onnan küldeményeket. Esetenként ismeretlen személyektől vett át borítékokat.⁴¹ Csákyiné 1949 őszétől már nemcsak futárként működött, hanem saját információs hálózatot épített ki, annak érdekében, hogy a Lannurien által megkért témakörökben (Szovjetunióba hurcolt vagy Nyugatra szökött személyek listája, ipari létesítmények, szovjet katonai mozgások) rendszeres tájékoztatást tudjon adni. A francia katonai attasé egyébként több magyar hírszerzőre is támaszkodott a munkája során, így

34 ÁBTL, 3.1.9. V-16896, Literáty Ervin ny. százados francia kém, f. 17.

35 A teljes listát lásd: Uo., 18–19.

36 DÁVID: *A magyar katonai hírszerzés...*, i. m., 322.

37 Magyar Távirati Iroda (MTI) Archívum, 1945–1949, MOT (Magyar Országos Tudósító), 1947. szept. 15., 19.

38 A Budapestre akkreditált katonai attasé társaival szemben értette a magyart.

39 MTI Archívum 1945–1949, MOT, 1947. május 4., 3.

40 Dessewffy Gyula és felesége közismerten sokat segítettek a franciáknak a második világháború idején és azt követően is. Lásd az 1946. március 15-én készült „franciabarát magyarok” című feljegyzést: MAE AD, Z-Europe, 1945–1964, 190 QOSUP/1, f. 179.

41 ÁBTL: 3.1.9. – V-101913, f. 41–44.

például Melocco Jánosra, az *Új Ember* című katolikus hetilap főszerkesztőjére, a bankárként tevékenykedő Conlegner Károlyra és Jankovics Marcellre vagy Justh István felsőörsi prépostra.⁴² Jelentős szerepet játszott a koordinációban a Lannurien házaspár házvezetőnője, Porkoláb Piroska is.

A francia katonai attasé nemcsak magyarokra támaszkodott, fontos szerep jutott közvetlen munkatársainak, Jean Leccia-nak, Pierre Jourd'hui-nek és Paul Bianchimaninak is. 1948 márciusától pedig a nyugati hatalmak Budapesten, francia katonai irányítással működő, a nyugatnémet „trizónia” területére való be- és kiutazási engedélyeket intéző irodája szintén részt vett hírszerzési feladatokban. Ez utóbbi vezetője, Paul Marty százados egészen 1949 decemberéig, kiutasításáig szoros kapcsolatban állt Lannuriennel. A követségen dolgozók szintén segítették a katonai attasé munkáját, közülük François Gachot sajtóattasé volt a legismertebb, hiszen jelentős kapcsolati hálójával rendelkezett magyar felesége és több évtizedes magyarországi tartózkodása miatt.⁴³

Lannurien nemcsak a hírszerzést irányította Budapesten, de részt vett a közéleti szereplők Nyugatra szöktetésében is. Jelentős szerepe volt a Dessewffy házaspár 1947-es, titokban megszervezett távozásában. 1948 márciusában Lannurien irányításával került sor a két csehszlovák miniszter, Jan Sramek és Fratisek Hála végül sikertelenül záruló Franciaországba szöktetésére is.⁴⁴

A francia katonai attasénak, aki egyébként ontotta a jelentéseket Párizsba,⁴⁵ 1948-tól egyre nehezebbé vált a munkája. 1948 második felétől egymást érték a lebukások, szeptemberben például a budapesti belga követség épülete előtt leplezték le Lucien Gouazé századost, aki a bécsi francia katonai hírszerzési központ munkatársa volt ugyan, de Lannurien beosztottjaként dolgozott. A magyar hatóságok a Szovjetunióknak adták át az ügyét, és csak évekkel később, miután megjárta a Gulagot, egy véletlen olytán szabadult 1958-ban.⁴⁶ Gouazé egyébként korábban Lannurien hadifogolytársa volt Balatonbogláron. A francia katonai attasé számára ez az eset súlyos megpróbáltatást jelentett, annál is inkább, mert az ügyet követően 1948 novemberében számos munkatársa vagy ismerőse ellen indult eljárás. Letartóztattak egy másik magyar származású francia századost, Grésa Lászlót alias Lucien Laborde-t is.⁴⁷ További megpróbáltatást jelentett Lannurien számára, hogy a magyar hatóságok 1949-ben, a Rajk-per kapcsán két további munkatársát is gyanúba hozták, Paul Marty századost és François Gachot, akiket még 1949-ben ki is utasítottak.

Mindezek mellett 1949 májusában Lannurien szolgálati autójával véletlenül egy ÁVH-s járműbe rohant.⁴⁸ A baleset egyértelművé tette a katonai attasé számára, hogy megfigyelik. Lannuriennek egyébként kétsége sem lehetett efelől, hiszen még 1948 szeptemberében maga Földi Lajos tábornok, a magyar honvédelmi minisztérium politikai

42 ÁBTL: 4.1.A-1363/3, f. 2–12.; illetve 4.1.A-1364/2, f. 146–155.

43 FEJÉRDY Gergely: *L'Europe francophone...*, i. m., 346.

44 Roger FALIGOT, Pascal KROP: *La piscine: les services secrets français*, Seuil, Paris, 1985, 93.

45 Lásd pl.: *Service Historique de la Défense*, SHD, 10T354.

46 FALIGOT, KROP: *La piscine...*, i. m., 96–98.; ARBOIT: *Des services secrets...*, i. m., 311.

47 ÁBTL: 3.1.9, V-137003.

48 MNL, XIX-J-1-k, Francia, 1945–1964, 3 db, 9376 prot/1949.

főosztályának vezetője, a katonai hírszerzés feje közölte vele, hogy jelenlétét éppen csak eltűrik, de nem látják szívesen.⁴⁹

A budapesti francia katonai attasénak hiába volt szovjet kitüntetése, második világháborús elismerése, 1950. június 5-én 18 órát kapott arra, hogy elhagyja Magyarországot. Lannurien még 1950. június 6-án eleget tett a kiutasításnak. Az eset nem volt egyedi, a romániai és csehszlovák katonai attasékat néhány hónappal később hasonló eljárással távolították el a keleti blokkból.⁵⁰ Lannurien 1950. június 30-án hosszú összefoglaló jelentésben írta le a három év alatt összegyűlt tapasztalatait.⁵¹

Epilógus

Lannurien távozása után egészen 1953 májusáig nem érkezett francia katonai attasé Budapestre. Rövid időn belül elkezdődött a francia katonatiszttel kapcsolatban álló magyar személyek letartóztatása is. Lannurien funkcióit, a hírszerzési feladatok irányítását, illetve ideiglenes jelleggel a katonai attaséi feladatok ellátását Jean-Christian Paillet százados, a nyugatnémet „trizónia” területére való be- és kiutazási engedélyeket intéző katonai iroda vezetője vette át, aki egyébként hamarosan szintén a magyar államvédelmi hatóságok látókörébe került, és 1953-ban őt is kiutasították az országból.

Lannurien 1950 nyarát követően is a francia katonai hírszerzés egyik kulcsfigurája maradt. Jelentős szerepet játszott számos kényes kémfeladatban, például az algériai válság idején. 1961-től ezredesi rangban a francia katonai hírszerzés legfelsőbb vezetésében foglalt helyet. 1964-ben azonban – amikor már az SDECE főigazgatójának kabinetfőnökeként dolgozott – hirtelen megrendült benne a bizalom. Az 1961 decemberében disszidált KGB-ügynök, Anatolij Golicin által felfedett kettős ügynökök névsora ugyanis óriási pánikot keltett Franciaországban, hirtelen mindenki gyanús lett. E lista a francia belső (DST) és a külső elhárítás (SDECE) közötti egyre kegyetlenebb rivalizálásban is új fejezetet nyitott, mivel a két hírszerző szerv egymás vezetőit kezdte vádolni kettős ügynökséggel. Ilyen körülmények között, Washington nyomására azon a címen, hogy az amerikai nukleáris fegyvergyártás után a francia kémkedésben is részt vett, Lannurient szovjet ügynökként bélyegezték meg. A vádat bizonyítani senki sem tudta, de magyarországi katonai attasé múltja elegendő okot adott erre a feltevésre. 1964-ben Lannurien tehát lemondásra kényszerült,⁵² negyvenkilenc évesen katonai és megbecsült hírszerzői pályája derékba tört. 1988-ban elfeledve és megkeseredve hunyt el a Párizs melletti Clamart-ban.⁵³

49 CADN: *Centre Archives Diplomatiques de Nantes*, Budapest, vol. 37, 353. sz. távirat, Budapest, 1948. szeptember 22. Lásd: MAE AD, Europe 1944–60, Hongrie vol. 2, 353. sz. távirat, Budapest, 1948. szeptember 22., f.°485–495.

50 ARBOIT: *Des services secrets...*, i. m., 312.

51 MAE AD, Europe 1944–1960, Hongrie vol. 39, »rapport de fin de mission du commandant Lannurien«, Párizs, 1950. június 30., f. 1–14.

52 A témával kapcsolatban lásd pl. Claude FAURE: *Aux Services de la République: du BCRA à la DGSE*, Fayard, 2004, 366–382.; Gérald ARBOIT: *James Angelton. Le contre-espion de la CIA*, Nouveau Monde, Paris, 2007, 97–142.

53 *Mille Bretons: dictionnaire biographique*, éd. Jean-Loup AVRIL, Les Portes du Large, 2002, 244–245.

E rövid tanulmányból is kiviláglik, hogy Lannurien életútjának mozaikjai a 20. század kevésbé ismert részleteire is felhívják a figyelmet, miközben a francia–magyar kapcsolatok történetének, illetve a hidegháborús korszak mélyebb megértéséhez is értékes információkkal szolgálhatnak. Georges Barazer de Lannurien regénybe illő alakjának jobb megismerése tehát gazdagíthatja, segítheti a korszakkal és a kapcsolódó témákkal foglalkozó kutatók munkáit.

Hruscsov és Kádár. Az elhalasztott lehetőség: a szovjet csapatok kivonásának terve 1958-ban

Békés Csaba – Kalmár Melinda

A hruscsovi koegzisztenciális fordulat

A régi-új kollektív szovjet vezetés rögtön Sztálin halála után, már 1953 márciusában meghirdette az új stratégiát: a békés egymás mellett élés politikáját. Erre a fordulatra tehát nem 1956 februárjában, az SZKP XX. kongresszusán került sor, ahogyan azt a nemzetközi irodalomban máig is sokszor tévesen említik, hanem közvetlenül a hatalomváltás után. Kétségtelen, hogy a kongresszuson is jelentős újítás született: akkor vezették be az új tételt, amely kimondta, hogy a háború a szocialista és a kapitalista tábor között elkerülhető, illetve a békés egymás mellett élés politikáját is ezen a fórumon emelték a *hosszú távú doktrína* szintjére, amely azután a Szovjetunió megszűnéséig végig érvényben is maradt.¹ Ennek a korábbinál lényegesen rugalmasabb külpolitikának a fő célja a kelet–nyugati kapcsolatokban fennálló feszültségek radikális enyhítése és a nyugati országokkal való egyre mélyebb politikai és főleg gazdasági együttműködés kiépítése volt. A szovjet vezetők mindezzel a fegyverkezési verseny nyomasztó költségeit kívánták csökkenteni, ezáltal javítani a Szovjetunió túlélési esélyét a két szemben álló tömb egyre intenzívebbé váló történelmi versenyében.²

1952–53-tól már nem is atom-, hanem termonukleáris korszakról beszélhetünk, s ekkortól Moszkva a háborút nemcsak elkerülhetőnek, de feltétlenül *elkerülendőnek* tartotta. A termonukleáris fegyverekkel vívott világméretű háború példátlan veszélyeinek hangsúlyozása mellett ugyanakkor a koegzisztencia és a gazdasági, technikai versenyalkalmazkodás közötti szoros kapcsolatot is kiemelte: kisebb nemzetközi feszültség mellett több esély lehet a „békés építómunkára”, azaz kihasználható a kedvező helyzet anélkül, hogy le kellene mondani az

1 BÉKÉS Csaba: *East Central Europe 1953–1956 = The Cambridge History of the Cold War, Vol. 1*, eds. Melvyn Leffler, Odd Arne Westad, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 334–352.

2 A Sztálin halála utáni szovjet külpolitikáról lásd: Vojtech MASTNY: *Soviet Foreign Policy 1953–1962 = The Cambridge History of the Cold War*, eds. Melvyn Leffler, Odd Arne Westad, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, 312–333.; BÉKÉS Csaba: *East Central Europe. Az ötvenes évek közepének külpolitikai kihívásairól = The Cold War after Stalin's Death: A Missed Opportunity for Peace?* eds. Klaus LARRES, Kenneth OSGOOD, Rowman and Littlefield, Lanham, MD, 2006.

offenzív európai és harmadik világbeli tervekről. A koegzisztencia erre kellőképpen rugalmas politikai doktrínának mutatkozott, ezért az ötvenes évektől kezdődően valamilyen formában mindvégig a szovjet külpolitikai gondolkodás meghatározó tényezője maradt, miközben jól kiegészítette a két rendszer különbségeit hangoztató hagyományos doktrínákat is.³

A harmadik világbeli együttműködési törekvések is abban erősítették meg a hrucsovi vezetést, hogy az adott feltételek között valóban a koegzisztencia-politika lehet a tartós növekedés egyik leghatékonyabb eszköze. A különböző rendszerek békés egymás mellett élésének politikáját – mint láttuk – 1953 óta hangsúlyozta, az el nem kötelezett államok 1955. áprilisi bandungi értekezletétől azonban újabb érveket kaphatott arra, hogy miként írja le a kelet–nyugati viszonyrendszer aktuális kontextusait.

Az új stratégia hamarosan eredményesnek bizonyult: az ötvenes évek második felére a Szovjetunió közelebb került a kívánt erőegyensúlyhoz. A moszkvai ideológia ettől még inkább kezdeményezővé vált, hirdette, hogy a tömegpusztító eszközök a támadó félre is veszélyesek, a tudomány és a technika már alapvetően megváltoztatta a háború jellegét, a nukleáris összecsapás veszélye a két világrendszert távol tartja a közvetlen érdekszférákban kezdeményezett katonai akcióktól. A szemben álló nagy rendszerek ennél fogva békés egymás mellett élésre, koegzisztenciára kényszerülnek, s a küzdelem ezentúl diplomáciai, gazdasági, ideológiai és proxy-háborúkban folytatódik. Fontos megjegyezni, hogy nemcsak a későbbi időszakokat, de már az 1953–1956 közötti szakaszt is az a felismerés jellemzi mindkét részről, miszerint a totális pusztulást jelentő harmadik világháború elkerülése érdekében a két világrendszer kénytelen együtt élni. Ez döntő jelentőségű minőségi változást idézett elő a kelet–nyugati viszonyban, és új korszakot nyitott a hidegháború történetében.⁴

A szovjet ideológia ezzel a fordulattal kétségtelenül módosította a lenini propaganda főbb elemeit: kevésbé buzdított már osztályok és nemzetek közötti harcra vagy a Nyugat elleni direkt lázadásra. A *béke követkeként* jelent meg a nemzetközi ideológiai hadszíntéren, világkontextus-értelmezésének központi eleme a koegzisztencia lett. Elfogadta, hogy a kelet–nyugati küzdelem lelassul, a kapitalizmus prolongálódik. Nem akarta már erőszakkal siettetni a döntő globális világforradalmat, tolerálta a békés térnyerés különböző útjait, általában evolúciós perspektívákban látta az átalakulásokat.⁵ Az ideológiai fordulat jeleként 1957-ben a szovjet blokk pártjai közös békekiáltványt adtak ki,⁶ amelyhez offenzív diplomáciai és ideológiai kampányt társítottak. A nyilatkozatot továbbiak követték, szaporodtak a diplomáciai utak és a személyes találkozók, a Szovjetunió igyekezett rendezni kapcsolatait

3 A Hruscsov-korszak politikájáról lásd legújabban: KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában – Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*, Budapest, Osiris Kiadó, 2014, 81–236.

4 BÉKÉS Csaba: *Európából Európába – Magyarország konfliktusok keresztjében 1945–1990*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2004, 131–141.

5 A koegzisztencia offenzív természetéről lásd még: Adam ULAM: *Expansion and coexistence – Soviet Foreign Policy 1917–1973*, New York, 1974. Vladislav Zubok szerint eleinte Hruscsov sem preferálta különösebben a koegzisztenciális politikát, de később magáévá tette vezető társai javaslatát. Lásd Vladislav M. ZUBOK: *A Failed Empire – The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2007, 94–99.

6 *A szocialista országok kommunista és munkáspártjainak nyilatkozata: Az emberiség békéjéért, jövőjéért, 1957. november 16.* = *A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945–1976*, szerk. FENCsik László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977, 19–31.

minden régióban és minden lehetséges diplomáciai partnerrel. Korlátozott mértékben beindult az idegenforgalom is a táborok országai között.

A szovjetek számoltak azzal, hogy a közvélemény mindenütt vágyik a leszerelésre és a nukleáris kísérletek beszüntetésére, ezért feltétlenül a világbéke fő pártfogójának szerepében akartak feltűnni. Eszközként igyekeztek hatékonyan használni a modern tömegkommunikációs eszközöket, ezzel adva új értelmet a tömegmegnyerő premediális szovjet fellazító propagandának, amely hatni akar az ellentábor hátszágára, közvéleményére is. Lenin után így Hruscsov is egyértelműen a médiakorszak ideológiai előhírnökének tekinthető; mindketten kísérleteztek a birodalom határain messze túlnyúló modern tömegbefolyással.⁷

Moszkva számára a *koegzisztencia* nem csupán gyorsan felszívódó taktikai elem volt, hanem egy általánosabb, *többtényező koncepció átgondolt része*. A három hruscsovi kongresszus – az 1956-os XX., a rendkívüli 1959-es XXI., illetve az 1961-es XXII. – programja együttesen alkotta azt a koherens stratégiát, amely érzékeltette, hogy Hruscsov korántsem volt olyan koncepciótlan álmodozó, mint amilyenek általában mindmáig látják vagy láttatni szeretnék. A korábbi (kollektív) vezetés által kialakított elveket továbbfejlesztve messze tekintő prognózisokra koncentrált, arra, hogy egy határozott váltóállítással modern nagyhatalmi pályára terelje a még mindig meglehetősen tagolatlan szerkezetű, archaikus szovjet birodalmat. Kongresszusai jelezték, hogy a tudományos és technikai forradalom, a világrendszerek átalakulása és a fegyverkezés összefüggései a kor meghatározó paraméterei, s hogy ezek a korábbiaknál elkerülhetetlenül tagoltabb, bonyolultabb világképet vetítenek a szovjet ideológiai horizontra.⁸

A világ aktuális koordináta-rendszerét elemezve úgy értékelték, hogy a birodalom sosem volt olyan erős, mint ekkoriban. A gazdasági növekedés, a hadi és a rakétatechnika sikerei, valamint a nagyságrendjében felduzzadt tábor bizakodóvá tették a vezetést.

A hruscsovi békeoffenzíva és az egyoldalú engedmények politikája

Az 1950-es évek végén Hruscsov a Szovjetunió jelentősen megnövekedett világpolitikai pozícióit egyszerre két irányban igyekezett kamatoztatni: az erő pozíciójából *egyoldalú előnyöket* próbált meg kicsikarni mindenekelőtt a nyugat-berlini kérdés megoldása terén, másfelől viszont az *egyoldalú engedmények* új „fegyverének” bevetésével a nyugati közvéleményen keresztül próbálta meg a nyugati nagyhatalmakat, mindenekelőtt az Egyesült Államokat rábírni, hogy az 1945-ben létrejött európai *status quo* tudomásul vétele alapján fejlesszék a kelet–nyugati kapcsolatokat. Ez utóbbi koncepció keretében merült fel 1958-ban, hogy a Szovjetunió és a Varsói Szerződés békés és kooperatív szándékait bizonyítandó vonják ki a szovjet csapatok egy részét Kelet-Európából. Ismeretes, hogy az év nyarán Romániából távoztak is, az viszont csak az 1990-es évek elején derült ki, hogy a terv eredetileg egy Magyarországot is érintő nagyszabású békeoffenzíva részét képezte volna.

7 Erről bővebben lásd: KALMÁR: *Történelmi galaxisok vonzásában...*, i. m., 169–182.

8 Uo., 172–176.

Egy ilyen látványos lépés nemcsak a nyugati politikusokra, hanem az egész világ közvéleményére nagy hatással lehetett volna. Három évvel korábban, 1955-ben az osztrák államszerződés megkötése és a szövetséges csapatok Ausztriából való visszavonása egy klasszikus nagyhatalmi kompromisszum eredménye volt. Ez alkalommal azonban – a terv szerint – a Szovjet Hadsereg⁹ úgy vonult volna ki a második világháborúban elfoglalt két kelet-közép-európai országból, hogy ezért a szovjetek nem várnak semmilyen ellentételezést a Nyugat részéről. Mi több, ezt a kezdeményezést nem előzte meg semmilyen blokkon belüli kérés vagy politikai nyomás, mint amikor előbb 1955-ben, majd 1956. november elején a román vezetés határozottan kérte a szovjet csapatok visszavonását.¹⁰ Magyarország esetében különösen jelentős gesztusértéke lett volna a kivonásnak, hiszen a magyar forradalom idején ez általános követelés volt, és a nemzetközi közvélemény is ettől remélte a belpolitikai helyzet konszolidálódását.¹¹

Ma már tudjuk, hogy ez a klasszikus bizalomerősítő intézkedéscsomag Hruscsov saját kezdeményezése volt, amely egy nagyobb, a Nyugattal való konstruktív együttműködés feltételeinek megteremtését célzó terv részét képezte. Szintén valószínű, hogy ezt a nagy hatású egyoldalú engedményt Hruscsov fontos ütkártyaként akarta felhasználni az 1958 nyarára tervezett – de végül meg nem tartott – genfi típusú négyhatalmi csúcstalálkozón is. A szovjet csapatok teljes kivonása Magyarországról és Romániából a nemzetközi jog szempontjából is jelentősen emelhetné volna a Szovjetunió mint törvénytisztelő állam tekintélyét, hiszen egy ilyen lépést követően szovjet csapatok már csak olyan államok (NDK, Lengyelország) területén állomásoztak volna, ahol erre a német békeszerződés hiányában az 1945 július–augusztusában amerikai, brit és szovjet részvétellel megtartott potsdami csúcstalálkozó megállapodásai jelentettek jogalapot. Az osztrák államszerződés megkötése (1955. május 15.), illetve a szovjet csapatok Kelet-Ausztriából történt kivonása után ugyanis megszűnt a jogalap azok Magyarországon és Romániában történő állomásoztatására. Az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés szerint az Ausztriával megkötött békeszerződés hatálybalépéséig a Szovjetunió olyan csapatokat állomásoztathat Magyarországon és Romániában, amelyek biztosítják az ausztriai szovjet megszállási övezettel való összeköttetést.¹² Ezeket azonban az osztrák békeszerződés megkötése után 90 nappal ki kell vonni az érintett országokból, így ennek 1955 őszén meg kellett volna történnie. A „joghézag” megszüntetése érdekében így *egy nappal* az osztrák államszerződés aláírása előtt, 1955. május 14-én Varsóban került sor a Varsói Szerződés megalapítására.¹³ A szerződés

9 A hazai és a nemzetközi irodalomban is gyakran megfigyelhető, hogy a Vörös Hadsereg nevét 1946 februárjában Szovjet Hadsereg-re változtatták.

10 Moszkva válasza mindkét esetben határozottan elutasító volt.

11 A magyar külpolitika alakulásáról lásd: Békés Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika az enyhülés időszakában 1953–1991*, MTA doktori disszertáció, Budapest, 2012.; FÖLDES György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai 1–2*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.

12 *Nemzetközi szerződések 1945–1982*, szerk. HALMOSY Dénes, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985, 84.

13 A Varsói Szerződés történetéről lásd: *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact 1955–1991*, eds. Vojtech MASTNY, Malcolm BYRNE, Central European University Press, Budapest–New York, 2005.

nyilvánosságra hozott alapokmánya ugyan nem tartalmaz olyan kitételt, amely lehetővé tenné a szovjet csapatok más tagállamok területén való tartózkodását, mégis valószínűnek tűnik, hogy később ennek szervezeti kereteit akarták felhasználni a helyzet megnyugtató rendezésére. A Varsói Szerződés által érintett tagországok közös fegyveres erői közös parancsnokságának megteremtéséről kiadott közlemény homályos utalást tett a szovjet csapatoknak a tagországok területén történő elhelyezésére: „*A közös fegyveres erők elhelyezése a szerződésben résztvevő államok területén az említett államok közötti megegyezés szerint és a kölcsönös védelem szükségleteinek megfelelően történik majd.*”¹⁴ Ez a megoldás azonban egyértelműen egyoldalú lépés volt, és egyben súlyos megsértését jelentette a Szovjetunió által a magyar és a román békeszerződésben vállalt nemzetközi kötelezettségnek.

Mindennek tükrében jól látható, hogy Hruscsov döntésével, miszerint kivonja a szovjet csapatokat Magyarországról és Romániából, a szükségből akart erényt kovácsolni. A csapatok külföldön való állomásoztatásának stratégiai jelentősége – a rakétatechnika rohamos ütemű fejlődésének köszönhetően – az ötvenes évek végére jelentősen csökkent, ezért a kivonás valójában nem jelentett nagy áldozatot Moszkva számára. (Arról nem is beszélve, hogy szükség esetén a szovjet csapatok néhány óra alatt visszatérhettek volna ezekbe az országokba.) Mindezt ugyanakkor egyoldalú engedményként, bizalomerősítő intézkedésként lehetett beállítani, amelytől joggal várhatták, hogy jelentősen hozzájárul majd a kelet–nyugati viszony javításához.

Kádári dilemmák

Kádár János hosszú pályafutása során az MSZMP Politikai Bizottságában gyakran hangoztatta, hogy egy adott bonyolult politikai helyzetben „csak két rossz közül választhatunk”. Általában igaza is volt, 1958-ban mégis élete legrosszabb és legfelelőtlenebb döntését hozta meg egy olyan helyzetben, amikor valójában egy kifejezetten jó és egy elviselhetően rossz megoldás közül módjában állt szabadon választani. A szovjet párt- és kormánydelegáció 1958. április 2–10. között lezajlott budapesti látogatásán ugyanis Hruscsov felvetette, hogy amiként Romániából, úgy Magyarországról is kivonhatnák a szovjet csapatokat.¹⁵ Ezt megelőzően a szovjet vezetés hasonló ajánlatot tett Romániának is, és mint ismeretes, 1958 nyarán a szovjet csapatokat teljesen kivonták Romániából.

Hruscsov a javaslatot minden bizonnyal a Kádárral folytatott négy szemközti vagy nagyon szűk körű megbeszélésen tette, a hivatalos tárgyalásokról készült elérhető feljegyzésekben ugyanis nincs nyoma ennek a felvetésnek.¹⁶ Ellenkezőleg: Hruscsov az 1958. április 3-i tárgyaláson kifejezetten úgy beszélt a szovjet csapatok kérdéséről, mintha azok kivonása szóba sem kerülhetne: „*Az imperialisták [...] azt akarják elérni, hogy kivonul-*

¹⁴ *Nemzetközi szerződések...*, i. m., 287.

¹⁵ A javaslatról Sipos Levente már 1990-ben hírt adott (*Miért ragaszkodott Kádár a szovjet csapatokhoz?* Ring, 1990. július 4.), az MSZMP KB 1958. június 6-i ülésének jegyzőkönyve alapján azonban azt elsőként Rainer M. János vizsgálta tudományos alaposággal egy közleményében. Lásd RAINER M. János: *Hruscsov Budapesten, 1958. április*, Budapesti Negyed, 1994/4, 159–190.

¹⁶ Vö. *Két összefoglaló a magyar–szovjet kormánytárgyalásokról*, közli: BARÁTH Magdolna, FEITL István, Múltunk, 1993/4, 168–179.

junk Magyarországról, hogy Magyarországon ismét sikerüljön valamit kirobbantani. Ezzel azt is hangsúlyozzák, hogy a magyar kormány csak szovjet segítséggel tartja fenn magát. Ezért ezt a céljukat az általános európai kérdések címén próbálják megvalósítani, »mert így jobb feltételek alakulnak ki az európai biztonság szempontjából«. (Tőlem az újságírók azt kérdezték, hogy ha kivonnánk a szovjet csapatokat Magyarországról, és itt történnék valami, nem jönnénk-e vissza?)»¹⁷

Ennek fényében több, mint meglepő, hogy Hruscsov, aki amúgy hírhedt volt improvizatív megnyilatkozásairól, április 7-én egy Szolnokon tartott nyilvános beszédében kijelentette: „A Szovjetunió kész csapatai kivonására egész Kelet-Európából, megemlítve az NDK-t, Lengyelországot, Romániát és Magyarországot. A kérdést azonban – tette hozzá – »mi döntjük el«. Amennyiben pedig a magyar kormány kéri, »zeneszóval« vonják ki a katonákat az országból.”¹⁸ Kádárt, aki a neki bizalmasan felvetett javaslatot korábban már határozottan elutasította, minden bizonnyal sokként érte ez a váratlan bejelentés, de – ahogyan Rainer M. János feltételezi – alighanem maga Hruscsov is megbánta ezt a meggondolatlan megnyilatkozást. Mindenesetre a Népszabadság másnapi, a beszédet ismertető beszámolója nem közölte a hírt, amit pedig sokan örömmel olvastak volna.¹⁹

Kádár az MSZMP KB 1958. június 6-i ülésén tett „vallomást” a Hruscsov javaslatát elutasító vezetőttestületi döntésről. „Akkor [áprilisban] bizonyos kis eszmecsere ebben a kérdésben történt. A szovjet elvtársak tájékoztattak bennünket már akkor arról, hogy van egy ilyen egyetértő álláspont a román és a szovjet álláspont között, hogy onnan kivonják a csapatokat, akkor Hruscsov elvtárs felvetette, hogy bizonyos nyomást fognak magukra gyakorolni ezzel kapcsolatban. [...] Hogy ezzel maguknak számolni kell. (Közbeszólás: belül vagy kívül?) Azt nem nagyon részletezte, [...] mind a kettőre gondolt nyilvánvalóan. És szóba került a perspektíva, a dolognak a távolabbi perspektívája. És mi beszéltünk arról is, hogy hát végtére lehetséges volna a szovjet csapatok teljes kivonása Magyarországról is megfelelő kijelentések kíséretében. Ezt senki se értse úgy, hogy a Varsói Szerződés megszűnt volna, hogy itten lehet valamivel próbálkozni, mert ha azok kimennek, ide is jöhetnek, ha a magyar kormány kéri. De hát ez csak végső megoldása a kérdéseknek. Én nem tudom, hogy az elvtársak egyetértenek-e vagy sem, én Hruscsov elvtársnak mondtam, hogy mi a vélemény a mi sorainkban erről. Én mondtam, hogy nekünk, ha kizárólag csak a belső dolgokat kellene nézni, akkor minden további nélkül ki lehetne vonni a szovjet csapatokat. [...] Ami azonban a külső provokáció lehetőségét illeti, az még mindig fennáll, és bizonyos vonatkozásban mi ez időben nem vagyunk képesek védeni a saját független államunkat és általában a szocialista tábor is ezen a részen.”²⁰

Mindebből világosan kiderült, hogy Kádár az ajánlatot helyből elutasította, nem konzultált még a legszűkebb pártvezetéssel sem, ezzel lényegében súlyosan megsértette az érvényes pártszabályokat. Egy ilyen horderejű kérdést ugyanis legalább a Politikai Bizottság

17 FÖLDES: Kádár János külpolitikája..., 2. kötet, i. m., 44..

18 RAINER M. János: Ötvenhat után, 1956-os Intézet, Budapest, 2003, 63.

19 Uo.

20 Az MSZMP KB ülésének jegyzőkönyve, 1958. június 6. = A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei, szerk. Soós László, jegyz. NÉMETHNÉ VÁGYI Karola, Soós László, T. VARGA György, UJVÁRY Gábor, Budapest, 1997, Magyar Országos Levéltár. Idézi: RAINER: Ötvenhat után..., i. m., 68–69.

elé kellett volna terjesztetni, azt ott megvitatni, s erre idő is lett volna bőven Hruscsov több mint egyhetes látogatása alatt. A váratlan ajánlatra Kádár – mint láttuk – azt a (valószínűleg) improvizált választ adta, hogy az ország belső helyzete ugyan már stabil, de külső fenyegetés esetén a magyar hadsereg nem lenne képes garantálni az ország biztonságát. Néhány hónappal később Hruscsov lényegében hasonlóan interpretálta a történeteket egy Mao Csetunggal folytatott beszélgetése során,²¹ így ez a forrás szovjet oldalról is megerősíti Kádár beszámolóját. Az első érv a belső stabilitásról nyilvánvalóan nem volt igaz 1958 tavaszán, utóbbi pedig nagyon gyenge és átlátszó volt, hiszen egy nyugati támadás elleni hatékony védelemre a szovjet blokk egyetlen állama sem volt képes önmagában, mégsem voltak szovjet csapatok sem a Nyugat-Németországgal határos Csehszlovákiában, sem a két NATO-szomszédval is (Törökország, Görögország) büszkélkedő Bulgáriában, Romániából pedig éppen ekkor vonták ki őket.

Jogosan merül fel a kérdés, hogy akkor vajon mi lehetett Kádár valódi motivációja? Rainer M. János szerint a magyar párt vezetője valószínűleg attól tartott, hogy a csapatkivonás nyomán olyan újabb olvadás következhetne be, amely könnyen „egy 1956-hoz hasonló helyzethez vezetne”.²² Földes György legújabb könyvében úgy véli, hogy „Kádár látott előnyöket abban, hogy ha nemcsak az ország vezetése tudja, hol húzódnak a szovjet politika tűrésvonalai, hanem a magyar társadalom is érzi azokat. Így az elnyomást éppen a nép, a közvélemény önfegyelme mérsékelheti.”²³ Megítélésünk szerint azonban Kádár valójában elsősorban jelentős gazdasági előnyökért, illetve az azokra alapozott életszínvonal-politika sikeréért áldozta fel ezt a soha vissza nem térő alkalmat, hiszen tény, hogy 1956 és 1961 között Magyarországnak a tábor többi országához képest jelentősen kevesebbet kellett költenie a hadsereg fejlesztésére.²⁴ A magyar vezetés 1956 után általában lelkesen támogatta Hruscsov leszerelési kezdeményezéseit, mert Kádár a hadsereget lényegében szükséges rossznak tartotta, s igyekezett minél kevesebbet költeni védelmi célokra. Jól tudta ugyanis, hogy a hadi kiadások növelése komolyan veszélyeztetné a társadalom pacifikálását célzó életszínvonal-politikáját. Valójában azt várta, hogy a Szovjetunió biztosítsa Magyarország védelmét, mivel a szövetségesek együttesen sem képviselnek számottevő erőt a NATO ellen.²⁵

Kádár valószínűleg úgy kalkulált, hogy a közte és Hruscsov között fennálló, különlegesen szoros kapcsolat alapján egy általa választott későbbi időpontban lesz majd lehetőség a szovjet csapatok kivonására. Majd akkor, amikor a belpolitikai helyzet megnyugtatóan stabil

21 Vladislav ZUBOK: *The Khrushchev–Mao Conversations, 31 July–3 August 1958 and 2 October 1959*, Bulletin, Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C., Issue 12/13, Fall/Winter 2001, 243–272.

22 RAINER: *Ötvenhat után...*, i. m., 69.

23 FÖLDES: *Kádár János külpolitikája...*, 1. kötet, i. m., 28.

24 Kádár János az MSZMP KB 1961. június 10-i ülésén tartott beszámolójában elmondta, hogy volt olyan év (1957), amikor Magyarország a nemzeti jövedelmének mindössze 2,7%-át fordította védelmi kiadásokra. Jelezte, hogy ez a „tarthatatlan” helyzet változni fog, 1961-ben 7,7%, a második ötéves terv során pedig évi 9–10% lesz a honvédelem részesedése. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban: MNL OL], M-KS-288. f/4./41. ö.e.

25 Lásd BÉKÉS Csaba: *Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig – Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben 1954–1967 = Múlt századi hétköznapiak – Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*, szerk. RAINER M. János, 1956-os Intézet, Budapest, 2003, 9–54.

lesz, és amikor a magyar gazdaság állapota egyszerre lesz képes fedezni az általa abszolút prioritásnak tekintett életszínvonal-politika és a jelentős védelmi költségek egy időben történő finanszírozását. Ha így volt, végzetesen elkalkulálta magát, hiszen a nemzeti érdekek érvényesítésével ellentétes döntést hozott egy olyan különleges helyzetben, amikor a gyakran emlegetett szovjet „nyomás” valójában egyértelműen a magyar társadalom érdekeit szolgálta, s ezért ennek a történelmi jelentőségű ajánlatnak az elutasításáért súlyosan elmarasztalható. Az 1956 utáni megtorlásokat követően Kádár egész regnálása alatt ez tekinthető az általa elkövetett legsúlyosabb politikai hibának.

A romániai társadalom számára a csapatkivonás korántsem hozott egyértelműen pozitív eredményeket, sőt a helyi vezetés az ily módon némileg megnövekedett mozgásterét a következő évtizedekben éppen a kommunista diktatúra elnyomó funkciójának megerősítésére használta fel. Másképpen vetődik fel azonban a kérdés Magyarország esetében. Amennyiben a szovjet csapatok kivonására itt is sor került volna 1958-ban, annak kétségtelenül nagy jelentősége lett volna a magyar társadalom számára. Mindenekelőtt erkölcsi értelemben, hiszen a *szovjet megszállás* – különösen a forradalom után – az egyik legnagyobb morális sérelem volt. Különösen azért, mert az nem következett *a priori* módon a kommunista diktatúra elviselésének kényszeréből, hiszen, mint láttuk, például 1958 és 1968 között a hat kelet-közép-európai VSZ-tagállamból csak háromban állomásoztak szovjet csapatok. Távozásuk önmagában ugyan még nem lett volna életszínvonal-növelő tényező, az ország függetlensége sem állt volna helyre ettől, de egy ilyen lépés nagymértékben javította volna az *életminőséget és a lakosság közérzetét* egy olyan kommunista országban, ahol alig két évvel korábban a társadalom elsöprő többsége követelte a szovjet csapatok távozását, s ahol a vezetés amúgy is központi kérdésnek tekintette a lakosság materiális elégedettségérzetének folytonos karbantartását. Úgy véljük, ezzel a potenciális és hosszú távra szóló nyereséggel nem vethető össze az a nem lebecsülhető, de időben is igencsak korlátozott materiális előny, ami abból adódott, hogy 1956 és 1961 között Magyarországnak a tábor többi országához képest jelentősen kevesebbet kellett költenie hadserege fejlesztésére.

A szovjet csapatok így végül nem távoztak Magyarországról, de 1958 nyarán, a romániai kivonással együtt – magyar kezdeményezésre – egy hadosztállyal csökkentették a magyarországi szovjet kontingens létszámát is. Hruscsov elutazása után Kádár ugyanis részben meggondolta magát, és a közvélemény megnyugtatása céljából felvetette, hogy egy szovjet hadosztályt vonjanak ki Magyarországról. Ennek végrehajtását eredetileg szeptemberre tervezték, végül azonban ez a romániai szovjet csapatok kivonásával együtt júliusban megtörtént.²⁶

Igazi rejtély viszont, hogy Hruscsov miért fogadta el ezt a nyilvánvalóan álságos magyarázatot, és hagyta, hogy Kádár meghiúsítsa jól felépített nagy tervét, hogy egyetlen látványos akció keretében kivonja a szovjet csapatokat az „összes” olyan országból, ahol azok állomásoztatására nem volt nemzetközileg, azaz a nyugati nagyhatalmak által is elfogadott jogalap. Paradox módon a legkézenfekvőbb magyarázat az, hogy éppen a két vezető között fennálló kivételesen szoros személyi kapcsolat miatt történt így, miközben joggal feltételezhetjük, hogy a szovjet blokk valamely más vezetőjének Hruscsov nem tett volna hasonló engedményt. További szempont, hogy a kivonás elhalasztását, akárcsak

26 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei*, 338.

Kádár, a szovjet vezető is ideiglenes döntésnek tekintette, és jó esélyt látott arra, hogy a csapatok Magyarországról történő kivonását egy későbbi alkalommal használja majd fel bizalomépítő intézkedésként a kibontakozóban lévő enyhülési folyamat előmozdítása érdekében. (Ennek valószínűségét az is erősíti, hogy a VSZ PTT 1960. februári ülésén Hruscsov – igaz, ekkor alighanem inkább csak teoretikus értelemben – felvetette a szovjet csapatok Magyarországról és Lengyelországból történő kivonásának kérdését.²⁷) Mindez egy, a szovjet blokk békés szándékainak bizonyítását célzó nagyszabású egyoldalú leszerelési kezdeményezés része volt, amelyet formálisan a VSZ PTT 1958. májusi moszkvai értekezlete hagyott jóvá.²⁸ A VSZ-tagországok ekkor összesen 119 000 fős csökkentésre tettek ígéretet. Románia 55 000 fővel, de még Albánia is, jelképesen, 1000 fővel csökkentette hadserege létszámát. A Szovjetunió már ezt közvetlenül megelőzően, az év elején bejelentett egy 300 000 fős csökkentést. Az 1956-ban szétzilálódott magyar hadsereg korabeli állapotára jellemző, hogy Magyarország volt az egyetlen állam, amelynek nevében nem jelentettek be csapatcsökkentést ezen az értekezleten.

27 Vojtech MASTNY: *Third Meeting of the PCC: 4 February, 1960*, Moscow: Editorial note, PHP honlap, 2002. Forrás: www.php.isn.ethz.ch/index.cfm. Kádár János az MSZMP KB 1960. február 12-i ülésén tartott beszámolójában ezt úgy interpretálta, hogy Hruscsov szerint a lengyelországi és magyarországi „megszálló hadseregek szerepe csökken, nem növekszik, csökken”. *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1959–1960. évi jegyzőkönyvei*, szerk. Soós László, jegyz. S. KOSZTRICZ Anna, NÉMETHNÉ VÁGYI Karola, SIMON István, Soós László, Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1999, 426.

28 A VSZ PTT 1958. májusi ülésének dokumentumait lásd a PHP honlapján: www.php.isn.ethz.ch/index.cfm. Kádár János beszámolóját a VSZ PTT üléséről lásd: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei*, 336–341.

A francia kapcsolat. Izrael fegyverkezésének főbb tendenciái az 1960-as évek elején a Belügyminisztérium II/3. (Hírszerző) Osztálya jelentései alapján

Pál István

Nem sokkal azt követően, hogy a Magyar Népköztársaság (MNK) és Izrael felvette a diplomáciai kapcsolatokat,¹ 1950. október 12-én az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) X/3. osztályának B (angol–amerikai)² alosztálya objektumdossziét nyitott Izrael katonai helyzetének áttekintésére és a vonatkozó anyagok feldolgozására.³ A katonai felderítés a Honvédelmi Minisztérium (HM) Katonapolitikai Osztályának felosztását követően a Magyar Néphadsereg Vezérkari Főnöksége Második Csoportfőnökségének (MNVK2) hatáskörébe tartozott,⁴ ám a zsidó államba 1967 előtt nem delegáltak katonai attasét,⁵ tehát a szóban forgó feladatot a politikai hírszerzésnek kellett (volna) abszolválni. Érdemi adatgyűjtésre azonban így nem került sor, mivel az ÁVH VIII., illetve az 1953-as átszervezést követően a Belügyminisztérium II. (Hírszerző) Főosztálya az 1956-os forradalom előtt a közel- és távol-keleti országokban csak a magyar külképviseleti szervek operatív védelmére koncentrált.⁶ 1957 őszén a helyzet megváltozott, hiszen Izrael volt az első szocialista tömbön kívüli állam, amely – a magyarországi zsidók kivándorlásának előmozdítása érdekében –

-
- 1 LUKÁCS András, FÜLÖP Otilia: *Hullámzó barátság. Nagyhatalmi játszmák és a magyar izraeli diplomáciai kapcsolatok*, Hetek, 2000. 05. 13. Forrás: www.hetek.hu/fokusz/200005/hullamzo_baratsag (letöltve: 2016. 02. 01.)
 - 2 TÓTH Eszter: *A politikai és gazdasági hírszerzés szervezettörténete 1945–1990 = A megtorlás szervezete – A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962 (Intézménytörténeti tanulmányok)*, szerk. CSEH Gergő Bendegúz, OKVÁTH Imre, ÁBTL – L'Harmattan, Budapest, 2013, 381–394.
 - 3 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Határozat objektumdosszié felállításáról – Budapest, 1950. X. 12., 32.
 - 4 PÁRÁCSKI István: *Kémjátszmák – Egy magyar hírszerzőtiszte emlékiratai*, Kárpátia Stúdió, Budapest, 2014, 83–88.
 - 5 Interjú Kovács Ferenc nyugállományú ezredessel, a Katonai Felderítő Szolgálat Illegális Osztályának vezetőjével (1970–1976), 2012. 09. 15.
 - 6 CSERÉNYI-ZSITÁNYI Ildikó: *A Belügyminisztérium szervezeti változásai 1953–1956 = Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezet és vezérkara 1953–1956*, szerk. GYARMATI György, PALASIK Mária, ÁBTL – L'Harmattan, Budapest, 2013, 67–70.

elismerte a Kádár-kormányt, majd nagyköveti szintre emelte a diplomáciai kapcsolatokat.⁷ A Politikai Nyomozó Főosztály ekkor – nem dokumentálható felsőbb utasításra – úgy döntött, hogy az „Izraeli Rezidentúra” a követségi első titkár, Kiss Dezső⁸ rendőr őrnagy vezetésével még az év vége előtt megkezdje hivatalos működését.⁹ A katonai vonatkozású információk gyűjtése innentől a BM II/3. (Hírszerző) Osztályra¹⁰ hárult, amely a korábbi időszakkal összevetve már több eredményt hozott – mindenekelőtt a Franciaország és Izrael közötti együttműködés vonatkozásában –, ám a megszerzett anyagok nagyobbik része az egyes ügynökök és informátorok műveleti dossziéiban maradt, ahogy például Szabó László – Hartmann Zoltán – ügyében.¹¹

A tel-avivi rezidentúra egyik biztonsággal nem azonosítható ügynöke – fedőnevén Benkő – 1958 végén több alkalommal is jelentett a Lod – Tel-Aviv¹²– polgári repülőterén működő hadiüzemről, Balogh István (Dohány Zoltán százados)¹³ azonban ezt nem terjesztette fel a Belügyminisztériumnak (a továbbiakban Központ), mivel annak valódiságát sokáig nem sikerült ellenőrizni. Az ügynök jó viszonyban volt egy ott dolgozó, Sas elnevezésű fiatal magyar mérnökkel. Sas elmondta Benkőnek, hogy „a polgári jellegű repülőtéren komoly hadi-üzem működik. A műhelyekben az izraeli légierő gépeit javítják és esetenként a gépek teljes összeszerelését is itt végzik. A repülőgép alkatrészeket külföldről kapják, amelyek légi úton érkeznek. A katonai célokat szolgáló hangárokat és műhelyeket állandóan bővítik.” A fordulat akkor következett be, amikor 1959 januárjában az 1908-ban Székesfehérváron született Deutsch Andor kérvényezte hazatérésének engedélyezését, ám nem volt hajlandó az MNK tel-avivi követségén megjelenni. Feleségének elmondása szerint Deutsch komolyan tartott attól, hogy azonnal megválnának tőle munkahelyén, ha kiderülne, hogy Magyarországra való visszatérését fontolgatja. Az asszonnyal folytatott beszélgetés hatására Deutsch február 3-án végre személyesen is felkereste Baloghot, akinek elárulta, hogy vasesztergályosként dolgozik a lodi katonai repülőgépgyárban, ahol még kb. harminc másik magyart foglalkoztattak. Az üzem elsősorban lökhajtásos repülőgépeket javított, a munkához szükséges alkatrészek zöme külföldről érkezett, de kisebb egységeket önállóan is előállítottak. Az elkészült repülőgépeket éjjel vagy hajnalban indították útnak a repülőtér kifutópályáiról. 1959. február 1-jén vagy 2-án egy új típusú, a hangsebességnél jóval gyorsabb amerikai modell – valójában

7 Kovács András: *Egy kényes ügy – Dokumentumok a magyar–izraeli titkos tárgyalásokról 1957–1961*, Múlt és Jövő, 2013/2, 103–118.

8 Életrajzok Kiss Dezső = *Főkonzulok, követek és nagykövetek*, szerk. BARÁTH Magdolna, GECSÉNYI Lajos, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2015, 202.

9 ÁBT/L: 3.2.6. – O-8-44/2/1 – OL-3/58 – Tel-avivi rezidentúra; Szervezési Dosszié – Tárgy: Izraelben végrehajtandó operatív feladatokhoz javaslat – Budapest, 1957. XII. 16., 11–13.

10 PALASIK Mária: *A BM II/3. (Hírszerző) Osztály = A megtorlás szervezete – A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962 (Intézménytörténeti tanulmányok)*, szerk. CSEH Gergő Bendegúz, OKVÁTH Imre, ÁBT/L – L'Harmattan, Budapest, 2013, 47–68.

11 ÁBT/L: 3.2.4. – K-835/1 – „Szabó László” (Hartmann Zoltán), Évkör: 1958–1960, 160.

12 Serge GROUSSARD: *The Blood of Israel. The Massacre of the Israeli Athletes The Olympics 1972*, William Morrow, New York, 1975, 130.

13 ÁBT/L: 3.2.6. – O-8-44/1/2 – OL-3/958 – Tel-avivi rezidentúra; Szervezési Dosszié – Tárgy: Hazarendeléssel kapcsolatos problémák – Jelentés, Tel-Aviv, 1960. V. 26., 68–70.

egy francia Mirage IIIC¹⁴ – érkezett, amelynek a sorozatgyártását készítették elő, a műhelyek bővítése is ezt a célt szolgálta. Balogh semmilyen kapcsolatot nem kívánt Deutschsal fenntartani, ti. Benkő nem sokkal később arról számolt be, hogy Sast „létszámfelettiként” elbocsátották. Az ügynök azonban úgy vélte, hogy ennek sokkal komolyabb oka volt, hiszen Sas Franciaországban készült letelepedni, ahová nyolc mérnököt és technikust küldtek tanulmányútra.¹⁵

1959. augusztus 15-én Tokaji Béla – Kiss Dezső rezidens¹⁶ – arról tájékoztatta a Közpon-tot: az Izraelben zajló választási kampány keretében nyilvánosságra került, hogy a Tel-Aviv és Bonn között májusban létrejött megállapodás értelmében Izrael 12 millió márka értékben 250 ezer darab tankelhárító gránátvetőt és UZI géppisztolyokat szállít a nyugatnémet hadse-reg számára.¹⁷ A tranzakció a közelmúlt szörnyűségei folytán megütközést keltett az izraeli közvéleményben, ám az ügylet katonai jelentőségét nem volt szabad alábecsülni, hiszen az egyezmény kétoldalú volt. Izrael nagy hatóerejű hadfelszerelést várt a Német Szövetségi Köztársaságtól (NSZK), amely a valóságban páncéltörő rakétákat jelentett.¹⁸ A rezidentúra értesülései szerint (Szabó által adott információk és sajtóhírek) Izrael fő fegyverszállítója Franciaország volt, különösen a légierő épült francia típusokra.¹⁹ A lodi repülőtérén elkezdődött a Fouga Magister lökhajtasos iskolagépek összeszerelése, amihez Párizs szállította a prototípusokat.²⁰ Az NSZK-val megkötött egyezmény nem zárta ki, hogy Izrael továbbra is fegyvereket kapjon Franciaországtól, Ben-Gurion és a Mapaj – Egyesült Munkáspárt²¹ – szóvivői ezt úgy magyarázták, hogy az üzletet nem egyedül Nyugat-Németországgal kötötték, hanem annak szövetségesével, Franciaországgal is. Simon Peresz hadügyi államtitkár azzal indokolta a döntést, hogy Franciaországnak és az NSZK-nak közös – vagy inkább szoros együttműködéssel jellemezhető²² – hadiipara van, amely csak a bonni kormány jóváhagyásával szállíthat fegyvert Izraelbe. Az, hogy Izrael már fegyvereket is képes exportálni, arról tanúskodott, hogy a hadianyaggyártás sokat fejlődött a korábbi évek folyamán. A politikai elit ezt nem győzte eléggé hangsúlyozni, és erről az Izraeli Nevelési és Kulturális Minisztérium röpirata igyekezett felvilágosítást adni a lakosságnak. A brosúra, amely minél inkább igyekezett a veszélyt tudatosítani, Izraelt az egyiptomi és szíriai hadseregektől fenyegetetten ábrázolta, ahol harcokcsik, lövegek és repülőgépek rajzai tűntek fel, míg a jordániai és a libanoni határon csak néhány puskával felszerelt arab szimbolizálta a kisebb veszedelmet.

14 LON NORDEN: *Fighters over Israel – The Story of the Israeli Air Force from the War of Independence to the Bekaa Valley*, Guild Publishing, London, 1991, 57–58.

15 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Tárgy: A lodi polgári repülőtérén működő katonai üzem – Jelentés, Tel-Aviv, 1959. II. 14., 33–34.

16 ÁBTL: 3.2.6. – O-8-44/2/1 – OL-3/58 – Tel-avivi Rezidentúra – Szervezési Dosszié – Tárgy: Izraelben végrehajtandó operatív feladatokhoz – Javaslat, Budapest, 1957. XII. 16., 11–13.

17 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Tárgy: Az izraeli fegyvergyártás fejlődése – Jelentés, Tel-Aviv, 1959. VIII. 15., 36.

18 George LAVY: *Gerrmany and Israel – Moral Debt and National Interest*, Frank Cass, New York, 1996, 49–57.

19 Jean LACOUTURE: *De Gaulle – The Ruler 1945–1970*, W. W. Norton, New York, 1992., 435.

20 Shlomo ALONI: *Arab – Israeli Air Wars 1947–1982*, Osprey Publishing, Oxford, 2001, 44–51.

21 Martin GILBERT: *Izrael története*, Pannonica, Budapest, 2000, 235–237.

22 Anthony SAMPSON: *The Arms Bazaar. The Companies, The Dealers, The Bribes: From Vickers to Lockheed*, Hodder and Stoughton, London, 1977, 126–127.

A zsidó állam lakói békés – csak botokkal felfegyverkezett – pásztorokként és mezőgazdasági munkásokként szerepeltek. A felirat pedig: 951 km határ, 4 ellenséges szomszéd, 2 millió a 40 millióval szemben. A bevezető rész azt tárgyalta, hogy a bibliai időkhöz hasonlóan ma is szükség van arra, hogy megvédjék a területüket a szomszédoktól, hiszen az arab világ elpusztítandó idegen testként tekint a zsidó államra. A pamflet ezután azt magyarázza, hogy a katonai nevelés szervezete – Náhál (Úttörő Harcos Ifjúság)²³ – három feladatot old meg azzal, hogy a fiatalokat a határszéli kibucokban való letelepedésre ösztönzi: határvédelmi, mezőgazdasági és katonai feladatok ellátása. A következő leírás arról szól, hogy a Biztonsági Szolgálati Törvény minden 18 és 49 éves felnőtt lakosra vonatkozik, akiket hat mozgósítási hivatal tart nyilván.²⁴ A *Fegyverutánpótlás* című fejezet azzal foglalkozott, hogy az izraeli hadsereg fegyverzete korábban nem volt kielégítő, hiszen a beszerzés komoly nehézségekbe ütközött. A mandátumi időszak lejártával a Közel-Keletre érvényes fegyverszállítási embargo főleg Izraelt gátolta a felkészülésben, míg az arab országokba özönlött a hadfelszerelés. Az Izraeli Biztonsági Minisztérium hatalmas erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy fegyverekhez jusson, ami eleinte ügynökökön keresztül bonyolódott, ám ezen az úton jobbra csak a második világháborúból visszamaradt felszerelést sikerült megszerezni.²⁵ Az első hivatalos delegációk csak 1952-ben indultak útjukra, hogy a különböző országok kormányaival és privát vállalkozókkal kössenek szerződést. Az új eszközök – lökhajtásos repülőgépek, torpedórombolók, harckocsik, modern lövegek és elektromos felszerelések – igen drágák voltak, de jelentősen megnövelték az izraeli hadsereg ütőképességét. A fegyvervásárlások mértéke különösen a sínai hadjárat idején rúgott az egekig, ám ez tette képessé a zsidó államot, hogy eredményesen megküzdjön a szovjet fegyverekkel felszerelt egyiptomi hadsereg ellen.²⁶ Az újabb szekció az izraeli fegyvergyártásról és -exportról szól: leírja, hogy Izrael már lőszerket, rakétákat, aknákat, bombákat, könnyűfegyvereket és alkatrészeket is gyárt, miközben a BEDEK repüléstudományi intézet – az Israeli Aircraft Industries elődszervezete – modern repülőgépeket épít és javít.²⁷ A cikk a hadsereg tudományos és kutató osztályának hasznos működését méltatja, de megemlíti az utánpótlási és az építési osztályt is, amely stratégiai utakat, repülőtereket és raktárakat hoz létre. A következő fejezet arról értekezik, hogy milyen erőfeszítéseket tesz a Biztonsági Minisztérium annak érdekében, hogy egy esetleges háborús veszély esetére megszervezze az ipar, a közlekedés és az élelmezés mobilizálását. A minisztériumnak az is fontos feladata volt, hogy zsidó lakossággal telepítse be az arabok által sűrűn lakott Galileát. A röpirat azzal ér véget, hogy az ország biztonsága érdekében az izraeli polgár szívesen vállalja a terheket, amelyek nemcsak az adókban, hanem a katonai szolgálatban is megmutatkoznak. A rezidens mindebből arra következtetett, hogy az arab államokkal szembeni erőpolitika mögött tekintélyes bázis áll, amely a viszonylag erős

23 GILBERT: *Izrael...*, i. m., 321–322.

24 ÁBTLL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Tárgy: Az izraeli fegyvergyártás fejlődése – Jelentés, Tel-Aviv, 1959. VIII. 15., 36–37.

25 Arnold KRAMMER: *The Forgotten Friendship. Israel and the Soviet Bloc, 1947–53*, Illinois University Press, Chicago, 1974, 54–72.

26 NORDEN: *Fighters over...*, i. m., 31–52.

27 Bill NORTON: *Air War on the Edge. A History of the Israeli Air Force and its Aircraft Since 1947*, Midland Publishing, Hinkley, 2004, 180–186.

hadiiparon és hadseregen nyugszik. A haderőnek ugyanakkor már arra is volt kapacitása, hogy Ghánában repülőtisztai és tengerészeti iskolát állítson fel az ottani haderő kiképzésére.²⁸

Mindezzel egy időben egy újabb hazatérő jelentkezett, akitől a katonai objektumok elhelyezkedése dolgában sikerült információt szerezni. Az 1904-ben Karcagon született Sebők Jenő arról számolt be Balognak, hogy sokáig nem tudott elhelyezkedni, mert bár lett volna munkalehetőség egy Jeruzsálem melletti fegyvergyárban, nem volt megfelelő ajánlója. A szóban forgó objektum Jeruzsálemtől autóbusszal 17 percnyi távolságra, a jeruzsálemi útról Ein Karem és Sheeva felé elágazó útszakaszok között fekvő arab falu mögött található, erdős hegyoldalban. Sebők elmondása alapján az üzemben főleg UZI géppisztolyokat gyártottak, jórészt nyugatnémet megrendelésre. Mindezt a gyárban dolgozó ismerőstől, Goldstein Imrétől sikerült megtudnia. A kb. 55 éves Goldstein 1947 folyamán K-útlevéllel érkezett Palesztinába, öccse – aki egy évvel később illegálisan hagyta el Magyarországot – az izraeli hadsereg tisztjeként szolgált. Goldsteinnek volt még egy magyar származású kollégája, Hönig, aki azonban túlzott alkoholfogyasztása miatt elvesztette állását. Sebők arra is felhívta a figyelmet, hogy a Jemin Mose nevű lakóterületről a Cion-hegyre egy betonalagút vezet a jordán határ irányába. A teteje virágágyásokkal volt álcázva, s ezért csak közelről lehetett észrevenni, így feltűnés nélkül lehetett rajta keresztül komoly erőket felvonultatni. Jeruzsálemben az „Eged” autóbusz végállomásától a Katanom felé vezető úton, a tizedik megállótól jobbra, a Smuel Klein utca 5. szám alatti ház mögötti területen egy hatalmas lőszerraktár helyezkedett el, amit még az angolok építettek, de már átasett egy nagyszabású korszerűsítésen. Balogh az utóbbi két aspektusnak személyesen is utánajárt.²⁹ Néhány nappal 1959 karácsonya előtt a követség titkos munkatársa – fedőnevén Bárány (Vermes Róbert)³⁰ – egy olyan összejövételre volt hivatalos, amelyen katonák is részt vettek. Vermes Róbert már épp távozni készült, amikor észrevette, hogy az egyik sarokban négy fiatalember fotókat nézeget. A fényképeket, amelyeken néger nők és katonák tűntek fel, egy őrmesteri rangban lévő tartalékos mutogatta, aki egyébiránt elég jól beszélt angolul. Vermes rákérdezett, hogy hol készültek a fotók, a válasz azonban meglepte, hiszen nem tudta felfogni, hogy az izraeli katonák mit kerestek Afrikában. Bárány megjegyezte, hogy romantikus kiküldetés lehetett, az őrmester azonban elárulta, hogy rakétakiképzésen volt. Az egysége éjjel-nappal gyakorlatozott, a négy hónap alatt mindössze egyszer voltak a faluban, ahol a fotók készültek, akkor is teherautókkal, zárt alakulatban. Míg az izraeliek a helyi nőkkel szórakoztak, francia katonai rendőrök örködték a bejáratnál. Bárány ekkor azzal a katonával kezdett társalogni, aki beszélt magyarul, megjegyezvén, hogy milyen jó az izraeli ifjúságnak, hogy bejárja Afrikát. A katona ekkor elismerte, hogy mehetett volna, hiszen a haderő önkénteseket toborzott, de letett róla, mert háború esetén a rakétásokat érné az első csapás. Az egyik barátja is részt vett a kiképzésen, de sokat panaszkodott. A felkészítés során nem írhattak és nem kaphattak levelet, a fegyelem rendkívül szigorú volt, és összesen 2-3 alkalommal, csakis zárt alakulatban hagyhatták el a tábor. S világot sem láthattak, mert a csoport este

28 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Tárgy: Az izraeli fegyvergyártás fejlődése – Jelentés, Tel-Aviv, 1959. VIII. 15., 36–39.

29 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Tárgy: Katonai objektumokról beszerzett információk – Jelentés, Tel-Aviv, 1959. IX. 21., 42–43.

30 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) – 3.2.1. – BT-903 – Bárány (Vermes Róbert) – Évkör, 1959–1964, 60.

repült Izraelből Franciaországba, ahol az egész napot egy repülőtéri barakkban töltötték. A következő este továbbindultak Sidi Bel Abbes észak-afrikai városba, majd két napig ott is egy katonai táborban várakoztak. Onnan lökhajtásos csapatszállító géppel utaztak tovább, amely kétórányi repülést követően landolt, végül helikopterekkel vitték őket a támaszpontra. A csoport tagjai azóta sem szereztek tudomást arról, hogy hol tartózkodtak, csak azt hallották, hogy a rakétabázis kb. 150 km-re, délre van egy nagy afrikai tótól. Bárány értetlenkedett, hogy miért kellett emiatt Afrikába menni, mire a katona fölényesen rávágta, hogy a sűrűn lakott Franciaországban nem lehet – az MD 660-as, a Luz és a Jericho elődje³¹ – rövid és közép hatósugarú rakétákkal gyakorlatozni. Tokaji szerint a Francia Egyenlítői Afrikában lévő Csád-tóról lehetett szó, majd hozzátette: az, hogy francia területen izraeli katonákat képeznek ki rakéták kezelésére, azt bizonyítja, hogy az izraeli hadsereg rövid és közepes hatótávolságú rakétákkal lesz felszerelve (a Szabó jelentéseiben említett rakéták is francia eredetűek). A fentiekkel kapcsolatba lehetett hozni Vermes beszélgetését egy Wagner Tamás nevű tartalékos törzsőrmesterrel, aki minden évben kéthónapos továbbképzésen vett részt. Wagner kijelentette: „*Gondoskodás történik arra nézve, hogy az arabok tömegfölénye a jövőben ne legyen veszélyes.*”³² Igaz, a legutóbbi mozgósítás alkalmával hét hónapot töltött a hadseregben, amely több volt egyszerű hadgyakorlatnál, hiszen az ún. „A” raktárakból kapták a felszerelést. Ugyanekkor történeteket mesélt egy újfajta lángszóróról, amely a régebbiekkel összevetve jóval nagyobb hatást képes kifejteni.³³ Mindazonáltal nagyon valószínű, hogy Bárány kizárólag felszínes információkhoz jutott, ugyanis az átlag izraeli hiába ismer számtalan hadititkot, ezekről pusztán közvetlen baráti körével hajlandó társalogni. Amint egy ismeretlen ember tanúsít érdeklődést, azonnal elzárkózik a beszélgetés elől.³⁴

A rezidentúra 1960 februárjában úgy értesült helybeli kapcsolataitól, hogy az ország déli részén fekvő Negev-sivatagban nagyszabású építkezés folyik, amely nagy valószínűséggel rakétakilövő bázis lesz, miközben a hadseregbe franciául tudó személyeket toboroznak. A megbízható, de nem ellenőrzött forrásból érkezett tájékoztatás megerősítette az izraeli rakétaprogramról szóló híreszteléseket, egyben igazolta azt a feltevést, hogy a franciák képezik ki az izraeli katonákat a rakéták használatára.³⁵ Ekkor valójában már az izraeli atomreaktor építéséről volt szó, amelyről ugyan nem tájékoztatták a közvéleményt, az Egyesült Államok viszont már a kivitelezés elindítása előtt tudott róla. A hivatalos kommuniké szerint az U–2-es kémrepülőgéppel, nagy magasságból derítették fel az építkezést,³⁶ azonban a nyolc éve elhunyt Lampel Lapid Tamás újságíró – később Ariel Sharon kormányának igazságügyi

31 Dan RAVIN, Yossi MELMAN: *Every Spy is a Prince. The Complete History of Israeli Intelligence Community*, Houghton Mifflin, Boston, 1992, 201–202.

32 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Tárgy: Információ egy francia rakétabázisról – Jelentés, Tel-Aviv, 1960. I. 8., 44–45.

33 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Tárgy: Információ az izraeli mozgósítással kapcsolatban – Jelentés, Tel-Aviv, 1960. III. 12., 48.

34 Michael BAR-ZOHAR: *Spies in the Promised Land. Iser Harel and the Israeli Secret Service*, Houghton Mifflin, Boston, 1972, 167–168.

35 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – 63/T – 840/60 – Tájékoztató jelentés: Az épülő izraeli rakétatámaszpontról, Budapest, 1960. II. 20., 47.

36 Warren BASS: *Support Any Friend. Kennedy's Middle East and the Making of the U. S. – Israeli Alliance*. Oxford University Press, Oxford, 2003, 191–192.

minisztere³⁷ – rámutatott, hogy ehhez nem volt szükség a berepülésre. Az Egyesült Államok két okból hozta nyilvánosságra az izraeli atomreaktor titkát. Kennedy elnök az új közel-keleti politika nyitányának szánta a közeli jövőre tervezett kerekasztal-konferenciát az arab–izraeli ellentétek legalább részleges enyhítése – mindenekelőtt Nasszer megbékítése³⁸ – céljából. Az arabok viszont nem kívántak tárgyalni, az amerikai elnök ezért Izrael atomprogramjával akart rájuk ijesztetni, miközben azt is demonstrálni akarta, hogy nem Izrael-barát. Az amerikai terveket ugyanakkor jelentősen gátolta, hogy a Szovjetunió nagy tételben szállított fegyvert a Közel-Keletre, mindenekelőtt Nasszernek.³⁹ A hivatalos körökben úgy esett szó a reaktorról, mint ami képes lesz az atomfegyver gyártásához szükséges anyagok előállítására. Az építkezés befejezését három-négy évvel későbbre tervezték. A jelentés szerint az atommáglya helye ismeretlen, bár egyes értesülések Beér-Sevától délre, a Vörös-tenger irányába helyezik, a Sodomi Vegyiművektől négy-öt km-nyi távolságra. Ezt az ismeretlen Vági a Fejlesztési Minisztérium által szervezett túra alkalmával következette ki, majd Grünwald István építésvezető elmondása is alátámasztotta. Az építmény teljes egészében vasbetonból készült, a magassága 60 méter volt, amelyből 30 a föld alatt helyezkedett el. Darvas-Pesti Gyula rendőr őrnagy, 1960 és 1964 között tel-avivi rezidens⁴⁰ ezt az atomreaktor helyszínéként azonosította.⁴¹

Egy hónappal később Péter Sándor (Iglói Pál)⁴² megerősítette, hogy a Negev-sivatagban a Dimona nevű falutól keleti irányában, kb. 12 km-re, a Sedom felé vezető országút bal oldalán épül az izraeli atomreaktor. A rezidentúra – teljes mértékben helytálló⁴³ – adatai szerint a munkálat több tíz négyzetkilométeres területen zajlott francia szakemberek irányításával. A kivitelezést elsősorban francia cégek bonyolították, de abban izraeli vállalkozások is részt vettek. A munkaterülettől nagy távolságban drótkerítést húztak fel, amelyen belül úgy helyezték el a figyelőtoronyokat, hogy az őrség az egész területet ellenőrzés alatt tarthassa. Az építkezés több, számozott zónára oszlott. Az övezetek közötti illetéktelen mozgások megakadályozása érdekében a dolgozók mindegyike egy feltűnő helyen elhelyezett, tenyér-nagyságú azonosító számot viselt. Akinek feltétlenül át kellett menni a számára tilalmas munkaterületre, az állambiztonság emberei automatikusan nyilvántartásba vették. Az őrzést végző egységek tagjai katonai egyenruhában adták a szolgálatot, de még ők is csupán a kijelölt körletben tartózkodhattak. Az építkezés teljes területén csak néhány megbízható személy járhatott, ugyanakkor több olyan rész is akadt, ahová a munkások közül sem engedtek akárkit dolgozni. A munkavállalókat a zónák szerint a környező falvakban szállásolták el, ahonnan

37 SHIRI Zsuzsa: *Elhunyt Tomi Lapid*, Népszabadság, 2008. 06. 02. Forrás: <http://nol.hu/archivum/archiv-493960-293355> (letöltve: 2016. 02. 10.)

38 MAGYARICS Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2000, 366–371.

39 K. Jason DUNCAN: *John F. Kennedy. The Spirit of Cold War Liberalism*, Routledge, New York, 2014, 121–122.

40 ÁBTL: 3.2.6. – O-44/1/2 – 3/958 – Tel-avivi rezidentúra – Szervezési Dosszié – Dolgozó, 104/1–2.

41 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Tárgy: Tájékoztató jelentés az új izraeli atomreaktorról. – JELENTÉS. Tel – Aviv, 1961. I. 11., 53–54.

42 ÁBTL: 3.2.6. – O-44/1/2 – 3/958 – Tel-avivi rezidentúra – Szervezési Dosszié – Operatív helyzetem a rezidentúrán, Budapest, 1961. VIII. 22., 116–119.

43 Avner COHEN: *Israel and the Bomb*, Columbia University Press, New York, 1998, 57–79.

gépkocsikkal szállították őket a helyszínre. Egy kőműves brigádvezető 7–800 lírát (fontot) keresett havonta, viszont minden résztvevő állandó kontroll alatt állt. Igloi értesülései szerint mindazokat, akikről az Állambiztonsági Szolgálat kiderítette, hogy haladó gondolkodású – vagy voltak ilyen jellegű megnyilvánulásai –, azonnal elbocsátották.⁴⁴ Erre azonban már csak azért sem akadt túl sok példa, mert az előzetes szűrés rendkívül szigorú volt. Az Izraeli Kommunista Párt egykori tagjait és mindazokat, akiknek rokonsága a vasfüggöny mögött élt, eleve kitiltották az építkezés területéről.⁴⁵ A Sin Bét – az izraeli kémelhárítás⁴⁶ – műszakilag is felügyelte az építkezést, amihez megfelelő szakembergárdával is rendelkezett. Az ellenőrök időről időre megjelentek az egyes fázisoknál, és megvizsgálták, hogy a betont az előírás szerint keverték-e vagy hogy valóban az előírt gömbvasat helyezték-e el a betonfalakba és gerendákba. A legkisebb mulasztást is nagyon szigorúan büntették. A munkások többsége nem volt tisztában azzal, hogy milyen építkezésen dolgozik: úgy tudták, hogy egy Izrael szempontjából fontos erőművet építenek. Az értesülés a Magyar fedőnév kapcsolattól származott, amelyből csak az építkezésre vonatkozó részleteket sikerült ellenőrizni.⁴⁷

1962 első napjaiban a rezidens arra hívta fel a Központ figyelmét, hogy a szilveszteri újságok egyöntetűen tudni vélték, hogy Méir Ámit (1921–2009) személyében új vezető került a katonai hírszerzés (AMAN) élére.⁴⁸ 1961 végén a vezérkarban is fontos változások történtek, több olyan tiszt jutott pozícióba, aki külföldön – USA, Nagy-Britannia – végzett katonai iskolát.⁴⁹ Egy héttel később az ellenzéki pártok interpellációja nyomán a Kneszet ugyan foglalkozott az arabok lakta területeken érvényben lévő katonai kormányzat megszüntetésével, ám a Mapáj javaslatára az ügyet levették a napirendről. Darvas kapcsolataitól azt az egyöntetű véleményt hallotta, hogy a felvetés nem elhanyagolható társadalmi támogatottsága ellenére a katonai igazgatás nem szűnik meg belátható időn belül. Már csak azért sem, mert a Mapáj részéről minden erre irányuló kísérletet egyszerű parlamenti többséggel leszavaztak, mondván, az arab országokkal pusztán fegyverszünet van érvényben, így biztonsági megfontolásokból fenn kell tartani a mozgáskorlátozásokat. A hadvezetés abból indult ki, hogy az arab lakosság együttműködik a szomszédok hírszerzőszolgálatával, amit csak a fokozott ellenőrzésükkel lehet megakadályozni. Éppen emiatt nem tekintették egyenrangúnak őket a többi állampolgárral, mert azonos jogok mellett olyan pozíciókra is igényt tarthatnának, amelyet biztonsági okokból nem tölthettek be. A Mapáj az elképzelést a kommunista párt arab lakosság megnyerésére irányuló manőverének tekintette, így az Izraeli Kommunista Pártot nem vonták be az ügy megtárgyalásba, pedig a Mapáj kivételével a pártok a katonai

44 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – 63/T – 840/60 – Tájékoztató jelentés, Tel-Aviv, 1961. II. 10., 49–50.

45 Seymour M. Hersh: *The Samson Option. Israel, America and the Bomb*, Faber and Faber, New York, 1991, 60–63.

46 Eitan GLASER: *Founding of the Israeli Security Agency = Israel's Silent Defender – An Inside Look at Sixty Years of Israeli Intelligence*, ed. Gilboa AMOS, Lapid EPHRAIM, Geffen Publishing House, Jerusalem, 2012, 37–45.

47 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – 63/T – 840/60 – Tájékoztató jelentés, Tel-Aviv, 1961. II. 10., 50.

48 Ian BLACK, Benny MORRIS: *Israel's Secret Wars – A History of the Israeli Intelligence Services*, Grove Press, New York, 1991, 192–193.

49 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Tárgy: A katonai hírszerzés új vezetője – Jelentés, Tel-Aviv, 1962. I. 3., 56.

igazgatás eltörléséről beszéltek választási programjukban.⁵⁰ A rezidens értesülése hosszú távon már nem állta ki az idők próbáját, ti. David Ben-Gurion miniszterelnök már 1962-ben mentesítette a drúzokat a rájuk vonatkozó korlátozások alól, majd utóda, Lévi Eskol néhány újabb engedményt követően 1966-ban megszüntette az arab lakta területeken az állandó jellelű katonai közigazgatást.⁵¹ Az arabok szabad mozgása a Negev-sivatagban volt a legkevésbé kívánatos, mivel a kormányfő véglegesen úgy döntött, hogy oda helyezik át a kiképzőtáborokat és egyéb védelmi létesítményeket. Ezt egyrészt biztonsági megfontolások indokolták, másrészt Ben-Gurion terve, aki a katonai objektumok körül akart új településeket létrehozni.

1961 decemberében a Negev területén hadgyakorlatok folytak, a hadvezetés próbariasztást hajtott végre az egységeknél. A behívottak többsége négy-öt nappal később hazatérhetett, azonban a páncélos és ejtőernyős alakulatok tagjai jóval tovább maradtak bent, sőt egy részük a libanoni események miatt még mindig készültségben állt. A vezérkari főnök ugyanakkor kijelentette: nem fognak visszariadni attól, hogy megelőzzék az arab országok esetleges támadását, ugyanakkor arra is rámutatott, hogy a zsidó állam biztonságát jelentősen növelné, ha határos lenne Törökországgal. A tábornoki karral összhangban úgy vélte, a kormánynak mindent el kell követnie egy olyan határvonal érdekében, amely mentén Izraellel baráti viszonyban lévő államok vannak.⁵² A szóban forgó megjegyzés viszont óhatatlanul tovább növelte az Izraellel szembeni arab bizalmatlanságot, hiszen ez az akkortájt még jóval markánsabban élő, a bibliai határok helyreállítása iránt elkötelezett „Nagy-Izrael” koncepció hivatalos jellegét sugallta.⁵³ A következő hónap elején John Fitzgerald Kennedy megerősítette, hogy az amerikai zsidó ifjúságból két hadosztályt kell felállítani, majd Izraelbe kell őket küldeni a kétéves katonai szolgálat letöltésére. Az amerikai elnök ezt Lévi Eskol pénzügyminiszter washingtoni látogatásával egy időben mondta, amikor Izrael védelmének kérdése is felvetődött. Az első csoportok érkezésének időpontjáról még nem érkezett hír, azonban ez még 1962 folyamán várható volt. A szóban forgó amerikai állampolgárok a hivatalos indoklás szerint különböző kibucokban dolgoztak, valójában a kiképzésen vettek részt.⁵⁴ Ezzel párhuzamosan több fiatal izraeli katonatiszt utazott Párizsba továbbképzésre, miután Tel-Aviv főleg a franciáktól vásárolt fegyvert, ám hadseregének technikai felkészültsége elmaradt a kívánatostól. A francia hadügyminisztérium ezért lehetőséget adott arra, hogy kiképezzék azon csapattiszteket, akik majd a sorállomány betanítását végzik otthon. A delegáció tagjai Párizsban a NATO tisztjeivel is érintkeztek, ahonnan Monacóba jártak szórakozni. Bár Izrael nem volt tagja a NATO-nak, mégis lehetőséget kapott egyes hadgyakorlatok megtekintésére. Megbízható források szerint a külföldön tanult tisztek aránya elég magas volt, amit a továbbiakban is növelni szerettek volna, főleg a NATO-országokban.⁵⁵

50 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Tárgy: A katonai kormányzat megszüntetésére irányuló törekvés – Tájékoztató jelentés, Tel-Aviv, 1962. I. 10., 57–58.

51 GILBERT: *Izrael...*, i. m., 323–329.

52 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Tárgy: Katonai kiképző táborok létesítése a Negevben – Tájékoztató jelentés, Tel-Aviv, 1962. I. 10., 59.

53 Daniel PIPES: *The Hidden Hand: Middle East Fears of Conspiracy*, St. Martin's Press, New York, 1998., 50.

54 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Tárgy: USA-ban élő zsidó fiatalok izraeli kiképzése – Tájékoztató jelentés, Tel-Aviv, 1962. II. 5., 60.

55 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Tárgy: Izraeli katonák NATO-kiképzése – Tájékoztató jelentés, Tel-Aviv, 1962. II. 6., 61.

1962 októberében viszont megállapodás jött létre az Amerikai Egyesült Államok és Izrael kormánya között, aminek értelmében Washington légharító rakétákkal látta el az izraeli haderőt.⁵⁶ A rezidentúra kapcsolata – fedőnéven Riporter (Georg Zeev Barth)⁵⁷ – úgy vélte, hogy a légvédelmi fegyverzet jóvoltából Izrael bizonyos értelemben fölénybe kerül, és amint a nemzetközi helyzet is alkalmas lesz rá, visszavág Szíriának a Kineret vonalán elkövetett provokációkért. Izrael ugyanis nem engedhette meg magának, hogy szemet hunyjon Szíria provokációi felett, mivel így munícióval szolgált az egész arab világnak az Izrael-ellenes akciókhoz. Riporter állításai nem nyertek hivatalos megerősítést, a katonai vezetők és politikusok élesebbé váló nyilatkozatainak fényében mégis valószínűnek tűntek.⁵⁸ A helyi sajtóban a Hawk-típusú rakétákat Kennedy legnagyobb úrvénki ajándékként kommunikálták, amit a közvélemény az arab bombázógépek elrettentéseként értékelte.⁵⁹ Egri Pál (Kovács Sándor)⁶⁰ a fegyverszállítást egyértelműen az USA közel-keleti térnyeréseként aposztrofálta. „*Bár különös hadászati értékkel nem bírnak a rakéták, arra azonban mégis jók, hogy a feszültséget növeljék ebben a körzetben, és egy esetleges akció kirobbantása esetén az USA Izrael nevében és mögött új hadállások szerzésére próbálkozzon a Közel-Keleten*”.⁶¹ Mindezen értesítéseket a Belügyminisztérium továbbította a katonai társszerv felé, amely a továbbiakban is kérte a katonai vonatkozású anyagok megosztását. A Központ a rezidentúra feladatának nevezte, hogy a társadalmi kapcsolatok, valamint a konzulátusra és a követségre bejáró személyekkel való beszélgetés során törekedjenek katonai természetű információk megszerzésére. Igaz, más, nagyobb elfoglaltságot igénylő intézkedést ez ügyben nem tehettek, és személyes felderítést sem végezhettek.⁶² Az ügyet a BM III/I-1 (Közel-Keleti) alosztály kezelte, mondván, továbbra is kerültek hozzájuk katonai vonatkozású információk.⁶³ Az 1959-től 1962 végéig készült érdekesebb jelentésekből az MNVK 2. Csoportfőnökség számára összefoglaló jelentés készült,⁶⁴ végül 1964 augusztusában Kovács Zoltán rendőr őrnagy és Tóth Endre alosztályvezető⁶⁵ azzal zárta le a dossziét, hogy a BM III/I. Csoportfőnöksége Izrael ellen nem folytat katonai hírszerzést.⁶⁶

56 Herbert M. DRUKS: *John F. Kennedy and Israel*, Praeger Security International, London, 2005, 43–44.

57 ÁBTL: 3.2.4. – K-752 – [„Riporter”] (George Zeev Barth), Évkör: 1959–1963, 66.

58 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Tárgy: Légharító rakéták vásárlása – Információs jelentés, Tel-Aviv, 1962. X. 10., 62.

59 Owen L. SIRRS: *Nasser and the Missile Age in the Middle East*, Routledge, New York, 2006, 105–107.

60 ÁBTL: 3.2.6. – O-44/1/2 – 3/958 – Tel-avivi rezidentúra – Szervezési Dosszié – IX/3. sz. utasítás „I”-től Darvas elvtársnak!, Tel-Aviv – Tárgy: Személyes probléma – Budapest, 1962. IX. 1., 190–191.

61 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Tárgy: Légharító rakéták vásárlása – Tájékoztató jelentés, Tel-Aviv, 1962. 10. 13., 62.

62 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – II/24. I. sz. utasítás – Darvas elvtársnak! Tel-Aviv – Tárgy: Katonai vonatkozású információk szerzése, Budapest, 1963. II. 6., 65.

63 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Határozat, Budapest, 1963. IV. 30., 68.

64 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – BM III/I. Csfség 1. alosztály – Feljegyzés, Budapest, 1963. V. 3., 68.

65 ÁBTL: 2.8.1. – BM Központi Fogyaték 11466 – 973/94 – 770. – B. Tóth Endre 1926, Gutfreund Borbála, 33.

66 ÁBTL: 3.2.5. – O-8-040-15-10888 – Izrael katonai helyzete – Határozat, Budapest, 1964. VIII. 3. 69.

Mélyfúrások a Bem téren¹ (valamint a Nádor utcában és a Dísz téren).² Három magyar külügyminiszter vázlatos portréja

Tóth Norbert

Írásomban három magyar külügyminisztert kívánok bemutatni, a címben is jelzett *vázlatos* módon. Alapvetően nem az a célom, hogy a néhai állami vezetők életének jelentősebb és lehetőleg külügyi relevanciájú tetteit ismertetve demonstráljam a „külpolitikacsinalásban” játszott szerepüket, sokkal inkább szeretném az érintett miniszterek személyiségét megvilágítva megmutatni azt, hogy „milyen emberek” irányították a magyar külügyi igazgatást az állam életének egy-egy jelentősebb szakaszában.³ Munkám során emiatt elsősorban memoárokat használtam fel, az érintettek vagy éppenséggel környezetükben élők visszaemlékezéseit. Szövegem így természetesen nem történelemtudományi szakmunka, ekkora kockázatot amúgy sem mertem volna vállalni.

Batthyány Kázmér

Magyarország első külügyminisztere és – egyebek mellett⁴ – a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kara által alapított elismerés, a *Batthyány Kázmér-emléktoll* névadója. Az 1830-as évekig a magyar nyelvet nem is ismerő és

- 1 A Külgazdasági és Külügyminisztérium központi épületegyüttese a Bem rakpart 47. szám alatt található, főbejárata ugyanakkor a Bem térről nyílik.
- 2 A Nádor utca 22. szám alatt rendezkedett be 1849-ben az első magyar külügyminisztérium. A két világháború között a Dísz tér 1–2., míg 1945 után egy rövid Szabadság téri kitérőt követően a Bem rakpart 47. szám alá költözött a „külügyi hivatal”, amelynek központi épületegyüttese ma is itt található.
- 3 Batthyány Kázmér mellett több érv is szól. Egyrészt ő volt Magyarország első, valóban külügyminiszternek tekinthető tárcavezetője, másrészt rendkívül nehéz, válságos időszak, a szabadságharc utolsó néhány hónapja jutott osztályrészül. Kánya Kálmán viszont a két világháború grand old manjeként még a Ballhausplatzon tanulta meg a szakmát, de már a Dísz téren teljesedett ki szakmai értelemben. Végül Puja Frigyes, mint az eddig második leghosszabb ideig szolgáló külügyminiszter (ebbeli minőségében csak elődje, Péter János előzi meg), a hidegháború enyhülési időszakában irányíthatta a hazai külügyi adminisztrációt.
- 4 Emellett Batthyány Kázmér nevét gimnázium (Szigetszentmiklós), általános iskola (Siklós), kórház (Kisbér) és közalapítvány (Bicske) is viseli.

azt tökéletesen soha nem elsajátító⁵ németújvári gróf Batthyány Kázmér a hazának jeles képviselőket adó főrendi Batthyány családban született 1807. június havában,⁶ Pozsonyban. Édesapja gróf Batthyány Antal József császári és királyi kamarás, anyja pedig a szintén grófi címmel rendelkező, osztrák származású Roggendorf Cecília (Cecilia von Roggendorf) volt. Kázmér a későbbi első magyar felelős kormány vezetőjének, Batthyány Lajosnak csak távoli rokona volt.⁷ A későbbi külügyminiszter hétéves korában elvesztette édesanyját. Apja ettől kezdve szinte folyamatosan külföldön tartózkodott vele és testvéreivel. A gyerekek csak felnőtt korukban tanultak meg magyarul, nevelésük valószínűleg családi körben zajlott.⁸ A gyermekévek színtere főképpen Milánó, Bécs, Károlyváros, valamint a családi birtokok voltak. Fiatalkorában bejárta egész Európát, ahol magába szívta korának eszméit és különösen az angol polgári demokrácia gyakorolt rá mély benyomást.⁹ Miután az 1830-as évek második felében hazatért, belevetette magát a közéletbe. Részt vett az 1839–40-es és az 1843–44-es országgyűléseken mint a főrendi tábla reformellenzékének egyik vezérszónoka, idővel mind jobban radikalizálódott.¹⁰ A gróf 1838-ban megismerkedett Nagy Károllyal, és az akkor már országszerte ismert tudós csillagász-matematikust bicskei jószágigazgatójának nevezte ki. Nagy Károly ismertette össze Kázmért Vörösmarty Mihállyal, szintűgy ő tanította meg magyarul,¹¹ és általa ismerkedett meg Széchenyi, Wesselényi és Kossuth nézeteivel. A pénzszűkében lévő Vörösmartynak mányi birtokából két jobbágytelket – mások szerint hét maradványtelket¹² – ajándékozott, amelyet nem sokkal később évi négyszáz forint évjáradékot folyósítva visszaváltott tőle.¹³ Batthyány fokozatosan Kossuth Lajos eszméinek hatása alá került. A későbbi kormányzó-elnök 1844-ben rávette a jó gyakorlati érzékkel és szervezőkészséggel rendelkező¹⁴ Kázmért arra, hogy a magyar ipar védelmét zászlajára tűző Védegylet elnöke legyen. Ezt a pozíciót 1846-ig töltötte be, ezzel párhuzamosan 1845-től a Vukovár–Fiumei Vasút Építésére Egyesült Társaság elnöki tisztjét is ellátta és másodelnöke lett a Gyáralapító Társaságnak.¹⁵ A bőkezű mecénásként – az arisztokrácia köreiből a „tékozló” jelzővel is illetett¹⁶ – ismert, igazi reformkori politikus főúr magánélete kalandosan

5 *Magyarországi és erdélyi urak* – Pálffy János emlékezései, Nap Kiadó, Budapest, 2008, 29.

6 A források nem egyeznek Batthyány Kázmér születésének pontos időpontját illetően. A legtöbb szerző szerint június 3-án látta meg a napvilágot Casimir, de vannak, akik szerint június 4-én, esetleg június 6-án született a későbbi külügyminiszter. Lásd: ÓDOR Imre: *A „tékozló másodhegedűs” – Batthyány Kázmér gróf pályaképe*hez, Levéltári szemle, 2007/4, 4.; FÜZES Miklós: *Batthyány Kázmér*, Gondolat Kiadó – Baranya Megyei Levéltár, Budapest, 1990, 5.; FÜZES Miklós: *Batthyány Kázmér hazaérkezett*, Levéltári Szemle, 1988/1, 107.

7 FÜZES: *Batthyány Kázmér*, i. m., 9.

8 *Uo.*, 13.

9 *Uo.*

10 FÜZES Miklós: *Előszó = Batthyány Kázmér és a Magyar Védegylet*, szerk. FÜZES Miklós, Pécs (Pannónia Könyvek, 7), 1987.

11 ÓDOR: *A „tékozló másodhegedűs”*, i. m., 5.

12 GYULAI Pál: <http://mek.oszk.hu/04700/04740/html/gyulaivm0001/gyulaivm0001.html> (letöltve: 2016. 01. 05.)

13 GERŐ József: *Vörösmarty Mihály évi járadéka*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1932/3, 313–315.

14 ÓDOR: *A „tékozló másodhegedűs”*, i. m., 3.

15 VIRÁG Zsolt: *Magyar Kastélylexikon – Komárom-Esztergom megye kastélyai és kúriái*, Fo-Rom Invest, Budapest, 2003, 59.

16 ÓDOR: *A „tékozló másodhegedűs”*, i. m., 3.

és nem a kor erkölceinek megfelelően alakult. A jóvágású és eszes¹⁷ Batthyány Kázmér beleszeretett gróf Szapáry Antal feleségébe, gróf Keglevich Augusztába, aki viszonzta a férfi érzelmeit. A grófné római katolikus vallása nem engedte, hogy elváljon férjétől, ezért áttért a kálvinista hitre, és Poroszországban szüntette meg házasságát. Az időközben szintén reformátussá lett gróf végül 1847-ben feleségül vette Keglevich Augusztát. A kortársak nem nézték jó szemmel a házasságot, és botrányos jeleneteket követően végül csak Deák Ferenc, az első magyar igazságügyi miniszter állásfoglalását követően nyugodtak meg végérvényesen a kedélyek.¹⁸ Az 1848-ban Baranya vármegye főispánjává kinevezett Batthyány Kázmér tevékenyen részt vett a szabadságharc eseményeiben. Előbb kormánybiztosként, majd teljhatalmú országos biztosként irányította Eszék, majd később a Délvidék védelmét.

Miután 1849. április 16-án Debrecenben a Nemzetgyűlés megfosztotta trónjától a Habsburg-házat, és a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadásával Magyarországot független államnak kiáltotta ki, a kormányzó-elnökké előlépő Kossuth Batthyány Kázmért kérte fel a Szemere Bertalan korábbi belügyminiszter vezetésével megalakuló új kormány külügyminiszterének.¹⁹ Batthyány nem volt jó véleménnyel a Függetlenségi Nyilatkozatról,²⁰ amelynek az egyik oka az lehetett, hogy nem a köztársaság, hanem a brit típusú alkotmányos monarchia híve volt.²¹ Ennek ellenére Batthyány elfogadta a felkérést, és május 2-án átvette a tárcát, majd 14-én letette a miniszteri esküt.²² A szabadságharc külügyminisztere ezzel Kossuth és Szemere után a harmadik magyar közjogi méltóság lett. A magyar külpolitika alakítására azonban a kormányzó-elnöknek alapvető befolyása maradt, és Batthyánynak csak a végrehajtó szerepe jutott.²³ Szemere emiatt többször írt Kossuthnak, és kérte, hogy vonja be a magyar diplomácia fejét a külpolitikai döntéshozatalba.²⁴ Saját bevallása szerint azért eshetett Kossuth választása éppen őrá, mert vezetéknévének arisztokratikus csengését a kormányzó-elnök fel akarta használni a külkapcsolatokban.²⁵ Emellett nyilván az sem lehetett hátrány, hogy Batthyány a magyar nyelv mellett latinul, franciául, angolul és németül is kitűnően elboldogult.²⁶ A magyar külpolitika célja természetesen nem lehetett más, mint a magyar szabadság ügyének győzelemre segítése, és ennek érdekében Batthyány és Kossuth szinte valamennyi európai állammal szövetséget keresett. Minden erőfeszítés dacára csak egyetlen országgal, nevezetesen a Szárd Királysággal tudott Magyarország szövetségesi szerződést kötni még 1848 decemberében, de hamarosan ez is okafogyottá lett.²⁷ A frissen függetlenné vált magyar állam „nem hivatalos ügynököket” (kváziköveteket) küldött ki több európai ország fővárosába, kevés eredménnyel. Magyarország különösen szerette volna a

17 *Magyarországi és erdélyi urak...*, i. m., 29.

18 ÓDOR: *A „tékozló másodhegedűs”*, i. m., 9..

19 *Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re*, Magyar Helikon, Budapest, 1982, 38.

20 *Gróf Batthyány Kázmér emlékiratai = Szószék és csatatér – Politikusi naplók és visszaemlékezések 1848–1849*, Balassi Kiadó, Budapest, 2000, 147.

21 FÜZES: *Batthyány Kázmér*, i. m., 141.

22 ÓDOR: *A „tékozló másodhegedűs”*, i. m., 11.

23 WALDAPFEL Eszter: *A független magyar külpolitika 1848–1849*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 202.

24 *Uo.*

25 *Gróf Batthyány Kázmér emlékiratai*, i. m., 150.

26 FÜZES: *Batthyány Kázmér*, i. m., 13.

27 HERMANN Róbert: *Magyarország története. Forradalom és szabadságharc 1848–1848*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2009, 87.

konfliktusba való beavatkozásra bírni Franciaországot és Angliát, erre azonban nem volt reális esély. Egyedüli komoly lehetőség az Oszmán Birodalom megnyerésére mutatkozott, de – részben London nyomására – a Fényes Porta végül távol tartotta magát a magyar szabadságharcotól. Batthyány Kázmér még szerződést kötöttek a Velencei Köztársasággal, ennek azonban már semmilyen gyakorlati haszna nem lehetett.²⁸ Ugyancsak mérsékelt külpolitikai sikerként könyvelhető el, hogy John M. Clayton amerikai külügyminiszter június 18-án Ambrose Dudley Mannt különleges és bizalmas megbízottként Magyarországra küldte, és felhatalmazta arra, hogy elismerje annak kormányát, „amennyiben Magyarország nyilvánvalóan képes kinyilvánított függetlenségének megőrzésére”.²⁹ A később az amerikai Konföderáció belgiumi és szentszéki megbízottjaként fordulatot karriert befutó³⁰ Mann azonban nem jutott el magyar földre, a szabadságharc leverésének híre Bécsben érte.³¹

Batthyány elsősorban olyan embereket próbált megnyerni az első magyar Külügyminisztérium munkatársaiul, akik magas szinten beszéltek idegen nyelveket, és lehetőleg nem a Király személye körüli Minisztériumban, hanem a kormányzat más intézményeiben dolgoztak korábban.³² Az első – és sajnálatos módon hamar elbukó – magyar külpolitika főbb csapásirányai, pillérei kiolvashatók az 1849. április 16-án szóban elfogadott és április 19-én Kossuth Lajos és munkatársai által megszövegezett Függetlenségi Nyilatkozatból. Ennek alapján Magyarország békére és jószomszédi viszonyra kívánt törekedni azokkal a népekkel, amelyekkel pár nappal korábban még jogilag is egyazon birodalomhoz tartozott. Ezenkívül más nemzetekkel is „barátságosan kívánt szövetkezni”.³³ Nyilvánvalóan ezeknek az alapelveknek a jelentőségét abban kell látni, hogy Magyarország mindenekelőtt meg akarta nyerni a szabadságharcot és stabilizálni szerette volna helyzetét Európában, amelyhez elengedhetetlen volt a kontinensen élő népek jóindulatának megnyerése. Kossuth ennek érdekében levélben fordult több ország vezetőjéhez, és elküldte nekik a magyar Függetlenségi Nyilatkozat szövegét. A helyzet válságossá fordulása miatt 1849. június 28-án a kormány kiáltványban fordult Európa népeire. A cél az volt, hogy elsősorban Anglia és Franciaország közvéleményére számítva, európai ügyként állítsák be a magyar szabadságharcot. Ezzel párhuzamosan Kossuthék megpróbálták kiegyezni a magyarországi nemzetiségek, illetve anyaországuk képviselőivel annak érdekében, hogy a magyar haderő általuk lekötött kapacitásai felszabaduljanak. Elsősorban a szerbekkel és a románokkal kereste a kapcsolatot a kormány, utóbbiakkal nem is sikertelenül. Meg kell említeni a Nicolae Bălcescuval kötött megállapodást, amelynek köszönhetően – igaz, már későn, de – az erdélyi románok, köztük Avram Iancuék beszüntették az ellenségeskedéseket. A szabadságharc utolsó heteiben Szemere Bertalan és Batthyány Kázmér megbízást kapott a kormánytól, hogy juttassanak el egy hivatalos iratot az orosz vezérkar részére, amelyben

²⁸ Uo.

²⁹ <https://history.state.gov/countries/hungary/>. (letöltve: 2016. 01. 05.)

³⁰ Joseph O. BAYLEN, William W. WHITE: *A. Dudley Mann's Mission in Europe 1863–1864: An Unpublished Letter to Jefferson Davis*, The Virginia Magazine of History and Biography, Vol. 69, No. 3 (Jul. 1961), 324–328.

³¹ <https://history.state.gov/countries/hungary/> (letöltve: 2016. 01. 05.)

³² F. Kiss Erzsébet: *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 209.

³³ Kossuth Lajos: *Írások és beszédek 1848–1849-ből*, Európa Kiadó, Budapest, 1994, 397.

felajánlották a magyar koronát az orosz uralkodónak.³⁴ A kísérlet kudarca és a hadi helyzet romlása miatt Kossuth és a kormány 1849. augusztus 11-én lemondott, és minden katonai és polgári hatalmat Görgey Artúrra mint diktátorra ruházott át. Ezzel Batthyány Kázmér külügyminisztersége is véget ért, Szemere Bertalannal együtt elhagyta Magyarországot, és az Oszmán Birodalomba távozott. A kiadatásukra vonatkozó osztrák és orosz követelést a török állam a menekülteket megillető emberi jogra hivatkozva utasította el,³⁵ majd ismételt kérésre internálták őket.³⁶ Batthyány 1851-ben feleségével együtt Párizsban telepedett le, ahol tagja lett a magyar emigrációnak. 1851-ben nyílt levélben támadta Kossuthot a *Times* hasábjain, ami nagyon megosztotta a magyar emigráció tagjait.³⁷ A magyar emigráció ekkortól kettészakadt, mégpedig egy Kossuth-csoportra és egy Szemere–Batthyány-pártra.³⁸ Batthyányt ezalatt Pesten kötél általi halálra ítélték, és nevét 1851. szeptember 22-én akasztófára szögezték.³⁹ 1854. július 11-én váratlanul meg kellett operálni,⁴⁰ és 1854. július 12-én⁴¹ feltehetően orvosi műhiba következtében sérvműtétjét követően (mások szerint egy ragályos betegség után elvégzett vakbélműtét miatt⁴²) mindössze 47 évesen halt meg Párizsban. Kortársai tragikus hirtelenséggel elhunyt és reménykeltően tehetséges politikust gyászoltak benne. Francia nyelven megírt és angol nyelvre John Andrew Blackwell brit diplomata által lefordított⁴³ emlékiratainak teljessége a mai napig kiadatlan. Hamvait csak 1987-ben szállították haza, miután hírül vették a később hamisnak bizonyuló információt hogy sírját építkezés miatt le kívánják bontani.⁴⁴ Az állami gyászszertartásnak minősített ünnepélyes újratemetésre a siklósi várkápolnában került sor 1987. június 6-án, sírjánál⁴⁵ többek között Péter János volt külügyminiszter mondott beszédet.⁴⁶

34 HERCZEGH Géza: *Magyarország külpolitikája 896–1919*, Kossuth Kiadó, Budapest, 1987, 275.; DUSCHEK Ferenc: *Állásom és cselekedeteim rövid áttekintése 1848 márciusától 1849 augusztusáig = Szószék és csatátér. Politikusi naplók és visszaemlékezések 1848–1849*, Balassi Kiadó, Budapest, 2000, 256.

35 Alexis de TOCQUEVILLE: *Emlékképek 1848-ról*, Európa Kiadó, Budapest, 2011, 385.

36 HERMANN Róbert: *Két honvédtábornok, akikből török pasa lett. Kétszáz éve született Guyon Richárd és Kmety György*, Magyar Tudomány, 2013. szeptember, 1056.

37 KLAPKA György: *Emlékeimből*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986, 320.

38 KLAPKA: *Emlékeimből*, i. m., 327.

39 *Magyarországi és erdélyi urak...*, i. m., 29.

40 *Teleki László 1854. július 17-én kelt levele* = KLAPKA: *Emlékeimből*, i. m., 537.

41 ÓDOR: *A „tékozló másodhegedűs”*, i. m., 12.; FÜZES: *Batthyány Kázmér...*, i. m., 5. A születés mellett az elhalálozás pontos időpontja is bizonytalan. Más források szerint nem július 12-én, hanem 13-án (*Pécs lexikon I. (A–M)*, főszerk. ROMVÁRY Ferenc, Pécs, 2010, 91.), esetleg november 4-én halálozott el az első magyar külügyminiszter. HABERMAN Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez. Tanulmányok Csongrád megye történetéből*, Szeged, 1992, 21.

42 ÁCS Tivadar: *A csillagász Nagy Károly párizsi évei*. = V. MOLNÁR László: *Ács Tivadar (1901–1974) művelődéstörténeti publicisztikáiból*. A Magyar Tudománytörténeti Intézet tudományos közleményei 29. Piliscsaba, 2008. 97.

43 ÓDOR Imre: *A „tékozló...”*, i. m. 12.

44 FÜZES Miklós: *Batthyány Kázmér hazaérkezett*. i. m. 107.

45 Batthyány Kázmér sírja. (letölve: 2016. 01. 18.)

46 FÜZES Miklós: *Batthyány Kázmér hazaérkezett*. i. m. 108.

Kánya Kálmán

A munkatársai és ismerősei által a két világháború közötti időszak magyar külügyi szolgálata legnagyobb tekintélyű szereplőjének és a magyar revíziós politika stratégiai atyjának⁴⁷ tartott külügyminiszter 1869. november 7-én született Sopronban Kania Kálmán néven. Hory szerint neve olasz származásra utalhat,⁴⁸ bár ennél valószínűbb a lengyel eredet.⁴⁹ Édesapja, Kania József ügyvédként dolgozott, míg édesanyja Rupprecht-lány volt.⁵⁰ A nemességet apja szerezte, és Kálmán büszke volt arra, hogy anyai ágon Rupprecht.⁵¹ Sőt, szabadságának egy részét rendszerint a sajtoskáli Rupprecht-kastélyban töltötte.⁵² Alap- és középfokú iskoláit szülővárosában végezte, majd az evangélikus líceum elvégzését követően a bécsi Keleti Akadémiára került.⁵³ Kánya „1919 végéig keveset tartózkodott Magyarországon, tehát Sopron és környéke kivételével hazáját és a magyar népet nem is ismerhette igazán”,⁵⁴ emiatt például a vele szemben személyes sértettséget érző és emiatt kétségkívül elfogult⁵⁵ Hory András véleménye szerint az ottani lakosságot – különösen annak kulturális nívója tekintetében – túlértékelve a többiek fölé helyezte.⁵⁶ Pannon öntudata abban nyilvánult meg például, hogy Nyugat-Magyarországot sokkal magasabb kultúrájának tekintette, mint Erdélyt,⁵⁷ noha „az erdélyi kérdést – szintén Hory szerint – nem ismerte kellőképpen”.⁵⁸ Konzuli pályán indult, előbb a fiumei magyar királyi tengerészeti hatóságnál helyezkedett el, majd a tengeremléki kereskedelmi és iparkamarához került.⁵⁹ Pályája kezdetén nem töltött egy helyen sok időt, 1896-tól Isztambulban alkonzul volt, ahonnan még ugyanebben az évben Szalonikibe, két évvel később pedig Moszkvába helyezték át.⁶⁰ Nevét ebben az időben magyarosította „Kányá”-ra.⁶¹ Rátermettségét mutatja, hogy alig harmincévesen már a szentpétervári konzulátust irányította, és ebbéli minőségében ellátta a kijevei és odesszai kirendeltségek felügyeletét is.⁶² 1904-től vezette a cetinjei konzulátust, de hamar felismerték

47 SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból*. Budapest, 1996, Európa-História, 8.

48 HORY András: *Bukaresttől Varsóig*, Budapest, 1987, Gondolat, 406.

49 A „kania” szó lengyelül sárkányt jelent.

50 SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember... i. m.* 10.

51 *Uo.*

52 *Uo.*

53 TÓTH Imre: *Kánya Kálmán útja a külügyminiszteri székig*. Történelmi Szemle, 2013, 55. évf. 2. sz. 226.

54 HORY András: *Bukaresttől... i. m.* 390.

55 TÓTH Imre: *Kánya... i. m.* 226. és PRITZ Pál: *Magyar diplomácia a két háború között: tanulmányok*. Budapest, 1995, Magyar Történelmi Társulat, 142.

56 HORY András: *Bukaresttől... i. m.* 390.

57 *Uo.* 386.

58 *Uo.* 396.

59 TÓTH Imre: *Kánya... i. m.* 227.

60 *Uo.*

61 *Uo.* 243. 82. sz. lábjegyzet

62 *Uo.* 227.

tehetségét, és a közös KÜM-be⁶³ rendelték be szolgálatára 1905-ben,⁶⁴ ahol a Sajtóosztályra került.⁶⁵ Pályatársai visszaemlékezései szerint a Ballhausplatzon nagyon visszavonultan csak a munkájának élt. Kollégái barátságát nem kereste, külön természetű és zárkózottsága miatt nem volt túlságosan népszerű. Karrierje Aehrenthal külügyminisztersége alatt ívelt fel, aki még szentpétervári követként ismerte meg Kányát.⁶⁶ A későbbi osztrák–magyar külügyminiszter nagyon megkedvelte Kányát, és a fiatal szakember ennek köszönhetően később átkerülhetett a diplomáciai karba.⁶⁷ Viszonylag fiatalon, 1910-ben a minisztérium Sajtóosztályának vezetője lett.⁶⁸ Mind a bel-, mind pedig a külföldi újságírókat hatékonyan „kézben tartotta”, és ennek során időnként kockázatokat is vállalt.⁶⁹ Hory szerint különös kedve telt kiagyalt hírek sajtóban való terjesztésében. Egyszer például azt híresztelte el a világsajtóban, hogy Bosznia 1908-as annexiója – amelynek előkészítésében Kánya is hathatósan közreműködött⁷⁰ – és a monarchia balkáni manőverei annyira zavarták a szerbeket, hogy Oskar Prochaskat, Ausztria–Magyarország prizreni konzulját ismeretlenek emiatt férfiaságától megfosztották. A hihetetlennek tetsző közlemény miatt Szerbia bécsi követe természetesen cáfolatot követelt, de a bécsi sajtó fenntartotta állításait. Mivel ebben az időszakban a szerbek gyakran akadályozták a monarchia konzuljainak munkavégzését,⁷¹ a hír valódiságáról maga az új külügyminiszter, Berthold is meg volt győződve, de bizonyosságot akart szerezni, és a hírbe hozott konzulhoz egy másik konzult küldött, aki Szkopjében tartózkodó kollégája testi épségét kifogástalannak találta. A Prochaska-ügy kiváltotta botrány miatt Kányát elmozdították a Sajtóosztály éléről. 1913-ban a miniszter – akivel Aehrenthalhoz hasonlóan Kánya bizalmi viszonyt alakított ki⁷² – mégis felfelé buktatta, és Mexikóba küldte követnek, ahol egészen a monarchia megszűnéséig szolgált. Később egy szerb vezető politikus szerint Kánya nem szándékosan híresztelte az ügyet, hanem a hozzá érkezett táviratban egy szót felcseréltek, és ez tévesztette meg, a félreértés pedig ezen alapult.⁷³ A háború után anyagilag jól szituált emberként tért vissza Magyarországra és miután a közös minisztériumból „nyugdíjba ment”⁷⁴ 1919. október 31-én szolgálatra jelentkezett az alakulófélben lévő KÜM-be, ahol Somssich József miniszter örömmel fogadta, és a stratégiai fontosságú Politikai Osztály vezetésével bízta meg. Pár hónappal

63 Az elmúlt másfél évszázadban többféleképpen rövidítették a Külügyminisztériumot. 1945-ig általában csupa nagybetűvel, „KÜM”-ként, majd ezt követően 2014-ig „KüM”-ként. A ma használatos rövidítés, „KKM”, a tárca nevének megváltozása miatt vált hivatalossá.

64 TÓTH Imre: *Kánya... i. m.* 243.

65 ZEIDLER Miklós: *Egy elfejtett diplomata. = A Monarchiától Trianonig egy magyar diplomata szemével. Praznovszky Iván emlékezései.* Budapest, 2012, OlvasóSárok, 33.

66 TÓTH Imre: *Kánya... i. m.* 228.

67 *Uo.*

68 HORY András: *Bukaresttől... 391.*

69 ZEIDLER Miklós: *Egy elfelejtett... i. m.* 33.

70 ECKHARDT Tibor: *Visszaemlékezések 1941–1943, L'Harmattan, Budapest, 2008.* 65.

71 PÁPAY István: *Visszaemlékezések I. Ferenc József és IV. Károly királyról. Apróságok és történelmi mozzanatok az udvari életből.* Budapest, 1928, Apostol nyomda, 168.

72 TÓTH Imre: *Kánya... i. m.* 229.

73 HORY András: *Bukaresttől... 392.*

74 TÓTH Imre: *Kánya... i. m.* 231.

később a minisztérium vezértitkára⁷⁵ lett, és ettől kezdve 1920-tól 1925-ig gyakorlatilag ő irányította a magyar külpolitikát. 1920-ban szóba került a neve, mint aki aláírhatná magyar részről a trianoni szerződést,⁷⁶ de szerencséjére ezt sikerült elkerülnie. Új munkahelyén a megváltozott körülményekhez nehezen szokott hozzá, mivel nem tudott mit kezdeni azzal a különbséggel, ami a Ballhausplatz és a Dísz tér nemzetközi elismertsége, vagyis a nagyhatalmi és a kisállami diplomáciai lét között feszült.⁷⁷ Kánya nagyon önértékes és öntudatos ember volt, ezért nem tűrte el, hogy lekezeljék.⁷⁸ Önértékességének patríciusi és talán még ballhausplatzi⁷⁹ alapjai is lehettek. Mendemondák szerint az angol–ír konfliktusban saját vagyonából támogatta a Sinn Féin-t.⁸⁰ Főnökeivel – erős személyiség lévén – általában nem volt felhőtlen a viszonya, és a politikusok közül is jórészt csak Bethlen Istvánt becsülte,⁸¹ őt tartotta az egyetlen magyar államférfinek,⁸² de mivel a miniszterelnök befolyását a külpolitika alakítására túlságosan nagyra tartotta, így kétszeri felkérésére sem vállalta el a miniszteri posztot a Bethlen-kormányban.⁸³ Daruváry Géza külügyminisztert például majdnem otthagya egyszer, mert főnöke politikáját túlzottan „zsidóbarátnak” tartotta.⁸⁴ Bánffy Miklós külügyminisztert sem becsülte, és általában a minisztereket csak „jövevényeknek” tartotta a Dísz téren.⁸⁵ Bár a követváltás 1922 után többször is felmerült, végül csak 1925-ben nevezték ki berlini követé.⁸⁶ Hory szerint jöllehet a külpolitikát ekkortól már nem Kánya irányította, azonban utóda – Khuen-Héderváry Sándor, akit állítólag még a legtöbbre tartott a tárcánál⁸⁷ – „pontosan követte a Kánya-féle politikai irányvonalat”.⁸⁸ Frissen kinevezett misszióvezetőként neve felmerült a frankhamisítási botrányban, amely kellemetlenül érintette Kánya németországi munkáját.⁸⁹ Berlinben nem tudott sikereket elérni a magyar külpolitika számára, annak ellenére, hogy nyolc éven keresztül töltötte be a hivatalt. Neve már 1932-ben felmerült Gömbös külügyminisztereként. Kettejük barátsága még a királypuccsok idejéből eredt, de mikor Gömbös miniszterelnök lett, ez a viszony megglazult. Ennek oka az volt, hogy Gömbös beleavatkozott a külügyekbe, és ezt Kánya mindenkitől nehezen tűrte el.⁹⁰ Végül Gömbös 1933-ban felkérte külügyminiszternek, amelyet Kánya el is fogadott. Bethlen István és köre Gömbös ellensúlyának szánták a kormányban,⁹¹ akik

75 Nagyjából a mai közigazgatási államtitkárnak megfelelő pozíció.

76 ZEIDLER Miklós: *Egy elfelejtett... i. m.* 60.

77 SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember... i. m.* 11.

78 *Uo.*

79 *Uo.* 10.

80 *Uo.* 11.

81 TÓTH Imre: *Kánya... i. m.* 235–236.

82 ANDORKA Rudolf: *A madridi követségtől Mauthausenig.* Budapest, 1978, Kossuth, 69–70.

83 TÓTH Imre: *Kánya... i. m.* 236.

84 *Uo.*

85 Gróf BÁNFFY Miklós: *Egy erdélyi gróf emlékiratai.* Budapest, 2013, Helikon, 310.

86 TÓTH Imre: *Kánya... i. m.* 242.

87 Gróf BÁNFFY Miklós: *Egy erdélyi... i. m.* 311.

88 HORY András: *Bukaresttől... i. m.* 221.

89 TÓTH Imre: *Kánya... i. m.* 246.

90 HORY András: *Bukaresttől... i. m.* 398.

91 GYÓRI-SZABÓ Róbert: *A magyar külpolitika története 1848-tól napjainkig.* Budapest, 2011, Helikon, 68.

között a munkakapcsolat végül nem alakult túlságosan jól.⁹² Az új tárcavezető meglehetősen ellenséges bel- és külpolitikai fogadtatásban részesült. Az antanthatalmak németbarátnak tartották, de az olaszok és a kisantant államai sem kedvelték túlságosan.⁹³ A szerbeket kedvelte a legkevésbé, míg a csehekkel szemben a szlovákok elégedetlenségét igyekezett kihasználni, jóllehet a szlovák delegátusokra egy alkalommal állítólag azt mondta, hogy „ilyen bugrisokkal nem ülök egy asztalhoz”.⁹⁴ Az olaszokat megvetette, mert 1915-ben kiugrottak a hármasszövetségből.⁹⁵ Ugyancsak germanofilnek tekintették a lengyelek is, és emiatt nem tartották megbízhatónak.⁹⁶ A lengyelek iránt kevés rokonszenvet érzett, mint ahogyan „ballplatzi göggel” és dölyffel,⁹⁷ „szuverén megvetéssel” viseltetett a korábban nem vezető szerepet játszó vagy egyáltalán nem is létező országokkal szemben,⁹⁸ amelyeket „éretlen és komolytalan nemzetnek” tekintett.⁹⁹ József Beck lengyel külügyminiszterrel egy alkalommal olyan fennhéjázó módon viselkedett, amely a magyar–lengyel viszonyt jó időre lehűtötte.¹⁰⁰ Kánya valóban vonzódott a németekhez, de ennek elsősorban pragmatikus és geopolitikai¹⁰¹ okai lehettek. Hory szerint ugyanis azt vallotta, hogy „Magyarországnak földrajzi és egyéb adottságok miatt egy úton kell haladnia Németországgal, amelyhez az együtt végigharcolt háborúból és a közös megaláztatásból eredő lelki és érdekközösség is fűzi”.¹⁰² Ugyanakkor nem volt kedvelt személyiség külügyminisztersége idején Németországban, mert nem tett nyilvánosan nemzetiszocialista hitvallást,¹⁰³ sőt 1938-ban éppen a németek nyomására távolították el pozíciójából,¹⁰⁴ ami amúgy komoly csalódást okozott neki.¹⁰⁵ A nemzetiszocializmust eleinte közönséges, plebejus szélsőjobboldali mozgalomnak tekintette, amely minőségében nem különbözik a hagyományos nacionalista pártoktól,¹⁰⁶ Horthy István özvegye szerint pedig kifejezetten náciellenes volt.¹⁰⁷ Miniszteri kinevezésekor Hory András akkori római nagykövetet kérte fel helyettesének, akivel azonban nem tudott együtt dolgozni, és ezért 1935-ben varsói nagykövetté designáltatta.¹⁰⁸ Hory szerint a beosztott diplomaták Kánya szemében „csak arra voltak hivatva, hogy munkájukat szigorúan az utasításaihoz ragaszkodva végezzék. Önálló véleménynyilvánításnak a miniszter környezetében nem volt helye”. A minisztériumi adminisztráció – noha korábban vezértitkár volt – nem érdekelte, csak a külpolitika kötötte le, az igazgatási feladatokat „házmesteri”

92 HORTHY Miklós: *Emlékirataim*. 1953, Buenos Aires, 171.

93 TÓTH Imre: *Kánya... i. m.* 256–259.

94 HORY András: *Bukaresttől... i. m.* 406.

95 HORY András: *Bukaresttől... i. m.* 396–397.

96 *Uo.* 253.

97 Gróf BÁNFFY Miklós: *Egy erdélyi... i. m.* 310.

98 HORY András: *Bukaresttől... i. m.* 248–249. és 366.

99 *Uo.* 396–397.

100 *Uo.* 406.

101 *Uo.* 396–397.

102 *Uo.* 206.

103 SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember... i. m.* 184.

104 HORY András: *Bukaresttől... i. m.* 253. és 366.

105 *Uo.*

106 SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember... i. m.* 13.

107 Gróf EDELSHEIM GYULAI Ilona: *Becsület és kötelesség I. 1918–1944*. Budapest, 2011, Európa, 240.

108 HORY András: *Bukaresttől... i. m.* 246.

munkának tartotta.”¹⁰⁹ „Megkövetelte a személye iránti feltétlen hódolatot.”¹¹⁰ Hory szerint előfordult, hogy „olyanokat részesített kegyeiben, akik lakáj módjára kiszolgálták”.¹¹¹ Bánffy Miklós is hasonlóan vélekedett róla. A kitűnő író, Kánya egyik elődje szerint Kánya nem szeretett senkit, és „rabszolgatartó” természetű ember volt, aki uralomvágyó és bosszúálló volt, és „örömeire szolgált, ha megtaposhatott valakit”.¹¹² Szegedy-Maszák viszont úgy látta, hogy nagyon kellemes főnöke volt azoknak, akiknek elismerte a szellemi képességeit, míg másoknak nem volt ekkora szerencséje vele.¹¹³ „Sokat olvasott, bölcs,¹¹⁴ világot járt, gazdag elméleti és gyakorlati tapasztalattal rendelkező diplomata volt.”¹¹⁵ Személye miatt még pisztolypárbajra is sor került, éspedig a miniszterelnök és a kispap parlament képviselő, Eckhardt Tibor között 1935-ben. Eckhardt ugyanis – aki barátjának tartotta Kányát¹¹⁶ – a Külügyi Bizottság egyik ülésén azt találta mondani, hogy a nemzetközi megállapodásokat ne Gömbös, hanem Kánya írja alá, mert utóbbinak legalább van hitele.¹¹⁷ „Nevét a köztudat húsz éven keresztül a magyar diplomáciával azonosította.”¹¹⁸ „*Előkelő fellépése, érdekes külseje, eleganciája nagy benyomást tett mindenkire. Képességeit általában elismerték és mint jelenség, imponáló volt. Szellemessége és cinizmus miatt a külföldi diplomaták a »pigalle-i Voltaire«-ként is emlegették.*”¹¹⁹ „A tiszteletet megkövetelte és ki is használta. Magasabbrendűségét gyakran érezte is. Ribbentropnak – akivel ritkán mulasztotta el éreztetni, hogy szakmailag mi a különbség kettejük között¹²⁰ – egyszer ezt válaszolta: „Ne törje a fejét, úgysem fogja megérteni.” Egy másik alkalommal Kielben állítólag azt mondta a német külügyminiszternek: „Megismétlem, hogy Ribbentrop úr is megértse. Olyan okos, mint maga, vagyok még én is, fiatalember.”¹²¹ Ciano olasz külügyminisztert következetesen ugyancsak fiatalembernek szólította. Agglegény volt, állítólag egy, a még a cári Oroszországban átélt meghatározó szerelmi csalódás miatt,¹²² „nem dohányzott, nem ivott, nagyon vigyázott az étrendjére. A szó szoros értelmében vett jó barátai nem voltak, valószínűleg magányos ember lehetett.”¹²³ Családi viszonyairól mindennél többet mond, hogy Horynak egyszer azt mondta, hogy vagyonát majd inasai öröklik.¹²⁴ A belpolitikát¹²⁵ és a nyilvánosságot

109 Uo. 245.

110 HORY András: *Bukaresttől...* i. m. 390.

111 Uo. 405.

112 GRÓF BÁNFFY Miklós: *Egy erdélyi...* i. m. 310–311.

113 SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember...* i. m. 13–14.

114 ANDORKA Rudolf: *A madridi...* i. m. 84.

115 HORY András: *Bukaresttől...* i. m. 400.

116 ECKHARDT Tibor: *Visszaemlékezések...* i. m. 54.

117 Shvoy Kálmán *titkos naplója és emlékirata 1918–1945*. Budapest, 1983, Kossuth, 148.

118 HORY András: *Bukaresttől...* i. m. 390.

119 SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember...* i. m. 11.

120 ULLEIN-REVICZKY Antal: *Német háború – orosz béke. Magyarország drámája*. Budapest, 1993, Európa História, 20.

121 SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember...* i. m. 11.

122 SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember...* i. m. 13.

123 Uo.

124 HORY András: *Bukaresttől...* i. m. 411.

125 ÚJPÉTERY Elemér: *Végállomás Lisszabon*. Budapest, 1987, Magvető, 87.

utálta, „de véleményére mindig és mindenki adott”.¹²⁶ Távolságtartása és hideg, érzelemmentes, számító magatartása miatt szfinxnek gúnyolták a háta mögött.¹²⁷ „Éltető eleme a külpolitika volt. Napjait lapok olvasásával kezdte. Ezután reggel kilencre bement a minisztériumba, ahol meghallgatta közvetlen politikai munkatársai referátumait. Majd elolvasta az éjszaka érkezett számjeltáviratokat. Ezt követően beszámoltatta a Sajtóosztály vezetőjét. A tisztviselőktől sokat követelt. Akikkel együtt dolgozott, azoktól elvárta, hogy egész nap a minisztériumban üljenek, és azt, hogy mindig a rendelkezésére álljanak. A legkisebb tévedésért maró gúnnyal leckéztetett. Nem egyszer látták titkárait, sőt még sajtófőnökét is könnyes szemmel távozni dolgozószobájából. Több alkalommal a követeket is kioktatta. Korábbi sajtófőnöki reflexként egyik kedvenc szenvedélye a külföldi sajtó befolyásolása volt.”¹²⁸ Bánffy szerint kárörvendő és rosszmájú ember volt, ugyanakkor nagyon intelligens és óriási munkabírási.¹²⁹ „Az oda nem való elemektől megtisztította a tisztviselői kart és neki volt köszönhető, hogy a Dísz tér lassanként fogalommá vált.”¹³⁰ „Munkahelyén este kilencig volt bent és ünnepnapokon is bent dolgozott.”¹³¹ Jóllehet a belpolitikától távol tartotta magát, egy időben rokonszenvezett a Gömbös-féle fajvédő mozgalommal. Emellett állítólag anti-legitimista volt, és valószínűleg tagja volt az Etelközi Szövetségnek is.¹³² A bársonyszékből való távozása előtt kabinetfőnökét,¹³³ Csáky Istvánt ajánlotta utódjául, titokban arra számítva, hogy a kulisszák mögül ő irányíthatja a külpolitikát, de ebben csalódnia kellett, mert Csáky önállósította magát,¹³⁴ amit Kánya igen rossz néven vett.¹³⁵ Bár posztjáról ő maga mondott le, valójában nem önként távozott. Érdekes, hogy lemondásának napján olyan pletyka keringett magasabb körökben, hogy Kánya állítólag azt találta volna mondani, hogy „ilyen gazemberrel, mint Imrédy, nem maradok együtt”.¹³⁶ Valójában azonban német nyomásra kellett megválnia hivatalától, mert 1938-ban egyetértett azzal, hogy „a kialakuló világkoalíció megfojtja Németországot, és Magyarországnak ebből a halálos ölelésből ki kell maradnia”.¹³⁷ Magyarország csatlakozását a háromhatalmi egyezményhez úgy kommentálta, hogy „sikerült felkerülnünk a süllyedő hajóra”.¹³⁸ A Bethlen-Kállay-körhöz tartozván¹³⁹ a háború végéhez közeledve síkra szállt a fegyverszünet mielőbbi megkötése mellett.¹⁴⁰ 1943 nyarán tagja lett a kormányzó informális tanácsadó testületének, a németek által csak „Burg-klikként” gúnyolt

126 Uo. 42.

127 Uo.

128 HORY András: *Bukaresttől... i. m.* 396–397. és Praznovszky Iván diplomáciai magánlevele Kánya Kálmánhoz. (1921. június 30.) = *A Monarchiától... i. m.* 244.

129 Gróf BÁNFFY Miklós: *Egy erdélyi... i. m.* 310.

130 HORY András: *Bukaresttől... i. m.* 395.

131 Uo. 409.

132 SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember... i. m.* 14.

133 ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005, Osiris, 384.

134 HORY András: *Bukaresttől... i. m.* 253.

135 Uo.

136 Shvoy Kálmán titkos naplója... i. m. 185.

137 ANDORKA Rudolf: *A madridi... i. m.* 69–70.

138 ECKHARDT Tibor: *Visszaemlékezések... i. m.* 104.

139 ROMSICS Ignác: *Bethlen István*. Budapest, 1999, Osiris, 418.

140 HENNYEY Gusztáv: *Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között (Egy volt magyar királyi külügyminiszter visszaemlékezései)*. Budapest, 1992, Európa-História, 93.

társaságnak.¹⁴¹ A német megszállás idején Bethlen a Lakatos-kormány külügyminiszteréül javasolta,¹⁴² de ebből Berlin ellenállása miatt nem lehetett semmi. 1944 szeptemberében emlékiratot nyújtott be a kormányzónak, amelyben leírta, hogy „józan politikának nem lehet célja emberéletek haszontalan fölálldozása”. A Gestapo hamarosan letartóztatta, és Sopronkőhidán tartották fogva. Szabadulása után 1945. február 28-án halt meg magányosan, a budai Sziklakórházban.¹⁴³ „Vagyona főként értékpapírokban feküdt, azt egymillió pengőre becsülték. Takarékosan élt, vendégeket soha nem hívott magához. Mások nehézségei hidegen hagyták. Pesten csak mint »áldott rossz embert« emlegették.”¹⁴⁴ Ugyanakkor volt önkritikája, Szegedy-Maszák Aladárnak egyszer azt mondta: „Tudod, nagyon szenvedélyes ember vagyok. Ha fáj a gyomrom, akkor nagyon fáj, ha haragszom, nagyon haragszom, nagyon tudok gyűlölni. Rossz ember vagyok.”¹⁴⁵ „Halála után vagyonából nem maradt meg semmi.”¹⁴⁶ „Veséjével régóta beteg volt, gyakran voltak rohamai, ilyenkor a dolgozószobája kanapéjára feküdt, ahol egy-egy órán át embertelen kínok között vergődött. Ezután nyomban visszault az asztalhoz, és folytatta munkáját. Rendszeres orvosi kezelés alatt állt. Végül vesebajába halt bele.”¹⁴⁷ A soproni régi Szent Mihály temetőben temették el.¹⁴⁸

Puja Frigyes

A második leghosszabb ideig hivatalban lévő magyar külügyminiszter¹⁴⁹ szegényparaszti családban született a Csanád vármegyei (ma Békés megye) kisvárosban, Battonyán. Hatodik gyermekként látta meg a napvilágot 1921. február 2-án, nem sokkal azt követően, hogy édesapja hazatért az olasz hadifogságból. Felmenői mindkét ágon battonyai zsellérek voltak, és a környékbeli uradalmakon dolgoztak napszámosként. Puja Frigyesnek összesen nyolc testvére volt, akikkel együtt már egészen kiskoruktól kezdve dolgozniuk kellett, be kellett segíteniük a családfenntartásba. A későbbi külügyminiszter édesapja szigorú családfő volt, soha nem járt iskolába, de analfabetizmusa ellenére újságokat is járatott, amelyekből Frigyes olvasott fel neki. Az apa valószínűleg görögkeleti vallású lehetett, bár templomba nemigen járt. Az édesanya ezzel ellentétben halk szavú, jámbor szülő volt, aki a nazarénusok templomát látogatta hetente egyszer. Vezetékeve valószínűleg román eredetre utalhat. A család – lehetőségeihez képest – igyekezett taníttatni a gyermekeket, Frigyes az anya egyik piaci vevőjének jóvoltából került 1934-ben a battonyai nyomdász kezei alá és tanulta ki a betűszedő mesterséget.¹⁵⁰ 1941-ben mesteroklevelet szerzett Szegeden és így minden együtt

141 ROMSICS Ignác: *Bethlen... i. m.* 421.

142 *Uo.* 431.

143 HORY András: *Bukaresttől... i. m.* 401.

144 *Uo.* 410–411.

145 SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember... i. m.* 12.

146 HORY András: *Bukaresttől... i. m.* 414.

147 *Uo.*

148 Kánya Kálmán sírja.

149 Nem ideszámítva az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztereit.

150 PUJA Frigyes: *A szedőszekrénytől a miniszteri székig.* Budapest, 1988, Népszava 7–15.

volt már egy sikeres nyomdászkarrierhez, de a háború közbeszólt.¹⁵¹ 1943-ban egészségügyi okokból nem katonának, hanem munkaszolgálatosnak hívták be Budapestre, mégpedig egy felerészben észak-erdélyi románokból, felerészben pedig kiszuperált magyarokból álló munkaszázadba, de viszonylag gyorsan, néhány hónap elteltével leszerelték.¹⁵² Miután újabb behívót kapott, Puja csalással, egyik orvos ismerőse igazolásával bújt ki a munkakötelezettség alól. Önéletrajzi művében büszkén, már-már kérkedve jegyezte meg: „Mondanom sem kell, hogy hivatalos munkaképtelenségem ellenére vígan dolgoztam tovább.”¹⁵³ A háború végéig, illetve míg a szovjet hadsereg elérte a trianoni határokon belüli magyar települések közül elsőként elfoglalt Battonyát, Puja dolgozott tovább, és igyekezett képezni magát. A szovjet megszállást követően előbb az MKP battonyai helyi, majd járási szervezetének párttitkárául választották. Ezekben a pozíciókban nagy elánnal látott hozzá a kommunista párt helyi szervezeteinek kiépítéséhez, emiatt hamarosan a párt Csanád megyei bizottságának tagjává jelölték káderfelelősnek, így a megye székhelyére, Makóra kellett költöznie.¹⁵⁴ Itteni karrierjét majdnem végzetesnek bizonyuló tüdőbetegsége akasztotta meg, az orvosok ugyanis tbc gyanúja miatt a gyulai tüdőszanatóriumba utalták.¹⁵⁵ A kórházban eltöltött másfél esztendő alatt sikeresen felépült betegségéből, és 1949 áprilisában a két munkáspárt egyesülését követően immáron Magyar Dolgozók Pártja nevet viselő szerveződés vezetői Budapestre vezényelték Puját. A későbbi miniszter a kommunista káderpolitikáért felelős Kinevezési és Alkalmazási Bizottsághoz került.¹⁵⁶ Alig egy év múlva innen átkerült az MDP Káderosztályára, majd újabb egy esztendőt követően a párt illetékesei rövid moszkvai tanulmányútra küldték, 1951-ben pedig beírták az éppen akkor nyíló kétéves Pártfőiskolára.¹⁵⁷ Puja Frigyessel az akkor éppen átalakuló kommunista vezetés nem igazán tudott mit kezdeni, a korszak kommunistái számára álomkarriernek minősülő „függetlenített pártfunkcionáriusi” lét lehetőségét Farkas Mihály húzta keresztül a fiatal káder számára.¹⁵⁸ Ezt követően a párt a *Szabad Nép* rovatvezetői álláshelyét felvillantva újságírói pályát szánt volna Pujának, ám ő kézzel-lábbal tiltakozott a lehetőség ellen.¹⁵⁹ Miután az akkori kommunista főkülügyér, Boldóczi János tudomást szerzett Puja helyzetéről, személyesen javasolta a Központi Vezetőségnek, hogy az ifjú kádert helyezték a Külügyminisztériumba. Puja Frigyes addig álmában sem gondolta volna, hogy diplomáciai pályára kerül.¹⁶⁰ Szavaival: „fogalmam sem volt arról mi az a Külügyminisztérium [...] nem tudtam mi a külügyi munka, csak halványan derengett valami [...]”¹⁶¹ Végül a későbbi miniszter 1953. augusztus 1-jétől kezdett el dolgozni a magyar Külügyminisztériumban,¹⁶² és szinte rögtön az év végén, mindössze

151 Uo. 27.

152 Uo.

153 Uo. 29.

154 Uo. 97–98.

155 Uo. 128–143.

156 Uo. 148.

157 Uo. 153–165.

158 Uo. 167.

159 Uo. 168.

160 Uo.

161 Uo.

162 Uo. 170.

harminckét évesen a pályakezdő diplomatát ki is nevezték nagykövetnek első állomáshelyére, Stockholmba, ahonnan Norvégiába és Dániába is akkreditálták.¹⁶³ Svédországban mindössze másfél évet tölthetett, ugyanis az Elnöki Tanács 1955 elején felmentette a misszióvezetés kötelezettsége alól, és a Magyar Népköztársaság ausztriai nagykövetségének élére helyezte.¹⁶⁴ Második állomáshelyén Puja már kitöltötte a diplomataéletben akkor szokásos négy évre szóló mandátumát. Az egykori nyomdász meglehetősen nehéz időszakban volt bécsi magyar nagykövet. Rögtön misszióvezetői működésének első napjaiban az 1955. évi osztrák államszerződés, valamint az osztrák állandó semlegesség kinyilvánítása tette eseménydússá a magyar diplomaták életét a császárvárosban, majd az 1956. évi magyar forradalom és szabadságharc jelentett komoly kihívást a nagykövet számára. Puja a Nagy Imre-féle vonallal szemben állást foglalva kétségbeesetten próbálta egyben tartani a megosztott nagykövetséget, és intranzigens ortodox álláspontot képviselt a forradalmi Magyarország kormányával szemben. Ez olyannyira így volt, hogy a Külügyminisztérium Ideiglenes Forradalmi Bizottsága a rákosista nagykövetek között tartotta számon Puját.¹⁶⁵ 1956-os tevékenysége miatt – csakúgy, mint a Kádár-kormány – erősen diszkreditálódott osztrák politikai körökben. Jellemző az akkori bécsi közhangulatra, hogy Puja emlékei szerint a forradalom napjaiban az osztrák politikusok egy hamarosan létrejövő új Ausztria–Magyarország létrejöttében is bíztak.¹⁶⁶ Érdekes, hogy húsz évvel később viszont már másképpen emlékezett '56-os szerepére. Állítása szerint segítette a magyar menekülteket, amiért az osztrák államtól két kitüntetést is kapott.¹⁶⁷ Megbízásának lejártával 1959 elején Sík Endre miniszter külügyminiszter-helyettesnek hívta haza Puját, aki természetesen „kommunista fegyelmezettséggel” mondott igent erre a felkérésre. Hazatérését követően négy évig a Külügyminisztérium egyik miniszterhelyettese volt, ebben a minőségében Puja „felügyelte” az európai szocialista országokat, Ausztriát, Svájcot, az NSZK-t, a skandináv országokat, valamint a Pénzügyi és Gazdasági Főosztályt, továbbá egy darabig ő képviselte Magyarországot a Duna Bizottságban.¹⁶⁸ 1963-ban, miután a minisztérium szerkezeti felépítése is némiképpen módosult, Puja lett az MSZMP Központi Bizottsága Külügyi Osztályának vezetője, amit sokan visszalépésként értékeltek. Ekkor is működött azonban Pujánál az elvtársias hűség, saját megfogalmazásában: „[A]z én esetemben nem szólam az, hogy mindig oda megyek, ahova a párt küld.”¹⁶⁹ A Külügyi Osztálynak ekkoriban olyan hatalma volt, hogy tulajdonképpen a Párt nevében felügyelte a Külügyminisztérium munkáját. Puja szerint „[A] Külügyminisztérium állami vonalon a miniszterelnök hatáskörébe tartozott, ám a valóságban pártirányítás alatt állt, azaz az utasításokat, a rendelkezéseket közvetlenül a pártközpontból kapta.”¹⁷⁰ Valójában az MSZMP KB Külügyi Osztályának vezetője megelőzte a külügyminisztert

163 Uo. 174.

164 Uo.

165 Uo. 193. és BARÁTH Magdolna: *A forradalom és következményei.* = BARÁTH Magdolna – GECSÉNYI Lajos (szerk.): *Főkonzulok, követei és nagykövetek, 1945–1990.* Budapest, 2015, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 40.

166 PUJA Frigyes: *A szedőszekrénytől... i. m.* 186.

167 Interjú Puja Frigyessel. 2016. 01. 13.

168 Uo. 199.

169 Uo. 220.

170 Uo. 239.

befolyásban.¹⁷¹ 1966-tól tagja lett a Párt Központi Bizottságának. Puja Frigyes feladata az MSZMP Külügyi Osztálya élén az volt, hogy „politizáló” szervezeti egységet teremtsen. Ennek érdekében az osztályvezető – akinek tevékenységét az MSZMP KB külügyi titkára, kezdetben Nemes Dezső, majd Komócsin Zoltán felügyelte – kapcsolathálót épített ki a világ kommunista pártjai és a Magyar Szocialista Munkáspárt között. 1968-ban ismét visszakerült a Külügyminisztériumba mint a miniszter első helyettese. Péter János főkülügyér betegsége miatt azonban a gyakorlatban ő irányította a tárcát. Puja nevéhez fűződik ebből az időszakból Magyarországnak a fejlődő világ országai felé való nyitása, az NSZK-hoz való közeledés, az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet életre hívásának kezdeményezése és a folyamat szervezése. 1973-ban nevezték ki külügyminiszternek, de Bányász Rezső szerint a Külügyminisztérium csúcstárcává való fejlesztése már Puja MSZMP KB külügyi osztályvezetősége idején megindult, és később, külügyi titkárrá, majd miniszterre történő kinevezését követően ez a tendencia folytatódott.¹⁷² Puját kollégái nehéz embernek tartották. Az akkori szovjet referens, Thürmer Gyula szerint a Külügyminisztériumban nem látták nevetni.¹⁷³ 1975-ben bekerült az Országgyűlésbe, ahol három cikluson keresztül, egészen a rendszerváltásig megőrizte mandátumát. 1983-ban a tárca élén Várkonyi Péter váltotta, Puját pedig, nyilván a helsinki folyamatban játszott szerepe¹⁷⁴ miatt is, a Magyar Népköztársaság finnországi nagykövetének nevezték ki, ahonnan 1986-ban tért haza.¹⁷⁵ Egy név nélkül nyilatkozó külügyminisztériumi főosztályvezető Várkonyi és Puja összehasonlítása kapcsán úgy nyilatkozott, hogy „Várkonyi nem volt olyan alkalmatlan, mint Puja Frigyes”,¹⁷⁶ akit még 1986-ban nyugdíjaztak. KB-tagsága egy évvel korábban, 1985-ben szűnt meg, ezzel összességében lassan parkolópályára került. 1989-ben, az MSZMP újjáalakulása után a párt ideiglenes ügyintéző testületének elnöke lett, és 1990-ben a Thürmer-féle párt színeiben indult a választásokon, de mandátumot nem szerzett. 1992-ig tagja volt a rendszerváltás utáni MSZMP Központi Bizottságának.¹⁷⁷ 1987 és 1993 között a battonyai SOS Gyermekefalu Magyarországi Egyesületének elnöke volt. Saját miniszteri éveit kedvezően ítélte meg, mint amelynek idején sikerült Magyarország látókörét kiszélesíteni és rendezni a viszonyt néhány szocialista állammal. Ugyancsak eredményként könyvelte el a Nyugat-Európa, Latin-Amerika és Afrika felé megtett, nyitásként is értékelhető magyar lépéseket.¹⁷⁸ Hárs Gábor visszaemlékezései valamelyest árnyalják Pujának a saját magáról alkotott professzionális diplomata önképét. Hárs szerint ugyanis a külügyminiszter egy ízben közölte a varsói magyar nagykövettel, hogy jelentéseire otthon csak korlátozottan van szükség.¹⁷⁹

171 BÁNYÁSZ Rezső: *Ami a rejtjeltáviratokból kimaradt – Szabálytalan diplomáciai napló*. Budapest, 1993, Pelikán, 50. és HÁRS Gábor: *Történelem közelnézetből. A nagykövet naplója. Első kötet. Diplomata-élmények: pártfőtitkároktól választott országvezetőig*. Budapest, 2012, Publio, 48.

172 BÁNYÁSZ Rezső: *Ami... i. m.* 50.

173 THÜRMER Gyula: *Az elsikkasztott ország*. Budapest, 2009, Korona, 28.

174 BÉKÉS Csaba: *Magyar külpolitika a szovjet szövetségi rendszerben, 1968–1989*. = GAZDAG Ferenc – Kiss J. László (szerk.): *Magyar külpolitika a 20. században. Tanulmányok*. Budapest, 2004, Zrínyi, 147.

175 Meghalt Puja Frigyes.

176 PÜNKÖSTI Árpád: *A Horn. Angyalföldtől a pártelnökségig. (1932–1990)*. Budapest, 2013, Kossuth, 88. 177 Uo.

178 PUJA Frigyes: *Magyar külpolitika*. Budapest, 1980, Kossuth, 101–138.

179 HÁRS Gábor: *Történelem... i. m.* 48.

Egyik utolsó interjújában Puja elmondta, hogy nem tetszik neki a magyar belpolitikában tapasztalható „acsarkodás” és hogy mindenki meg akar gazdagodni.¹⁸⁰ Állítása szerint egész életében puritán módon élt.¹⁸¹ Magas kort megérve, 2008. július 5-én hunyt el Budapesten. Családja szűk körben búcsúztatta, a nyilvánosságot csak a temetés után értesítették haláláról.¹⁸²

180 Interjú Puja Frigyessel.

181 *Uo.*

182 Meghalt Puja Frigyes.

A magyar katonadiplomácia szerepe a Varsói Szerződés felszámolásában¹

Horváth Miklós

A történelmi előzményekről röviden

A szovjet csapatok – mint megszálló erők – magyarországi tartózkodására 1945 után a szövetséges hatalmak megállapodása adott lehetőséget. Az 1947. február 10-én megkötött békeszerződés² 22. cikkelye biztosított lehetőséget a Szovjetuniónak arra, hogy általa egyoldalúan meghatározott erejű és összetételű csapatokat állomásoztasson hazánkban mindaddig, amíg Ausztriában megszálló csapatok vannak.

1955. május 15-én írták alá a független, demokratikus Ausztria visszaállításáról szóló szerződést. A csapatok kivonása Ausztriából megtörtént, de ezek nagy részét Magyarország területén helyezték el. Az 1955. szeptemberében Magyarországon felállított szovjet Különleges Hadtest állományába két – a 2. és a 17. – gépesített gárdahadosztály, a 195. vadászpilóta és a 177. bombázópilóta hadosztály, a 20. pontonos hidászrezerv, valamint légvédelmi, fegyvernemi és más szakcsapatok kerültek.

A Varsói Szerződés (VSZ) 1955. május 14-i megalakításának nem belső, hanem külső, tömbön kívüli nemzetközi indokai voltak. Ha az ENSZ Alapokmányában rögzített – a VSZ Alapokmányában hivatkozott – alapelveket és a Szovjetunió 1956-os tevékenységét összevetjük, minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy az alapelvek nagy részét a Szovjetunió figyelmen kívül hagyta, illetve megsértette.

„A lengyel és magyar események rávilágítottak, ” – írta a Romániában fogva tartott Nagy Imre 1957 elején – „hogy a Varsói Szerződés a szovjet nagyhatalmi sovínizma törekvések eszköze, amelynek segítségével a benne résztvevő – helyesebben moszkvai utasításra belekényszerített – szocialista országokat ennek a politikának alárendelik. A Varsói Szerződés nem más, mint a szovjet katonai diktatúra ráerőszakolása a résztvevő országokra. [...] Amit a

1 A szerző hadtörténész, aki elsőként kapott lehetőséget a Varsói Szerződés felszámolása időszakában keletkezett iratanyag tudományos célú feldolgozására. A tanulmány nagyobb terjedelemben azonos címmel megjelent: Felderítő Szemle, XII(2013)/2, 54–71.

2 HALMOSY Dénes: *Nemzetközi Szerződések 1945–1982 – A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikai szerződései*, Közgazdasági és Jogi Könyvtár, Budapest, 1985, 84.

*szovjet kormány és az SZKP [Szovjetunió Kommunista Pártja] politikai tanácsokkal, utasításokkal nem tud elérni, azt a Varsói Szerződés katonai eszközökkel volt hivatva biztosítani...”*³

A szovjet csapatok létszámában és összetételében jelentős változás az 1956-os forradalom és szabadságharc időszakában következett be. November 4-ig, a második szovjet agresszió megindításáig, több lépcsőben újabb 13 szovjet hadosztály részeit rendelték Magyarországra, így november 4-ét követően összességében 17 szovjet hadosztály mintegy 60 000 katonája vett részt a hadműveletekben.

A szovjet csapatok ekkor még nem a Varsói Szerződés alapján tartózkodtak Magyarországon, hiszen a szovjet csapatok magyarországi tartózkodását szabályozó kétoldalú egyezményt csak 1957. május 27-én írták alá. A szovjet csapatok létszáma és diszlokációja tárgyában 1958. április 1-jén megkötött újabb kétoldalú egyezmény engedélyezte a szovjet félnek, hogy 67 helyőrségben 60 500 katonát állomásoztasson hazánkban. Ez a szerződés lehetővé tette, hogy a Szovjetunió a csapatok létszámát – ha csak ideiglenesen is – önkényesen megváltoztathassa.

A fentiekben részletezett szovjet erőkből alakult meg az a Déli Hadseregcsoporthoz, amelynek parancsnoksága és alárendelt alakulatai kisebb változtatásokkal 1991 nyaráig tartózkodtak hazánkban. A VSZ megalakítását és az 1956-os támadást követően Magyarország egyébként is csak látszólagos szuverenitását a Béke-, majd a Háborús Működés Szervi Határozványainak – 1969-es és 1980-as – elfogadásával korlátozta tovább.

A szovjet csapatok kivonása Magyarországról

A Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Politikai Bizottsága az európai hagyományos fegyveres erők csökkentésével összefüggésben – 1988. augusztus 9-én – kialakított álláspontja szerint Magyarország abban érdekelt, hogy a Déli Hadseregcsoporthoz létszámának csökkentése már az első szakaszban megkezdődhessen.

Gorbacsovnak az ENSZ-közgyűlésen 1988. december 7-én elhangzott bejelentésére – a szovjet haderőt 500 000 fővel csökkentik, valamint a szovjet csapatok egy részét kivonják Közép- és Kelet-Európából – reagálva Kárpáti Ferenc honvédelmi miniszter kijelentette, hogy az egyoldalú haderőcsökkentés a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok egynegyedét is érintheti. Egy hónap múlva – 1989. január 10-én – Grósz Károly, az MSZMP főtitkára nyilatkozatban közölte: rövid időn belül megkezdődik a szovjet csapatok részleges kivonása Magyarországról. 1989. április 25-től június végéig a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok mintegy ötödét, kb. egy hadosztálynyi erőt – összesen 11 300 főt, 470 harckocsit, 200 löveget és aknavetőt, 2900 db különböző típusú gépjárművet – vontak ki, amelynek következtében tíz laktanya ürült ki ebben az időszakban.⁴

Annak tudatában, hogy a közelgő választások központi témája a szovjet csapatok magyarországi tartózkodása lesz, Németh Miklós miniszterelnök levélben fordult Nyikolaj

3 Nagy Imrénék a romániai Snagovban készült feljegyzései 1957, Magyar Nemzeti Országos Levéltár, A Nagy Imre és társai per iratai, XX-5-h. Vizsgálati Iratok 8. kötet, 19–22.

4 Hadtörténelmi Levéltár Központi Irattár (továbbiakban HL KI) 00808/1989 – 79/0919. Kárpáti Ferenc jelentése a szovjet csapatok részleges kivonásáról. Idézi: KÁRPÁTI Ferenc: *Puskalövés nélkül...*, DUNA Internationál, Budapest, 2011, 97.

Rizskovhoz – a Szovjetunió Minisztertanácsának elnökéhez –, és kezdeményezte, hogy „a Magyar Köztársaság területén ideiglenesen állomásozó szovjet csapatok teljes kivonásával kapcsolatos konkrét kérdésekről mielőbb érdemi tárgyalások kezdődjenek”⁵. E törekvéseket erősítette az is, hogy az Országgyűlés Külügyi és Honvédelmi Bizottságainak 1990. január 5-i ülésén a képviselők egy része is a kivonás 1990 végéig történő befejezését követelte. Négy nap múlva Németh Miklós és Nyikolaj Rizskov megállapodtak a csapatkivonás ütemezéséről.

A szovjet katonai vezetés azonban képtelen volt figyelembe venni az új történelmi realitásokat. Erre példa, hogy az EFE (Egyesített Fegyveres Erők) Főparancsnokság 1990. február 12-én eljuttatta a tagországokhoz a Varsói Szerződés keretében megvalósuló együttműködés korszerűsítésére vonatkozó „javaslatát”, majd a magyar katonai vezetés nem sokkal később megkapta a 2000-ig tervezett közös fegyverzettechnikai fejlesztési koncepciót is. 1990. március 21-én pedig megérkezett a VSZ Egyesített Fegyveres Erőinek 2000-ig történő tökéletesítésére vonatkozó elgondolás is.

Ha viták és nehézségek árán is, de a Németh Miklós vezette kormány kezdeményezésére 1990. március 10-én megszületett az egyezmény⁶ arról, hogy a szovjet csapatok 1990. március 12-e és 1991. június 30-a között elhagyják Magyarországot. Elsőként – 1990. június végéig – a rakéta- és rádióelektronikai egységek távoztak, majd szeptemberig a 19. harckocsi hadosztály, az év végéig a 254., 1991 márciusáig a 93. gépesített lövész hadosztályok hagyták el hazánk területét. A légiőrső csapatok, illetve a biztosító és kiszolgáló egységek, intézetek a teljes időszakra egyenletesen elosztva zárták a kivonulás folyamatát. 1991. június 19-ig az anyagi készletek kiszállítása is megtörtént.⁷

5 A levélben Németh Miklós bejelentette, hogy a szakértői tárgyalásokon való részvétellel Somogyi Ferenc külügyminiszteri államtitkárt és Borsits László altábornagyot, a Magyar Néphadsereg Vezérkari főnökét bízta meg. KÁRPÁTI: *Puskalövés nélkül...*, i. m., 99.

6 HL KI 261/013/5. Annus Antal vezérőrnagy kormány meghatalmazott kivonulás tárgyában 1990. május 30-án készült előterjesztésének 1. számú melléklete: *Egyezmény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének Kormánya között a Magyar Köztársaság területén ideiglenesen tartózkodó szovjet csapatok kivonásáról*. Az egyezményt 1990. március 10-én Horn Gyula és Eduard Sevarnadze külügyminiszterek kézjegyükkel látták el.

7 90 szovjet helyőrségből – ezen belül 65 laktanyából – a kivonást 34 541 vasúti kocsin hajtották végre. A kivonuló közúti oszlopmenetek száma: 48. Kivonásra került szovjet állampolgár: 100 380 fő, ezen belül katonai állományú 44 668 fő. Főbb fegyverzet és technikai eszköz összesen: 24 660 db, ezen belül: 194 repülőgép, 138 helikopter, 19 684 kerek jármű, 1143 láncpajzsos jármű, 860 harckocsi, 1143 páncélozott harcjármű, 622 tüzérségi eszköz, 350 légvédelmi eszköz, 196 rakétaindító állvány, 9747 egyéb technikai eszköz. Anyagi eszköz: 309 364 tonna. Forrás: Major Generál Imre KARÁCSONY: *Hungary = The Great Withdrawal (Withdrawal of the Soviet-Russian Army from Central Europe 1990–1994)*, Ministry of Defence of the Slovak Republic, Bratislava, 2005, 213–214. (A tanulmány magyar változata a szerző birtokában van.)

Magyar döntés a Varsói Szerződés felmondásáról

A szovjet csapatok kivonásához hasonló súlyú kérdésként merült fel Magyarország Varsói Szerződésben vállalt kötelezettségeinek megszüntetése, amelyet szintén komoly viták előztek meg. A vezetők többsége egyetértett abban, hogy 1991 végéig ki kell lépni a szervezetből, de – Für Lajos történész, az Antall-kormány honvédelmi minisztere szerint⁸ – ez a döntés komoly, megválaszolásra váró kérdéseket vetett fel. Az ellenérvek egyikeként felmerült, hogy a szovjetek nyomást gyakorolhatnak hazánkra, ami kihathat Magyarország energia- és a honvédség alkatrészellátására is. A vitában hangsúlyosan jelent meg az is, hogy a nyugati nagyhatalmak nem támogatják a radikális magyar elgondolást. Ha Magyarország meggondolatlanul lép – hangzottak a nyugati érvek –, akkor megtorpanhatnak a Szovjetunióban kibontakozó változások, a gorbacsovi peresztrojka zátonyra futhat, ami miatt fennáll a visszarendeződés veszélye.

Mindezek ellenére 1990. június 6–7-én a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testülete (PTT) ülésén Antall József miniszterelnök megtette a kilépés irányába vezető első lépést. Javaslata a tanácskozás 2. napirendi pontját a következőképp határozta meg: „Véleménycsere a Varsói Szerződés jellege, funkciói és tevékenysége felülvizsgálatáról és esetleges gyökeres átalakításáról.”

A javaslat és a magyar miniszterelnök által ekkor elmondottak egyértelművé tették: a Varsói Szerződés mint az európai szembenállás egyik maradványa felülvizsgálatra szorul. A fennálló körülmények között értelmét veszítette a szerződés katonai szervezete, amely a magyar álláspont szerint mellőzhetővé vált, és – az egyoldalú lépések elkerülésével, egyeztetett tárgyalások eredményeként – kívánatos lehet a fokozatos, 1991 végéig történő felszámolása. Antall szerint az erőfeszítéseket nem a Varsói Szerződés megreformálására, hanem az új, közös európai biztonsági és együttműködési struktúra létrehozására kell fordítani, így a tárgyalások eredményeként hatályon kívül kell helyezni azokat az elemeket, amelyek sértik a tagállamok szuverenitását.

Antall javasolta továbbá, hogy a PTT ülésén döntsön *„egy olyan nagyköveti külön-megbízottakból álló, különleges kormánybizottság felállításáról, amely felülvizsgálja a Varsói Szerződés jellegét, funkcióit és működését, [majd] javaslatot tesz a PTT-nek a Varsói Szerződés felülvizsgálatáról, beleértve a katonai együttműködés és szerveinek fokozatos felszámolását, figyelembe véve az európai biztonsági és együttműködési folyamat fejlődését és követelményeit.”* A miniszterelnök azt is felvetette, hogy a PTT ezzel összefüggésben hozott döntéseinek megvalósítása legkésőbb január 1-jével kezdődjék meg.⁹

Antall javaslatait a plenáris ülés elfogadta és döntés született arról is, hogy a Kormány meghatalmazottak Ideiglenes Bizottsága első ülését 1990. július 15-ig Prágában tartsa meg, valamint a havonta más és más tagállamokban megtartott ülésein elfogadott javaslatait október végéig terjessze a PTT elé. Egyetértésre jutottak abban is, hogy a testületet november végéig Budapesten kell összehívni.

⁸ FÜR Lajos: *A Varsói Szerződés végnapjai – magyar szemmel*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2003, 182.

⁹ Részletek Antall József beszédéből. Idézi FÜR: *A Varsói Szerződés végnapjai...*, i. m., 137–138.

Mihail Gorbacsov – az SZKP első embere – a magyar delegációval június 7-én folytatott megbeszélésen hangsúlyozta: „*A Varsói Szerződés felülvizsgálatával egyetért, de annak elhamarkodott megszüntetésével semmiképpen nem.*”¹⁰

Für Lajos utólagos értékelése szerint szó sem volt arról, hogy ezen a megbeszélésen a szovjet vezetők egyetértéssel fogadták volna a magyar kormányfő javaslatait, de nem tanúsítottak kategorikus elutasító magatartás sem. A magyar küldöttség tagjai úgy érezték, az ügyben az áttörés megtörtént.¹¹

Ilyen előzmények után, 1990. június 26-án született meg a demokratikus választásokat követően – 1990. május 2-án – megalakult magyar Országgyűlés döntése a Varsói Szerződés felmondásáról.¹² Az Országgyűlés a határozatban a következő feladatokat rögzítette:

- a Magyar Köztársaság Kormánya a Bécsi Konvenció 62. cikkelye alapján a körülmények alapvető változására hivatkozva valamennyi tagállammal kezdjen tárgyalásokat a Varsói Szerződésből való kilépésről;
- a kilépési folyamat első lépéseként Magyarország részvételét kell a katonai szervezetben szüneteltetni, a honvédség ennek megfelelően ne vegyen részt közös gyakorlatokon és a VSZ csapatai se tartsanak hadgyakorlatot az ország területén;
- második lépésként pedig tárgyalásokat kell folytatni a VSZ tagállamaival a kétoldalú barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződések felülvizsgálatáról.

A határozat tartalmazta továbbá, hogy a Magyar Köztársaság békében és barátságban kíván élni valamennyi szomszédjával, és területéről harmadik állam elleni támadást senki sem indíthat.¹³

A Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottság tevékenysége

A magyar kormány meghatalmazotti bizottság – amelynek vezetője a nagyköveti státuszt betöltő Kupper V. Béla volt – célul tűzte maga elé, hogy a tárgyalásokon első lépésként a VSZ katonai szervezetének felszámolására kell törekedni, illetve ha a VSZ feloszlásra tett kísérlet nem járna sikerrel, akkor Magyarországnak úgy kell – 1990. december 31-ig – kiválnia a katonai szervezetből, hogy ezzel ne zavarja a bécsi tárgyalások menetét, valamint ne veszélyeztesse a szovjet csapatkivonások befejezését és a német újraegyesítés folyamatát.

„*Törekedni kell arra, hogy a tárgyalások során ne maradjunk egyedül!*” – olvasható a magyar delegátus részére adott instrukciók között.¹⁴ A VSZ fokozatos felszámolásának, illetve a katonai szervezetekből történő kiválás folyamatát – az 1990. július–augusztus hónapban elkészült magyar tervezet szerint – három időszakra bontották:

Az első szakaszban – a kiválás előkészítése céljából – szabályozták a katonai szervezetekben való magyar részvétel tartalmát. Így küldöttségeink a tárgyalásokon

¹⁰ *Uo.*, 141.

¹¹ *Uo.*, 142.

¹² Az Országgyűlés 141/1990. számú határozatának szövegét idézi FÜR: *A Varsói Szerződés végnapjai...*, i. m., 182–183.

¹³ 54/1990. (VII. 3.) OGY határozat a Magyar Köztársaság és a Varsói Szerződés viszonyáról. Forrás: www.complex.hu/kzldat/o90h0054.htm/o90h0054.htm (letöltve: 2011. 06. 16.)

¹⁴ HL KI 1/20/330/01/8. – HM. SZT. 00110/2/1991., 3.

csak konzultációs jelleggel vettek részt. Magyarország távol maradt a VSZ közös hadgyakorlatairól. A PTT novemberi, budapesti ülését követően a Honvédelmi Minisztérium központi harcálláspontját kivonták a szövetség riasztási rendszeréből, hazánk kezdeményezte a képviselőcsoportok létszámának csökkentését, és hatályát veszítettnek tekintett minden beszámolási és jelentési kötelezettséget.

A második – 1991. január 1. és június 30. közötti – időszakban a tervek szerint megkezdődik a Magyar Honvédség kiválásának folyamata, amelynek részeként már január 1-jén megszűnik a magyar csapatok EFE alárendeltségű vezénylése, hatályon kívül helyezik a közös hadműveleti terveket, továbbá a hadszíntér-előkészítésre és a közös hadászati készletekre vállalt kötelezettségeket. Magyarország kezdeményezi az EFE Főparancsnok képviselőcsoportjának a visszahívását, ezzel párhuzamosan minimálisra csökkenti az EFE-törzsbe vezényelt tisztek számát. A VSZ egységes légvédelmi rendszerében a tevékenységet a kölcsönös rádiótechnikai tájékoztatásra korlátozzuk, Magyarország kizárólag a leszerelés és a fegyverzetkorlátozás témakörében fogad be, rendez katonai tanácskozásokat, tárgyalásokat, de aktívan részt vesz a VSZ felszámolására irányuló munkában. Kezdeményezzük kétoldalú katonai egyezmények megkötését a VSZ tagállamaival, valamint a szomszédos semleges és el nem kötelezett országok haderejével, továbbá kétoldalú bizalomerősítő kapcsolatok kialakítására törekszünk a NATO-tagállamok hadseregeivel.

A kiválási folyamat harmadik – 1991. június 30-tól december 31-ig tartó – befejező szakaszában visszahívásra kerül a magyar összekötő csoportot, ehelyett Magyarország megfigyelőket küld a VSZ és a NATO törzsébe, illetve – ha megalakul – a VSZ Katonai Konzultációs Csoportjába. A kilépést hivatalos bejelentését megelőzően Magyarország hatályon kívül helyez a VSZ-ben való részvételt szabályozó minden határozványt. A tervezet elkészítői kívánatosnak tartották, hogy erre az időpontra Magyarország minden szomszédos országgal megkösse a biztonságát szavatoló kétoldalú megállapodást.

Az első tanácskozás Prágában

„A magyar delegátus nem szigetelődött el”¹⁵

A tagállamok Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottságainak első ülését 1990. július 15–17. között Prágában rendezték meg. A magyar küldöttség az ülést követően értékelte az első forduló tapasztalatait. A jelentős nézetkülönbségek ellenére előrelépést jelentett, hogy a politikai szervek – a többség törekvései szerint – konzultációs fórumként működnek tovább. Lényeges eredmény volt az is, hogy a Leszerelési Különbizottság léte mint konzultatív szerv megerősítést nyert.

Ezzel ellentétben a magyar küldöttségnek a VSZ katonai szerveinek és a katonai együttműködésnek 1991. december 31-ig közös döntéssel történő megszüntetésére vonatkozó javaslatát nem fogadták el, ezt a törekvést a szovjet delegáció ellentervezet benyújtásával

¹⁵ HL KI 1/20/330/01/8. – 002303/9. KÜM, 00110/3/1991 HM. – Jelentés a Kormány meghatalmazottak Ideiglenes VSZ bizottságai első üléséről (Prága, 1990. 07. 15–17.) Készítette: 1990. július 19-én Kupper V. Béla nagykövet, 65–72.

hárította el. A magyar álláspont szerint az előrelépési lehetőséget erősíthette, hogy a szovjet küldöttségnek a katonai struktúra átalakítására vonatkozó tervébe az EFE Egyesített Parancsnoksága és a katonai szervezet megszüntetésére vonatkozó javaslat bekerült. Azt viszont a magyar küldöttség nem tartotta szerencsésnek, hogy a csehszlovákok az új szervek kialakítására tett javaslatukkal – a szovjet és bolgár pozíciókat erősítve – elterelték a figyelmet a meglévő struktúráról.

A magyar küldöttség – a tárgyalásokról készült összefoglalóban – mindezt azzal egészítette ki, hogy a plenáris üléseken elhangzottak, továbbá a résztvevőkkel folytatott „informális” megbeszélések tapasztalatai szerint a tagországok többsége abban érdekelt, hogy a „*VSZ katonai struktúrájának gyökeres átalakítása és leépítése után is fennmaradjon az együttműködésben egy olyan konzultációs mechanizmus, amelynek lényeges része maradna a katonai bizottság*”.¹⁶ Több tagország a légvédelmi rendszer egyes elemeinek, illetve a haditechnikai – elsősorban az alkatrészellátás biztosítása érdekében történő – együttműködés fenntartásában volt érdekelt.

Az egyes delegációk helytelenítették, hogy Magyarország a kilépési szándéka ellenére a „*felülvizsgálati és átalakítási erőfeszítésekben részt vesz*”.¹⁷ Az ezzel kapcsolatos megbeszéléseken a magyar delegáció hangsúlyozta, hogy a katonai szervekből való magyar kilépés 1991 végi dátuma elegendő időt biztosít az egész katonai struktúra fokozatos és tervszerű felszámolására.

Nagy eredmény, hogy a magyar küldöttség következetes álláspontja ellenére sem szigetelődött el, illetve egyes kérdésekben együttműködés alakult ki a lengyel és a csehszlovák delegátusokkal, amelynek jövőbeli erősítését kívánatosnak tartottuk. Ezért a magyar küldöttség vezetője a lengyel és a csehszlovák delegátusok vezetőinek azt javasolta, hogy a szeptemberi berlini tárgyalások előtt – az álláspontok közelítése céljából – Budapesten konzultáljanak.¹⁸

Az első egyeztető konzultáció Budapesten

„A maximalista szovjet és az azt támogató bolgár pozíció megváltoztatása nehéznek ígérkezik”¹⁹

A prágai ülésen javasolt konzultációra 1990. augusztus 16-án került sor, amelyen világos képet akartunk kapni Lengyelország és Csehszlovákia VSZ-szel kapcsolatos álláspontjáról, illetve közvetlen célként fogalmazódott meg az is, hogy a lengyel féllel közösen elérjük, hogy a csehszlovákok a katonai struktúrák átmentését célzó javaslataikat visszavonják. Nem

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ HL KI 1/20/330/01/8. – 002303/9. KÜM, 00110/3/1991 HM – Jelentés a Kormány meghatalmazottak Ideiglenes VSZ bizottságai első üléséről (Prága, 1990. 07. 15–17.), készítette 1990. július 19-én Kupper V. Béla nagykövet, 65–72.

¹⁹ HL KI 1/20/330/01/8. – 002333/9. KÜM, 0026/4/1990 HM – Feljegyzés a magyar–lengyel–csehszlovák kormány meghatalmazotti konzultációról (Budapest, 1990. 08. 16.), készítette 1990. augusztus 22-én Kupper V. Béla nagykövet, 56–64.

titkolt célunk volt továbbá, hogy partnereink felfogását maximálisan közelítsük a magyar állásponthoz, lehetőség szerint ezáltal elérve, hogy a következő tárgyalási fordulón a három delegáció közös platform alapján, összehangoltan tevékenykedjen.

A megbeszélések és véleménycsere eredményeként a delegációk álláspontja közeledett, így a küldöttségek vezetőinek szintjén az alábbi előzetes megegyezések születtek:

- a bizottság munkája csak a VSZ felülvizsgálatára korlátozódjon;
- meg kell határozni a VSZ katonai szervezete felszámolásának határidejét – ennek lehetséges időpontjai 1991. december 31., 1992. január 1., kompromisszumként 1992 márciusa, a helsinki II. konferencia kezdőnapja;
- megfogalmazódott annak szándéka, hogy a meglévő katonai struktúrák teljes lebontásáig, egyben azok felváltására konzultatív katonai fórumot állítsanak fel;
- elutasították a VSZ és a NATO mint többök közötti kapcsolatok kizárólagosságának, illetve a PTT döntéshozói funkciókkal történő felruházásának lehetőségét;
- a Külügyminiszterek Bizottságának megszüntetését követően annak helyét a PTT vegye át, amelynek ülésein a tagországok kétévenként államfői (miniszterelnöki), évenként egyszer külügyminiszteri szinten képviseltessék magukat;
- nem tartják indokoltnak a VSZ főtitkári jogkörének szovjetek által javasolt bővítését.

A küldöttségek megbeszélésén körvonalazódott álláspont szerint a PTT és a Leszerelési Különbizottság kizárólagos konzultációs tevékenységét az európai leszerelés lehetőségeinek áttekintése mellett az európai biztonság katonai aspektusainak figyelemmel kísérésére is kívánatos kiterjeszteni, kiküszöbölendő, hogy katonai vonalon a politikai vezetés megkerülésével megkíséreljenek döntéseket hozni a fenti kérdésekben.

Hosszas véleménycsere után egységes előzetes álláspont alakult ki a VSZ PTT kíségetőszerveként esetleg fennmaradó egyetlen katonai szerv, a Katonai Konzultációs Csoport (KKCS) lehetséges alábbi feladatairól:

- konzultáció a haditechnikai együttműködés kérdéseiről;
- tapasztalatcsere a csapatok felkészítésének és kiképzésének problémáiról;
- konzultáció az európai leszerelés katonai-technikai aspektusairól;
- a jelenlegi közös katonai szervek és struktúrák fokozatos lebontásával kapcsolatos technikai és pénzügyi kérdések áttekintése, beleértve azok jogi formába öntését;
- tapasztalatcsere a többi EBEÉ-országgal fenntartott katonai kapcsolatokról.

A közös álláspont szerint a KKCS, amelybe a tagállamok maximum 12 főt – katonákat és polgári személyeket vegyesen – delegálhatnak, általában kéthavonta a szervező tagország által összeállított napirend alapján ülésezne. A csoport a PTT novemberi ülését követően azonnal megkezdendő tevékenységét, és a végzett munkáról a PTT-nek és a Leszerelési Különbizottságnak (LKB) jelentene.

A lengyel és csehszlovák küldöttek fő vonalaiban egyetértettek a magyarok által összeállított menetrenddel, és vállalták, hogy vezetésüknek is a támogatást javasolják majd. Végezetül a nagykövetek megállapodtak abban, hogy közvetlenül a berlini ülés előtt – tehát szeptember 3-án – a közös álláspont véglegesítése céljából a magyar követség épületében újabb megbeszélést tartanak.

A magyar küldöttséget vezető Kupper V. Béla összegzése szerint „*noha mind a lengyel, mind a csehszlovák álláspont bizonytalansági elemeket hordoz és képlekeny, felfogásuk közeledett és tovább közelíthető álláspontunkhoz. [...] Bebizonyosodott ugyanakkor az is,*

hogymind csehszlovák, mind lengyel részről – ideiglenes és konzultatív jelleggel – igényt tartanak egy laza katonai együttműködési szervre, mindenekelőtt haditechnikai és a leszerelés-technikai megfontolásokból.”²⁰

Szófia – a kormány meghatalmazotti bizottságok második ülése

„A szovjetek »árnyékra vetődtek«.”²¹

Az NDK kiválása miatt a VSZ felülvizsgálatával megbízott Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottság 2. ülését – 1990. szeptember 17. és 20. között – Szófiában tartották. A tárgyalások előestéjén a magyarok által készített előterjesztést a lengyel és csehszlovák küldöttséggel véglegesítették. A tárgyaló felek továbbra sem jutottak egyetértésre a katonai szervezet megszüntetésnek időpontjára vonatkozóan. A csehszlovákok az 1991. december 1-je helyett 1992 márciusához ragaszkodtak, a lengyelek viszont jelezték, hogy nekik bármelyik időpont megfelel. Abban azonban sikerült megegyezniük, hogy az EFE állandó vezető szervei 1991. július 1-jével megszűnnek és az EFE működésére vonatkozó határozatokat hatályon kívül helyezik.

A plenáris ülésen a három ország – a „hármak” – közös javaslatát a küldöttségünk azzal terjesztette be, hogy a Magyar Köztársaság elhatározott szándéka, hogy a VSZ katonai szervezetét legkésőbb 1991. december 31-ig elhagyja. Prágához képest új volt, hogy a „hármak” egy konkrét, közeli időponthoz kötötték a VSZ katonai szervezetének felszámolását, a PTT és az LKB jogosítványait kizárólag a konzultációkra korlátozták, valamennyi szerv működésének kiiktatását kezdeményezték, s *„csupán egy laza, rotációs elven, szigorúan konzultációs jelleggel, időszakosan működő katonai konzultációs fórum felállítására láttak lehetőséget”*.²² Ezzel a javaslattal a csehszlovák küldöttség prágai álláspontja – „a fő katonai struktúrák fennmaradnak” – érvényét veszítette.

Kupper a Szófiában történeteket összegezve megállapította: mandátuma szerint a magyar küldöttség elérte, hogy *„a Varsói Szerződés felülvizsgálatáról, illetve lehetséges gyökeres átalakításáról folyó tárgyalás keretében érvényesítsük a VSZ katonai szervezetének elhagyására vonatkozó koncepciókat, elérjük a tagállamok egyetértését ahhoz, hogy a katonai szervezet – a tervezett magyar kilépés határidejénél fél évvel korábban – 1991. július 1-jével megszűnjön”*.²³

Az áttörés sikeresen megtörtént. Valamennyi delegáció elfogadta, hogy 1990. december 1-jével megszűnjön a Külügyminiszteri Bizottság, a Honvédelmi Miniszteri Bizottság, a Katonai Tudományos-Technikai Tanács, a Sokoldalú Kölcsönös Folyamatos Tájékoztatási

²⁰ Uo.

²¹ HL KI 1/20/330/01/8. 002686/1/ 1990 KÜM, 00222/1990. HM – *Jelentés a VSZ felülvizsgálatával megbízott Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottsága 2. üléséről*, Szófia, 1990. szeptember 17–20., készült 1990. szeptember 27-én. Az ülésen a magyar tárgyaló küldöttség tagja voltak: Kupper V. Béla nagykövet, Kondor Lajos vezérőrnagy, Tömösváry Zsigmond ezredes, Szűcs László KÜM főelőadó, tagok, 30–37.

²² Uo.

²³ Uo., 36–37.

Csoport, valamint a korábban létrehozott szakértői csoportok. Érvényüket veszítik a VSZ Egyesített Fegyveres Erőiről és az Egyesített Parancsnokságról Szóló (béke) Szervi Határozvány azon részei, amelyek az EFE állományába kijelölt csapatokra (erőkre) és azok irányítására vonatkoznak, az Egyesített Fegyveres Erőkről és vezető szerveiről szóló Háborús Határozvány, valamint a fenti szervekre vonatkozó határozatok és normatív dokumentumok. Ezzel egyidejűleg megkezdődik az Egyesített Fegyveres Erők vezető szerveinek fokozatos felszámolásának előkészítése és végrehajtása.

„»Közzjáték« a Honvédelmi Minisztériumban”²⁴

„A régi kötelekeket mindig nehéz oldani...”²⁵

„Hogyan gondolják Önök kilépésüket a Varsói Szerződésből, milyen sorrendben?” – tette fel a kérdést 1990. október 12-én Für Lajosnak P. A. Lusev hadseregtábornok, az EFE főparancsnoka. A szovjetek által kezdeményezett „megbeszélésen” – a tárgyalásról készült jegyzőkönyv²⁶ tanúsága szerint inkább számonkérésen – a főparancsnok többek között nemtetszését fejezte ki amiatt, hogy „a magyarok nem vesznek részt a közös gyakorlatokon, az EFE főparancsnok képviselőjét nem engedik a magyar csapatokhoz annak ellenére, hogy a Varsói Szerződés létezik, Egyesített Parancsnokság van, ugyanakkor mi [a szovjetek] semmilyen megkülönböztetést nem tesznek az Önök [a magyarok] képviselőivel”.²⁷ Mindezt V. Ny. Lobov hadseregtábornok – az EFE törzsfőnöke – azzal a követeléssel egészítette ki, hogy Magyarországnak kilépési szándéka ellenére is be kell tartani a VSZ egyezményének előírásait, az EFE-t nem számolták fel, tehát az érvényben lévő terveket végre kell hajtani.

Für 2003-ban a találkozásra emlékezve a következőket írta: „Majdnem biztos vagyok benne, hogy a kitüntető figyelem csak minket vett – még egyszer és utoljára – célba. Érthető, hogy a »katonai roham«, egy utolsó nagy erőfeszítéssel, csak bennünket akart volna meg-
törni. [...] Elkéstek. A kísérlet nem sikerült.”²⁸

Für Lajos a tárgyaláson az EFE vezetőinek észrevételeire – követeléseire – reagálva hangsúlyozta: „A Varsói Szerződést valóban a kormányok hozták létre, közöttük a Magyar Kormány [...] [De] a mai Magyar Kormány soha nem tette magáévá a Varsói Szerződést, mert a demokratikusan választott Országgyűlés így döntött. Ennek ellenére nem léptünk ki egyoldalúan, hanem bejelentettük kilépési szándékunkat és azt, hogy erről tárgyalásokat

24 HL KI 1/20/330/01/8. 00268 MK HM – *Feljegyzés a honvédelmi miniszter és a VSZ EFE főparancsnoka megbeszéléséről*, Budapest, 1990. október 12., 09⁰⁰–10¹⁵-ig. A megbeszélésen részt vettek: Für Lajos HM, Annus Antal altábornagy HM Közigazgatási Államtitkár, Lőrinc Kálmán altábornagy, a Honvédség Parancsnoka, Borsits László altábornagy, VKF, Kondor Lajos vezérőrnagy, a HM Kabinet titkára, Széles Róbert, az EFE FÖPK magyar helyettese, Tömösváry Zsigmond ezredes, tolmács. Szovjet részről: P. A. Lusev hadseregtábornok, az EFE főparancsnoka, V. Ny. Lobov hadseregtábornok, az EFE törzsfőnöke, Sz. M. Ivanov altábornagy, az EFE hadműveleti csoportfőnöke és törzsfőnök-helyettese, 22–28.

25 Uo.

26 Uo.

27 Uo.

28 FÜR: *A Varsói Szerződés végnapjai...*, i. m., 204.

*akarunk folytatni. Ezért nem veszünk részt a közös gyakorlatokon, továbbá anyagi okok miatt. [...] Mivel a belépés önkéntes volt, ennek megfelelően a kilépés is önkéntes és ezt ebben az esetben el kell fogadni. Ezt a szándékunkat a Honvédelmi Miniszteri Bizottság moszkvai és berlini ülésén is határozottan kijelentettem.*²⁹

Lusev ezen a megbeszélésen „*úgy tett, mintha addig soha senki nem mondta volna el neki és társainak, mintha soha semmiféle jelentést nem olvasott volna a magyarok (majd a többi tagország) ebbéli [a kilépésre vonatkozó] szándékáról, pontos, dátumokhoz kötött elgondolásokról. Mintha arról sem hallott-olvasott volna soha, amit egy hónappal korábban már nem csak négy tagország fogadott el, de maga a szovjet fél is bejelentett Szófiában*”³⁰ – értékeli később a történeteket Für Lajos.

Für a tárgyalás végén fontosnak tartotta hangsúlyozni: „*A régi kötelekeket mindig nehéz oldani. Ez okoz néha feszültségeket is. Nem elszakadni akarunk, hanem új kapcsolatot kialakítani, mivel a régi kapcsolat nem volt felhőtlen.*”³¹ Távozóban Lusev erre azt válaszolta, hogy a két ország viszonyának jó és rossz oldalait kölcsönösen látják, de reméli, hogy a nézeteltéréseket kölcsönösen megoldják.

A harmadik ülés Varsóban

*„Kétoldali partnerkapcsolatok kialakítására törekszünk”*³²

A Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottság 3. ülését – a tervezettől magyar kérésre eltérve – nem Budapesten, hanem 1990. október 22–23-án Varsóban tartották. A magyar álláspont szerint az ülés feladata a PTT elé kerülő dokumentumok még nyitott kérdéseinek megoldása volt, illetve ekkor kellett dönteni a VSZ katonai szervezetei felszámolásának feladatairól, sorrendjéről és módszeréről. A csehszlovák és a lengyel küldöttség az előzetes egyeztetéseken támogatta a magyar törekvéseket.³³

A kétnapos intenzív tárgyalás – a Katonai Konzultációs Csoport hatáskörének meghatározása kivételével – sikeres volt, így a véglegesített dokumentum az egy nyitott kérdés kivételével jóváhagyásra kész állapotban kerülhetett a PTT elé. A szófiai állásponthez képest jelentősebb változtatások a következő kérdésekben és területeken születtek:

- A katonai struktúra lebontásának kezdete a szovjet igényeknek megfelelően 1990. december 1-jéről 1991. január 1-jére módosult, de a felszámolás határideje változatlanul július 1. maradt.

29 HL KI 1/20/330/01/8. 00268 MK HM – *Feljegyzés a honvédelmi miniszter és a VSZ EFE főparancsnoka megbeszéléséről*, Budapest, 1990. október 12., 09⁰⁰–10¹⁵-ig, 22–28.

30 Für: *A Varsói Szerződés végnapjai...*, i. m., 205.

31 Uo.

32 HL KI 1/20/330/01/8. 002686/6/1990. *Jelentés a VSZ felülvizsgálatával megbízott Kormány meghatalmazotti Ideiglenes Bizottsága 3. üléséről*, Varsó, 1990. október 22–23, készítette: dr. Körmendy István. Az ülésen magyar részről részt vettek: Hajgató József, Szűcs László és Bács Zoltán (KÜM), Kondor Lajos vezérőrnagy és Tömösváry Zsigmond ezredes (HM), 46–55.

33 Uo.

- 1991. január 1-től hatályát veszítette a VSZ egységes légvédelmi rendszeréről szóló (békeidejű) határozvány, úgy, hogy az ezzel kapcsolatos technikai kérdéseket 1991. július 1-ig rendezni kell.
- A dokumentumtervezetből a VSZ jellegére és minősítésére vonatkozó – a magyarok által elfogadhatatlan – pozitív politikai elemeket kiiktatták.
- Két politikai konzultációs szervezet marad meg. A PTT a biztonsági érdekek közös aspektusainak megvitatására szolgált, az LKB – az évi egy-egy legfelsőbb, illetve külügyminiszteri szintű ülésén – elsősorban a leszereléssel és az új európai biztonsági struktúrák létrehozásával kapcsolatos kérdéseket vitatta meg. Közös álláspont kidolgozására csak a teljes konszenzus megléte esetén kerülhetett sor.
- Sikertült kivonni a PTT hatásköréből az általános politikai és külpolitikai kérdéseket, így gyakorlatilag megszűnt a minden részletre kiterjedő külpolitikai konzultációs és egyeztetési kötelezettség.
- A katonai konzultációs szervre vonatkozóan a magyar és lengyel egyetértés ellenére a csehszlovák küldöttség – Csehszlovákia „komoly pénzügyi követeléseinek érvényesítése érdekében” – azt az álláspontot képviselte, hogy a kétoldalú tárgyalások mellett szükség van egy multilaterális bizottságra is.
- A magyar javaslat értelmében a Katonai Konzultációs Csoport – a katonai struktúrák lebontása után – befejezné működését, a „hármak” tehát elleneztek a korábbi többoldalú katonai együttműködés átmentésére irányuló Katonai Bizottság állandó szervként való létrehozását.

Történt ez annak ellenére, hogy a szovjet tárgyalóküldöttség az addig kialakult multilaterális katonai együttműködés átmentésére törekedett, és tovább akarták erősíteni a két politikai testület szerepét. Románia ebben a vitában sem vett részt. A küldöttség vezetőjének személyes közlése szerint nem kívánták folytatni a multilaterális katonai együttműködést. Így a Szovjetunióval kívül csak Bulgária volt érdekelt a multilaterális katonai konzultációk folytatásában.

„A szovjet küldöttséggel folytatott kétoldalú informális érintkezésben érzékelhettük, hogy a VSZ-beli multilaterális katonai együttműködés megszüntetésével párhuzamosan stabil, kooperatív katonai és biztonságpolitikai partnerkapcsolatok kialakítására törekszünk kétoldalú alapon a Szovjetunióval és a VSZ államokkal. A szovjet megbízottak reagálásából kitűnt, hogy szívesen fogadnák, ha kétoldalú viszonyunk megújítására, a biztonságpolitikai kapcsolatokra is kiterjedő kezdeményező lépést tennénk”³⁴ – olvasható az ülésről készült összefoglaló jelentés végén.

Döntés a Varsói Szerződés megszüntetéséről

A magyar kormányfő a Politikai Tanácskozó Testület 1990. november 4-i ülésére hívta meg a tagországok képviselőit. Október 20-án levél érkezett Moszkvából, amelyben a szovjet fél az ülés elhalasztását kérte. Für Lajos – a Külügyminisztérium értesülésére hivatkozva – arra a következtetésre jutott, hogy a „szovjet vezetés, ha későn is, de ráébredt arra, a javasolt

*időpont (november 4.) egybeesik a szovjet csapatok 1956-os bevonulásának [helyesen a második szovjet intervenció, a „Forgószél” hadművelet megindításának] a dátumával”.*³⁵

„A magyar külügy értékelése szerint” – írja Für Lajos – „a halasztási kérelem mögött nagyobb orosz belpolitikai megfontolások állhatnak. Gorbacsovnak odahaza »jóval nehezebb lett volna a VSZ katonai szervezetének felosztatásáról szóló döntés elfogadtatása a párizsi csúcs előtt, mint utána«³⁶ [...] Ez esetben ugyanis Moszkva a katonai szervezet felosztatását illetően már a Chartára is hivatkozhat. Fontos presztízskérdés lehetett Gorbacsov számára az is, vélte a külügy, hogy a párizsi csúcs után a felosztatást esetleg ő maga személyesen jelenti be, azt a látszatot keltve, hogy a Szovjetunió ezt a nagyhorderejű döntését önállóan, önszántából hozta meg.”³⁷

A Varsói Szerződés katonai szervezetének felszámolására vonatkozó döntés a PTT 1991. február 25-én Budapesten tartott, soron kívüli ülésén született meg. Ekkor a tagállamok képviselői elhatározták a katonai szövetség teljes felszámolását. Az e tárgykörben született jegyzőkönyv szerint 1991. március 31-ével a katonai szövetségre vonatkozó okmányok, továbbá minden más dokumentum hatályát veszíti, és ezzel együtt a szerződés keretében a közös katonai tevékenység, katonai szerv és struktúra is megszűnik. Ugyancsak megszűnik az EFE. A parancsnokság részére a befizetések leállnak, a főparancsnok, illetve a nemzeti honvédelmi minisztériumok kölcsönösen delegált képviselő-testületei és képviselői további tevékenységüket beszüntetik.

A magyar kormány kezdeményezésére, az Országgyűlés döntését végrehajtva Magyarország 1991-ben visszanyerte függetlenségét. A döntéseket előkészítő és azokat magas szinten végrehajtó szervezetek – a katonai vezetés, a katonadiplomata és szakemberek – tevékenységének is köszönhetően a Varsói Szerződés PTT kimondta a szervezet felosztatását. A szovjet csapatok 47 év után kivonultak az országból.

35 Für: *A Varsói Szerződés végnapjai...*, i. m., 245.

36 Európa államfői Párizsban november 21-én fogadják el a *Charta az Új Európáért* című dokumentumot, amelyben az európai együttműködési és biztonsági csúcserkeztelen részt vevő 34 állam- és kormányfő – köztük Antall József – kinyilvánította az európai konfrontáció és megosztottság, a második világháború végétől tartó európai szakadás, a „konfrontáció korszakának” a megszűnését. A charta többek között meghatározta a folyamatban részt vevő államok közötti együttműködés új alapelveit és rögzítette a létrehozandó új intézményeket.

37 Für: *A Varsói Szerződés végnapjai...*, i. m., 245.

II. FEJEZET

MAGYARORSZÁG A VILÁGBAN

Kölcsönös érdekek: magyar–német gazdasági kapcsolatok az Antall-kormány időszakában¹

Hettyey András

Bevezetés

„Ha Németország tüsszent, Magyarország megfázik” – szól a közismert mondás, amellyel napjainkban a német és a magyar gazdaság közötti szoros kapcsolatot (vagy más megfogalmazásban a magyar dependenciát) szokás jellemezni. A kijelentés megállja a helyét, hiszen kereskedelmünk 25%-át Németországgal folytatjuk, a rendszerváltás utáni magyarországi befektetések 24–25%-át pedig német cégek hajtották végre. 1989-ben ugyanakkor talán még kevesen gondolták, hogy negyedszázaddal később e helyzet alakul majd ki. Noha az NSZK már a '80-as években a második legnagyobb kereskedelmi partnerünk volt, a külkereskedelmi struktúránk még nagyobb részt a keleti blokk, azon belül is az akkori legnagyobb kereskedelmi partnerünk, a Szovjetunió felé irányult, német befektetések pedig – néhány vegyesvállalatot leszámítva – alig voltak Magyarországon.

A német–magyar gazdasági kapcsolatok felfutásának kulcsfontosságú időszaka éppen az 1990–94 közötti esztendő volt. 1991-től már az egyesült Németország volt Magyarország legnagyobb kereskedelmi partnere, 1993-tól pedig a legnagyobb befektetője is. Noha jelen tanulmány röviden kitér a kétoldalú kereskedelem és a német befektetések alakulására is, a hangsúly nem ezeken az alapvetően gazdasági kérdéseken lesz, mivel e folyamatokat elsősorban nem a politikadiplomácia, hanem a vállalati szféra döntéshozói irányítják. A tanulmány súlypontját ezért sokkal inkább azok a támogatási formák képezik, amelyekkel a német kormány 1990–94 között politikai szinten igyekezett a magyar gazdaság átalakulását segíteni. Ez a segítség egyrészt pénzügyi természetű volt (hitelek, segélyek), másrészt pedig munkaerőpiaci: a bonni kormányzat úgy próbálta csökkenteni a magyar munkanélküliséget, hogy a magyar munkavállalóknak a német munkaerőpiacon biztosított időleges munkavállalási lehetőséget. Bonn ezen támogatási formákkal két célt próbált elérni: egyrészt szeretne volna Németországot mentesíteni (vagy a hatást minimalizálni) a magyar gazdasági átalakulásból fakadó potenciális kockázatoktól (bankrendszer csődje, drámai életszínvonal-csökkenés, nagy mértékű migráció). Másrészt pedig a magyar gazdasági

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

helyzet stabilizálásával kedvező külkereskedelmi és befektetési környezetet igyekezett teremteni saját cégei számára. Ezzel együtt előrebocsátható, hogy a német támogatás mindkét területen komoly segítséget jelentett a rengeteg gazdasági problémával küzdő Antall-kormánynak.

A tanulmány három forráscsoportra támaszkodik. Az első a Külügyminisztérium és a Miniszterelnökség Németországgal foglalkozó, 1990–94 közötti „Admin” és „Tük” iratanyaga, valamint Antall József személyes iratai. (Mivel a hatályos német szabályozás szerint csak 30 év elmúltával lehet hozzáférni az ottani diplomáciai iratokhoz, a tanulmány kénytelen elsősorban magyar forrásbázissal dolgozni.) A második forráscsoportot a szerzőnek a kutatás során az adott időszak befolyásos döntéshozóival és diplomatáival készített személyes interjúi jelentik. A források harmadik csoportját pedig a német és magyar szakirodalom, a sajtóhírek, valamint a német és magyar országgyűlés hivatalos dokumentumai képezik.

Kétoldalú kereskedelem

A Magyarország és Nyugat-Németország közötti kereskedelmi kapcsolatok 1970-es és '80-as években megfigyelhető dinamikus növekedése kétségtelenül sikertörténetnek nevezhető. A diplomáciai kapcsolatok 1973-as felvételét követően a bilaterális kereskedelmi forgalom hat év alatt megduplázódott, az egykori nyugatnémet „osztályellenség” pedig 1978-tól kezdődően Magyarország második legnagyobb kereskedelmi partnerévé vált, megelőzve az addigi második helyezett NDK-t.² A kereskedelmi volumen 1986-ig tovább növekedett, de ettől az évtől kezdve a magyar gazdaság strukturális problémái miatt néhány évi stagnálás következett, ami eltartott a rendszerváltásig. Az 1990-es 5 milliárdos forgalom nagyjából az 1986-os értékkel egyezett meg.³

Az 1990–94 közötti években a német–magyar kétoldalú kereskedelem, ha nem is nagyon látványos módon, de összességében dinamikusan nőtt. Az újraegyesült Németországgal az egység utáni első évben, 1991-ben Magyarország 8,5 milliárd márka értékben cserélt árut. Ugyan a különböző jelentésekben szereplő adatok néha ellentmondanak egymásnak, a tendencia mégis egyértelmű: a kétoldalú cserekereskedelem 1991 után is minden évben stabilan nőtt. Mindez azért figyelemreméltó, mert a magyar–német volumen egy olyan periódusban tudott növekedni, amikor Magyarország kereskedelme más országokkal stagnált vagy csökkent.

2 Andreas SCHMIDT-SCHWEIZER, DÖMÖTÖRFI Tibor: *A magyar-nyugatnémet kapcsolatok dinamikus időszaka: a diplomáciai kapcsolatok felvételétől a határnyitásig 1973–1989*, Külügyi Szemle, 2014/4, 23.

3 Uo., 32.

**1. táblázat. A magyar–német kereskedelem alakulása 1990–94 között
(milliárd német márkában)⁴**

	Magyar export	Magyar import	Forgalom	Forgalom növekedése
1990 (csak az NSZK-val)	2,65	2,41	5,06	–
1991	4,3	4,4	8,5 ⁵	–
1992	4,6	4,1	8,7	2,3%
1993	4,5	5,5	10,0	15%
1994	5,4	6,4	11,8	11,8%

A Szovjetunióval folytatott árucseré összeomlása után 1991-re Németország vált Magyarország legfontosabb kereskedelmi partnerévé, amely pozícióját mind a mai napig őrzi. A német részesedés 1991-ben a magyar export esetében 25,9%, a magyar import esetében 20,3% volt. A magyar export összetétele ugyanakkor kedvezőtlen fordulatot vett: az 1990-es évek magyar exportjának jelentős tételei „a fogyasztási cikkek, agráripari termékek, élelmiszerek és textilipari termékek voltak, kivételünkben csupán 0,5%-ban részesültek a gépek, berendezések (1980-ban 20,2% volt ez az arány)”.⁶ A Németországból származó import jelentős részét „anyagok, félkész termékek (41,2%) és a gépek, berendezések (25,3%) tették ki 1992-ben, ami arra utal, hogy ezekben az években a német import mögött elsősorban a termelési kapacitásait hazánkban beindítani készülő német beruházók álltak”.⁷ Azt, hogy Magyarország számára mennyire fontos volt az egyesült Németország, jól mutatja, hogy ezekben az években az EU-országokkal folytatott magyar kereskedelem több mint fele Németországgal bonyolódott. Természetesen Németországnak hazánk csak egy volt a számos külkereskedelmi partnere közül: a két fél közötti aszimmetriára bizonyíték, hogy a német külkereskedelemből hazánk mindössze 0,6–0,7%-kal részesedett, ami jóval kisebb, mint Magyarország jelenlegi, mintegy 2%-os részesedése.⁸ A térségből Lengyelország, és a szétválás után Csehország is többet kereskedett Németországgal, mint hazánk.⁹

Befektetések

Magyarország a kádári években a külföldi vállalatok befektetése előtt gyakorlatilag zárva volt. Ez alól jószerivel csak a vegyesvállalatok képeztek kivételt, amelyek alapításában nyugatnémet cégek jártak az élen: az összes vegyesvállalat 95%-át NSZK-beli társaságokkal

4 Külügyi iratok alapján a szerző saját szerkesztése.

5 Noha az export és import összege nem 8,5 milliárd, a forgalom így szerepel a jelentésekben.

6 KONDÁSZ Mónika, ENGERT Claudia: *A modernkori magyar–német külgazdasági kapcsolatok, különös tekintettel a magyarországi német működőtőke-befektetésekre*, EU Working Papers, 2002/4, 46.

7 Uo., 46.

8 *Anyagküldés Klaus Kinkel német külügyminiszter magyarországi látogatásához*, MNL OL, Külügyminisztérium Admin, 53. doboz, 6942-12, 1992. október 1.

9 KÖRÖSI István: *A magyar–német gazdasági kapcsolatok fejlődésének húsz éve (1989–2009) a tíz új EU-taggal összehasonlítva*, Külügyi Szemle, 2009/3, 33.

alapították magyar cégek, többek között a Bosch–Siemens Haushaltsgeräte GmbH, a Knorr–Bremse AG, a Deutsche Bank, a Dresdner Bank és a Springer Verlag AG társulásával.¹⁰ 1990-ben a nyugatnémet összbefektetések összege mindössze 136 millió eurót tett ki.¹¹ A tényleges áttörésre e téren a rendszerváltásig nem voltak adottak a feltételek.

A rendszerváltást követően meginduló strukturális gazdasági reformok, elsősorban az állami cégek privatizációja komoly lehetőséget kínált a német cégek számára a további magyarországi tőkebefektetésekre. A diplomáciai iratokból egyértelműen kiderül, hogy az Antall-kormány egyik hangsúlyos célja a német befektetők Magyarországra csábítása volt.¹² Az 1990–94 közötti iratokban ugyanakkor vörös fonálként húzódik végig az afőlötti sajnálkozás, hogy a magyar kormány pozitív hozzáállása ellenére a német tőke a kívánnál kisebb mértékben fektet be Magyarországon. Mik voltak e tartózkodás okai? A jelentések erre különböző válaszokat adnak: Horváth István bonni magyar nagykövet 1990. évi beszámoló jelentése szerint a német cégek azért nem jönnek, mert „*beleütköznek a bürokráciába és a jogi hiányosságokba*”.¹³ Két hónappal későbbi jelentésében a nagykövet – vélhetően német üzletemberekkel folytatott beszélgetések után – bővebben is kifejti a gondolatait: egyrészt komoly gond a gazdasági versenyt szabályozó törvények hiánya (vám-, kartell-, banktörvény). További akadály, hogy nem készült el a nagykövet által is sürgetett rövid távú átfogó gazdaságátalakítási program, ezért nem egyértelmű a németek számára, hogy hogyan várható a szubvenciók leépítése, illetve milyen gazdasági és szociális következményei lesznek a rendszerváltásnak. Német részről kritikával illették a tisztázatlan tulajdonszerzési lehetőségeket, hogy elmaradt a privatizálásra kerülő magyar vállalatok teljes körének kijelölése. A német vállalatok ezért összességében nem látják, hogy a privatizációs program háttérben átfogó kormányzati stratégia lenne – írja a nagykövet.¹⁴

Egy másik fontos ok a magyar piac aránylag kis mérete volt, ami miatt az ország vonzereje „viszonylag nem jelentős” – ahogy Axel Gerlach, a német gazdasági minisztérium főosztályvezetője mondta beszélgetőpartnerének, Major Istvánnak, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztérium (NGKM) helyettes államtitkárának 1991 decemberében. A főosztályvezető szerint az is fontos szempont, hogy a német vállalatok figyelme aktuálisan az egykori NDK-ra és az ottani befektetési lehetőségekre irányul.¹⁵ Gerlach ugyanakkor nem hallgatja el azt a kritikát sem, amelyet a bonni magyar nagykövetség is jelzett már korábban: a német vállalatok úgy érzékelik, hogy bizonyos magyarországi körök a német tőke tudatos háttérbe szorításán dolgoznak.¹⁶ Gerlach szerint a német cégvezetők elsősorban az Állami

10 *Vegyesvállalatok alapításának tapasztalatai a volt NDK területén*, MNL OL, Külügyminisztérium Admin, 73. doboz, 9016-T, 1990. november 12.

11 KÖRÖSI: *A magyar–német gazdasági kapcsolatok...*, i. m., 39.

12 Lásd például Szabó Tamás tárca nélküli miniszter nyilatkozatát: *Ungarn wünscht Anlagefonds*, Tagesspiegel, 1992. 09. 23.

13 *Nagykövet 1989–90. évi beszámolója*, MNL OL, Külügyminisztérium Tük, 54. doboz, 802597, 1990. július 5.

14 *A magyar–német kétoldalú kapcsolatok helyzete az egyesülés után, és a bilaterális együttműködés perspektívái*, MNL OL, Külügyminisztérium Admin, 44. doboz, 610, é. n.

15 Major István NGKM helyettes államtitkár és Axel Gerlach NSZK gazdasági minisztérium főosztályvezetőjének megbeszélése, MNL OL, Külügyminisztérium Tük, 54. doboz, 348-1, 1991. december 19.

16 *Nagyköveti beszámoló jelentés*, MNL OL, Külügyminisztérium Tük, 45. doboz, 002261, 1991. július 19.

Vagyongügnökség (ÁVÜ) tevékenységét értékeli rájuk nézve diszkriminatívnak, például a dohány-, a cukor- és a kerámiaipar területén.¹⁷ (Major válaszában rámutatott arra, hogy az érintett német cégek szabályos versenyben maradtak alul.) Egy másik jelentés szerint a német vállalatok azt is kifogásolják, hogy az ÁVÜ-nél csak angol és amerikai szakértők dolgoznak, Németországgal foglalkozók pedig nem.¹⁸ Végül, de nem utolsósorban a potenciális német befektetők a lassú privatizációs eljárásra is panaszkodnak: a Mercedes például egy évig tárgyal arról, hogy részesedést szerezzen az Ikarusban, de még mindig nincs döntés – írja egy 1992. februári jelentés.¹⁹

A jelenlévő problémák ellenére a német befektetések 1990 után – kezdetben ugyan lassabban, később egyre dinamikusabban – nőttek Magyarországon: négy év alatt a kezdeti 136 millióról 1424 millió euróra. Egy 1992-es jelentés elégedetten jegyzi meg, hogy Németország az Amerikai Egyesült Államok mögötti második legnagyobb befektetőnk.²⁰ Az 1993 végéig beáramlott külföldi tőke 26%-a volt német eredetű, ezzel pedig Németország – az USA-t megelőzve – a legnagyobb magyarországi befektető lett.²¹ 1993-ra összesen már négyezer aktív német vállalat volt Magyarországon.²² 1994-ig a privatizációs eljárás során 38 német vállalat szerzett részesedést, ami 18%-os részesedést jelentett. Míg az amerikai cégek elsősorban a zöldmezős beruházásokban jártak az élen, a német befektetések nagy része privatizációs vásárlásból született.²³

**2. táblázat. A közvetlen német tőkebefektetések összege 1990–94 között
(millió euróban)²⁴**

1990	136
1991	250
1992	579
1993	1134
1994	1424

Az 1991–92-es éveket jellemző német panaszok a kormányciklus második felében egyre ritkábban jelennek meg a jelentésekben, a növekvő elégedettséget a már ismertett számok is visszaigazolják. Az 1993–94-es német befektetések közül – az iratok tanúsága szerint a magyar diplomatakat is foglalkoztató – két nagy volumenű akvizíciót említünk meg: az

17 Major István NGKM helyettes államtitkár és Axel Gerlach NSZK gazdasági minisztérium főosztályvezetőjének megbeszélése, MNL OL, Külügyminisztérium Tük, 54. doboz, 348-1, 1991. december 19.

18 *A magyar–német forgalom 1991. évi alakulásáról*, MNL OL, Külügyminisztérium Admin, 54. doboz, 373-13, 1992. február 3.

19 Uo.

20 *Anyagküldés Klaus Kinkel német külügyminiszter magyarországi látogatásához*, MNL OL, Külügyminisztérium Admin, 53. doboz, 6942-12, 1992. október 1.

21 *1994. évi nagyköveti beszámoló*, MNL OL, Külügyminisztérium Tük, 38. doboz, 002151, 1994. június 13.; KONDÁSZ, ENGERT: *A modernkori magyar–német...*, i. m., 65.

22 *1993. évi nagyköveti beszámoló jelentés*, MNL OL, Külügyminisztérium Tük, 28. doboz, 002122, 1993. június 28.

23 KONDÁSZ, ENGERT: *A modernkori magyar–német...*, i. m., 65.

24 Külügyi iratok alapján a szerző saját szerkesztése.

egyik a Volkswagen (VW) győri Audi-beruházása volt, amelyről a VW igazgatótanácsa 1993 márciusában döntött. A többéves munka eredményeként elkészült, mintegy 700 millió márka összértéket jelentő szerződés aláírására 1993. április 21-én került sor Győrben, és a gyár mind a mai napig sikeresen működik. A másik látványos beruházást a Bayerische Landesbank Girozentrale BLB tette, amely 1994-ben vásárolta meg az MKB Bank 25%-át. Hogy teljessé tegyük a képet, megemlítünk egy kudarcot vallott német befektetést is. A két német vállalat bevonásával létrejött OSTAG (Özder Stahlwerke AG) már 1991-ben komoly veszteséget termelt és a csőd szélén állt. Annak ellenére, hogy Kohl ebben az esetben is levéllel fordult Antallhoz a vállalat megmentése érdekében, a magyar fél hagyta csődbe menni. A részvényesek 1991 májusában döntöttek úgy, hogy elhagyják Özdot.²⁵

Pénzügyi segítség

Németország 1990 előtt és után is több különböző formában nyújtott pénzügyi segítséget Magyarországnak. A rendszerváltás előtt ez elsősorban hitelekre korlátozódott, amelyek célja főleg a veszélybe került magyar fizetőképesség megőrzése volt: a magyar kormány az első hitelcsomagot 1987 októberében kapta egymilliárd márka értékben, amelyre a bonni kormány kezességet vállalt. A megállapodást Grósz Károly németországi látogatásán írták alá.²⁶ „*Ez a hitel egyrészt fontos »gyorssegély« volt a magyar gazdaság számára, másrészt viszont általa Magyarország még mélyebbre süllyedt az adósságcsapdában*” – írja Schmidt-Schweizer és Dömötörfi.²⁷ A második, szintén egymilliárd márkás hitelt 1989 októberében kapta Magyarország, amikor a szövetségi kormány döntést hozott arról, hogy az 1987-es hitelkeretet 500 millió márkával megemeli. Ezt a segítséget Kohl kancellár 1989 augusztusában, a gymnichi kastélyban tartott találkozón ígérte meg Németh Miklósnak.²⁸ A hitelt (50-50%-os arányban) 500 millió márkával egészítette ki Bajorország és Baden-Württemberg. Az 1989-es hitel tehát összesen egymilliárd márkára rúgott.²⁹

A rendszerváltás követő években a német pénzügyi segítség fő célja a gazdasági struktúraváltásból adódó nehézségek áthidalása vagy legalábbis csökkentése volt. A német vezetés kulcsfontosságúnak tartotta a gazdaság stabilitásának megőrzését, hiszen a magyar lakosság támogatása előfeltétele volt a küszöbön álló gazdasági és politikai változások hazai elfogadtatásához. Számolva egyrészt a rendszerváltással járó gazdasági nehézségekkel, másrészt Nyugat-Németország jóindulatával, Horváth István nagykövet már 1990 tavaszán egy javaslatokat tartalmazó listát írt Antall Józsefnek és Rabár Ferenc pénzügyminiszternek, amelyben olyan új projekteket sorolt fel, amelyekhez – a küszöbön álló miniszterelnöki látogatás előtt – a német fél pénzügyi segítségét lehetne kérni. Ezek közül a legfontosabbak:

25 Kohl levele Antall Józsefnek, MNL OL, Antall József személyes iratai, 50. doboz, 1726/1991, 1991. május 15.

26 HORVÁTH István: *Az elszalasztott lehetőség: A magyar–német kapcsolatok 1980–1991*, Corvina Kiadó, Budapest, 2009, 96.

27 SCHMIDT-SCHWEIZER, DÖMÖTÖRFI: *A magyar–nyugatnémet kapcsolatok...*, i. m., 33.

28 HORVÁTH: *Az elszalasztott lehetőség...*, i. m., 156.

29 SCHMIDT-SCHWEIZER, DÖMÖTÖRFI: *A magyar–nyugatnémet kapcsolatok...*, i. m., 37–38.

- egy szociális alap létesítésére szánt 0,5–1 milliárd márka összegű hosszú lejáratú hitel német kormánygaranciával, amelyből a privatizáció és struktúraváltás miatt fellépő pótlólagos szociális kiadásokat lehetne finanszírozni;
- pénzügyi keret egzisztenciaalapítási célokra, kkv-k támogatására („Német részről adott a készség egy pilotprojekt indítására az Ausgleichsbank közreműködésével. Javasolnánk a program beindítását 100 millió DM nagyságrendben.”);
- alap létesítése hazai oktatási centrumok finanszírozására;
- az MNB tartalékainak feltöltésére 1992-től hosszabb lejáratú, kormánygaranciával támogatott hitel; valamint
- egy nagyobb alaptőkéjű német–magyar közös bank felállítása.³⁰

A legfontosabb ezek közül kétségtelenül az újabb, 0,5–1 milliárd márkás hitel volt, amelynek kérdését Antall fel is vetette 1990. júniusi németországi látogatásán. A magyar miniszterelnök végül egy 800 millió márkás, kormánygaranciával ellátott hitelt kért német kollégájától a „*tőlünk független, objektív okok miatt bekövetkezett nehéz pénzügyi helyzet áthidalására*”.³¹ Kohl ekkor ígéretet tett a kérés teljesítésére, igaz, a kancellár szerint ebből a hitelből az NSZK csak 500 milliót vállalna, a maradék 300-at más, közelebből meg nem határozott országoknak kellene finanszírozniuk. Ugyan a magyar kkv-k létrehozását segítő 100–200 millió márkás hitelkerettel kapcsolatosan is pozitív volt Kohl válasza, az iratok tanúsága szerint a magyar fél nem hozta szóba sem a közös bankot, sem a hazai oktatási célok finanszírozására létrehozandó alapot, sem az MNB tartalékainak feltöltését.³² Antall szintén nem vetette fel a korábban javasolt adósságelengedés kérdését sem.³³

A kedvezményes stand-by hitelkeretet – a kancellár által jósolt 500 millió márka értékben – Magyarország végül 90%-os kormánygaranciával valóban megkapta 1990 folyamán. Az eredetileg egy évre szóló hitelkeretet 1991 júliusában a magyar fél meghosszabbította, de a jelek szerint erre nem volt komoly szükség, mert egy 1992. februári MNB-s feljegyzés szerint „*az ország jelenlegi helyzete, a devizatartalék stabil szintje nem teszi szükségessé az ismételt meghosszabbítást*”.³⁴

A magyar kkv-k egzisztenciaalapítását támogató hitelkeret szintén megvalósult. A német segítség ebben a tekintetben azért is volt kiemelten fontos a magyar fél számára, mert az Antall-kormány gazdaságpolitikájának egyik hangsúlyos prioritása éppen az addig nem létező magyar kkv-szektor létrehozásának segítése volt.³⁵ Az ún. Start-hitelről szóló keretszerződést 1991. május 13-án írta alá a két fél 100 millió márka értékben. A pénzügyi lebonyolítást a

30 HORVÁTH: *Az elszalasztott lehetőség...*, i. m., 214.

31 *Jelentés Antall József NSZK-beli látogatásáról*, MNL OL, Külügyminisztérium Tük, 53. doboz, 002417, 1990. június 26.

32 Uo.

33 HORVÁTH: *Az elszalasztott lehetőség...*, i. m., 218.

34 Cím nélkül, MNL OL, Antall József személyes iratai, 117. doboz, 432/1992, 1992. február 5.; *Antwort der Bundesregierung auf die Große Anfrage der Fraktionen der CDU/CSU und F.D.P.*, Drucksache 12/6162, 1993. november 12., 54.

35 Az 1990. május 22-i, kormányprogramot előterjesztő beszédében Antall József így fogalmazott: „*A program eredményeként olyan piaci struktúra alakul ki, amelyben döntő súllyal szerepelnek a kis- és középméretű vállalkozások, nagymértékben átvéve a pazarló, mesterségesen létrehozott és fenntartott állami nagyvállalatok helyét.*” E gondolatra Bod Péter Ákos hívta fel a figyelmemet.

Deutsche Ausgleichsbank és a Magyar Nemzeti Bank végezte. 1991-re 40, 1992–94-re pedig évente 20 millió márka lehívására volt lehetőség. A Start-hitel annyira működőképes, keresett konstrukciónak bizonyult, hogy az MNB illetékesei a nagy érdeklődésre való tekintettel javasolták, hogy Antall József és Helmut Kohl 1992 februári találkozásánál fel lehetne vetni az 1993-ban és 1994-ben esedékes hitelrészletek előrehozását.³⁶ A Start-hitelprogram első négy éve során 4961 magyar cég összesen 11,9 milliárd forint alacsony kamatozású hitelt vett fel, ami az összes kisvállalkozói hitelek 13%-ával volt egyenértékű, tehát kétségtelenül komoly segítséget jelentett a piacgazdaságra való átállásban.³⁷

1990–91 telén a német kormány egy újabb fontos, ezúttal vissza nem térítendő pénzügyi-humanitárius segítséget nyújtott Magyarországnak, amikor a rendszerváltás gazdasági nehézségei a téli fűtési szezonban lakossági szénhiányt okoztak. „Az 1990. októberi taxisblokádtól kiéleződött politikai viszonyok között kritikus politikai helyzetet okozott volna egy hiányos vagy akadózó szénellátás, ezért a Magyar Kormány miniszterelnöke a Német Szövetségi Köztársaság kancellárjához, illetve kormányához fordult segítségért”³⁸ – írta az Állami Számvevőszék jelentése. Kormányközi egyeztetést követően 1991. január 10-én a német és a magyar kormány egyezményt írt alá 50 millió márka értékű azonnali, vissza nem térítendő szénsegély nyújtásáról. A segélyprogram révén az 1991–92-es fűtési szezonban beérkezett, több mint 300 000 tonna szén segítette áthidalni az országban átmenetileg keletkezett lakossági szénhiányt, és komoly népszerűségvesztéstől mentette meg az Antall-kormányt.³⁹

Végül, de egyáltalán nem utolsósorban ott volt az időközben megszűnt NDK-val szemben fennmaradt transzferábilis rubeltartozásunk. Ez az újraegyesülés következtében létrejött tetemes negatív árucsera-forgalmi szaldó mintegy 1,2 milliárd márkára rúgott, háttérben pedig az állt, hogy a KGST-országok közötti kétoldalú szerződések „1990 végéig érvényben voltak és ezt a német újraegyesülési szerződés is elismerte. Ennek megfelelően még nagyon sok keletnémet ipari üzem a volt szocialista országok igényeit kielégítő termelést folytatott az 1990-es év folyamán.”⁴⁰ A német fél ugyanakkor az újraegyesülés egyik lépéseként 1990. július 1-jével egyoldalúan új koefficienset vezetett be a német márka és a transzferábilis rubel között (1 rubel = 2,34 márka értékben), ami a rubelt alulértékelve nagyon versenyképessé tette a keletnémet árukat, amelyek 1990 végéig igen kelendők voltak Magyarországon is. Csak idő kérdése volt, hogy az újraegyesült Németország mikor hozza fel az NDK felé ki nem egyenlített magyar szaldó rendezésének kérdését.

A német fél már a tartozással kapcsolatos első tárgyalások kezdetén nyilvánvalóvá tette, hogy nem kívánnak „bíróági végrehajtóként” viselkedni, hanem „észszerű” megoldásra

36 Cím nélkül, MNL OL, Antall József személyes iratai, 117. doboz, 432/1992, 1992. február 5.

37 Állami Számvevőszék: *Jelentés 100 millió márka kedvezményes hitel (START-hitel) és az 50 millió márka német szénsegély felhasználásának az ellenőrzéséről*, 1995. október, 6. Forrás: <http://docplayer.hu/749774-Jelentes-100-millio-marka-kedvezmenyes-hitel-start-hitel-es-az-50-millio-marka-erteku-nemet-szensegely-felhasznalasanak-ellenorzeserol.html> (letöltve: 2016. 05. 20.)

38 Uo., 2.

39 Uo., 7.

40 ROHLING Szilvia: *A német egyesítés gazdasági és társadalmi hatásai*, BGF-szakdolgozat, 2003, 26–27.

törekednek.⁴¹ Cserébe a magyar féltől azt kérték, hogy Budapest mozduljon ki a „mindent vagy semmit” pozíciójából, mert az nem vezet eredményre. A két fél végül szakértői tárgyalások elindításában egyezett meg, amire 1992 folyamán sor is került. Ezen hónapok során az álláspontok lassan közeledtek egymáshoz: először Budapest ismerte el, hogy valamilyen formában, de kénytelen lesz a szaldó egy részét kiegyenlíteni. A tárgyalások utolsó hónapjaiban végül a német fél gyakorolt egy nagyon komoly gesztust, ugyanis gyakorlatilag elengedte a tartozás körülbelül kétharmadát. Az 1993. május 6-án Bonnban aláírt memorandum, majd a május 26-án Budapesten aláírt szerződés értelmében⁴² ugyanis Magyarországnak négy részletben összesen 385 millió márkát kellett fizetnie 1995. július 1-jéig, ez pedig a kamatterhekkel együtt egymilliárd márka elengedésével (vagy ugyanennyi támogatással) volt egyenértékű.⁴³ A megegyezés lényege szerint a német fél a fennálló magyar 566 millió transzferábilis rubeltartozást a számunkra kedvező 0,68 márka/rubel árfolyamon számolta el, nem pedig az addig alkalmazott 2,34 márka/rubel árfolyamon, ami például a Bundestag dokumentumában is szerepel.⁴⁴

A Magyarországnak jutatott segítségek jelentőségére akkor derül fény igazán, amikor helyzetét a térség többi országaival hasonlítjuk össze. Erre remek lehetőséget teremt a német Bundestag illetékesei által 1993 őszén készített részletes összeállítás, amelyben a kelet-európai államoknak 1989 óta juttatott (nyugat)német pénzügyi segítség mértékét veszik górcső alá.

3. táblázat. (Nyugat-)Németország által juttatott pénzügyi segítség kiválasztott közép- és kelet-európai országoknak 1989–1993 között (millió márkában)⁴⁵

	Bulgária	Csehország-Szlovákia	Lengyel-ország	Magyar-ország	Románia
Szövetségi hitelek	198	5677	2727	2684	1129
Tartományi hitelek	0	0	0	500	0
Humanitárius segély	27	0	20	50	179
Adósságelengedés	0	0	6118	0	0
Egyéb	27	80	191	275	127
Összesen	252	5757	9056	3509	1435
Egy főre vetítve	28 DM	558 DM	237 DM	340 DM	63 DM

41 Antwort der Bundesregierung auf die Große Anfrage der Fraktionen der CDU/CSU und F.D.P., Drucksache 12/6162, 1993. november 12.

42 Jelentés a Kormány részére – kormányközi megállapodás a szaldó elszámolásáról, MNL OL, Külügyminisztérium Tük, 28. doboz, 001634/1, 1993. június 11.

43 A nagykövet helyzetértékelése és javaslatai a magyar–német relációval foglalkozó miniszteri értekezletre, MNL OL, Külügyminisztérium Admin, 53. doboz, 001642, 1993. május 14.

44 Antwort der Bundesregierung auf die Große Anfrage der Fraktionen der CDU/CSU und F.D.P., Drucksache 12/6162, 1993. november 12.

45 Antwort der Bundesregierung auf die Große Anfrage der Fraktionen der CDU/CSU und F.D.P., Drucksache 12/6162, 1993. november 12. alapján a szerző saját szerkesztése.

Mint a táblázatból is kitűnik, Magyarország az ismertetett öt ország közül egy főre vetítve a második legnagyobb mértékű segítséget kapta, Csehország–Szlovákia mögött – ami azért meglepő, mert Magyarország mellett éppen Csehszlovákia számított a volt KGST- államok közül a legfejlettebbnek. A Magyarországnak juttatott, összesen 3,5 milliárd márkás bilaterális támogatás fényében megállapítható, hogy a német vezetés nemcsak szavakban, hanem tettekben is komoly hangsúlyt fektetett a magyar gazdasági átmenet támogatására. Noha Magyarország egy főre vetített támogatása elmarad Csehország–Szlovákiáétól, jóval felülmúlja a deklaráltan legfontosabb német partnernek, Lengyelországnak juttatott segítség mértékét. Szintén érdekes látni, hogy a Visegrádi Államok mennyivel hangsúlyosabb szerepet töltek be a német külpolitikában, mint Románia és Bulgária: az utóbbiaknak juttatott német segítség csak a töredéke volt a Visegrádi Államokénak.

Német munkaerőpiaci támogatások

A nyugat-németországi, majd egyesült németországi magyar munkavállalók kontingensének ügye az első pillanattól kezdve fontos kérdésként szerepelt az új kormány napirendjén. Antall József már az első, 1990. júniusi németországi látogatása előtt levelében kérte Helmut Kohlt, hogy a német kormány lehetőség szerint emelje meg a németországi magyar munkavállalók engedélyezett létszámát.⁴⁶ A kontingens növelésének ügye a következő években magyar részről újra és újra kérekként merül fel, amelynek a német fél rendre eleget is tett, egészen 1993-ig, amikor a rosszabbodó német munkaerőpiaci helyzet miatt elkezdődött a magyar (és egyéb külföldi) munkavállalói egységek komoly csökkenése. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy Magyarország a magasan megszabott kontingensének köszönhetően a közép- és kelet-európai országok közül a legkedvezőbb elbánásban részesült a német kormány részéről ezekben az években.

Magyar dolgozó legális úton, államközi egyezmények keretében 1990-ben három-féleképpen juthatott munkához Németországban. Az első lehetőség az idénymunka volt, évente legfeljebb három hónapra, és csak bizonyos ágazatokban (elsősorban mezőgazdaság és vendéglátóipar). A második lehetőség a vendégmunka (*Gastarbeit*) volt. Az erről szóló első megállapodást 1989. december 18-án írta alá az NSZK és Magyarország akkori, Németh Miklós vezette kormánya.⁴⁷ Vendégmunkásként azok a magyar munkavállalók dolgozhattak az NSZK-ban, akik büntetlen előéletűek voltak, betöltötték a 18. életévüket, de még nem voltak 40 évesek, lezárt szakmai képzéssel rendelkeztek és alapfokon beszéltek németül. A munkavállalási engedély egy évre szólt, amit legfeljebb hat hónappal meg lehetett hosszabbítani. Az 1989. évi megállapodás évi 500 főben maximalizálta a foglalkoztatható magyar vendégmunkások számát. Ezt a számot a német kormány a magyar fél lobbitevékenységének eredményeképp 1993-ig három lépcsőben 2000 főre emelte.

46 Antall József levele Helmut Kohlnek, MNL OL, Antall József személyes iratai, 4. doboz, ME-513/1990, 1990. június 14.

47 55/1990. (III. 23.) MT rendelet a Magyar Köztársaság Kormánya és a Németországi Szövetségi Köztársaság Kormánya között Budapesten 1989. december 18-án aláírt „Munkavállalók foglalkoztatásáról szakmai és nyelvi ismereteik bővítése céljából (vendégmunkavállalói) Megállapodás” kihirdetéséről.

4. táblázat. Vendégmunkás-kontingensek 1989–1993 között⁴⁸

1989. december 18. (megállapodás)	500 fő
1991. február 18./július 16. (jegyzékváltás)	1000 fő
1992. február 25./március 4. (jegyzékváltás)	1500 fő
1993. március 29./május 21. (jegyzékváltás)	2000 fő

Összehasonlítva az 1993-as magyar vendégmunkás-kontingenst a térség többi államával, arra a következtetésre juthatunk, hogy – Albánia mellett – Magyarország részesült a legkedvezőbb elbánásban a német kormány részéről. Látható például, hogy a hazánkkal nagyjából azonos lakossággal rendelkező Csehország csupán 1400 fős kontingenssel rendelkezett, míg a háromszor népesebb Lengyelország feleannyival, mint Magyarország. Mi több, a 150 milliós Oroszország kontingense is csupán annyi volt, mint hazánké.

5. táblázat. NSZK-beli vendégmunkás-kontingensek 1993-ban⁴⁹

Ország	Kontingens (fő)
Albánia	1000
Bulgária	1000
Csehország	1400
Lengyelország	1000
Lettország	100
Litvánia	200
Magyarország	2000
Oroszország	2000
Románia	500
Szlovákia	700 ⁵⁰

A harmadik és legátfogóbb lehetőség a németországi munkavállalásra a vállalkozási szerződés (*Werkvertrag*) volt. E konstrukció keretében egy magyar és egy német cég kötött vállalkozási szerződést, s az abban vállalt eredményt (például egy beruházás megvalósítását) a magyar partner (tulajdonképpen alvállalkozó) a saját munkavállalóival hozta létre. A konstrukció lényege az volt, hogy a magyar vállalkozó külföldön a saját munkásaival végezte el a szerződésben vállalt feladatait, a munkások pedig kizárólag a magyar munkaadóval voltak szerződéses kapcsolatban. A két kormány 1989. január 3-án kötötte meg a vállalkozási szerződésekről szóló első megállapodást, amely – a vendégmunkásokról szóló megállapodással szemben – a német munkaerőpiaci helyzet alakulására figyelemmel évente módosíthatta a

48 Külügyi iratok alapján a szerző saját szerkesztése.

49 Werner alapján a szerző saját szerkesztése.

50 Az adatok forása: Heinz WERNER: Befristete Zuwanderung von ausländischen Arbeitnehmern. *Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung*, 1996/29, 44.

kontingenskeretet.⁵¹ A német kormány célja a vállalkozási szerződés konstrukciójával egyrészt az volt, hogy a szerződéseken keresztül realizált deviza- és tudástranszferrel erősítse az érintett közép- és kelet-európai országok gazdasági transzformációját.⁵² Másrészt Bonn abban bízott, hogy a kontingenseken keresztül csökkenteni és irányított mederbe tudja terelni a migrációs nyomást.⁵³

6. táblázat. Vállalkozásiszerződés-kontingensek az NSZK területén (1989–90)⁵⁴

Ország	Kontingens (fő)
Csehszlovákia	1500
Jugoszlávia	5000
Lengyelország	11000
Magyarország	2500 ⁵⁵

Az 1989-es, első NSZK–Magyarország megállapodás kerete 2500 fő volt, amely az összlakosságot tekintve magasabban lett megállapítva, mint a csehszlovák kontingens, de alacsonyabban, mint Lengyelorszáé. Az Antall-kormány, akárcsak a vendégmunkások esetében, a vállalkozási szerződések ügyében is kezdetől fogva arra törekedett, hogy a német kormány megemelje a meglévő kontingenseket. Az 1990. júniusi látogatása előtt Antall József levelet írt Helmut Kohlnek, amelyben egy sor ügyben kéri a kancellár támogatását. Ezek közül az egyik a magyar munkaerő-kontingens növelése volt: a magyar miniszterelnök kérése az volt, hogy Magyarország ne veszítse el az NDK-s munkaerő-kontingensét (3000 fő), hanem adják azt hozzá az NSZK-s kerethez.⁵⁶ Hasonlóképpen érvelt Martonyi János, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériumának (NGKM) akkori közigazgatási államtitkára Werner Tegtmeier német munkaügyi és szociális minisztériumi államtitkárnak 1990 októberében tartott megbeszélésükön, ahol Martonyi kijelentette, hogy a magyar kormány „méltánytalannak és megalapozatlannak” tartaná, ha az egyesült Németországban is csak annyian dolgozhatnának, mint az addigi NSZK-ban.⁵⁷ A magyar államtitkár 8–10 ezer fős kontingenst javasolt, ami elől Tegtmeier nem zárkozott el.

51 14/1989 (II. 17.) MT rendelet a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Németországi Szövetségi Köztársaság Kormánya között Budapesten 1989. január 3. napján aláírt a Magyar Népköztársaságban székhellyel bíró vállalatok magyar munkavállalóinak vállalkozási szerződés alapján foglalkoztatási célból történő kiküldetéséről szóló megállapodás kihirdetéséről.

52 Klaus SIEVEKING, Uwe REIM, Stefan SANDBRINK: *Werkvertragsarbeitnehmer aus osteuropäischen Ländern: Politische Konzepte und arbeitsmarktpolitische Probleme, Recht Ost und West*, 1998/5, 157–166.

53 Peter BECKER: *Die deutsche Europapolitik und die Osterweiterung der Europäischen Union*, Nomos, Baden-Baden, 2011, 159.

54 SIEVEKING, REIM, SANDBRINK: *i. m.* alapján a szerző saját szerkesztése.

55 SIEVEKING, REIM, SANDBRINK: *Werkvertragsarbeitnehmer aus osteuropäischen Ländern...*, *i. m.*, 157–166.

56 Antall József levele Helmut Kohlnek, MNL OL, Antall József személyes iratai, 4. doboz, ME-513/1990, 1990. június 14.

57 Martonyi János jelentése Werner Tegtmeier német munkaügyi és szociális minisztériumi államtitkárral okt. 10-én folytatott tárgyalásról, MNL OL, Külügyminisztérium Admin, 73. doboz, 8072-1, 1990. október 10.

A német fél tartotta a szavát, ugyanis 1991 folyamán mind a vendégmunkás-, mind a vállalkozóiszerződés-kontingenst radikálisan megemelte a német kormány. Előbbi 500-ról 1000 főre, utóbbi 2500 főről 10 000 nőtt. A két kontingens 1993-ban érte el csúcstétét, ekkor diplomáciai jegyzékváltásokat követően 2000 vendégmunkás és 13 000 vállalkozói szerződéses magyar munkavállaló dolgozhatott Németországban.

7. táblázat. A magyar vállalkozóiszerződés-kontingens alakulása Németországban 1989–1995⁵⁸

1989. január 3. (megállapodás)	2500
1991. június 6. (megállapodás)	10 000
1992. február 25./március 30. (jegyzékváltás)	13 000
1995	6990

Az emeléseknek köszönhetően Magyarország 1992-re már a munkavállalói szerződések ügyében is kedvezőbb elbírálásban részesült, mint a térség többi állama. Mint látható, Magyarország kontingense nagyobb, mint Csehszlovákiáé és Bulgáriáé együttesen, a lakosság arányában pedig magasabb, mint Lengyelorszáé.

8. táblázat. Németországi vállalkozóiszerződés-kontingensek 1992 szeptemberében⁵⁹

Ország	Kontingens (fő)
Bosznia-Hercegovina	400
Bulgária	4000
Csehszlovákia	8250
Horvátország	2000
Lengyelország	35 170
Lettország	400
Macedónia	200
Magyarország	14 000
Románia	7000
Szlovénia	1000
Törökország	7000 ⁶⁰

A német kormány – a kelet-európai munkavállalók Németországba települését illető – nyitottsága 1992 környékén egyértelműen változni kezdett. Az újraegyesülést követően ugyanis a munkanélküliség erősen megugrott Németországban: az 1991-es 7,3%-ról (2 millió 600 ezer fő) 1993-ra 9,8%-ra (3 millió 400 ezer) emelkedett, a német gazdaság pedig 1993-ban recesszióba csúszott. Ezzel párhuzamosan megnőtt a kelet-európai munkavállalók németországi foglalkoztatását ellenzők száma is. Kezdetben, 1990 környékén csak az

⁵⁸ Külügyi iratok alapján a szerző saját szerkesztése.

⁵⁹ SIEVEKING, REIM, SANDBRINK: *i. m.* alapján a szerző saját szerkesztése.

⁶⁰ SIEVEKING, REIM, SANDBRINK: *Werkvertragsarbeitnehmer aus osteuropäischen Ländern...*, *i. m.*, 157–166.

építőipari szektor érdekvédelmi szervezetei adtak hangot kritikájuknak, de a munkanélküliség növekedésével a sajtó és a politikai élet különböző szereplői – így az ellenzéki SPD – is követelni kezdték a szerződések megszüntetését.⁶¹ A kelet-európai munkavállalók kapcsán a kritikusok nemcsak azzal érveltek, hogy kiszorítják a német munkaerőt, hanem azzal is, hogy a munkavégzés során gyakran kerül sor adócsalásra és munkajogi szabálysértésekre.

A változó széljárást a magyar diplomácia is hamar regisztrálta. A müncheni főkonzulátus már 1992 őszén aggódva jelentette, hogy a CSU 1992. novemberi pártkongresszusán Max Streibl tartományi miniszterelnök támadta a Werkvertragok létét, a súlyosabbá váló gazdasági helyzetre hivatkozva.⁶² Mivel a CSU a kormánykoalíció tagja volt, a keresztényszocialisták ellenállása komoly problémát jelentett a magyar érdekek számára. A jelentés javasolta a nyilvános és nem nyilvános kommunikációban annak a „preventív” hangsúlyozását, hogy a magyarországi áruszállítások „nem kis számú” munkahelyet teremtettek Németországban.⁶³

Ennek ellenére a rosszabbodó munkaerőpiaci mutatók, a visszaélések és a növekvő belpolitikai nyomás miatt a német kormány már 1993-ban elkezdte csökkenteni a meglévő kontingenseket, igaz, erre a megállapodások szerint joga is volt: a Magyarországgal kötött szerződés például úgy rendelkezett, hogy a megelőző 12 hónap munkanélküliségi rátájának minden egyes százalékpontos emelkedése után 5%-kal csökken a vállalkozási szerződések teljesítéséhez kiadható engedélyek száma. Ezért történhetett meg, hogy fokozatosan csökkenés után 1995-re a magyar kontingens létszáma 6990 főre esett vissza. Antall 1993. júniusi németországi látogatásán szóba is hozta a kontingensek csökkentésének az ügyét, a német kancellár írásbeli válaszában azonban a magyar fél megértését kérte, hogy a vállalkozási szerződések alapján foglalkoztatott magyar munkavállalók nem élezhetik a helyzetet a német munkavállalók terhére: az új tartományok munkaerőpiaci helyzetének nagy problémájára tekintettel a német kormány nem lát más lehetőséget, mint élni a munkaerőpiac-védelmi záradékkal – írta Kohl.⁶⁴

Összegzés

Az ismertetett statisztikák alapján megállapítható, hogy a német külpolitika alakítói betartották azt az ígéretüket, amelyet 1990 folyamán az újonnan felállt magyar kormánynak több ízben is tettek: Bonn több csatornán és támogatási formán keresztül is segítette a magyar gazdaság szükséges átalakulását. A vissza nem térítendő szénsegélytől kezdve különböző kedvezményes hiteleken át egészen a munkaerőpiaci lazításokig Németország számszerűsíthetően is jelentős mértékben járult hozzá a fájdalmas gazdasági változások hatásainak enyhítéséhez. Ezen a téren a német és a magyar fél között alapvető érdekazonosság állt fent: az Antall-kormány a választók támogatását szerette volna megőrizni, a Kohl-kormány pedig a Németországra nézve kedvezőtlen hatások kivédése mellett abban

⁶¹ Uo., 157–166.

⁶² CSU nov. 6–7-i kongresszusa, MNL OL, Külügyminisztérium Tük, 44. doboz, 001920/1, 1992. november 10.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Helmut Kohl kancellár levele Antall József miniszterelnöknek, MNL OL, Külügyminisztérium Admin, 122. doboz, 873-16/T, 1993. szeptember 6.

bízott, hogy a piacgazdaságra való átállás a tőkeerős német vállalatoknak biztosít majd lehetőségeket egy olyan piacon, ahol alig voltak versenyképes hazai cégek. Ma már tudjuk, hogy a német vezetés törekvése megvalósult, míg a magyar fél reménye nem teljesedett be: az MDFvezette koalíció az 1994-es választásokon nagy vereséget szenvedett – amiről legkevésbé Németország tehetett.

Azt ugyanakkor nem lehet megalapozottan állítani, hogy Németország kivételezett bánásmódot tanúsított volna Magyarország irányába. Ebben 1990 környékén sokan reménykedtek magyar részről, elsősorban az NDK-s menekültek kiengedése miatt, ami kétségtelenül nagy szerepet játszott a berlini fal leomlásában. Ezt a reményt erősítette Kohl kancellár is, amikor Antall első németországi látogatásán kijelentette, hogy „*a korábbiakhoz képest is külön és kiemelten kezelik*” Magyarországot.⁶⁵ Ennek ellenére Magyarország – egy főre vetítve – jóval kisebb pénzügyi támogatást kapott Csehszlovákiához képest, és Bonn – Lengyelországgal ellentétben – nem engedte el a fennálló államadósságát sem. Ugyan a munkaerőpiaci intézkedések terén megállapítható, hogy mind a vendégmunkás-, mind a vállalkozóiszerződés-kontingensnél hazánk kapta az egy főre vetített legnagyobb kedvezményt, de ez nem egy tudatos, átfogó, Magyarországot előnyben részesítő német stratégia része volt, hanem egy többé-kevésbé véletlenszerű *ad hoc* gesztus.⁶⁶ Egy Magyarországot rendre kiemelten támogató és figyelemben részesítő német stratégia bizonyosan kívívta volna a térség többi államának nemtetszését, ami ellentétes lett volna a német érdekekkel. A német pénzügyi segítségnek is megvolt tehát a határa, különösen 1993 után, amikor a német gazdaság is komoly válságba került. Ezzel együtt is elvitathatatlan, hogy Németország – más nyugati országokkal ellentétben – több csatornán keresztül, komoly mértékben segítette a magyar átalakulást az 1990 utáni kulcsfontosságú években.

65 *Jelentés Antall József NSZK-beli látogatásáról*, MNL OL, Külügyminisztérium Tük, 53. doboz, 002417, 1990. június 26.

66 Interjú egy magyar diplomatával, 2015. március.

Adalékok a szcientológia negyedszázados magyarországi történetéhez

Lugosi Győző¹

„Nemsokára elhagyom ezt a világot, de csak azért, hogy visszatérjek, és más alakban tegyem teljessé küldetésemet... Visszajöveletemre nem vallási, hanem politikai vezetőként fog sor kerülni. A kitűzött cél eléréséhez immár a létezésnek ez a (megfelelő) feltétele.”²

Bevezetés

A szcientológiáról *sina ira et studio* szólni csöppet sem hálás feladat. Esélye van ugyanis annak, hogy mind a szcientológia (elkötelezett) hívei, mind pedig (esküdt) ellenségei gyanúsnak találják majd a mértéktartó mondatokat: az előbbieket könnyen besorolhatják az embert az „elnyomó személyek” (*Suppressive Persons*) népes csoportjába, esetleg „potenciális bajforrássá” (*Potential Trouble Source*) nyilváníthatják, utóbbiak pedig az elvárt – sokadik – leleplezés helyetti megértési szándékot és értelmezést „szerecsenmosdatásnak”, rosszabb esetben álcázott „szcientológus trükknek” minősíthetik.

Magam sem híve, sem ellenfele – pláne *ellensége* – nem vagyok a szcientológiának. Személyesen vagy közelebbi és távolabbi rokonaim, ismerőseim révén nem kerültem közvetlen, *magánéleti* kapcsolatba a *Szcientológia Egyházzal*, nem vettem részt *dianetikai*

1 E sorok íróját több évtizedes barátság fűzi jelen *hommage* kötet címzettjéhez. E szakmai s főleg *emberi* kapcsolatnak volt köszönhető, hogy amikor 1993-ban felkértek a nagy hagyományú társadalmi szervezet, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) budapesti szervezete – a rendszerváltozás után önálló egyesület gyanánt újjáalakult Budapesti Ismeretterjesztő Társulat; későbbi és jelenlegi nevén a TIT Kossuth Klub Egyesület – igazgatójának, Gazdag Ferenc kérésére elvállalta, majd közel másfél évtizeden át ellátta az egyesület elnöki feladatait. E cikkben kettőnk – hitem/hitünk szerint a *köz* javát szolgáló – együttműködésére is emlékez(tet)ni kívánok.

2 L. R. Hubbard 1980. május 15-i körlevele. Idézi: Paul ARIÈS: *La Scientologie: laboratoire du futur? Les secrets d'une machine infernale*, Éditions Golias, Párizs, 1998, 243. A szerző szerint az egyház ezt a levelet nem ismeri el hitelesnek.

auditáláson, s még a(z el)híres(ült) *Drogmentes maraton* éves rendezvénysorozatához vagy a szcientológiához kötődő számos más társadalmi kezdeményezéshez sem csatlakoztam, vagy váltam általuk – tudva-tudatlanul – érintetté.

Ennek ellenére a szcientológiához – csakúgy, mint általában az ún. *új vallási mozgalmak* (húsz éve még azt írtam volna: *szekták*) jelenségéhez – nagyon is van személyes közöm; külön és itthoni jelenlétüket, a körülötte/körülöttük zajló, gyakran páratlanul heves – személyes tragédiákkal és durva személyeskedéssel is terhelt – küzdelmek alakulását több mint két évtizede nyomon követem. Az általam vezetett Budapesti Ismeretterjesztő Társulat francia ösztönzésre elindított,³ Claritas elnevezésű programja keretében megjelent *Szekták* című – annak idején sokak által csak „lila füzet” gyanánt emlegetett – broszúra megjelenése óta (1994) a „szektakérdésről” alkotott véleményem – miként a „szekták”, új vallási jelenségek és mozgalmak társadalmi szerepe, jelentősége maga is – jelentős változáson esett át. A „lila füzet” egyébként – bármennyire túlhaladottnak tekinthető/tekintendő is ma már tartalma s különösen ironikus *hangvétele* miatt – a maga idejében hiánypótló szerepet töltött be, hiszen az első olyan magyar nyelvű kiadvány volt, amely a rendszerváltozás nyomán – „hála” az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény *hiperliberális* jellegének – Magyarországon (is) egykettőre gyökeret vert nyugati (leginkább amerikai) alapítású és hátterű új vallási mozgalmakról, s a tőlük akkoriban pejoratíve elkülönített „szektákról” felekezeti elfogultság nélkül, szekuláris alapon nyújtott alapismereteket.

3 Franciaországban a köztársasági hagyomány és értékvilág iránt párhovatartozástól függetlenül elkötelezett politikai osztály – a republikánus társadalmi szervezetekkel együtt – a *laicitásra* veszélyt jelentő „szektakérdést” (*sectarisme*) Európában egyedülálló konszenzussal és közhatalmi szigorral ítélte/ítéli meg: 1983-ban Pierre Mauroy miniszterelnök felkérésére Alain Vivien képviselő *Les sectes en France: expressions de la liberté morale ou facteurs de manipulations?* címmel készített számottevő visszhangot kiváltó jelentést (amit 1985-ben *Les Sectes en France* címmel hoztak nyilvánosságra; Párizs, La Documentation Française), majd egy évtizeddel később, 1995-ben előbb nemzetgyűlési vizsgálóbizottság, 1996-ban pedig *tárcaközi bizottság* alakult a szekták működésének nyomon kísérésére, amely változó elnevezéssel a mai napig fennáll. Érdekesség, hogy e bizottság, amely 2002 óta Miviludes (Mission interministérielle de vigilance et de lutte contre les dérives sectaires) néven működik, 2011-ben vállalta az „iszlamista vallási radikalizmus” elleni megelőzés és felvilágosítás feladatát mint a „szektariánus jellegű visszaélések” (*dérives sectaires*) egyik formáját. Lásd erről Alain GARAY cikkét a *Les Échos* 2015. március 3-i számában (*Radicalisme religieux: pour le renforcement du contrôle des sources de financement*).

„Destruktív szekták”?

A szektakérdés – szögezzük le – ma már nem képes jelentős társadalmi visszhangot kiváltani Magyarországon. E megállapítás igaza alól csupán a szcientológia számít kivételnek: a '90-es évek „szektafóbiáját” – Máté-Tóth András akkori szóhasználatával: „szektablabláját”⁴ – kiváltó csoportok közül ma jószerivel csak a szcientológia jelenléte terhelt negatívumokkal a honi közvéleményben. Ez olyannyira így van, hogy az a kijelentés is megkockáztatható, hogy az új egyházügyi törvény négy éve húzódó, hangos botrányokkal kísért megalkotásánál⁵ a kormányt (jelesül az „illetékes” kereszténydemokrata párti politikusokat) döntően „zsigeri”

4 Lásd MÁTÉ-TÓTH András vitacikkét: *Szektablabla*, Népszabadság, 2001. január 15., BUDA Péter Máté-Tóth cikkére reagáló, hiperliberális álláspontot védelmező írását (*Szívháborító botránynak forrása*, Népszabadság, 2001. február 9.), illetve e cikkekre írt válaszat: *Szekta kérdés – a »blablán« túl*, Népszabadság, 2001. február 26. A vita középpontjában az 1990. évi IV. törvény – akkoriban elfogadás előtt álló – módosításának kérdése állt, amelynek kimunkálására részben a Claritas program keretében létrehozott szakértői műhelyben került sor, Schanda Balázs, Tomka Milós, Kamarás István, Süle Ferenc, Csendes László és mások részvételével.

Említett írásomban rámutattam, hogy a parlamenti pártok konszenzusközei törvényjavaslata – Buda állításával ellentétben (akinek fontos szerepe volt abban, hogy az MSZP szabaddemokrata nyomásra visszavonta a törvényjavaslattal kapcsolatban előkészített, konstruktív módosító indítványait, s így a parlamenti ellenzék megbuktatta a törvényt módosítást) – nem korlátozza/korlátozta volna a vallásszabadságot, s célkitűzése megfelel(t) az Európai Parlament 1996-ban közzétett határozatának, amely „felszólítja a tagországok kormányait, hogy kellő megfontoltsággal adományozzák az adókedvezményt és jogi védelmet biztosító vallási szervezet státuszt, illetve indokolt esetben vonják azt meg a titkos vagy büntetendő gyakorlatot folytató csoportosulásoktól”, továbbá „felhívja a tagállamokat, hogy a szekta jellegű csoportosulások ne juthassanak a törvényes társadalmi testületeket megillető jogokhoz”. Másfél évtized távlatából is leszögezendő: a 2001-es törvényt módosítás elfogadásával Magyarország semmiképpen sem került volna szembe a vallási szféra szabályozásának aktuális európai tendenciáival. El kell ugyanakkor ismerni, hogy a törvény módosított változatában sem (volt) alkalmas az Európában legtöbb vitát kiváltó transznacionális és integrista vallási csoportok (szekták) tevékenységének korlátozására. Szerepe inkább szimbolikus lehetett volna, azaz jelezhetette volna, „hogy a közhatalom nem közömbös az egyik kiemelkedő alkotmányos szabadságjoggal, a lelkiismereti és vallásszabadsággal való visszaélés kockázatával szemben”. A jog területén való (remélt, de megghiúsult) előrelépés ugyanakkor nem feledtethette, hogy „Magyarország az Európa Tanács és az Európai Parlament ajánlásait figyelmen kívül hagyva [...] jószerével semmit sem tett az új vallási szektákkal kapcsolatos tájékoztatás intézményes feltételeinek megeremlése érdekében”.

5 2014 áprilisában az Emberi Jogok Európai Bírósága jogsértőnek ítélte a 2011. évi CCVI. törvényt. A strasbourgi bíróság ítéletét magyarul lásd: www.christiandemocracy.org/wp-content/uploads/2014/06/Magyar-Kereszt%3%A9ny-Mennonita-Egyh%3%A1z-%3%A9s-t%3%A1rsai-kontra-Magyarorsz%3%A1g.pdf (letöltve: 2015. 09. 23.)

– felületes vallásszociológiai ismeretekre alapuló – *szcientológiaellenesség* vezérelte.⁶ Mielőtt azonban figyelmünket a szcientológia jelenségére fordítanánk, érdemes röviden áttekinteni, mi történt az elmúlt negyed században néhány, a rendszerváltozás környékén (általam is) „szekta” kategóriába sorolt csoporttal/közösséggel.

A globalizálódó kapitalista rendszerrel szemben közömbös vagy ellenséges csoportok közül az ún. *resztoránus* vallási irányzatok közé sorolható „dunaföldváriak”, más néven: *Holic-csoport*⁷ – amely a *168 óra* című, nagy hallgatottságú rádióműsor egyik 1990-ben elhangzott riportja nyomán a szektákkal kapcsolatos/szektaellenes média-, majd politikai vita, kampány⁸ szándéktalan elindítója volt – fokozatosan levetkőzte kezdeti introvertáltságát és a külvilággal (más keresztény közösségekkel) szembeni radikálisan elutasító magatartását, s 2000-ben maga kezdeményezte pártatlan – tudományos igényű – vallásszociológiai átvilágítását, amelyet Kamarás István magas színvonalon és példászerű empátiával végzett el.⁹ „Keresztények” néven (pontosabban: a névválasztást és szervezetalkotást deklaráltan elvetve)¹⁰ a közösség napjainkban is létezik, híveinek létszáma azonban pár tucat főre csökkent.

A Család (eredetileg: *Children of God/Isten Gyermekei*) egy másik, „nem piacorientált” csoport,¹¹ amely az 1960-as évek amerikai hippimozgalmának keresztény-karizmatikus irányzata, a *Jézus-mozgalom* peremjelenségeként született egyesítve az újpünkösdiszmus karizmatikus tanait a szexuális forradaloméival. Az erotikus térítés (*flirty fishing*) sokak által

6 JAKAB Attila jogosan jegyzi meg, hogy az egyházakra vonatkozó törvénykezés helyett egyszerűbb lett volna „antiszciantológia törvényt alkotni”, s a többi vallási közösséget „békén hagyni”. (Vagy még inkább: visszanyúlni a 2001-es törvénymódosítási kísérlethez, amely a vallási közösségek felelőtlen minősítése helyett és a törvény liberális jellegét nem érintve vezetett volna be életszerű változtatásokat.) Lásd: www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/194889 (letöltve: 2013. 06. 13.)

Az egyházi státusz megadásának parlamenti hatáskörbe vonása, amely 2011 júliusában az eredeti, a KDNP négy képviselője által jegyzett tervezettel szemben a Fidesz-frakció javaslatára került a törvénybe, *elsősorban* szintén a szcientológia ellen irányult: Kövér László, a párt választmányi elnöke így kívánta megakadályozni, hogy a bíróság a szcientológiát „elismert vallási közösségként” jegyezze be. Lásd erről az origo.hu tudósítását: www.origo.hu/itthon/20110811-kormanyzati-szandekok-az-egyhazi-torveny-atirasa-mogott.html (letöltve: 2014. 04. 05.) A módosítás azonban – másodsorban – méltatlan *politikai bosszú* eszközéül is szolgál(t), amint azt a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség vesszőfutása tanúsítja: a törvény betűjének és szellemének – jelesül a *közhasznú* társadalmi szerepvállalásnak – nyilvánvalóan és *példamutatóan* *eleget* tevő kisegyház „kigolyózásának” oka vezetője, Iványi Gábor ellenzéki, liberális politikai szerepvállalása (volt).

7 Lásd: LUGOSI Ágnes, LUGOSI Győző: *Szekták, új vallási jelenségek*, Pannonica Kiadó, Budapest, 1998, 192–201.

8 A rendszerváltozás utáni első országgyűlésbe is „begyűrűzött” szektavitát, amelynek kezdeményezője és főszereplője Németh Géza (1933–1995) „rebellis” református lelkész, MDF-es képviselő, az *Erdélyi Gyülekezet* alapítója volt, az új jelenség miatt érzett *riadalom* és a szóban forgó közösségekkel, csoportokkal kapcsolatos, előítéletességgel keveredő *információhiány* jellemezte. Ezt tükrözi NÉMETH egykorú munkája is: *Destruktív kultuszok*, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, h. n., 1996.

9 KAMARÁS István: *A „keresztények” – Egy szekta születése és gyermekbetegségei*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2010.

10 „Tudatosan nem akarunk nevet adni magunknak, és nem akarunk szervezetet alkotni.” Forrás: www.keresztenyek.hu (letöltve: 2014. 01. 12.)

11 LUGOSI, LUGOSI: *i. m.*, 173–191.

és sokszor hevesen bírálta gyakorlatát az alapító, David Berg (Moses David – MO) halála (1994) után beszüntette. A Magyarországon (is) csökkenő létszámú (jelenleg kb. 200 főt számláló) közösség jó ideje kritikusan viszonyul MO doktrinális örökségéhez, beleolvadva ezáltal a nagyszámú keresztény (kis)közösség tengerébe.

Az újkapitalista gazdasági-társadalmi és politikai viszonyokhoz való sikeres, pragmatikus alkalmazkodás példáját nyújtják a Krisnások, azaz a *Magyarországi Krisna-tudatú Hívők Közössége* (az 1966-ban Amerikában alapított *Krisna-tudat Nemzetközi Szervezetének* [ISCKON] magyar tagegyháza).¹² A neohinduista – azaz ha nem is kapitalizmus-ellenes, de a tőkeelgőzölést mindenképpen idegen elveken, s belőlük levezetett szabályokon¹³ alapuló – csoport egyike volt ama négy vallási entitásnak, amelyet a magyar parlament 1993-ban „destruktívnek” minősített.¹⁴ A Krisnások – alighanem belátva saját felelősségüket is a honi szektavita eszkalálódásában¹⁵ – társadalmi konszolidációjuk, elfogadásuk érdekében ezután az új vallási mozgalmak között egyedülállóan tudatos és eredményes *image-buildingbe* fogtak. Mindenekelőtt haladéktalanul kezdeményezték vallásszociológiai „hitelesítésüket”, amelyet a feladatra felkért kisegyházszakértő vallásszociológus, Horváth Zsuzsa halála miatt szintén Kamarás Istvánnal végeztek el; jelentős médianyilvánosságot biztosító karitatív tevékenységbe kezdtek (gyakori ételosztás Budapest belvárosában és vidéki nagyvárosokban), s 260 hektáros földterületet vásároltak egy belső-somogyi zsákfalú, Somogyvámos határában, ahol évek kitartó munkájával létrehozták az *Indiai Kulturális Központot* és *Biofarmot*. A somogyvámosi *Krisna-völgy* a krisnás közösség 150 szerzetese számára a *vaisnava* életfilozófiával konform életet biztosító otthon, évente több tízezer turistának *látványosság* (a központ bejáratánál a látogatóknak borsos árú belépőjegyet kell váltaniuk), valamint az állam által akkreditált általános iskola és (az erőszakmentes állattartás reprezentációjára létesített) *Tehénvédelmi Központ*. A krisnás közösség a hinduizmus *vaisnava* (Visnu-, illetve Krisna-hívő) ágát képviselő *Hittudományi Főiskolát* alapított Budapest-Csillaghegyen, amely 2005-től bocsát ki diplomásokat. A hallgatók 2008 óta a bolognai rendszernek megfelelően MA-, illetve PhD-fokozatot is szerezhetnek két, a főiskolával affiliációs szerződésben álló indiai egyetemen.

Hasonló konszolidáció és meggyökerezés – azaz a mértékadó honi közvéleménnyel való elfogadtatás – nem sikerült a húsz évvel ezelőtti „destruktív négyes” másik tagjának, az *Egyesítő Egyháznak*.¹⁶ Az újkeresztény irányzatot Sun Myung Moon¹⁷ észak-koreai presbiteriánus tiszteletes alapította 1954-ben – nem sokkal azután, hogy az ENSZ-csapatok segítségével

12 *Uo.*, 159–172.

13 Belső tisztaság – tartózkodás a korlátozatlan nemi élettől; lemondás/mértékletesség – tartózkodás a kábító- és ajzószeres fogyasztásától; igazmondás – a szerencsejátékok és a spekuláció kerülése; kegyesség/könyörületesség – a húsevés beszüntetése, vegetáriánus étkezés.

14 Török Péter: *És (a)mikor destruktívak? Az új vallási mozgalmak szociológiája és hazai helyzete*, Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet, Budapest, 2011, 193.

15 „A szektatűgy kiobbantásában kétségkívül nagy szerepet játszott a Hare Krisna egész nyáron folytatott túlméretezett kampánya. A társadalmi elfogadásra igényt tartó kis vallási közösségeknek meg kell tanulniuk tiszteletben tartani a többség tűrési határát” – írta BARTUS László: *A szektatűdőző szekták*, Beszélő, 1993. január 16.

16 LUGOSI, LUGOSI: *i. m.*, 202–212.

17 Eredetileg: Jang Mjung Mun; az 1946-ban felvett Sun Myung Moon név angol–koreai szójáték: „Nap Fénylő Hold”.

kiszabadult Kim Ir Szen észak-koreai vezető munkatáborából – azzal az elhivatottsággal, hogy mint a *Második Eljövétel Ura* teljesítse Krisztus, úgymond, bevégezetlenül maradt küldetését (tudniillik a *Mennyeik Országának* megteremtését a Földön).¹⁸ Minthogy Moon szerint a megváltás előtt álló legfőbb akadály a „kommunizmus”, az „egyesítősök” a Szovjetunió megbuktatásában felettébb eminens szerepet tulajdonítottak maguknak, s ezért a rendszerváltozás utáni Kelet-Európában jelentős energiákat mozgósítottak nézeteik terjesztésére. A kilencvenes években ennek eszköze volt – többek között – a *Professzorok a Világbékéért* elnevezésű nemzetközi mozgalom, amelynek nagy médianyilvánosság előtt lebonyolított rendezvényeihez az egyház „celebként” térségünkbeli, vezető társadalomtudósokat is megnyert (köztük egy országos hatáskörű, magyar pedagógiai intézet vezetőjét és az ELTE egyik alkotmányjogász professzorát)¹⁹.

Bár Sun Myung Moon 2012 szeptemberében bekövetkezett halála után Hak Ja Han, az alapító felesége, az „Igaz Anya” zavartalanul vette át férje szerepét az Egyesítő Egyház élén, a mozgalom „második generációja” (mintha) kevésbé (lenne) sikeres a hívek gyarapításában. Annak ellenére, hogy az anyagi eszközök ehhez aligha hiányoznak: az évtizedek alatt fölépített, 2 milliárd dollár összértékűre becsült vállalatbirodalom²⁰ (egyelőre) fennáll. Ennek ellenére a korábban főként értelmiségiek körében terjeszkedő „egyesítősök” nyilvánvalóan teret vesztek, sőt – legalábbis Magyarországon –, eljelentéktelenedtek. A hitközösség mai hivatalos elnevezése: *Családok Szövetsége a Világ Békéjéért és Egységéért*.

Az 1993-ban „destruktívként” megbélyegzett „szekták” (jogilag *egyházak*, hiszen a hatályos törvény alapján a bíróság mindegyiküket ekként jegyezte be) negyedik tagja a *Magyarországi Jehova Tanúi Egyház* volt. Ez eléggé meglepő (s az volt már annak idején is), ha figyelembe vesszük a jehovisták több évtizedes, az előző századfordulóig visszanyúló jelenlétét Magyarországon. A Jehova Tanúi Egyház semmiképpen sem tartozik/sorolható az új vallási mozgalmak, pláne a szekták közé. Kedvezőtlen megítélése – a társadalomban és még inkább a *politika* szereplői között – egyrészt azon alapult, hogy a jehovisták hagyományosan elzárkóztak az állammal való aktív együttműködéstől, függetlenül annak politikai színezetétől: híveiket a választásoktól való távolmaradásra „ösztönözték”, megtagadták a fegyveres katonai szolgálatot stb. A jehovista közösség az *államszocialista* korszakban törvényen kívül működött: az ’50-es években a *tiltott*, majd a politikai enyhülést hozó kádári konszolidáció után a *tűrt* szerveződések kategóriájába tartozott. Kiközösítésük másik oka az volt, hogy az egyház sokáig mereven tiltotta, hogy tagjai vérátömlesztésben

18 Az Egyesítő Egyház hívei hisznek abban, hogy Moon tiszteletesnek és feleségének sikerült *Igaz Szülőkkel* válniuk, megalapítva egy istenközpontú családot és *vérvonalat* (sic!). Moon tanításáról lásd az egyház saját ismertetőjét: *Az igaz szeretet világának alapjai – Bevezetés az Egyesítő Egyház tanításába*, Budapest, é. n., [1998]. Lásd az egyház magyar nyelvű honlapját is: http://sunmyungmoon.hu/works_unification_church.php (letöltve: 2014. 01. 05.)

19 LUGOSI, LUGOSI: *i. m.*, 211.

20 Az egyház vezetése olyan egymástól távol eső területeken hozott létre prosperáló vállalatokat, mint a gyógyszer- és fegyvergyártás, bányászat, vegyipar s talán mindezek előtt a sajtó: a *Washington Times* című jobboldali-konzervatív napilapot Moon legfontosabb *politikai befektetésének* tartják. Forrás: www.origo.hu/nagyvilag/20120903-portre-a-92-es-koraban-elhunyt-moon-sunmyung-szektaverzerrol.html (letöltve: 2014. 01. 13.). Az egyház saját tájékoztatása szerinti érdekeltségei főként a halászat, az egészséges élelmiszerek előállítása és a hajóépítés területére összpontosulnak.

részesüljenek vagy idegen vérből készült gyógyszereket fogadjanak el, ami sokszor valóban veszélyeztette a tagok életét.²¹

Szcientológia és rendszerváltozás

Térjünk most rá a szcientológia²² magyarországi történetére. Mindenekelőtt: a szcientológia honi jelenléte is – tehát éppúgy, mint a többi nyugati (főként észak-amerikai) előélettel, gazdasági és szervezeti háttérrel rendelkező új vallási mozgalomé – egyidős a rendszerváltozással. Noha a szcientológia több közös vonást mutat e közösségekkel, sok szempontból különbözik is tőlük – ezért inkább mint „rokontalan”, egyedi jelenséget érdemes szemlélni és elemezni.

Ahogy erre korábbi írásaimban – és az évek során számos előadásban, konferencián, vitában is²³ – rámutattam, a szcientológiával kapcsolatban „nem az a kérdés, hogy vallás-e vagy nem”,²⁴ illetve hogy a nemzeti és szupranacionális szintű szcientológiai szervezet(ek) vallási közösség(ek)nek tekinthetők-e. Máté-Tóth András és Nagy Gábor Dániel közös, úttörő jelentőségű vallásszociológiai vizsgálatukban e tekintetben hasonló következtetésre jutottak, mint a nemzetközi vallástudomány (túlnyomó része), illetve a legtöbb európai állam (csakúgy, mint az Egyesült Államok) illetékes közhatalmi intézményei: „A magunk részéről azokkal értünk egyet, ” – írja a szerzőpáros – „akik a szcientológiát »alternatív vallásnak« nevezik. [...] Alternatív vallásról akkor lehet szó, ha valamely jelenségegyüttest vallásként azonosítunk, de (az) a szokásos értelemben vett vallástól jelentősen eltér.”²⁵ Az „alternatív” jelző – teszik hozzá – ebben az értelmezésben egyszerűen „a szokásostól eltérőt” jelent, vagyis a meghatározás nem tart igényt az *akadémiai tudományosság* megalapozottságára – minthogy egy ilyen elvárás, a vallási jelenség vallástudományi/szociológiai definíciójának sokfélesége miatt eleve zsákutcába vinne. A fogalom így inkább *diszkurzív* természetű: azon alapul, hogy *az adott kor* (itt és most a magyar/európai társadalom) *főárama mit te-*

21 Arról, hogy a tilalmat az egyház szerint milyen bibliai (ó- és újszövetségi) szöveghelyek támasztják alá, lásd a *Mindenkinek Jehova Tanúiról* című blog összefoglalását: http://jehovatanui.blog.hu/2011/08/01/a_ver_fogyasztasa_es_a_veratomlesztes (letöltve: 2014. 07. 12.)

22 A szcientológia (*scinetology*) terminus megalkotója 1901-ben – tehát fél évszázaddal azelőtt, hogy L. R. Hubbard e néven meghirdette „alkalmazott vallási filozófiáját” – az ír származású költő, jogász és politikus Allen Upward volt, aki *The New Word* című, 1910-ben kiadott munkájában a kifejezést „megkérdőjelezhetetlen doktrínává emelt tudomány”, azaz áltudomány értelemben használta. Lásd: <http://sacred-texts.com/etc/tnw/index.htm>. Arról, hogy Hubbard ismerte-e Upward művét, nincs megbízható adat. Vö. MÁTÉ-TÓTH András, NAGY Gábor Dániel: *Alternatív vallás – Szcientológia Magyarországon*, l'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011, 90.

23 Például a 2011. március 25-én a TIT Kossuth Klub Egyesület Claritas-csoportja által szervezett, *Vallás-szabadság és közhatalom Magyarországon – 2011* című, Schanda Balázs, Máté-Tóth András, Péterfalvi Attila és Török Péter részvételével megtartott műhelykonferencián.

24 LUGOSI Győző: *Vallásszabadság és közhatalom Európában = Az Európai Unió Évkönyve 2001*, Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 319.

25 MÁTÉ-TÓTH, NAGY: *i. m.*

kint vallásnak.²⁶ Kamarás István, akinek impozáns vallásszociológiai életművében az új vallási mozgalmak elemzése/kategorizálása kitüntetett szerepet tölt be, Máté-Tóth és Nagy könyvéről írt kritikájában a szcientológiát – D. G. Bromley és M. L. Barce nyomán²⁷ – kvázivallásnak, illetve a szerzőket szellemesen parafrázálva, *vallásalternatívának* nevezi.²⁸

De térjünk vissza a történet elejére! A *Szcientológia Egyház* 1991-es magyarországi bírósági bejegyzését²⁹ 1989-ben a *Dianetika Egyesület* megalapítása előzte meg, amely lefordította és egy évvel később kiadta L. R. Hubbard híres *Dianetika* című könyvét.³⁰ Az ezt követő egy-másfél évtizedben a szcientológia honi meggyökeresedése, majd térfoglalása a vallások rendszerváltozást követő *kínálati piacán* rendkívül sikeresen ment végbe. Ehhez az 1990-es egyházügyi törvény kedvező jogi és – ami ugyanilyen fontos – *szimbolikus környezetet biztosított*. A szcientológia elterjedéséhez komoly előnyt jelentett az a körülmény is, hogy a hubbardi szellemi rendszer volt az egyetlen olyan *új vallás*,³¹ amely nem az európai zsidó-keresztény(-muszlim) hagyományban és nem is a „keleti” (hinduista, buddhista vagy taoista/konfucianus) hitelvekben gyökerezett. A szcientológiának a *science fiction* világában fogant – azaz tudományos(nak látszó), *technicista és egyben fantasztikus – teremtés- vagy*

26 Hasonló a helyzet az új vallási mozgalmak és a szekták/kultuszok meghatározásával, illetve egymástól való megkülönböztetésükkel. Noha a vallásszociológia évtizedek alatt sem tudott egyezsége jutni e fogalmak tudományos szempontú meghatározásában, a közvélemény (meghatározó része) igenis *szelektál(t)* a kortárs vallási jelenségek/mozgalmak/csoportok között. Ez a fajta differenciálás az informatikából ismert elven, a *nearest neighbors* (legközelebbi szomszéd osztályozó) elvén alapul(t), magyarul azon az ismert szóláson, miszerint „ha valami úgy imbolyog, mint egy kacsa, és úgy hápog, mint egy kacsa, akkor az valószínűleg kacsa”.

27 David G. BROMLEY, Mitchell L. BRACEY: *The Church of Scientology: a Quasi religion = Sects, Cults, and Spiritual Communities*, eds. W. W. ZELLNER, J. M. PETROWSKY, Praeger, Westport, Connecticut and London, 1998, 141–156. Lásd KAMARÁS István: *Darázstalanítás (Máté-Tóth András és Nagy Gábor Dániel könyvéről)*, Szociológiai Szemle, 2011/3, 156.

28 KAMARÁS: *Darázstalanítás...*, i. m., 155.

29 A Magyarországi Szcientológia Egyház bejegyzésére 1991. július 17-én került sor a Fővárosi Bíróságon. Az 1990. évi IV. törvényt fölváltó 2011. évi CCVI. törvény értelmében a szcientológia egyházi jogi státusza megszűnt, így a szervezetet immár *vallási egyesületként* kellett újra bejegyezni. A Magyarországi Szcientológia Vallási Egyesületet a Fővárosi Törvényszék 2015. július 19-én vette nyilvántartásba.

30 L. RON HUBBARD: *Dianetika – A szellemi egészség modern tudománya*, Interbright Kiadó, Budapest, 1990.

31 A vallás ama „szubsztantív” (nem tudományos) meghatározása értelmében, amely szerint „a vallás egy átfogó filozófiai rendszerrel rendelkező, és az élet, a világ átalakítására motiváló mítosz”. Interjú Máté-Tóth Andrással: <http://cotcot.hu/cikk/2011/09/16/szcientologia-magyarorszagon-interju> (letöltve: 2015. 09. 02.)

inkább transzformációs mítosza,³² illetve erre épülő, radikálisan *egyénpontú* antropológiája³³ *valós társadalmi igényt* elégített ki. Elsősorban középosztálybeli, fiatal vagy középkorú, a kibontakozó informatikai forradalom „szép, új” *virtuális világa* által megérintett, jellemzően műszaki érdeklődésű/foglalkozású (*reál*)*értelmiségiek váltak fogékonnyá* iránta, illetve – közülük sokan – lettek a szervezet elkötelezett tagjaivá: *szerzeteseivé*. Olyanok, akiknek vallási szükséglete – neveltetésük, addigi vallástalan életük, a transzcendenciában való tapasztalatlanságuk – folytán nem terjedt ki valamely isteni személlyel való kapcsolatra. Másként fogalmazva: akik számára a hubbardi tanok kínálta *transzcendenciapótlék* elegendőnek bizonyult a *vallási élmény* megtapasztalásához.³⁴

A Magyarországi Szcientológiai Egyház 1991-es bejegyzése után tehát intenzív terjeszkedésbe kezdett: sorra hozta létre *misszióit* a magyarországi nagyvárosokban és a

32 Azaz a sokáig titokként kezelt – elvben csak a szcientológiai képzés magasabb fokán megismerhető –, jó ideje azonban bárki számára hozzáférhető *Xenu-történet*. Lásd: LUGOSI Győző: *Szekták, kultuszok, új vallási mozgalmak...*, Eszmélet, 1997/34 (nyár), 88. Forrás: www.xenu.net/archive/leaflet/xenuhu.htm; http://objektivszcn.blog.hu/2008/06/16/xenu_2. (letöltve: 2015. 11. 12.) Ugyanezen az oldalon L. R. Hubbard saját hangján előadva is megismerhető a történet: http://objektivszcn.blog.hu/2008/06/12/elokerult_a_xenu_xemu_sztori eredetije (letöltve: 2015. 11. 12.)

Mund Katalin így ír a tudománynak mint korunk „uralkodó világképének” vallási szükségletkielégítésre (spiritualításra) kifejtett meghatározó befolyásáról: „[A tudomány] *zsarnoki módon iktat ki, avagy formál át a saját képére minden más világképet, értéket, ideológiát, szemléletmódot [...]* A tudománynak való valamiféle behódolás, a hozzá való idomulás nélkül minden világkép és tudásforma léte illegitim lét... [E]lsősorban ebben keresendő az »alternatív világképek« olykor elképesztő formákat öltő »tudományosság«.” MUND Katalin: *Racionalizált spiritualitás: a csodakeresés formái egy deszakralizált világban = Áldás és Átok – Tanulmányok a transzcendensről* 4, szerk.. Pócs Éva, Balassi Kiadó, Budapest, 2004, 152–153.

33 Lásd MÁTÉ-TÓTH András és NAGY Gábor Dániel összefoglalását a szcientológia emberképéről: „A szcientológia [...] *elméleti rendszer, amely az élet minden területére vonatkozóan olyan információkat és technikákat szolgáltat, amely révén az ember optimálisan működhet. [...]* [A]z egész elméleti és gyakorlati rendszer azt a célt szolgálja [...], hogy az ember egyre inkább megismerje önmagát, kézbe vegye saját sorsát, felszabadítsa magában az addig szunnyadó lehetőségeket, és olyan teljes életet éljen, amelyben eddig elképzelhetetlen szinten képes megvalósítani önmagát. Hubbard szerint, az ember olyan szellemi lény, »aki testből, elméből és lélekből áll (thetán)«. A lélek a tanítás szerint örökéletű, a felvett adott testben csak időlegesen tartózkodik, s a halállal onnan eltávozik. Az a szint, illetve minőség, ahogyan elhagyja a testet, attól függ, hogy az ember milyen mértékben vált szabaddá, mennyire jutott el önmaga kiteljesedésében, amíg nála időzött.” MÁTÉ-TÓTH, NAGY: *i. m.*, 90. Lásd még a szcientológiai tanról saját régebbi – szintén közvetlenül a szcientológiai közösségtől kapott információkon alapuló – ismertetésünket is: LUGOSI, LUGOSI: *i. m.*, 218–221.

34 MÁTÉ-TÓTH András szerint: „Elég sok olyan vállalkozó került közel a szervezethez, akik megismerték a hubbardi logikán alapuló üzletvezetés, munkatársakkal való bánásmód és marketing technikáit, és megtapasztalták, hogy sokkal kevesebb munkával sokkal hatékonyabban tudnak részt venni a piacon, ha ezeket alkalmazzák. Sokan beszámoltak arról, hogy megéri nekik benne lenni ebben a szervezetben és rendszeresen igénybe venni a szolgáltatásait, mert személyes és üzleti életükben is rengeteget profitálnak belőle.” Interjú Máté-Tóth Andrásal: <http://cotcot.hu/cikk/2011/09/16/szcientologia-magyarorszagon-interju> (letöltve: 2015. 09. 02.)

környező országokban is.³⁵ Az 1990-es évek második felében lényegében kiépült a teljes szcientológiai spektrum: megalakultak a szcientológia „imázsát” (kedvező társadalmi megítélését) erősítő,³⁶ a szcientológiai világgépet hirdető-terjesztő³⁷ és a szcientológia „önvédelmi” (az ellenfeleivel és bírálóival szembeni küzdelmet szolgáló)³⁸ *civil szerveze-*

35 Az egyház első elnökévé Varga Kornél informatikust nevezték ki. Említésre/megörökítésre érdemes adalék, hogy amikor 1993 végén a *Budapesti Ismeretterjesztő Társulat* elindította az említett *Claritas-programot*, Varga az 1991-ben alapított *Informatika-Számítástechnika Tanárok Egyesülete* (ISZE) képviselőjében rendszeresen megjelent a társulat székházában, a Kossuth Klubban, ahol az ISZE öt másik pedagógus szakmai egyesülettel közösen irodát bérelt. Amikor az egyesület vezetése az ISZE szcientológus „kötődéséről” tudomást szerzett, kénytelenek voltunk a bérleti szerződést felmondani.

36 Ilyen először is a *Narconon* („nem a narkotikumokra”), a szcientológia első számú *humanitárius* programja, aminek keretében az 1960-as évektől az Egyesült Államokban és az európai országok többségében sora alakultak a méregtelenítő és rehabilitációs központok. A Narconon-programban foglalt módszerek alkalmazását az egyes országokban e célra szerveződött és bejegyeztetett *egyesületek* vagy *alapítványok* látják el, természetesen mindenütt azonos „technológia” szerint. A Narcononhoz tartozik az *Együtt egy drogmentes Magyarországiért* mozgalom, melynek legismertebb éves rendezvénye a *Drogmentes Magyarország Maraton*.

A másik „imázsjavító” civil szervezet a *Criminon* („nem a bűnözésre”), a szcientológia rehabilitációs programja az elítéltek, börtönviseltek társadalmi beilleszkedésének segítésére.

A *(Nemzetközi) Alkalmazott Oktatás/International Applied Scholastics (IAS)* az oktatást és tanulást fejlesztő szcientológiai módszer, „technológia” elterjesztésére hivatott nemzetközi szervezet, amely országokként szintén egyesületek, alapítványok, illetve ez utóbbiak és magán vagy (ritkábban) állami, önkormányzati oktatási intézmények között megkötött szerződések keretében valósul meg. Az IAS felügyelete alá tartoznak a szcientológia önállóan vagy más egyesületekkel, alapítványokkal stb. közösen szervezett tanfolyamai az informatika és számítástechnika, az idegennyelv-oktatás, a zene- és táncoktatás, a kommunikációs tréningek stb. területén.

37 A *Boldogság Útja Alapítvány (The Way to Happiness)* az azonos című – először 1981-ben kiadott, majd az évek során két tucat nyelvre lefordított – népszerűsítő kézikönyvben megfogalmazott szcientológiai életvezetési-erkölcsi felfogás terjesztését szolgáló kezdeményezés. A *Boldogság Útjában* lefektetett huszonegy „forradalminak” nevezett „parancsolat” propagálására a szcientológia – gyakran olyan nagyvállalatok támogatásával, mint a Coca-Cola vagy a McDonald’s – rendszeresen szervez országos kampányokat.

A szcientológia civil tevékenységeit nemzetközi szinten, illetve országokként, helyi alapítványain keresztül, az *Egyesület a Jobb Életért és Nevelésért (Association for Better Living and Education – ABLE)* koordinálja.

38 *Különleges Ügyek (Nemzetközi) Hivatala/Office of Special Affairs (International)*. Az OSA(I) feladata elvben a szcientológián kívüli világgal való kapcsolattartás: propaganda, jogi képviselő, információgyűjtés stb. A gyakorlatban inkább a szcientológia „elhárítása”, *biztonsági szolgálata*. Elődje az 1961-ben létrehozott Örök Hivatala (*Guardian’s Office – GO*) volt, aminek vezetőit – élükön Hubbard harmadik feleségét, Mary Sue Whippet – a különböző visszaélések miatt 1982-ben az Egyesült Államokban börtönbüntetésre ítélték. A GO-t ezután Hubbard hivatalosan feloszlatta. Az OSA(I) valamennyi *orgban* (azaz egyházban és misszióban) rendelkezik képviselővel.

tei, végül pedig a hubbardi vállalatirányítási elveket alkalmazó vállalkozások szövetsége, a WISE is.³⁹

A szcientológia magyarországi és kelet-közép-európai növekedése 2000-ben érte el azt a „kritikus tömeget”, hogy a szervezet nemzetközi vezetése a magyar szcientológusokat a *misszió* szintjéről *egyházi* rangra emelje. *Szcientológia Egyház Budapest* néven megalakult az első hivatalos kelet-közép-európai egyház, szcientológus terminológiával: *org*.⁴⁰ 2004-ben (más adat szerint 2001-től), az ekkor (már) mintegy ezer fő körüli tagság körében megindult a *fundraising* egy ún. *ideális org*⁴¹ elhelyezéséhez és működtetéséhez szükséges, reprezentatív, budapesti, belvárosi ingatlan megvételéhez. 2005 augusztusára össze is gyűlt a pénz ahhoz, hogy a szervezet megvásároljon egy belső-józsefvárosi palotát.⁴² Hamarosan azonban kiderült: a szcientológia amerikai vezetése által elkészített elhelyezési terv kivitelezéséhez további 440 millió Ft-ra van szükség. Ez később 500 millióra emelkedett, a szükséges berendezés megvételéhez pedig újabb 350 millió Ft kellett. 2006. augusztus végére tehát a tagságnak összesen 1,6 milliárd Ft-ot kellett és *sikerült* összegyűjtenie. A budapesti *ideális org* ünnepélyes megnyitásának időpontját 2006. szeptember 26-ára tűzték ki. Az átadás azonban *elmaradt*. Az történt ugyanis, hogy az amerikaiak a megnyitás feltételül előírták a magyar org számára a *központi nyilvántartó (Central Files)* rendbetételét. Az ehhez szükséges munka nagyságrendjét az egyház vezetése rosszul mérte fel: közel két évbe telt, mire a 60 ezer dossziét sikerült katalogizálni. A „krach” azonban csak ekkor ütött be igazán: 2009. március 14-én a *Kulturális Örökségvédelmi Hivatal* a Puskin utcai épületet *műemlékké* nyilvánította. Az org vezetőinek be kellett látniuk: a szigorú műemlékvédelmi előírások nem egyeztethetők össze azokkal az átalakításokkal, amiket a szcientológia felsőbb szervei megkívántak. Ezért 2013-ban úgy döntöttek, eladják az épületet – erre egyébként a mai napig nem került sor –, és új ingatlan után néznek. A választás ezúttal egy angyalföldi irodaházra, a Váci út 169. szám alatti, a Duna Plázával szemben található épületre esett. Ezt a Puskin utcai

39 A szcientológia a szolgáltatások szférájában – leggyakrabban a menedzserképzés, a marketing, a befektetési tanácsadás, a reklám, az idegennyelv-oktatás, az ingatlanközvetítés stb. területén – jelentős számú, Magyarországon kb. 250 vállalkozást működtet. E különböző méretű cégek közös vonása, hogy üzletpolitikájukban a Hubbard(nak tulajdonított) igazgatási (menedzsment)technológiát (az *Admin Tech*-et) alkalmazzák – üzleti forgalmuk 15%-át kitevő jogdíj ellenében. E cégeket világszerte – országos és nemzetek feletti szinten – a *Szcientológiai Vállalkozások Nemzetközi Intézete (World Institute of Scientology Enterprises – WISE)* fogja össze. A WISE tagvállalatai élén (különböző mértékben) képzett szcientológusok állnak, akik cégüknek a WISE-ba való felvételekor *fogadalmat* tesznek. Vannak ezen felül „WISE-közei” (társult) vállalkozások is, amelyek közvetítői díj ellenében különböző szcientológiai „termékeket” értékesítenek.

40 „A szcientológia egyházak vagy orgok [...] abban különböznek a misszióktól, hogy saját akadémiajuk van..., és magasabb szintű képzést tudnak nyújtani, valamint sokkal képzettebb személyzettel rendelkeznek. Itt képzik a szcientológia legmagasabban kvalifikált lelkészeit, a szcientológia auditorokat. Ennél magasabb szintű képzés csak az úgynevezett haladó szervezetekben van, Európában két helyen: Dániában és Angliában.” MÁTÉ-TÓTH, NAGY: i. m., 34.

41 Azaz „modern audiovizuális eszközökkel” felszerelt, „professzionálisan képzett személyzettel” ellátott, David Miscavige útmutatása szerint legalább 3000 m²-es szcientológiai központ; MÁTÉ-TÓTH, NAGY: i. m., 35.

42 Az áfával együtt 750 millióért megvásárolt Puskin utca 4. szám alatti épület 1949 óta a *Közalkalmazottak Szakszervezete* székházaként működött, illetve sportkluboknak adott helyet.

palota felújítására befolyt és újabb adományokból, 1,1 milliárd Ft-ért vették meg. Minthogy az épületet csak újabb 1 milliárd Ft-ért lehetett alkalmassá tenni az ideális org céljaira, a „kalapozás” – kényszerűen – folytatódott. 2015-re nyilvánvalóvá vált: a honi szcientológusok anyagi terhelhetősége határához érkezett. Ezért csak úgy sikerült az i-re föltenni a pontot, hogy 2015 decemberében Robert (Bobb) Dugan amerikai milliárdos, nagyvállalkozó, a szcientológia legnagyobb adományozóinak egyik, egymillió dolláros támogatást utalt át a budapesti org számlájára. Bonyai Péter szerint: „*Ennyi pénzt (Dugan) soha nem adott volna a magyar projektekre David Miscavige⁴³ kifejezett engedélye nélkül. Ez pedig azt jelenti, hogy a szcientológia nemzetközi vezetésének valamiért fontos lett a magyar székház átalakítása és az ideális org megnyitása. Úgy tűnik, hogy komoly terveik vannak Magyarországon.*”⁴⁴ A Váci úti ideális org 2016 közepén kezdte meg működését.

Emelkedés. És hanyatlás?

A szcientológia negyedszázados magyarországi történetében két elkülönülő, egy egyenesen emelkedő, majd egy már (egyelőre enyhén) hanyatló időszak figyelhető meg. Az első szakaszban, 1989–91-től kb. a 2000-es évek elejéig-közepéig a hubbardi eszme- és intézményrendszer (befolyásban, a csatlakozók és szolgáltatást vásárlók tekintetében, gazdasági teljesítményben) többé-kevésbé egyenes növekedést mutatott. A siker egyik (fő?) tényezője az volt, hogy ebben az időszakban a szervezet Nyugaton bevált, professzionális *marketingstratégiája* hatásos ellenfél (kontroll, kritika) nélkül érvényesülhetett. A szcientológia eredményesen – offenzív módon, gyakran *agresszíven* – szállt szembe a működését bírálókkal: „elhárítása”, a *Különleges Ügyek Irodája* (OSA) változatos eszközökkel semlegesítette – félemlítette (esetleg *vásárolta*) meg – külső és belső kritikussait egyaránt. A szcientológia (és a társadalomra tényleges vagy potenciális veszélyt jelentő többi új vallási jelenség, „szekta”) malmára hajtotta a vizet az is, hogy a magyar kormányok, politikai színezettől függetlenül, figyelmen kívül hagyták az európai intézmények – nevezetesen az *Európa Tanács* és az *Európai Parlament* – ajánlásait, azaz nem folytattak rendszeres és intézményes felvilágosító munkát „*a vallási, ezoterikus vagy szellemi csoportok illegális tevékenységével*” kapcsolatban.⁴⁵

A 2000-es évek elejétől kibontakozott *Web 2.0* „forradalom” azután alapvető, a szcientológia számára *kedvezőtlen* változást hozott: az internetes naplók (blogok), a tartalommegosztás (sharing) és a közösségi/szociális hálózatok viharos gyorsaságú elterjedése az internetes kommunikációt *plurálissá*, sokszínűvé – személyessé és szinte korlátlanul *interaktív*vá – változtatta: megszűnt az egyirányú, ellenőrzött tájékoztatás, információátadás

43 A szcientológiai hierarchia élén álló szervezet, a *Vallási Technológiai Központ (Religious Technology Center, RTC)* vezetője, L. R. Hubbard tényleges utódja.

44 Az ingatlanvásárlás eredeti dokumentumokkal illusztrált történetéhez lásd a *Szcientológia: objektíven és szubjektíven* című blog oldalait: <http://objektivsczn.blog.hu/> (letöltve: 2016. 01. 22.)

45 A szóban forgó európai ajánlásokról lásd: LUGOSI: *Vallásszabadság és közhatalom...*, i. m., 201–204.

lehetősége. Azt, hogy ez milyen változást eredményezett a szcientológia terjeszkedésében és az őt ért bírálatokkal szembeni fellépésében, néhány példával szemléltetem.⁴⁶

Az 1990-es évek végén és a 2000-es évek elején országos feltűnést keltett Veér András és Eröss László három szcientológiaellenes könyve.⁴⁷ A pszichiátriában elismert szakmai tekintélynek számító Veér András ideg- és elmeorvos professzor, a „Lipót” (az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet, OPNI) főigazgatója – aki a rendszerváltozás után a hazai (baloldali/liberális) közélet fontos szereplője is volt – a szcientológusok L. R. Hubbardig visszamenő *pszichiátriai főbírája* miatt került szembe a szervezet vezetőivel. A három kötet válasz volt arra, hogy a CCHR⁴⁸ – a pszichiátria elleni harcra szakosodott szcientológus „civil” szervezet – frontális támadást indított a pszichiátria és az *addiktológia*, illetve azok első számú vezetője ellen.⁴⁹ A bulvárstílusban (jobbára Eröss László által) megírt – Kamarás István szavaival „szakmailag minősíthetetlen” – kötetek kapcsán kirobbant harcból, ami csak részben zajlott a nyilvánosság előtt, végül is a szcientológia került ki győztesen: 2003-ban Eröss (tisztázatlan okokból és körülmények között) szembefordult szerzőtársával (és addigi önmagával): *Pszichobiznisz kontra szcientológia* címmel⁵⁰ adta ki a szcientológiát magasztaló könyvét, amelyben a pszichiátriát maga is kártékony, a társadalomra veszélyes tudománynak minősítette... Ami Veér Andrást illeti, 2006-ban bekövetkezett haláláig nem támadta már a szcientológiát...⁵¹

A szcientológia diadala a pszichiátria felett a (második) Gyurcsány-kormány idején és *közreműködésével* változott „kiütéses győzelemmé” (s némileg *történelemformáló* eseménnyé is, jelentősen hozzájárulva a szocialista-liberális pártok súlyos választási vereségéhez 2010-ben). 2007 márciusában Molnár Lajos szabaddemokrata egészségügyi miniszter – az egészségügyi rendszer teljes átalakítását célzó, heves vitákat kiváltó reform részeként, a pszichiátriai szakmával való konzultáció nélkül – váratlanul *elrendelte az OPNI*

46 Az újonnan megjelent vallási csoportok (köztük elsősorban a szcientológia) tevékenységét az 1990-es évek közepétől megfigyelő Nemzetbiztonsági Hivatal 2005-ös évkönyve így fogalmazott: „Az egyházak [...] belső önrendelkezésekre hivatkozva elutasítanak minden velük szembeni bírálatot, negatív észrevételt, s élesen támadják az őket kritizálókat. A hiteles, objektív tájékoztatás céljából ezért jelentős szerepet kaphat az írott és elektronikus média, amely nemcsak a vallási szervezetek által sugallt, őket pozitív színben feltüntető ismeretekről, hanem a tisztánlátás érdekében a velük kapcsolatos visszaesszékről, anyagi és mentális kizsákmányolási gyakorlatokról, jogilag aggályos módszereikről is beszámolhat.” Idézi Tóta W. Árpád: http://w.blog.hu/2006/12/17/ur_az_urbol (letöltve: 2015. 12. 12.)

47 VEÉR András, ERÖSS László: *Bolondok (úr)hajója – a szcientológia titkai avagy A szcientológusok galaktikus pókerpartija Istennel és a pszichiaterekkel: a Föld a Naprendszer elmegyógyintézete?* Art Nouveau, Pécs, 1999.; *Magyarország a szcientológia (pók)hálójában*, Art Nouveau, Pécs, 2000.; *A szcientológia mocsarában: dokumentumok és következtetések*, Art Nouveau, Pécs, 2001.; Máté-Tóth András és Nagy Gábor Dániel monográfiájukban a három kötet bemutatásának önálló alfejezetet szentelnek: MÁTÉ-TÓTH, NAGY: i. m. 52–63.

48 Állampolgári Bizottság az Emberi Jogokért (Citizens Commission on Human Rights).

49 Veér András 1994 és 1998 között, majd 2002 után az alkohol- és kábítószerügyi miniszteri biztosaként is működött.

50 Media Nox Kiadó, 2003.

51 BONYAI Péter blogjában így ír: „Tudtommal, *F(ritz)lauf*. Lajos, az OSA vezetője dr. Eröss átpártolása után leült Veér Andrással, és békét kötöttek.” Forrás: http://objektivszcn.blog.hu/2008/03/01/harcban_a_pszichiaterekkel_1 (letöltve: 2014. 10. 10.)

bezárását. Bár nem került elő bizonyíték arról, hogy az intézkedés mögött állt-e valamilyen szcientológiai befolyás, tény, hogy a szervezet saját sikerének tulajdonította a hazai pszichiátriára mért megrendítő csapást. 2010 decemberében Dobos János és Hídvégi Klára, a CCHR két vezetője a Lipót bezárása érdekében kifejtett sokéves fáradozásukért David Miscavige-től, a nemzetközi szcientológia legfőbb vezetőjétől megkapták a *Szcientológusok Nemzetközi Szövetsége* legrangosabb kitüntetését, a *Freedom Medal*.⁵²

A szcientológia hasonló sikerének tekinthető – vagy inkább: a szervezet befolyásának tulajdonítható – a józsefvárosi *tűcsereprogram* leállítása 2014 elején. Amint arról a média részletesen beszámolt, a kormányparti többségű VIII. kerületi közgyűlés, élén a Fidesz szóvivői tisztét is ellátó Kocsis Mátéval, a kábítószer-fogyasztásban súlyosan érintett városrész *Kábítószerügyi Egyeztető Fórumának* koordinátori szerepkörét elvonta a megszüntetett tűcsereprogram gesztorától, a *Kék Pont Alapítványtól*, s azt Szomor Katalin drogszakértő-biológusra bízta.⁵³ Szomor – aki a *Magyar Demokrata Fórum* által delegált szakértőként évek óta tagja volt az országgyűlés *kábítószerügyi eseti bizottságának* – tagadta, hogy szcientológus lenne, ám mégis tanácsadója volt a szcientológia drogprevenációs programjainak, a *Narconon*nak és a *Drogmentes Magyarországért Maraton* rendezvénysorozatnak.⁵⁴ Sőt, 2010 januárjában Brüsszelben előadást tartott az *Európai Szi-*

52 A parlament plenáris ülésén Szászfalvi László, a KDNP képviselője – aki az első Orbán-kormány idején az Országgyűlés Emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottságának elnöke, 2010 és 2012 között pedig a Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium egyházügyi, nemzetiségi és civil kapcsolatokért felelős államtitkára, s e minőségében az új egyházügyi törvény első változatának előterjesztője volt – az OPNI bezárását a szcientológia 2007 márciusában meghirdetett „pszichoirto” akciójával hozta összefüggésbe. A képviselő a Nemzetbiztonsági Hivatal igazgatójához (Katona Béla), majd az egészségügyi államtitkárhoz (Kovács Attila) intézett kérdésére (tudniillik hogy van-e kapcsolat a minisztérium munkatársai és a szcientológiai szervezet között), *nemleges* választ kapott. Forrás: www.szaszfalvi.hu/gyozott_a_szcientologia_pszichoirto_akcioja/. (letöltve: 2015. 07. 09.)

53 A konfliktusról (a *Kék Pont Alapítvány* szemszögéből) lásd: www.kekpont.hu/blog/2014-05-28-megszunhet-a-tucsere-dacara-annak-hogy-megvan-az-első-hív-pozitív-kliens/ (letöltve: 2015. 08. 30.)

54 Amint erre Bonyai Péter blogjából fény derült, a szcientológia – azaz az *Együtt a drogmentes Magyarországért mozgalom* – már 2008-ban stratégiai célul tűzte ki a *hubbardi drogprevenációs elvek* bevezetését a honi közoktatásba. A nyilvánosságra került dokumentumban – többek között – efféle célok szerepeltek: „*létrehozni egy államilag elismert, akkreditált oktatási programot; minden iskolában jelen lenni és minden gyerekhez eljutni a drogprevenáció kapcsán állami támogatást szerezni a működésünkhöz jelen lenni a Parlamenti Kábítószerügyi Eseti bizottságban [(sic!) ...] biztonságos környezetet teremteni a szcientológia működéséhez Magyarországon [...]*”. (Kiemelés: L. GY.) Forrás: http://objektivszcn.blog.hu/2008/10/15/kikerult_a_drogmentes_maraton_belso_strategiai_terve (letöltve: 2014. 03. 12.)

Sárosi Péter, a *Társaság a Szabadságjogokért* drogpolitikai programvezetője 2011 novemberében, a (leköszönő) szocialista kormány *nemzeti drogstratégiájának* vitára bocsátásakor részletesen elemezte az akkor még ellenzéki Fidesz körvonalazott drogpolitikájában rejlő súlyos kockázatokat, illetve az abban tükröződő *szcientológus befolyást*. Lásd: *A Fidesz drogpolitikája és a szcientológusok*. Forrás: <http://index.hu/velemenylolvir/2009/11/30/taszdrog/> (letöltve: 2015. 08. 01.)

entológiai Egyházak első szervezetének megnyitóján (amint erről a szcientológia hivatalos, magyar nyelvű honlapja is beszámolt).⁵⁵

A szcientológiának az elmúlt egy-másfél évtized során „offline üzemmódban” elért sikereivel szemben az „online működés” deficitje áll(t), amit a Web 2-nek a tartalommegosztáson keresztül érvényesülő, mind erősebb kontrollja okoz(ott), s amire a szervezet nem talál(hatot)t ellenszert. Ezzel kapcsolatban két példát említek.

1997 nyarán ismeretterjesztő cikket írtam az akkoriban 2000 példányban megjelenő *Eszmélet* című folyóiratba.⁵⁶ A lapszám példányai – szokatlan módon – néhány nap alatt eltűntek az elárusítóhelyekről. Bizonyíték persze nem volt rá, de az a(z) alapos gyanú kapott szárnyra, hogy a példányokat a szcientológusok vásárolták fel... A 2000-es évek közepén azután e rövid írás – amiben a szcientológiával csupán két oldal foglalkozott – elkezdett fölűnni különböző internetes blogokban, fórumokon, kommentekben – amit, úgy látszik, a szcientológia vezetése *sérelmesnek* találhatott. Ezért 2006 augusztusában az *Eszmélet* szerkesztőségének megkerülésével, *fenyegetéssel* elérte, hogy a folyóirat honlapjának helyet adó internetszolgáltató a cikket levegye a webről.⁵⁷ A szcientológia számára kellemetlen kritikákkal szemben évek, évtizedek során bevált módszer azonban ezúttal a visszájára fordult: a világháló anonim közössége az inkriminált írást néhány nap leforgása alatt – amúgy szintén a szerkesztők megkérdése nélkül – öt másik helyen és változatban tette hozzáférhetővé.

Ennél az esetnél egy nagyságrenddel nagyobb „pofon” érte a szcientológiát néhány hónappal később, 2007 márciusában, amikor a szervezet „elhárítása” hasonló módszerekkel próbálta eltüntetni az *Index*-ről a népszerű és – mondjuk így – *szabados* stílusban fogalmazó liberális újságíró, kritikus és blogger, Tóta W. Árpád szcientológiáról szóló írását.⁵⁸ A szabadszájú újságíró replikája hatalmasat szól: „*Tisztelt Szcientológia Egyház! Levelüket, amelyben az előző, szörnyegyházukkal foglalkozó írás eltávolítását követelik, megkaptam. Annak ellenére, hogy nem nekem címezték, hanem a blogszolgáltatónak, mert hát felmegyek a párttitkár elvtárhoz, és ott mószerolok – a spicli már csak ilyen típus. És mi mást is nevelne ki egy efféle ocsmány szervezet. Nos, kurvára nem lesz levéve.*” A cikk így fejeződik be: „*Pereljete, pöcsök. Az sztori lesz. Mesélhetek a kamerának üroperát. Elmegyünk az unió tetejéig, ha kell. Legalább odafigyel az ország, hogy nézd már, ezek komolyan ebben hisznek, ezek ennyire hülyék. Jobban jártok, ha ráültök a szátokra, és beéritek azokkal a szerencsétlenekkel, akikhez nem jut el a riadó: A SZCIENTOLÓGIA CSALÁS.*”⁵⁹

Az „új idők” nyilvánvaló jele volt, hogy a cikk miatt a szcientológusok *nem indítottak keresetet* Tóta W. Árpád ellen. A szervezet kétségtelenül levonta ezen eset(ek)ből a tanulságot, amit egyértelműen mutatott az egyház felső vezetésének személyi megújítása.

55 Forrás: www.szcientologia.org.hu/david-miscavige/churchopenings/new-branch-of-churches-of-scientology-for-europe-opens-in-brussels.html (letöltve: 2015. 06. 16.)

56 LUGOSI: *Szekták, kultuszok...* i. m. 83–93.

57 Forrás: <http://nol.hu/archivum/archiv-415869-226682> (letöltve: 2015. 02. 02.)

58 TÓTA W. ÁRPÁD: *Úr az úrból*, 2006. december 17. Forrás: http://w.blog.hu/2006/12/17/ur_az_urbol. Tóta W. első szcientológiát bíráló írása 2006 májusában jelent meg az *Index*-en, *Szent szar* címmel. Ebben az újságíró arra az értesülésre reagált (vitriolos stílusban), hogy a szcientológia pert indított az adatvédelmi biztos ellen: <http://index.hu/velemenyt/jegyzet/xenu/> (letöltve: 2004. 11. 19.)

59 Forrás: http://w.blog.hu/2007/03/21/tisztelt_kibaszott_szcientologusok (letöltve: 2014. 09. 20.)

A Szciantológia Egyház elnöki tisztségét a rosszul kommunikáló Nagy Tamástól, az egyház társalapítójától Weith Katalin, az OSA korábbi igazgatója vette át. A kellemes megjelenésű, halk szavú egykori marketing- és PR-tanácsadó a szciantológiai kritikus nyilvánossággal szembeni konfrontáció hagyományos eszköztárát a *nyitás* – a párbeszéd és a *kooperáció* – politikájával cserélte fel. Így került sor személyes találkozó(k)ra 2009-ben és 2010-ben a szciantológia néhány vezetője – köztük Weith Katalin elnök – és e sorok szerzője között (is). E megbeszéléseken merült fel a lehetősége és *kíváncsi volt* annak, hogy a szciantológia – miként az 1990-es évek végén a *Krisnások* – alávesse magát egy független vallásszociológiai vizsgálatnak, fölvéve a kapcsolatot a Szegedi Egyetem új vallási mozgalmak kutatására (is) szakosodott Vallástudományi Tanszékével. E kezdeményezés találkozott a Máté-Tóth András által vezetett tudományos műhely diszpozíciójával,⁶⁰ így miután a magyar *org* illetékesei megszerezték a szciantológia nemzetközi vezetésének jóváhagyását, elkezdődhetett a tudományos normák szerinti kutatás, amely 2011-ben a fentebb többször idézett monográfia megszületéséhez vezetett.⁶¹

A nemzetközi összehasonlításban is *kivételes* mű (egyik) sajnálatos hiányossága, hogy a szerzők, bár fél tucat *kilépett* szciantológussal is készítették interjút, ezek anyagát végül nem használták fel elemzésükben.⁶² Ez a – Kamarás István kifejezésével – „*érthetetlen öncsonkítás*”⁶³ annál is sajnálatosabb, hogy a monográfia megírásakor az interneten már elindult a *Szciantológia: objektíven és szubjektíven* című blog, amely az évtized végének szciantológus szempontból alighanem legjelentősebb fejleménye volt.

A *Reformer* néven publikáló blogger 2011 novemberében leplezte le önmagát: „*A valódi nevem Bonyai Péter; és 1995–2007 között voltam az egyház tagja, ebből 10 évet, 1995 és 2005 között pedig munkatársam is voltam az egyháznak. Pályafutásom az egyház pécsi missziójában kezdődött személyiségteszt-kiértékelőként, és 2005-ben, amikor kirúgtak/közös megegyezéssel távoztam, én voltam az egyház közép-európai központjának helyettes vezetője és egyben az »ideális org« pénzszedő projekt egyik vezetője.*”⁶⁴ Bonyai ugyanakkor – a *Heti Válasz* című lap kiadásában – könyvet jelentetett meg a szciantológiáról és a szervezetben játszott

60 Máté-Tóth és Nagy 2008-ban publikálták három vallási közösség (Jehova Tanúi, buddhisták, szciantológia) körében a 2000-es évek első felében folytatott kérdőíves adatfelvételük eredményeit, amely 171 hazai szciantológus válaszain alapult. *Vallásosság/változatok – Vallási sokszínűség Magyarországon*, szerk. MÁTÉ-TÓTH András, NAGY Gábor Dániel, JATE Press, Szeged, 2008 (Vallásosság a társadalomban, 3.), 113–130.

61 A kötet szakmai lektorálását Török Péterrel közösen végeztük.

62 A szerzők szerint: „*Az ilyen beszámolók elsősorban az érintettek csalódásának adnak hangot, és azt fogalmazzák meg, hogyan lepleződött le számukra a szervezet. A nagy hazai és még inkább nemzetközi nyilvánosságot kapott történetek, melyek a szervezetből való kilépés drámaiságára helyezik a hangsúlyt, határhelyzeteket leíró rendkívüli esetek, és így is kezelendők.*” MÁTÉ-TÓTH, NAGY: i. m., 11.

63 „*Ez a sajnálatosan kimaradt fejezet – nem féltucatnyi, hanem legalább kétszer ennyi ilyen interjú gondos tartomelemzésére támaszkodva – fájdalmasan hiányzik ebből a könyvből.*” KAMARÁS: *Darázstalanítás...*, i. m., 154.

64 Forrás: http://objektivszcn.blog.hu/2011/11/02/a_kezdet_vege_es_a_veg_kezdet (letöltve: 2015. 12. 14.)

– ekkor már így látta – *dicstelen* szerepéről.⁶⁵ Bonyainak, kilépése ellenére, nyilvánvalóan maradtak jó, bennfentes (kilépés előtt álló?) informátorai a szcientológusok között, s így a blog folyamatosan ad(ott) közre belső használatra szánt információkat.⁶⁶ 2015-ben azután Bonyai Péter létrehozta a *Clarus Animus* alapítványt, amelynek kétnyelvű honlapja – *Együtt a szcientológia ellen, United Against Scientology* – kibővíti az immár alapítványi kurátor Bonyai blogjában meghirdetett célt: „*Alapítványunk hivatalos célja a szcientológia valós természetének bemutatása, káros tevékenységeinek leleplezése, az áldozatok megsegítése, valamint a szcientológiaellenes aktivizmus összefogása. [...] Alapítványunk szeretné a remélt végkifejletig folytatni a szcientológia elleni harcot – amíg ez az általunk bizniszegyháznak tartott szervezet el nem lehetetlenül, jelentéktelenné nem válik, vagy fel nem oszlatja magát.*”

2015. november 17-én a Toldi moziban, Alex Gibney Oscar-díjas rendező *Szcientológia, avagy a hit börtöne* című, az Egyesült Államokban 2015 márciusában bemutatott, majd világszerte nagy port kavart dokumentumfilmjének⁶⁷ premier előtti vetítésén Bonyai Péter és Tóta W. Árpád, a két neves antiszcientológus blogger közösen elemezték a szcientológia múltját, jelenét és leginkább a jövőjét, azaz fennmaradásának esélyeit. Az utóbbihoz az alaphangot a HVG.hu újságírójának egyik hét évvel korábbi blogbejegyzése adta meg: „*Úgy néz ki, az egyház elérkezett Sztálingrádhoz. A csapássorozatnak egyetlen kiváltó oka volt: a szcientológusok által kontrollálhatatlan nyilvánosság. Vagyis az internet. A szemünk láttára öli meg ezt az undorító szörnyet. Dőlünk hátra, és élvezzük.*”⁶⁸

A szcientológiavallás mint kereskedelmi védjegy és áru

A szcientológia által folytatott *prozelitizmus* (aktív térítői/ügyfélszerzési magatartás) önmagában nem különbözik más vallási vagy egyéb (civil, politikai stb.) szervezetek hasonló buzgalmától. Ami újszerű és szokatlan, az az a körülmény, hogy a magát elsődlegesen vallásnak tartó szcientológia a toborzáshoz az üzleti szférában alkalmazott módszereket veszi igénybe. A *Dianetika* és a *Szcientológia* – csakúgy, mint valamennyi hozzájuk kapcsolódó hubbardi „technológia” – *bejegyzett kereskedelmi védjegyek*. A szcientológia ilyenformán a *vallást profanizálja*, illetve megfordítva: az üzletet (benne a *par excellence* szcientológiai árut, a hubbardi standard „technológiát”) *szakrálissá emeli*.

Ezen a ponton a szcientológia átlép egy más vallások (és intézményes képviseltek) által hagyományosan respektált határvonalat: a szcientológiában nem csupán a vallás

65 BONYAI Péter: *Szcientológus voltam – Egy kiugrott csúcsvezető vallomása*, Heti Válasz Kiadó, Budapest, 2011. A könyvben és a könyv kapcsán vele készült interjúkban Bonyai önmagát „*pénzéhes, másokat kizsákmányoló szörnyetegnek*” jellemzi. Vö. Szőnyi Szilárd interjúja Bonyai Péterrel, Heti Válasz, 2011. november 9.

66 A blogger internetes naplója céljairól így fogalmaz: „*A blog írója nem a szcientológusokat mint egyéneket támadja személyükben. Kizárólag a szcientológia egyház és a hozzá kapcsolódó szervezetek jogsértései, visszaélései, hazugságai és egyéb elítélendő gyakorlatai ellen kíván felszólalni.*”

67 A film a Pulitzer-díjas Lawrence Wright könyve (*Going Clear: Scientology, Hollywood & The Prison of Belief*, Alfred A. Knopf, 2013) alapján készült, és nyolc kiugrott szcientológus vezető portréján keresztül mutatja meg az egyház működését.

68 Forrás: http://w.blog.hu/2008/07/01/babilon_bukasa (letöltve: 2015. 02. 12.)

mindennapi megélésével, praxisával – rítusaival, szertartásaival stb. – kapcsolatos javak és szolgáltatások válnak áruvá, ahogyan ez oly sok más egyház – köztük történelmi egyházak – vagy új vallási mozgalom esetében is előfordul(t). Itt maga a vallási tan, a szcientológia által a hívők/ügyfelek elé kitűzött *végső cél*, a más vallásokban az *üdvözüléssel*, a *megváltottság* állapotával egyenértékű *Túlélés* – a nyolc koncentrikus kör gyanánt egymásra épülő „dinamikából” (késztetésből, hajtóerőből) összetevődő *Operatív Thetán* állapota – az, amely az áruviszonyok *evilági*, kapitalista piaci törvényeinek alávetettik.⁶⁹ Ilyenformán a szcientológia a világon alighanem az egyetlen, teljes egészében kereskedelmi árucikké tett – a humánszolgáltatások piacán áruként egzisztáló, kereskedelemben forgalmazott –, komplex vallási szolgáltatás.

A szcientológia által kínált szolgáltatások – a szcientológiai áru – „fogyasztóvédelmét” a ma már minden nyelven, így magyarul is könnyen hozzáférhető, az érdeklődőket bőséges információkkal ellátó „webkettes” portálok, *blogok* biztosítják. A „tudatos vásárlói” magatartás immár a (szcientológiai és egyéb) vallási szolgáltatások piacára is kiterjed. Ma, és még inkább a jövőben csakis olyanok válnak klienseivé (vásárlóivá), illetve híveivé a szcientológia humán szolgáltatásainak és/vagy vallási tanainak, akik a szcientológiakritikus információk ismeretében is vállalják a „kalandot”, s valóban „destruktív” befolyás nélkül csatlakoznak a szcientológia világszerte (Magyarországon is) fogyatkozni látszó táborhoz.

A szcientológia e tekintetben mégsem jelent valamiféle kuriózumot vagy extrémizmust: a benne/általa képviselt elv és praxis adekvát korunk egyéb *dehumanizáló* tendenciáival. A szcientológia újítása: a vallás (hit, lélek, üdvözülés) áruvá tétele ugyanis az *emberi mivolt* korántsem egyedüli olyan mozzanata, amely a *globális későkapitalizmusban* áruvá válik. Egyidejűleg hasonló folyamat játszódik le egyfelől az élő szervezettel általában, illetve magával az *emberi testtel* kapcsolatban, másfelől a társadalmi érintkezés sok más – eddig áruformát nem öltő – viszonylatával.⁷⁰ A globalizációban – amely a *kapitalizmus kapitalizációjának* legújabb szakasza – a tőkeviszony térbeli, *horizontális* expanziójával

69 „Az Operatív Thetán célja, hogy az egyén úrrá legyen a létezés nehézségein és visszanyerje veleszületett szellemi létének bizonyosságát és képességeit. Ezen a szinten az egyén tudja, hogy független az olyan anyagi dolgoktól, mint a fizikai forma vagy a fizikai univerzum. Az OT (Operatív Thetán) a szellemi tudatosságnak egy olyan állapota, melyben az egyén kontrollálni tudja önmagát, illetve a környezetét. Az OT olyasvalaki, aki tudja, hogy tud és aki képes pozitív és a túlélést elősegítő hatást létrehozni az összes dinamikáján. Újra teljesen megismerte képességeit mint thetán, és önként és tudatosan okozóvá tud válni az élet, a gondolat, az anyag, az energia, a tér és az idő felett. Ahogy egy lény egyre inkább OT-vá lesz, erősebb, stabilabb és felelősségteljesebb szellemi lénné válik.” Forrás: www.szcientologia.org.hu/faq/operating-thetan/how-would-you-describe-the-state-of-operating-thetan.html (letöltve: 2013. 05. 21.)

70 A korlátatlanságra törekvő tőkés áruviszony logikája szerint minden dolog vagy szolgáltatás áru formáját kell öltet, mert ha nem teszi, azt normaszegésnek kell tekinteni, ami változtatás után „kiált”. Az emberi lélek és test mellett a legkézenfekvőbb célpont a társadalmi együttélés legősibb, reciprokativ, nem árucseréként létező együttműködési formáinak köre. Ilyen például a *kaláka* intézménye, ami – mivel nem élvezi a rokonságnak az áruviszony terjeszkedésével szemben egyelőre mentességet nyújtó védelmét – Európa több országában is az adóhatóságok kedvenc célpontjává vált.

együtt végbemegy a tőke *vertikális* kiterjeszkedése: az emberi (személyes és társadalmi) létezés valamennyi dimenziójának birtokbavétele is.⁷¹

A szcientológiai tan – miként a *szabad piaci* logika maga, aminek a szcientológia az egyik sajátos *vallási megjelenése* – céljából következően *egyenlőségellenes*. Hubbard gyakran idézett mondása szerint az emberiség egytizede rendelkezik különleges képességekkel, s ennek az egytizednek a tizede szcientológus... A szcientológiának az alapító, L. R. Hubbard által kinyilvánított célja az, hogy a *homo sapiens* helyébe új emberfajta, *homo novus*: *homo scientologicus* állítson.

A szcientológia szerint korunk emberének lelki problémái nem az őt körülvevő szűkebb vagy tágabb társadalmi környezettel kialakított kapcsolataiból származnak, hanem magából az emberből: az élete (és előző életei) során átélt kudarcaiból, tökéletlenségeiből, gyengeségeiből: egyszerűval mindabból, ami valamennyi ember személyiségének sajátja. Bár a szcientológia azt tanítja, hogy az alapító L. R. Hubbard megtalálta a „teljes szabadsághoz vezető utat”, a hubbardi „tech” lényege valójában az ember autonómiájának, személyes énjének szisztematikus – hosszadalmas és költséges tanfolyamok segítségével való – *elvétele* és felcserélése a szcientológia ügyének és világméretű szervezetének való *teljes odaadással*. A szcientológiavallás híve/ügyfele az egyéni élet minden fontos mozzanatára kész, standard „technológiát” *vásárol*: a gondolkodástól és a tanulástól a kommunikáción át a házassálig és a gyermeknevelésig. A szcientológia által kínált boldogság az egyéni életvezetési szabadság megszüntetésével, az önként vállalt *teljes szolgálattal* egyenlő. A szcientológia által képviselt világ- és emberkép megfelel a „Párt” híres/hírhedt jelmondatának George Orwell 1984 című művében: „*A háború: béke, a szabadság: szolgálat, a tudatlanság: erő.*”

De nobis fabula narratur.

71 Az európai kultúrkör emberről alkotott, hagyományos felfogásában *az emberi test azonos az egyénnel* – nem választható el tőle –, s ezért nem lehet tárgya a javak és szolgáltatások forgalmára vonatkozó polgári jogi szabályozásnak. Másként fogalmazva: az emberi testnek nincs pénzben kifejezhető értéke, mert *nem áru*. E felfogás áll(t) például a *prostitúció* legalizálása vagy a szervátültetés, a vér- és csontvelőadás stb. üzleti alapra helyezése útjában. E tekintetben azonban elmozdulás következett be azzal, hogy megfogalmazódott, majd fokozatosan teret hódított ama nézet, amely szerint az egyén *tulajdonosa* saját testének. Ezzel megnyílt a lehetőség ahhoz, hogy az egyén rendelkezzen testével vagy testrészével, igaz, e tulajdonosi rendelkezés (egyelőre) korlátozott: inkább csak a halál utánra szól. Mármint ha az emberi test nem maga az egyén, hanem attól elválasztható *dolog*, amely valakinek (tudniillik magának az egyénnek) *tulajdona*, akkor forgalmi értékkel bíró áru lehet, sőt potenciális tőke, amely megjelenhet az áru- és tőkepiacon – miként meg is jelenik az (egyelőre?) illegális szervkereskedelem és a törvényesített (megadóztatott/megadóztatni óhajtott) prostitúció piacán.

A magántőkés befektetések egyik céltudománya, a *genetika*, pontosabban az *alkalmazott genetika* (*Applied Genetics*) és géntechnika (*Genetic Engineering*) révén lehetővé vált a *biológiai öröklődés*, azaz az élet princípiumának „magánkisajátítása” is. Az Egyesült Államokban, mint ismeretes, mind nagyobb a génmanipulációval előállított hibridek szabadalmi oltalom alá vétele, s egyre erősebb nyomás tapasztalható annak érdekében is, hogy – a *biodiverzitás* megőrzésére hivatkozva – szabadalmaztathatóvá váljanak egyes természetes fajok is mint a génmanipulációk különleges értékkel bíró, potenciális forrásai.

Magyarország és az arab Közel-Kelet

Nagyné Rózsa Erzsébet

Közel-Kelet – tágabb megfogalmazásban, azaz nagyjából az arab-, török- és iráni/perzsa-lakta területek vonatkozásában – régi-új dimenzió Magyarország számára. Bár a magyar történelem során a térség időről időre a magyar külpolitika látóterébe került, a Közel-Kelet magyar szempontból évszázadokon keresztül az Oszmán-Török Birodalommal való kapcsolatot, a háborút és a hódoltságot vagy a békét és a menedéket jelentette. Miközben a magyar őstörténet legfontosabb forrásai között tartjuk számon a 8–9. századi arab utazók, Ibn Fadlán és Ibn Ruszta,¹ majd a 13. században Budára érkező és ott három évet töltő Abú Hámid al-Garnáti feljegyzéseit,² az Oszmán-Török Birodalom évszázadokon keresztül elzárta az arab és a perzsa országokat Európától, és a róluk érkező hírek legfeljebb csak az oszmán-török szűrőn keresztül érték el Magyarországot. Ez még akkor is így van, ha már a török időkben megjelent az a politikai szándék, hogy Magyarország az Oszmán-Török Birodalmon túl – éppen a törökök ellenében – szövetségest keressen.³ Az Oszmán-Török Birodalom mellett, annak hanyatlásával párhuzamosan a cári Oroszország további akadályt jelentett Európa útjában Perzsia felé.⁴ A 18. századtól kezdve egyre több kutató, tudós és/vagy kalandor indult útnak Ázsia és a Közel-Kelet felé, részben a nacionalizmus hatására, amelynek részét képezte az eredet kutatása, részben pedig a művészetekben megjelenő romanticizáló orientalizmus ösztönzésére.⁵

- 1 KMOŠKÓ Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről I/I*, szerk. ZIMONYI István, Balassi Kiadó, Budapest, 1997 (Magyar Őstörténeti Könyvtár, 10).
- 2 *Abū Ḥamid Muḥammad ibn ‘Abd ar-Raḥīm al-Ġarnāfī l-Andalusī utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153*, transl. by TAMÁS Iványi, notices: KÁROLY Czeglédy, introduction by GYÖRGY Bakcsi, Gondolat Kiadó, Budapest, é. n.
- 3 TARDY Lajos: *Régi magyar követjárások Keleten*, szerk. LIGETI Lajos, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983 (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 11).
- 4 A középkor során az oszmán-török-ellenes közös fellépés érdeke, elképzelése motiválta a magyar–iráni diplomáciai kapcsolatfelvételre tett erőfeszítéseket. Mátyás király idejétől a Habsburg uralkodókig több követ fordult meg Perzsiában (1603-ban például Zalánkeményi Kakas István). Forrás: www.mfa.gov.hu/kulkepviselet/IR/hu/Bilateralis/Iran/pol_kapcs.htm?printable=true
- 5 Vö. Csokonai Vitéz Mihály, Arany János és Jókai Mór munkássága.

Magyarország a 20. században kezdte meg diplomáciai kapcsolatainak kiépítését a térségben,⁶ azonban a magyar külpolitika és közvélemény alapvetően nem változott, és elsősorban törököközpontú maradt a második világháborúig. A magyar külpolitikában az arab kapcsolatrendszer tehát viszonylag új, és elsősorban a második világháborút követő hidegháborús környezetben alakult ki. Ennek megfelelően a szovjet kapcsolatrendszer jegyeit viselte magán, még akkor is, ha nem kizárólag a baráti szocialista arab országokhoz⁷ fűződött.

A baráti szocialista arab országokkal fenntartott kapcsolatok fő jellemzője, a politikai kapcsolatok mellett, a Magyarországon tanuló arab diákok és az ebből a jelenlétből következő vegyes házasságok, valamint az arab országokban megjelenő magyar vállalatok voltak. Előbbi az évtizedek alatt komoly humántőkét eredményezett az arab országok középvezetői és vállalkozói rétegében, míg utóbbi a szocialista országok számára nehezen hozzáférhető keményvaluta realizálásának lehetőségét biztosította. Ugyanezt a szerepet töltötték be a nyugati táborhoz kapcsolódó arab országok is, mint Marokkó, Tunézia, Libanon vagy Kuvait. Az arab piacra bevezetett magyar nagyvállalatok, az Ikarusz, a Tungsram vagy a Ganz sok esetben akár saját képviselőt is fenntartott az egyes országokban, az akkor még létező külkereskedelmi kirendeltségek hálózata mellett.

A rendszerváltás után a magyar–arab kapcsolatok jelentősen visszaestek, aminek ugyanúgy oka volt a magyar politikai figyelem euroatlanti fordulata, mint a magyar gazdasági átalakulás, amelynek folyamán az állami nagyvállalatok áldozatul estek a privatizációnak, és megszűntek vagy több kisebb vállalatra bomlottak fel, így sem erejük, sem képességük nem maradt a távolabbi relációk fenntartására. Paradox módon a magyar diplomáciai kapcsolatrendszer fennmaradt, amiben nyilván szerepet játszott az a tény, hogy a rendszerváltással nem tűntek el a külügyből a rendszerváltás előtti időszak külpolitika irányultságának megfelelően kiképzett és felkészített, az arab és perzsa nyelvet, kultúrát kiválóan ismerő, gyakorlott szakemberek – adott volt tehát a személyi állomány a folytatáshoz. Sőt, a későbbiekben tovább bővült, amikor követségek/képviseltek nyíltak az Arab-félszigeten, Rijádban, Katarban és az Egyesült Arab Emírátságokban. (A magyar–izraeli diplomáciai kapcsolatot már a rendszerváltás előtt újra felvették.)

Magyarország uniós csatlakozásával a Közel-Kelet felé irányuló magyar külpolitika egy új dimenzióval, az Európai Unió által nyújtott multilaterális dimenzióval egészítette ki a bilaterális kapcsolatokat. (Meg kell jegyezni, hogy kisebb mértékben ugyan, de a NATO-tagság is nyújtott egyfajta multilaterális kereteket a kapcsolatokhoz.) Az uniós tagság azonban kötelezettségeket is jelentett (és jelent) a Közel-Kelet irányban is, amennyiben az euro-mediterrán együttműködési keretekben (az Euro-Mediterrán Partnerség, az Európai Szomszédságpolitika déli iránya, illetve az Unió a Mediterráneumért), valamint az uniós fejlesztési politikában Magyarország is befizető és résztvevő. Ennek ellenére Magyarország, amelyet elsősorban gazdasági érdekek fűznek a térséghez, azokat továbbra is inkább bilaterális alapon realizálja, míg politikai befolyása legfeljebb mint az unió egyik (kicsi) tagállamának lehet. Az unió térségbeli befolyásának csökkenése azonban ez utóbbit gyakorlatilag a nullára redukálta.

6 Magyarország először Egyiptommal vette fel a diplomáciai kapcsolatot 1928-ban, de magyar nagykövetség csak 1957-től működik Kairóban.

7 Algéria, Egyiptom (a szadati fordulatig), Irak, Líbia, Szíria, valamint a palesztinok.

Közel-Kelet és Észak-Afrika térségét a magyar külpolitikai és gazdasági felfogás a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan egy egységként kezeli. Az elnevezés alatt a Marokkótól az iráni–afgán/iráni–pakisztáni határig nyúló területet értjük, benne foglalva az arab országokat, Izraelt és Iránt. A térség – történelmi, kulturális és Európa különböző térségeihez fűződő kapcsolatai révén – három nagy alegységre osztható.⁸ Az arab Kelet, a Masrek (beleértve Törökországot, Izraelt és Iránt) jelenti a történetileg és hagyományosan kialakult közel-keleti kapcsolatrendszer centrumát. A Perzsa-/Arab-öbölhöz, az öböl menti arab országokhoz fűződő kapcsolatrendszerünk viszonylag új, meghatározója elsősorban az energiahordozók iránti érdeklődésünk és a térség potenciális befektetési forrás lehetőségei. (Meg kell említeni azonban, hogy ebben a térségben is vannak régebbi kapcsolataink Iránnal, Irakkal és Kuvaival.) Az arab Nyugat, a Maghreb hagyományosan francia–spanyol, kisebb mértékben olasz érdekszféra, amelynek jelentősége – többek között a földrajzi távolság miatt is – Magyarország szempontjából korlátozott. Míg a Maghreb az uniós keretek között elsősorban a szubszaharai Afrika felől érkező migrációs nyomás miatt volt nagy jelentőségű, mára a Masrek is „felzárkózott”, amennyiben az arab tavaszt követő politikai és biztonságpolitikai átalakulás következményeként immár ez a régió is komoly menekülthullámokat bocsát ki Európa felé.

Globális nyitás vs. keleti nyitás – a magyar külpolitika régi-új irányai

A rendszerváltás utáni Magyarország külpolitikai prioritásai (euroatlanti integráció, szomszédság, határon túli magyar kisebbségek) a magyar külpolitika fő mozgásterét az ország közvetlen szomszédságában, Közép-Európában, illetve az euroatlanti térségben jelölték meg. A Közel-Kelet nem szerepelt a magyar külpolitika prioritásai között, ún. „prioritáson kívüli fókusz” volt, ami később az európai szomszédságpolitika magyar „kezelésében” is meglátszott: a keleti partnerség általában elsőbbséget élvezett a déli dimenzióval szemben. Magyarország NATO- és uniós csatlakozási tárgyalásai, majd a teljes tagság, továbbá a nemzetközi rendszer átalakulása, a globalizációs folyamatok, leginkább a globális gazdasági és pénzügyi válság azonban fokozatosan új stratégia kidolgozását tették szükségessé.

Az államigazgatás szakmai köreiben, elsősorban a Külügyminisztériumban ugyan – már csak a legalább részben fennmaradt képviseleti hálózat okán is – időről időre napirendre került a külkapcsolatok adaptációja, de az 1990-es években az euroatlanti integráció és a szomszédság jelentette a külpolitikai tevékenység fókuszát. Bár az 1990-es évek közepén is születtek regionális koncepciók, többek között a FÁK-országok, a mediterrán térség és a Balkán vonatkozásában, illetve a 2008-ban elkészült magyar külkapcsolati stratégia is újrahangolta a stratégiai főirányokat („versenyképes Magyarország az Európai Unióban, sikeres magyarság a régióban, felelős Magyarország a világban”⁹), valójában először a

8 Ez a felosztás egyrészt tükrözi a térség természetes, földrajzi tagolódását, másrészt egybeesik a hagyományos arab/muszlim földrajzi, történelmi, kulturális stb. felfogással.

9 Idézi: GAZDAG Ferenc: *Új külkapcsolati stratégia*, Nemzet és Biztonság, 2008/május, 2. A stratégia kidolgozása több kutatóközpont bevonásával készült, a szomszédságpolitika vonatkozásában például lásd: *Külkapcsolati Stratégia*, 2008. www.kulugyminiszterium.hu/NR/rdonlyres/7BA1F37C-3370-431B-B9B1-F9FF3AF9F282/0/hu_kulkapcs_strat.pdf

2010-ben hivatalba lépett második Orbán-kormány fogalmazta meg Magyarország „globális nyitás” és/vagy „keleti nyitás” programját. A kormányprogram kiemelte, hogy „*új világ-gazdasági nyitásra van szükségünk, ami a Kelet felé való nyitást is jelenti, megtartva az Európai Unió tagjaként élvezett előnyeinket. Kína, Oroszország, India és a többi kelet-ázsiai gazdaság gyors fejlődésére is rá kell kapcsolni a magyar exportgazdaságot. Ez új piacokat nyithat a magyar mezőgazdasági termékeknek, a feldolgozóiparnak és a turizmusnak.*”¹⁰ A *Külgazdasági Stratégia* szakmai vitairata a magyar külkereskedelem háromirányú földrajzi diverzifikációját célozza meg, amelyek közül első az „erőtéljes keleti nyitás”, mindezt a magyar gazdaság sebezhetőségének csökkentése érdekében: „*A keleti országokba irányuló exportfejlesztés azon a célkitűzésen alapszik, hogy a hazai vállalkozások is növekvő arányban profitáljanak exportjukon keresztül a dinamikusan fejlődő gazdaságok (Kína, India, Oroszország) importnövekedéséből.*”¹¹ A stratégia külön kiemeli a Kína, Oroszország, India, Korea, Törökország, Afrika és a Perzsa-öböl térsége, illetve a FÁK- és az ASEAN-országok felé történő nyitás elsődlegességét.

2010-ben az európai és világgazdasági válság mellett a küszöbön álló uniós elnökség előkészítése elengedhetlenné tette a rendszerváltás utáni, Antall József által megállapított külpolitikai prioritások továbbgondolását, bővítését. Ehhez járult még, hogy Magyarország pályázott az ENSZ Biztonsági Tanács nem állandó tagságára is, siker esetén pedig szükség lett volna a korábbinál erősebb globális diplomáciai jelenlétre. A kormányprogram Magyarország tekintélyének helyreállítását, nemzetközi befolyásának növelését, a Nyugattal való szövetség mellett a keleti országokkal való kapcsolatok új alapokra helyezését írta elő.¹² A Külügyminisztériumban már 2010 nyarán megkezdődött az a szakértői munka, amelynek feladata e módosult külpolitikai prioritásrendszer – térségpolitika, euroatlanti orientáció, globális nyitás – megalapozása volt.¹³ Ennek keretében a Külügyminisztériumban, illetve a Magyar Külügyi Intézetben – diplomaták, szakdiplomata, szakértők és kutatók bevonásával – tematikus konzultációkra került sor a Kelet, Afrika, valamint Latin-Amerika vizsgálatának témaköreiben.¹⁴

Az uniós elnökség ugyan átmenetileg háttérbe szorította az új külügyi stratégia kidolgozását, az arab tavasz azonban olyan helyzeteket hozott a magyar külpolitika számára, amelyek sürgették a külkapcsolati rendszer „finomhangolását”.

10 A *Nemzeti Együttműködés Programja*, 2010. május 22., www.parlament.hu/irom39/00047/00047.pdf

11 *Külgazdasági Stratégia*, szakmai vitairat, Nemzetgazdasági Minisztérium, 2011. május, 22–23.

12 A *Nemzeti Együttműködés Programja*, 2010. május 22. Forrás: www.parlament.hu/irom39/00047/00047.pdf

13 *Magyar külpolitika az uniós elnökség után*, 9.

14 A kutatás és a háttéranyagok alapjául – mindhárom régió tekintetében – a Külügyminisztérium által összeállított kérdéssor szolgált: 1. A régió belső viszonyai, 2. A régió és a világ többi része, 3. Az EU és a NATO szerepe, 4. A régió és Magyarország. Az így elkészült anyagok szolgáltatták a kidolgozás alatt lévő globális nyitás politikájának tudományos és szakmai hátterét.

Martonyi János külügyminiszter 2011. december 19-én a Magyar Külügyi Intézetben,¹⁵ majd december 20-án az Országgyűlés Külügyi Bizottságában¹⁶ mutatta be a *Magyar külpolitika az uniós elnökség után* című stratégiai dokumentumot, amely a magyar külpolitika stratégiai irányait foglalta össze. A *globális nyitás* kifejezés ekkor jelent meg először írásban, külpolitikai programként megfogalmazva azonban nem jelentett újdonságot, hiszen „*tulajdonképpen mindazoknak a stratégiai elemeknek az összefoglalása [volt], amelyet a kormány, ezen belül a Külügyminisztérium másfél esztendeje követ[ett]*”.¹⁷ A globális nyitás tehát „*kapcsolataink felélénkítése az elmúlt évek során külpolitikánkban háttérbe szorult (vagy érdeklődésünkől mindig is kieső) relációkban, fellépésünk erősítése a nemzetközi közösségben és aktivitásunk fokozása a globális kihívások kezelése területén*”.¹⁸ Mindez egyrészt földrajzi, másrészt tematikus területeket jelölt ki: földrajzi értelemben a globális nyitás öt prioritásterülete a posztsovjjet térség, Ázsia, a Közel-Kelet és Észak-Afrika, a szubszaharai Afrika és a Száhel-övezet, illetve Latin-Amerika volt. Tematikusan pedig olyan kérdéseket jelentett, amelyek „*látszólag nem feltétlenül érintik közvetlen módon hazánkat, de világviszonylatban fontosak, és ezért a nemzetközi életben felértékelődőben vannak (pl. a terrorizmus, a világelelmzés, világegészségügy, a tengerek ökológiai állapota)*”.¹⁹ A globális nyitás célja Magyarország nemzetközi pozícióinak erősítése és a magyar külgazdaság területi diverzifikálása volt, ugyanakkor szerepet játszottak benne olyan szempontok is, mint az erkölcsi felelősségvállalás a világ közös dolgaiért vagy a munkahelyteremtés.

A globális nyitás végrehajtásának egyik eszköze a meglévő külügyi struktúra, ugyanakkor a folyamat részeként új képviselők nyitására is sor került. A másik „eszköz” Magyarország ENSZ-ben és más globális és/vagy regionális szervezetekben folytatott tevékenysége, illetve kapcsolatok teremtése „*olyan államokkal is, amelyekben belátható időn belül nem tudunk képviselők nyitni*”.²⁰ A globális nyitás programjának érvényesítésére és végrehajtására a Külügyminisztériumban létrehozták a Globális Ügyekért Felelős Helyettes Államtitkárságot, amely az ázsiai és az óceániai, valamint az afrikai és közel-keleti államokkal fenntartott kétoldalú kapcsolatokat, a nemzetközi fejlesztési együttműködés,

15 A külügyminiszter bemutatta a magyar külpolitika stratégiai irányait összegző dokumentumot, forrás: <http://2010-2014.kormany.hu/hu/kulugyminiszterium/hirek/a-kulugyminiszter-bemutatta-a-magyar-kulpolitika-strategiai-iranyait-osszegzo-dokumentumot> (letöltve: 2011. 12. 21.)

16 Martonyi János az Országgyűlés Külügyi Bizottsága előtt, forrás: www.kormany.hu/hu/kulugyminiszterium/a-miniszter/beszedekek-publikaciok-interjuk/martonyi-janos-bemutatta-a-kulpolitikai-strategiai-dokumentumot (letöltve: 2011. 12. 21.)

17 „*Tehát stratégiai dokumentum annyiban, hogy stratégiai elemeket, irányokat tartalmaz, és persze a jövőbeli cselekvés fő irányait is meghatározza. De hát eddig is voltak, éppen ez történt, és hát azok vannak benne, amiket másfél esztendeje folyamatosan elmondunk, gondolok itt a közép-európai politikánkra, a szomszéd térségpolitikánkra, gondolok itt a globális nyitás politikájára, az ágazati megközelítés, a szakmai megközelítés különleges fontosságára...*”, Martonyi János az Országgyűlés Külügyi Bizottsága előtt, 2011. december 20. Forrás: <http://2010-2014.kormany.hu/hu/kulugyminiszterium/hirek/a-kulugyminiszter-bemutatta-a-magyar-kulpolitika-strategiai-iranyait-osszegzo-dokumentumot> (letöltve: 2011. 12. 21.)

18 *Magyar külpolitika az uniós elnökség után*, 9.

19 Uo. 36–37.

20 Uo. 37.

kereskelempolitika, nemzetközi humanitárius segítségnyújtás, nemzetközi és kisebbségi jog kérdéseit felügyelte.²¹

A globális nyitás programjával párhuzamosan a külpolitikai retorikában megjelent a „keleti nyitás” programja, amely elsősorban Orbán Viktor miniszterelnökhöz, valamint – különösen 2012 júniusától, amikor a Miniszterelnökségen létrehozták a külügyi és külgazdasági államtitkári pozíciót – Sijjártó Péter nevéhez kapcsolódott, aki 2013 márciusától a magyar–orosz gazdasági kapcsolatokért és a magyar–kínai kétoldalú kapcsolatok összehangolásáért felelős kormánybiztos volt. Orbán Viktor már 2010-ben beszélt arról, hogy „*a világgazdaságban keleti szél fúj*”,²² de a „keleti nyitás” fogalma először 2011 májusában, Párizsban hangzott el:²³ „*Magyarország a keleti nyitás politikájával kíván alkalmazkodni a globális világgazdaság változásához.*”²⁴ Jóllehet a „Kelet” fogalmának pontos definíciója elmaradt,²⁵ a keleti nyitás programjának elsődleges célterületei Oroszország, a FÁK országai (elsősorban a Kaukázus és Közép-Ázsia), Kelet-Ázsia, különösen Kína, illetve az arab országok lettek. Azaz Magyarország ezekkel az államokkal kívánta növelni kereskedelmi forgalmát, e területekről kell tökélt bevonnia. „*A keleti nyitás célja, hogy az exportpiacainkat földrajzi értelemben színesítsük. [...] alappillérei az exporttevékenység növekedése, a kiegyensúlyozottabb kivitelszerkezet és a kis- és középvállalkozások »nemzetköziesedése«.*”²⁶ A keleti nyitás egyik kulcseleme az exportképes kis- és középvállalatok exporttevékenységének segítésére, koordinálására szakosodott kereskedőházak nyitása volt, amelyek megvalósításában a magyar állam is részt vállalt. Az első kereskedőházat Bakuban (Azerbajdzsán) nyitották 2012. december 5-én.

A „globális nyitás” és a „keleti nyitás” fogalmak tehát gyakorlatilag párhuzamosan léteztek a kormány retorikájában, sőt gyakran szinonimaként használták azokat. Miközben soha nem lettek pontosan elhatárolva, bizonyos különbségek megragadhatók:

21 A Globális Ügyekért Felelős Helyettes Államtitkárságot először Hóvári János, majd Takács Szabolcs, végül Wintermantel Péter vezette. Az államtitkárság a minisztérium Külgazdasági és Külügyminisztérium aláalakulásakor, a 2014–2018 kormányzati ciklus elején megszűnt.

22 „*Nyugati zászló alatt hajózunk, de keleti szél fúj a világgazdaságban*” – *Tárgyilagos és reális nemzetpolitikára van szükség*, Orbán Viktor beszéde a Magyar Állandó Értekezlet IX. ülésén az Országház Vadásztermében, 2010. november 5. Forrás: <http://2010-2014.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/hirek/targyilagos-es-realista-nemzetpolitikara-van-szukseg> (letöltve: 2010. 11. 20.)

23 András Rácz: *An Unintended Consequence: Is the Hungarian Commitment to the EU's Enlargement and Neighbourhood Policy Weakening?* Hungarian Engagement in Eastern Europe, conference paper presented at the 42nd UACES conference, Passau, 3–5 September, 2012. Forrás: www.uaces.org/documents/papers/1201/racz.pdf (letöltve: 2015. 09. 15.)

24 Orbán Viktor, 2012. május 4.: „Magyarország gondolkodásmódot váltott.” www.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/hirek/magyarorszag-gondolkodasmodot-valtott. (letöltve: 2015. 06. 12.)

25 András Rácz: *An Unintended Consequence: Is the Hungarian Commitment to the EU's Enlargement and Neighbourhood Policy Weakening?* Hungarian Engagement in Eastern Europe, conference paper presented at the 42nd UACES conference, Passau, 3–5 September, 2012, www.uaces.org/documents/papers/1201/racz.pdf. (letöltve: 2012. 09. 15.)

26 Varga Mihály a Nemzetgazdasági Minisztérium által rendezett Külpiaci értekezlet megnyitóján. *Varga Mihály beszólt a kereskedőházaknak*, http://hvg.hu/gazdasag/20130708_Varga_Mihaly_beszolt_a_kereskedohazaknak. (letöltve: 2013. 07. 08.)

- A globális nyitás a Külügyminisztérium programja volt,²⁷ míg a *keleti nyitás* kifejezést a miniszterelnök és a Miniszterelnökség használta.
- Míg a keleti nyitás elsősorban a külgazdaságra fókuszált, addig a globális nyitásnak politikai, biztonságpolitikai, kulturális, humanitárius, nemzetközi fejlesztési stb. dimenziói is voltak.²⁸ Ehhez a tartalmi osztáshoz volt sorolható az a tény is, hogy a külgazdasági stratégia „szakmai vitairatként” szerepelt,²⁹ *míg a globális nyitás programjaként ismert Magyar külpolitika az uniós elnökség után máig „stratégiai dokumentum” maradt.* Azaz – legalábbis formálisan – sem a keleti nyitás, sem a globális nyitás nem vált elfogadott, egységes stratégiává.
- Míg a keleti nyitás tipikusan bilaterális kapcsolatokban realizálódott, addig a globális nyitásnak tematikus, és részben ebből kifolyólag multilaterális dimenziója is volt.
- A keleti nyitás földrajzi fókusza a pontosan nem definiált Kelet volt, míg a globális nyitás célterületei ezen túlmenően magukba foglalták a szubszaharai Afrikát és Latin-Amerikát is. A 2010–2014-es kormányciklus végére *több olyan nyilatkozat és dokumentum is napvilágot látott,* amelyekben a keleti és a globális nyitás összehangolásának szándéka látszott. Szijjártó Péter például arról beszélt, hogy *„keresni kell az együttműködési lehetőségeket az afrikai és dél-amerikai országokkal is, amelyekben korábban kissé szintén leépült a magyar jelenlét”.*³⁰ Valamint egy külügyminisztériumi dokumentum szerint *„a »kelet« fogalmát úgy értelmeztük, hogy »minden, ami nem nyugat« ”.*³¹

Magyarország és az arab tavasz

A 2010–2014 közötti kormányzati ciklus legnagyobb lehetősége és felelőssége Magyarország első európai uniós elnöksége volt, amely egybeesett a legnagyobb kihívással, az ún. arab tavasz okozta helyzet kezelésével. A lisszaboni szerződés utáni unióban még alakulóban volt az elnökségi feladatkörnek az újonnan felállt Európai Külügyi Szolgálattal való együttműködése, így a magyar kormányt számtalan kritika érte, amikor elnökségi feladatkörét visszafogottan, az EKSZ-hez viszonyítva és azzal összhangban állapította meg és hajtotta

27 Ez a stratégiai dokumentum a Külügyminisztériumé, tehát nem tévesztendő össze a kormány külpolitikai stratégiájával. Martonyi János, az Országgyűlés Külügyi Bizottsága előtt, 2011. december 20., www.kormany.hu/hu/kulugyminiszterium/a-miniszter/beszedek-publikaciok-interjuk/martonyi-janos-bemutatta-a-kulpolitikai-strategiai-dokumentumot. (letöltve: 2011. 12. 21.)

28 Már látszódnak a globális nyitás eredményei, 2013. július 19., www.kormany.hu/hu/kulugyminiszterium/globalis-ugyekert-felelos-helyettes-allamtitkarsag/hirek/a-globalis-nyitas-siker-es-politikajat-folytatna-a-kum-uj-helyettes-allamtitkara. (letöltve: 2013. 07. 25.)

29 Külgazdasági stratégia, forrás: www.kormany.hu/download/1/d7/30000/kulgazdasagi_strategia.pdf (letöltve: 2014. 01. 29.)

30 Továbbá: *„A keleti nyitás négy pillérrel indult: Oroszország, Kína, a FÁK országai közül Azerbajdzsán és Grúzia, valamint az arab országok. Ezek most két újjal egészültek ki, az egyik a dél-amerikai térség felé való nyitás, illetve az afrikai kontinensen való kapcsolatépítés.”* Forrás: www.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/hirek/szijjarto-folytatni-kell-a-keleti-nyitas-politikajat (letöltve: 2014. 10. 20.)

31 Melléklet a KüM/686-1/2014/Adm számú irathoz.

végre. Különösen nehéz volt ez abban az időszakban, amikor éppen a Közel-Kelet volt a világnak az a térsége, amely – a globális/keleti nyitási politika fókuszába kerülve – nemcsak teret engedett a magyar külpolitika tevékenységének/értvényesülésének, hanem az ott zajló események meg is követelték a kiemelt figyelmet. Más térségeket meghaladó módon az arab tavaszban a Közel-Kelet azt is „bizonyította”, hogy a globális/keleti nyitásnak nemcsak a gazdaság, hanem a politika, biztonságpolitika, humanitárius tevékenység, kultúra-oktatás, vallás, egészségügy, illetve más társadalmi kapcsolatok, de még a sport területén is vannak céljai, feladatai és eredményei.

Magyarország a térség konfliktusaiban közvetlenül nem vett/vesz részt, de részese volt minden olyan nemzetközi kezdeményezésnek, amely a térségben zajló aktuálpolitikai eseményekre válaszul született („Líbia barátai” és „Szíria barátai” csoport, humanitárius segítségnyújtás stb.). Továbbá az Európai Uniót, annak tagállamait, valamint más országokat is képviselt például Líbiában és Szíriában. (Az uniós elnökségi ciklusunkban a magyar külügyi vezetés – Lady Catherine Ashton, az Európai Unió külügyi- és biztonságpolitikai főképviselőjének felkérésére – többször képviselte az uniót más ügyekben is.) Magyarország tevékenységének mérlege más, a térséggel kapcsolatos, a globális napirenden szereplő ügyekben nem feltétlenül esett pozitív megítélés alá a térségbeli partnerek részéről (pl. a palesztin kérdéssről való szavazás az ENSZ-ben és az UNESCO-ban³² vagy az iráni nukleáris vitában), a magyar lépések azonban mindig összhangban voltak az uniós álláspontokkal.

A magyar diplomácia sikertörténete: Líbia

A líbiai arab tavasz a magyar uniós elnökség szempontjából igen rosszkor jött. Egyrészt azért, mert a líbiai helyzet folyamatosan változott, és ez volt az első olyan arab tavaszos esemény, ahol a tüntetések polgárháborúba torkolltak, illetve ez volt addig az egyetlen, amelybe a nemzetközi közösség fegyveresen beavatkozott. Másrészt ez volt a lisszaboni szerződés hatálybalépése utáni első elnökség, amelynek során az Európai Külügyi Szolgálat (EKSZ) megkezdte működését, így az elnökséget adó ország nemzeti külügyminisztériumának tevékenysége az EKSZ támogatására, esetleg kiegészítésére szűkült. Ráadásul Magyarországnak 1958-ig visszanyúló kereskedelmi, majd később intenzív politikai kapcsolatai voltak Líbiával, amelyek ugyan a rendszerváltást követően jelentősen visszaestek, de meg nem szűntek. Emellett Magyarország 2011-et megelőzően már 1992–1993-ban is nemzetközi pozíciót töltött be – az ENSZ Biztonsági Tanácsának nem állandó tagjaként –, amikor a nemzetközi közösségnek Líbiáról kellett döntenie, és a BT 731. (1992), 748. (1992) és 883. (1993) határozataival szankcionálta Líbiát.

2011-ben a magyar álláspont a nemzeti érdekek, a nemzetközi kötelezettségek és az uniós elnökségből fakadó feladatok eredőjeként jelent meg. A magyar kormány az EU líbiai politikáját illetően (is) szigorúan ragaszkodott a támogató szerephez az EKSZ és Lady Ashton mellett, és csak akkor lépett, ha erre az unió nevében felkérték. Ennek legjobb példája a tripoli magyar nagykövetség működése volt. Marton Béla nagykövet vezetésével

³² Magyarország mindkét fórumon tartózkodott a szavazástól. Bővebben lásd Gyula GAZDIK, Erzsébet N. RÓZSA: *Hungary and the Israeli-Palestinian Conflict*, Foreign Policy Review, 2013, 96–106.

a követség folyamatosan nyitva tartott és működött (és működik ma is, bár a nagykövet jelenleg Tunéziából jár át feladatait ellátni) egyetlen uniós képviseletként, mely az uniós tagállamokon és magán az unióon túl az Egyesült Államok és Kanada képviselését is ellátta. 2011. február 23-án Magyarország aktiválta az EU civil védelmi mechanizmusát,³³ valamint megszervezte és végrehajtotta 96 magyar és más uniós állampolgár evakuálását az országból. A követség munkájának elismeréseként – Lady Ashton kérésére – 2011 második felében, a lengyel elnökség ideje alatt is a magyar nagykövetség látta el az unió képviselését.

Miközben a magyar kormány következetesen tartotta magát minden uniós lépéshez a líbiai konfliktusban, támogatta a repüléstilalmi övezet létrehozását és fenntartását, valamint a civilek védelmét, határozottan távol tartotta magát a katonai műveletektől, ugyanakkor kész volt orvosi segítséget nyújtani. Bár a katonai műveletből való kimaradásért érték kritikák, Magyarország (és a többi közép-európai ország) távolmaradását egyes elemzők a katonai képességek korlátozott voltával, az iraki és afganisztáni missziókban való részvétellel, valamint a közvélemény meggyőzésének nehézségeivel magyarázták. A magyar állásfoglalásban szerepet játszott az a vélemény is, hogy „*semmi sem tudná Európát arra kényszeríteni, hogy az arab országokkal háborúzzon*”, illetve hogy „*el kell kerülni az olyan katonai műveleteket, melyek az arab népek bizalmának elvesztését eredményeznék*”.³⁴

A média és a közvélemény általában a magyar álláspont mellé állt, annak ellenére is, hogy egy közvélemény-kutatás szerint a magyarok több mint 50%-a támogatta a NATO beavatkozását Líbiában.³⁵ Ugyanakkor az események megragadtak az érdekességek szintjén, nem váltottak ki érzelmi azonosulást.

A magyar kormány szigorúan ahhoz az elvhez tartotta magát, miszerint a külpolitika nem tartozik az elnökség kompetenciájához, a humanitárius ügyek azonban igen. Ezért Martonyi János külügyminiszter az egyiptomi–líbiai határon, Győri Enikő EU-ügyekért felelős államtitkár pedig a tunéziai–líbiai határon keresett fel menekülttáborokat. Továbbá Magyarország segítette 174 csádi állampolgár hazajutását, akik a tunéziai–líbiai határon rekedtek.³⁶

Zárszó helyett

A 2014-ben kezdődő kormányzati ciklusra a globális/keleti nyitás kettőssége eltűnt. Navracsics Tibor rövid minisztersége kezdetén azt jelezte, hogy nincs változás a magyar külpolitikában,³⁷ azonban a helyébe lépő Szijjártó Péter úgy fogalmazott: „*új magyar külpo-*

33 Forrás: www.eu2011.hu/news/libya-hungarian-presidency-helps-evacuate-eu-citizens

34 Orbán: *The EU must not drift into war with the Arabs*, forrás: www.eu2011.hu/news/orban-europe-must-not-drift-war-arabs (letöltve: 2014. 08. 25.)

35 Líbia: *NATO-beavatkozás*, forrás: <http://hvg.hu/vilag/20110512-libia-nato-beavatkozas> (letöltve: 2011. 05. 25.)

36 Líbia: *Chadians repatriated with Hungarian assistance*, forrás: www.eu2011.hu/news/libya-chadians-repatriated-hungarian-assistance (letöltve: 2012. 05. 10.)

37 *Nincs változás a magyar külpolitikában*, MTI, 2014. július 17. Forrás: www.kormany.hu/hu/kulgaszdasagi-es-kulugyminiszterium/hirek/nincs-valtozas-a-magyar-kulpolitikaban (letöltve: 2014. 12. 15.)

litikára van szükség”.³⁸ Bár ennek részleteiről komoly vita bontakozott ki,³⁹ az a tény, hogy a Miniszterelnökség külügyi és külgazdasági államtitkára átvette a Külügyminisztériumot, nemcsak a minisztérium átalakítását (Külgazdasági és Külügyminisztérium), hanem a keleti nyitás – elsősorban gazdasági megközelítésű – programjának megvalósítását is eredményezte. Az átalakulás során a Globális Ügyekért Felelős Helyettes Államtitkárság megszűnt, helyét részben a Keleti Nyitásért Felelős Helyettes Államtitkárság, (majd) részben a 2015. július 1-ével felálló Déli Nyitásért Felelős Helyettes Államtitkárság vette át, míg a portfólióhoz tartozó egyéb ügyek más szervezeti egységekhez kerültek. Az újonnan létrehozott gazdasági vegyesbizottságok⁴⁰ és kereskedőházak,⁴¹ valamint a minden követségre kinevezett KGA-k (külgazdasági attasék) intézményrendszere összhangban volt a meghirdetett politikai célokkal, elsősorban az új külpolitika gazdasági prioritásaival.

Az arab országokra kiemelt miniszterelnöki figyelem irányult, amit Orbán Viktor egyiptomi, szaúdi, libanoni és jordániai utazásai, valamint olyan arab partnerek, mint Abdel-Fattáh al-Szíszi egyiptomi elnök vagy Nadzsíb Mikáti libanoni miniszterelnök budapesti fogadása is tükröztek. (A tágabb közel-keleti érdeklődést a miniszterelnök törökországi, izraeli, majd 2015 végén iráni látogatása jelezte. 2010 óta a magyar külpolitika a közel-keleti térség szinte minden államát érintette magas szintű, külügyminisztériumi – államfői, kormányfői, külügyminiszteri, parlamenti államtitkári, külügyi és külgazdasági államtitkári, politikai igazgatói, globális ügyekért felelős helyettes államtitkári – és szakminiszteri-államtitkári látogatások formájában.)⁴² A 2012-ben, majd 2014-ben megrendezett magyar–arab üzleti fórumok, valamint az észak-afrikai résztvevők miatt az Afrika Fórumok is az arab reláció kiemelt eseményei voltak, és nagy szerepük volt abban, hogy az üzleti kapcsolatok mind a Perzsa-öböl arab országaival, mind a Masrek-térség államaival mintegy 50%-kal nőttek, de nőtt a Maghrebbe folytatott kereskedelmi forgalom volumene is (főleg Marokkóval, Algériával).⁴³

38 Új magyar külpolitikára van szükség, MTI, 2014. december 8. Forrás: www.kormany.hu/hu/kulgaszdasagi-es-kulugyminisztarium/hirek/szijasarto-uj-magyar-kulpolitikara-van-szukseg (letöltve: 2014. 12. 15.)

39 Bár mint azt Szijjártó Péter többször hangoztatta, a klasszikus diplomáciának és a kultúrdiplomáciának is fontos szerepe van, ezek csak eszközei a gazdasági érdekek elősegítésének. *A felénél tart a külpolitika átalakítása*, 2014. december 30. Forrás: www.kormany.hu/hu/kulgaszdasagi-es-kulugyminisztarium/hirek/a-felenel-tart-a-kulpolitika-atalakitasa (letöltve: 2015. 01. 05.)

40 2015 végén tizenkét térségbeli országgal működött gazdasági vegyesbizottság (Algéria, Egyesült Arab Emírségek, Egyiptom, Izrael, Jordánia, Katar, Kuvait, Libanon, Marokkó, Szaúd-Arábia, Szíria, Tunézia). *A miniszterelnök 124/2014. (X. 21.) ME határozata az egyes kétoldalú gazdasági együttműködési kormányközi bizottságok, valamint a tartományi szintű vegyes bizottságok magyar tagozati elnökeinek felmentéséről és kinevezéséről*, Magyar Közlöny, 2014/144, 14238–14239.

41 A térségben a tanulmány írásakor kilenc kereskedőház működik (Egyesült Arab Emírségek, Egyiptom, Irak, Izrael, Jordánia, Marokkó, Szaúd-Arábia, Szudán). Forrás: www.tradehouse.hu (letöltve: 2015. 05. 08.)

42 A 2014-ben kezdődő kormányciklus első évében, 2015. december 31-ig 39 miniszterelnöki, miniszteri és államtitkári szintű látogatásra került sor a térség országaiban (Algéria, Egyesült Arab Emírségek, Egyiptom, Irak, Irán, Izrael, Katar, Libanon, Marokkó, Palesztin Hatóság, Omán, Szaúd-Arábia, Törökország és Tunézia).

43 A keleti nyitás keretében elért eredmények a 2010 óta eltelt időszakban, Wintermantel Péter, globális ügyekért felelős helyettes államtitkár értékelő beszédei, pl. III. Afrika Expo és Vásár és Új lehetőségek Afrikában szakmai konferencián, 2014. február 27-én.

Mivel a keleti nyitás külkapcsolati programja „sikeres volt” – azaz „*megnyitotta az ajtókat a gazdaság szereplői előtt*” –, a kormány úgy döntött, hogy „*a külgazdaság-orientált külpolitika következő szakaszba lépéséhez javasolja a déli nyitás politikájának elindítását*”.⁴⁴ Ezzel – legalábbis földrajzi értelemben – megvalósult a 2010-ben kezdeményezett globális nyitás politikájában célkitűzésként megjelölt, háromirányú földrajzi diverzifikáció, azaz a globális nyitás, illetve a keleti és a déli nyitás végleg összeért.

⁴⁴ Szijjártó Péter meghirdette a déli nyitás stratégiáját, MTI, 2015. március 5. Forrás: www.kormany.hu/hu/kulgasztasi-es-kulugyminiszterium/hirek/szijarto-peter-meghirdette-a-deli-nyitas-strategiajat (letöltve: 2015. 05. 08.)

A magyar globális/keleti nyitás – elméleti áttekintés elsődleges források alapján

Rácz András¹

Jelen fejezet célja, hogy rövid történeti és koncepcionális áttekintést adjon a leggyakrabban globális, illetve keleti nyitásnak nevezett külpolitikai irányvonal történeti kontextusáról és előzményeiről. A tanulmánynak ugyanakkor nem célja az egyes, a keleti nyitás hatálya alá tartozó országokkal folytatott bilaterális kapcsolatok áttekintése; ehelyett a magyar külpolitikai gondolkodásban lezajlott fogalmi változások leírására koncentrálni, elsősorban elsődleges források, tehát a magyar külpolitika hivatalos dokumentumainak vizsgálatával.

A kutatás elsőként arra a kérdésre igyekszik választ találni, hogy valóban újítást jelentett-e a Kelet felé történő nyitás szándéka a 2010 utáni magyar külpolitikában. Mint ismeretes, a 2010-ben hatalomra került kormány programjában is gyökeres megújulást hirdetett a korábbi időszakhoz képest. Noha a „keleti nyitás” mint konkrét fogalom csak 2011-től emelkedett a kormányzati politika rangjára, az előzményei korábban is megvoltak. Már a 2010-es választási program is úgy fogalmazott: „Új világgazdasági nyitásra van szükségünk, ami a Kelet felé való nyitást is jelenti, megtartva az Európai Unió tagjaiként élvezett előnyeinket.”² A szóhasználat pedig azt implikálta, hogy ez az irányvonal újdonságot jelent, tehát különbözik a 2010 előtti időszak külpolitikájától. A jelenlegi miniszterelnök is számos alkalommal beszélt 2009–2010 folyamán az „új külpolitika” szükségességéről. Jelen vizsgálat egyik célja, hogy igazolja vagy cáfolja a globális, illetve keleti nyitás gyakran hangoztatott novum mivoltát.

A második fő kérdés pedig, hogy vajon koncepcióját és célrendszerét tekintve miben különbözött egymástól a globális, illetve a keleti nyitás, ugyanis 2011 és 2014 között a két koncepció párhuzamosan volt jelen a magyar hivatalos külpolitikai diskurzusban. Meghatározandó tehát, hogy globális nyitás szándéka vajon hogyan viszonyult a közelebből meg nem határozott „Kelet” felé nyitás szándékához.

1 A szerző a Helsinkiben működő Finn Külügyi Intézet (The Finnish Institute of International Affairs) tudományos főmunkatársa. A cikkben leírtak a saját személyes véleményét tükrözik, így nem tekinthetők sem Finnország, sem pedig a Finn Külügyi Intézet hivatalos álláspontjának.

2 Fidesz: *Nemzeti Ügyek Politikája*, szerk. NYITRAI Zsolt, Fidesz Magyar Polgári Szövetség Központi Hivatal, KDNP, Budapest, 2010, 46. Forrás: http://static.fidesz.hu/download/481/nemzeti_ugyek_politikaja_8481.pdf (letöltve: 2016. 01. 09.)

Szerkezetét tekintve a tanulmány négy részből épül fel. Először röviden áttekinti a „Kelet” fogalmát a magyar külpolitikai gondolkodásban, különösen a keleti nyitásban kulcsszerepet játszó kelet-európai, posztszovjet térséghez fűződő viszonyt. Az arab Közel-Kelet és Magyarország viszonyára ehelyütt nem szükséges kitérni, azt ugyanis jelen kötetben részletesen bemutatja N. Rózsa Erzsébet tanulmánya. Jelen elemzés második része részletekbe menően tárgyalja a 2010-ben hatalomra került kormány külpolitikai diskurzusában a Kelet felé való nyitás szükségességének fokozatos megjelenését. A harmadik fejezet a globális és a keleti nyitás koncepcióinak különbségét vizsgálja, majd a tanulmány egy rövid, összegző fejezettel zárul.

Módszertani értelemben az elemzés arra az előfeltevésre épül, hogy a különféle külpolitikai koncepciók, illetve a külpolitikával foglalkozó döntéshozók nyilvános szóhasználatát jól alkalmazható forrásai az adott ország valós külpolitikai szándékainak és céljainak elemzésére.³ A szerző nem ért tehát egyet azokkal a véleményekkel, amelyek szerint a nyilvános külpolitikai stratégiai dokumentumok értéktelenek volnának, és egyetlen céljuk a külvilág megtévesztése lenne. Erre a módszertani előfeltevésre már csak azért is szükség van, mert ennek hiányában igen jelentősen csökkenne azon elsődleges források köre, amelyekre a külpolitikai elemző munkája során támaszkodni tud.

Előljáróban fontos leszögezni, hogy a tanulmány fókuszában a magyar külpolitikának az elsődleges források szintjén megjelenő ambíciói állnak, így a tényleges külpolitikai tevékenység nem képezi a vizsgálat tárgyát.

Az elmosódott Kelet-fogalom

A magyar külpolitikai gondolkodásban a *Kelet* fogalmához nem tartozik egyértelműen definiált jelentéstartalom. A magyar *Kelet* nem olyasmi, mint a lengyel *Kresy*, amely az egykor Lengyelországhoz tartozó keleti területek gyakran használt, mindenki számára érthető összefoglaló neve, magában foglalva a mai Litvániát, Belaruszt és Ukrajna jelentős részét is. A magyar *Kelet* fogalom ennél sokkal tágabb, elmosódottabb koncepció – van olyan, félig-meddig hivatalosnak tekinthető értelmezés is, miszerint a Kelet „minden, ami nem Nyugat”.⁴

Ebből adódóan a magyar külpolitikának sincs olyan történelmileg determinált kötődése a Kelethez, mint a lengyelnek. Lengyelországban a *keleti politika* (*polityka wschódnia*) kifejezés teljesen egyértelműen az Oroszországgal, Ukrajnával, Belarusszal és a posztszovjet térség államaival fenntartott kapcsolatokra vonatkozik. A fogalom széleskörűen elfogadott értelmezése az évszázados történelmi, intézményi, nyelvi, gazdasági és társadalmi kapcsolatokban gyökerezik, amelyek máig összekötik Lengyelországot a térség államaival. Ezzel szemben Magyarországnak nincsenek ilyen jellegű, a külpolitikai identitásba beépült kötődései a Kelethez, sem intézményi értelemben, sem nyelvi vagy kulturális tekintetben. Az Északkeleti-Kárpátokon túl fekvő területekkel a történelmi értelemben vett magyar külpolitikának rendszeres kapcsolata az Árpád-házi királyok halicsi (Galícia) és lodomériai

3 CSIKI Tamás: *A stratégiai dokumentumok rendszere*, Nemzet és Biztonság, 2008/szeptember, 76–81.
Forrás: www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/csi_ki_tamas-a_strategiai_dokumentumok_rendszere.pdf (letöltve: 2016. 01. 09.)

4 N. RÓZSA Erzsébet: *Magyarország és az arab Közel-Kelet*. Jelen kötet előző fejezete.

(Volodimir) hadjáratai óta nem voltak. Nem alakultak ki olyan tartós intézményes keretek sem, amelyek a Magyar Királyságot bármilyen módon a kelet-európai térség területeihez kötötték volna, nem is beszélve a távolabbi keletről. Nem jött létre olyan, perszonálunióan alapuló intézményesített együttműködés sem a keleti szomszédokkal, mint például a Lengyel–Litván Unió esetében. Az eseti dinasztikus kapcsolatok pedig nem eredményeztek tartós, intézményes kötődést.⁵

Az intézményesült kapcsolatok hiánya értelemszerűen nem volt független a földrajzi körülményektől sem. Az Északkeleti-Kárpátok vonala évszázadokon át fizikailag is nehezen járható államhatárként választotta el egymástól Magyarországot és a tőle keletre eső területeket, ami szintén fontos különbség a lengyel esethez képest, ahol nem volt ilyen jellegű földrajzi akadály.

Emellett a magyar külpolitika súlypontja a 15. századtól egyre inkább a déli irányra, a Balkán felé, a török elleni védekezésre tevődött át, a kelet-európai kapcsolatok pedig ennek megfelelően még ritkábbá, esetlegesebbé váltak. Bár Lengyelország felosztása után Galícia a Habsburg Birodalomhoz került, a Kárpátokon túli területeket Bécsből, nem pedig Budáról igazgatták; így a dualizmus korában sem alakulhatott ki tartós, intézményesült kötődés Magyarországgal. Ugyan a magyar királyok a címeik között egészen 1918-ig felsorolták Halicsot és Lodomériát is mint általuk uralt területeket, ennek azonban csak szimbolikus jelentősége volt.

A Kelethez fűződő tartós kapcsolatok kialakulása ellen hatott a magyar rendszerváltás után fontossá váló kisebbségi tényező is. Magyarország, illetve az Európai Unió határáról keletre ugyanis nincs jelentős magyar kisebbség, Ukrajna az egyetlen kivétel, hiszen Kárpátalján mintegy 120-130 ezer fős magyar kisebbség él.⁶ Ebből adódóan, noha 1989 óta a magyar külpolitika egyik hagyományos vektora a határon túli magyarok támogatása iránt érzett felelősség, ez nem eredményezte automatikusan a kelet-európai államokkal való kapcsolatok erősödését. Annál is inkább nem, mert kelet-európai származásúak is csak elenyésző számban élnek Magyarországon.⁷

5 II. István első felesége a halicsi uralkodóházból származott, IV. Béla Konstancia nevű lányát Leó halicsi királyhoz (uralkodott: 1269–1301), Anna lányát pedig Rosztizsláv Mihájlovics kijevi nagyfejedelemhez (uralkodott: 1254–1262) adta feleségül.

6 Ukrajnában az utolsó népszámlálás 2001-ben volt, akkor 156 000 magát magyarnak valló lakost regisztráltak, ez a szám azonban az elmúlt másfél évtizedben jelentősen csökkent az elvándorlás, az alacsony gyerekszám és a vegyes házasságok miatt. Mindebből adódik az is, hogy a magyar külpolitikai közbeszédben és hivatalos nyilatkozatokban rendszeresen előkerülő 200 000-es szám nyilvánvalóan nem helytálló. Lásd például MÁRÉ T. Gyula: *Orbán Viktor: Nem kell féltetni Magyarországtól Európa egységét*, Magyar Hírlap, 2015. február 18. Forrás: http://magyarhirlap.hu/cikk/17700/Orban_Viktor_Nem_kell_feltetni_Magyarorszagtol_Europa_egyseget (letöltve: 2016. 01. 09.)

7 A 2011-es magyarországi népszámlálás adatai szerint 5633-an vallották magukat ukránnak, 3323-an ruszinnak és 3293-an örménynek. *Népszámlálás 2011 – Nemzetiségi adatok*, KSH, Budapest, 2011, 16. Az önálló kisebbségként nem regisztrált keletiek közül a legjelentősebb számban kínaiak és oroszok éltek Magyarországon, 2015. január 1-i állapot szerint 16 467, illetve 4341 fős létszámmal. KSH: *Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok földrészek, országok és nemek szerint*, 1995. január 1. Forrás: www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wvn001b.html (letöltve: 2016. 01. 09.)

A Kelettel való kapcsolatok erősítésének szükségessége

A 2010-ben kormányra került koalíció a *Nemzeti Együttműködés Programja* című dokumentumban fogalmazta meg a következő négy évre szóló stratégiai céljait. A 2010. május 22-én az Országgyűlésnek benyújtott program⁸ struktúráját tekintve annyiban bizonyosan irányváltást jelzett, hogy a „külpolitika” szó nem is szerepelt a 85 oldalas dokumentumban, amit nehéz másképp értékelni, mint a külpolitikának a kormányzati célok közötti általános leértékelődését. Ugyanerre utal, hogy a NATO sem szerepel a szövegben, annak ellenére sem, hogy a dokumentum bevezetője leszögezi: „*Magyarország új kormányának a nemzeti ügyek sikere érdekében fontos feladata lesz megújítani szövetségét a Nyugattal, erősebb kapcsolatokat teremteni Amerikával, és új alapokra helyezni viszonyát a keleti országokkal is, és hazánkat meghatározó szereplővé tenni egy közép-európai együttműködésben.*”⁹

A hagyományos értelemben vett külpolitikával foglalkozó kérdésekkel az 1.13-as, egy oldalnál valamivel hosszabb, *Az ország gazdasági kapcsolatainak megújítása, szélesítése*¹⁰ című alfejezet foglalkozott részletesebben. A cím is jól mutatta, hogy az új kormány a külpolitikai tevékenység súlypontját a külgazdaságra kívánta áthelyezni. A Kelethez fűződő viszonyra vonatkozóan a dokumentum szó szerint megismételte a választási programban megfogalmazottakat, azaz „*Új világgazdasági nyitásra van szükségünk, ami a Kelet felé való nyitást is jelenti, megtartva az Európai Unió tagjaként élvezett előnyeinket. Kína, Oroszország, India és a többi kelet-ázsiai gazdaság gyors fejlődésére is rá kell kapcsolni a magyar exportgazdaságot.*”

A miniszterelnök a Kelet vonatkozásában ugyanezt az irányvonalat képviselte a 2010. augusztus 30-án tartott külképviselet-vezetői értekezleten is: új külpolitika szükségességéről beszélt, amely kihasználja Magyarország tranzitszerepét, emellett kiegyezést sürgetett a csökkenő világgazdasági súlyú Nyugat és Oroszország között.¹¹ A Magyar Állandó Értekezlet 2010. novemberi ülésén pedig úgy fogalmazott: „*Nyugati zászló alatt hajózunk, de keleti szél fúj a világgazdaságban*”,¹² azaz ismét a gazdasági változásokkal indokolta a Kelethez fűződő kapcsolatok erősítését.

A „globális nyitás” megjelenése

Mivel azonban a 2010-es évet külpolitikai szempontból a 2011 első felévére eső uniós elnökségre való felkészülés határozta meg, a fentiek részletesebb, *policy* szintű kifejtésére csak az uniós elnökség befejeződése után kerülhetett sor. A *Magyar külpolitika az uniós*

8 Országgyűlés Hivatala: *A Nemzeti Együttműködés Programja*, Budapest, 2010. május 12. Forrás: www.parlament.hu/irom39/00047/00047.pdf (letöltve: 2016. 01. 09.)

9 *Uo.*, 16.

10 *Uo.*, 39–40.

11 ÁGOSTON Zoltán: *Új világrendről beszélt Orbán Viktor*; Népszabadság, 2010. augusztus 30. Forrás: http://nol.hu/kulfold/uj_vilagrendrol_beszelt_orban_viktor-789901 (letöltve: 2016. 01. 09.)

12 MAGYARI Péter: *Orbán: keleti szél fúj*, Index.hu, 2010. november 5. Forrás: http://index.hu/belfold/2010/11/05/orban_keleti_szel_fuj/ (letöltve: 2016. 01. 09.)

*elnökség után*¹³ című dokumentumot 2011 decemberében mutatta be Martonyi János akkori külügyminiszter a nagyközönségnek.¹⁴

A stratégia a magyar külpolitika prioritásait a következőképpen határozta meg: térségpolitika, euroatlanti integráció és globális nyitás. Ambícióját tekintve ez elég egyértelmű eltérés volt a 2010 előtti időszak külpolitikájához képest, amikor is a globális jelenlét szükségessége alapvetően az euroatlanti külpolitika keretei között jelent meg. A dokumentum a globális nyitást mint feladatot röviden úgy határozta meg, hogy „*kapcsolataink felélénkítése az elmúlt évek során külpolitikánkban háttérbe szorult (vagy érdeklődésünkben mindig is kieső) relációkban, fellépésünk erősítése a nemzetközi közösségben és aktivitásunk fokozása a globális kihívások kezelése területén*”.¹⁵

A globális nyitás konkrét céljait illetően a dokumentum egyrészt a magyar külgazdaság diverzifikációját, ezen keresztül a munkahelyteremtést határozta meg.¹⁶ Ilyen értelemben a stratégia tehát szervesen illeszkedett a kormányprogramban is használt, alapvetően külgazdaság fókuszú megközelítéshez.

Másrészt egyértelmű célként jelent meg az ENSZ Biztonsági Tanácsában a nem állandó tagság elérése, és a stratégia alkotói ennek eszközeként tekintettek hazánk korábbinál erősebb, látványosabb globális felelősségvállalására. Maga a szöveg – stratégiáktól egyáltalán nem szokatlan módon – fordított, idealista logikai sorrendet használt, azaz az erősebb felelősségre hivatkozva tűzte ki célul a nem állandó BT-tagság elérését.¹⁷ Martonyi János azonban egy 2012. szeptemberi interjújában tisztázta az ok-okozati viszonyokat, amikor egyértelműen kimondta, hogy a „*»globális nyitás stratégiája« levezethető Magyarország ideiglenes ENSZ BT-tagságért folytatott kampányából*”, azaz a valós ok-okozati viszony a stratégiában leírtakhoz képest fordított volt. Erre utalt az is, hogy miután nem sikerült elérni az ENSZ BT-tagságot, a Külügyminisztérium fontosnak érezte hangsúlyozni, hogy a globális nyitás ennek ellenére folytatódik.¹⁸

És valóban, a globális nyitás a ciklus végéig, 2014 tavaszáig jelen volt a külügyminisztériumi diskurzusban. Maga Martonyi János miniszter is számtalan alkalommal beszélt a globális nyitás szükségességéről, és megmaradt a globális ügyekért felelős helyettes államtitkár pozíciója is. A pozíciót először Hóvári János, 2012 júliusától Takács Szabolcs, majd 2013 nyarától Wintermantel Péter töltötte be. Személyzeti politikai érdekesség, hogy a posztot betöltő mindhárom diplomata az Európán kívüli térség ismert és elismert szakértője volt: Hóvári János neves turkológus szakember, Wintermantel Péter történészként és Japán-

13 Külügyminisztérium: *Magyar külpolitika az uniós elnökség után*, Budapest, 2011. Forrás: http://2010-2014.kormany.hu/download/a/cb/60000/kulpolitikai_strategia_20111219.pdf (letöltve: 2016. 01. 09.)

14 Magyarország Kormánya: *A külügyminiszter bemutatta a magyar külpolitika stratégiai irányait összefoglaló dokumentumot*, 2011. december 19. Forrás: <http://2010-2014.kormany.hu/hu/kulugyminiszterium/hirek/a-kulugyminiszter-bemutatta-a-magyar-kulpolitika-strategiai-iranyait-osszegzo-dokumentumot> (letöltve: 2016. 01. 09.)

15 *Uo.*, 9.

16 *Uo.*, 37.

17 *Uo.*, 37.

18 A Magyar Köztársaság állandó képviselője, Bécs, Ausztria: *Folytatódik a globális nyitás a magyar külpolitikában – a Külügyminisztérium közleménye az ENSZ BT választás kapcsán*, é. n. Forrás: www.mfa.gov.hu/kulkepviselet/_AT_ENSZ/hu/hu_akutalis/BT_Kampany_Hun.htm (letöltve: 2016. 01. 09.)

szakértőként alkotott maradandót, Takács Szabolcs pedig helyettes államtitkári kinevezése előtt közel tíz évig foglalkozott az Európán kívüli térséggel, miközben többek között dolgozott a katari magyar nagykövetségen is.

A keleti nyitás megjelenése

A globális nyitás alapvetően külügyminisztériumi projektjével párhuzamosan egy másik diskurzus is jelen volt a magyar külpolitikában, mégpedig a keleti nyitás Miniszterelnökséghez köthető koncepciója. A kifejezés eredete egyértelműen Orbán Viktor 2010. őszi, „keleti szélről” szóló beszédéhez köthető, bár maga a „keleti szél” mint metafora rövidesen eltűnt a miniszterelnöki diskurzusból.¹⁹ A *keleti nyitás* kifejezést a miniszterelnök először 2011 májusában, Párizsban használta,²⁰ amikor az OECD keretében japán és dél-koreai kollégájával tárgyalt. Az MTI-nek ekkor adott interjújában a keleti nyitást gazdasági fókuszú tevékenységnek nevezte.

Ezt követően a miniszterelnöki kommunikációban következetesen a keleti nyitás szerepelt 2014-ig folyamatosan. A miniszterelnöki és külügyminisztériumi diskurzus különbözőségét jól mutatta, hogy a miniszterelnök személyes honlapja, az *orbanvikt.hu* adatai szerint Orbán Viktor 2010 és 2014 között egyetlenegyszer sem használta a *globális nyitás* kifejezést,²¹ a keleti nyitás és ennek szinonimáit viszont igen gyakran.²² A keleti nyitás mint koncepció lényegében intézményesült is azáltal, hogy 2012 júliusától a Miniszterelnökségen az addig a nemzetközi kapcsolatokért felelős államtitkárságot vezető Szijjártó Péter a keleti nyitás portfólióját is megkapta.

Újdonság-e a globális/keleti nyitás?

Érdekes eredményekre bukkanhatunk, ha a globális/keleti nyitás szándékát, célországait, valamint az EU-n kívüli térség országaival folytatott gazdasági együttműködés szándékát nem 2010-től kezdődően, hanem történeti kontextusában vizsgáljuk. Ehhez persze szükséges kilépni abból a narratívából, amely 2010-et külpolitikai téren is történelmi jelentőségű fordulópontnak festi le.

19 Ez gyaníthatóan annak a felismerésnek volt köszönhető, hogy a szókép csak nehezen indokolhatná a kelet irányába történő nyitást, lévén hogy keleti szél esetén igen körülményes kelet felé hajózni.

20 Magyarország miniszterelnöke: *Folytatódik a keleti nyitás*, 2011. május 25. Forrás: www.miniszterelnok.hu/cikk/folytatodik_a_keleti_nyitas (letöltve: 2016. 01. 09.)

21 András Rácz: *An Unintended Consequence: Is the Hungarian Commitment to the EU's Enlargement and Neighbourhood Policy Weakening? Hungarian Engagement in Eastern Europe*, Conference paper presented at the 42nd UACES conference, Passau, 3–5 September, 2012. Forrás: www.uaces.org/documents/papers/1201/racz.pdf (letöltve: 2016. 01. 09.)

22 Érdekesség, hogy ez a kizárólagosság visszafelé nem érvényesült: a külügyminisztériumi diskurzusban időről időre megjelent a „keleti nyitás” is, lásd például Külügyminisztérium: *Takács Szabolcs: Folytatni kell a keleti nyitás politikáját*, 2013. június 25. Forrás: <http://2010-2014.kormany.hu/hu/kulugyminiszterium/globalis-ugyekert-felelos-helyettes-allamtitkarsag/hirek/takacs-szabolcs-folytatni-kell-a-keleti-nyitas-politikajat> (letöltve: 2016. 01. 09.)

Már a 2006-ban kormányra került koalíció külpolitikai programja is kiemelt fontosságúnak tekintette az euroatlanti térségen kívüli országokkal való kapcsolatok erősítését. Az *Új Magyarország – Szabadság és szolidaritás* című program a 2002–2006 közötti időszak vonatkozásában kijelentette, hogy a kormányzat áttörést ért el a magyar–orosz és magyar–kínai kapcsolatokban, valamint fontos új iránynak nevezi az ázsiai és a csendes-óceáni országokkal való együttműködést. A dokumentum a 2006–2010 közötti időszak vonatkozásában úgy fogalmazott, hogy „*külpolitikánk elsődleges földrajzi irányai a szomszédos országok, az Európai Unió tagállamai, az Amerikai Egyesült Államok, NATO-szövetségeseink, Oroszország és Ázsia gyorsan fejlődő államai*”.²³ Látható tehát, hogy az akkori magyar kormány már 2010 előtt is kiemelt célnak tekintette az orosz és ázsiai külpolitikai kapcsolatok erősítését, sőt a célországok között megjelentek a csendes-óceáni térség államai is. Megjelent emellett az amerikai és orosz érdekek között való valamiféle egyensúlyozás szándéka is: a program a *Biztonságos köztársaság* című fejezetben külön kiemelte, hogy a magyar érdekek képviseletének szempontjából kiemelten fontos az Egyesült Államokkal és Oroszországgal való kapcsolatok további erősítése.²⁴

Erősen hasonló koncepciót képviselt a 2008-ban elkészült *Magyarország Külkapcsolati Stratégiája* című dokumentum is. A stratégia Magyarország fő partnerei között sorolta fel az európai és NATO-tagállam szövetségesek mellett Oroszországot és „Ázsia egyes gyorsan fejlődő országait”²⁵ is. Az Oroszországgal való kapcsolatok építésének szándéka, valamint Kína, Ázsia és a Közel-Kelet kapcsán a stratégia a magyar versenyképesség erősítését helyezte előtérbe, azaz alapvetően már ez a dokumentum is külgazdasági szemléletű megközelítést használt a tágabban értelmezett Kelet vonatkozásában.

Látható tehát, hogy az Európán kívüli térséggel való kapcsolatok erősítésének szándéka tekintetében a 2010-es kormányváltás nemigen jelent érdemi fordulópontot, legalábbis ami a hagyományos értelemben vett, a külügyminisztérium hatáskörébe tartozó külpolitikát illeti. Már 2010 előtt is megvolt ugyanis mind a keleti országok felé történő nyitás szándéka, mind pedig az e mögött jelenlévő külgazdasági motiváció. Le kell szögezni ugyanakkor, hogy 2010 és 2014 között lényegesen több konkrét eredmény született ezen a téren, mint 2010 előtt – jelen tanulmány fókuszában ugyanakkor nem a gyakorlati eredmények, hanem a deklaratív szint áll. Érdemi változást nem annyira a Bem tér, inkább a Miniszterelnökség Kelethez való hozzáállása hozott 2010 után.

A globális nyitás és a keleti nyitás viszonya

Adódik ugyanakkor a kérdés, hogy vajon miben állt a magyar külpolitikai diskurzusban jó ideig párhuzamosan jelenlévő globális nyitás és keleti nyitás koncepciók egymáshoz való viszonya. Az első különbség a két koncepció által kijelölt földrajzi határokon rejtett.

23 Országgyűlés Hivatala: *Szabadság és szolidaritás. A Magyar Köztársaság Kormányának programja a sikeres, modern és igazságos Magyarországért*, 2006. május 30., 79. Forrás: www.parlament.hu/irom38/00064/00064.pdf (letöltve: 2016. 01. 09.)

24 *Uo.*, 75.

25 Magyar Köztársaság Kormánya: *1012/2008 (III. 4.) Korm. határozat Magyarország külkapcsolati stratégiájáról*. Forrás: www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk08036.pdf (letöltve: 2016. 01. 09.)

A globális nyitás valóban globális volt abban az értelemben, hogy magában foglalta nemcsak a posztszovjet térséget és Ázsiát, de Afrikát és Dél-Amerikát is. Ezzel szemben a keleti nyitásból ezek a régiók hiányoztak, az arab világ viszont beletartozott, annak ellenére is, hogy egyes arab országok Magyarországtól földrajzilag nem keletre, hanem délre vagy éppen délnyugatra helyezkednek el. Ilyen értelemben a keleti nyitás diskurzus hozzájárult a magyar „Kelet” fogalom bizonytalanságának fenntartásához. A keleti nyitás fogalmának földrajzi határait mutatja az is, hogy 2015-től immár – a keleti nyitással foglalkozótól elkülönülten – külön déli nyitásért felelős helyettes államtitkár is dolgozik a Bem téren.

Második különbségként a Nyugathoz való viszony említhető. A külügyminisztérium globális nyitás diskurzusának igen fontos, konstans eleme volt annak hangsúlyozása, hogy a nyitás nem jelentette az euroatlanti integráció valamiféle politikai alternatíváját, hanem kizárólag gazdasági és klasszikus diplomáciai fókuszú projekt volt. Ezt a narratívát erősítette egy későbbi, 2014. június eleji, a globális nyitás egyfajta búcsújaként is értékelhető, a koncepciót összefoglaló külügyminisztériumi dokumentum is, amely a gazdasági fókusz erősítendő szinonimaként a *külgazdasági nyitás* kifejezést is használta, és ennek folytatását javasolta az új, immár Navracsics Tibor vezetése alatt működő minisztérium számára.²⁶

Ezzel szemben a Miniszterelnökség mindvégig a Nyugat egyfajta alternatívájaként kezelte a keleti nyitást, eleinte csak gazdasági, később aztán már politikai értelemben is. Orbán Viktor 2012-es kazahsztáni látogatásán úgy fogalmazott, hogy „*Magyarország a keleti nyitás politikájával kíván alkalmazkodni a globális világgazdaság változásához*”,²⁷ egyértelműen Európával szembeni gazdasági alternatívaként festve le a Kelet világgazdasági válság által szerinte nem érintett országait.

Sokatmondó epizód volt, amikor a 2012 augusztusában tartott külképviselet-vezetői értekezleten Sümeghy Gyula nagykövet nyíltan megkérdezte a miniszterelnököt, hogy a keleti nyitás és a nyugati integráció ellentétesek-e egymással. Noha Orbán válasza nemleges volt,²⁸ az a tény, hogy egy magas beosztású diplomata fontosnak tartotta feltenni a kérdést, azt jelzi, hogy ilyen jellegű aggodalmak már 2012-ben is jelentek voltak a magyar külügyi adminisztrációban.

Nem is alaptalanul, amint azt a kormányfő elhíresült tusnádfürdői beszéde mutatta 2014 júliusában, már az újabb választási győzelmet követően. Ebben a beszédben ugyanis a Kelet és a keleti illiberális modellek immár mint politikai alternatíva is megjelentek.²⁹ Ez a nyilatkozat kiemelt nemzetközi figyelmet kapott, és azóta is hivatkozási alapként szolgál számos, Magyarországgal szembeni kritikus megnyilvánuláshoz.³⁰

26 Külügyminisztérium, Globális Ügyekért Felelős Helyettes Államtitkárság: *A globális nyitás politikája*, 2014. június 2. Forrás: <http://2010-2014.kormany.hu/hu/kulugyminiszterium/globalis-ugyekert-felelos-helyettes-allamtitkarsag/hirek/a-globalis-nyitas-politikaja> (letöltve: 2016. 01. 09.)

27 Orbán: *Európa rossz vágányra tévedt, Keleten megértenek minket*, HVG, 2012. május 4. Forrás: http://hvg.hu/vilag/20120504_orban_viktor_kazahsztanban (letöltve: 2016. 01. 09.)

28 Magyarország miniszterelnöke: *Magyarország sikeresen kezeli a válságot*, 2012. augusztus 22. Forrás: www.miniszterelnok.hu/cikk/magyarorszag_sikeresen_kezeli_a_valsagot (letöltve: 2016. 01. 09.)

29 Bővebben lásd Károly BANAI: *Permanent and Changing Features of Foreign Policy in Hungary since 1989*, Südosteuropa, Vol. 63. No. 2., 2015, 242.

30 Ennek áttekintéséhez lásd például Bogdan J. GÓRALCZYK: *Poland and Hungary after the 2008 Global Crisis*, Südosteuropa, Vol. 63. No. 2., 2015, 328. 29. számú lábjegyzet.

Az előzővel szorosan összefüggő negyedik különbségként említhető az együttműködések formáihoz való viszony. A globális nyitás koncepciója a magyar ENSZ BT-tagság megszerzésére irányuló kísérlethez, illetve az időbeli egybeesés okán a magyar EU-elnökséghez kapcsolódik, ebből adódóan pedig lényegében definíció szerint multilaterális fókuszú projektnek volt tekinthető. Ezzel szemben a keleti nyitás célországai kapcsán megfigyelhető a magyar kormányzat exkluzív törekvése a bilateralitásra. Ez részben kényszer is abban az értelemben, hogy a koncepció a keleti nyitást a Nyugat alternatívájaként fogja fel, a keleti térségben viszont nincs olyan multilaterális integrációs fórum, amelyben Magyarország a nyugati intézményekhez hasonlóan intézményesen szerepelne. Megfigyelhető ugyanakkor a bilateralitásra való tudatos törekvés is: a keleti nyitás elvektől mentes, szigorú érdekközpontúság mentén próbál együttműködni egymással közel sem konfliktusmentes viszonyban lévő államokkal is, gondolhatunk itt például az Oroszországgal és Azerbajdzsánnal egyszerre erősíteni kívánt kapcsolatokra.

Ötödik különbségként említhető, hogy a két diskurzust különböző aktorok folytatták: míg a globális nyitás alapvetően a Martonyi János vezette Külügyminisztériumhoz kötődött, addig a keleti nyitás kifejezetten a miniszterelnök és a Miniszterelnökség koncepciója volt. A két diskurzus között érvényesült egyfajta aszimmetrikus exkluzivitás is: míg a Külügyminisztérium szóhasználatában elő-előfordult a keleti nyitás is, addig a Miniszterelnökség nem használta a *globális nyitás* kifejezést. Eltért a két terület hierarchiabeli elhelyezkedése is: míg a Bem téren helyettes államtitkári szinten volt a terület képviselve, addig a Miniszterelnökségen az államtitkári pozíciót betöltő Szijjártó Péter felelt érte. Szintén az aktorok különbözőségéhez tartozik, hogy a Külügyminisztérium mindhárom, globális nyitásért felelős helyettes államtitkára az Európán kívüli régiók elismert szakértőjének számított. Ugyanez azonban nehezen volt elmondható a keleti nyitás térségbeli nyelvet nem beszélő, helyismerettel nem rendelkező, a régióval szakmai szinten korábban sosem foglalkozó miniszterelnökségi felelőséről.³¹

Összegzés

A fentiek alapján a bevezetőben feltett két fő kérdésre a következő válaszok adhatók. A globális/keleti nyitás az ambíciószint tekintetében nem hozott érdemi változást a 2010 előtti időszakhoz képest, az erre vonatkozó kormányzati nyilatkozatok ellenére sem. Az a szándék ugyanis, hogy Budapest erősítse kapcsolatait Oroszországgal és az ázsiai régió fejlődő gazdaságaival, már 2010 előtt is megvolt, és ugyancsak nem újdonság a külgazdasági motiváció sem.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy a hagyományos diplomáciai eszköztár erősítése terén a globális nyitás komoly eredményeket ért el, többek között az új külképviseletek és kereskedőházak megnyitása révén. Új elem az is, hogy a külügyminisztériumban 2010 óta külön helyettes államtitkára van a területnek, ami értelemszerűen növeli a keleti irány reprezentáltságát a döntéshozatalban.

31 Külgazdasági és Külügyminisztérium: *Szijjártó Péter életrajza*, é. n. Forrás: www.kormany.hu/hu/kulgazdasagi-es-kulugyminiszterium/a-miniszter/eletrajz (letöltve: 2016. 01. 09.)

Ami a globális és a keleti nyitás párhuzamosan futó diskurzusainak egymáshoz való viszonyát illeti, számos különbséget lehet megállapítani. Földrajzi értelemben a globális nyitás értelemszerűen tágabb fókuszú volt, mint a posztszovjet térségre, Ázsiára és az arab világra fókuszáló keleti nyitás. A két diskurzus eltért abban is, hogy míg a globális nyitás – kapcsolódóan az ENSZ BT-beli nem állandó tagság megszerzésére irányuló magyar kísérlethez – alapvetően multilaterális jellegű volt, addig a keleti nyitás exkluzívan a kétoldalú kapcsolatok erősítésére fókuszált. Különbségként említhető az is, hogy míg a keleti nyitás a Miniszterelnökség által használt diskurzus volt, addig a globális nyitás a Külügyminisztériumhoz kapcsolódott.

A globális és a keleti nyitás közötti kétségtelenül legfontosabb eltérés azonban a Nyugathoz való viszonyban rejlik. A nyilvánosan elérhető dokumentumok szerint a Martonyi János által vezetett Külügyminisztériumban sosem értékelték a globális nyitást a nyugati integráció valamiféle alternatívájaként. Ehelyett az ország nyugati beágyazottságának diplomáciai és külgazdasági jellegű komplementereként tekintettek az egész elképzelésre, amint azt a *Magyar külpolitikái az uniós elnökség után* című dokumentum és számos magas szintű nyilatkozat is mutatja.

A Miniszterelnökség és személyesen a miniszterelnök felfogásában kezdetben nem volt jelentős, a források alapján kimutatható különbség. A Kelettel való kapcsolatok erősítésének szükségessége eleinte a világgazdasági súlyát tekintve leszállóágban lévő Nyugattal szembeni gazdasági alternatívaként jelentkezett. Sajnálatos módon azonban a következő kormányzati ciklus elejére a Kelet immár kívánatos politikai alternatívaként is megjelent. A képet csak sötétebbé teszi, hogy a 2014-es szervezeti és személyi átalakításokat követően a Bem tér lényegében megszűnt a magyar külpolitikát szilárdan az euroatlanti integráció vizein tartó horgonyként működni, az ország tehát immár akadálytalanul hajózhat a keleti széllel.

A szó, a tett és a szándék egysége. Magyarország közép-európai védelempolitikai orientációs lehetőségeinek modelljei és azok értékelése

Csiki Tamás

Gazdag Ferenc iskolateremtő hozzájárulása a biztonsági tudományok oktatásának megalapozásához Magyarországon, valamint a szakterület elemzésmódszertani alapjainak lefektetése terén megkérdőjelezhetetlen. Rövid tanulmányomban egy olyan, szemléletében és módszerességében e munkássághoz illő kérdésfeltevést vizsgálok – Magyarország közép-európai védelempolitikai orientációs lehetőségeinek modelljeit és azok értékelését –, amely egyben – reményeim szerint – méltó módon tiszteleg azon szerep előtt is, amelyet Gazdag Ferenc a magyar külpolitika irányainak alakításában az elmúlt évtizedekben játszott.

Koncepcionális alapvetés és az értékelés szempontrendszere

A biztonság és védelem területén általában akkor kerül sor együttműködésre, „*amikor egyes államok kül- és védelempolitikai viselkedésüket mások valós vagy remélt preferenciáihoz igazítják. Az államok azért működnek együtt, hogy olyan előnyöket realizáljanak, amelyek egyénileg elérhetetlenek lennének számukra; ezért a szakpolitika kialakítását inkább többnemzeti, mint nemzeti módon hajtják végre.*”¹ Értékelésemben arra a kérdésre keresek választ, hogy Magyarország, a Magyar Honvédség számára a jelenleg látható stratégiai folyamatok alapján 10-15 év kitekintésben a releváns stratégiai irányok és az ezeknek megfelelő együttműködési formák milyen lehetőségeket kínálnak, a közép-európai regionális együttműködés és képességfejlesztés mely súlypontjait célszerű kialakítani.

Az elemzés során tisztában kell lennünk azzal, hogy a regionális védelempolitikai orientációs lehetőségek értékelésénél és a következő 10-15 évre történő stratégiai kitekintés készítésénél felszínre kerülnek a Magyar Honvédség működésének jelenlegi anomáliái, amelyekre tekintettel kell lennünk. A tartós alulfinanszírozottság, a haditechnikai átfegyverzés szükségessége, a működés-fenntartási tevékenység kényszerű elhanyagolása, a képzett személyi állomány kiáramlása összességében – tekintettel az előrejelzések szerint növekvő finanszírozás célzott, hatékony és eredményes felhasználására – indokoltá tennének egy

1 Seth JONES: *The Rise of European Security Cooperation*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, 8.

átfogó stratégiai felülvizsgálatot is. Erre akár sor kerül, akár nem, a képességfejlesztési együttműködés további tervezésére vonatkozó javaslatokat a korábbi tervezési folyamatokhoz kapcsolódó, szövetségi kötelezettségvállalásainkkal összhangban álló tartalommal kell megfogalmazni, egyensúlyt teremtve a nemzeti és többnemzeti képességfejlesztési törekvések között. Utóbbira úgy tekintünk, mint a nemzeti képességfejlesztést hatékonyan kiegészítő, annak céljait is szolgáló területre. Magyarország részvétele e programokban nem önmagában cél, hanem eszköz, amely áttételesen a nemzeti haderő fejlesztését is célozza. Az eredményes többnemzeti képességfejlesztés azonban a nemzeti szuverenitás elmélyült politikai és társadalmi bizalmon alapuló önkéntes csorbítását követeli meg az együttműködő felek részéről, ami mentesít mind a „cserbenhagyás”, mind a „csapdahelyzet” védelempolitikai dilemmáitól.² Emellett rövid távon befektetést igényel, és egy, a stratégiai tervezésben rögzített és következetesen végrehajtott képességfejlesztési program is csak közép- és hosszú távon térül meg, a védelempolitika kezében ténylegesen alkalmazható eszközt létrehozva – így nem a rövid távon gondolkodó politikai projektek logikáját követi.

Az elemzés három orientációs lehetőséget vizsgál meg:

- „közép-európai” stratégiai irány – Lengyelország felé a V4 keretében tervezett EU-harccsoport létrehozása alapján;
- „déli” stratégiai irány – Olaszország felé a létező MLF–EU-harccsoport és a javasolt DECI-együttműködés alapján;
- „nyugati” stratégiai irány – Németország felé a keretnemzet koncepció és a hadiipari együttműködés potenciális lehetőségei alapján.

E három stratégiai irányt nem tekintem egymást kölcsönösen kizáró lehetőségnek, ugyanakkor a korlátozott erőforrásokra tekintettel azt sem feltételezem, hogy Magyarország egyidejűleg több irányban is képes lenne mélyen elköteleződni. Éppen ezért nem elég arra a hipotetikus kérdésre keresnünk a választ, hogy „melyik stratégiai irányban köteleződjünk el a három közül?” – hiszen Olaszország és a Visegrádi Országok vonatkozásában már jelenleg is komoly politikai és katonai kötelezettségvállalásaink élnek –, tanulmányomban tehát arra a kérdésre keresem a választ, hogy „a magyar védelempolitika érdekeit figyelembe véve melyik irányban milyen súlypontokkal és időtávon érdemes részt venni a többnemzeti együttműködésben?” A vizsgált esetekben így hangsúlyosan négy stratégiai szempontot értékelek:

- Az adott együttműködési kereten belül a deklarált stratégiai érdekek, védelempolitikai célok összevetése a magyar és a szövetséges felek között.
- Az együttműködés lehetséges hatása az országvédelmi képességekre (a nemzeti haderőfejlesztésre).
- Az együttműködés lehetséges hatása a „missziós” válságkezelési képességekre (a szövetségi haderőfejlesztésre).

2 A szövetségi elkötelezettség két negatív forgatókönyve a cserbenhagyás és a csapdahelyzet. Cserbenhagyás történik, ha valamely szövetségesnek szüksége lenne a közös fellépésre (például a kollektív védelem érvényesítésére), de azt egy vagy több szövetséges ország nem biztosítja, azaz cserbenhagyja; míg a csapdahelyzet azt jelenti, amikor egy ország szövetségi kötelezettsége miatt sodródik bele egy olyan konfliktusba, amelyben elsődlegesen nem lenne érintett. A kölcsönös szövetségi elkötelezettség alapja a közös értékek és érdekek mellett természetesen nem csupán a szövetségi szolidaritás, hanem az a feltételezés, hogy szükség esetén minden egyes tagállam számíthat valamennyi szövetségi támogatására.

- Az együttműködés lehetséges hatása a Magyar Honvédség haditechnikai fejlesztésére, modernizációjára.³

A három együttműködési keretrendszer értékelése

„Közép-európai” stratégiai irány – a lengyel együttműködés („területvédelmi” modell)

Közép-Európában a Visegrádi Négyek 1991 óta tartó együttműködésének keretébe ágyazva született döntés egy közös EU-harccsoport létrehozásáról Lengyelország vezető nemzeti szerepvállalásával. Ez pozitív körülmény, hiszen támaszkodhat bizonyos intézményesített struktúrára, és egy Európában ismert és elismert, a NATO-ban is „látható” országcsoport együttműködését testesíti meg. Emellett a Visegrádi Országok kooperációja néhány szektorális területen eredményes közös fellépést tett lehetővé az elmúlt öt évben. Így az energiapolitika mellett, úgy tűnik, a védelempolitika lehet az a terület, ahol áttörést képesek elérni. A szövetséges államok természetesen üdvözlötték a képességfejlesztésre vonatkozó szándékot, hiszen az egyébként szerényebb katonai képességekkel és elavultabb haditechnikával rendelkező kelet-közép-európai országok aktivizálásának eszközét látták benne – és a térség kis államai, köztük Magyarország, nem titkolják, hogy le kívánják aratni a V4 EU-harccsoport fejlesztésének politikai babérjait, erősebb, „hasznosabb”, a szövetséges kötelezettségekhez komolyabb eszközökkel hozzájáruló országokként. Éppen ezért van jelentősége politikai téren a Visegrádi Négyek „nagy láthatóságának” – ami azonban a védelmi és katonai célok megvalósulására kevésbé hat. Sőt, a vizsgált stratégiai irányok közül a V4 együttműködés az, amely eddig „egy politikai projekt logikája mentén” szerveződött, így a láthatóság megteremtésének, majd a politikai haszon biztosításának érdeke nagyobb súllyal esett a latba, mint az átgondolt hosszú távú stratégiai tervezés.

A „közép-európai” stratégiai irányt a fenti szempontrendszer alapján a következőképpen foglalhatjuk össze.

3 Az elemzésben nem törekszem „számszerűsíthető” értékelő modell kialakítására, mert számos tényező megítélése szubjektív, és az objektíven mérhető tényezők esetében sem áll rendelkezésre elegendő hiteles és pontos adat.

1. táblázat. A „közép-európai” stratégiai irány – a lengyel együttműködés („területvédelmi” modell)

Az adott együttműködési kereten belül a deklarált stratégiai érdekek, védelempolitikai célok összevetése a magyar és a szövetséges felek között.	Általános szinten EU- és NATO-keretbe ágyazva harmonizált, a végrehajtásban három lényeges területen vannak különbségek: a kollektív védelem alapját jelentő nemzeti önerő biztosításán, a „területvédelmi feladatok vs. missziós válságkezelési feladatok” kontinuumban, valamint újabban a politikai szolidaritás mélységén.
Az együttműködés lehetséges hatása az országvédelmi képességekre (a nemzeti haderőfejlesztésre).	Modernizációt „kikényszerítő” hatása pozitív, ugyanakkor két dandár elemeinek párhuzamos fejlesztésére ismereteink szerint nem áll rendelkezésre elegendő forrás.
Az együttműködés lehetséges hatása a „missziós” válságkezelési képességekre (a szövetségi haderőfejlesztésre).	Az együttműködés magját jelentő EU-harccsoport – a finanszírozási mechanizmus és az eltérő alkalmazási elvek következtében – egy, a nemzetközi trendekhez alkalmazkodó „látszatmegoldás”, ami ugyan képességfejlesztési tevékenység, azonban jelen keretben szinte biztosan nem alkalmazható.
Az együttműködés lehetséges hatása a Magyar Honvédség haditechnikai fejlesztésére, modernizációjára.	A modernizációt „kényszerítő hatáson” túlmenően jelenleg nem látunk olyan szinergiákat, amelyek magyar részről megtérülő befektetést eredményeznének a Visegrádi Együttműködés jelenlegi keretei között.

Összességében a három stratégiai irány közül a közép-európai „területvédelmi modellként” jellemezhetjük, ugyanis Lengyelország politikai, gazdasági, katonai súlyával alátámasztott céljai mind a NATO, mind az EU vonatkozásában; a Visegrádi Országok geopolitikai elhelyezkedése és Oroszország asszertív külpolitikája; valamint a résztvevő országok nemzeti katonai stratégiai céljai ebbe az irányba konvergálnak. Ugyanakkor a területvédelmi feladatok és a közös válságkezelő fellépés, amire a V4-ek az EU-harccsoport kialakításával elvileg készülnek, nem illeszkednek szorosan. Magyarország szempontjából a közép-európai keretben történő képességfejlesztés akkor lehet hasznos, ha azok a pótlólagos források is rendelkezésre állnak, amelyekkel további lépésekben a felajánlott magyar alegységek modernizációja és fejlesztése biztosított lenne, ami adott esetben nemzeti és nemzetközi keretben is használható katonai képességfejlesztést jelentene. A V4-harccsoport kialakítása „első lépésként” lehetne racionális, amit szélesebb körű és mélyülő együttműködés követ, ez azonban a fent bemutatott okokból következően stratégiai szinten – elsősorban Lengyelország túlsúlyából és az Oroszország irányában megvalósuló sokkal konfrontatívabb politikából adódóan – több kockázatot, mint előnyt rejt magában, miközben az ehhez szükséges jelentős források nem állnak rendelkezésre. Amennyiben teljesül a kormány nagyobb arányú védelmi költségvetést növelő terve, akkor is szem előtt kell tartani, hogy ebből a forrásból elengedhetetlen először a Magyar Honvédség működési-fenntartási költségvetésének kipótlása és az MH helyzetének stabilizálása;⁴ bármilyen érdemi képességfejlesztés csak ez után következhet.

4 A strukturális problémák orvoslása érdekében stratégiai felülvizsgálatra lenne szükség. Enélkül a megnövelni tervezett honvédelmi költségvetés forrásait is alacsony hatékonysággal, egy fenntarthatatlan és nem modern rendszerben használják fel.

„Déli” stratégiai irány – az olasz együttműködés („status quo” modell)

Olaszország felé az 1998-as kormányközi megállapodás nyomán életre hívott (olasz–szlovén–magyar) Többnemzeti Szárazföldi Kötelék (MLF) és az ez alapján felálló, majd kétszer készenlétben álló EU-harccsoport képezheti a stratégiai együttműködés elmélyítésének alapját.⁵ Az így megalapozott, kipróbált együttműködésben az MH 5. Bocskai István Lövészdandár (Debrecen) affiliációja, közös gyakorlati és művelti tapasztalatai komoly értéket képviselnek, amelyre lehet alapozni. Az együttműködés relatív hátránya, hogy a partnerség „megszokottá vált”, és jelenleg nem kapcsolódik olyan Európában nagy láthatóságú, „saját márkanévvel” rendelkező regionális tömörüléshez, mint például a Visegrádi Négyek, így ideiglenesen kisebb „politikai hasznot” hajt.

Ugyanakkor a NATO-n belül a jelenleg még rugalmas ajánlás formájában létező regionális fókusz kezdeményezés részeként Magyarországot – a Visegrádi Országok közül egyedülként – a Déli Regionális Parancsnoksághoz (Nápoly) sorolták. E döntés szakmai megalapozottságát mutatja egyrészt az MLF-alapú együttműködés és Olaszország mint vezető nemzet szerepe és az ehhez kapcsolódó összefonódások: a magyar légi rendszet Poggio Renaticóba való bekötöttsége, a szlovén légtérrendészeti feladatok átvétele Olaszországtól, a HungaroControl koszovói légi irányítási feladatai. Másrészt az MLF részeként Olaszország felé affiliált és a NATO védelmi tervezési folyamataiba is betervezett debreceni lövész zászlóalj fejlesztése és a magyar külszolgálati törzsbeosztások olaszországi (Milánó, Nápoly, Poggio Renatico) súlyozása. Harmadrészt pedig a Magyar Honvédség most készülő, az ISAF-művelet lezárását követő időszakra szóló művelti irányelveinek balkáni fókusza is efelé hat.

A deklarált stratégiai érdekek és védelempolitikai célok tekintetében Olaszország, Szlovénia és Magyarország általános szinten az EU és a NATO keretrendszerébe ágyazva harmonizált stratégiai kultúrával bír, de jól látható Olaszország elkülönülése a nagyhatalmi szerep és a Földközi-tenger térségére kiterjedő biztonságpolitikai fókusz tekintetében. Olaszországnál Észak-Afrika és a Földközi-tenger maga az elsődleges fókusz a nagyobb mértékű biztonsági problémák (gyenge államiség, humanitárius válságok, menekültáradat, szervezett bűnözés) következtében, a Balkán pedig másodlagos fókuszként szerepel (stabilizáció, államépítés, az euroatlanti integráció elősegítése).

5 Az MLF elemeit többször telepítették misszióba, illetve voltak készenlétben. 2003-ban és 2005-ben Olaszország, Magyarország és Szlovénia katonái az MLF bázisán közösen vettek részt a koszovói NATO-békefenntartó műveletekben, majd 2007-ben és 2012-ben tartottak készenlétben egy-egy félére egy 1500 fős EU-harccsoportot, amelyből 900 főt Olaszország, 300-300 főt pedig a másik két ország biztosított. Emellett az MLF törzselemeit több alkalommal (2008-ban, 2010-ben és 2013-ban) telepítették Afganisztánba. NÉMETH Bence: *Magyarország szerepe a regionális biztonsági-védelmi együttműködésekben = Magyar biztonságpolitika 1989–2014*, Nemzeti Közszerológati Egyetem, Nemzetközi Intézet, Stratégiai Védelmi Kutatóközpont, Budapest, 2014, 104.

A „déli” stratégiai irányt a fenti szempontrendszer alapján a következőképpen írhatjuk le.

2. táblázat. „Déli” stratégiai irány – az olasz együttműködés („status quo” modell)

Az adott együttműködési kereten belül a deklarált stratégiai érdekek, védelempolitikai célok összevetése a magyar és a szövetséges felek között.	Általános szinten EU- és NATO-keretbe ágyazva harmonizált, azonban Olaszország „nagyhatalmi” érdekei és céljai megjelenítik a szélesebb mediterrán dimenziót is, így a magyar szempontból meghatározó Balkán mellett Észak-Afrika is hangsúlyos szerepet kaphat a stabilizációs célú nemzetközi együttműködésben. Az Olaszország és a többi állam közötti méretkülönbség előnyei és hátrányai is megjelennek.
Az együttműködés lehetséges hatása az országvédelmi képességekre (a nemzeti haderőfejlesztésre).	Modernizációt „kikényszerítő” hatása pozitív, az MH 5. Bocskai István Lövészdandár további fejlesztését jelentős mértékben elősegítheti, amivel konkurál a párhuzamos V4 képességfejlesztés, miközben egyidejű modernizációra nem áll rendelkezésre elegendő forrás.
Az együttműködés lehetséges hatása a „missziós” válságkezelési képességekre (a szövetségi haderőfejlesztésre).	Az együttműködés alapját a Többnemzeti Szárazföldi Kötélék képezi, a részt vevő erők EU-harccsoportként már többször álltak készenlétben, ami a NATO irányában is továbbfejleszthető kipróbált együttműködést jelent. Az EU-harccsoport vonatkozásában megismert kétségek fennállnak ebben a relációban is. A stabilizációs és újjáépítési képességek fejlesztése jelentheti a szövetségi környezetben is értékes és látható „hozzáadott értéket”, egyben a Balkán és (Észak-)Afrika vonatkozásában hozott politikai döntés értelmében a műveleti szerepvállalás új súlypontját.
Az együttműködés lehetséges hatása a Magyar Honvédség haditechnikai fejlesztésére, modernizációjára.	Az olasz együttműködésnek ismereteink szerint jelenleg nincs komoly védelmi ipari alapja, a modernizáció egyes képességek esetében (pl. helikopterbeszerzés, kiképzés és üzemeltetés) valósulhat meg, ami ugyancsak hosszú távra szóló stratégiai elköteleződést kíván.

Összességében a déli irányú stratégiai együttműködés rövid távon előnyös, mert a már meglévő képességekre (MLF) építve nem követel meg jelentős változtatást (az EU-harccsoport pedig várhatóan nem kerül alkalmazásra), azonban jelen formájában nem is ad stratégiai választ, mert hosszú távon kevésbé ösztönzi a nemzetközi szerepvállalást és a képességfejlesztést. Ahogy a V4 együttműködés esetében is megfigyelhető, itt is a szövetség elmélyítése teremtheti meg közép- és hosszú távon a hatékonyságot és az alkalmazható műveleti képességeket. A V4 együttműködéshez képest előnye, hogy nincs akkora stratégiai kockázata, és egyelőre olyan „sebezhetőséget” sem látunk, mint a Visegrádi Országok esetében Lengyelország kapcsán, amelyet a részes államok Oroszországhoz fűződő eltérő viszonya okoz. Kevésbé kockázatos, „status quo” modellnek tekintjük a déli stratégiai irányt, ami a fontolva haladás eredményeképpen katonai értelemben hasznos, politikai értelemben megtérülő együttműködéssé fejleszthető, elsősorban a Balkán irányában, kisebb mértékben pedig Afrika vonatkozásában is.

Ennek alapját az adja, hogy az MLF „katonailag a legsikeresebb és legtermékenyebb regionális együttműködés, amiben hazánk jelenleg részt vesz. Az MLF együttműködésnek köszönhetően Olaszországgal a magyar katonai kapcsolatok annyira kiválóak, hogy magyar

összekötő tiszt szolgál Rómában az olasz védelmi minisztériumban, és olasz összekötő tiszt dolgozik a magyar Honvédelmi Minisztériumban Budapesten. A kapcsolatok és az együttműködés olajozottnak mondható, már-már rutinszerű.”⁶ Ennek a már létező eredménynek a kockáztatása – pláne az erőforrás-szűkösséggel szembesülve esetleges feladása – a látványos, de stratégiai távlatban bizonytalan kimenetelű és kockázatosabb V4 együttműködés továbbfejlesztése érdekében véleményünk szerint nem érné meg Magyarország számára.

„Nyugati” stratégiai irány – a német együttműködés („hadiipari modernizációs” modell)

Bár a klasszikus „Visegrádi Együttműködés vagy MLF?” dichotómiájú kérdésfelvetésbe nem illik bele, úgy vélem, Németország esetében is érdemes rövid értékelést adni a 2014-ben szövetségi szinten elfogadott keretnemzet koncepció és a hadiipari együttműködés potenciális lehetőségei alapján. Mivel a műveleti együttműködés (Balkán, Afganisztán) tapasztalatai és az egyes képességfejlesztési területek (katonai egészségügy) tárgyalásai mellett strukturált állandó együttműködési forma eddig nem alakult ki, ennek a stratégiai iránynak van a legkisebb láthatósága, illetve kevésbé tűnik nyilvánvaló lehetőségnek. Ennek ellenére úgy látom, hogy érdemes áttekinteni és értékelni az Európa vezető politikai és gazdasági hatalmához fűződő katonai kapcsolatokban rejlő potenciális lehetőségeket.

Németország elsődlegesen a haditechnikai modernizációban válhatna Magyarország partnerévé. Célszerű lenne a szükséges eszközbeszerzéseket racionálisan (rendszerszintű beszerzés és családelvűség) megvalósítani, építve a nemzetgazdasági kapcsolatok erős és intenzív gépjárműipari elemeire, illetve megteremtve a lehetőségét a csúcstechnológiájú német katonai gépjárműiparba (személy- és szállító, valamint páncélozott szállító- és harcjárművek) való beépülésre magyar kis- és középvállalkozások, valamint a HM hadiipari vállalatai számára. E tekintetben a már létező és bizonyított német eszközcsaládok gyártásában történő részvétel jelentősen kisebb kockázatot rejt magában, mint egy fluktuáló fejlesztési elképzelésekkel induló „V4 harcjármű-platform” kifejlesztése, aminek későbbi variációra még sikeres fejlesztést követően sem biztos a gazdaságos termelékenység és kereslet.

Mindezt összehangolva a fent jelzett hangsúlyosabb balkáni jelenléttel, ami nemcsak a Magyar Honvédség műveleti irányelveivel, hanem Magyarország „természetes” gazdasági érdekszférájával is összhangban áll, illetve felmérve a német haditechnikai eszközök balkáni elterjedését – hiszen a haderő modernizációját a Balkán legtöbb országában sem lehet sokáig halogatni, a német haditechnika pedig elismert és keresett –, valamint építve arra, hogy számos közép-európai ország már ma is jelentős mértékben használ német haditechnikát, mérlegelni érdemes bizonyos gyártási és szervizkapacitások Magyarországra vonzását. Magyarországon a már létező, a kormány által kiemelten támogatott „stratégiai” gazdasági kapcsolatok mellett a képzett munkaerő és a központi földrajzi elhelyezkedés, illetve a viszonylag fejlett vasúti, közúti és vízi infrastruktúra képezheti az életképes, kölcsönös haszonnal járó együttműködés alapját. (Ugyanakkor erről a kérdésről szóló háttér tanulmányról nincs tudomásunk.) Röviden összefoglalva: az ez irányú együttműködés

6 NÉMETH: *Magyarország szerepe...*, i. m., 104.

elmélyítése bedolgozási lehetőséget kínálhat a még létező magyar (civil és katonai) gépjármű-technológiai kapacitások számára, bekapcsolhatja azokat a létező német K+F tevékenységbe, összességében pedig elősegítheti az MH átfegyverzését.

Végül a Közép-Európában már ma is széles körben használt német haditechnika a Magyar Honvédség számára is áthidaló megoldást jelenthet olyan fegyvernemi képességek vagy tudásbázis megőrzésére, amelynek fenntartására Magyarországon nem áll rendelkezésre forrás, vagy önálló, nemzeti keretek közötti fenntartását az országvédelem nem teszi szükségessé (mert például más képességgel váltják ki).⁷

Ahogy a másik két vizsgált stratégiai irányban, úgy Németország esetében is fennáll a védelempolitikai célok általános harmóniája, egyúttal a nagyhatalmi szerepből eredő eltérő hangsúlyok. Ráadásul a német védelempolitika ugyancsak az átalakulás folyamatában van – ami Magyarország szempontjából „racionális visszafogottságot”, egyúttal korlátozott válságkezelő hajlandóságot (közös struktúrák fejlesztése esetén pedig kisebb eséllyel megjelenő kötelezettséget) jelent.⁸ Az elmúlt évek nemzetközi német szerepvállalásának trendjeit tekintve azt láthatjuk, hogy az közepes műveleti kockázatot, várhatóan kisebb missziós kitettséget foglal majd magában a következő időszak válságkezelő, stabilizációs műveleteiben. (Az ISAF utáni időszakra vonatkozó műveleti iránymutatás a Bundeswehr esetében sem készült eddig.)

Németország vonatkozásában – a finanszírozási lehetőségek függvényében – a komoly tapasztalatokra (Afganisztán) visszatekintő műveleti együttműködés lehetőségének fenntartása mellett a keretnemzet-modellben szereplő katona-egészségügyi (potenciálisan légi kiürítés-mentési) képességfejlesztés lehet a szövetségi környezetbe beágyazott képességfejlesztés kulcseleme. Mivel egy-egy ilyen elem megvalósításának költségvonzata is igen nagy, itt is ugyanolyan korlátok érvényesülnek, mint a V4 harccsoport vagy az olasz együttműködés elmélyítése esetében.

A „nyugati” stratégiai irányt a fenti szempontrendszer alapján a következőképpen foglalhatjuk össze.

7 Ilyen tartalmas együttműködést lehetne kialakítani a harcokcsízó erők tekintetében, ahol nemcsak a szovjet haditechnika cseréje, de a hadrendben lévő rendkívül kevés számú eszköz is azt indokolja, hogy a Magyar Honvédség ne tartson fenn nemzeti harcokcsízó erőket, hanem alakítson ki valamely német haditechnikát (Leopárd-2) alkalmazó regionális országgal (Ausztria, Csehország, Lengyelország) a harcokcsízó személyzet kiképzését, gyakorlatoztatását biztosító együttműködést. Ezen belül lehetne összehangolni az erők potenciális közös alkalmazási lehetőségeit akár olyan mélységben, mint a belga–holland légierő vagy haditengerészeti együttműködés egyes elemei.

8 CSIKI Tamás: *Miért marad továbbra is visszafogott a német védelempolitika?* Nemzet és Biztonság – Biztonságpolitikai Szemle, 2014/5. (megjelenés előtt)

3. táblázat. „Nyugati” stratégiai irány – a német együttműködés („hadiipari modernizációs” modell)

A deklarált stratégiai érdekek, védelempolitikai célok összevetése a magyar és a szövetséges felek között.	A védelempolitikai célok általános harmóniában vannak, egyúttal a nagyhatalmi szerepből eredő eltérő hangsúlyok is jól láthatóan megjelennek. A német stratégiai kultúrában rejlő „racionális visszafogottság”, a nem katonai eszközök előtérbe helyezése és a nemzetközi szerepvállalás szigorú nemzetközi jogi kritériumokhoz kötése reális keretek között tartja a nemzetközi válságkezelési törekvésekben való német részvételt még szövetséges műveletek esetében is.
Az együttműködés lehetséges hatása az országvédelmi képességekre (a nemzeti haderőfejlesztésre).	Németország elsődlegesen a haditechnikai modernizációban válhat Magyarországgal partnerévé. Összehangolva a hangsúlyosabb balkáni jelenléttel, illetve felmérve a német haditechnikai eszközök balkáni elterjedését, valamint arra építve, hogy számos közép-európai ország már ma is jelentős mértékben használ német haditechnikát, érdemes mérlegelni bizonyos gyártási és szervizkapacitások Magyarországra telepítését.
Az együttműködés lehetséges hatása a „missziós” válságkezelési képességekre (a szövetségi haderőfejlesztésre).	Németország vonatkozásában a komoly tapasztalatokra (Afganisztán) visszatekintő művelati együttműködés lehetőségének fenntartása mellett a keretnemzeti modellben szereplő katonai-egészségügyi (potenciálisan kutatás-mentési) képességfejlesztés lehet a szövetségi környezetbe beágyazott képességfejlesztés kulcseleme – a finanszírozási lehetőségek függvényében.
Az együttműködés lehetséges hatása a Magyar Honvédség haditechnikai fejlesztésére, modernizációjára.	Intenzív, szélesebb nemzetgazdasági környezetben (gépjárműipar) ágyazva kölcsönös előnyökön alapuló hatás. A szövetségeseink körében széles körben alkalmazott csúcstechnológia további szinergiákra teremthet lehetőséget.

Ajánlások: a szó, a tett és a szándék egysége

Magyarország geostratégiai helyzete olyan adottság, amelyet nem lehet megkerülni: közvetlenül érintett a Balkán biztonságát befolyásoló eseményekben; hasonlóképpen hatással lehet rá bármilyen jelentős kelet-európai konfliktus. A két térség jelentőségét nehéz összemérni, érdemesebb a térségekben megjelenő potenciális fenyegetések hatását és valószínűségét, valamint az ezek elhárításában a Magyar Honvédségre háruló potenciális feladatokat mérlegelni, amikor a regionális együttműködési opciókat értékeljük.

Egyrészt úgy vélem, a kelet-közép-európai „munkamegosztásban” Magyarországra fajsúlyosan kisebb szerep hárulna, mert egy komoly válságot csak NATO- (esetleg EU-) keretben lehetne kezelni, önmagában a Visegrádi Országok együttműködése Oroszországgal szemben perspektivikusan is csak a politikai és katonai szolidaritás kifejezésének eszköze lehet. Mivel azonban az ukrán válság ellenére sem feltételezünk olyan katonai konfliktust, amelyben ilyen területvédelmi feladatok ellátásra kerülne sor, a perspektivikusan realisabb közös V4 válságkezelési szerepvállalást olyan lehetőségnek látom, amelyre a jelenlegi együttműködési keret (az EU-harccsoport) nem ad megfelelő stratégiai választ. Miközben azt látjuk, hogy a válságkezelő képességek közös fejlesztésének

egy alkalmazható képességsomag létrehozásában testet öltő eszközként kellene megvalósulnia, a politikai haszon túlzott előtérbe kerülésével – és a védelempolitikai, védelmi tervezési racionalitás háttérbe szorulásával – maga az együttműködés lett a cél. Tekintettel a szűkös magyar erőforrásokra, ez kevésbé hatékony és racionális út, miközben az előrehaladott képességfejlesztési folyamatot nem lehet megakasztani. Egy ilyen lépés védelempolitikai, katonai, politikai és presztízsszempontról is megoldhatatlan helyzet elé állítaná Magyarországot.

Másrészt a Balkánon kialakuló bármely válság esetén magyar érintettségre is számíthatunk, amelynek kezelésében is szerepet kell vállalnunk (Bosznia-Hercegovina, Koszovó), mint ahogy azt a közel húszéves balkáni békefenntartói szerepvállalásunk tapasztalatai is alátámasztják. A Balkán térségében alacsonyabb intenzitással, de nagyobb valószínűséggel és akár elhúzódó jelleggel megjelenő stabilizációs feladatok esetében fajsúlyosan is nagyobb szerep hárulhat Magyarországra. A már megalapozott háttérrel működő KFOR- és EUFOR-jelenlét mellett a fenti feladatok ellátásához szükséges eszközkészletet erősítheti az MLF-alapú együttműködés mélyítése (és kiszélesítése), amennyiben azok valóban alkalmazható képességsomagokat eredményeznek.

A következő évekre vonatkozóan szükségesnek érzem, hogy szakpolitikai szinten általános célként alakuljon ki a magyar biztonság- és védelempolitika célrendszerének egyértelmű, stratégiai időtávra (10–15 év) szóló súlyozása egyetlen fő stratégiai irány kiválasztásával, amelyet a megfelelő partnerekkel együttműködve lehet megtölteni tartalommal. Jelen értékelés alapján ez a „déli” stratégiai irányt, a Balkán térségét, a fent vázolt opciók közül az olasz együttműködést (a „status quo” modellt) jelentené. Az elsődleges, fő stratégiai irány kijelölése mellett partikuláris célként kellene felmérni azt, hogy kifejezetten a Magyar Honvédség fenntartása, fejlesztése, modernizációja céljából létezik-e olyan kisszámú részterület, amelyeken – szigorúan az erőforrások függvényében – racionális, tartalommal megtölthető együttműködést lehet kialakítani.

Ehhez a kormányzati politika szintjén nélkülözhetetlen lenne „a szó, a tett és a szándék egységének” megteremtése: nemzeti szinten létrehozni a kiszámítható finanszírozási környezetet, a modernizáció szempontjából nélkülözhetetlen forrásnövelés megvalósítását már rövid távon is, ami alapján érdemi védelmi tervezés és stabil pályán mozgó, az *ad hoc* tűzoltás helyett egységesen egy irányba mutató képességfejlesztés történhet. Nemzetközi szinten pedig szükséges lenne összhangba hozni a szakpolitikailag racionális és a politikailag előnyös együttműködési formákat, amelyeket a pozitív kommunikációs üzeneteken túl alkalmazható képességeket eredményező tartalommal is szükséges megtölteni.

III. FEJEZET

EGYSÉG ÉS EURÓPA

De Gaulle tábornok Európa-politikája

Garadnai Zoltán

Bevezetés

De Gaulle tábornok Európa-konceptiója napjainkban sem veszített aktualitásából, s bár a tábornokot általában nem szokták az európai alapító atyák (például Robert Schumann, Jean Monnet, Konrad Adenauer) között említeni, politikája, a sajátos francia út hangoztatása alapvetően meghatározta a korabeli Európa politikai viszonyait és az európai integrációs folyamat későbbi történetét. De Gaulle ugyanakkor – annak ellenére, hogy rengeteget nyilatkozott és írt Európáról – nem foglalkozott önálló műben az öreg kontinens jövőjére vonatkozó elképzeléseivel, így nem beszélhetünk egységes és végleges De Gaulle-i Európa-konceptióról sem. Tanulmányom célja, hogy röviden összefoglaljam azokat a legfontosabb tényezőket, amelyek De Gaulle Európára vonatkozó geopolitikai koncepcióját az elnöksége alatt meghatározták.¹

A *grandeur* fogalma

A De Gaulle-i Európa-politika értelmezéséhez fontos hangsúlyozni, hogy azt De Gaulle Franciaország azon civilizációs küldetéséből eredeztette, amely az ország történelmi múltjából, szellemi-kulturális örökségéből és geopolitikai helyzetéből egyaránt következett, melynek legfontosabb összetevői az alábbiak: 1. Franciaország és a többi ország történelmileg/kulturálisan meghatározott konstans helye és szerepe a geopolitikai térben és időben; 2. az

1 GARADNAI Zoltán: *Franciaország keleti nyitási politikája és a magyar–francia kapcsolatok története (1963–1968)*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2013. A tanulmány a könyv 1. fejezetére alapozódik, annak továbbgondolása. A magyar nyelvű szakirodalomból kiemelendő: M. SZEBENI Géza: *Charles de Gaulle. Egy konzervatív forradalmár*, Magyar Szemle Könyvek, Budapest, 2012.; VINCZE Hajnalka: *Franciaország: a nagyhatalmi illúzióktól az ambíciók „európaizálásáig” = Nemzeti identitás és külpolitika az euroatlanti térségben*, szerk. Kiss J. László, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2005, 159–204.; TÜRKE András: *Charles de Gaulle konföderatív Európa terve = Tanulmányok a XX. századról*, ELTE BTK–Sic Itur Ad Astra, Budapest, 2006, 192–222.

emberi természet és társadalom kritikai szemlélete; 3. a mindenkori nemzetközi helyzethez való alkalmazkodás pragmatista realizmusa.²

Ezek alapján De Gaulle külpolitikája lényegében két alapvető cél mentén bontakozott ki: 1. A nemzeti függetlenség visszaállítása, amelyre csak egy erős, a legmodernebb atomfegyvereket is birtokló és önmagát megvédeni tudó nemzetállam képes. 2. A nemzetközi *status quo* újraegyensúlyozása, illetve annak a realitások között történő megváltoztatása. Ebben a többi európai államot is érdekeltté akarta tenni, és a nemzetközi rend bipoláris hatalommegosztásra épülő rendszerét hosszú távon egy új multipoláris rendszerré kívánta változtatni.³

De Gaulle politikájának megértéséhez feltétlenül szükséges, hogy elemezzük a *grandeur* fogalmát, amely a gaulle-ista diplomácia leginkább félreértelmezett, bár lényegét tekintve elsősorban belpolitikai kontextusban értelmezhető fogalma volt. Közhelynek számít, hogy De Gaulle fő célja a francia hanyatlás megállítása, az ország függetlenségének visszaállítása, illetve a belső béke megteremtése, a megosztottság felszámolása és a nemzeti megújulást szolgáló új célok kijelölése volt.⁴ A közhiedelemmel ellentétben azonban a *grandeur* politikája elsősorban ennek a belpolitikai célnak a megvalósításához szolgált eszközül, és nem a klasszikus értelemben vett francia nagyhatalom visszaállítását jelentette. A nemzetközi kapcsolatokban De Gaulle a nemzetállamok együttműködésének új formáját akarta kialakítani azért, hogy a nemzetközi problémákat együttesen oldják meg, természetesen Franciaország szerepének hangsúlyozásával. Ebben a kontextusban kapcsolta össze a külpolitikát a nemzeti identitás belpolitikai kérdésével, miközben a francia állam külső és belső hatékonyságát is növelni kívánta. Ehhez először a belső megosztottság megszüntetését kívánta elérni, amelyhez kellett a nemzeti konszenzus minimuma. A *grandeur* tehát elsősorban olyan szimbolikus jelentőségű fogalomnak számított, amely ugyan Franciaország befolyását és tekintélyét fejezte ki, valójában az elillant nagyhatalmi tekintély visszaszerzését célozta, és azzal az új nemzeti identitás – amely már szorosan kapcsolódott Franciaország európai pozíciójának újragondolásához – megteremtését kívánta elérni. De Gaulle számára, aki az archaikus vezető ideálját követte, a függetlenség és a nagyság egyszerre volt szükség és heroikus eszköz. Ennek jobb megértéséhez utalni kell az amerikaiakkal (és németekkel) meglévő konfliktusokra, amelyek sajátosságát az adta, hogy a nemzetközi kapcsolatok stratégiai kérdéseiben meglévő ellentétek ellenére a bilaterális kapcsolatok mindig jól működtek, és a francia külpolitika a diplomáciai mozgástér bővítésével nem kívánta a szövetségi rendszer alapjait felbontani.

Edgar Faure hat alapvető tényezőt fogalmazott meg, amelyek a De Gaulle-i *grandeur* politikájának alapelemeit jelentették: 1. A francia intézmények megerősítése. 2. A lehető legteljesebb és a határok körkörös védelmét is magában foglaló katonai függetlenség, de már az atomfegyverek birtoklása által. 3. A gyarmatoktól való megszabadulás. 4. A francia–német megbékélés kibontakoztatása, ami a jövő Európájának tartópillérét jelentette. 5. Egy

2 Maurice Vaisse: *La grandeur. Politique étrangères du général De Gaulle 1958–1969*, Arthème Fayard, Paris, 1998, 22., 34–35.

3 Jean-Marc BOEGNER: *Les principes de la politique européenne du général de Gaulle = De Gaulle en son siècle 5. l'Europe*, Documentation française, Plon, Paris, 1992, 66–71.; GAZDAG Ferenc: *A nemzeti nagyság bővületében. Charles de Gaulle*, Valóság, 34(1991)/2, 64–79.

4 Philip G. CERNY: *Une politique de grandeur*, Flammarion, Paris, 1986, 17–22.

európai konföderáció megteremtése minimális nemzetek felettséggel, az NSZK-val együtt, de Franciaország egyértelmű dominanciájával. 6. A nagy nemzetközi kérdésekben közös hang megtalálása az Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval, illetve a *modus vivendi* megtalálása a keleti országokkal és ehhez kapcsolódóan a harmadik világgal.⁵

A *grandeur* politikájának tehát részét jelentette az amerikai és a szovjet vezető szerep folyamatos megkérdőjeleződése, amely a szovjet–francia viszonylatban olyan, „távházassághoz” hasonló viszony kialakulását eredményezte, ami ugyan a két fél egyéni érdekein alapul, és a felek „távolról szeretik egymást” benne, de félnek még annak a gondolatától is, hogy együtt kelljen élniük. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy Franciaország önálló véleményének hangoztatása és az annak elismertetésére való törekvés politikája De Gaulle halála után is megmaradt a francia külpolitikában.⁶

De Gaulle volt lényegében az első olyan nyugati politikus, aki a klasszikus hidegháború idején kialakult szabályokat nyíltan megszegte, és a 18–19. századi európai történelmi hagyományok alapján egy új Európa érdekében próbálta érvényre juttatni azt a politikát, amelyhez a modern technika eszközeit (beszédeit, sajtótájékoztatóit a tv is közvetítette), a politikai kommunikációt és a marketinget egyaránt felhasználta. Ennek a politikának a lényege a nagyhatalmi *modus vivendi* alapján kialakult *status quo* átformálása volt, és egy olyan új nemzetközi/politikai/gazdasági egyensúly megtalálását célozta, amelyben Franciaország szerepe meghatározó volt, és amelyet a *grandeur* fogalmával kommunikált a francia és a nemzetközi közvélemény számára. A fogalom tehát alapvetően a francia egység megteremtését és Franciaország nemzetközi pozícióinak erősítését célozta, de ok-okozati összefüggéseiből következően lényegében az egész kontinens újjászületését is szolgálta (volna). De Gaulle gondolkodásának lényegét világítja meg a következő idézet: „Azon az emelkedőn, amelyen Franciaország elindult felfelé, a küldetésem célja mindig az lesz, hogy egyre magasabbra juttassam, miközben minden, a lejtő alján maradt hang állandó jelleggel vissza akarja húzni. Mivel az ország rám hallgatott, már sikerült kikerülnie a pangás állapotából, és át is lépte a megújulás küszöbét. Innentől kezdve azonban – ugyanúgy, mint tegnap – csak a csúcs felé vezető irányt és az erőfeszítés útját kell megmutatnom neki.”⁷

A keleti országokkal kialakítandó politikáját is meghatározta, hogy De Gaulle a Franciaország számára méltó nemzetközi rang és pozíciók visszaszerzése érdekében egyértelműen elutasította a hidegháborús blokkok rendszerét, és az 1945 után kialakult európai hatalmi struktúrát a francia nemzet és az európai népek természetes érdeke elleni mesterséges akadálnak tartotta. Ehelyett egy új „nagyhatalmi koncertben” gondolkodott, amelynek tengelyében a német–francia együttműködésre felépülő, ún. „*nemzetek Európája*” állt. Ehhez illeszkedtek a francia–amerikai kapcsolatok és az azt kifejező „*európai Európa*” gondolata, míg a francia–szovjet együttműködést magában foglaló „*Atlanti-óceántól az Urálig terjedő Európa*” ideája a kelet–nyugati kapcsolatok kiteljesedését szimbolizálta, vagyis földrajzi értelemben az egész Európára kiterjedő egyesülést jelentette. Ebben a szimbolikus fogalmakkal körülírt politikában Franciaország mint az új európai rend alapvető tényezője jelent meg. Ennek – és ez De Gaulle politikájának morális alapját is adta – fő támogatója és

5 Uo., 145–174.

6 Uo., 97., 297–301.

7 NAGY László, FERWAGNER Ákos (szerk.): CHARLES DE GAULLE: *A reménység emlékiratai*, Gradus ad Parnassum, Szeged, 2003, 223.; GARADNAI: *Franciaország keleti nyitási politikája...*, i. m., 33–38.

egyben a bel- és külpolitika közötti szerves kapocs megteremtője a republikánus népfelség elvére épülő népakarat volt; miközben a francia újjászülötés megvalósítói, kivitelezői, az államérdek első szolgálói katonák, a politikusok és a diplomaták voltak, az első helyen pedig a köztársaság egységét szimbolizáló elnök állt.

De Gaulle jól ismerte hazája történelmét is, a nemzeti büszkeség érzését a francia történelmi sikerek, saját romantikus eszmevilága és nemzeti elkötelezettsége is táplálták, így fő céljához, vagyis a francia nagyság és vezető szerep visszaszerzéséhez értelemszerűen (mivel ezt hitelesen megtehetette) történelmi érveket is használt.⁸ Ennek ellenére azonban túl egyszerű és leegyszerűsítő lenne azt állítani, hogy a De Gaulle-i diplomácia egyértelműen követte volna I. Ferenc, Richelieu vagy Clemenceau politikájának hagyományait.⁹ A tábornokot is aggasztotta a francia keleti határok kérdése, és ő is gyanakvással viseltetett az NSZK és Kelet-Európa irányába,¹⁰ de nem hagyhatta figyelmen kívül az 1945 után a nemzetközi kapcsolatokban, így a francia–német viszonyban is bekövetkezett változásokat, és helyzetfelismerő képességét, illetve rugalmasságát mutatja, hogy ezeknek a folyamatoknak az élére állt.

De Gaulle értékelése szerint a kommunista ideológiára épülő szovjet birodalom történelmi okok folytán bukásra volt ítélve. Az 1958–1962 közötti nemzetközi válságokból azt a következtetést vonta le, hogy a Szovjetunió lemondott expanzionista külpolitikájáról, és alapvetően a békés egymás mellett élés alapján, a saját érdekeit követve a kelet–nyugati kapcsolatok normalizálására törekszik.¹¹

A francia–német viszonyhoz nemcsak a keleti határok (és így a kelet–nyugati enyhülés problematikája), hanem a francia–amerikai/angol–német együttműködés kérdése is szorosan hozzákapcsolódott, ám De Gaulle elutasította azt a felvetést, hogy a második világháború során az angolszászok részéről elszenvedett megaláztatás a hatvanas években folytatott politikáját befolyásolta volna.¹² Ugyanakkor az „üres székek” betöltése után, illetve a NATO reformja körüli konfliktusok (1965–1966) eredményeképpen a francia–amerikai viszony látványos feszültségei egészen 1968-ig befolyással voltak a keleti nyitás politikájára. A kelet–nyugati kapcsolatok alakulására így katalizátorhatással voltak, illetve ideológiai argumentumként is szolgáltak Kelet-Európa számára a franciákkal kialakítandó kapcsolatok érdekében.

Francia részről a kelet-európai államokhoz fűződő francia kapcsolatok vonatkozásában meghatározó szerepük volt a történelmi tapasztalatoknak. De Gaulle számára a keleti kapcsolatok kiépítésének egyik oka a nyugati szövetségesi rendszeren belüli és a történelmi múltba visszanyúló ellentétek kiéleződése volt, amihez elválaszthatatlanul kapcsolódott a németkérdés és azon keresztül a kelet–nyugati enyhülés kérdésköre. Ebben De Gaulle a

8 Serge BERSTEIN: *Histoire du gaullisme*, Perrin, 2001, 293–314.; Léo HAMON: *De Gaulle et l'histoire = La politique étrangère du général de Gaulle*, éd. Elie BARNABIE, Saul FRIEDLÄNDER, Presses Universitaires de France, Paris, 1985, 15.; VÁISSE: *La grandeur*, i. m., 35–36., 40–41.

9 GARADNAI: *Franciaország keleti nyitási politikája...*, i. m., 141.

10 FEJÉRDY Gergely, GARADNAI Zoltán: *Franciaország Európa-politikája és a francia–német együttműködés történeti gyökerei (1945–1963)*, *Külügyi Szemle Új folyam*, 3(2004)/1, 212., 215–216., 225–226.; Pierre MAILLARD: *De Gaulle et le problème allemand: les leçons d'un grand dessein*, Guibert, Paris, 2001, 13–36.

11 VÁISSE: *La grandeur*, i. m., 22.

12 Andrejz SZEPTYCKI: *La place de l'Europe Centre-Orientale dans la conception européenne du général De Gaulle*, Université de Paris-Sorbonne IV, Paris (kézirat), 2002, 30–31.

francia–német kapcsolatok rendezésében 1958–1963 között már kipróbált „*détente–entente–coopération*” politika tapasztalataira támaszkodott, amikor Franciaország keleti kapcsolatait az 1963 utáni realitásokból kiindulva próbálta újraépíteni. De Gaulle elsődlegesen a nemzetállamok együttműködésére alapozódó kétoldalú kapcsolatok fejlesztését támogatta a multilaterális diplomácia helyett. Ennek megfelelően kelet-európai partnereit önmagukban fogadta el, az ideológia szerepét nem tartotta fontosnak, miközben különbséget tett az országok bel- és külpolitikája között. De Gaulle a nemzetállamokra úgy tekintett, hogy azok a történelmi fejlődés eredményeképpen alakultak ki, és egyedül csak azok alkalmasak, illetve képesek önmaguk megvédésére. Ezzel párhuzamosan a kelet-európai kisállamokban meglévő nemzeti eltérések alakulására is figyelmet fordított, és a szovjet–kínai, illetve a szovjet–jugoszláv ellentétre úgy tekintett, mint annak bizonyítékára, hogy a kommunista vezetésű államok is hajlandóak kiállni önös nemzeti érdekeikért. Ebből fakadóan azonban óhatatlanul is túlértékelte a kelet-európai nemzeteknek a nemzetközi enyhülés és saját függetlenségük iránt megmutatkozó érdeklődését. Ez a vezérelv azonban alapvetően meghatározta De Gaulle külpolitikáját a Szovjetunió és annak szatellitái irányába is, ami politikájának legnagyobb tévedését jelentette.

A *grandeur* és a nemzeti függetlenség megszerzése De Gaulle számára tehát nem egy önmagáért létező politikai cél volt, hanem eszközt jelentett Franciaország belső és külső megerősítésének folyamatában. Ebben a politikában a gazdasági teljesítmény növelése és a gazdasági diplomácia kiterjesztése is alapvető jelentőségűnek számított, mivel Franciaország nemzetközi pozícióját nemcsak a 1945 utáni hidegháborús politika, hanem a gazdasági kiszolgáltatottság is nehezítette. Az ország államadóssága 1958-ban már aggasztó mértékben megnövekedett, csökkentése és a gazdasági növekedés folyamatosságának biztosítása elengedhetlenné vált.¹³ Ennek fő szimbólumát az erős frank jelentette, míg a keretet a gazdasági integráció adta. A De Gaulle-i reformok sikerességét és a modernizáció eredményességét mutatja, hogy a gazdasági növekedés üteme az 1958–1969 közötti időszakban éves szinten 5,5%–6% között volt. De Gaulle felfogásából egyértelműen következett, hogy a nemzeti függetlenség politikai, diplomáciai, kulturális és gazdasági tényezői mellett a katonai/stratégiai tényező jelentette azt a területet, amely leginkább kifejezhette egy ország önállóságát.

A katonai kérdések iránt megkülönböztetett figyelmet tanúsító tábornok nyíltan megfogalmazta ez irányú felfogását: „*Az állam létének elsődleges oka a nemzeti védelem*”.¹⁴ A nemzeti függetlenség politikáját, a külpolitika és a belpolitika közötti szerves kapcsolatot a védelmi politika jelentette, amely elsődlegesen az „*európai Európa*” politikáját határozta meg, és a NATO reformja, az atomfegyverkezés, valamint a multilaterális atomerő (MLF) kérdésköre körül kristályosodott ki. Tehát a francia „*force de frappe*”, vagyis a nemzeti atomfegyver megteremtése és a „*tous azimuts*” stratégiája a De Gaulle-i a nemzeti függetlenségi politika elsődleges elemét jelentette.¹⁵

13 VAÏSSE: *La grandeur*, i. m., 42–44.

14 *Uo.*, 44.

15 ÉRIC ROUSSEL: *Charles de Gaulle*, Gallimard, Paris, 2002, 735–757.

Kelet-Európa és az „európai Európa” értelmezése

De Gaulle viszonyát Európához számtalanszor félremagyarázták, de alapvető célja, vagyis egy erős és önmaga érdekeit a nemzetközi kapcsolatokban érvényesíteni tudó, európaiak által vezetett Európa a tábornok politikájának fő színterét jelentette. Európa nemzetközi pozíciójának megerősítése elsődleges cél volt, mivel ez egyben Franciaország nemzetközi pozíciójának javítását is szolgálta, amiben a történelmi tapasztalatok (például a második világháború emléke) szintén befolyásolták. Ugyanakkor itt is pragmatizmus és realizmus jellemezte, hiszen tiszteletben tartotta a római szerződést, de egyben elutasította a szabadkereskedelmi övezet kiterjesztésére vonatkozó brit javaslatot, amelyet a kontinentális Európa fejlődését akadályozó tényezőként értékelt. De Gaulle tehát alapvetően nem volt az integrációra alapuló európai fejlődés ellen, de a multilaterális kapcsolatok helyett a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésére helyezte a hangsúlyt.¹⁶

Ez a politika elsősorban az európai integrációhoz való francia viszonyt jelentette, és a francia kontinentális pozíciók megerősítését szolgálta. Az e körül kialakult politikai vitákat jól szimbolizálja Nagy-Britannia felvételi kérelmének megvételzése 1963-ban, illetve 1967-ben, mely időszak a keleti nyitás politikájának kezdő és végpontjával is egybeesik, és mutatja azt, hogy az „európai Európa” és az „Atlanti-óceántól az Urálig terjedő Európa” gondolata egymáshoz kapcsolódott, s összességében De Gaulle Európa-konceptiójának két alapvető, egymást feltételező elemét jelentette.¹⁷ Az „európai Európa” problematikájában a gazdasági/politikai kérdések mellett 1965–1966-ban a nyíltan katonai/politikai tényező is megjelent. Az 1963. január 14-ei vétó, melynek okát a tábornok az 1966. október 28-ai sajtókonferenciáján nyíltan kifejtette,¹⁸ és a január 22-ei francia–német szerződés¹⁹ egyaránt Európa francia stratégiai érdekek alapján való megerősítését célozta. Ehhez a franciákkal együttműködni kívánó európai partnerek kellettek.²⁰ De Gaulle ugyanakkor tisztában volt Franciaország diplomáciai képességeivel, és a nyugati elszigeteltségből kivezető egyik utat a németkérdés tekintetében érzelmileg és politikailag érintett kelet-európai szocialista országokkal történő kapcsolatépítés segítségével találta meg.²¹ Párizs számára ennek korlátait azonban az 1966–1967-es kölcsönös látogatások tapasztalatai, az NSZK szocialista országok általi diplomáciai elismerése körüli politikai-diplomáciai konfliktus, illetve az 1968-as csehszlovákiai intervenció egyaránt megmutatták.²²

16 Raymond POIDEVIN: *De Gaulle et l'Europe en 1958 = De Gaulle en son siècle 5. l'Europe, i. m., 79–87. 17 Uo., 83.; M. SZEBENI: i. m., 331–346.*

18 Françoise de LA SERRE: *De Gaulle et la candidature britannique aux Communautés européennes = De Gaulle en son siècle 5. l'Europe, i. m., 197.*

19 Jacques BARIÉTY: *De Gaulle, Adenauer et la genèse du traité de l'Élysée du 22 janvier 1963 = De Gaulle en son siècle 5. l'Europe, i. m., 352–364.*

20 Georges-Henri SOUTOU: *Le général de Gaulle et le plan Fouchet = De Gaulle en son siècle 5. l'Europe, i. m., 143.*

21 Maurice VAÏSSE: *L'Europe centrale et orientale dans la politique du général de Gaulle de 1958 à 1969, Cahiers de la Fondation Charles de Gaulle, Paris, 1999, no. 6, 129–133.*

22 VAÏSSE: *La grandeur, i. m., 163–224., 543–614.; ROUSSEL: i. m., 785–816., 865., 892–896.*

Az „Atlanti-óceántól az Urálig terjedő Európa”

De Gaulle Európa-konceptiójának második pillérét jelentette, és Európa földrajzi, politikai, gazdasági és kulturális egyesítését fejezte ki az „Atlanti-óceántól az Urálig terjedő Európa” gondolata. De Gaulle többször használta²³ ezt a kifejezést, és bizonyos értelemben Európa politikájának a lényege is ebben kristályosodott ki, hiszen a németekhez, a szovjetekhez és a kelet-európai szocialista kisállamokhoz való viszonyát egyaránt érzékeltetni lehetett vele. A fogalom tiszta formában először az 1950. március 16-ai sajtókonferencián jelent meg. A koreai háború hatása alatt 1950. augusztus 17-én De Gaulle ismét sajtókonferenciát tartott, ahol újból az európai nemzetek egyesüléséről beszélt,²⁴ majd 1954. április 7-én a fogalom földrajzi dimenzióját járta körül.²⁵ 1958-ban az európai nemzetállamok együttműködését hangsúlyozta, de 1959-ben, 1960-ban, 1962-ben és 1965-ben is beszélt sajtókonferenciáin erről a kérdésről, miközben a fogalom a 15 év alatt érzékelhetően tartalmilag is változott. 1950-ben még elsősorban a hidegháború és a katonai konfliktus miatt érzett aggodalom és annak következményeitől való félelem motiválta. 1965. február 4-ei beszédében már a németkérdés problematikájának a keleti nyitásban játszott szerepe volt a fő motívum: „Arról van szó, hogy Európa, a modern civilizáció anyja az Atlanti-óceántól az Urálig létrehoz egy megegyezést és együttműködést, és óriási forrásainak köszönhetően Amerikával együtt, vagyis lánygyermekével eljátssza a hozzá méltó szerepet.”²⁶

Az 1965-ös beszéd tehát már egyértelmű üzenetet jelentett a németek és a szovjetek felé, és az alábbi fő elemeket tartalmazta: 1. Európa nemzeteinek földrajzi, kulturális egysége és egyesülése. 2. Oroszország az egyesülő Európa szerves részét jelenti. 3. A két német állam egyesülése az európai egyesülési folyamat keretében valósulhat meg. 4. Kelet-Európának természetes módon Nyugat-Európához kell csatlakoznia. 5. Az egyesült Európa, amely megoldotta problémáit, elég erős lesz ahhoz, hogy az európai nagy nemzetek közötti egyensúlyt megteremtse, és egyben a nemzetközi színpadon is megfelelő súlyt képviselhet.²⁷

A fentebb felsorolt tényezők együttesen jelentették az „Atlanti-óceántól az Urálig terjedő Európa” geopolitikai fogalmát, és csak együtt fejezik ki annak igazi tartalmát, amely elsődlegesen földrajzi koncepciót jelentett, vagyis a különbséget fejezte ki az európai és a nem európai Oroszország között. De Gaulle az ázsiai orosz területeket nem számította ide, mivel Oroszországot fehér államnak és Európa részének tartotta, pontosabban úgy

23 Alain LARCAN: *L'Europe de l'Atlantique à l'Oural = De Gaulle et la Russie*, éd. Maurice Vaisse, SNRS, Paris, 2006, 181–183. De Gaulle a beszédeiben és sajtókonferenciákon tizenhat alkalommal használta ezt a kifejezést, míg az emlékiratában három utalást tett.

24 Charles DE GAULLE: *Discours et Messages* (a továbbiakban: DM) *Dans l'attente* II, Plon, Paris, 1970, 354., 381.

25 *Uo.*, 587.; DM *Avec le renouveau* III, Plon, Paris, 1970, 85–87.

26 DM *Pour l'effort* IV, Plon, Paris, 1970, 341.; LARCAN: *i. m.*, 184.

27 LARCAN: *i. m.*, 181–198.; ERNST WEISENFELD: *L'Europe de l'Atlantique à l'Oural: Une formule magique, une vision, une politique = De Gaulle en son siècle* 5. *L'Europe*, *i. m.*, 441–448.; László SALGÓ: *La politique européenne de l'Atlantique à l'Oural = De Gaulle en son siècle* 5. *L'Europe*, *i. m.*, 470–480.; Fernand Gambiez FERNAND: *Le général de Gaulle et l'Europe de l'Atlantique à l'Oural*, *Revue des Deux Mondes*, novembre 1981. 290–295.; Murice COUVE DE MURVILLE: *L'ouverture des pays de l'Est: L'Europe de l'Atlantique à l'Oural*. *Espoir*, mars 1993. 23–29.

gondolta, hogy az a „*détente-entente-coopération*” politikával Európa része lesz.²⁸ Ennek eredményeként Európa ismét erős lehet Ázsiával szemben, mint ahogy Dél-Amerika az Északkal szemben. De Gaulle tehát nem hitte, hogy az egyesülő Európa csak és tisztán a Közös Piac kereteiben valósulhat meg.

A francia elnök a kelet–nyugati közeledést hosszú távon tartotta megvalósíthatónak. Ennek eredményeképpen a kontinens keleti és nyugati fele a keresztény Európa hagyományaira épülve, a saját természetes feltételei közepette egyesülhet, így a fogalom utalt az európai megosztottságra, a hidegháborúra, a világban egykoron elfoglalt európai vezető szerepre is.²⁹

Az egyesülő Európa De Gaulle számára nem jelentett szupranacionális egységet, mert azt életképtelennek és az európai nemzetek természetes érdekei ellen hatónak tartotta. De Gaulle elképzelése szerint az új Európának a nemzetállamok fundamentumán, a természetes történelmi fejlődés és az európai hagyományok alapján kellett (volna) kibontakoznia. Ez az Európa a blokkok révén kialakult mesterséges politikai, ideológiai és kulturális megosztás következtében nem jöhetett (volna) létre, mivel ez a megosztás az európai emberek természetes érdekei ellen van, s ezen változtatni kell. De Gaulle a változtatást a fokozatosan kialakuló és a gyakorlati együttműködésre épülő „*détente-entente-coopération*” politikával kívánta elérni. Ebben a kontextusban értelmezve a fogalmat, az egyértelműen Franciaország és az NSZK, a Szovjetunió és a kelet-európai államok (vagyis a Nyugat és a Kelet) egyenrangú kapcsolatát fejezte ki.³⁰

De Gaulle számára ebből következően a keleti nyitás sikere alapvető fontosságúnak számított, s 1963 után nagy jelentőséget kapott diplomáciai tevékenységében, hiszen ezzel fejezte ki és kommunikálta Európa-politikáját. Nem hitt abban, hogy a multilaterális alapokon nyugvó nyugati szövetségesi rendszer olyan szilárd és stabil lesz, mint a német–francia kiegyezés (a problémák és az ellentétek ellenére is), amely a bilaterális együttműködés konkrét példáját adta.³¹

A német egyesülés kérdése és a francia keleti nyitás korlátai

De Gaulle Európa-politikájának második fontos alapelemét a Szovjetunióhoz fűződő speciális viszony jelentette, amely szintén a történelmi fejlődés különböző szakaszait tükrözte, és alapjaiban határozta meg a francia keleti nyitás formai és tartalmi elemeit.³² Az orosz kapcsolat fenntartása és fejlesztése elsődleges francia stratégiai érdeket szolgált, amelyen keresztül a diplomácia eszköztárával Franciaország nemzetközi pozícióit kívánták megerősíteni.

28 GARADNAI: *Franciaország keleti nyitási politikája...*, i. m., 40–47.

29 LARCAN: i. m., 186–187., 195–196.

30 GARADNAI: *Franciaország keleti nyitási politikája...*, i. m., 47–48.; GARADNAI Zoltán: *A De Gaulle-i keleti nyitási politika első lépései (1963. január 14. – 1963. december 31.)*, *Külügyi Szemle Új folyam.*, 6(2007)/1, 172–194.

31 Pierre MAILLARD: *De Gaulle et l'Allemagne. le rêve inachevé*, Plon, Paris, 1990, 239–258., 265–281., 274.

32 Hélène CARRÈRE D'ENCAUSSE: *Conclusion: La Russie dans la géopolitique de Charles de Gaulle* = VAISSÉ (éd.): i. m., 273–279.

Jogosan vetődik fel a kérdés, hogy De Gaulle számára a keleti nyitási politika mennyire volt őszinte, és mennyire illeszkedett bele az Európáról kialakított elképzeléseibe. De Gaulle számos alkalommal nyilatkozott a kelet-európai államok és a Nyugat kapcsolatáról, és kimutatható a francia elnök német keleti nyitási politikára gyakorolt hatása.³³ Yves Pagnez szerint, aki az új francia politika kialakításában aktív szerepet töltött be, a francia függetlenség hangoztatása és a távolságtartás az amerikaiaktól a keleti nyitás előfeltételét jelentette, de a politika fókuszában a fő cél mindvégig a francia nemzeti érdekek érvényesítése volt.³⁴

Az 1963-as francia–német kiegyezésre adott kelet-európai reakciók hatására De Gaulle a németkérdést tartotta a kelet–nyugati feszültség fő forrásának, és kereste az együttműködés lehetőségeit. A német egyesülés problematikája bizonyult azonban a De Gaulle-i „*Atlanti óceántól az Urálig terjedő Európa*” koncepció leggyengébb láncszemének. De Gaulle nem ellenezte nyíltan a német egyesülést, de azt a szocialista országokhoz hasonlóan csak hosszú távon kívánta elérni, és – a francia–német kiegyezés mintájára – a bilaterális kapcsolatépítésen keresztül igyekezett a kelet–nyugati kapcsolatokat építeni. A szocialista országok ugyanakkor Moszkva nyomására elsősorban az NDK nemzetközi jogi elismerésére fókuszáltak, és egy biztonsági konferencia tervét támogatták.³⁵ De Gaulle stratégiai partnert is keresett Keleten, de mindezt úgy kellett megtennie, hogy a francia–német kapcsolatrendszer, vagyis az „európai Európát” ne áldozza fel, ugyanakkor az a speciális francia–szovjet kapcsolatrendszer is megmaradjon, amelynek új alapjait De Gaulle 1944-ben teremtette meg, félretéve azon érzéseit, amelyeket az oroszok 1917-es és 1939-es árulása miatt érzett. Párizs számára a fő cél a geopolitika tér szélesítése volt, amely Európa egyesítésében fogalmazódott meg.

Ennek a politikának a fókuszába a keleti nyitási politika kezdetétől a német egyesülés kérdése került. E vonatkozásban a kelet-európai országok és Franciaország érdekei elméletileg egybeestek. Ebben a kontextusban a német keleti nyitás támogatása és a németek rugalmasabb keleti politikára való rávezetése alapvető francia érdek és külpolitikai célt jelentett. De Gaulle lényegében két alapvető diplomáciai feladatot kívánt megvalósítani: 1. Az NSZK hagyományos geopolitika háttérében francia pozíciók szerzése a gazdasági-kereskedelmi, technológiai és kulturális kapcsolatok fejlesztése révén.³⁶ 2. A keleti országok és az NSZK közötti közvetítő szerep vállalásával a politikai-diplomáciai mozgástér bővítése, amely egyben az elvesztett tekintély visszaszerzését és a francia presztízs kelet-európai megerősítését is szolgálta.

A szocialista országok nyugati nyitási politikája 1962 után kezdődött el, és a de Gaulle vezette francia diplomácia azt feltételezte, hogy a kelet-európai szatelliták hajlandóak és képesek lesznek arra, hogy a Szovjetunió támogatásával nagyobb aktivitást fejtsenek ki nyugati kapcsolataik kiépítésében. A „*détente-entente-coopération*” politika felhasználásával ezek az államok (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária) fokozatosan nyitottak a Nyugat felé (Jugoszláviát a franciák teljesen külön kezelték), de nyugati nyitási politikájukat alapjaiban meghatározta a szovjet politikától való

33 GARADNAI: *Franciaország keleti nyitási politikája...*, i. m., 186.

34 THOMAS GOMART: *Double détente. Les relations franco-soviétique de 1958 à 1964*, Publication de la Sorbonne, Paris, 2003, 455–464., 383–384.

35 MARIE-PIERRE REY: *De Gaulle, l'URSS et la sécurité européenne, 1958–1969* = VÁISSE (éd.): i. m., 214–227.

36 OLIVIER CHANTRIAUX: *SECAM, dossier pionnier de la coopération franco-russe* = VÁISSE (éd.): i. m., 265–272.

félelem, miközben Moszkva is aggódott a francia diplomáciai offenzíva miatt,³⁷ és a német veszély hangsúlyozásával az 1944–1945-ben meghódított régió mesterséges kohéziójának fenntartására törekedett.³⁸

A térség felértékelődésével magyarázható az, hogy a Szovjetuniót és az NSZK-t főszereplőnek tartó De Gaulle miért foglalkozott komolyan (eltérően az általános francia felfogástól) a Nyugat és a Kelet között elterülő köztes régióval. Ezek az országok önmagukban De Gaulle számára is csekély jelentőséggel bírtak (kivéve a személyes érzelmekkel átitatott francia–lengyel kapcsolatokat), de a Balti-tengertől a Fekete- és az Adriai-tengerig terjedő régióként értékelve már komolyabb tényezőt (piacot) képviseltek. Ebben a kontextusban a francia politikai-diplomáciai, illetve gazdasági-kereskedelmi és kulturális pozíciók megerősítése már fontos stratégiai jelentőséget kapott, főként annak fényében, hogy az 1920 után kiépített francia katonai szövetségi rendszer 1939–1940 folyamán kártyavárként omlott össze a térségben.

De Gaulle Európa-koncepciójának fő tévedése azonban itt érhető tetten, ugyanis alulértékelte egyrészt az ideológia szerepét és az 1945–1962 között kialakult bipoláris rend stabilitását, másrészt a francia (és a nyugati) államokkal szembeni kiábrándulás (főképpen Csehszlovákiában és Lengyelországban) érzését. De Gaulle – mivel a realista nemzetállami érdekeknek a valóságosnál nagyobb jelentőséget tulajdonított – nem vette észre, hogy Kelet-Európában Párizs szövetségeseinek és ellenfeleinek érdekei és céljai (ideológiai-politikai okokból) egyaránt eltértek a francia szándékoktól. A németek az enyhülést a németkérdés rendezésével kívánták összekapcsolni, miközben a szovjetek az 1945 után kialakult *status quo* stabilizálására törekedtek – ez utóbbiban Moszkva és Washington érdekei szintén megegyeztek. A mellékszereplőnek tekinthető kelet-európai szocialista országok ezzel szemben nem vállalták fel a francia politikából következő biztonsági kockázatokat. Románia és Jugoszlávia ugyan kivételt jelentett, de ezt elsősorban kedvezőbb geopolitikai helyzetüknek köszönheték. 1968-ra egyértelművé vált, hogy a francia politika nem teszi lehetővé a vitás kérdések megoldását és a két blokkra szakadt Európa természetes újraegyesítését.

Összegzés

A nagyhatalmak által szentesített erőegyensúly De Gaulle lemondása után is megmaradt, és a helsinki folyamat révén minden állam számára viszonyítási ponttá vált, amihez elsődlegesen a két szuperhatalom garanciája kellett. A kérdés számunkra az, hogy De Gaulle az 1989–1991 között végbement változásokat hogyan értékelte volna, és hogyan szembesült volna a realitásokkal.³⁹ Erre a kérdésre a választ egy hozzá hasonló formátumú vezetőnek, François Mitterrandnak kellett megadnia, de ez már egy másik történet.

37 Natalia VASSILIEVA: *L'URSS et le développement des relations de la France avec les pays d'Europe de l'Est (Pologne et Roumanie)* = VAISSÉ (éd.): i. m., 205–211.

38 Marie-Pierre REY: *Identité russe et identité européenne au XXe siècle = Pour l'histoire des relations internationales*, éd. Robert FRANK, PUF, Paris, 2012, 637–640.

39 Alexandre ORT: *Charles de Gaulle et la „Maison européenne” = De Gaulle en son siècle 5. l'Europe*, i. m., 466–470.; LÁZÁR Gergely: *Franciaország geopolitikai törekvései a posztbipoláris korban*, *Külügyi Szemle* Új folyam, 6(2007)/4, 164–203.

Faluhelyi Ferenc és a Páneurópa-mozgalom

Stipta István

Bevezetés

Faluhelyi Ferenc 28 évesen lett a pécsi jogakadémia tanára, 1922-től már a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Nemzetközi Jogi Tanszékét vezette. Gyakorló jogászból vált tudóssá, akit az első világháború késztetett arra, hogy érdeklődését a békés kapcsolatokat szabályozó jog felé irányítsa. Tudományos figyelme egyre inkább az aktuális kérdések felé terelődött; ezért kezdett el foglalkozni a Páneurópa-mozgalom általános kérdéseivel is.¹

A hazai jog tekintélyes tudósa volt, a híres pályatárs, Óriás Nándor az államközi jog európai stílusú professzorának nevezte.² Megújító szellemben alkotott: Bruhács János többször utalt rá, hogy Faluhelyi már a tudományterület megnevezése terén is új közelítést alkalmazva: következetesen az *államközi jog* kifejezést, és nem a *nemzetközi jog* terminust használta. Ez a szóhasználat nem vált általánossá, pedig evidens, hogy a nemzetközi jog nem a nemzetek közötti viszonyokat, hanem alapvetően az államok (és az államok által alapított nemzetközi szervezetek) közötti kapcsolatokat vizsgálja. Faluhelyi 1936-ban megjelent tankönyve (azóta is egyedülállóan) az *Államközi jog* címet viselte.³

A hazai szellemi közéletben azon kevesek közé tartozott, akik a nemzetközi jog klasszikus elveit, a művelt tudományág elvont tételeit figyelembe véve foglaltak el kritikus álláspontot a párizsi békeszerződéssel szemben. Némi idealizmus és alaptalannak bizonyult illúzió jellemezte a harmincas években nyilvánosságra került, olasz–magyar kapcsolatokról

1 HERCZEGH Géza: *Faluhelyi Ferenc nemzetközi jogtudományi munkásságáról = Faluhelyi Ferenc tudományos, oktatói és tudányszervező munkássága*, Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata, Pécs, 1987, (a továbbiakban: *Faluhelyi Emlékkönyv*, 1987) 7.

2 Óriás Nándor: *Emlékeim Faluhelyi Ferenc emberségéről = Faluhelyi Emlékkönyv*, 1987, 39.; *Magyar Életrajzi Lexikon* 1. köt. A–K (1967) 462–463.

3 FALUHELYI Ferenc: *Államközi jog. 1. köt. Államközi alkotmányjog és jogtan*, Karl, Pécs, 1936, 357. Vö: BRUHÁCS János: *Nemzetközi jog I. Általános rész*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1998, 18.; CSAPÓ Zsuzsanna: *Faluhelyi Ferenc, a nemzetközi jog első pécsi professzora = Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923–2008) Antológia*, szerk. KAJTÁR István, PTE Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2008, 180.

szóló nézeteit, viszont a jogelveket sértő diszkrimináció miatt határozottan állást foglalt a korabeli német ideológiával szemben.⁴

Magyarországon ő szervezett első ízben kisebbségi intézetet, amelynek lelki háttere a személyesen megélt kisebbségi sors volt.⁵ Posztumusz munkája, a magyarországi kisebbségek jogi helyzetére vonatkozó jogszabályok német nyelvű kiadása halála után két évvel – 1946-os impresszummal – úgyszólván észrevétlenül jelent meg. Az új rezsim két művét egy évvel korábban tiltólistára helyezte.⁶

A hazai jogéletben komoly szakmai visszhangot váltott ki a fiatalon írt közjogi tankönyve.⁷ A munka fő jellemvonása a szigorú elvi vonalvezetés és – a kortárs közjogászoknál határozottabban megjelenített – jogászai gondolkodásmód. Nyíltan tárgyalta korszakának kényes politikai kérdéseit, közöttük az új rendszer „ideiglenes” államrendjét. A Trianon kényszerítette változások jogi következményeit nemcsak az államterület, hanem az állampolgárság, a hadügy és a kisebbségvédelem szempontjából is elemezte. Ritka kivételként elvi fenntartásokat hangoztatott a korszak jogkorlátozó intézkedéseivel szemben, a tulajdon szabadságának sérelmei között felsorolta a korszakbeli földbirtokreform jogkorlátozó szabályait is. A numerus clausust a tanulási szabadság megszorításaként értelmezte. Rámutatott, hogy a királytalan időszak közjogi sajátossága a kormány hatáskörének kibővülése, a végrehajtói apparátus csaknem államhatalmi főszervvé válása. Ezzel is világossá tette, hogy a Horthy-korszak elején eltolódás következett be a parlamentáristól a kabineti kormányzás felé. Tudományos tárgyilagossággal és jogászai objektivitással elemezte a Habsburg-kérdést, a szembenálló legitimista és szabad királyválasztó álláspontokat. Határozottan állást foglalt hazánk szuverenitása mellett, amelyet szerinte nem érintett sem a Nemzetek Szövetsége, sem a háború utáni nemzetközi „ellenőrzés” új rendszere.⁸

Nemzetközi jogi munkásságának fontos terméke, egyben nemzetközi tekintélyének megalapozó műve a Magyar Külügyi Társaság kiadásában 1926-ban megjelent Locarnó-tanulmánya volt. A munka első részében Faluhelyi a locarnói konferencia előzményeivel, a rajnai ütköző állam tervével, a Franciaország biztosítását célzó védszövetségi tervekkel és a hiteles genfi protokollummal foglalkozott. A második rész a locarnói egyezményeket elemezte. A mű harmadik része a német–orosz szerződésnek a locarnói egyezményekre gyakorolt hatását tárgyalta, míg a befejező tartalmi egység az egyezmények jelentőségével

4 ANTAL Ádám: *Professor Ferenc Faluhelyi, sein Werk in Wissenschaft und Lehre (Zusammenfassung)* = *Faluhelyi Emlékkönyv*, 1987, 44.

5 BÉDI Imre: *Faluhelyi Ferenc és a Pécsi Egyetem Kisebbségi Intézete* = *Faluhelyi Emlékkönyv*, 1987; Uő: *Faluhelyi Ferenc*, Nemzetiségi Szemle, 1945, Új Folyam I.; RAJCSZI Péter: *Egy tanítvány emlékezik Faluhelyi Ferenc professzorra* = *Faluhelyi Emlékkönyv*, 1987, 36.

6 HERCZEGH: *i. m.*, 11.; Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945. M.E. sz. rendelete a fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek megsemmisítéséről. A két mű: FALUHELYI Ferenc: *Mit köszönhet a nemzetközi jog Olaszországnak?* Franklin, Budapest, 1942, klny. az Olasz szemléből; FALUHELYI Ferenc, REGŐS Ferenc, Saverio DE SIMONE: *Magyar–olasz tanulmányi ankét a fasiszta államrendszerről*, Pécsi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Nemzetközi Jogi Intézet, Pécs, 1937.

7 FALUHELYI Ferenc: *Magyarország közjoga I*II. köt.*, Karl, Pécs, 1927.

8 FALUHELYI Ferenc: *Magyarország közjoga* [könyvismertetés], Jogállam, 25(1926)/10, 558.; *Új magyar közjogi kézikönyvek*, Jogtudományi Közlöny, (1927)/3, 25–26.

foglalkozott. A tanulmány függelékében a szerző a nagy jelentőségű nemzetközi jogi okmányok eredeti szövegét, továbbá ezek teljes magyar fordítását közölte.⁹

A páneurópai tárgykör mindvégig Faluhelyi tudományos érdeklődése homlokterében állt. A mozgalom és az eszme – még azok kritikus időszakában, a negyvenes évek elején is – szerepelt a hallgatói számára kitűzött pályatételek és kutatási területek között. Mivel a Páneurópa-mozgalom történetének elemzése napjainkban is háttérbe került más korabeli integrációs elképzelésekkel szemben,¹⁰ a következőkben a pécsi professzor munkásságának e területét tekintjük át.¹¹

Faluhelyi és az első páneurópai kongresszus

Szerzőnk nem tartozott az európai egységet támogató magyar páneurópai szervezet vezetői közé, még tagja sem volt a mozgalomnak. Nemzetközi tárgykörű tanulmányok, az egyre növekvő külföldi ismertség is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Coudenhove-Kalergi meghívott küldött számára a mozgalom zászlóbontó bécsi kongresszusára. Maga egyébként azt írta, hogy nem hivatalos minőségben, hanem mint érdeklődő és mint a pécsi egyetem nemzetközi jogi szemináriumának vezetője jelent meg a páneurópai kongresszuson, azért, „hogy közvetlenül lássa, hogy mi történik ott,” és ha kell, képviselje azt az álláspontot, „amely a magyar igazságért küzd”.¹² A mozgalom vezetőségében és a meghívottak közül még egy nemzetközi jogász, Alfred Verdross, a nemzetközi jog neves bécsi professzora is helyet kapott.¹³

Faluhelyi a páneurópai kongresszus eredményeinek összefoglalását a mozgalom eredetéről szóló, kevéssé ismert tézissel kezdte. Eszerint a *Vossische Zeitung* 1926. október 20-i számában a páneurópai kongresszuson is felszólaló Max Cohen-Reusz leírta, hogy a világháború folyamán a német *Sozialistische Monatshefte* hasábjain már többször felvetődött a világ gazdasági komplexumok szerinti átalakításának gondolata. Cohen határozottan

9 FALUHELYI Ferenc: *Locarno és a német–orosz semlegességi szerződés*. A Magyar Külügyi Társaság kiadványa, Jogállam, 25(1926)/6, 340.

10 GAZDAG Ferenc: *Szövetségtől szövetségig: Magyarország útja a Varsói Szerződéstől a NATO-ig = Magyar külpolitika a 20. században. Tanulmányok*, szerk. GAZDAG Ferenc, KISS J. László, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004, 195. Vö. DIÓSZEGI László: *Gazdasági egyesítési tervek a Duna-medencében az 1929-1933-as világgazdasági válság időszakában = Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19*20. században*, szerk. ROMSICS Ignác, Teleki László Alapítvány, Budapest, 1997, 69.

11 *Faluhelyi Ferenc publikációinak jegyzéke*, Összeállította: ÁDÁM ANTALNÉ = *Faluhelyi Emlékkönyv*, 1987, 53.

12 FALUHELYI Ferenc: *Páneurópa. Mit várhatunk tőle?* Ma és holnap, 8. sz. szerk. LAMBRECHT Kálmán, Danubia, Pécs, 1928, (a továbbiakban: FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928) 5. Tapasztalatairól több cikkben számolt be a *Budapesti Hírlap* hasábjain, majd utóbb a Magyar Külügyi Társaságban (1926. nov. 5. és 12.) és Szegeden a MANSZ rendezésében (1927. febr. 7.) tartott előadói és vitaestek alkalmával. Faluhelyi a kongresszuson asszisztensével, Adorján Györggyel volt jelen. *Budapesti Hírlap*, 46(1926)/223, 1926. okt. 2. 8.

13 FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 13.; FALUHELYI Ferenc: *Az európai államok összefogása. A Briandi kezdeményezés mérlege*, Külügyi Szemle, 7(1930)/4, (a továbbiakban: FALUHELYI: *Briand*) 441.

állította, hogy a szellemileg rugalmas Kalergi ezt az eszmét kapta fel, tehát innen ered a Páneurópa-mozgalom eszméje.¹⁴

Faluhelyi több esetben hangsúlyozta a Páneurópa-mozgalom korabeli jelentőségét. Úgy vélte, hogy ez a kezdeményezés már a kezdetekben meghaladta a magánakció jelentéktelenségét. Utalt arra, hogy az első kongresszuson tekintélyes európai politikusok vettek részt, a tervezett második ilyen fórumra is kiváló egyéniségek jelentkeztek be.¹⁵ Apponyi Albertre is hivatkozott, aki a kongresszus előtt a *Pesti Napló* 1926. október 10-i számában írta: el kell ismerni, hogy a szövetségi terv „nem csupán zseniális ötlet, hanem az európai népek helyzetéből folyó valóságos szükséglet felismerése”.

A kongresszus eseménysorának szerzőnkéntől származó interpretációja szerint Kalergi a kongresszust megnyitó beszédében tévesen fejtegette, hogy Európát az európai útra háromszoros technikai fejlődés: a távolságok eltűnése, az ipari termelési technika és a modern haditechnika fejlettsége kényszeríti.¹⁶ Faluhelyi abból indult ki, hogy nem a reálfolyamatok változásai, Európa gazdasági hegemoniájának megszűnése, hanem az európai államok kulturális fölényének fenntartása teszi szükségessé a kontinens országainak összefogását.¹⁷

A magyar nemzetközi jogász értelmezése szerint a volt gyarmatok emancipációja nem szüntette meg az öreg Európa kulturális fölényét, hiszen kontinensünk e kritikus helyzetében is meg tudja őrizni szellemi elsőbbségét és vezető szerepét a többi világrész felett. Ez a hegemonia azonban veszélybe került, ennek elvesztését meg kell akadályozni. Ami e földrész történelmi súlyát és kulturális fölényét megmentheti, az egyedül nemzeteinek harmonikus együttműködése lehet. „Enélkül meg vannak számlálva napjai, és meg vannak számlálva olyan kis nemzet nemzeti kultúrájának napjai is, amilyen a miénk.”¹⁸

A kongresszusi programadó beszéd legfontosabb részének tartotta, hogy Kalergi minden utópiától mentesen csupán az európai államok szövetségének megteremtését tűzte ki a Páneurópai Unió végső céljaként.¹⁹ Ebben Faluhelyi felfedezte azt az igényt, hogy Európa az érintett államok és népek szerves együttműködéséből alakuljon ki, és főleg, hogy az egyes államok függetlensége maradjon meg. Sajnálattal kommentálta, hogy a kongresszuson elhangzott további tervek és indítványok mindegyikét már nem ez a szellem hatotta át.²⁰

14 *Páneurópa problémája a Külügyi Társaságban*, Magyar Külpolitika, 7(1926)/22, november 16. (a továbbiakban: *Páneurópa problémája*) 7. A vonatkozó cikkek: Ludwig QUESSSEL: *England und Europa*, Sozialistische Monatshefte. 21(1915), H. 5, S. 228–233.; Karl SEVERING: *England, Europa und wir*, Sozialistische Monatshefte. 21(1915), H. 17/18, S. 859–864.; Herman KRANOLD: *Die Türkei, Russland und Europa*, Sozialistische Monatshefte. 23(1917), H. 11, S. 575–581.; Ludwig QUESSSEL: *Europa und der Pariser Friede*, Sozialistische Monatshefte. 25(1919), H. 6. S. [377]–383.

15 FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 30.

16 FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 29.; R. N. COUDENHOVE-KALergi: *Kampf um Paneuropa. Aus dem 1. Jahrgang von Paneuropa*. Paneuropa Verlag, Wien–Leipzig, 1925 (a továbbiakban: COUDENHOVE-KALergi, 1925) 13–14.

17 FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 31.; FALUHELYI Ferenc: *Néhány szó Páneurópáról*, Budapesti Hírlap, 46(1926)/195, aug. 29. 2.

18 FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 32.; FALUHELYI Ferenc: *Az európai államok összefogása. A Briand-i kezdeményezés mérlege*, Külügyi Szemle, 7(1930)/4, 441. Jelentősnek ítélte a kezdeményezést, hiszen a gazdasági összefogás gondolata elől a nacionalista államok hivatalos tényezői sem tudnak többé elzárkózni.

19 *Páneurópa problémája*, 5.

20 *Páneurópa problémája*, 8.

Faluhelyi rossz előjelnek tartotta azt is, hogy általános idegességet és elnöki megrovást váltott ki Lukács Györgynek, a magyar páneurópai szervezet elnökének a kongresszus nyitóülésén elmondott beszéde, amelyben csupán annak a reménynek adott kifejezést, hogy „Páneurópa egészségesebb légköre” utólag meg fogja hozni a trianoni béke revíziójának lehetőségét.²¹

Gratz Gusztáv volt magyar külügyminiszter a kongresszus politikai nagygyűlésén *Páneurópa a nemzeti és nemzetközi jogfejlődés szempontjából* címmel tartott előadást. Faluhelyi szerint Gratz – magyar szempontból kiindulva – azt a helyes tételt hangoztatta, hogy a célzott összefogás elsősorban a kisállamok életszükséglete. Üdvözölte azt a gondolatot is, hogy a nemzetközi szabadság alapelve önmagában olyan államközi organizációhoz vezet, amit a páneurópai gondolat körvonalazott. Meglátása szerint a Páneurópai Unió is egy stabil nemzetközi jogrend megteremtésére és a nemzetközi szolidaritás megalapozására törekszik.²²

A gazdasági nagygyűlésen Hantos Elemér a közlekedésügy korabeli fejlettségének ismertetése után a közlekedési politikának a gazdasági Páneurópa felépítésére és kiterjesztésére való hatását fejtegette. Faluhelyire általában jó hatással volt a gazdasági határok lebontásának – magyar részről is támogatott – gondolata. Láttá ennek veszélyeit is, hiszen ezt a folyamatot a fejletlenebb iparú államok megszenvedhetik.²³

Faluhelyi szerint a legkevesebb eredményt a harmadik, a szellemi együttműködés nyilvános ülése hozta. Itt csupán a páneurópai eszme körébe vágó szépirodalmi alkotások hangoztak el. A kongresszus egyes szakbizottságaiban folyó munkát már sokkal fontosabbnak ítélte. A gazdasági bizottság a Nemzetek Szövetségénél egy nemzetközi kereskedelmi és vámkonferencia egybehívását sürgette. Szerinte ezen a területen az európai gazdasági és vámközösség kérdését is szorgalmazni kellene.²⁴

A szellemi együttműködés bizottságának kongresszusi eredményeit is a hazai közvélemény figyelmébe ajánlotta. A bizottság Fodor Márk magyar delegátus javaslatát elfogadva fontos határozatot hozott. Eszerint az európai szellemet különösen a nevelés és a tanítás terén kell kifejleszteni, és gondoskodni kell arról, hogy az iskolai nevelés – mentesülve minden nacionalista egyoldalúságtól – az európai népek szolidaritását figyelembe vevő szellemet tükrözzön vissza. Faluhelyi élesen bírálta viszont Fodor Márk felszólalását, aki a szellemi együttműködés feltételeként a sovinizmus kiiktatásának szükségességéről beszélt, és azt javasolta, hogy cseréljék le a kölcsönös gyűlöletre és háborúra uszító tankönyveket. Faluhelyi szerint viszont mindenekelőtt igazságot kell teremteni a nemzetek között. Először „emberileg elérhető módon törekedjünk az igazságos nemzeti igények igazságos kielégítésére, és akkor meg fog szűnni a nemzeti sovinizmus és gyűlölet”.²⁵

21 FALUHELYI Ferenc: *Páneurópai Kongresszus. Képek és benyomások*, Budapesti Hírlap, 46(1926)/226, okt. 6. 2.; FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 46.

22 FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 47.; *A Bécsi Páneurópai Kongresszus. A magyar nemzeti eszme világában*. Írta és a Magyar Külügyi Társaságban 1926. november 5-én előadta: FALUHELYI Ferenc dr. egyetemi nyilvános tanár. Pécs, 1926. 24. (a továbbiakban: FALUHELYI: *Bécsi Kongresszus*, 1926) 10.

23 FALUHELYI: *Bécsi Kongresszus*, 1926, 10–11.; *Páneurópa problémája*, 10.

24 FALUHELYI: *Bécsi Kongresszus*, 1926, 12.

25 FALUHELYI Ferenc: *Páneurópa-Mozaik*, Budapesti Hírlap, 46(1926)/229, okt. 9. 1–2.; *Páneurópa problémája*, 9.; FALUHELYI: *Bécsi Kongresszus*, 1926, 13–15.; J. NAGY László: *Az európai integráció politikai története*, Szeged, 2005, 11. Fodor Márk válasza: Budapesti Hírlap, 46(1926)/236, okt. 17. 8.

A politikai és kisebbségi albizottság kisebbségi kérdésről szóló vitájáról szintén elemző értékelést adott. Az albizottság egyik határozata a kisebbségi kérdésre vonatkozott. Eszerint egy állandó bizottságot kell összeállítani, amely folytonosan vizsgálja a nemzeti kisebbségek kérdését, és tárgyyszerű javaslatokat dolgoz ki a felmerülő kérdésekre. Más fontos elképzelés is a bizottság elé került: az egyik magyar delegátus, Póka-Pivny Béla javasolta, hogy a Nemzetek Szövetsége, az európai parlamentek és a kormányok nagyobb figyelmet szenteljenek a kisebbségi jogoknak. Ezek védelmére ő is egy kormányközi állandó bizottság felállítását kívánta.²⁶ A kisebbségi és politikai albizottságban Faluhelyi a magyar csoporttól függetlenül maga is egy javaslattal állt elő. Ebben már az aktuális határok előzetes revíziójának gondolata fogalmazódott meg. A javaslat szövege: „*Minthogy az egyesült európai államok között a tagállamok határainak mikénti alakulása történelmileg kifejlődött nemzeti kultúrák érdekében nem tekinthető közömbösnek, és a különböző nemzetiségű szövetséges államok harmonikus együttműködése – a kisebbségek bármilyen hatásos védelme mellett is – csak e határok igazságos alakulása mellett lehetséges, a kongresszus nemzeti kisebbségi szakosztálya Páneurópa megalakulása és eredményes továbbműködése érdekében feltétlen szükségét látja annak, hogy a leendő államszövetség tagállamainak határai az egyes nemzeti kultúrák közötti igazságos megosztást biztosítsák.*”²⁷

A javaslat elfogadása annyit jelentett volna, hogy a kongresszus – mielőtt Páneurópa létrejöhetne – a fennálló erőszakos államhatárok békés revízióját tartaná szükségesnek. Faluhelyi elképzelése nem talált kedvező visszhangra. Hangtalanul kiutalták tanulmányozásra a kongresszus által kiküldött állandó kisebbségi bizottságnak. A bizottság – írta rezignáltan – hivatva lesz az előterjesztést „ha lehet, a feledés homályába elmeríteni”.²⁸

A páneurópai program Faluhelyi-kritikája

A Páneurópa-mozgalom jelentősége Faluhelyi szerint annak a veszélynek tudatos vagy tudat alatti felismerésében rejlett, amely a világháború által szétzillesztett európai államok összefogását a tizenkettedik órában életszükségletté tette. Hosszasan és több munkájában foglalkozott azzal a kérdéssel, vajon az európai államok összefogásának az a módja, ahogyan azt Kalergi tervezte, egyáltalán vagy legalább egyelőre kívánatos-e, és hogy a terv államközi, nemzeti és gazdasági szempontból kiállja-e a bírálatot.²⁹ Bírálataival az volt a célja, hogy az adott helyzetnek megfelelően „rendszeres és összefoglaló kritikai megvilágításba helyezze a mozgalmat”, mert „ez a mozgalom nem egy helyen gyökeret vert, és félő, hogy hova-tovább megint a mi ellenfeleink fogják ezt is a maguk önző és igazságtalan érdekeinek megvédésére kisajátítani”.³⁰

26 FALUHELYI: *Bécsi Kongresszus*, 1926, 17.

27 FALUHELYI: *Bécsi Kongresszus*, 1926, 20.; FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 45.

28 FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 45.

29 FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 34.; FALUHELYI: *Briand*, 442.

30 FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 6.

Páneurópa és a Nemzetek Szövetsége

A páneurópai elképzelés elfogadásának közjogi előkérdése volt, hogy a Páneurópa-mozgalomnak lehet-e egyáltalán nemzetközi jogi létjogosultsága a Nemzetek Szövetsége mellett. Faluhelyi ezért hosszasan elemezte a páneurópai gondolat és a nemzetek új közösségének viszonyát. Kalergi egyébként azon az állásponton volt, hogy a Nemzetek Szövetségének megalakítói alapvető hibát követtek el. Ahelyett ugyanis, hogy először a szervezetlen Európa organizációját teremtették volna meg, a közbenső fokozatot kihagyva mindjárt az államok világszövetségének megszervezésével próbálkoztak. Szerinte ez volt az egyik oka a Nemzetek Szövetsége működésképtelenségének.

Kalergi azzal érvelt, hogy az egyes nemzetek boldogulásának és egyben az összesség közös érdekeinek előmozdításáért eredményesebb munkát fejthetne ki egy olyan állam-szövetség, amely a szárazföldi kontinens egész területét átfogja.³¹ Faluhelyi ebben a kérdésben osztotta a kongresszuson felszólaló Nicolas Politis görög miniszter álláspontját, aki szerint a páneurópai eszme jogi szempontból teljes összhangban van a Nemzetek Szövetsége paktumával, hiszen annak 21. cikke elismerte a regionális szerződések törvényességét. Politis két előnyt látta Páneurópa megalakulásának. Egyrészt megszűnne az az anomália, hogy a Nemzetek Szövetségében európai kérdésekben olyan államok is döntési jogot kaptak, amelyek ügyeibe a szövetség vagy az egyes európai államok nem avatkozhatnak be. Másrészt a regionális együttműködés megoldaná a Tanács összetételének vajdúdó kérdését is, ha abban – a páneurópai szerveződés esetén – csupán a nagy világhatalmak és a különböző kontinensek képviselői vehetnének részt.³²

A Páneurópa-mozgalom hazai hívei is úgy vélték, hogy hiba volt a Nemzetek Szövetségének kihagynia a kontinentális szintet, és rögtön a világszolidaritás álláspontjára helyezkednie. Ezért is alapos az az igény, hogy Európa szövetségbe tömörülve, mint kontinentális államcsoport foglalna helyet a genfi Nemzetek Szövetségében. Lukács György szerint a népszövetség nem segítette a fegyverkezés arányos csökkentését és a kisebbségi ügyek kezelését. Ebben is segíthet Páneurópa. Magalakulása esetén közelebb kerülnének a vámunióhoz, vele járna a kisebbségi jogok feltétlen tiszteletben tartása, a nyelvhasználat és a kulturális fejlődés, továbbá a kisebbségek szabad érintkezése más államterületeken, különösen az anyaországban lakó „fajtestvéreikkel”. A Páneurópa-mozgalom hazai vezetője remélte, hogy a megalakulás életet önt a Nemzetek Szövetsége paktumának 19. §-ába, amely szerint az alkalmazhatatlanná vált nemzetközi szerződéseket revízió alá kell venni. Faluhelyi azt hangoztatta, hogy hazánkat azért büntették, mert a győztesek úgy vélték, hogy a háborút mi provokáltuk. A páneurópai eszmeiség jegyében viszont lehetőség lenne az igazságtalanságok korrigálására, mindenekelőtt a trianoni béke méltányos revíziójára.³³

31 COUDENHOVE-KALERGI, 1925, 81. A szovjetek kizárásról: GAZDAG Ferenc: *Bevezető az orosz geopolitikai szöveggyűjteményhez = Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény*, szerk. Ljubov SISIELINA, GAZDAG Ferenc, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004, 7–11.

32 *Páneurópa problémája*, 8.; FALUHELYI: *Bécsi Kongresszus*, 1926, 9.; *Két előadás Páneurópáról. A Külügyi Társaság ülése*, Budapesti Hírlap, 46(1926)/252, nov. 6. 8.

33 *Páneurópa problémája*, 6. Lukács György felszólalása.

Páneurópa és a nemzetiségi kérdés

Faluhelyi a Páneurópa-mozgalom tartalmi célkitűzéseit nemzeti szempontból komoly kritika alá vonta. Úgy vélte, hogy Európa karakteréhez hozzátartozik a nemzeti eszme. Az európai kontinens egészséges fejlődése, e fejlődés színessége és értéke megköveteli a történelmi szereppel bíró értékes nemzetek külön életének fenntartását és nemzetközi biztosítását. Kalergi egyébként maga is elismerte a nemzeti eszme nagy horderejét és fontosságát az európai kultúra szempontjából.³⁴

Faluhelyi szerint azonban a mozgalom atyja tévedett, amikor azt fejtegette, hogy a nemzeti kultúrát is olyan privát ügyé lehet, sőt kell visszafejleszteni, mint amilyené időközben a vallás lett. Minden kultúrembernek – írta Kalergi a *Páneurópában* – azon kell dolgoznia, hogy „ma a vallás, holnap pedig a nemzet minden ember magánügyévé váljék”. Faluhelyi Kalergi alapvető tévedésének tartotta, hogy a nemzeti gondolat háttérbe szorításával meg lehetne alkotni Európában az egységes „európai nemzet”-et.³⁵ Szerinte a nemzeti eszmét, bármennyire is a szellem szférájához tartozik, olyan formában, mint a vallást, nem lehet magánügyévé tenni. A vallás, a hit az ember kontemplatív belső életmegnyilvánulása, amelynek tárgya túlesik a reális élet körén. Természete belső elmélyedést igényel, és ezért egyénileg éppen olyan tökéletesen, sőt talán még tisztultabb, ideálisabb formában nyilvánulhat meg, mint az ember társas és főleg hivatalos állami életében.

A nemzeti eszme Faluhelyi szerint azonban egészen más. Nézete szerint a nemzeti eszme maga az élet: az ember élete a társadalomban, az államban, a természetben, a gazdaságban. Ez az egymással faji, nyelvi, történelmi, gazdasági és kulturális kapcsolatokkal összefűzött emberek el nem tűntethető összekapcsolódása, amelyet épp azért, mert a reális emberi életre, az emberi szellem földi és nem földöntúli, közösségi és nem egyéni szükségleteire, vágyaira és ideáljaira vonatkozik, az ember kontemplatív életére visszaszorítani, belső egyéni ügyévé tenni Európában már nem lehet.

Álláspontja szerint az ilyen „visszaszorítás” a kultúra szempontjából visszafejlődést jelentene. Nem a színtelen összeurópai gondolat, hanem a külön nemzeti sajátosságok teremtik meg Európában a legkiválóbb emberi értékeket. Ezek helyezik Európát a nemzeti eszmét nélkülöző világrészek fölé, és ezek révén van ez a világrész kulturális fölényben. Az európai kultúra és az általános emberi fejlődés érdekében tehát e sajátosságokat nem tompítani, hanem fejleszteni és elmélyíteni szabad. Minthogy azonban ez az elmélyítés csak külön egységes állami életben, az egyes nemzeteket a maguk egészében átfogó keretek között lehetséges, Kalergi Páneurópáját e „kardinális kultúrszükséglet kielégítése szempontjából” alkalmatlannak tartotta.³⁶

34 FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 35. Páneurópa és a nemzeti eszme; COUDENHOVE-KALERGI, 1925, 142., 140.

35 COUDENHOVE-KALERGI, 1925, 143., 147.; FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 38., 40.

36 FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 41–42.

A Kalergi-terv és a határ, valamint a kisebbségi kérdés

Faluhelyi szerint a Páneurópa-tervezet alapvető sajátossága, egyben legnagyobb fogyatékosága, hogy az európai kontinentális államok összefogását a Párizs környéki békék diktálta határok mellett, azok „láthatatlanná tételével” és nem megváltoztatása árán akarta keresztülvinni. Kalergi ráadásul a megállapított határok bármintemű revideálása és ezzel a nagy nehezen összetakolt „béke” megbolygatása ellen szállt síkra. A magyar szerző – utalva Kalergi következtetlenségére – élesen elutasította ezt a koncepciót. Felvetette, hogy amikor német érdekekről van szó, benne is megszólalt „az apai német vér, és éppen nem félt a politikai axiómájának időleges félretételétől”.³⁷ A francia kormányzati tényezők támogató hozzáállását Faluhelyi is dicsérettel illette.³⁸

A koncepciót elemezve viszont elismerően szólt az összeurópai terv kisebbségvédelmi elképzeléseiről. Kalergi a nemzeti törekvések biztosítására hatásos és általános kisebbségi védelmet sürgetett.³⁹ Ezt az óhajt a bécsi kongresszus kisebbségi bizottságának határozata még precízebb formában erősítette meg. A tárgyi határozat, amelynek szövegét előbb a plénumban, később a kisebbségi bizottságban Fritz Mittelman német birodalmi képviselő terjesztette elő, így szólt: „*A politikai és kisebbségi bizottság az első Páneurópai Kongresszusnak egy állandó bizottság kiküldését javasolja, melynek feladata a nemzeti kisebbségek kérdését állandó vizsgálat tárgyává tenni, és ezen vizsgálat alapján az Interparlamentáris Unóval, a Népszövetségi Ligákkal és a genfi kisebbségi kongresszussal egyetértésben pontos javaslatokat kidolgozni az európai nemzeti kisebbségek jogainak biztosítására.*”

A kongresszus abból a feltevésből indult ki, hogy a páneurópai mozgalomnak – az új európai határokra tekintettel – csak a kisebbségi kérdés kielégítő rendezése esetén lehetne meg az óhajtott sikere. Ez a határozat Faluhelyi szerint „dicséretes és üdvösséges”. Az „európai határok” okozta nehézségek eltüntetésére és ennek révén az európai népek békés és őszinte összefogására azonban még nem elégséges a célkitűzés.⁴⁰

Kalergi programadó művében arról írt, hogy a Párizs környéki békék teremtette állapot politikai és nemzeti szempontból haladást jelentett a múlthoz képest, mert több, addig elnyomott nemzet aspirációit megvalósulásra segítette. Később azonban maga is elismerte, hogy ez a döntés más oldalról, különösen Közép-Európában „olyan nagy keserűséget fakasztott, amelyek gazdasági felépüléséhez szükséges béke és összefogás helyett állandó izgalomban tartják a kedélyeket”.⁴¹

37 „De hát minek kívánja a Rajna szabaddá tételét is, ha a határok láthatatlansága azok jelentőségét úgyis megszünteti!” FALUHELYI: *Bécsi Kongresszus*, 1926, 21.; FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 43.; COUDENHOVE-KALERGI, 1925, *Pan-Europa*, 148.

38 FALUHELYI: *Páneurópa*, 192., 42. Páneurópa és az egyes államok határai; FALUHELYI Ferenc: *A pán-európai gondolat és a kisállamok. Mi indíthatja a francia politikát erre a kezdeményezésre? A kisállamok szerepe a gazdasági együttesben*, Budapesti Hírlap, 49(1929)/211, szept. 18. 1–2. A korabeli francia külpolitika irányairól: GAZDAG Ferenc: *Franciaország története 1918–1995. A rövid XX. század*, sorozatszerk. BALOGH András, Kossuth Kiadó, Budapest, 2011, 17–19.

39 COUDENHOVE-KALERGI, 1925, 146.

40 FALUHELYI Ferenc: *A kisebbségi és határkérdés Páneurópában*, Budapesti Hírlap, 46(1926)/236, okt. 17. 3–4.; FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 47., 48.

41 COUDENHOVE-KALERGI, 1925, 109., 145.; FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 49.

Ehhez Faluhelyi a következőket fűzte: „Az európai államok egyesülése, illetve egy államszövetségbe tömörülése épp ezért nemzeti szempontból is kielégítő megoldást akkor jelentene, ha a hatalmak előbb számolnának a párizsi békék által megvont európai államhatárok igazságtalanságaival, nemkülönben a fejlődő és érvényesülésre törekvő európai nemzetek együttélési és önrendelkezési igényeivel, és ezen igények érdekében elismernék és valóra váltanák az önrendelkezési jognak azt a gondolatát, amely eredetileg éppen a győzők körében vetődött fel”.⁴²

Páneurópa és a gazdaság

Faluhelyi kritikával illette a páneurópai program gazdasági elképzeléseit is. Álláspontja szerint egyrészt szükség lenne a vámhatárok lebontására, hiszen például Passautól a Vaskapuig úszó árunak 11 különböző rendszerű vámkezelésen kell átesnie, amíg a rendeltetési helyére kerül. Másrészt azonban bizonyos, hogy a vámsorompók lebontása a fejlődés kezdetén álló, de egészséges fejlődésre képes ipari termeléseket teljesen tönkretenné, és így az ilyen iparral bíró nemzetek ipari munkásságára is végzetes lenne. Épp ezért az ipari és gazdasági fejlettség különböző fokán álló európai államokat gazdaságilag nem lehet teljesen uniformizálni.⁴³ E nehézségeket a háborús gazdasági korlátozások megszüntetésével, a háború előtti európai szabadforgalom visszaállításával, különösen pedig a háború előtt Európában kialakult nagy gazdasági egységek valamilyen szintű visszaállítása révén lehetne eltüntetni.⁴⁴

Kalergi Svájc példáját említette a többnyelvű nemzetek békés együttélési lehetőségének és gazdasági fejlődésének bizonyítására. A svájci példa azonban fényesen bizonyítja a tisztán népi szempontok mellett a történelmi, földrajzi és gazdasági tényezők államalkotó erejét is. Igaz, a mondat második része úgy szól, hogy ami Svájcban lehetséges volt, Európában nem mindenhol alkalmazható. („Die Probleme sind die gleichen, nur die Dimensionen andere.”) Ennek ellenére ez a gondolati párhuzam Faluhelyi értelmezésében igazolja, hogy „az így kifejlődött államalakulatokban lehetséges egészséges gazdasági élet, és végül mindennél fényesebben bizonyítja egy ugyanilyen szempontok szerint, illetve ugyanilyen történelmi, földrajzi és gazdasági tényezők hatása alatt kifejlődött történelmi Nagy-Magyarországnak az európai együttesben való gazdasági életképességét is!”⁴⁵

Az európai gazdasági egység modelljeként viszont szerinte is helytelen az USA vagy a német birodalom példájára hivatkozni. Ezek megalakulásakor egységes gazdasági fejlettségi fokon álló közösségek összefogásáról volt szó. Faluhelyi álláspontja szerint az európai harmónia megteremtése érdekében nem kellene azonnal a teljes gazdasági egység létrehozására törekedni. A német szakirodalom is csupán a vámrendszerek egységesítésében látta az első lépést Páneurópa, illetve az európai nemzetek harmonikus együttműködésének biztosítása felé. Gazdasági szempontból tehát Kalergi programja rövid távon szintén módosításra, illetve mérséklésre szorul.⁴⁶

42 FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 54., 55.

43 FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 55., 56.; *Páneurópai vitaest a Külliügyi Társaságban*, Budapesti Hírlap, 46(1926)/258, nov. 13. 4.

44 FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 57.

45 COUDENHOVE-KALERGI, 1925, 118.; FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 58.; FALUHELYI: *Briand*, 445.

46 FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 59.

Összegzés

Faluhelyi hangsúlyozta, kritikája nem jelenti azt, hogy a célzott egyesülés gondolata érdektelen és figyelmen kívül hagyható lenne. Minden eszközt, amely a nemzetközi rendet és szabadságot Európában egyszer meg tudná teremteni, amely képes volna arra, hogy az európai tűzfészket véglegesen pacifikálja és az „európai államokat és történelmi nemzetegységeket egy harmonikus egységbe tömörítse”, támogatni kell. Ha ez az eszköz – írta – a páneurópai eszme lesz, akkor azt egy olyan kis nemzetnek, mint a mienk, amely csak egy nemzetközi rend szilárd alapjaira támaszkodhat, őszinte lelkesedéssel üdvözölnie kell.

Ennek az összefogásnak azonban szerinte van egy elengedhetetlen feltétele. A páneurópai mozgalomnak módosítania kell a határkérdésben elfoglalt eddigi álláspontját. Ez a program nem jelentheti a jogos nemzeti és történelmi igények elutasítását. *„Ne legyen a győzők egyoldalú és igazságtalan érdekeinek oltalmazója, hanem pártatlan úttörője az európai népek közti békés és harmonikus együttműködésnek. Ennek a programnak alapja nem lehet a hatalmasabbnak igazságtalan erőszaka, hanem csak a népek szabadsága mellett diadalra jutó történelmi igazság.”*⁴⁷

Faluhelyi Ferencnek nagy szerepe volt a páneurópai eszme hazai népszerűsítésében és törekvéseinek tárgyilagos ismertetésében. Egyedüli volt a hazai közéletben, aki (államközi-nemzetközi jogi) szempontból elemezte és bírálta a tervet. Ő volt az első elméleti jogász, aki rámutatott az elképzelés államjogi hiányosságaira, a tervezett államközi kapcsolatok kontúrtales és változó koncepciójára. Az egyedüli volt, aki hűvös tárgyilagossággal és nem kritikátlan igenlő vagy érzelmi hátterű támadó szemlélettel közelített a mozgalomhoz és annak dokumentumaihoz. Ő volt az a nemzetközi jogász, aki értékelni tudta a közös Európa programjának kisebbségi-jogvédelmi törekvéseit, de alappal bírálta annak elvi hiányosságait és gyakorlati következetlenségét.

47 FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 60.; FALUHELYI: *Páneurópa*, 1928, 62.

Széteső építmény vagy új típusú integráció?

Koller Boglárka

Bevezetés

Jövőre, egészen pontosan 2017. március 25-én ünnepelheti az Európai Unió a római szerződések, vagyis az Európai Gazdasági Közösséget, valamint az Európai Atomenergia Közösséget létrehozó szerződések aláírásának hatvanadik évfordulóját. Az ötvenes években megálmodott integrációs konstrukció, amely kezdetben hat tagállam együttműködésére épült, hosszú utat tett meg azóta. A több körben kibővített, immár huszonnyolc tagú Európai Unió az évek során közös intézményrendszert hozott létre, közös jogrendet alakított ki, és számos szakpolitikát közösségi szinten működtet. Az Európa-projekt egykori megálmodói, Jean Monnet és Robert Schumann egy olyan Európában gondolkodtak, amely biztosítékot jelenthet a béke és a gazdasági prosperitás tartós megvalósítására, és képes a „közös európai” érdekek megfelelően a nemzeti érdekek esetenkénti felülírására is.

Most, amikor 2016 tavaszán belelapozunk az európai napilapokba, meghallgatjuk az Európai Tanács üléseiről szóló tudósításokat, úgy tűnhet, hogy a „közös európai” érdek hangoztatása egyre kevésbé népszerű hívószó, inkább a nemzeti érdek védelméről, az eltérő tagállami álláspontok ütköztetéséről szól a politikai diskurzus tagállami és uniós szinteken egyaránt. Az Európai Unió jövője szempontjából ez utóbbi még nem jelentene kiküszöbölhetetlen problémát, hiszen az európai integráció történetét nemcsak a nemzetek felettiség mítosza, hanem a kormányköziség gyakorlata is éppúgy meghatározta. Az azonban már valós problémát jelent, hogy az európai uniós politikai rendszer valamennyi színterének és szereplőjének részéről egyre nagyobb, immár drámai mértékű kiábrándulás figyelhető meg az unióból. Az EU állandó jelzőjeként használatos a „működésképtelen”, a „túlbürokratizált”, a „túl szabályozott” és ugyanígy a „széteső” melléknév is.

Ha ez a tendencia folytatódik, akkor a kérdés valójában úgy merülhet fel: vajon lesz mit ünnepelni egy év múlva? Vajon milyen mérleget készíthet az unió önmagáról 2017 tavaszán? Lehet, hogy Nagy-Britannia már nem is lesz tagállam? Lehet, hogy az uniós polgárok egyik leginkább szeretett és féltett joga, a határok nélküli Európában történő szabad mozgás sem érvényesül többé? Lehet, hogy a menekültválság következményeként egyes tagállamok, mint például Görögország, valódi, fizikális elszigeteltségbe kerülnek? És lehet, hogy a régi tagállamok belső csoportja, az ún. magállamok és az új tagállamok Visegrádi Csoportja között tartós, mély törésvonal alakul ki?

Mielőtt túlzottan negatív hangvételűre sikerülne a bevezető, nem árt, ha felidézzük, hogy az európai integráció történetében többször volt már válságos időszak. Például a kilencvenes évek elején a maastrichti kormányközi konferencia előtt is ehhez hasonló volt a légkör. A tét akkor az volt, hogy egy új nagy projekt létrehozásával és az integráció alapjainak átértékelésével képes-e Európa felülkerekedni a passzív és euroszeptikus légkörön. Ez akkor sem volt könnyű, és visszatekintve erre az időszakra, ma már tudjuk: a teljesítés sem sikerült maradéktalanul. A gazdasági és monetáris unió maastrichti receptje csak nevében tartalmazta a gazdasági uniót. A ratifikáció nehézségei pedig megmutatták, sokan elpártoltak a közös Európa projektje mellől.¹

Most talán még nehezebb a helyzet. Az Európai Unió külső környezete az utóbbi években gyökeresen megváltozott. Putyin elnök 2012 óta végrehajtott külpolitikai fordulata az unió és Oroszország egyre élesebb szembenállását és tartós konfliktusát eredményezte. E folyamat részeként 2014-ben Oroszország az államhatárok sérthetetlenségének elvét felrúgva egy népszavazás után annektálta az Ukrajnához tartozó Krím félszigetet. Ezzel párhuzamosan a konfliktus Kelet-Ukrajnában polgárháborút eredményezett. Több évtizednyi „kihagyás” után Európa földrajzi határain belül is újra megjelent a háború. Erre válaszul a NATO fokozta katonai jelenlétét a kelet-közép-európai térségben, és az Amerikai Egyesült Államok európai aktivitása is érezhetően megerősödött.

Az utóbbi pár évben az Európai Uniót déli, dél-keleti irányból is súlyos kihívások érik. A Közel-Keleten, elsősorban Szíriában, Afganisztánban dúló polgárháborúk elől az emberek tömegesen menekülnek Európába. Úgy tűnik, hogy a menekültválság olyan kihívások elé állítja a tagállamokat, melyeket egyelőre közösen nem, csak a nemzeti érdekek mentén tudnak megválaszolni. Ennek ára azonban az egyik alapvető európai értéknek tartott szolidaritás eróziója. Mindeközben az európai polgárok biztonságérzete a szélsőséges islamisták által elkövetett terrortámadások miatt megváltozott. A 2015-ben, a Charlie Hebdo francia szatirikus lap ellen, majd a több helyszínen végrehajtott párizsi terrortámadások és végül a 2016-os márciusi brüsszeli vérengzés is a félelem állandósult érzését hozták Európába.

Mindeközben a belső kihívások megválaszolása továbbra is terítéken van. A gazdasági és monetáris unió kiteljesítése, az energiapolitikai kihívások megválaszolása, a gazdasági versenyképesség növelése, a munkanélküliség leküzdése elérendő célkitűzések maradtak. Az Európai Unió jövőjét illetően jóslatokba bocsátkozni nem célszerű. Érdemes azonban egy csokorba gyűjteni azokat a jelenségeket, amelyek segíthetnek eligazodni az unió jövőjének alakulását illetően. E tanulmány erre tesz kísérletet.

Melyik Európa? A differenciált integráció

Az európai integráció végleges és visszafordíthatatlan módon a differenciált integráció útjára lépett. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy tagállamok csoportjai eltérő integrációs kötelezettségvállalásokat tesznek, eltérő szakpolitikai együttműködésekben vesznek részt,

1 ARATÓ Krisztina, KOLLER Boglárka: *Európa Utazása – Integrációtörténet*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2015, 305.

és eltérő módon viszonyulnak az integráció eddig elért vívmányaihoz is.² Az egységes integrációs modell immár a múlté.³

Bár a differenciált logika az integrációval együtt született, s így a római szerződésben is találunk rá utalást,⁴ valójában az 1980-as és 1990-es évek óta vált az integrációs közpolitika-formálás bevett módszerévé. A differenciált integráció az Európai Közösség elsődleges joganyagában először az Egységes Európai Okmányban jelent meg a belső piacra vonatkozóan.⁵ Később a maastrichti szerződés a gazdasági és monetáris unió három fázisának deklarálásakor rögzítette a differenciált integrációs módszert, vagyis azt, hogy azon országok, melyek nem tudják teljesíteni a konvergenciakritériumokat, derogációt kaphatnak.⁶ A szerződés szerint azonban a konvergenciakritériumok nem teljesítéséből adódó derogációt csak átmenetinek kell tekinteni, amint egy tagállam teljesíti őket, az eurózóna tagjává válik, vagyis az ún. *többsebességes logika* alapján később ő is csatlakozhat.⁷

A maastrichti szerződés egy másik típusú differenciált együttműködésre, az ún. *à la carte* típusú integrációra is példát szolgáltatott. A szerződéshez csatolt jegyzőkönyv szerint az EU két tagállama, az Egyesült Királyság és Dánia saját akaratából döntött úgy, hogy nem valósítják meg a gazdasági és monetáris uniót. A brit és dán *opt-out* azonban már nem csupán átmeneti megkülönböztetést jelentett az együttműködésben részt vevő és kimaradó tagállamok között, hanem tartós, állandósult megkülönböztetést.⁸

A differenciált integráció koncepciójának jogi evolúciójában a következő lépcsőfokot az amszterdami szerződés jelentette azzal, hogy deklarálta az ún. *megegyezett együttműködés* lehetőségét.⁹ E szerződés rögzítette a schengeni vívmányoknak az uniós *acquis*-ba történő beillesztését is, amely a differenciált integráció másik, speciális esete, hiszen egy eredetileg az integráción kívülről indult együttműködés vált az *acquis communautaire* részévé. Később a nizzai szerződés is deklarálta a megerősített együttműködés feltételeit.¹⁰

2 A differenciált integráció olyan integrációt jelent, amelyben államok (tagállamok vagy külső államok) és/vagy regionális és helyi közösségek vesznek részt, ezért az Európai Unión belül és kívül különböző politikai és jogi kötelezettségvállalások keletkezését és különböző politikai közösségek létrejöttét eredményezi.

3 A differenciált integráció konceptualizációjáról részletesen lásd: KOLLER Boglárka: *Klubtagságok az EU-ban: A differenciált integráció gyakorlati és elméleti vonatkozásai*, Politikatudományi Szemle, 21(2012)/1, 32–57., vagy KOLLER Boglárka: *The takeoff after Lisbon: The practical and theoretical implications of differentiated integration*, World Political Science Review, 8(2012)/1, Paper 1935-6226.1111.

4 233. cikk, Szerződés az Európai Gazdasági Közösség Létrehozásáról, 1957.

5 8C cikk, Egységes Európai Okmány, Az Európai Közösség Hivatalos Lapja L 169, 1987. június 29.

6 109. cikk, Az Európai Közösséget Létrehozó Szerződés (konszolidált verzió), Az Európai Unió Hivatalos Lapja C 325, 2002. december 24.

7 A differenciált integráció különböző formáinak tipológiáját lásd: Alexander C. STUBB: *A Categorization of Differentiated Integration*, Journal of Common Market Studies, 34(1996)/2, 287–288.

8 Az európai integráció történetében *opt-out*ra elsőként a maastrichti szerződésben került sor, nemcsak a GMU, hanem a Szociális politikáról szóló jegyzőkönyv kapcsán is, az Egyesült Királyság ugyanis e területen sem kívánta mélyíteni az integrációt.

9 K15 cikk, amszterdami szerződés, Az Európai Unióról Szóló Szerződés, Az Európai Közösségeket Létrehozó Szerződések és Egyes Kapcsolódó Okmányok, Az Európai Unió Hivatalos Lapja C 340, 1997. november 10.

10 Az Európai Unióról Szóló Szerződés és az Európai Közösséget Létrehozó Szerződés Egységes Szerkezetbe Foglalt Változata, Az Európai Unió Hivatalos Lapja C 321 E/1, 2006. december 29.

Az új évezred kezdetén az Európai Unió jövőjéről, az ún. *finalité politique*-ről történő elképzeléseknek is kihagyhatatlan elemévé vált a differenciált megközelítés. Mérföldkönek tekinthető a német külügyminiszternek, Joschka Fischernek a berlini Humboldt Egyetemen tartott előadása 2000 májusában, ahol Fischer egy ún. mag-Európa vagy másképpen gravitációs centrum létrejöttéről beszélt.¹¹ Innentől fogva valahányszor a közös Európa jövője szóba került, a többsebesség, a különböző tartalmú integrációs tagságok mindig megjelentek az uniós és tagállami politikusok vízióiban Nicolas Sarkozytól kezdve, François Hollanden át Angela Merkelen keresztül David Cameronig, és végül a bizottsági elnökök – így José Manuel Barroso és Jean-Claude Juncker – elképzeléseiben is.

A Lisszaboni Szerződés mérföldkövet jelentett a differenciált integráció jogi evolúciójában. A szerződés 20. és 326–334. cikkei rögzítették a megerősített együttműködés feltételeit, hasonlóan ahhoz, ahogy azt a nizzai szerződés is tette.¹² Bár az azóta eltelt időszakban a megerősített együttműködés szerződéses alapú, gyakorlati megvalósulására kevés példát találunk, az Európai Unió közpolitika-formálási folyamatában egyre gyakoribbak a differenciált megoldások. Ennek egyik példája a gazdasági és monetáris unió kiteljesítésére, a gazdasági kormányzás megvalósítása irányába, illetve a fiskális unió, valamint a bankunió megvalósításának irányába tett lépések. Az Eurócsoport ülései szintén az eurózónatagok intézményesített „különállását” erősítik az Európai Unióban. A havi üléseket a Gazdasági és Pénzügyi Tanács üléseit megelőzően tartják, ahol a tizenkilenc eurózónatag külön értekezik a gazdaságpolitikai célkitűzésekről, koordinációról és a bankunió megvalósításának lépéseiről.

Összegezve a differenciált integrációs logika kiutat jelent a vonakodó, nem kooperáló tagállamok vagy azok egy csoportja által teremtett patthelyzetekből. Ugyanakkor veszélyeket is rejthet magában az integráció jövőbeni fennmaradása szempontjából. Az *opt-out*-ok története a Szociális Chartától kezdve a gazdasági és monetáris unión keresztül az Alapjogi Chartáig mind erre példák. E kimaradások, távolmaradások annak a szimbólumai, hogy a differenciált megközelítés centrifugális hatásokat eredményezett, amelyek gyengítették az integrációt.¹³

A később még tárgyalt menekültválság is a differenciált integrációs logika megerősítését és annak egy új típusú megvalósulását eredményezte. A 2004-ben csatlakozott, de még mindig „új tagállamokként” kategorizált kelet-közép-európai Visegrádi Négyek csoportja egységes, saját álláspontot alakított ki az uniós döntéshozók, így a bizottsági elnök, Jean-Claude Juncker által szorgalmazott és Németország által is támogatott kvótarendszer ellen. Ezzel menekültügyben a V4-ek az európai közpolitika-formálási folyamat központi szereplőivé, irányítóivá váltak, ami eddigi integrációs tagságukra kevésbé volt jellemző.

11 Joschka FISCHER: „Vom Staatenverbund zur Föderation – Gedanken über die Finalität der europäischen Integration”, Rede am 12. Mai 2000 in der Humboldt-Universität in Berlin, Auswärtiges Amt.

12 20. és 326–334. cikk Az Európai Unióról Szóló Szerződés és Az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződés Egységes Szerkezetbe Foglalt Változata. Az Európai Unió Hivatalos Lapja C 83, 2010. március 30.

13 Funda TEKIN, Wolfgang WESSELS: *Flexibility within the Lisbon Treaty: Trademark or empty promise?* EIPASCOPE, 2008/1, 25.

Kint vagy bent? Cameron étlapja

Nem ördögtől való magatartás visszautasítani a spenótfőzeléket a menzán, ha nem szeretjük, és választani valami mást, vagy ha ez nem megy, választani egy másik éttermet. Ehhez hasonlóan abban sincs semmi kivetnivaló, ha egy tagállam a kormányközi logikát követve az európai egységfolyamatból csak a „neki tetsző” vívmányok kiválogatására és fenntartására törekszik, vagy ha ebből keveset talál, akkor dönthet amellett, hogy kilép a „klubból”. Nem ördögtől való, de az európai egységfolyamat eredetileg nem ilyen alapokon szerveződött. Az európai szolidaritás az integrációtörténet válságos időszakaiban is felül tudott kerekedni a tagállami érdekeken, és az ún. *közösségi módszer*, ha nem is minden, de számos szakpolitikai területen bevett módszerre vált.

Korábban is volt már példa a tagságról tartott népszavazásra (1975-ös brit referendum), és arra is, hogy egy tagállam autonóm területe népszavazás útján a kilépés mellett döntött (1985, Grönland). Mégis, az integráció eddigi történetében a kiválás, kilépés lehetőségének a latolgatása soha ilyen gyakorisággal nem merült fel, mint manapság. A *grexit*, *brexít* és újonnan a *frexit* kifejezések keletkezése is, amely a görögök, britek, franciák lehetséges kilépését jelentik, erre a folyamatra utal. Elméleti síkon érdemes eljátszani a gondolattal: vajon mikor születik majd meg a *huxit* („Hungary’s exit”) szóösszevonás? Egy tagállam kiválására mindenestre a Lisszaboni Szerződés hatálybalépésével immár a szerződéses alapok is adóttak.¹⁴

A *grexit* szó a görög szuverén adósságválság kapcsán keletkezett, és azóta is használatban maradt Görögországnak mind az eurózónából, mind pedig az Európai Unióból történő lehetséges kilépésére. A grexitet Európa igazán a görög válság mélypontján, 2015 nyarán tanulta meg. Ekkor ugyanis a görögök és a tizenhét másik eurózónatag közötti eredménytelen tárgyalások következtében az Európai Központi Bank úgy döntött, hogy korlátozza a görög likviditást. A görögök eurózónából történő kilépésével reális alternatívaként kezdtek számolni az uniós és a tagállami vezetők is. A görög nép népszavazáson is kifejezte azon véleményét, hogy nem hajlandó a nemzetközi pénzügyi hitel feltételeit elfogadni. Ennek ellenére, a görög lakosság többségének véleményével szemben a miniszterelnök, Ciprasz megállapodott a harmadik mentőcsomagról is. Görögország (egyelőre) ugyan eurózónatag maradt, de a grexit lehetősége továbbra sem került le a napirendről, hiszen Görögország problémái nem oldódtak meg.

A brit miniszterelnök, David Cameron 2012-ben kezdeményezte hazája és az Európai Unió kapcsolatának felülvizsgálatát annak érdekében, hogy fény derüljön arra, hogy az egyes szakpolitikai területeken az uniós vagy a nemzeti hatáskör eredményez-e hatékonyabb megoldásokat.¹⁵ A brit elképzelés az eddigi gyakorlat, az EU felé történő hatáskör-átruházás mellett a hatáskör tagállamok felé történő visszajuttatását is magában foglalja, teljesen új, dinamikus értelmezési keretbe helyezve a tagállam-EU kapcsolatrendszerét. Mit jelent egy tagállamnak az uniós tagság? Mely területeken, milyen feltételekkel érdemes az integrációs

14 Az Európai Unióról Szóló Szerződés Egységes Szerkezetbe Foglalt Változata. 50. Cikk: „Saját alkotmányos követelményeivel összhangban a tagállamok bármelyike úgy határozhat, hogy kilép az Unióból.” Az Európai Unió Hivatalos Lapja C326/13

15 *Review of the balance of competences. Foreign and Commonwealth Office.* Forrás: www.gov.uk/review-of-the-balance-of-competences (letöltve: 2016. 03. 12.)

tagságot fenntartani? E kérdéseket a kompetencia-felülvizsgálat nemcsak a brit, hanem más tagállamok vonatkozásában is fókuszba helyezte.

A brit kilépés lehetősége 2013-ban merült fel, amikor David Cameron brit kormányfő ígéretet tett a választóinak az uniós tagságról tartandó referendumra, és kinyilvánította, hogy egyedül az egységes belső piacot tekinti Nagy-Britannia számára is megőrzendő uniós vívmánynak: „Az Európai Unió lényege ma is az egységes piac. Nagy-Britannia az egységes piac szívében van, és ott is kell hogy maradjon.”¹⁶ 2015-ben Cameron az Európai Tanács elnökének, Donald Tusknak és az európai döntéshozóknak kifejtette, hogy milyen irányban kívánja Nagy-Britannia megreformálni az Európai Uniót: diszkriminációmentességet kért a nem eurozónatagok – mint Britannia – érdekeinek megőrzésére, garanciát a versenyképesség és hatékonyság fenntartására és a nemzeti szuverenitás védelmére. „Ahol szükséges, ott európai, de ahol csak lehetséges, nemzeti döntéshozatal a kívánatos” – hangsúlyozta Cameron.¹⁷

Cameron a 2016. februári EU-csúcson kijelentette továbbá, hogy Britannia számára többé nem út az egyre szorosabb integráció, illetve azt is, hogy nem áll szándékában a brit adófizetők pénzéből korlátozások nélkül finanszírozni az Egyesült Királyságban dolgozó európai uniós (többségében kelet-közép-európai) polgárok szociális juttatásait. A brit kormányfő hazája európai uniós tagságának újratárgyalása és egy új típusú integrációs gondolkodásmód meghonosítása mellett tette le a voksát. A brit elképzelés szerint az új modell flexibilitásra épít, megengedi a tagállamoknak a különutas megoldásokat, és új típusú viszonyulást tesz lehetővé az európai integráció eddig elért vívmányai tekintetében is. Ezzel Cameron világosan kinyilvánította, hogy ha hazája az unióban marad, akkor a tagságot csakis differenciált módon képzei el. A brit elképzelést Cameronnak, ha nehezen is, de sikerült elfogadtatnia az uniós döntéshozókkal, akkor is, ha az számos diszkriminatív elemet tartalmaz, főleg a kelet-közép-európaiaknak nyújtandó szociális juttatások terén. Ez utóbbiakat egyébként azon többi tagállam is alkalmazni kívánja, ahol jelentős számú uniós polgár dolgozik az új tagállamokból. Cameron érvelése szerint az Egyesült Királyság olyan gazdasági és politikai erőt képvisel Európa számára, amely alapján az Európai Uniótól is elvárhat kompromisszumkésztséget a reformokat illetően. A brit kormányfő a brit elképzelések alapján megreformált unió mellett kampányolva azt is hangsúlyozta: ha sikerül a brit elképzeléseket elfogadtatni az uniós döntéshozókkal, ő maga is a bennmaradás mellett kampányol. Valószínűleg soha nem is állt szándékában ellene kampányolni, hiszen a népszavazás egy politikai ígéret beváltása, mindenestre elképzelései nagy részét sikerült az unióval elfogadtatnia.

Az is látszik, hogy a cameroni *à la carte* vagy „pick ‘n’ mix”¹⁸ megoldások egyes tagállamoknak, amelyek szintén nem szeretnék a szupranacionális integráció felé

16 David Cameron: *Nagy-Britannia és Európa* című beszéde, 2013. január 23. Bloomberg, London / EU speech at Bloomberg. Forrás: www.gov.uk/government/speeches/eu-speech-at-bloomberg. (letöltve: 2015. 11. 05.)

17 „A New Settlement for the United Kingdom in a Reformed European Union”, David Cameron levele Donald Tusknak, 2015. november 10.

18 Az ún. „pick ‘n’ mix” fogalom az *à la carte* típusú differenciált integrációra utal, ahol a tagállam szabadon kiválaszthatja a neki tetsző integrációs vívmányokat, és ezekből állítja össze a számára releváns együttműködési portfóliót.

elmozdulni, kifejezetten tetszenek, mások azonban egyenesen az EU végórát látják bennük. Azt, hogy mi lesz a kimenetele a 2016. júniusi népszavazásnak, még nem lehet tudni, a brit tagság/kilépés körüli politikai diskurzus azonban az integrációs tagság értékének megítélését újfajta kritikai értelmezési keretbe helyezte.

Lopakodó szupranacionalizmus

Miközben egyre növekszik a szkepszis az Európai Unió irányába a tagállami politikai elit és a polgárok szintjén is, és egyre erősebb a nemzeti megoldásokat támogatók tábora, úgy tűnik, hogy a nemzetek felettség továbbra is meghatározó vektora marad az európai integráció fejlődésének.

Az ún. *lopakodó szupranacionalizmus* a maastrichti szerződéssel létrehozott gazdasági és monetáris unió (a továbbiakban: GMU) kiépítésében, az ún. „valódi gazdasági és monetáris unió” megvalósításában érhető a leginkább tetten. A kilencvenes években Jacques Delors bábáskodása mellett létrehozott gazdasági és monetáris unió ugyanis már születésében konstrukcióhibás volt: a monetáris unió valóban létrejött az eurózónához tartozó tagállamok számára, a „gazdasági unió” kialakítása azonban nem valósult meg. A közgazdászok, elemzők számára e féloldalasság már régóta tény, azonban amíg az uniót nem érte jelentős gazdasági sokk, a rendszer működőképes maradt. A közös valutát bevezető tagállamok részéről sokáig nem volt meg a motiváció a féloldalasság kiküszöbölésére. Az euró bevezetésével járó – főleg a tranzakciós költségek csökkentéséből származó – előnyöket örömmel nyugtázták a tagállamok, de nem álltak készen a nagyobb fokú fiskális fegyelem és szorosabb gazdaságpolitikai koordináció érdekében további szuverenitástruházásra. A 2008-ban Európába is begyűrűző globális gazdasági és pénzügyi válság, valamint az egyes eurózóna-tagállamokban jelentkező szuverén adósságválság lakmuspapírként mutatta meg a GMU problémáit, és nyilvánvalóvá tette: ahhoz, hogy az eurózóna fennmaradjon, a tagállamok gazdaságpolitikáit közelebb kell hozni egymáshoz: nagyobb fokú gazdaságpolitikai koordinációt és szigorúbb fiskális fegyelmet kell megvalósítani.

Ennek megfelelően 2008 után a gazdasági kormányzás létrehozása egyszerre jelentette a gazdasági válságból történő kiutat és az eurózónában már megvalósított monetáris integráció megmentését. A válságmenedzsment és a „valódi”, nemcsak a nevében „gazdasági” és monetáris unió létrehozása innentől fogva szorosan összekapcsolódott. A 2011-ben létrehozott ún. *euró plusz paktum*¹⁹ és a *stabilitási és növekedési paktum* átfogó reformját jelentő, szintén 2011-ben elfogadott, magasabb fokú gazdaságpolitikai koordinációt biztosító ún. *hatos jogszabálysomag*,²⁰ valamint az *európai szemeszter*²¹ mind a tagállami költségvetések és gazdaságpolitikák magasabb szintű, nemzetek feletti koordinációjának

19 2011 márciusában az eurózóna-tagállamok, valamint Bulgária, Dánia, Lengyelország, Lettország, Litvánia és Románia aláírták az ún. *euró plusz paktumot*, amelyben vállalják reformok végrehajtását, valamint összehangolt lépések megtételét a versenyképesség, a foglalkoztatás ösztönzése, a költségvetési fegyelem, a pénzügyi stabilitás megerősítése területein. Európai Tanács, Következtetések, 2011. március 24–25.

20 A *hatos jogszabálysomag* tartalmáról lásd: i. m. ARATÓ, KOLLER

21 Az *európai szemeszter* működéséről részletesen lásd: www.consilium.europa.eu/hu/policies/european-semester (letöltve: 2015. 09. 18.)

és szabályozásának irányába mozdították el az uniót. Ezen eszközök szükségességében természetesen nem minden tagállam értett egyet, és nem is mindenki vett részt bennük, de hangsúlyozandó, hogy a nem eurózónatagok egy része is elkötelezte magát mellettük. A magasabb fokú költségvetési fegyelem megvalósításának érdekében kormányközi lépések is történtek: 2012-ben az ún. *fiskális paktum* kormányközi szerződésként jött léte huszonöt tagállam részvételével.²²

A szupranacionális irányba történő elmozdulás ezután a 2013-ban elfogadott ún. *kettes jogszabálysomaggal* folytatódott, amely az eurózóna-tagállamok magasabb fokú költségvetési és gazdaságpolitikai felügyeletét erősítette. A gazdasági és monetáris unió kiteljesítése és a nemzetek felettség térnyerése azóta is lépésről lépésre halad előre. A bankunió mostanra lényegében már megvalósult. Az uniós döntéshozók pedig amellett tették le a voksukat, hogy a GMU szupranacionális kiteljesítését folytatják tovább. Az Európai Bizottság elnöke, Jean-Claude Juncker, az Európai Tanács elnöke, Donald Tusk, az Európa Központi Bank elnöke, Mario Draghi, az Európai Parlament elnöke, Martin Schulz, valamint az Euróacsoport elnöke, Jeroen Dijsselbloem által publikált jelentés szerint a GMU-t három fázisban kell kiteljesíteni: 2017 közepéig a meglévő (a fentiekben megnevezett) eszközök adta lehetőségeket kell kiaknázni. 2017-től azonban további nagy horderejű lépések megtételére lesz szükség, amelyek a gazdasági konvergencia megteremtését teszik kötelezővé a tagállamok számára. Az öt elnök a valódi GMU megvalósításának dátumául 2025-öt jelölte meg.²³ Az, hogy a tagállamok valóban készek lesznek-e további nagy horderejű lépések megtételére, a jövő zenéje, a valódi GMU létrehozásának iránya azonban mindenképpen a szupranacionális irányba mutat.

Menekültek, határok, Schengen

Jelenleg az Európai Unió egyik legsúlyosabb válsága a menekültügy területén bontakozik ki, amely az európai uniós tagállamok között a törésvonalak mélyüléséhez, valamint külső szereplők felértékelődéséhez vezetett. A migránsválság Európa-szerte igen súlyos válságterület, hiszen a válságmenedzsment az európai polgárok nagy többsége által az unió legfőbb vívmányának tartott egyéni szabad mozgásnak szab(hat) korlátokat. Ha az uniónak és tagállamainak nem sikerül hatékony válaszokkal szolgálniuk a menekültválságra, akkor az integráció többi vívmánya is veszélybe kerülhet. Schengen nélkül ugyanis a határok nélküli közös kereskedelem, az egységes belső piac egyik legjelentősebb pillére elé is akadályok gördülhetnek. Ez utóbbi az európai integráció visszabontásához, lebontásához, dekonstrukciójához vezet.

A 2015-ös évben mintegy 1,2 millió migráns és menekült érkezett Európába különböző útvonalakon (nyugat-balkáni, kelet-mediterrán, nyugat-mediterrán, közép-mediterrán). Legtöbbjük Szíriából, Afganisztánból jött, de jelentős számban érkeztek Irakból, Koszovóból, Albániából és Észak-Afrikából is. A 2014-es adatokkal összehasonlítva 2015-ben mintegy

²² Nagy-Britannia és a Cseh Köztársaság nem írta alá a fiskális paktumot.

²³ Completing Europe's Economic and Monetary Union. Report by Jean-Claude Juncker in close cooperation with Donald Tusk, Jeroen Dijsselbloem, Mario Draghi, Martin Schulz, European Commission, June 2015.

négyszer annyian érkeztek az unió területére, ami az uniós tagállamokban benyújtott menedékkérelmek exponenciális növekedését eredményezte. Európában tavaly a legtöbb menedékkérelmet Németországban nyújtották be. Ha azonban a tagállami lakosságszámokhoz képest nézzük a benyújtott menedékkérelmek számát, akkor Magyarország, Svédország, Ausztria, Norvégia, Finnország, Németország vezetik a sort.²⁴

A migránsválság terheinek európai uniós eloszlása igen egyenetlen. Ennek enyhítésére elsőre logikus megoldásnak tűnt az uniós vezetők részéről a menekültek igazságosabb elosztását megvalósító ún. kvótarendszer kialakítása, amelyet az EU Tanácsa 2015 szeptemberében minősített többséggel elfogadott. Magyarország, Csehország, Szlovákia és Románia leszavazta a javaslatot, Finnország tartózkodott. Azóta Angela Merkel menekülteket befogadó, de a terheket szétteríteni kívánó európai uniós politikájával több más tagállam is szembekerült: Ausztria, Svédország határozottan kinyilvánította, hogy elérte befogadási kapacitásai végét.

Tavaly markáns törésvonal rajzolódott ki egyes régi és új tagállamok között. A Visegrádi Négyeket a menekültválság szilárd tömbbé kovácsolta. Kis túlzással kijelenthető: a menekültügy támasztotta fel a 25 éve létező, de leginkább hibernált állapotban lévő szövetséget. A V4-ek közös álláspontot alakítottak ki menekültkérdésben: szembehelyezkedtek az uniós vezetők és a német kancellár, Angela Merkel által támogatott kvótarendszerrel, és elkötelezték magukat egymás elvi és fizikai segítésére is a schengeni külső határok megőrzésében. Közös érdekük volt a nyugat-balkáni útvonal lezárása, melyet 2016-ra sikerült elérniük. Az először csak Magyarország által alkalmazott határzár és kerítésépítés más uniós tagállamok gyakorlatává is vált. Angela Merkel, annak ellenére, hogy saját hazájában számos kritikát kapott befogadó politikája miatt, mind a mai napig kitart irányvonala mellett. Elhíresült mondata azonban, a „wir schaffen das”, vagyis „megbirkózunk vele”, úgy tűnik, sem Németországban, sem az Európai Unió egészében nem következett be. Sőt, éppen az ellenkezője jellemző.

2016 márciusában a menekültválság megoldásában újabb fordulat történt: egy külső állam, Törökország egyedülálló tárgyalási pozícióba került az Európai Unióval szemben.²⁵ A két fordulóban megtartott uniós csúcsertekezleten az Európai Unió vezetői és Törökország közös akciótervben állapodtak meg. A megállapodás szerint 2016. március 20. után minden Törökországból Görögországba érkező illegális migránst visszafordítanak Törökországba. A megállapodás részét képezi az Európai Unió azon vállalása is, hogy minden egyes Törökországba visszafogadott szír polgárért cserébe az Európai Unió egy másik szír egyént befogad Törökországból. Ez utóbbi jogi és operatív megvalósítása számos kérdést vet fel a tagállamok részéről. Törökország a megállapodás következtében az EK-val/EU-val eddig kialakított kapcsolatai vonatkozásában egyedülálló zsarolási pozícióra tett szert. Az EU ugyanis a török kooperációért cserébe vállalta a vízummentesség megadását, a már korábban kialakult 3 milliárd mellé újabb 3 milliárd eurós pénzügyi segítség nyújtását, valamint a 2005-ben megkezdett és azóta megtorpanó csatlakozási tárgyalások újbóli beindítását. Ennek felgyorsítása különösen problematikus, mert Törökország jelenleg a demokratikus működés

24 Lásd: Eurostat-statisztikák a migrációról.

25 Lásd: European Council, Statement of the EU Heads of State or Government, Brussels, 7 March, 2016, SN 28/16; European Council conclusions, 17–18 March 2016, Press Release, 143/16 18/03/2016

alapvető kritériumait sem teljesíti. E tekintetben elég a sajtószabadságra vagy a kisebbségek védelmére gondolni. Másrészt új tagállamok csatlakozása esetén az összes többi tagállam támogatásának megszerzése is szükséges. Márpedig Ciprus és Görögország támogatásának megnyerése nem realitás.

E tanulmány terjedelmi kereteit szétfeszítené és nem is célja a török–EU megállapodás egyes pontjainak részletes elemzése. A megállapodással azonban az EU jövőjének alakulása szempontjából fontos új irányvonal rajzolódott ki. Menekültügyben, vagyis egy olyan szakpolitikai területen adott az Európai Unió aduászt egy külső állam, jelen esetben Törökország kezébe, amely az unió és a tagállamok osztott hatáskörébe tartozik. A jog, a szabadság és a biztonság kérdéseiben ugyanis a tagállamok nem ruházták át szuverenitásukat nemzetek feletti szintre, így továbbra is ragaszkodnak a saját kompetenciájukhoz.

Újrapolitizált, de közös narratíva nélkül maradt Európa

A fentiek fényében mire számíthatunk? Quo vadis, Európa? Merre tovább, unió? Az EU 2008 óta a permanens, többszintű válság állapotában van, amelynek a gazdasági/pénzügyi, intézményi/belpolitikai és legitimációs vetületei egyszerre hatottak. Az igazi mély, megosztó válság, a menekültválság európai begyűrűzését azonban csak a 2015-ös év hozta el. Az *Economist* hetilap globális kockázati scénáriókat rangsoroló központja egy huszonötös skálán az Európai Unió szétesésének lehetőségét – a fentiekben is tárgyalt belső és külső kihívásokra hivatkozva – tizenötre rangsorolta, amely mérsékelt valószínűséget jelent, de ha bekövetkezne, igen jelentős globális hatásokkal járna.²⁶ Ennek fényében tehát nem igazán lehet az elkövetkező évben ünneplésre számítani. De akkor vajon milyen képet fest majd az európai integráció egy év múlva?

Annyi bizonyos, új típusú integrációban érdemes gondolkodnunk. Egy olyan integrációban, ahol az uniót érő kihívásokra egyre többször politikai válasz érkezik majd, és ahol egyre inkább háttérbe szorul az európai integrációt évtizedekig meghatározó technokrata, tudatosan politikamentes válaszadás gyakorlata. Az integrációs szakirodalomban híressé vált ún. *permissive consensus* modellje, úgy tűnik, végleg kiment a divatból. Az Európai Unió jövőbeni sorsát az egyes válságjelenségekre adott tagállami válaszok, az e válaszok mentén kialakított tagállami koalíciók és az e koalíciók mögötti erőviszonyok határozzák majd meg. E koalíciók a differenciált együttműködési formák ad hoc és tartós megvalósítását is eredményezhetik. A differenciált integrációs együttműködések azonban a jövőben nemcsak a magállamokból indulhatnak. Az új tagállamok fokozottabb aktivitására és erősebb érdekérvényesítési képességére is számítani kell. A Visegrádi Négyek megerősödése is ezt mutatja.

Jelenleg a menekültügy és az ehhez illeszthető, de külön válságterületként is kezelhető európai terrorjelenségek jelentik azt a területet, ahol a tagállamok és csoportjaik közötti legfőbb nézetazonosságok és különbségek kifejeződnek. Mivel e területen nincs egyetértés

26 „Beset by external and internal pressures, the EU begins to fracture” in *Economist*, Intelligence Unit. 2016. March 17th 2016. Forrás: <https://gfs.eiu.com/Article.aspx?articleType=gr&articleId=2874> (letöltve: 2016. 04. 13.)

a tagállami vezetők között, és az EU eddig a válságmenedzsmentben sem bizonyított, ezért jelenleg a menekültügyi válság az, amely legjobban tépázza az európai integráció építményét. Napjainkban a menekültválság minden figyelmet magára von, minden mást felülír.

De nem feltétlenül marad ez mindig így. Ha változnak a nemzetközi politikai viszonyok, az USA és Oroszország talán alkut köt a szír kérdés rendezésében, és sikerül az EU-ba érkező menekültek számát mérsékelni, új kihívások kerülhetnek előtérbe. Most kevés szó esik róla, de az egyre erősödő euroszepticismus a nemzeti politikai pártok és a közvélemény szintjén is az unió létét és működését veszélyeztetheti. A francia *Nemzeti Front*, a német *Alternatíva Németországért*, az *Egyesült Királyság Függetlenségi Pártja (UKIP)* üzenetei egyre több európai polgárt győznek meg. Az euroszepticismus azonban nem csak a szélsőséges pártoknál erősödik. A brit kormányzó *Konzervatív Párt*, a görög *Syriza*, a lengyel *Jog és Igazságosság (PiS)* konzervatív párt is euroszeptikus pártoknak tekinthetők.²⁷ Az euroszepticismus egyre vonzóbb alternatíva, miközben az Európai Unió közös narratíva nélkül maradt. A hosszú évtizedekig az integráció létét meghatározó két alappillér, a béke és a gazdasági prosperitás biztosításában sem vizsgáljuk jól az EU. Eközben olyan vívmányai kerülnek veszélybe, mint a schengeni határok vagy a közös pénz: az euró. Egyre többen hangoztatják a nemzeti megoldások egyedüli létjogosultságát. Mindeközben az európai uniós elit nem kínál fel az uniós polgárok számára is vonzó és meggyőző uniópárti narratívát. Az „exit” lehetőségének hangoztatása – amelyet a 2016-os brit referendum, akármilyen eredménnyel is zárul, mindenképpen napirenden tart majd – és a differenciált integrációs megoldások sem a közös narratíva kialakítása irányába mutatnak, pedig ennek megalkotása és népszerűsítése elengedhetetlen lenne az európai integráción keletkező repedések kijavításához

27 Az euroszepticismusról és az EU-ban jelentkező bizalmi válságról lásd: ARATÓ, KOLLER: *i. m.*, 298–300.

Mi végre is van az Európai Unió?

Arató Krisztina

Bevezetés

2013. január 23-án David Cameron brit miniszterelnök a Bloomberg médiatársaság európai székhelyén emlékezetes beszédet tartott.¹ A beszéd középpontjában Nagy-Britannia és Európa kapcsolata állt – csakúgy, mint Margaret Thatcher 1988-ban, a Bruges-i College of Europe-ban elmondott beszédében.² Cameron beszéde azonban nemcsak elgondolkodtató volt, hanem komoly politikai következményekkel bírt mind a szigetországban, mind pedig az egész Európai Unióban; felvetette, hogy a brit EU-tagság fenntartásáról népszavazást kell tartani. A gondolatot 2016-ban tettek is követték.

A beszédben a miniszterelnök hosszú felvezetés után jutott el a népszavazásig; beszédét a múlt felidézésével kezdte. „70 évvel ezelőtt Európát egy generáción belül a második katasztrofális konfliktus tépte szét. Olyan háború, amely európai városok utcáit a földdel tette egyenlővé. A londoni égboltot éjszakáról éjszakára tűz tette világossá. Szerte a világon milliók haltak meg a békéért és a szabadságért. Amint megemlékezünk az áldozatokról, úgy meg kell emlékeznünk arról is, hogy hogyan alakult ki a háború helyett a fenntartható béke korszaka Európában. Nem volt olyan gyors az az átalakulás, mint az időjárás változása. Azért következhetett be, mert generációk elszántan ezen dolgoztak. [...]”

Mikor a berlini fal leomlott, meglátogattam a várost, és sosem fogom elfelejteni. A jövővel kapcsolatos izgalom volt a levegőben. A meggyőződés, hogy ez a nagyszerű kontinens újra egyesül. Történelmi sebeink gyógyítása az Európai Unió központi története. A háború és a diktatúra, melyeket Churchill iker-martalócoknak nevezett, szinte teljesen eltűntek kontinensünkről. Ma százmilliók élvezik a szabadságot a Baltikumtól az Adriáig, a kontinens nyugati partjaitól az Égei-tengerig. És bár soha nem vehetjük mindezt készpénznek, azt azért kimondhatjuk, hogy az Európai Unió elsődleges célját – a béke biztosítását – elérte. [...]”

Ma azonban az Európai Unió legfőbb célja más: már nem a béke, hanem a jólét biztosítása. A kihívások nem a mi kontinensünkről érkeznek, hanem kívülről. A Kelet és a Dél

1 David Cameron: EU speech at Bloomberg, 23 January 2013. Forrás: www.gov.uk/government/speeches/eu-speech-at-bloomberg (letöltve: 2016. 05. 18.)

2 Margaret Thatcher: Speech to the College of Europe („The Bruges Speech”). 20 September 1988. Forrás: www.margareththatcher.org/document/107332 (letöltve: 2016. 05. 18.)

virágzó gazdaságaiból. Persze a növekedő világ gazdaság mindannyiunknak hasznos, de ne legyenek kétségeink – a nemzetek új, globális versenye zajlik. Verseny a gazdaságért és a munkahelyekért. [...] Sürgetőnek érzem, hogy ma őszintén beszélhessek az Európai Unióról és arról, hogy hogyan kell megváltoztatni – annak érdekében, hogy biztosítani tudja a jólétet, és megőrizze népei támogatását.”

Bár Cameron ezt az eszmefuttatást valószínűleg beszéde bevezetőjének szánta, valójában az Európai Unió alapkérdését feszegette. Manapság mindenféle elképzelések és receptek látnak napvilágot; politikusok, thinktankek, szakértők, az Európai Bizottság állítanak össze különböző tervezeteket arról, hogyan is kellene megújítani az Európai Uniót, egyes szakpolitikákat, az egész európai politikát. Arra a kérdésre azonban, amelyre Cameron utalt, kevesen reflektálnak. Hogy miért is jött létre az Európai Közösség? Mit várunk tőle ma? Ha nem tekintjük át a kihívásokat, nem tudunk választ adni arra, hogy milyen közös intézményrendszerre, szakpolitikákra van szükségünk.

A jelen tanulmányban ezt a kérdéskört szeretném körbejárni. Megközelítem történeti jellegű; áttekintem az európai integrációs folyamat kezdetét, vagyis az 1950-es években fennállt helyzetet, majd Maastricht időszakát, amikor is az alapvetően gazdasági közösség elindult a politikai unió felé, valamint a 2010-es évek válságos korát. Mindezzel köszöntöm Gazdag Ferenc tanár urat születésnapja alkalmából, akitől először hallottam az ELTE Bölcsészettudományi Karán a nyugat-európai integrációs folyamatról, amellyel azóta is foglalkozom.

Az integrációs folyamat kezdetei

A második világháborút közvetlenül követő években az európai béke feltételeinek megteremtése volt a kontinens legfontosabb feladata. Miközben a családok halottaik eltemetésével, életkörülményeinek megteremtésével foglalkoztak, az európai államok politikai rendszereik helyreállítására koncentráltak. Nem lehetett visszatérni azonban az „*ancien regime*”-hez; túl súlyos volt a két világháború tragédiája ahhoz, hogy a hagyományos nemzetközi kapcsolatok és diplomácia változatlan formában folytatódjon tovább Európában.

Az európai háborúk évszázadainak középpontjában a francia–német ellentét állt, s ennek a sokáig elképzelhetetlennek tűnő feloldását javasolta Winston Churchill is 1946 szeptemberében Zürichben elmondott beszédében: „*Most mondok valamit, ami meg fogja hökkenteni Önöket. Az európai család újratemetésének folyamatában az első lépés a partneri viszony kialakítása kell, hogy legyen Franciaország és Németország között. Franciaország csak így szerezheti vissza erkölcsi vezető szerepét Európában. Európa újjáéledése elképzelhetetlen egy szellemileg nagy Franciaország és egy szellemileg nagy Németország nélkül.*”³

Churchill szavai valóban meghökkentették akkori közönségét: az emberek többsége egyáltalán nem tartotta elképzelhetőnek a megbékélést. Egy 1946-ban végzett nemzetközi közvéleménykutatás – melyet a legendás francia történész, Jean-Baptiste Duroselle közölt egy

3 Winston S. Churchill zürichi beszéde, 1946. szeptember 19. = MEZEI Géza: *Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése. (1945–1989). Európa és a hidegháború a dokumentumok tükrében*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2001, 416–419.

tanulmányában – a következő kérdést tette fel: „Ön érez szimpátiát a német nép iránt?” A franciák 3%-a jelzett szimpátiát, 56% antipátiát, míg 41% nem mondott véleményt. Ez az arány a németek messze legrosszabb megítélését jelentette: még a szintén megszállt Benelux államokban is 29% volt a szimpátiaarány, a hadban álló, de nem megszállt Nagy-Britanniában 42% volt ez az adat.⁴ Az francia külpolitika tehát, amely a németekkel szembeni bizalmatlanságra épült, és 1950-ig annyira jellemző volt, pontosan kifejezte a közhangulatot.⁵ A Jean Monnet és Robert Schuman által jegyzett javaslat az adott pillanatban megvalósítható, szupranacionális együttműködésre tehát a közvélemény ellenében született, és meghaladta korát.

Nyugat-Európa pillanatokkal a világháború befejezését követően egy új, más természetű konfliktus közepében találta magát: megkezdődött a hidegháború. A Szovjetunó és az Egyesült Államok vezetésével rajzolódtak ki az új érdekszférák – Európa korábbi vezető hatalmai (Nagy-Britannia, Franciaország) regionális középhatalommá zsugorodtak. Nemcsak a világ, de Európa is kettészakadt: az Elba folyó mentén húzódott a határ, s épült ki lassan a vasfüggöny, mely kerítéssel választotta el a kontinens nyugati és keleti felét. A kölcsönös elszigetelődés és katonai elrettentés időszakában a kontinens mindkét fele kialakította együttműködésük intézményeit, elsősorban a gazdaság és védelempolitika területén.

A nyugat-európai integrációs folyamat a béke és a hidegháborúban elengedhetetlen védelem mellett a gazdasági együttműködést is szolgálta. Jean Monnet a következőket írta a *Journal of Common Market Studies* – az európai tanulmányok tudományterületének máig vezető folyóirata – első évfolyamában: „Az integrációs folyamat elindítása mögött politikai és gazdasági célok egyaránt meghúzódtak. [...] Úgy gondoltuk, hogy mindkét cél elérhető egy időben úgy, hogy a tagállamokat egy nagy, jól működő, egységes piacba tereljük, és így ezek az országok ezáltal érzékelik, hogy problémáik nemcsak saját magukat érintik, hanem azok megoldása közös európai feladat.”⁶

Monnet szerint tehát a gazdasági integrációtól, a vámunió és az egységes piac megvalósításától várt gazdasági előnyök (a verseny növekedésével együtt a gazdaság hatékonyságának növekedése) politikai előnyökkel is jár: az országok gazdasági szereplőinek egymásra utaltsága lehetetlenné teszi majd a felek közötti háborút; a katonai konfliktusokat a gazdasági szereplők és a bürokráciák közötti konfliktusok váltják fel. Az együttműködő felek közötti szolidaritás megteremtése az európai integrációs folyamatot elindító, 1950. május 9-én elhangzott Schuman-beszéd kulcsa: „Az ily módon a termelésben kialakuló szolidaritás világossá teszi, hogy ettől kezdve bármiféle háború Franciaország és Németország között nemcsak elképzelhetetlen, hanem gyakorlatilag is kivitelezhetetlen lenne. A termelés ily módon megvalósuló erőteljes egysége, amely minden, szabad akaratából csatlakozni kívánó ország előtt nyitva áll, és amely a tagállamoknak az ipari termeléshez szükséges alapvető anyagokat egyenlő feltételek mellett fogja biztosítani, megveti a gazdasági egység tényleges alapjait.”⁷

4 Jean-Baptiste DUROSELLE: *German-Franco relations since 1945*, Review of Politics, 14(1952)/4, Oct., 501–519.

5 Lásd részletesen: ARATÓ Krisztina, KOLLER Boglárka: *Képzelt Európa*, Balassi Kiadó, Budapest, 2013, 60–64.

6 Jean MONNET: *A Ferment of Change*, Journal of Common Market Studies, 1(1962)/3, 203–211.

7 A Schuman-nyilatkozat – 1950. május 9. Forrás: http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/europe-day/schuman-declaration/index_hu.htm (letöltve: 2016. 05. 20.)

Az együttműködés szándékoltan nem a *high politics* világához tartozott: nem rendszerszintű döntések meghozatalára jött létre az intézményrendszer, hanem kifejezetten szakpolitikai, technikai, ún. *low politics* kérdésekre koncentrált, mint a nehézipar, agrárium, fuvarozás stb. Az együttműködés elindításához ezért fel sem merült, hogy demokratikus legitimitációra lenne szükség. Nem volt népszavazás sehol, született egy szokásos nemzetközi szerződés, igaz, különleges tartalommal. A választópolgárokat pedig különösebben nem érintette meg az új együttműködési modell megszületése – a nyolcvanas évek végéig az ún. „*permissive consensus*”,⁸ azaz megengedő konszenzus volt jellemző. Az európai integráció elindítása a politikai elit ötlete volt,⁹ és „elit projekt” jellegéből a maastrichti szerződéssel fémjelzett időszaktól kezdve számos probléma származott.

Maastricht

1989–1990-ben összeomlott a kétpólusú világrend. A berlini fal széthordott darabjai és graffitivel díszített maradéka egy letűnt korszak mementójává vált. A hidegháború végén immár 12 tagú Európai Közösség, amely az eredeti, 1957-ben aláírt római szerződés megvalósítása érdekében épphogy belekezdett az egységes piac – az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a munkaerő szabad áramlásának – kialakításába, újratervezésre kényszerült. Mi volt akkor az együttműködés mozgatórugója?

A békéről már kevés szó esett. Bár az 1990-es években az új európai integrációs intézményrendszer szinte tétlenül figyelte a szomszédságában zajló, Jugoszlávia szétesését követő háborús konfliktusokat, a tagállamok között fel sem merült egy fegyveres konfliktus kitörése. A kihívást az jelentette, hogyan helyezkedik el Európa az új, egyes szakértők által unipolárisnak¹⁰ nevezett, mások szerint multipoláris¹¹ globális politikai térben. „Európa” egyelőre Nyugat-Európát jelentette, csakúgy, mint az alakulás éveiben – bár politikai szempontból függetlenedett az Egyesült Államoktól, s önálló politikai szereplővé kívánt válni a megváltozott világban. A tagállamok számára egyértelművé vált, hogy immár nem a hidegháború, hanem méretük miatt egyedül nem, csak közösen lehetnek játékosok. A kilencvenes évek a gazdaságban is változást hoztak: a globalizáció, a multinacionális vállalatok térnyerése a nagyobb gazdasági egységeknek több lehetőséget biztosított. A bipoláris világrend összeomlása a kelet-közép-európai térségben a gazdasági és politikai rendszerváltásokhoz vezetett; egyben külpolitikai prioritásaik alapvető fordulatát is hozta. A térség országai számára egyértelmű célkitűzés volt a minél gyorsabb közeledés, majd csatlakozás az európai integrációhoz. Ahogy Csengey Dénes, fiatalon elhunyt író,

8 Ronald INGLEHART: *Public Opinion and Regional Integration*, International Organization, 24(1970)/4, 764–795.

9 A szakirodalom sokat foglalkozik az Európai Unió elit jellegével, lásd pl.: Max HALLER: *European integration as an elite process. The Failure of a Dream?* Routledge, New York, London, 2008; Heinrich BEST, LÉNGYEL György, LUCA VERZICHELLI (eds.): *The Europe of Elites. A Study into the Europeaness of Europe's Political and Economic Elites*. Oxford University Press, Oxford, 2012.

10 Lásd pl.: Kenneth WALTZ: *Structural Realism after the Cold War*, International Security, 25(2000)/1, Summer, 5–41.

11 Pl.: Robert KAGAN: *The World America Made*, Knopf, New York, 2012.

a magyar rendszerváltás emlékezetes politikusa tömören megfogalmazta: „Európába, de mindahányan!”

A megváltozott világban újra fel kellett tenni a kérdést: miért is van a világon az Európai Közösség? Hogyan tud alkalmazkodni Európa a megváltozott gazdasági és politikai környezethez? A kérdésre azonban már nem csak egy válasz született. Két politikus foglalta össze emblematikus beszédekben az újjászülető európai integráció küldetését: már említett beszédében a brit miniszterelnök, Margaret Thatcher¹² és az Európai Bizottság elnöke, Jaques Delors.¹³ Thatcher számára az európai együttműködés lényege a gazdasági együttműködés. Az egységes piac programjának maximális támogatása mellett Európa-képének lényege a vállalkozásfejlesztés és Európa kapuinak megnyitása a nemzetközi piacok felé. A politikai együttműködés szempontjából számára a külpolitika és a biztonság közös megteremtése volt a legfontosabb. Mindezt azonban – a közösségi együttműködés szupranacionális logikájától eltérően – kormányközi alapon, az együttműködő államok szuverenitásának teljes körű megtartása mellett képzelte el. Az európai együttműködés egyre szorosabbra fűzését szükségtelen utópiának, az európai intézményrendszert olyan centralizációra törekvő entitásnak nevezte, amely a Szovjetunióhoz hasonlatos.

Delors álláspontja szerint ott, ahol nincsenek víziók, népek tűnnek el. A szuverenitás vonatkozásában pedig Thatchertól eltérően azt állítja, hogy az EK országai szuverenitásuk egy részét szabad akaratukból, közösen gyakorolják. Szerinte a közösségi intézmények és a közösségi jog éppen annyit tesz, amennyire a szerződések felhatalmazzák, s amelyek megfelelően szolgálják a közösségi célokat. Delors túllépett az egységes piac programján, amelyet Thatcher is támogatott; kiemelte a frissen benyújtott tervet, a gazdasági és pénzügyi unió elképzelését.

Bár a két megközelítés között megszületett a kompromisszumos megoldás, a maastrichti szerződés magán viseli a „Mi végre?” kérdésre adott eltérő válaszok következményeit. A politikai unió fogalma, az *ever closer union* bekerült a szerződésbe, de jelentését nehéz pontosan értelmezni. Az intézményrendszer nem alakult át a korábbi, Európai Közösségben működő Bizottság-Tanács-Parlament-Bíróság négyesfogathoz képest, bár az Európai Parlament szerepe kétségkívül megerősödött. A döntéshozatal azonban továbbra is egyensúlyoz a tagállami érdekek és a közösségi érdekek között, s egyszerre mutat kormányközi és szupranacionális elemeket. A gazdasági és pénzügyi unió pontos meghatározást és menetrendet kapott, de Nagy-Britannia, majd később Dánia kimaradását jelezte a gazdasági integráció legmagasabb fokozatából. Az első *opt-out* megjelenése modellváltás volt az európai integráció történetében: míg korábban minden tagállam minden közösségi politika részese volt, a helyzet megváltozott: megkezdődött az Európai Unió differenciálódása. Immár többféle tagság, a tagságnak többféle rétege létezik, a csatlakozás folyamata már nem egy aktus, hanem azok sorozata.¹⁴

12 Margaret Thatcher: Speech to the College of Europe („The Bruges Speech”). 20 September 1988. Forrás: www.margareththatcher.org/document/107332 (letöltve: 2016. 05. 18.)

13 Jacques DELORS: *Az ideál és a szükségszerűség* = Uő: *Az új európai összhang*, L'Harmattan, Budapest, 2013, 193–211.

14 KOLLER Boglárka: *Klubtagságok az EU-ban. A differenciált integráció gyakorlati és elméleti vonatkozása*, Politikatudományi Szemle, 21(2012)/1, 32–57.

A politikai unió, bár fogalma homályos, mégis feltételezi valamiféle politikai közösség létezését. Ezzel az Európai Unió elmozdult a korábban szándékoltan *low politics* megközelítéstől: megkezdődött egy sajátos, *sui generis* politikai rendszer kialakítása. A Maastrichtban kötött kompromisszum, bármennyire ellentmondásos is volt, mindenképpen azt eredményezte, hogy egyre több olyan kérdés került a közösségi szintre, amelyeket korábban a tagállamok saját hatáskörben döntöttek el. Egyre több kérdésben vált megkerülhetetlenné a választópolgárok bevonása; az alapszerződések módosításakor egyre több tagállam alkalmazta a népszavazást ratifikációs módszerként (nem kevés esetben sikertelenül), az Európai Bizottság egyre nagyobb figyelmet szentelt az érintett csoportokkal való konzultációnak,¹⁵ egyre többször merült fel a kérdés, hogy az Európai Unió mennyire legitim és mennyire demokratikus. Véget ért a megengedő konszenzus korszaka.

A 2010-es évek

A kétezres évek kezdete óta megvalósult Európa „újraegyesítése”, a keleti bővítés: az Európai Unió immár 28 tagállammal rendelkezik. Lezárult az Alkotmányos Szerződés bukását követő bizonytalanság is – a Lisszaboni Szerződés hatálybalépése a megtorpanás, tanácstalanság és tétlenség mintegy egy évtizedes időszakának jelentette a végét –, az intézményrendszer stabilizálódott. A 2010-es években azonban az Európai Unió olyan válságot él át, amely még az egyébként általában válságban lévő európai integráció történetében is szokatlan. Egyszerre van jelen a pénzügyi-gazdasági válság, az intézményi-politikai válság, bizalmi válság és a legutóbbi hónapokban a menekültválság. Az Egyesült Államokból indult jelzáloghitel-piaci válság felszínre hozta az eurózóna akut problémáit és strukturális hibáit; a közös monetáris politika és a tagállami fiskális politika ellentmondását, a közös európai bankfelügyelet szükségességét, s azt a feszültséget, ami az északi és a déli eurózóna-tagállamok eltérő gazdasági szerkezetéből táplálkozik. A válság idején kiderült, hogy az Európai Unió intézményi-politikai rendszere nem alkalmas akut válsághelyzetek gyors kezelésére. A Monnet-módszer technikai kérdések eldöntésére alkalmas, gyors, politikai döntést igénylő kérdések eldöntésére nem. A Maastricht óta eltelt időszakban a demokratikus működéssel kapcsolatos elvárások is erősödtek, de a kormányköziség és szupranacionalizmus szempontjai szerint finoman kiegyensúlyozott döntéshozatali rendszert nem sikerült demokratikusabbá tenni. Mindeközben mélybe zuhant az Európai Unióba vetett bizalom – a 2014-es EP-választásokon való részvétel mélypontot jelentett a választások történetében, s a közvélemény-kutatások azt mutatták, hogy a polgárok mindössze egyharmada bízik az Európai Unióban, kétharmada nem. A menekültválság, mint cseppben a tenger, mutatja az Európai Unió problémáit: a közös és/vagy tagállami cselekvés tisztázatlanságát, a döntéshozatal lassúságát, a politikai döntésekre való képtelenséget és persze a tagállami és európai politikai szereplők közötti feszültséget.¹⁶

15 ARATÓ Krisztina: *A civil szervezetek és az Európai Unió*, Civil Szemle, 2(2005)/4, 102–131.

16 Az Európai Unió válságával kapcsolatban lásd: ARATÓ Krisztina, KOLLER Boglárka: *EU – válságdiagnózis és lehetséges terápia*. Megjelenés alatt. 2016.

Ezzel a válsághalmazzal kapcsolatban igazán érdemes megállni egy pillanatra és feltenni a kérdést: mi végre is van a világon az Európai Unió? A válasz, a maastrichti korszakhoz hasonlóan, ismét legalább kétféle. Megint a brit miniszterelnök (ezúttal David Cameron, akit már írásunk elején idéztünk) és az Európai Bizottság elnöke, José Manuel Barroso egy-egy beszédében világlik ki az álláspontok különbsége, de ezeket az alapvetéseket nem szabad kizárólag a britekhez vagy a Bizottsághoz kötni. Mindkét álláspontnak komoly tápora van, egyes tagállamokban, politikai pártcsaládokban és a választópolgárok között is.

Cameron bevezetőben idézett beszédében az európai együttműködés céljaival, feladataival kapcsolatban a thatcheri nézeteket vallja. A beszéd későbbi részeiből is az világlik ki, hogy a modern Európai Unió szerinte elsődleges küldetése a gazdasági versenyképesség megteremtése, a jólét és a foglalkoztatás minél magasabb szintjének biztosítása. Ennek érdekében, csakúgy, mint a nyolcvanas években Thatcher, Cameron is sürgeti a versenyképesség javítását, a rugalmasságot, a globális versenyben való alkalmazkodóképesség javítását. Beszédéből kiviláglik, hogy tulajdonképpen visszabontana mindent, ami más vagy több, mint az egységes piac. Ezért is indította el Nagy-Britanniában az ún. *Competence-review* projektet,¹⁷ melynek keretében a brit kormány áttekintette, hogy az egyes szakpolitikai területeken mi is a dolga az Európai Uniónak, és mi a tagállamoknak.¹⁸ Megállapításai szerint egyébként Nagy-Britannia esetében a szociális *acqui* esetében jelent problémát elsősorban. Cameron kíváncsún tartja a flexibilitás elvének fenntartását – a Maastrichtban elkezdett differenciált együttműködés ma az Európai Unió működésének alapja. A döntéshozattal kapcsolatban a brit miniszterelnök a demokratikus jelleg erősítését emeli ki; szerinte ez a nemzeti parlamentek fokozott bevonásával lehetséges.

Barroso 2012-ben az Európai Parlamentben elmondott éwertékelő beszédében – az Egyesült Államok elnökének éwertékelő beszédét mintául véve az Európai Bizottság elnöke 2010 óta tart ilyet a Parlamentben¹⁹ – kiemelt figyelmet szentel a válság egyes elemei részletes elemzésének. Kitér a gazdasági-pénzügyi válság, az intézményi-politikai válság és a bizalmi válság problémáira is. Cameronhoz hasonlóan kiemeli, hogy a versenyképesség növelése az Európai Unió kulcsfontosságú feladata, ő is szorgalmazza az Európai Unió demokratikus jellegének erősítését, bár ő az Európai Parlament szerepének megerősítésével. A Bizottság két ciklust betöltő akkori elnökének álláspontja azonban kulcsfontosságú kérdésekben tér el a brit miniszterelnöktől. A gazdasági-pénzügyi válságot közösségi módszerekkel, új szabályozással és az Európai Unió hatáskörbővítésével kívánja orvosolni, elsősorban a költségvetési fegyelem fenntartása és a bankok európai szabályozása területén. Míg Cameron soknak tartja az Európai Unió szociális jogát, Barroso (egyébként néppárti

17 Review of the balance of competences. Forrás: www.gov.uk/guidance/review-of-the-balance-of-competences (letöltve: 2016. 05. 20.)

18 ARATÓ Krisztina: *Competences review in the European Union: Is there a liberal answer?* = *Balancing competences: Member states in Brussels and Brussels in the member states*, eds. Charlotte LOCKEFEER, Maas CRACOW, European Liberal Forum, 2015, 5–12.

19 Az Európai Parlament és az Európai Bizottság közötti kapcsolatokat a két intézmény ötévente megújuló keretmegállapodások formájában rögzíti 1990 óta. A 2010. október 20-án elfogadott megállapodás 4. sz. melléklete tartalmazta a Bizottság elnökének éwertékelő beszédéről szóló szabályozást. Lásd: Interinstitutional Agreements. Framework Agreement on relations between the European Parliament and the European Commission. OJL 304/7 20.11.2010

politikusként) meg kívánja erősíteni az európai jóléti államot. És a legnagyobb különbség: Barroso föderációt javasol. „*A mai napon kiállok a nemzetállamok szövetsége mellett. Nem szuperállamra gondolok. A nemzetállamok olyan demokratikus szövetségére gondolok, amely képes arra, hogy a szuverenitás megosztása révén felvegye a harcot a közös problémáinkkal, és így minden egyes ország és azok minden egyes polgára hatékonyabb eszközökkel legyen felvértezve a saját sorsa irányításához. A tagállamokkal közös Unióról van szó, nem pedig a tagállamokkal szembeni Unióról. A globalizáció korában a megosztott szuverenitás több hatalmat jelent, nem kevesebbet.*”²⁰

Az eredeti, angolul elhangzott szöveg még erősebb: a *federation of nation states* fordulatot használja. Barroso és persze hozzá hasonlóan számos egyéb politikai párt, csoport, tagállam a válságból való kilábalás útjaként a „több Európát” fogalmazza meg. A béke, a jólét, a versenyképesség, a több demokrácia céljának számukra egyetlen lehetősége az Európai Unió megerősítése.

Összegzés

A három korszak áttekintése után úgy tűnhet, hogy a modern integrációs folyamat kezdetén egyetértés, egység jellemezte a folyamatot. A béke megteremtésének célkitűzése mellett az alapítók elkötelezettek voltak a gazdasági növekedés, a jólét megteremtése mellett, s mindezt a *low politics* eszközeivel, szupranacionális módszerekkel próbálták megvalósítani. A maastrichti időszakban már megjelent a véleménykülönbség a tagállamok között. Míg a Delors véleményét osztó tábor a gazdasági és pénzügyi unió, a szociális Európa és a közösségi intézményrendszer megerősítésével, a szuverenitás közös gyakorlásával szeretné megteremteni a jólétet és a versenyképességet, s egyben így képzei el az EU globális szerepét, a Thatcher-hívók a szabadverseny és az egységes piac szintjén túl nem lépő s legfőképpen kormányközi megoldásokban hisznek. A 2010-es évek válságában két hasonlóan markáns elképzelést tudunk azonosítani. A Cameron-beszéd által fémjelzett meggyőződés szerint az egységes piac biztosítja az elégséges együttműködést és éri el a közös célokat, a Barroso-hívek szerint a válságot a „több Európa” kialakítása oldja meg.

Ha azonban már az ötvenes évek időszakát tekintve kitágítjuk a perspektívánkat, láthatjuk, hogy a kormányközi, a szuverenitás teljes körű tagállami megőrzését képviselő álláspont már akkor is jelen volt – igaz, nem az alapító hatok között. Nagy-Britannia már akkor, 1960-ban megalapította az Európai Szabadkereskedelmi Társulást, az EFTA-t. A hatvanas években, a hatok és a hetek Európájának idején ugyanígy jelen volt a két világvég, de még külön-külön intézményben. Az Európai Közösség azonban azóta kibővült, s így határain belülre kerültek az eltérő célok és az ezeknek megfelelő eltérő együttműködési alapelvek is. A kérdés az, hogy ezen a problémán képes-e segíteni az elmúlt évtizedekben egyre elfogadottabbá váló differenciált együttműködés. Vajon tudunk olyan Európai Uniót kialakítani, amelyben legalább a célok tekintetében egyetértés teremthető?

²⁰ José Manuel Durão Barroso, az Európai Bizottság elnöke: Az unió helyzete, 2012. évi beszéd. Az Európai Parlament plenáris ülése, Strasbourg, 2012. szeptember 12. Forrás: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-12-596_hu.htm (letöltve: 2016. 05. 20.)

Európai integráció, gazdasági kormányzás, tagállami szuverenitás

Halmi Péter

Integráció és szuverenitás

Az európai integráció s az eredményeképpen létrejött Európai Unió gazdasági, jogi, de társadalmi és politikai szempontból is példa nélküli képződmény. A történelem során korábban sok konfliktusban egymással szemben álló európai nemzetek összefogása, integrációja együttes, hatékony döntések igényével járt. Az európai egyesülés folyamatában is fennmaradt a nemzeti államok territoriális szuverenitása. E két tényező egyidejűsége az integrációba bevont területek vonatkozásában a mindaddig példa nélküli „közösségi módszer”, illetve a „közösségi modell” igényét vonta maga után. Annak meghatározó mozzanata a nemzeti szuverenitás meghatározott, szigorúan körülhatárolt részének az érintett nemzetek önértékén alapuló módon, a tagállamok önálló döntése révén történő átadása az uniónak (illetve korábban az Európai Közösségeknek). *E különleges (sui generis) szuverenitásátruházási modell intézményi értelemben az európai integráció legfontosabb megkülönböztető sajátossága.*

Az integráció sajátos, szupranacionális és kormányközi elemeket egyaránt tartalmazó rendszerben intézményesült Európában. Az integráció mélyülése és bővülése nyomán az alapítók eredeti célkitűzéseit meghaladó jelentőségre tett szert. Egyidejűleg jelentős új kihívásokkal néz szembe jelenleg is.

A modernizációs folyamat az európai integráció kezdetétől további nagy utat tett meg. A multinacionális vállalatok térnyerése, a globalizáció folyamatai még inkább fokozzák a kölcsönös nemzetközi függőségek jelentőségét, illetve egyre inkább átlépik a hagyományos nemzetállami kereteket. Mindezek miatt a nemzetállam legitimitációja és autoritása csökken. Az ügyek jelentős része kikerül a nemzetállamok korlátlan szuverenitásának köréből. Az európai államoknak csak *egymással összefogva* nyíltak lehetőségük e folyamatok érdemi befolyásolására.

Éppen ezért korunkra a *szuverenitás új geometriája* alakult ki az európai integráció rendszerében. Az integráció mélyülése, a szuverenitás egyes – pontosan körülhatárolt – elemeinek átruházása a nemzetállamot fenyegető veszély helyett új lehetőségek megnyílasaként, bizonyos értelemben a globalizációra történő reakcióként értelmezhető. Valójában az európai integrációban a nemzeti szuverenitás elvesztése helyett a *szuverenitás egyes*

(átruházott) elemeinek a tagállamokkal történő együttes gyakorlásáról van szó. Az uniós döntési rendszer természetesen korlátozhatja egyes nemzeti érdekek érvényesítését, hiszen a tagállamok kölcsönös engedmények révén mozdítják elő a hatékony döntésekhez szükséges kompromisszumot. Ám az uniós tagság révén – részvételhez jutván az általános szabályozási és döntéshozatali rendszerben – mindegyik tagállam hatékonyabban érvényesítheti legfontosabb nemzeti érdekeit. E lehetőség nemcsak a kis- és közepes méretű tagállamok, hanem a legnagyobbak számára is rendkívüli jelentőségű.¹

Integrációelmélet és szuverenitás

Az integrációelméletek két fő iránya a *föderalista*, illetve a *kormányközi megközelítés*. Az elmúlt évtizedek során több jelentős elméleti irányzat (funkcionalizmus, euroföderalizmus, neofunkcionalizmus, intergovernmentalizmus, interdependencia, illetve rezsimelmélet, új institucionalizmus stb.) is megfogalmazódott. Ezek mindegyike – legalábbis implicit módon – a tagállamok szuverenitásának alakulását is értelmezi az integráció rendszerében.

Az egyik leginkább kidolgozott irányzat a *neofunkcionalizmus*. E megközelítés alapelemei:

- a nemzetállam alkalmatlan az európai problémák megoldására;
- az átalakulás fokozatosan, egymásra épülő folyamatok révén mehet végbe;
- nagy jelentőségű e folyamatok technokratikus irányítása;
- funkcionális *spill-over* („túlsordulás”) működik, a bizonyos gazdasági ágazatokban megvalósuló integráció szükségképpen tovagyűrűzik további ágazatokban;
- a nemzetállam jelentősége mérséklődik, a polgárok lojalitása és a lobbicsoportok aktivitása is az új központokba helyeződik át;
- az integráció dinamikus, megállíthatatlanul előrehaladó, öngerjesztő folyamat.

Ezzel szemben az *intergovernmentalista megközelítés* a kormányközi szintet hangsúlyozza. Az 1990-es években megjelenő liberális kormányközi megközelítés (fő képviselője A. Moravcsik) három alapelvre: a nemzeti államok racionális magatartásának feltételezése, a nemzeti preferenciaformálás liberális elmélete (az érdekcsoportok artikulálják, a kormányok pedig aggregálják a preferenciákat), végül az államközi tárgyalások intergovernmentalista elmélete. Utóbbi szerint a szupranacionális intézmények a szuverén államok racionális cselekvésén alapulnak, s növelik az államközi alkufolyamatok hatékonyságát. A. Moravcsik szerint a szuverenitás bizonyos elemeinek átadását célzó hatáskör-transzformáció révén a nemzeti politikusok növelni tudják belpolitikai mozgásterüket. A bírálatok szerint azonban ez az elmélet figyelmen kívül hagyja az integráció belső dinamikáját.²

Az integrációelmélet harmadik, az 1990-es évektől megjelenő generációja már nem a nemzetközi kapcsolatok között értelmezi az európai integrációt, s magát az Európai Uniót tekinti politikai entitásnak. Az *európai integráció eredménye egyre inkább államszerű társulásnak (polity) tekinthető*. Az Európai Unió törvényhozó, végrehajtó, igazságszolgáltató

1 Ch. WYPLOSZ: *The Centralization-Decentralization Issue*, European Economy Discussion Paper 014, September 2015, European Commission DG ECFIN, Brussels, 2015.

2 M. JACHTENFUCHS: *The Governance Approach to European Integration*, Journal of Common Market Studies, 39(2001)/June

intézményei, jogrendszere, a mindennapokban is érvényesülő szakpolitikái – S. Hix kifejezésével élve – „belső politikai arénát” eredményeznek, amelynek elemzéséhez a nemzetközi kapcsolatok elméletei már nem elegendők.³

Az *institucionalista megközelítés* szerint az intézmények maguk is hozzájárulnak a folyamatokhoz, létrehozva az integráció újabb és újabb szereplőit, kialakítva identitásukat és befolyásolva érdekeiket. A történeti institucionalizmus szerint ugyan a tagállamok az integráció fő szereplői, ám magatartásukat a közösségi intézményekből eredő tényezők (közös normák, értékek, szokások) nagymértékben befolyásolják.

A *többszintű kormányzás* (multi-level governance) elmélete szerint az Európai Unióban többszintű kormányzati rendszer működik, amelyben folyamatosak az interakciók a szupranacionális, a nemzeti, a regionális és a helyi szereplők között. Az EU többszintű politikai hálózatok rendszere, amelyben a szupranacionális intézmények jelentősen befolyásolják az integráció fejlődését, a szakpolitikák alakulását. Sweet és Sandholz szerint transznacionális társadalom jön létre. Annak szereplői a tranzakciók hatékony szabályozására alkalmas közös európai normák és szupranacionális intézmények létrehozását igénylik. Valamely terület szupranacionális szabályozása az adott szektor európaizációját eredményezi.⁴

Gazdasági integráció: a korlátozott szabályalkotástól a gazdasági kormányzásig

Az európai integráció mindenekelőtt *gazdasági integráció*. (A következőkben e tanulmány kizárólag a gazdasági integráció oldaláról tárgyalja a témakört.) Annak koncepcionális váza a következő. A versenytársakhoz mérten kis- (vagy legfeljebb közepes) méretű nemzeti piacok egyre inkább kontinentális piaccá egyesülnek a *négy alapszabadság* (az áruk, a szolgáltatások, a személyek és a tőke szabad áramlása) intézményi konstrukciója alapján. E kontinentális (belső) piacon – a korábbi elkülönült nemzeti piacokhoz képest – lényegesen intenzívebbé válhat a gazdasági verseny. Az intenzívebb verseny megnöveli a piaci szereplők teljesítménykényszerét, kikényszeríti a hatékonyság javítását. E mikroszintű hatékonyságjavulás szükségképpen elvezet a makrogazdasági hatékonyság, annak révén a nemzetgazdasági teljesítmény növekedéséhez. E mechanizmus sikeres működése megteremti a jólét növekedésének lehetőségét.⁵

Ugyanakkor az egyes tagállamok s különösképpen az egyes régiók versenyképessége nagymértékben eltérő. A piaci alapú integráció zavartalan működéséhez felzárkózási esélyt szükséges nyújtani a kevésbé versenyképes térségeknek. Valójában a négy alapszabadságra alapozott belső piaci modell sikeres működése csak széles körű konvergenciafolyamatok mellett lehetséges. Azok hiányában a személyek szabad mozgása kezelhetetlen méretű migrációs folyamat kialakulásához vezethetne. A felzárkózás, a versenyképesség növelése

3 S. HIX: *The Study of the European Union II: The 'New Governance' Agenda and Its Rival*, Journal of European Public Policy, 5(1998)/1, 38–65.

4 F. SCHARPF: *Governing Europe: Effective and Democratic?* Oxford University Press, Oxford, 1999.

5 C. M. RADAELLI: *Policy Transfer in the European Union: Institutional Isomorphism as a Source of Legitimacy*, Governance, 13(2000)/1, 25–43.

mindenekelőtt az érintett tagállam, illetve régió feladata és felelőssége. E folyamatok azonban az integráció rendszere révén is támogatást kapnak a kohéziós politika révén.

A *gazdasági integráció fokozatait* B. Balassa alapján a következőképpen írhatjuk le: szabadkereskedelmi övezet, vámunió, közös piac, gazdasági unió, teljes gazdasági integráció. E rendszerbe utóbb a közös piac és a gazdasági unió közé került be az egységes (vagy belső) piac konstrukciója, amely a négy alapszabadságnak a közös piacnál teljesebb megvalósulását nyújtja, az úgynevezett nem vámjellegű (fizikai, technikai, fiskális) akadályokat is kiiktatva. A gazdasági unió az egységes piac vívmányain túl egységes valuta megteremtését, illetve a gazdaságpolitikák koordinációját feltételezi. Mindezek az integrációs formák – a vámuniótól egészen a gazdasági és politikai unióig – *jelentősen érintik a tagállamok szuverenitását*.⁶ Az európai integráció (illetve azon belül a gazdaság integráció) mélyülésével jelentős intézményi átalakulás valósult meg.

Az 1990-es évek elejéig, a Gazdasági és Monetáris Unió megteremtéséről hozott döntést megelőzően a gazdasági integrációról szóló viták jellemzően politikákról, nem pedig módszerekről folytak. Ennek az időszaknak a fő jellemzői az alábbiak voltak:

- valamennyi tagország részt vett *valamennyi* (korlátozott) *közös politikában*;
- az *átruházási modell* dominált, viszonylag egyszerű intézményi konstrukció érvényesült;
- az elsődleges közösségi funkció a *szabályalkotás*, nem pedig a szakpolitikai (gazdaságpolitikai) döntések meghozatala volt.

A közösségi modell (illetve módszer) kiépítése és megszilárdítása lehetővé tette a közösségi kompetenciák kiszélesítését, az integráció mélyítését.

E folyamat kiemelkedő lépése az *egységes piac* kiépítésének programja. Az egységes piac koncepciója világos elveken alapult, ám megvalósítása és alkalmazása az eredetileg feltételezettnél nehezebbnek bizonyult. Egyrészt az egyes tagországokban (például a pénzügyi szolgáltatások tekintetében) meglehetősen eltérőek a megközelítési módok és a szabályozási kultúrák. Másrészt esetenként lényeges preferenciaeltérések mutatkoznak az egyes országok meghatározó érdekcsoportjai között. Végezetül Brüsszel több tekintetben bűnbakká, a jól szervezett lobbik támadásainak súlypontjává vált, ami gyengítette a közösségi szint legitimitációját. Az átfogó szabályalkotást, a folyamatos szabályozást és a tagországok közösségi felügyeletét tartalmazó rendszer megvalósítása feszültségeket eredményezett.

A gazdasági integráció intézményi feltételeit tekintve is *lényeges változást hozott a Gazdasági és Monetáris Unió (GMU) kiépítésének folyamata*. Ennek fő sajátosságai:

- „*Változó geometria*”. Szemben a Maastricht előtti unitárius szerkezettel, amelyben valamennyi tagországra azonos szabályok vonatkoztak, a GMU rendszerében lehetséges a több sebességű integráció; a konvergenciakritériumokat nem teljesítő tagországok tartósan kimaradnak az euróövezetből, ugyanakkor a kimaradási (*opt-out*) klauzula révén az Egyesült Királyság és Dánia önállóan dönthetnek az egységes valutához történő csatlakozásról; az EU kibővülése után az eltérések a tagországok szélesebb körét érintik.⁷

6 KENDE Tamás, SZÜCS Tamás: *Európai közjog és politika*, Complex Kiadó, Budapest, 2007.

7 E lehetőségeket tovább szélesíti a megerősített együttműködés (*enhanced cooperation*) intézménye, amely a tagállamok szűkebb körének nyújt módot az általánosanál szorosabb együttműködésre valamely területen.

- *Különféle kormányzási modellek, bonyolult intézményi feltételek.* A monetáris politika felelősségét a maastrichti szerződés az Európai Központi Bankra (ECB) ruházta, a fiskális politika felelőssége továbbra is a tagországoké (a nemzeti kormányoké és parlamenteké) maradt. Azok kötelezettséget vállaltak a túlzott deficit elkerülésére és politikáik koordinálására más EU-tagállamokkal, meghatározott felügyeleti eljárás intézményesítésével. Ugyanakkor az Európai Központi Bank létrehozása eltávolodást jelent a közösségi modell alapkonstrukciójától, mivel nagy politikai felelősséggel ruházták fel a Bizottságtól független intézményt.
- *Diszkrecionális döntések.* Míg az egységes piac konstrukciójában a Közösség fő funkciója a szabályalkotás, s a diszkrecionális (mérlegelést igénylő egyedi) döntéseket a tagországok hozták meg, az Európai Központi Bank létrehozásával a helyzet alapvetően megváltozott: az EU belépett a diszkrecionális döntések területére. A gazdaságpolitikai koordináció pedig egyidejűleg a tagországok nemzeti politikáinak ellenőrzését igényli.

A gazdasági integráció fejlődésével jelentősen változott annak intézményi jellege. A közösségi szabályalkotás egyre újabb területekre terjedt ki, s egyre inkább átfogóvá vált, egyidejűleg e szabályalkotáson túl szükségessé vált a diszkrecionális döntésekre is kiterjedő folyamatos szabályozás, továbbá a tagországi politikák ellenőrzésének kiépítése. E szélesebb, az eredeti, korlátozott szabályalkotást jóval meghaladó tevékenység a *gazdasági kormányzás* (economic governance) fogalmával jellemezhető.⁸

A gazdasági kormányzás intézményi konstrukciói

Wallace (2000) szerint az európai politikák kialakításának fő módszerei: a közösségi módszer; a szabályozási módszer; az intenzív kormányzatok feletti módszer; a többszintű kormányzás (multilevel governance) módszere; illetve a politikák koordinációján és benchmarkingen alapuló módszer. Wallace tipológiája összekapcsolható Scharpf (1996) csoportosításával. Az idézett megközelítések szerint fontos gazdaságpolitikai területek, illetve a jóléti politikák kialakítása megmaradt a tagországok hatáskörében. Az EU oldaláról e politikák formálása koordináció, illetve benchmarking, azaz „lágymódszerek” (Schout [2001]) révén lehetséges.⁹

A gazdasági kormányzás alapvető intézményi konstrukcióit az Európai Unió keretei között Sapir et al. (2003) tipológiájának felhasználásával jellemezzük. E konstrukciók az alábbiak:

- *Hatáskör-átruházás az EU-ra.* Egyes politikák teljes mértékben az EU-hoz tartoznak, azaz a döntés és a működtetés az unió szintjén történik (kizárólagos, illetve megosztott kompetenciák).
- *Kötelezettségvállalás.* Egyes politikák esetében a végső felelősség a tagországoké, ám azok kötelező megállapodást írtak alá, az EU ellenőrzi az adott tagországi

8 M. DABROWSKI: *Monetary Union and Fiscal and Macroeconomic Governance*, European Economy Discussion Paper 013, September 2015, European Commission DG ECFIN, Brussels

9 H. WALLACE: *The Institutional Setting, Five Variations on a Theme = Policy Making in the European Union*, eds. H. WALLACE, W. WALLACE, 4. ed. Oxford University Press, Oxford, 2000, 3–38.

politika gyakorlását, végül a tagországot szankciók sújtják, ha nem teljesíti a szabályokat.

- *Koordináció.* Egyrészt a makrogazdasági politika, másrészt egyes, a tagországok szintjén működtetett szektorális politikák – általában a viszonylag gyenge – EU koordinációs eljárás tárgyát képezik. E területeken – eltérően a kötelezettségvállalás esetétől – nincs végrehajtandó megállapodás. Az alkalmazott módszerek – multilaterális felügyelet, párbeszéd, benchmarking stb. – jelentősen befolyásolhatják a politikai döntéseket.
- *Autonómia.* Számos szakpolitikában a tagországok autonóm módon döntenek. Azokat autonóm módon alkalmazzák. Mindez több tekintetben politikai versenynek is tekinthető (pl. az adópolitika területén).

A fentiek nagy fokú leegyszerűsítést tartalmaznak. Például a *koordináció* nagyon eltérő eseteket tartalmaz:

- explicit irányelvek alapján multilaterális felügyelet alatt (pl. átfogó gazdaságpolitikai iránymutatás – Broad Economic Policy Guideline);
- kollektív szabályozás alapján, minősített többség révén elért megállapodás révén (belső piaci szabályozás);
- permanens, informális párbeszéd magas szinten (pl. az euróövezet országai között);
- kölcsönös információk és vizsgálatok alapján (a nyílt, másként nyitott koordináció – OMC – révén).

A politikák *alkalmazása* pedig általában az unió és a tagországok hatóságai közötti koordináción nyugszik. Az EU-intézmények, azok apparátusa a tagországok adminisztratív apparátusára támaszkodnak az implementáció során. Az Európai Unió a gazdasági kormányzás területén igen *változatos funkciókat* teljesít: szabályalkotó, politikaalkotó, szabályozó vagy előmozdító szerepet tölthet be. E rendszerben azonos uniós intézményi struktúra igen eltérő szerepeket tölt be. A kitűzött, nagy horderejű célok és a rendelkezésre álló korlátozott (pl. az uniós jogalkotás vagy a közös költségvetés keretében rendelkezésre álló) lehetőségek között jelentős ellentmondás feszül.

Gazdasági unió és szuverenitás

A gazdasági unió rendszerében – az integráció alacsonyabb lépcsőfokaihoz képest – megkerülhetetlenné válik a *makrogazdasági politikák koordinációja*. A mikrogazdasági integráció alapján egységesülő rendszer e lépcsőfoka – amely az *egységes valutát* is magában foglalja – már nem viselheti el az egymástól lényegesen eltérő nemzeti gazdaságpolitikákat. Azok koordinációjának igénye a gazdasági unió definitív feltétele. A gazdasági unió *per definitio-nem* monetáris unió.

A monetáris unió a tagországok szuverenitását elsősorban a következőkben érinti:

- az önálló nemzeti valuta és monetáris politika feladása (átadása a tagállamoktól az Európai Központi Bankhoz) a szuverenitás rendkívül fontos elemeinek önkorlátozása, amelynek alapját a monetáris integrációból származó jelentős mikro- és makrogazdasági előnyök képezik (a piaci transzparencia növekedése, az árfolyamkockázat és az átváltási költségek kiiktatása, mindezek miatt a hatékonyság növekedése, a rendszer dezinflációs hatása, a likviditás bővítése, a külső sokkok csökkentése mint további makrogazdasági előnyök s a mindezekből lehetséges tovagyrűzések);
- ugyanakkor a fiskális politika tagállami hatáskörben maradt, ám uniós szabályozás (túlzotdeficit-eljárás, Stabilitási és Növekedési Egyezmény stb.) tárgya is (szabályalapú nemzeti fiskális politikák), mert a monetáris integráció után egy-egy tagország költségvetési politikájának következményei kihatnak a többi tagállamra is, paradox módon – összefüggésben az eddigi szabályozás hatástalanságával – a fiskális politika területén fennmaradt szuverenitás eredménye a szuverén adósságválság kialakulása egyes tagállamokban;
- a gazdaságpolitika területén a tagállamok eddig jóval kevésbé voltak hajlandóak szuverenitásuk korlátozására, mint – az euróövezeten belül – a monetáris politika területén (a gazdaság-, illetve foglalkoztatáspolitikák összehangolása a Lisszaboni Szerződés szerint külön hatásköri kategóriát képez, amely a tagállamok közötti együttműködésen, közös iránymutatások megalkotásán és nemzeti érvényesítésén alapul);
- „kétsebességes” konstrukció, ahol az euróövezet tagállamai, illetve az „eltéréssel rendelkező” tagállamok hatáskörátadása lényegileg eltérő, az Eurócsoporthoz (Eurogroup) országai esetében a monetáris politika a lehető legszorosabb keretben, kizárólagos uniós hatáskörben működik, ugyanakkor az Eurócsoporthoz az euróövezet egészére jogalkotási lehetőséghez is jutott (pontosabban a Tanácsban ez esetben csak az euróövezeti tagállamokat képviselő miniszterek szavazhatnak);
- a megerősített együttműködés intézménye pedig lehetőséget nyújt a tagállamok csoportjának valamely területen a szorosabb integrációhoz.¹⁰

Válságkezelés és reform

A legutóbbi pénzügyi és gazdasági válság meggyőzően bizonyította a tagállamok nagy fokú egymásrautaltságát. Az egész Európai Unióban, de különösképpen az egységes monetáris politikát folytató euróövezetben alapvető követelmény, hogy az egyes tagállamok felelős gazdaságpolitikát, azon belül költségvetési politikát folytassanak, ne fenyegetse a rendszer stabilitását.¹¹

10 A. SAPIR, Ph. AGHION, G. BERTOLA, M. HELLEVIG, J. PISANI-FERRY, D. ROSATI, J. VINALS, H. WALLACE (eds.): *An Agenda for a Growing Europe. A Sapir Report*, Oxford University Press, Oxford, 2004.

11 L. P. FELD, C. M. SCHMIDT, I. SCHNABEL, V. WIELAND, V.: *Divergence of liability and control as the source of over-indebtedness and moral hazard in the European monetary union*, VOX CEPR's Policy Portal, 07 September 2015. Forrás: <http://voxeu.org/article/divergence-liability-and-control-source-over-indebtedness-and-moral-hazard-european-monetary-union> (letöltve: 2016. 03. 16.).

Az euróövezet országainak szorosabb kölcsönös függősége és a közös valutát használó országok közötti továbbgyűrűző hatások lehetősége a költségvetési eljárások és gazdaságpolitikák fokozottabb összehangolását és erősebb felügyeletét igényli az euróövezet valamennyi tagállamában. A válság kettős tanulsággal szolgált: a nem megfelelő nemzeti költségvetési és gazdaságpolitika, pénzügyi felügyelet súlyos gazdasági és társadalmi nehézségeket okozhat; másfelől az euróövezet sem védett a nagy horderejű és destabilizáló hatású gazdasági és pénzügyi sokkok veszélyével szemben.

Egyrészt jelentős, *rövid távú válságkezelést* célzó intézkedések történtek. 2010-ben a tagállamok támogatását célzó ideiglenes mechanizmust hoztak létre, amelyet 2013-tól az állandó európai *stabilitási mechanizmus (ESM)* váltott fel.¹² A Nemzetközi Valutaalappal szoros együttműködésben kidolgozott támogatási intézkedések feltétele a szigorú költségvetési konszolidáció és reformok megvalósítása. A *kiigazítás* bér- és árváltozásokat, fiskális konszolidációt és strukturális reformokat igényelt a versenyképesség növeléséhez. E lépések fájdalmas, az érintett országok lakosságát terhelő megszorításokkal járhatnak együtt.¹³

Ugyanakkor egyidejűleg jelentős átfogó (rendszerszintű) reformok igénye és lehetősége teremtdött meg. A válság kitörése után elfogadott szabályozás – egyebek mellett – a nemzeti költségvetések szorosabb felügyeletét, könnyebben alkalmazható szankciókat, illetve a bajba jutott tagállamok megsegítését célzó új mechanizmusokat tartalmaz. A 2011-ben elfogadott, hat jogszabályból álló csomag megszigorította a stabilitási és növekedési paktumot. Így például megkönnyítették a tagállamokkal szembeni szankciók alkalmazásának a lehetőségét. (Például „fordított többségi” szabály érvényesül: csak az szükséges, hogy a Bizottság szankcióra vonatkozó javaslatát a Tanács minősített többséggel ne ellenezze.)

A gazdasági és pénzügyi válság nyomán a gazdaságirányítási keret jelentősen megerősödött a hatos csomag, a kettes csomag és a gazdasági és monetáris unióbeli stabilitásról, koordinációról és kormányzásról szóló szerződés bevezetésének köszönhetően.¹⁴ A megerősített költségvetési szabályok, valamint a közelmúltban létrehozott, a makrogazdasági egyensúlyhiány kezelésére szolgáló eljárás jelentősen elmélyítették és kiterjesztették az uniós fellépések alkalmazási körét és lehetséges hatékonyságát.

A gazdasági és pénzügyi válság időszakában jelentősen megerősödött a *gazdaságpolitikai koordináció* a GMU-n belül. A válságot megelőző egyensúlyhiányok, strukturális hiányosságok és válság utóhatásainak leküzdése érdekében, valamint a beruházások élénkítése és a középtávú növekedési potenciál újjáépítése céljából ezek az uniós szintű közös szabályok, eljárások és intézmények központi szerepet játszanak. A válság idején számos kormányközi megállapodás született. Ezt a GMU 1.0 felépítésének hiányosságai magyarázzák. Ám például az ESM irányítási és döntéshozatali eljárásai – főként a kormányközi struktúra következtében – bonyolultak és hosszadalmasak. Középtávon (a második szakaszban) ezért annak irányítását teljes mértékben integrálni kellene az EU szerződéseibe.

12 A jelzett intézkedések szükségessége a krízis természetére figyelemmel aligha vitatható. Ám azok egyúttal intézményesítették a kimentés, a bailout korábban kizárt lehetőségét. Számos kritika fogalmazódik továbbá meg az EKB által folytatott mennyiségi ösztönzést illetően.

13 Azok hatásai azonban már érzékelhetőek az érintett tagállamok makrogazdasági mutatói, nemzetközi versenyképessége, illetve pénzügyi megítélése tekintetében.

14 Ez utóbbira költségvetési paktumként is hivatkoznak.

Az európai szemeszter – amely a gazdaságpolitikák uniós szintű összehangolására 2011-ben bevezetett éves jelentéstételi és felügyeleti ciklus – nemzeti és uniós szinten egyaránt a reformok végrehajtásának fontos eszközévé vált.¹⁵ A makrogazdasági egyensúlyhiány kezelésére szolgáló eljárás az európai szemeszterbe illeszkedik. Célja, hogy megelőzze az egyensúlyhiányt, illetve még kezelhetetlenné válása előtt kiigazítsa azt. Az eljárás kulcsfontosságú eszközzé vált az európai makrogazdasági felügyelet számára, többek között az ingatlanbuborékok megelőzése, valamint a versenyképesség csökkenésének, a magán- és államadósság növekedésének és a beruházások hiányának korai felismerése terén. Mindazonáltal a tagállamoknak még több előrelépést kellene elérniük az országspecifikus ajánlások végrehajtása terén, mivel a végrehajtás eddig egyenlőtlen és gyakran csupán korlátozott mértékű volt.

2011 tavaszán elfogadták az euró plusz paktumot (Euro Plus Pact) is. E versenyképességi megállapodás keretében a részt vevő tagállamok kötelezettséget vállaltak kulcsfontosságú, nemzeti hatáskörbe tartozó területeken a gazdaságpolitikai koordináció magasabb szintre emelésére a versenyképesség növelése és a makrogazdasági stabilitás megőrzése érdekében. Eddig tabunak tekintett területeken (pl. bérek, nyugdíjak, egészségügyi és szociális ellátórendszerek reformja, a társasági adóalap harmonizációja stb.) is együttműködnek az érintett tagállamok. Az elfogadott további intézkedések, illetve az európai szemeszter keretében kialakuló koordináció valódi uniós gazdasági kormányzás kiépülése irányába mutatnak.

Mindezek rendkívül jelentős változásokat jelentenek. A gazdasági kormányzás mechanizmusai, intézkedései jelentős részben az euróövezetre, annak tagállamaira irányulnak. Ugyanakkor a konstrukció többsébes: a legszorosabb integráció (s egyben a legnagyobb mértékű hatáskör-átruházás) a magövezetben valósulhat meg. Az abban részt nem vevő tagállamok alacsonyabb integrációs fokozatban kapcsolódnak, s egyidejűleg esetükben a kompetenciátruházás is mérsékeltebb.¹⁶

Ugyanakkor a kormányközi megállapodásokon s a tagállamok önkéntes részvételén alapuló konstrukciók korlátai szembetűnőek.¹⁷ A tartós konstrukciók az EU jogrendszerében igényelnének szabályozást, beleértve az alapító szerződések megfelelő irányú módosításait is.

Rendszerszintű reform: GMU 2.0

A reformfolyamatok kereteit a „valódi” (másként „teljes”, illetve „mély”) Gazdasági és Monetáris Unió megteremtésének igénye képezi. Olli Rehn korábbi főbiztos 2012 nyarán

15 A makrogazdasági feltételrendszer elve szerint biztosítani kell, hogy az európai strukturális és beruházási alapokat a tagállamok szociális és gazdasági teljesítménye szempontjából kulcsfontosságúként azonosított reformok támogatására használják fel, és azok hatékonyságát nem akadályozzák ingatag alapokon nyugvó makrogazdasági szakpolitikák.

16 B. KOHLER-KOCH, R. EISING (eds.): *The Transformation of Governance in the European Union*, Routledge, London, 1999.

17 Például az európai szemeszter nagymértékben megerősítette a gazdaságpolitikai koordinációt; a számos csomag, paktum, eljárás és jelentéstételi követelmény azonban elhomályosította logikáját és aláásta eredményességét.

hirdette meg – a Maastricht 1.0 bírálatának bázisán – a *Maastricht 2.0* kiépítésének igényét. Az Európai Bizottság 2012. november 28-án tette közzé vitaindító dokumentumát (Blueprint) „a valódi, szoros gazdasági és monetáris unió” tervezetéről. Az elérendő célként megjelölt *teljes gazdasági unióban* fokozottabban összehangolnák a tagállamok valamennyi nagyobb gazdaságpolitikai (köztük költségvetési politikai) döntését, amelyeket európai szinten hagynának jóvá és felügyelnének. 2013. március 20-án hozták nyilvánosságra az Európai Bizottság közleményét *Towards a Deep and Genuine Economic and Monetary Union* címmel. E folyamatban némi megtorpanás után a következő mérföldkő „Az öt elnök¹⁸ jelentése” volt 2015. június 22-én, a GMU megerősítésének programjáról és ütemtervéről.¹⁹

A GMU szorosabbra fűzésének nagyratörő, egyidejűleg pragmatikus tervei három szakaszban végrehajtandó, konkrét intézkedésekre irányuló javaslatokat tartalmaznak. Azok megvalósítása révén *2025-re lenne elérhető a „teljes” GMU víziója*. E jövőképben – a GMU szilárd és átlátható szerkezetének biztosítása érdekében – a szabályok mellett az intézményeket kívánják a középpontba helyezni.²⁰

A három szakasz a következő:

- *Elmélyítés* (2017. június 30-ig). A versenyképesség és a strukturális konvergencia fokozása, felelős nemzeti és euróövezeti költségvetési politikák előmozdítása, a pénzügyi unió megvalósítása, valamint a demokratikus elszámoltathatóság javítása a meglévő eszközök és a hatályos szerződések felhasználásával.
- *A GMU megvalósítása*. Alapvető konkrét intézkedések elfogadása a GMU gazdasági és intézményi felépítésének befejezéséhez. Ezután az euróövezeti tagállamok megújított, felfelé irányuló konvergenciájára vonatkozó referenciaértékek alapján, elmozdulva az új növekedési kilátásokkal kapcsolatos közép- és hosszú távú elképzelések irányába, mélyrehatóbb reformokat szükséges végrehajtani. A fő cél a kötelező (strukturális) konvergenciafolyamat előmozdítása. A közösen megállapított konvergencia mutatók irányában tett jelentős előrehaladás – elérésüket követően a betartásuk – minden tagállam esetében feltétele lenne az euróövezet sokkelnyelő mechanizmusában történő részvételnek.²¹
- *Végző szakasz* (legkésőbb 2025-ig). Valamennyi tervezett lépés teljes megvalósítása után a „valódi, szoros” GMU elérése.

Az első szakaszból a másodikba történő átmenet előmozdítása érdekében az Európai Bizottság 2017 tavaszán Fehér Könyvet terjeszt elő. Abban felvázolja a további szükséges lépéseket, beleértve a GMU második szakaszban megvalósítandó kiteljesítéséhez szükséges jogi intézkedéseket is. (Annak mintája az egységes piac megteremtését célzó, 1985. évi Fehér Könyv.)

18 Az Európai Bizottság, az Európai Tanács, az Eurócsoport, az Európai Központi Bank (ECB), illetve az Európai Parlament elnökei.

19 A. MORAVCSIK: *The Choice for Europe. Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht*, Cornel University Press, New York, 1998.

20 F. SCHARPF: *Imagining the Future of the Euro-Policy with the Help of New Concepts = Governance in the European Union*, eds. G. MARKS, F. SCHARPF, P. SCHMITTER, W. STREECK, Sage, London, 1996, 121–150.

21 HALMAI Péter: *A lisszaboni Folyamat intézményi feltételei – gazdaságpolitika és koordináció*, Társadalom és Gazdaság, 27(2005)/1–2, 79–94.

Az Európai Bizottság 2015 októberében tette közzé elképzeléseit az *elmélyítés szakasza* tekintetében. Az elfogadott intézkedéscsomag része a demokratikus párbeszéd elmélyítését és a gazdasági kormányzás továbbfejlesztését célzó „európai szemeszter”²² felülvizsgálata; a nemzeti versenyképességi testületek életre hívása; a tanácsadó funkciót betöltő Európai Költségvetési Tanács létrehozása. A kitűzött célok közé tartozik az euróövezet egységesebb képviselője a nemzetközi pénzügyi intézményekben. Meghatározták továbbá a bankunió kiteljesítéséhez szükséges lépéseket, közöttük az európai betétbiztosítási rendszer kialakítását és a bankrendszerrel összefüggő kockázatok további csökkentését célzó egyéb intézkedéseket. Az euróövezetbeli bankok és államháztartások még mindig szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Nagy jelentőségű a rendszerszintű banki kockázatok további csökkentése és az egyenlő versenyfeltételek megteremtése, továbbá a bankok és az államadósságok közötti negatív visszacsatolási spirál korlátok közé szorítása. A bankunió kiteljesítése mellett kulcsfontosságú cél a tőkepiaci unió kiépítése is. A közleményben meghatározott intézkedések az euróövezet tagállamaira alkalmazandók, a GMU szorosabbra fűzésének folyamata azonban valamennyi uniós tagállam előtt nyitva áll.

A GMU gazdasági és intézményi struktúrájának kiteljesítéséhez a második szakaszban (megvalósítás) jóval hosszabb távú intézkedésekről kell megállapodni. Ennek részeként a *szuverenitás és szolidaritás nagyobb fokú megosztására, megerősített demokratikus felügyeletre lesz szükség*. A világ második legnagyobb gazdasága nem kezelhető kizárólag szabályokon alapuló együttműködés révén. A valódi gazdasági és monetáris unió a szuverenitás megosztásán és közös intézményeken alapuló rendszer kiépítését igényli. E közös intézmények többsége már létezik, és fokozatosan betöltheti ezt a feladatkört. A gyakorlatban a tagállamoknak saját nemzeti költségvetésük és gazdaságpolitikájuk egyes elemei tekintetében egyre nagyobb mértékben kell elfogadniuk a közös döntéshozatalt. A gazdasági konvergencia és pénzügyi integráció sikeres folyamatának lezárását követően lehetővé válna bizonyos fokú kockázatmegosztás a közszektorban. Azt egyidejűleg erőteljesebb demokratikus részvételnek és elszámoltathatóságnak szükséges kísérnie mind nemzeti, mind európai szinten. E szakaszos megközelítés azért szükséges, mert egyes nagyobb horderejű intézkedések a hatályos uniós jogi keret (a szerződések) – kisebb vagy nagyobb mértékű – módosítását, valamint az euróövezeti tagállamok gazdasági konvergencia és szabályozási harmonizáció terén történő jelentős előrehaladását teszik szükségessé.

A reformok egyik meghatározó területe a *költségvetési (fiskális) unió*, amely a költségvetés fenntarthatóságát és a költségvetési stabilizációt egyaránt biztosítja. Hosszú távon közös makrogazdasági stabilizációs funkciót²³ kívánnak kifejleszteni a nemzeti szinten nem megoldható zavarok kezelése érdekében. Annak révén enyhíthetőek volnának a nagy makrogazdasági sokkok hatásai, növelhető lenne a GMU egészének ellenálló képessége.

Mindezek a szuverenitásátruházás eddigieknél magasabb fokát, egyúttal az adott ügyekben az európai szintű közös felelősség erősítését feltételezik. A szükséges politikai

22 Az euróövezeti dimenzió fokozott figyelembevételére érdekében az övezet egészére vonatkozó vitákra és ajánlásokra a folyamat elején, az országspecifikus egyeztetéseket megelőzően kerül sor, hogy minden tagállam egységesen kezelhesse a közös kihívásokat.

23 Például az euróövezet közös költségvetése esetében, amelyben rövidebb távon deficit is lehetséges, ugyanakkor középtávon nem tartalmazna a tagállamok közötti újraelosztást.

integráció alapelemei a megerősített demokratikus legitimitáció, a beszámoltathatóság s az utólagos vizsgálódás lehetőségének intézményesítése.²⁴

Választ igénylő kérdések

A felvázolt konstrukció fő vonala impresszív és ígéretes, ugyanakkor a koncepció fontos részletei mindeddig tisztázatlanok. Aláhúзва e még mindeddig hiányzó elemek jelentőségét, végiggondolást igényelnek az alábbi kérdések:

- *Hogyan mozdítható előre a strukturális konvergencia?* A koncepció központi eleme a mindeddig elhanyagolt strukturális konvergencia. Annak tartalma, illetve az arra hatást gyakorló tényezők hatásmechanizmusa mindeddig tisztázatlan. A strukturális konvergencia kritériumainak meghatározása, a kötelező konvergenciafolyamat nyomon követése csak az előbbiekből bázisán lehetséges.
- *Megvalósítható-e a hatékony gazdaságpolitikai koordináció a jelenlegi körülmények között?* A maastrichti szerződés óta eltelt közel negyed évszázad során eddig nem történt áttörés a gazdaságpolitikai koordináció rendszerében. Egyes tagállamok, illetve azok egyes csoportjainak eltérő érdekei jelentős nehézségeket támasztanak az új mechanizmusok megvalósításában, az erőteljesebb integráció alapszerződésekben történő intézményesítésében.
- *Lehetséges-e a fiskális unió? Illetve: fiskális fegyelem versus fiskális szolidaritás?* A fiskális fegyelem eddigi, szabályalapú rendszere nem bizonyult működőképesnek. A fiskális föderalizmus igénye még lehetőségként sem merülhet fel. Lényeges kérdés: megteremthető-e a fiskális fegyelem fiskális szolidaritás nélkül. Éppen így alapvető: hogyan teremthető meg e feltételek között stabilizációs funkció az euróövezetben.
- *Erősödő több sebességű konstrukció?* A 28 tagállam eltérő érdekei és megközelítései, a szabályok – a kormányközi megállapodások széles köre miatt – már jelenleg is nagy fokú heterogenitása nyomán kérdéses a GMU 2.0 tervezett konstrukciója valamennyi tagállam által történő elfogadása. Minthogy a tervezett reformok kardinális eleme a szabályok alapszerződésekben történő rögzítése, az euróövezet kemény magja esetleg külön szerződésben szabályozhatja a GMU 2.0 lényeges elemeit. Erősödhet továbbá az euróövezet szabályozási és intézményi elkülönülése a további tagállamoktól. Egyes olvasatokban egészen radikális intézményi különbségek is kialakulhatnak.²⁵
- *Hatékony politikai unió: európai szuperállam?* A jelzett tényezőkre figyelemmel felmerülhet valamiféle európai szuperállam irányába történő fejlődés lehetősége. Noha az azzal szemben ható tényezők is jelentősek, a teljes és valódi GMU kiépítésének igénye erősítheti az euróövezeti tagállamok (különösen azok kemény

24 EC (2012) A blueprint for a deep and genuine Economic and Monetary Union. Launching a European Debate. COM777/2, Brussels

25 Például 2015 júniusában Sigmar Gabriel német és Emmanuel Macron francia gazdasági miniszterek egyebek mellett önálló euróövezeti kormány, parlament, illetve pénzügyminiszteri tisztség lehetőségére utaltak közös cikkükben.

magja) egyes szuverenitáselemeinek további összpontosítását, a szuverenitás együttes, hatékonyabb gyakorlásának igényét. Ha az európai szuperállam lehetősége túl radikális igénynek is tűnik, a GMU jelzett fejlődési irányainak kibontakozása nyomán az *európai integráció meghatározó színterévé az eurővezet s különösen annak magtérsege válik*. A többi tagállam jelentősége és befolyása pedig jelentősen mérséklődhet. Egyes fejlett tagállamok e több sebességgel jellemezhető rendszerben képesek lehetnek saját érdekeiket szolgáló konstrukciók érvényesítésére. Ám az *eurórendszerből tartósan kimaradó periféra államok egyúttal az európai konvergencia mechanizmusból is kiszorulhatnak*.²⁶

- A *teljes gazdasági unió*, az európai gazdasági kormányzás kiépülése valódi esélyt kínál az európai gazdaság problémáinak megoldására, egyúttal a teljes európai integrációs folyamat dinamizálására. Mindennek előfeltétele a hatáskörök újraszabályozása, s ahol szükséges, az érintett tagállamok érdelein és önálló döntésén alapuló további szuverenitástranszfer. Arról természetesen esetenként az egyes tagországok eltérően is vélekedhetnek. Ám a *globalizáció körülményei között az európai magővezetből történő kimaradás szükségképpen a perifériára szorulás veszélyét hordozza*.²⁷

26 R. BALDWIN, Ch. WYPLOSZ: *Economics of the European Integration*, McGraw-Hill, Berkshire, 2012; A. SCHOUT: *The European management challenge: from creating to managing the internal market*, EIPASCOPE, 2001/2.

27 PALÁNKAI TIBOR: *Az európai integráció gazdaságtana*, Aula Kiadó, Budapest, 2004.

Érdekek és értékek harca. Az Európai Unió és az Oroszországi Föderáció

Tuka Ágnes

Bevezetés

A 21. század egyértelműen bebizonyította, hogy a történelem nem ért véget,¹ a liberális demokrácia térnyerése még régióinkban sem sikertörténet és nem visszafordíthatatlan folyamat. Az Európai Unió (EU)² eddigi történetének legnagyobb bel- és külpolitikai válságaira próbál megoldást találni 2003 óta. Melyek ezek? Elég felidéznünk az Alkotmányos Szerződés elbucskását a holland és francia népszavazáson. Ez azért rázta meg az európai közvéleményt, mert két alapító ország lakossága utasította el, és Hollandiában ez volt az első alkalom, hogy az állampolgárokat megkérdezték az unió további fejlesztésének koncepciójáról.

Mind a mai napig nem sikerült teljesen kilábalni a 2008-ban kirobbant pénzügyi, majd ennek nyomán megjelent gazdasági krízisből. E recessziós helyzetben kell szembenézni napjainkban egyrészt újabb államok felvételi kérelmével, másrészt a szomszédságpolitika³ megváltozott koordinátarendszerével, harmadrészt a migránsok áradatával, ami plasztikusan mutatja meg az európai értékek és lehetőségek ellentmondásait. Hiszen az EU dokumentumai⁴ kötelezően előírják a háború, polgárháború miatt menekülők befogadását, ugyanakkor évente milliós nagyságban érkezők esetében képtelen ez a 28 ország ennek az erkölcsi parancsnak eleget tenni. Ez az egyik olyan kérdés, ahol az uniós belpolitika szorosan kötődik a „közös kül- és biztonságpolitikához”.

1 Francis FUKUYAMA: *The End of History*, The National Interest, Summer 1989.

2 EU: 1993 novemberéig a hivatalos elnevezés: Európai Közösségek (EK)

3 Az Európai Szomszédságpolitika (ENP) a 2004-es bővítés után jött létre biztonságpolitikai okokból. Ma már idetartozik az 1995-ben indított barcelonai folyamat és a 2009-ben indult keleti partnerség.

4 Pl.: A Tanács 2003/9/EK irányelve a menedékkérők befogadása minimumszabályainak megállapításáról. Forrás: www.nefmi.gov.hu/letolt/EU_jogszabalyok/oktatas/2003_9_ek_menedekkerok.pdf (letöltve: 2016. 01. 12.) A Tanács 2004/83/EK irányelve (2004. 04. 29), ennek átdolgozása: Az Európai Parlament és Tanács 2011/95/EU irányelve a harmadik országbeli állampolgárok és hontalan személyek nemzetközi védelemre jogosultként való elismerésére, az egységes menekült- vagy kiegészítő védelmet biztosító jogállásra, valamint a nyújtott védelem tartalmára vonatkozó szabályokról. Forrás: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32011L0095&from=HU> (letöltve: 2016. 01. 12.)

A korábban második pillérnek tekintett területhez kötődik Gazdag Ferenc széles körű tudományos munkásságának egy része.⁵ Sokat merítve e témájú műveiből a jelenlegi keretek között az Európai Unió külpolitikájának csak kis metszetét próbálom görcső alá venni – az Oroszországgal kialakított ellentmondásos kapcsolatot.

Visszapillantás

A Szovjetunió és a szocialista tábor 1989–1990-es szétesése teljesen felülírta a nemzetközi kapcsolatok 1945 óta működő rendszerét – megszűnt a bipoláris világ. Az Európai Közösség tagállamai politikusaiban ellentétes érzések jelentek meg, egyrészt a háború nélküli totális győzelem eufóriája, másrészt szembenézés az egységesülő Németországgal, harmadrészt a bipoláris rendszer által kialakított struktúrák módosításának szükségessége – kicsit abban a szellemben, amit Beke Kata könyvének sokat idézett címe tükröz: „Jézusmária, győztünk!”⁶ Az Európai Közösségeket a saját átalakulásának pillanatában lepte meg ez a folyamat. Az Egységes Európai Okmány előírásainak megfelelően készültek az integráció mélyítésére, hogy megvalósuljon a tényleges közös piac, a gazdasági és monetáris unió. A franciák által szorgalmazott közös valuta tervének elfogadása volt a megvalósuló német egység ára.

Az átalakuló együttműködés és a kelet-közép-európai változások gyorsasága új kihívások elé állította az Európai Uniót. Hogyan reagáljon arra az igényre, amit legelőször Magyarország fogalmazott meg a térség nevében – vissza akar térni Európához –, az integráció tagja akar lenni? Milyen legyen a viszonya a posztsovjett államokhoz? Hol vannak Európa határai? Nem utolsósorban, milyen kapcsolatokat lehet kialakítani Oroszországgal, a térség egyik meghatározó államával, amely bár gazdaságilag nagyon meggyengült, de a térség teljes atomfegyver arzenálja a kezébe került?

Az Európai Unióban a maastrichti szerződés életbe lépését követően vita bontakozott ki arról, hogyan alakul az integráció jövője, meddig bővíthet a szervezet. Ez a szerződés és módosulásai azóta is nyitva hagyták azt a kérdést, milyen formációt ölthet az Európai Unió: föderatív szuperállam, birodalom vagy sajátos, a tagállamok által irányított nemzetközi szervezet lesz a jövőben. Ezek az úgy nevezett forgatókönyvek mindenképpen számoltak Oroszországgal – a harmadik forgatókönyv, a laza együttműködés hívei még az ország jövőbeli uniós tagságát sem vetették el. Az elemzők többsége azonban Oroszországot külső fontos gazdasági partnerként képzelte el, nem kizárva azonban azt, hogy néhány területen ennél szorosabb lehet a kapcsolat.

Az a kérdés is napirendre került, hogy Oroszország Európa része-e. Erre nem egyszerű a válasz, és nem csupán földrajzi elhelyezkedése miatt. Kétségtelen tény, hogy az orosz kultúra az utóbbi három évszázadban szorosan kapcsolódott az európaihoz, de egyet kell érteni Huntingtonnal, aki szerint ez az ortodox civilizáció elkülönül a nyugati kereszténységtől,

5 GAZDAG Ferenc: *A magyar külpolitika 1989–2014*, Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Budapest, 2014; GAZDAG Ferenc: *Az Európai Unió közös kül- és biztonságpolitikája*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003; GAZDAG Ferenc: *Mérlegen a 2011-es magyar-EU elnökség*, Nemzet és biztonság, 4(2011)/december, 72–85.; GAZDAG Ferenc: *A biztonsági szektor reformja és a nemzetközi szervezetek*, Nemzet és biztonság, 1(2008)/december, 35–43.

6 BEKE Kata: *Jézusmária, győztünk!* Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1993.

egyrészt a bizánci eredet és külön vallás, a kétszáz éves tatár uralom, a bürokratikus zsarnokság alapján, másrészt a reneszánsz, a felvilágosodás és más központi jelentőségű nyugati tapasztalatok korlátozott hatásának következményeként.⁷

Alekszandr Pamarin véleménye szerint: „*Struktúráját tekintve Oroszország keleti ország, amelyben nem az individuális-nominális, hanem a közösségi elv dominál. Motivációiban azonban a nyugati prométheizmushoz kötődik [...] Keleten a Nyugat »követének«, Nyugaton meg a keleti elvek hordozójának tekintik.*”⁸ Az orosz geopolitikusok egy részének az az álláspontja, hogy Oroszország különálló, a nyugati világtól eltérő sajátosságokkal bír.⁹ Dugin szerint „*Oroszország önálló területi struktúra, amelynek biztonsága és szuverenitása az egész (eurázsiai) kontinens biztonságával és szuverenitásával egyenlő*”,¹⁰ „*az orosz nép (≈ Oroszország) a vallásosságnak és a kultúrának olyan egyedi típusát képviseli, amely élesen különbözik a katolikus-protestáns Nyugattól és az ott kifejlődött posztkeresztény civilizációtól.*”¹¹

Természetesen nem csak az elméleti szakemberek foglalkoznak azzal a problémával, miként jellemezhető az orosz identitás. 2014 novemberében a 18. Orosz Népi Világggyűlés nyilatkozata – „A történelem egysége, a nép egysége, Oroszország egysége” – hangsúlyozta: orosz az az ember, aki magát orosznak vallja, nincs más etnikai kötődése, orosz nyelven gondolkodik, és a nemzeti lelki kultúra alapján a pravoszláv vallást fogadja el. A dokumentum szerint a különböző nemzetiségek nem asszimiláció nyomán, hanem szabad, személyes döntés alapján fogadták el az orosz identitást.¹² Ismerve ezen nemzetiségek oroszországi történetét, nem lehet egyetérteni azzal, hogy az állampolgárok mindig önként választották az orosz identitást.

Az orosz birodalom helyreállítására vonatkozó tervek markánsan megjelennek az utóbbi években, rámutatva, hogy az ország közvéleményének többsége úgy érzékeli: az Egyesült Államok vezetésével a Nyugat meg akarja semmisíteni Oroszországot. Leonid Ivanovics Sersnev vezérőrnagy, az „Oroszok” alapítvány elnöke meghirdette a volt szovjet köztársaságok újbóli egyesítésének szükségességét, hogy a nyugatiak által indított negyedik hidegháborúban helyt tudjanak állni.¹³ Ezek a vélemények nem segítik az Európai Unió és Oroszország közötti szorosabb kapcsolatokat.

7 Samuel P. HUNTINGTON: *A civilizációk összeecsapása és a világrend átalakulása*, Európa Kiadó, Budapest, 2005, 58.

8 Alekszandr PANARIN: *Oroszország a világtörténelem ciklusaiban = Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény*, szerk. Siselina LJUBOV, GAZDAG Ferenc, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004, 380.

9 Részletesen lásd Szilágyi István cikkét.

10 Alekszandr DUGIN: *A geopolitika alapjai. Oroszország geopolitikai jövője* = LJUBOV, GAZDAG (szerk.): *i. m.*, 337.

11 Uo., 343. Dugin nézeteit Szilágyi István mutatja be: SZILÁGYI István: *Alekszandr Dugin és az orosz birodalmi geopolitika = Változó Európa? Kérdések, kétségek, válaszok*, szerk. TUKA Ágnes, Publikon Kiadó, Pécs, 2015, 43–67.

12 *Jegyinsztvo isztorii, jegyinsztvo naroda, jegyinsztvo Rosszii*. Forrás: www.patriarchia.ru/db/text/508347.html (letöltve: 2014. 11. 12.)

13 *Szovremennaja russzkaja identicsnoszty v Rosszii i za rubezsom*. Forrás: <http://russkie-fond.ru/press/articles/550> (letöltve: 2016. 01. 12.)

Kapcsolatok alakulása

1973-ban a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa¹⁴ (KGST) kezdeményezte a párbeszédet az EK-val, amit a Miniszterek Tanácsa el is fogadott. 1975 januárjában az Európai Bizottság küldöttsége Moszkvába látogatott, majd mind a két fél külön-külön megállapodástervezetet dolgozott ki. A hivatalos tárgyalások 1978-ban megkezdődtek, azonban a kirobbant kis hidegháború miatt 1981-ben megszakadtak.¹⁵ 1985-ben Mihail Gorbacsov kezdeményezte az újabb kapcsolatfelvételt, amely eredményeként 1988-ban született meg az első gazdasági megállapodás az EK és a KGST között. Ez már elismerte a két gazdasági szervezetet, és célja volt a kölcsönös kereskedelmi lehetőségek keresése, de ekkor még a Szovjetunió és a kelet-közép-európai szocialista országok a legrosszabb besorolású kereskedelmi partner kategóriájában maradtak.

A térségben zajló 1989-es politikai változások – az EK számára a berlini fal leomlása, majd a Szovjetunió szétesése – hozták meg a kapcsolatok jelentős átértékelését. 1989 decemberében írták alá a kereskedelemről és a kereskedelmi és gazdasági együttműködésről szóló megállapodást a Szovjetunió és az Európai Községek között, amely az egyenrangú partnerség felé tett első lépésként értelmezhető.

Az Európai Unió Oroszország-politikája – a hidegháborút követően – liberális-institucionalista külpolitikai szemléletet tükrözött, pozitív kapcsolatokat feltételezve a piacgazdaságra való áttérés folyamatában, valamint demokratizációt és békés, együttműködő külügyeket szorgalmazva. Így került sor arra, hogy az Európai Bizottság 1991 februárjában megnyissa képviselőtét Moszkvában. Jelentős lépésnek tekinthető, hogy még ugyanabban az évben az Európai Község beindította nagyszabású segélyprogramját a volt szovjet tagköztársaságok számára, amely a TACIS (*Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States*) nevet kapta. A támogatott projektek céljai voltak, hogy elősegítsék az áttérést a piacgazdaságra, és ezen országok a demokratikus fejlődés útjára lépjenek. A '90-es évek első harmadában, amikor kikristályosodott, hogy a kelet-közép-európai államok várhatóan az európai integráció tagjai lesznek, egyértelművé vált, hogy ez a lehetőség nem nyílik meg Oroszország számára. Ugyanakkor a területileg¹⁶ és gazdaságilag nagyon meggyengült, de jelentős katonai erőt és kiemelkedően fontos nyersanyaglelőhelyeket birtokló állammal szorosabb partnerségi, esetleg állandó társulás kialakításának lehetősége is felmerült, mint a megerősítendő kapcsolatok végső célja.

Andrej Kozirjev irányításával az orosz külpolitika célkitűzése az egyenrangú politikai és külkereskedelmi viszony elérése volt. Így a közös elképzelések megvalósításának fontos állomásává vált az EU–orosz korábbi megállapodást lényegében új alapokra helyező, Korfun aláírt 1994-es Partnerségi és együttműködési egyezmény (*Partnership and Cooperation Agreements, PCA*), melynek ratifikációs folyamata az 1994-ben kirobbant csecsenföldi

14 A Szovjetunió által 1949 januárjában kezdeményezett, elsősorban gazdasági együttműködés, amely alapokmányát akkor még Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és Románia vezetői írták alá.

15 Kőrösi István: *Magyarország útja az Európai Unióba – a kompromisszum a nyugati parton = A huszonötök Európái*, szerk. Kiss J. László, Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 761.

16 Oroszország kisebb lett, mint amekkora a 18. század közepén, Nagy Katalin korszakában volt.

háború következtében 1997 decemberéig elhúzódott.¹⁷ A két fél kötelelességeit 112 fejezet, 10 melléklet és több közös nyilatkozat tartalmazza, és 10 évre szól.

Az egyezmény nagy súlyt helyezett részint a gazdasági kapcsolatok fejlesztésére és a szabadkereskedelmi övezet létrehozásának megvitatására, részint a politikai párbeszéd kialakítására. A megállapodás végrehajtásának biztosítására létrejött a miniszteri szintű Együtműködési Tanács, amely évente legalább egyszer ülésezik, és az Orosz Föderáció kormányának, az Európai Unió Tanácsának és az Európai Bizottságnak az illetékes tagjai alkotják. Az ülések előkészítő feladatait a magas rangú orosz és uniós hivatalnokokból álló Együtműködési Bizottság végzi, és a politikai szintén szerepet kapott a Parlamenti Együtműködési Bizottság.¹⁸ Ez utóbbinak 2004 óta mindig volt magyar tagja is. A legjelentősebb esemény az 1998-tól elvileg évente kétszer tartott csúcstalálkozó, ahol az Oroszországi Föderáció elnöke tárgyalt az Európai Tanács és az Európai Bizottság elnökeivel.¹⁹

Az újabb egyezmény előkészítése már 2003-ban megkezdődött, hiszen egyértelművé vált, hogy Oroszország az EU harmadik legnagyobb kereskedelmi partnere, több tagállammal határos lesz 2004-től, és az unió az orosz kőolaj és földgáz legnagyobb importőre. Ezt a felismerést is tükrözte 2003 novemberétől az újabb intézmény, a miniszteri szintű EU–Oroszország Állandó Partnerségi Tanács, amelyet – a neve ellenére – igények szerinti gyakorisággal hívtak össze. A 2005-ös moszkvai csúcstalálkozón úti térképet (vagy útvonaltervet) dolgoztak ki az együtműködés minél sikeresebb megvalósítás érdekében, illetve az újabb egyezmény fő prioritásainak kijelölése céljából.

A dokumentum négy nagy szakpolitikai területre fókuszált, hangsúlyozva a közös érdekeket és értékeket, sőt „közös területeknek” nevezve azokat. Az első helyen a gazdaság és a környezetvédelem, majd a szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló közös terület megvalósítása iránti igény, harmadikként a külső biztonság, beleértve a válságkezelést, míg utolsó feladatként a kutatási és oktatási közös terület (a kulturális szempontokkal együtt) került megnevezésre.²⁰

A tárgyalásokon ágazati megállapodásokat is aláírtak. Ezek céljai a gazdaságot érintő jogszabályok fokozatos közelítése és a kölcsönös függőségen és előnyökön alapuló energiapolitika problémáinak kezelése. Vlagyimir Putyin orosz elnök melegen üdvözölte a hosszas tárgyalások után megszületett megállapodást mint az első lépést egy nagy, egységes Európa felé, amelyben nincsenek többé elválasztó vonalak.²¹

A csúcstalálkozók eredményeképpen 2007-től a tudományos, oktatási és kulturális élet szereplői, illetve a politikusok és sportolók elvileg díjmentes vízumot kaphattak.²²

17 VICZAI Péter Tamás: *Oroszország és az Európai Unió kapcsolatai*, EU Working Papers, 6(2003)/2, 42–54.

18 Tagjai: az orosz Duma (nemzeti parlament) és az Európai Parlament képviselői.

19 *Insztitucionalnaja i normativno-pravavaja osnova szotrudnicsestva*. Forrás: http://eeas.europa.eu/delegations/russia/eu_russia/political_relations/institutional_framework/index_ru.htm. (letöltve: 2016. 01. 12.)

20 Mind a négy területre vonatkozóan önálló „úti térképet” készítettek. Forrás: www.russianmission.eu/ru/osnovnye-dokumenty (letöltve: 2016. 01. 12.)

21 *Pressz-konferencia 2005. 05. 10.* Forrás: http://archive.kremlin.ru/appears/2005/05/10/1823_type63377type63380type82634_88013.shtml. (letöltve: 2016. 01. 13.)

22 Sajátos, hogy a konzul döntésétől függ ennek megadása az egyetemi hivatalos meghívó megléte mellett is.

Oroszország résztvevője lett az Erasmus Mundus lehetőségnek, a 7. kutatási programnak, és 2007–2013 között mintegy 429 millió eurós támogatást hívhatott le a határ menti területek fejlesztésére.²³

Ugyanakkor már ebben az időszakban is több témában érzékelhetők voltak az ellentétek a két fél között, például az orosz–ukrán gázvita miatt, a balti államok NATO- és EU-tagsága miatt és nem utolsósorban a szabadság közös térsége kapcsán. Az EU célja az volt, hogy az utazás megkönnyítése mellett együtt, az információkat megosztva lépjenek fel a határokon átlépő terrorizmussal, bűnözéssel és illegális migrációval szemben. Bár a demokrácia, az emberi jogok, a civil szervezetek kérdései minden találkozón napirenden voltak, mégsem kerültek érzékelhetően közelebb az álláspontok. Az 1994 óta működő *Európai kezdeményezés a demokráciáért és emberi jogokért* programot az EU 2006-ban Európai eszköz a demokráciáért és az emberi jogokért (*The European Instrument for Democracy and Human Rights*) néven hirdette meg, amelynek keretében szorosan együttműködött az Európa Tanáccsal és az orosz civil szervezetekkel. Ezt azonban az orosz politikai elit gyakran a belügyekbe való beavatkozásként értékelte. Ennél is súlyosabban megterhelte a kapcsolatokat a 2008 nyarán kirobbant ötnapos orosz–grúz háború, amelynek megoldásához az EU elnöki pozícióját betöltő francia köztársasági elnök, Nicolas Sarkozy jelentősen hozzájárult a hatpontos béketervezet elfogadtatásával.

Ezek a különbségek a 2008-as pénzügyi, majd gazdasági válság után még jobban felszínre kerültek. Ennek ellenére 2008 júliusában a tárgyalások újra megindultak az új egyezményről, és a 2010-es csúcstalálkozón döntés született a „modernizációs partnerség” kiterjesztéséről. Összesen 12 egyeztetési fordulót²⁴ tartottak, mégsem sikerült aláírni a megállapodást, ezért az 1997-es egyezmény évente automatikusan meghosszabbodik.

Az orosz–EU kapcsolatok „befagyása”

1994 és 2013 között, a PCA aláírása óta eltelt húsz évben több mint harminc csúcstalálkozót tartottak, öt alkalommal az orosz kormány és a biztosok kollégiuma is részt vett ezeken. A tárgyalásokon mind a két fél stratégiai partnerének nevezte a másikat. Ha a gazdasági kapcsolatokat vesszük szemügyre, kétségtelenül jelentős bővülést látunk, 1994-hez képest az áruforgalom tízszeresére növekedett. 2013-ban az orosz külkereskedelemben az EU részesedése 49,4%, míg az Orosz Föderáció az unió külkereskedelmének harmadik partnere 9,5%-kal. (Ennek összege 2013-ban volt a legmagasabb, elérte a 326 milliárd eurót.²⁵) Az orosz export 83%-a nyersanyag, ami egyben jelzi is az együttműködés jelentős problémáit. Hiszen az EU kőolaj- és földgázszükségletének harmadát innen szerzi be, és elsősorban a kelet-közép-európai tagállamok függnek erősen ezektől a szállításoktól. Éppen ezért a magas szintű tárgyalásokon az EU mindenképpen el szeretne volna érni, hogy

23 EU–Oroszország közös területek. 2007-es jelentés. Forrás: http://eeas.europa.eu/russia/docs/commons_spaces_prog_report2007.pdf (letöltve: 2008. 03. 01.)

24 *Kratkij obzor otnoshenii*. Forrás: www.russianmission.eu/ru/kratkii-obzor-otnoshenii. (letöltve: 2016. 01. 13.)

25 Vlagyimir Alekszejevics Csiszov: *Rossija i Jevropejskij Sojuz 20 let spustya*, Mezsgunarodnaja Zsizny, 2014. 06.

Oroszország fogadja el az Európai Energia Chartát,²⁶ amely biztosítja a termelők, szállítók, értékesítők versenyhelyzetét. Ez az orosz energiapolitika liberalizációjához vezetne, és az állami monopólium megszüntetését vonná maga után, amit az orosz vezetés teljes mértékben elutasít.

Komoly vita az eurázsiai integráció kezdeményezése miatt alakult ki: Oroszország szeretné elérni, hogy az irányításával létrejött Egységes Gazdasági Térséggel²⁷ kössön az EU bilaterális kereskedelmi szerződést. Mivel a három ország már vámuniót alkot, de Kazahsztán és a Belarusz Köztársaság nem tagjai, csak megfigyelői státusszal rendelkeznek a WTO-ban, ezért ilyen megállapodásra nincs sem precedens, sem esély.²⁸ Több orosz politikus és elemző hangsúlyozta, hogy az általuk kezdeményezett együttműködés az EU-ról vesz példát, és mind a két fél számára előnyösebb lenne a szoros kapcsolat, mint az uniónak az USA-val kötendő megállapodása.²⁹

A két térség viszonyát jelentősen megterheli, hogy a jelenlegi határokon kívül élő több százezer orosz anyanyelvű polgár nem vagy csak részlegesen rendelkezik autonómiával. Észtországban a lakosság 26%-a orosz ajkú,³⁰ míg Lettországból közel 30%.³¹ Már a balti államok NATO-tagságát is sajátos fenyegetésként élték meg Moszkvában, és biztonságpolitikai szempontból e tény felerősítette azt az álláspontot, hogy az USA újabb hidegháborút kezd Oroszországgal szemben, sőt az amerikai politika az egész világot saját irányítása alá akarja újra vonni.³²

Egyetlen korábban felmerült kisebb, akár technikainak tekinthető témában sem sikerült előrelépni, mint például a vízumkényszer megszüntetése. 2012-től, amikor az elnökválasztáson fölényes győzelmet aratva megkezdte harmadik elnöki ciklusát Vlagyimir Vlagyimirovics Putyin,³³ egyre érzékelhetőbbé vált, hogy Oroszország, saját

26 *Európai Energia Charta*. Forrás: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=URISERV%3A127028> (letöltve: 2015. 03. 09.)

27 2012. január 1-jétől működik Oroszország, Fehéroroszország – magyar hivatalos név, míg a Belarusz Köztársaság a saját alkotmányuk szerinti elnevezés – és Kazahsztán részvételével az Egységes Gazdasági Térség. Ez 2015. január 1-jétől Eurázsiai Gazdasági Unióvá alakult, ahol megvalósulhat az áruk, a munkaerő és a tőke szabad áramlása, sőt közös fizetőeszköz terve is felmerül. Máré T. Gyula: *A januárban indult Eurázsiai Gazdasági Unió potenciális partnere lehet az EU-nak*. Forrás: www.hungary.mid.ru/hu/news15_03_hu.html (letöltve: 2015. 01. 27.), hivatalos honlapja: www.eaeunion.org.

28 MOLNÁR Gergely: *EU-orosz kapcsolatok: túl a csúcson*. Forrás: http://kitekinto.hu/europa/2012/06/06/eu-orosz_kapcsolatok_tul_a_csucson/#.VRP2246JKUQ (letöltve: 2016. 01. 13.)

29 *Jevrazijiskij sojuz predlagaet ES nacsat dialog po obschemu ekonomicesko prostranstvu*. Forrás: <http://wek.ru/evrazijiskij-sojuz-predlagaet-es-nachat-dialog-pro-obshhee-yekonomicheskoe-prostranstvo> (letöltve: 2015. 10. 27.) *Szovremennaja russzkaja identicsnoszty v Rosszii i za rubezsom*. Forrás: <http://russkie-fond.ru/press/articles/550>

30 *Észt orosz (v)iszony*. Forrás: http://tallinnban.blog.hu/2014/01/04/az_esz_orosz_v_iszony (letöltve: 2016. 01. 13.)

31 GYÓNI Gábor: *Lettország etnikai képének változása*. Forrás: <http://oroszvilag.hu/?t1=tortenelem&hid=494> (letöltve: 2010. 05. 02.)

32 Mark Lvovovics ENTIN, Jekaterina ENTINA: *Rosszia i Evropejszkij Sojuz v 2011–2014 godah*. Forrás: <https://books.google.hu/books?id=Hz9hCgAAQBAJ&lpg=PP1&hl=hu&pg=PT4#v=onepage&q&f=false> (letöltve: 2016. 01. 13.)

33 A posztsovjeti államok döntő többségében elnöki vagy félelnöki politikai rendszer épült ki, ahol a köztársasági elnök irányítja a végrehajtó hatalmat, és a parlament nem gyakorolhat ellenőrző funkciót felette.

nagyhatalmi pozícióit keresve, elfordul a nyugati világtól, amely számon kérte, kéri az emberi szabadságjogok érvényesítését, a többpárti demokrácia lehetőségeinek megőrzését. A gyülekezési törvény szigorítása, a civil szervezeteknek nyújtott külföldi támogatások azonnali állami regisztrációjának kötelezettsége, az internet cenzúrázásának megkezdése, az állami média túlsúlya, a hazaárulási és rágalmozási törvény jelentős kiszélesítése kiváltotta az uniós intézmények kritikáját.³⁴ Az Európai Parlament több saját kezdeményezésű jelentésében rámutatott ezekre a jelenségekre, és kifejezte aggodalmát a folyamatok miatt.³⁵ Ezen kritikák ellenére a hivatalos csúcstalálkozók folytatódtak.

A 2013 júniusában Jekatyerinburgban megtartott 31. csúcstalálkozón úgy tűnt, hogy Oroszország előző évi belépése a WTO-ba tovább lendítheti az együttműködést. Bár a résztvevők újra aláhúzták, hogy közeli partnerek, mégsem sikerült tényleges eredményeket felmutatni sem a megkötésre váró újabb egyezményre, sem az energetikai megállapodásra vonatkozóan. Vlagyimir Putyin hangsúlyozta, hogy természetesen vannak kisebb vitás kérdések a két fél között, de jelentősnek tartotta, hogy sikerült 2050-ig szóló „úti térképet” elfogadni az egységes európai energetikai komplexum létrehozása érdekében. Itt napirendre került Szíria helyzete is, amivel kapcsolatban Putyin óvott bármilyen erőszakos beavatkozástól, rámutatva, hogy annak súlyos humanitárius következményei lennének.³⁶

Elmérgesedett viszony – az ukrán válság következményei

Az Európai Unió a Keleti Partnerség keretében társulási és szabadkereskedelmi megállapodást ajánlott fel Ukrajnának, Moldovának és Grúziának. Az éveken át folyó tárgyalások eredményeként az Ukrajnával aláírandó dokumentum hat célt jelölt meg: többek között a két fél közötti kapcsolatok és kereskedelem bővítését, a politikai párbeszéd keretszerkezetének megerősítését, a béke fenntartását a régióban. A 2013. november 28–29-i keleti partnerségi csúcstalálkozón került volna sor az ünnepélyes aláírásra Vilniusban, azonban az ukrán kormány november 20-án a szerződés aláírásának leállításáról döntött. Viktor Janukovics a jelentős arányban orosz anyanyelvű kelet-ukrán térségben alakult Régiók Pártjának elnökeként nyerte meg a köztársasági elnöki választásokat 2010-ben. Politikai és értékalapú kötődései sokkal erőteljesebbek voltak Oroszország irányába, mint a nyugati világ felé. Ez is indokolhatta, hogy az utolsó pillanatban kihátrált az EU-val kötendő szerződés aláírása alól. A döntés nyomán kirobbanó lakossági fellépésekkel, majd az ukrán belpolitikai helyzettel

³⁴ *Oroszország és Közép-Ázsia*. Forrás: www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/hu/FTU_6.6.3.pdf 2016. (letöltve: 2016. 01. 13.)

³⁵ Lásd például: *Az Európai Parlament 2012. december 13-i állásfoglalása az Európai Parlamentnek a Tanácshoz, a Bizottsághoz és az Európai Külügyi Szolgálathoz intézett ajánlásai az EU és Oroszország közötti új megállapodásról folytatott tárgyalásokhoz*. Forrás: www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-%2f%2fEP%2f%2fTEXT%2bTA%2bP7-TA-2012-0505%2b0%2bDOC%2bXML%2bV0%2f%2fHU&language=HU (letöltve: 2016. 01. 13.); *Oroszország: A Bolotnaja téri eseményekben részt vevő tüntetők elítélése*. Forrás: www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-%2f%2fEP%2f%2fTEXT%2bTA%2bP7-TA-2014-0253%2b0%2bDOC%2bXML%2bV0%2f%2fHU&language=HU (letöltve: 2016. 01. 13.)

³⁶ *Pressz-konferencia*. Forrás: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/18253> (letöltve: 2013. 06. 04.)

nincs lehetőségem e keretek között részletesen foglalkozni, azonban látni kell, hogy az orosz vezetés a társulási szerződés lehetőségét is saját állama iránti támadásnak értékelte. Egyet kell értenem azokkal a véleményekkel,³⁷ amelyek szerint Ukrajna önállóságát, identitását tekintve nem hasonlítható a balti államokhoz. Kétségtelen tény, hogy 1991-ig ilyen határok között soha nem létezett független ukrán állam, és lakossági összetétele sem homogén: a 2001-es népszámlálás³⁸ szerint ukrán anyanyelvűnek vallotta magát a lakosság 67,5%-a, orosz anyanyelvűnek 29,5%.³⁹ Ráadásul a lakosság többsége mind a két nyelvet használja. A két ország gazdasági kapcsolatait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy nagyon szorosan kötődtek egymáshoz: Ukrajna a Független Államok Közösségének tagjaként részt vett a tagállamok között létrejött szabadkereskedelmi övezetben, Oroszország a fő nyersanyag-szállító (az export 65%-a), míg Ukrajna elsősorban gépipari termékekkel és élelmiszerekkel látta el az orosz piacot. 2011-ben, amikor a legmagasabb volt a külkereskedelmi forgalom (50,6 milliárd dollár), az orosz import 3. beszállítója volt a szomszéd ország, míg az export viszonylatában a 4. helyet foglalta el.⁴⁰ Ezt a kereskedelmi kapcsolati hálót egyetlen állam vagy gazdasági csoport sem tudja rövid távon problémamentesen helyettesíteni, mint Deák András is rámutat, a termékek – minőségük és jellegük miatt – más piacokon nehezen vagy egyáltalán nem értékesíthetők.⁴¹

Nem megfelelő mélységében mérlegelve e tényeket, az EU – érzékelve a Kijevben és Nyugat-Ukrajnában élő lakosság markáns álláspontját – továbbra is szorgalmazta a társulási szerződés megkötését.⁴² A 2014. január 28-án Brüsszelben megtartott „háromórás szűk” EU–Oroszország csúcstalálkozó egyértelműen tükrözte a megváltozó kapcsolatokat. Bár a közös sajtótájékoztatón a diplomáciai játékszabályoknak megfelelően az Európai Tanács akkori elnöke, Herman Van Rompuy megköszönte Putyinnak a produktív tanácskozást, és aláhúzta a közös érdekek jelentőségét, de hangsúlyozta, hogy a Keleti Partnerség nem irányul Oroszország ellen.

Putyin visszautasította, hogy a 2013 őszen Ukrajnának hirtelen felajánlott hitelkeret és a gázár csökkentése bármilyen politikai hatalmi pozíció megerősítésének a kívánalmával függött volna össze, az ukrán népnek akart csak segíteni. A tárgyalásokat nagyon nyíltan nevezte, és rámutatott, hogy a kedvezőtlen konjunkturális viszonyok ellenére növekszik az egymás térségébe irányuló áruforgalom, ami az Oroszországi Föderáció külkereskedelmének felét teszi ki. A társulási szerződésekkel kapcsolatban Putyin arra helyezte a hangsúlyt,

37 Pl.: BAY Dóri: *Teljesen félreismertük Putyint?* Forrás: http://kitekinto.hu/amerika/2015/10/12/teljesen_felreismertuk_putyint/#.VpppMZrhCt8 (letöltve: 2016. 01. 13.)

38 Azóta nem volt újabb népszámlálás, az ukrán kormány ennek dátumát utoljára 2016-ra napolta el.

39 *Nyelvi jogaink: 2001-es népszámlálás anyanyelvi adatai Ukrajnában.* Forrás: www.karpatalja.ma/karpatalja/nezopont/nyelvi-jogaink-2001-es-nepszamlalas-anyanyelvi-adatai-ukrajnaban/ (letöltve: 2014. 06. 24.)

40 *Torgovo-ekonomiczeszkoe szotrudnicestvo Rosszii sz Ukrainej.* Forrás: www.ved.gov.ru/exportcountries/ua/ua%E2%80%9720ru%E2%80%97relations/ua%E2%80%97ru%E2%80%97trade/. (letöltve: 2016. 01. 13.); DEÁK András: *Az interdependencia fogságában – az EU-orosz kapcsolat és külkereskedelem*, 45. Forrás: http://real.mtak.hu/20615/1/deak_interdependencia_eu_orosz_kapcsolat_kulkereskedelem_KET_X_u_095114.588598.pdf. (letöltve: 2016. 01. 13.)

41 DEÁK: *i. m.*, 44–46.

42 Az Európai Parlament 2014. szeptember 16-án ratifikálta a társulási megállapodást, amelynek szövege elérhető itt: www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK14169-4R.pdf (letöltve: 2016. 01. 13.)

hogy közvetlen szomszédainak meg kell őrizniük a szoros történelmi és együttműködési kapcsolatokat Oroszországgal, és nem engedhető meg új elválasztó határok létrehozása. Újra javasolta a szabadkereskedelmi övezet megteremtését az EU és az Eurázsiai Gazdasági Unió részvételével.⁴³

Az Európai Parlament állásfoglalása⁴⁴ nyíltabban utal arra, hogy milyen okok húzódnak meg az ellentétek kiéleződése mögött. Az elfogadott szöveg harmadik pontja *„hangsúlyozza, hogy az EU és Oroszország közötti kapcsolatok jelenlegi hanyatlása hosszú folyamat eredménye, amely magában foglalja Vlagyimir Putyin első két elnöki hivatali idejét, majd befolyásos miniszterelnökségét, és amely folytatódott jelenlegi elnöki idején, és közvetlen eredője bel- és külpolitikai döntéseinek”*. A negyedik pont szerint az EP *„sajnálatosnak találja, hogy ez idáig az unió nem volt képes meggyőzni az orosz vezetést egy teljes értékű demokratikus rendszer, a jogállamiság és az alapvető jogok tiszteletben tartásának erényeiről”*. Míg a hatodik pont alapján *„sajnálatosnak tartja, hogy az orosz vezetés az Unió keleti partnerségét fenyegetésnek tekinti saját politikai és gazdasági érdekeire nézve...”*

2014 januárja óta nem került sor újabb csúcstalálkozóra. Az Ukrajnában bekövetkezett események nyomán⁴⁵ Oroszország az új elnök megválasztását alkotmányellenesnek, a hatalom fegyveres megszerzésének nyilvánította,⁴⁶ és 2014 márciusában annektálta a Krím félszigetet. Bár 2015 áprilisáig tagadta, hogy orosz katonai erő is bevonult volna a félszigetre, az ukrán és nyugati megfigyelők szerint ez teljesen egyértelmű volt. (Az ott élő lakosság több mint 50%-a orosz anyanyelvű, de az orosz döntés ennél sokkal fontosabb indoka, hogy az orosz Fekete-tengeri flotta egy 1997-es megállapodásnak köszönhetően ott állomásozhatott.)

Az Európai Unió 2014. március 6-tól több lépésben szankciókról döntött, ami azt is jelentette, hogy a felek minden addig folyó tárgyalást megszakítottak. Ez ugyanakkor nem vezetett Oroszország teljes külpolitikai elszigeteléséhez, hiszen azóta is több tagállam folytatott kétoldalú tárgyalást az orosz elnökkel.⁴⁷ 2014 nyarától a kelet-ukrajnai konfliktus tovább eszkalálódott, és az EU–Ukrajna–Oroszország között zajló tárgyalások sem hoztak megnyugtató eredményt, a térségben újra és újra kirobban a fegyveres konfliktus.

43 *Szammit Oroszország – EU*. Forrás: www.kremlin.ru/events/president/transcripts/press_conferences/20113 (letöltve: 2014. 01. 28.)

44 *Állásfoglalásra irányuló indítvány a 2014. január 28-án megrendezett EU–Oroszország csúcstalálkozóról*. Forrás: www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+MOTION+B7-2014-0149+0+DOC+XML+V0//HU. (letöltve: 2016. 01. 13.)

45 Tólas Péter: *Az ukrán válság értelmezési kereteiről és az ukrán választásokról*. Forrás: http://nit.uni-nke.hu/uploads/media_items/svkk-nezopontok-2014-2.original.pdf (letöltve: 2014. 02. 01.)

46 *Vlagyimir Putyin otvetil na voproszi zszurnalisztov o szituácii na Ukraine*. Forrás: www.kremlin.ru/events/president/transcripts/press_conferences/20366 (letöltve: 2014. 03. 04.)

47 A teljesség igénye nélkül: 2014. június Ausztria, augusztus Finnország, október Olaszország, 2015. február Magyarország, május NSZK, november Franciaország. *Szammit Oroszország – EU*. Forrás: www.kremlin.ru/events/president/transcripts/press_conferences. (letöltve: 2016. 01. 13.)

Konklúziók?

Ma már kijelenthetjük, hogy az egymás rovására bevezetett szankciók nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket,⁴⁸ nem teremtették meg a békét a társulási szerződést aláíró Ukrajnában. Az ország mély – elsősorban – gazdasági válságba sodródott. Az Európai Unió továbbra is hangsúlyozza, hogy Oroszország az EU fontos partnere, és mindent meg kell tenni a kapcsolatok normalizálásáért, ám például az Európai Parlament 2015. június 10-én elfogadott állásfoglalása⁴⁹ egyértelműen leszögezi, hogy addig nem várható a korábbi együttműködés újakezdése, amíg Ukrajnában nem lesz béke, Oroszország le nem mond arról, hogy erőszakkal átrajzolja Európa határait, amíg fokozódik az ellenzéki aktivistákkal, emberijog-védőkkel, kisebbségekkel és szomszéd országokkal szembeni gyűlöletheadjárát, és romlik a jogállamiság helyzete. Ezt a helyzetet erősítette meg 2015 szeptemberében az Európai Tanács, amikor újabb fél évre meghosszabbította a bevezetett utazási korlátozásokat, illetve 2016 augusztusáig a kereskedelem egyes területeire vonatkozó szankciók fenntartását.⁵⁰

Azonban a fent vázolt feltételek szerintem az oroszok számára elfogadhatatlanok: egyrészt nem valósítható meg a Krím visszaadása, másrészt a kialakult, hihetetlen erős, nacionalista birodalomépítés feladása a jelenlegi politikai elit identitását és hatalmi legitimitását kérdőjelezné meg. Látni kell, hogy az EU politikai és gazdasági nyomásgyakorlása rövid távon kevés eredménnyel kecsegtet. A nemzetközi szintén egyértelművé vált, hogy Oroszország részvétele nélkül több jelentős konfliktus megoldhatatlan. Úgy tűnt, hogy Oroszország bekapcsolódása az Iszlám Állam elleni háborúba módosít az eddigi uniós állásponton, és csökken a két fél szembenállása, ez azonban eddig nem következett be.

48 M. KLINOVA, E. SZIDOROVA E.: *Ekonomiceszkije szankcii i ih vlijanie na hozajsztvennije szvjazi Rosszii sz Jevropejszkom szojuzom*, Voproszi ekonomiki, 2014. 12.

49 *Az EU és Oroszország közötti kapcsolatok helyzete*. Forrás: www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-%2f%2fEP%2f%2fTEXT%2bTA%2bP8-TA-2015-0225%2b0%2bDOC%2bXML%2bV0%2f%2fHU&language=HU (letöltve: 2015. 06. 10.)

50 *Az ukrán válság miatt bevezetett korlátozó intézkedések*. Forrás: www.consilium.europa.eu/hu/policies/sanctions/ukraine-crisis/ (letöltve: 2015. 12. 22.)

A Monti-kormány kísérlete Olaszország hanyatlásának megállítására (2011–2013)

Horváth Jenő

Bevezetés

Mario Monti politikusok nélküli, technokrata/szakértői kormánya 2011. november 16-án tette le az esküt a Quirinale-palotában. A következő két napon az Északi Liga kivételével valamennyi párttól bizalmat kapott a parlamentben. A pártok támogatása azonban nem tartott sokáig, alig több mint egy év elteltével az előző miniszterelnök, Silvio Berlusconi pártja, a Szabadság Népe, az akkori legnagyobb párt megvonta a bizalmát Montitól, aki nem tehetett mást, bejelentette Giorgio Napolitano köztársasági elnöknek a lemondását. A hivatalos lemondási ceremónia december 21-én történt, másnap Napolitano feloszlatta a parlamentet, és a hagyományok szerint megbízta Montit, hogy kormánya ügyvivő kormányként maradjon hivatalban az új kormány megalakulásáig. Az új kormány 2013. április végén tette le az esküt. Vagyis: a Monti-kormány „tejes jogú” kormányként mindössze 401 napon át kormányozta Olaszországot.

A technokrata kormány

Különös kormány volt Mario Montié. Még az olaszok számára is, akik hozzászóltak a sok és sokféle kormányhoz. A Monti-kormány már a 61. kormány volt a köztársaság történetében. És mennyiféle kormány! Az egy- vagy többpárti „szabályos”, „normális” kormányok mellett voltak „intézményi”, „széles együttműködésre támaszkodó”, „folyó ügyeket vivő”, „pártok közötti fegyverszüneti”, „strand”, „híd” stb. kormányok. Az utóbbiak mindegyikénél megfigyelhető volt a technokrata/szakértői kormány egy- vagy akár többkarakteres eleme is. A Monti-kormányhoz hasonló, kizárólag technokratákból álló kormány azonban csak egy volt, Lamberto Dinié az 1990-es évek első harmadának fordulóján. A Dini-kormányt és a Monti-kormányt másfél évezed választotta el egymástól: egy egész korszak, amit talán majd

Berlusconi-korszaknak neveznek Olaszország történetében.¹ Ebben a másfél évtizedben sok minden megváltozott a világban és Itáliában.

A korábbi évtizedek gyors gazdasági és társadalmi fejlődése, a jóléti rendszer kiépülése után megszorodtak a lassulás, a stagnálás, összességében a hanyatlás jelei. Az ezredfordulótól kezdve Olaszország hanyatlása szemmel láthatóvá vált. A tíz legfejlettebb ipari ország csoportjában maradt ugyan, de egyre hátrább csúszott a rangsorban, és nem csak a gazdasági növekedés lassulása miatt. Az 1990-es évek elején a hidegháborús világrend és a négy évtizedes kereszténydemokrata hatalom összeomlásával, „az olasz rendszerváltás idején” „tökéletlen kétpártrendszer” alakult ki Olaszországban, nem igazi megújulás. A kenőpénzes botrányok és a tiszta kezek bírósapat, a politikusokból való kiábrándulás nyomán romhalmazzá váltak a hagyományos nagy tömegpártok: a jobbközép erői Berlusconi új típusú populista mozgalmába tömörültek, a baloldal meg nem tudott magára találni; főereje, a korábbi legnagyobb nyugat-európai kommunista párt előbb szociáldemokrata, majd a néppárti arculattal kereste a maga új identitását. A két nagy erőnek immár a Berlusconi-érában egymás elleni fárasztó, bénító küzdelmében elmaradt az alkotmány, az állam, a parlament, a választási rendszer, az államigazgatás és a közigazgatás strukturális reformja, az ország gyengülő gazdasági teljesítménye következtében recsegni-ropogni kezdtek a jóléti állam intézményei is.

Az Egyesült Államokból indult s 2008 decemberében az Európai Uniót is elérő gazdasági és pénzügyi válság Olaszországot már a hanyatlás állapotában érte, és a többi dél-európai országhoz, közöttük Görögországhoz és Spanyolországban hasonló aggasztó állapotba került. 2011-ben megjelent az államcsőd kísértete is. Berlusconi azonban rendíthetetlen magabiztossággal azt hajtogatta, hogy Itáliában majdnem minden rendben van, és kormánya igenis kitölti az 2013 tavaszáig szóló mandátumát. 2011. augusztus második felében a kormány, a szenátorok, a képviselők szokásuk szerint elmentek nyaralni, miközben a nyugat-európai sajtó már nemcsak Berlusconi vállalkozói és szexbotrányain gúnyolódott, hanem nyíltan „eurógyilkosoknak” nevezte. Olaszország ugyanis nemcsak az euró bevezetésekor nem teljesítette maastrichti szerződésben rögzített 60%-os államadóssági kritériumot, hanem azóta kétszeresen túllépett azon: az államadósság a GDP-nek a duplájára (120%-ára), 1850 milliárd euróra növekedett, s ebből lejárában volt 200 milliárd visszafizetésének a határideje. Normális időkben és a befektetők bizalmát élvező kormány esetén elképzelhető még ilyen gigantikus hitelállomány továbbgörgetése is, a pénzügyi piacok azonban már nem bíztak Berlusconiban, sőt Olaszországban sem. Ráadásul az is nyilvánvaló volt, hogy az olasz államadósságot a nagysága miatt képtelenség „kívülről”, valamiféle mentőcsomaggal kezelni, úgy, mint a görögországit.²

Giulio Tremonti, a Berlusconi-kormány gazdasági főminisztere végül is az eurózóna „megnyugtására” kidolgozott egy közel 50 milliárd eurós rövid és középtávú stabilizálási tervet (mindennapi szóhasználat: megszorítócsomagot), Berlusconi pedig beletörődött,

1 Az ország történetének erről a szakaszáról magyarul részletesen lásd: MOLNÁR Anna: *Olaszország története a második köztársaság idején. Az „első köztársaság” összeomlásától Silvio Berlusconi negyedik kormányáig*, Áron Kiadó, Budapest, 2011.

2 Az olasz államadósság kérdéséről részletesen lásd: CZÉKUS Bálint: *Az olasz államadósság az euróválság tükrében*. Forrás: www.grotius.hu/doc/pub/IHNXYF/2011_237_czekus_balint_az_olasz_allamadossag.pdf (letöltve: 2016. 02. 04.)

hogy Rómába jöjjenek az IMF képviselői, az Európai Bizottság pedig küldjön megfigyelő csoportot a terv végrehajtásának monitorozására (értsd: ellenőrzésére), tudomásul vette, hogy az háromhavonként megvizsgálja, hogy az olasz kormány teljesíti-e az ígéreteit. A pénzpiacokat azonban ez sem nyugtatta meg. November 4-én a *Financial Times* részleteket közölt a kormányfő és gazdasági főminisztere közötti beszélgetésből, amelyben Tremonti kimondta: „Silvio, ha nem mondasz le, akkor hétfőn összeomlanak a piacok. Okkal vagy ok nélkül, a piacok és Európa számára te vagy a probléma.” November 8-án a milánói tőzsdén a tízéves futamidejű olasz és német államkölsön-kötvények közötti különbség mutatója (spread) 575 pontra emelkedett, így már csak több mint 7%-os kamat mellett lehetett eladni az olasz állampapírokat. A következő napon elfogyott a levegő az olasz képviselőházban Berlusconi körül: kisebbségbe került a kormány. November 9-én, ahogy Napolitano örökös szenátorra nevezte ki Montit (ezáltal lehetővé tette miniszterelnök-jelöltté válását), az olasz ügyek megfigyelői előtt világossá vált, hogy a köztársasági elnök valamiféle „elnöki kormány” vagy technokrata kormány felé keresi a kibontakozást. A következő napokban az események gyorsan peregtek: a képviselőház november 12-én még megszavazta az EU által követelt megszorítócsomagot, hivatali szóhasználatlaltal a 2012-es és a 2012–2014-es évekre szóló hároméves előzetes pénzügyi tervet, november 13-án Berlusconi végre lemondott, Napolitano pedig hivatalosan kormányalakítási megbízást adott Montinak.

Az előzetes konzultációk után Monti kormánya november 16-án letette az esküt. A kormány technokrata jellege egyértelmű volt: nem volt abban egyetlen politikus sem, a miniszterek korábban nem voltak tagjai a parlamentnek, sőt politikai pártnak sem. A 67 éves új kormányfő pályafutása és habitusa szinte ellentéte volt az elődjének. A milánói Bocconi Egyetemen és az amerikai Yale Egyetemen tanult, majd közgazdaságtant tanított olasz egyetemeken; 1985-ben lett professzor, 1989-től a Bocconi rektora. 1995-től két ciklusban EU-biztos Brüsszelben. Hasonló emberekből állt az egész kabinet: többségük egyetemi professzor volt, a többiek is magas rangú, nagy hazai és külföldi európai uniós tapasztalatokkal rendelkező szakemberek. Kétségtelen, hogy szakértelem szempontjából a Monti-kormány volt az Olasz Köztársaság legkvalifikáltabb kabinete. Abban is különbözött a Monti-kormány az elődeitől, hogy a szokásos két-három tucat miniszter helyett mindössze 16 tagú volt.

A kormányprogram, a reménykeltő első félév

A Monti-kormány 2011. november 17-én mutatkozott be a szenátusban, 18-án a képviselőházban. A kormányfő programbeszédében leszögezte, hogy szakértői kormánya (amit nem technokrata, hanem „a nemzet iránt elkötelezett” kormánynak nevezett) rendkívül súlyos, államcsőd közeli válsághelyzetben lát munkához, amikor nem folytatható az előző kormány politikája; hangsúlyozta, hogy „Olaszország mentése” érdekében vállalta a kormányzást. Nem feszegette az egyes politikusoknak és politikai pártoknak a válság kialakulásában játszott felelősségét; a „kibékülés” szükségességét hangsúlyozta, hiszen szüksége volt a pártok és vezetőik parlamenti támogatására, hogy kormánya egyáltalán munkához láthasson. A teendőket több szakaszra osztotta: az elsőbe az azonnali, válságkezelő lépéseket sorolta, amelyek után jöhetnek majd a gazdasági, a növekedést célzó és a hosszabb távú modernizációs elképzelések. A gyors beavatkozások között említette – az EU-val egyeztetve – az államadósság növekedésének megállítását, az államcsőd elkerülését célzó program

véglegesítését, a politikai intézményrendszer működtetésének olcsóbbá tételét. Az adócsalás elleni harc elindítását és adóemeléseket jelentett be. Nyíltan és egyenesen áldozatokat követelt az olaszoktól, hangsúlyozta, hogy elkerülhetetlenek és halaszthatatlanok a szigorú megszorító intézkedések, a „kemény kúra”, amelynek során a kormány természetesen szem előtt tartja a közös teherviselés, a szociális méltányosság elveit. Nem ígért gyors sikereket, hangsúlyozta, hogy „az orvosság keserű lesz”, és nem fog rögtön gyógyítani. Úgy számított, hogy 2013-ban Olaszország GDP-je még nem növekszik, legjobb esetben 2014-ben kerülhet ki az ország a súlyos válsághelyzetből, a növekedési reformprogram sikeréhez pedig legalább egy évtizedre lesz szükség. A miniszterelnök kormányának feladatait és működését a törvényhozási ciklus végéig, 2013 tavaszáig tervezte, a legsürgősebb politikai teendőt, a parlamenti választásokhoz szükséges új választási törvény kidolgozását a pártokra bízta.

A parlament és az olasz lakosság hosszú idő után Monti kormányprogramja alapján szembesült először az ország helyzetének realista képével és a jövő rózsaszín illúziók nélküli vázolásával. A képviselők és szenátorok átérezték a helyzet drámaiságát, sokan még a maguk addigi tehetetlenségét és felelősségét is: nagy többséggel bizalmat szavaztak a kormánynak programja megkezdéséhez. (Berlusconi a Monti-kormány első félévében visszavonult a politika első vonalából.) A parlamentben kinyilvánított bizalom nem adott szabadkezet a kormánynak, és nem jelentette a pártoknak a kormány melletti tartós kötelezettségvállalását sem. A pártok és a kormány közötti viszony alapvető jellemzője volt, hogy a pártok nem kötöttek se Montival, se egymással írásos „fegyverszüneti” vagy együttműködési megállapodást: tulajdonképpen sajátos, valamiféle nagykoalíció-szerűség jött létre a kormányprogram körül, ami mögül azonban akármelyik párt, bármikor kiléphetett. Vagyis a miniszterelnöknek folytonosan számolnia kellett azzal, hogy ha valamelyik pártnak a pártérdekeit súlyosan sértő törvényjavaslattal áll elő, az kilép a kormány mögül, és kormánya megbukik.

Miután a Monti-kormány megkapta a bizalmat a parlamenttől, hozzákezdett a kormányprogram törvényjavaslatok, rendelettervezetek formájában való megfogalmazásához. A képviselőházban az elsőt Monti 2011. december 6-án ismertette, amely Olaszországmentő (Salva Italia) intézkedéscsomag elnevezéssel vált ismertté.³ Kidolgozása során a kormány a negyedik Berlusconi-kormány idején Tremonti által tervezett, az Európai Bizottság és az IMF elé terjesztett intézkedéscsomagot vette kiindulási alapnak. Az időpontokat azonban előbbre hozta, és szigorította a megszorításokat. A törvényjavaslat egészében részletesebbé, átgondoltabbá, koherenssé vált. Az intézkedéscsomag az államháztartás számára három év (2012–2014) alatt mintegy harmincmilliárd euró bevételt hozó megszorításról szólt. Fő elemeiket az adóemelésre, a nyugdíjreform megkezdésére és a liberalizációs intézkedésekre vonatkozó lépések alkották.

3 A törvényjavaslat 2011/201. számmal *Növekedés, méltányosság, a közkiadások konszolidációja* címmel került előterjesztésre. Szövegét lásd: *A képviselőház honlapján*. Forrás: Disposizioni urgenti per la crescita, l'equità e il consolidamento dei conti pubblici - D.L. 201/2011 , A.C. 4829 - Schede di lettura - Parte I (08/12/2011) <http://documenti.camera.it/leg16/dossier/Testi/D11201.htm#dossierList>, (AC 4829) Disposizioni urgenti per la crescita, l'equità e il consolidamento dei conti pubblici Parte II (07/12/2011) <http://documenti.camera.it/leg16/dossier/Testi/DV0022.htm#dossierList> (letöltve: 2016. 02. 04.)

Az adóemelések már az 2012. évre is vonatkoztak. Ezek sorában szerepelt a lakás- és házingatlan-adók emelése, a benzin- és energiaárak új adóval terhelése, a luxusadók emelése, a bankbetétekre, a kötvényekre és más pénzügyi befektetésekre kivetett vagyonadó. (Az olasz jegybank, a Banca d'Italia jegybank adatai szerint az olaszok betétvagyonára 1900 milliárd euró volt.) A javaslat átsorolta a legmagasabb adósávba (43%) a nagy összegű végkielégítéseket. Az adóemelési csomagba tartozott még az áfa 2%-kal való emelése (21%-ról 23%-ra, az európai standard 20,7% volt). Voltak kisebb könnyítések is a csomagban, például a vállalati beruházásokat, a fiatalok és nők foglalkoztatását ösztönző adókedvezmények. A nyugdíjreformhoz tartozott a befizetett járulék alapján számított nyugdíjrendszerre történő áttérés megkezdése, a nyugdíjkorhatár fokozatos emelésének elkezdése (2018-ra a férfiaknál és a nőknél is 66 éves korra). Sokakat érintő megszorítás volt, hogy a havi 936 euró fölötti nyugdíjakat nem igazítják az inflációhoz. A liberalizálási intézkedések elsősorban a szolgáltatási piac szabadabbá tételét célozták. Közöttük szerepelt a gyógyszertermékek engedélyekhez jutás és a recept nélkül kapható gyógyászati termékek árusításának megkönnyítése, a taxizás és az üzletek nyitvatartási idejének liberalizálása.

Az Olaszország-mentő törvényjavaslatból Olaszországban rekordnak számító gyorsasággal törvény lett, kisebb módosításokkal 2011. december 19-én szavazta meg a képviselőház, 495 igennel, 88 nemmel, december 22-én a szenátus (257 igen, 41 nem). Az ellenszavazatok mindkét házban az Északi Ligától és az időközben szintén ellenzékbe vonult Olaszország Értékei (Valori d'Italia) elnevezésű kisebb párttól érkeztek, amelyben felülkerekedett a valamennyi párttal és az egész politikai intézményrendszerrel szembeni ellenzéki irányvonala.

A válság „kezelése” érdekében az EU-országokban 2009-től bevezetett megszorító intézkedéseket a lakosság sok helyütt vitával, zúgolódással, sőt heves tiltakozással fogadta. Az olasz helyzetet ellenben az jellemezte, hogy a maguk korporatív érdekei védelmében fellépő taxisok, patikusok, kamiontulajdonosok látványos tiltakozó akcióit leszámítva a különben igencsak harcias három nagy országos szakszervezeti szövetség mindössze háromórás figyelmeztető sztrájkkal juttatta kifejezésre egyet nem értését. Látszott, hogy az olaszok rádöbbsen, mennyire súlyos az ország helyzete.

A Monti-kormány működésének első száz napjában még hét törvényjavaslatot terjesztett a parlament elé, közöttük a környezetvédelem, a versenyképesség, az infrastruktúra és a szakmaiság javítására, valamint az állami és az önkormányzati ügyintézés egyszerűsítésére, a pénzügyi fegyelem szigorítására vonatkozó törvényjavaslatokat. Négyből törvény lett a szóban forgó időszakban. A parlament elfogadta továbbá a kormány rendelettervezetét az egyház kereskedelmi tevékenységének megadóztatásáról, a korrupcióellenes küzdelem érdekében pedig a büntetőtörvénykönyv módosításait. A kormány kidolgozta még privatizációs törvényjavaslatát, a munkaadók és munkavállalók képviselőivel történt konzultációk alapján pedig elkészítette a munkaerőpiac szabályozásáról és a munkanélküliség csökkentéséről készített törvényjavaslatát. A kormány és a minisztériumok saját hatáskörükben is számos jogszabályt hoztak. 2012 tavaszán hozzálátott a kormány a hírszerző és a titkosszolgálatok, valamint a polgári védelem átszervezésének előkészítéséhez, továbbá pártok közpénzekből történő finanszírozásáról szóló törvénytervezet kidolgozásához. A törvénytervezetek rendszeresen a bizalmi kérdés felvetésével jutottak előre. A kormány a „maga háza táján” is példát mutatott takarékos gazdálkodásra: Monti lemondott a kormányfői és pénzügyminiszteri fizetéséről, csökkentette a miniszteri és a kormány

főtisztviselői fizetéseket, a megyei közigazgatási testületek létszámát, az állami hatóságok alkalmazottainak létszámát.

2012. június közepén, miközben a kormány előterjesztette növekedést célzó tervét („decreto sviluppo”), váratlanul különféle akadályok emelkedtek annak realizálása elé: a nemzetközi pénzügyi piacokon Spanyolország ellen kibontakozott pénzügyi spekulációs támadás hátrányosan hatott Olaszországra is; az emiliai földrengést követően országos méretű felháborodás robbant ki a központi és helyi közigazgatás szervezetlensége és tehetetlenkedése miatt; a szakszervezetek támadásba lendültek a munkaerőpiacot szabályozó kormánytervezettel szemben. Mindezek ellenére a parlamentben még jól álltak a kormány törvény- és rendelettervezetei.

Európa-politika, kül- és biztonságpolitika

Monti és a Monti-kormány európai entrée-ja látványosan sikeres volt. Megalapozta a reményt, hogy Berlusconi „dolce vita” Olaszországa után egy másik Itália lép az európai színpadra. A német sajtó dicsérte a miniszterelnök kiemelkedő szakmai felkészültségét, választékos francia és angol nyelvtudását, műveltségét, pózok nélkülségét. Szimpátiájának kinyilvánításában odáig elment, hogy „a legnémetebb olasznak” nevezte. Monti természetesen nem Németországnak akart tetszeni, hanem mindenekelőtt Európa bizalmát akarta helyreállítani a nehéz helyzetbe került Olaszország iránt. Joggal és öntudatosan visszautasította azokat az értékeléseket, amelyek Itáliát az EU pénzügyi forrásai és bankjai előtt „kalapozó” országok közé sorolták. Monti Olaszországnak a rendkívül súlyos helyzetből való kivezetését az európai integráció szorosabbá tétele, mélyítése irányában, a föderációs elemek erősítése alapján tervezte, rövid és hosszabb távon is. Elkötelezett föderalistaként otthon is és az EU fórumain is elutasította a „mi” és az „ők” szétválasztást, különösen a szembeállítást Olaszország és az unió vonatkozásában.

Miniszterelnökként első „külföldi” útja Brüsszelbe vezetett, majd Strasbourgban Angela Merkel német kancellárral és Nicolas Sarkozy francia elnökkel találkozott (2011. november 24.). A hármas találkozó – protokolláris szempontból nézve is – fordulópontot jelentett az olasz–EU kapcsolatok történetében. Ugyanis Berlusconi negyedik kormánya idején szinte mindig csak a Merkel–Sarkozy duó egyeztetett a legfontosabb uniós kérdésekben, Berlusconit kihagyták az uniós nagyállamok közötti „belső körös” konzultációkból. A hármas találkozó résztvevői magától értetődően egymástól eltérő helyzetben voltak, és nem is értettek mindenben egyet. A kancellárasszony és a francia elnök (különböző megfontolásokból) nem osztotta (talán nem is egészen értette) például Monti elképzelését, miszerint az EU-országok államadósságait és gazdasági válságból való kitörést, a gazdasági növekedés beindítását a pénzügyi integráció szorosabbá tétele irányában kellene keresni, egyebek mellett az „eurobond” segítségével. (Monti javaslatainak súlyt adott, hogy azok közel álltak a vele egy időben a Európai Központi Bank élére került Mario Draghi elképzeléseihez.) Merkel és a németek azonban, annak ellenére, hogy kétségtelenül bíztak Montiban, egyértelművé tették, hogy rendületlenül kitartanak az Olaszországgal szembeni szigor politikája mellett. Nyilvánvaló volt, hogy az Olaszország iránt a Berlusconi-kormány utolsó éve alatt különösen megerősödött bizalmatlanság nem fog gyorsan eloszlani.

2012 első hónapjaiban nem mérséklődtek a Monti-kormány hazai gazdasági, politikai és szociális gondjai, és az ország nemzetközi pénzügyi helyzete sem javult. Januárban a legnagyobb amerikai hitelminősítő intézet, a *Standard and Poor's* leminősített kilenc EU-országot, közöttük Olaszországot. Az EU legfelső fórumain, közöttük az Európai Tanács rendkívüli ülésein szemmel látható megosztottság mutatkozott a tagországok, illetve országcsoportok között a pénzügyi válságból való kiút keresését illetően. Az euróövezethez tartozó, pontosabban az ún. euró plusz paktumban részt vevő 17 ország között sem alakult ki egyetértés a közöttük levő együttműködés teendőit illetően. Montit a nehézségek nem torpantották meg, fáradhatatlanul kezdeményezett: egyebek mellett javasolta egy európai hitelminősítő intézet felállítását, továbbá az európai stabilitási paktum és az országmentő alap forrásemelését. 2012 márciusában végre megállapodás született az Európai Tanácsban a gazdasági és monetáris unió stabilitásáról, koordinációjáról és kormányzásáról szóló kormányközi szerződésről (az ún. *fiscal compact*), ami azt ígérte, hogy a szerződés hatálybalépésével Olaszország is könnyebben oldhatja majd meg a pénzügyi gondjait az eurózóna országai számára megnyíló 500 milliárd eurós keret ráeső részéből. A Monti-kormány helyzete ettől azonban egyelőre nem könnyebbedett. Az EU malmai lassan öröltek: mire a keret megnyílt, addigra már Monti nem volt miniszterelnök.

A Monti-kormánynak a hagyományos értelemben vett külügyek terén is bőven akadt teendője, habár rövid időtávra szóló mandátuma alapján nyilvánvalóan nem léphetett fel a bel- és Európa-politikához hasonló mértékű ambíciókkal. Az olasz külpolitika egyik fő jellegzetességéből, a folytonosságból adódóan különben sem várt senki nagyobb változtatást a technokrata kormánytól. Mindezek ellenére történtek bizonyos módosulások, már csak azért is, mert a nemzetközi körülmények és a friss események önmagukban is válaszokat és intézkedéseket követeltek. Az első és legfeltűnőbb módosulás mégsem ezek kapcsán mutatkozott, hanem magából a miniszterelnök-cseréből, a Berlusconi–Monti váltásból következett. A mai világban a kormányfők majdnem mindenütt „szimbólumemberek”: személyükben megtestesítik országukat, gyakran a hátuk mögé szorítva a külügyminisztert, a külügyminisztériumot is. Berlusconi „ikonként” reprezentálta ezt a mai jellegzetességet – olaszos variációban, valamiféle reneszánsz nagyúr stílusában. Gazdagabb volt bármely külföldi tárgyalópartnerénél, akármelyik állam vezetőjénél, humoros, néha otromba megjegyzéseket engedett meg magának velük szemben, nem törődött a diplomáciai protokollal, még a professzionális diplomáciával, a nemzetközi szervezetekkel sem. A maga által szerzett és személyesen ápol „baráti” kapcsolatokra épített. Számára nem a kormányok, Washington, Moszkva, Tripoli, Kairó volt a fontos, hanem a „barátai”: George W. Bush, Vlagyimir Putyin, Moammer Kadhafi, Hoszni Mubarak. Persze nem mindenki tartozott a „barátok” közé, aki nem, azokon átnézett, még ha Barack Obamának, Merkelnek, Sarkozynek hívták is őket, vagy ha olyan országok vezetői voltak, mint Kína vagy Izrael. A Berlusconi–Monti váltás a kontraszt, a megszakítottság benyomását erősítette az olasz külpolitikában a folytonossággal szemben.

Még az olasz–amerikai relációban is, ahol csak kisebb módosulások történtek. Az olasz külpolitikában axióma az Egyesült Államokkal való szövetség elsősege az országnak a NATO-ba történő felvétele óta (1949). Berzenkedések mutatkoztak ugyan vele szemben, a hatalmon levők számára azonban mindig is Amerika és a NATO volt az ország biztonságának garanciája a Szovjetunió, a Varsói Szerződés és a hazai kommunisták fenyegetésével szemben. Az enyhülés kialakulásával kisebb módosulás megfigyelhető volt az olasz–amerikai kapcsolatokban, de például csak mikroméreteken jelentek meg a gaulle-izmusra jellemző

egyes elemek: Olaszország elkezdett szovjet kőolajat vásárolni, kereskedni a Szovjetunióval, autógyárat épített Togliattigrádban, azonban – Sergio Romano kifejezésével élve – továbbra is „az USA legnagyobb, kétezer km hosszú anyahajója maradt a Földközi-tengeren”. A hidegháború után, amikor a NATO elvesztette eredeti funkcióját, az amerikai–olasz kapcsolatokban szinte csak a gazdaság területén mutatkoztak súrlódások. 2003-ban, amikor az Egyesült Államok háborút kezdett Irak ellen, és a NATO próbatétel elé került, Olaszország Franciaországtól és az NSZK-tól eltérően W. Bush Amerikája mellé állt. Az ezredforduló utáni Berlusconi-kormányok legfeljebb abban különböztek a középbal kormányoktól, hogy az előbbiek jobban Amerika- és kevésbé Európa-pártiak voltak, az utóbbiak pedig fordítva. A Monti-kormány a szükségessé vált kisebb korrekciókon túl nem tervezett és nem is hajtott végre nagyobb módosításokat, sem az olasz–amerikai, sem az olasz–NATO relációban.

Az olasz kül- és biztonságpolitika kiemelt szektorában, a mediterrán politikában, különösen annak észak-afrikai relációjában ellenben nagy változások közepébe került a Monti-kormány. A 2011. évi „arab tavasz” kirobbanása előtt úgy látszott, hogy Berlusconi hosszabb távra elrendezte Tunéziával, Líbiával és Egyiptommal a kapcsolatokat az ottani autokrata vezetőkkel kiépített „barátsága” révén. Az „arab tavasz” azonban néhány hónap alatt szinte mindent elsodort. A Monti-kormány romhalmazt örökölt a Berlusconi-kormánytól. (A csődnek természetesen nagy volt a szerepe Berlusconi bukásában.) A gazdasági válság gondjaival küszködő technokrata kormány legsürgősebb feladata az észak-afrikai relációban a „romeltakarítás” megkezdése lett. Aligha tehetett mást: próbálta menteni, ami menthető. Mindenekelőtt kapcsolatot próbált találni az új líbiai hatalommal, az átmenti Nemzeti Tanáccsal. Megfelelő előkészítés után Monti külügyminisztere és védelemügyi minisztere kíséretében Tripoliba utazott, a líbiai kormányfővel aláírták a két ország kapcsolatáról szóló keretegyezményt (ún. tripoli deklaráció, 2012. január 21.). A dokumentum értékéből azonban sokat levont, hogy a líbiai partner hatalma az országban szemlátomást csak látszólagos volt. A Monti-kormány kénytelen volt tudomásul venni, hogy Líbiában az olasz kivételezettség nyilvánvalóan elveszett, a Tripoliban hatalomra segített kormány főpatrónusa ugyanis Párizs és London lett. A Monti-kormányt és Olaszországot elsősorban az aggasztotta, hogy a Líbiában kialakult zűrzavar következtében bizonytalanná válhat a kőolaj- és földgázimport folytonossága, a Líbiában működő olasz cégek vagyona, helyzete és jövője. Fenyegető gondként jelent meg az is, hogy Líbiából menekültáradat indulhat el, ha az ország polgárháborúba sülyed.⁴

A biztonságpolitika legkeményebb komponensét, a haderőt tekintve a Monti-kormány tevékenységét a folytonosság biztosítása jellemezte. 2011. december 23-ára elkészítette a külföldi olasz katonai missziók 2012. évi költségvetési keretéről szóló törvényjavaslatot, amely lényegében a 2011-es kiadások prolongálásáról szólt. A javaslatot 2012. február 22-én

4 Az „arab tavasz” időszakának líbiai változásairól és eseményeiről részletesen lásd a Grotius e-folyóirat *Líbia (2011)* című dossziéjában publikált elemzéseket és dokumentumokat: www.grotius.hu. és MOLNÁR Anna: *Olaszország és Líbia kapcsolata a 2011-es polgárháború tükrében. Az olasz–líbiai kapcsolatoknak a Kadhafi utáni újrendezéséről* c. elemzését, Kül-Világ, 8(2011)/4. Forrás: http://epa.oszk.hu/00000/00039/00026/pdf/EPA00039_kulvilag_2011_04_molnar.pdf., valamint az ISPI mediterrán programjának dossziéját *Politica ed economia: la doppia sfida della ricostruzione in Libia*. Dossier a cura del Programma Mediterraneo dell'ISPI. Forrás: www.ispionline.it/it/documents/EB_libia_13.6.2012.pdf (letöltve: 2016. 02. 04.)

emelte törvényerőre a parlament. Nagyobb viták nélkül, hiszen az olasz részvételt korábban kötött, még érvényben levő nemzetközi és kétoldalú megállapodások rögzítették. 2011 végén több mint 6000 olasz katona és csendőr vett rész a különféle, főként békefenntartó missziókban a világ több térségében. A 4200 fős afganisztáni olasz misszió volt a legnagyobb, és annak folytatása járt a legtöbb kiadással. (Az olasz missziók 1,5 milliárd eurós összköltségének 67%-a.) A kormány számára megkönnyebbülést jelentett, hogy 2011. december 31-ével véget ért az iraki misszió. A régóta tartó, már-már elfelejtett libanoni ENSZ-misszóban (UNIFIL II) ellenben 1100 olasz katona szolgált, és éppen Olaszországra várt a parancsokság átvétele 2012 januárjától. A kormány takarékosági programja a haderőt is érintette. Mivel addig a fegyveres erők évi 12 milliárdos költségvetési keretéből 70% a személyzeti kiadásokra ment el, a kormány a „kevesebbet a fizetésre, többet a fegyvervásárlásra” célkitűzés jegyében egyebek mellett 40 000 fővel kívánta csökkenteni a haderő létszámát. Napirendre került a hadsereg használaton kívüli kaszárnyái és támaszpontjai egy részének értékesítése is.

Megtorpanás és a bukás

2012. októberben elkezdődött a kormány növekedést célzó javaslatának („decreto sviluppo”) a vitája és a 2013-ra vonatkozó költségvetés tervezetének („Legge di Stabilità 2013”) a kidolgozása. A parlament október végén bizalmi szavazással jóváhagyta a korrupcióellenes rendeletet és a megyerendszer átalakításáról (összevonásokkal a megyék számának 86-ról 51-re csökkentéséről) szóló 2014. január 1-jétől életbe léptetni kívánt rendeletet. A 2013-as költségvetésről szóló törvényt a képviselőház november 22-én megszavazta, az államháztartás mérlegéről szólót pedig november 26-án. Hátra volt azonban még ezeknek szentátusi ratifikációja.

A fentebb soroltak alapján is látszik, hogy a Monti-kormány Itáliában korábban soha sem tapasztalt ütemben látott hozzá a válságkezeléshez. A válság szorításában alig törődött azzal, hogy intézkedéseihez társadalmi bizalmat teremtsen. A válság kezeléséhez szükséges társadalmi konszenzus kialakítását Monti és technokrata társai a politikai pártok feladatának tekintették. Azok azonban egyre keveset tettek ennek érdekében. Mint láttuk, 2011 őszén a válság mélységét felismerve megijedtek, átmenetileg fegyverszünetet kötöttek, és Montira bízták, hogy próbálkozzon a válság menedzselésével. Majd 2012 őszén úgy döntöttek, hogy jobb lesz, ha megszabadulnak a technokrataktól, és visszaveszik tőlük a kormányzást. Amint a balközép Demokrata Párt (Partito Democratico), az ország második legnagyobb pártja azt látta, hogy a társadalmi piramis alján és közepén elhelyezkedő tömegeknél erősödött a félelem, hogy a kormány velük akarja megfizettetni a válságból való kilábalás árát, belsőleg megosztottabbá vált, és a Pier Luigi Bersani vezette domináns irányzat is óvatosabbá vált a kormány támogatásában. A Szabadság Népe párt élére visszatért Berlusconi pedig egyenesen szembefordult a technokrata kormánnyal, amint azt látta, hogy az komolyan veszi például az adóelkerülések elleni küzdelmet. (Az olasz szociológusok szerint az akkori olasz adórendszerben mintegy ötmillió embernek volt lehetősége arra, hogy a valóságnál kevesebb jövedelmet valljon be. Ezek nagy része Berlusconi híve volt.) Mindkét nagy párt egyre inkább a közelgő parlamenti választásokra koncentrált. Végül is Angelino Alfano, a Szabadság Népe párt főtitkára 2012. december 6-án bejelentette, hogy pártja nem megy tovább együtt Montival. A párt a szenátusban tartózkodott a 2013-ra vonatkozó fejlesztési programcsomag

megszavazásánál, a képviselőházban pedig a tartományok és a helyi önkormányzatok központi támogatásának csökkentéséről szóló intézkedéscsomag megszavazásánál.

2012. december 8-án Monti nem tehetett mást, mint hogy bejelentette a köztársasági elnöknek a kormányának lemondási szándékát. Megállapodtak, hogy addig még hivatalában marad a kormány, amíg a parlament elfogadja a stabilitási törvényt. Ez december 21-én megtörtént. A Monti-kormány még aznap lemondott. Véget ért a technokrata kormány időszaka. Napolitano 2012. december 22-én feloszlatta a parlamentet. A Monti-kormány ügyvivő kormánnyá alakult át, vagyis a helyén maradt, korlátozott hatalommal. Így működött még több mint száz napig, a 2013. február 24–25-re kiírt választások után megalakuló új törvényhozás és az új kormány megalakulásáig.

A Monti-kormány egyik fő érdeme, hogy megmentette Olaszországot az államcsőd kísértetétől. Pénzügyi és adópolitikai megszorításokkal és szigorral elérte a makrogazdasági mutatók bizonyos javulását. Látható és más módon is érzékelhető, valóságos gazdasági növekedést azonban nem tudott elindítani, a fiatal korosztályok és más szociális csoportok munkanélküliségét nem tudta csökkenteni. Vagyis a globális és az olaszországi válság folyamatában mérhető változásokat nem tudott elérni. Ez csak hosszabb időtávon lett volna lehetséges. De legalább megpróbálta feltartóztatni Olaszország hanyatlását.

Azóta már a második kormány irányítja Itáliát. A 2013-as választások eredményei alapján jelentősen megváltoztak a politikai pártok és a parlamenti erőviszonyok. A Monti-kormány által napirendre tűzött reformok realizálása azonban alig megy előre, és napjainkra az Európai Unióban is drámai helyzet alakult ki.

Magyarország az EU-ban – elszalasztott lehetőségek a felzárkózásban

Losoncz Miklós

Bevezetés

A 2004. május 1-jei európai uniós csatlakozással Magyarország olyan integrációs csoportosulás tagja lett, amely nagy súlyt helyez tagállamai gazdaságának a közeledésére, latin eredetű szóval konvergenciájára. Ez olyan gazdasági, gazdaságpolitikai, szabályozási és egyéb cél-, eszköz- és intézményrendszert jelent, amely lehetőséget ad a fejletlenebb tagállamoknak a fejlettebbekhez történő felzárkózásra. A felzárkózás nem automatikus, nincs rá semmilyen garancia. Hangsúlyozottan keretfeltételekről van szó, amelyek kihasználása attól függ, hogy az egyes tagországok gazdaságpolitikai döntéshozói és más gazdasági szereplői mennyire tudnak élni a kínálgató lehetőségekkel.

Bár utalások már a korábbi alapszerződésekben is voltak, a gazdasági konvergencia mint határozott integrációs cél először az 1993. november 1-jén hatályba lépett maastrichti szerződésben jelent meg. Ezt a későbbi alapszerződések is átvették. A jelenleg hatályos Európai Unióról szóló szerződés (EUSz) preambuluma értelmében a szerződést aláíró országok „megerősítik és közelítik egymáshoz gazdaságaikat, valamint [...] gazdasági és monetáris uniót hoznak létre, amely e szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés (EUMSz) rendelkezéseivel összhangban egy közös és stabil valutát foglal magában”.¹ A 3. cikk 2. bekezdése értelmében az unió „előmozdítja a gazdasági, a társadalmi és a területi kohéziót, valamint a tagállamok közötti szolidaritást”.²

Többek között a gazdasági és társadalmi fejlődés előmozdításának az igénye és reménye is motiválta – különböző időpontokban – a kevésbé fejlett dél-, közép- és kelet-európai országokat az európai integrációhoz történő csatlakozásban. Az Európai Unió és jogelődei intézményeinek vezetői és a régi tagállamok kormányai pedig a gazdasági sikerek nyomán a

1 Az Európai Unióról szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. Megjelent: HORVÁTH Zoltán, ÓDOR Bálint: *Az Európai Unió szerződéses reformja. Az unió Lisszabon után*, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest, 2010, 449.

2 Az Európai Unióról szóló szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata. Megjelent: HORVÁTH, ÓDOR: *i. m.*, 451.

demokrácia megerősödését, ezáltal a politikai stabilitás tartóssá válását várták a csatlakozni kívánó országokban.

A konvergencia többféleképpen értelmezhető. A *nominális konvergencia* a maastrichti szerződésben rögzített fiskális és monetáris kritériumoknak (államháztartási hiány, államadósság, infláció, illetve hosszú lejáratú kamatláb és árfolyam) történő megfelelés. E kritériumok teljesítése volt a Gazdasági és Monetáris Unió létrehozásának és később új tagállamok belépésének a feltétele. A *reálkonvergencia* a fejlett országok mögötti lemaradás mérséklődése az egy főre jutó GDP, a termelékenység, a munkabérek, a jövedelmek, az árszínvonal stb. terén. Ezt a folyamatot hivatottak elősegíteni az EU strukturális és beruházási alapjai (Európai Regionális Fejlesztési Alap, Európai Szociális Alap, Kohéziós Alap, Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap, valamint az Európai Tengerügyi és Halászati Alap). Definálható még a *gazdaságpolitika* (beleértve az átfogó gazdasági kormányzást a fiskális politikákkal együtt), a *szakpolitikák* (foglalkoztatási, szociális, környezet-, energia-, kutatás- és technológiapolitika stb.) és az *intézmények* (a jegybank függetlensége stb.) konvergenciája, amelynek keretfeltételeit az európai szemeszter és az Európa 2020 stratégia képezi. Végül megemlíthető az *attitűdök és vélemények* (egyetértés az EU-tagsággal, társadalmi és kulturális preferenciák stb.) *konvergenciája*.³ Több elméleti megközelítés szerint a gazdasági integráció mélyülése (az egységes piac, a gazdaság-, illetve szakpolitikák koordinációja, a közös politikák működtetése, a gazdasági és monetáris unió létrehozása) előmozdítja a reálkonvergenciát.

E tanulmány Magyarország reálkonvergenciáját elemzi nemzetközi összehasonlításban. Ez az EU-hoz 2004-ben és 2007-ben csatlakozott közép- és kelet-európai országokra (Csehország, Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia és Szlovénia, valamint Bulgária és Románia) terjed ki.⁴ Olyan országokról van szó, amelyek fejlődéstörténeti öröksége hasonló, az EU-csatlakozásra való felkészülés, majd az EU-tagság hasonló kihívásokat (és feladatokat) jelentett számukra.

A statisztikai adatok forrása az EU statisztikai hivatala, az Eurostat adatbázisa. Az EU-átlagot a jelenlegi 28 tagállam adatai képezik. Bár az EU-átlagban szerepel Horvátország is, azért nincs benne a nemzetközi összehasonlításban, mert jóval később (2013. július 1-jén) lett az Európai Unió tagja, így a gazdasági környezet, az EU-tagság hatásai és hatásmechanizmusai később jelentkeztek, illetve jelentkeznek.

A tanulmány időhorizontja a statisztikai nyomon követés korlátainak szem előtt tartásával az 1998 és 2013 (ahol van adat, 2014, illetve 2015) közötti időszakot fogja át. A periódus kezdetének kiválasztását egyrészt az indokolja, hogy ettől az évtől kezdve állnak rendelkezésre nemzetközi összehasonlítást lehetővé tevő konzisztens statisztikai adatok a vizsgált orszá-

3 Vö.: Michael DAUDERSTÄDT: *Convergence in Crisis. European Integration in Jeopardy*, Friedrich Ebert Stiftung, October 2014, 5. Forrás: <http://library.fes.de/pdf-files/id/ipa/11001.pdf> (letöltve: 2016. 01. 25.)

4 A téma rendkívül átfogó feldolgozására lásd: FORGÓ Balázs – ANTON JEVČÁK: *Economic Convergence of Central and Eastern European EU Member States over the Last Decade (2004–2014)*, Discussion Paper 001, July 2015, 29.; OBLATH Gábor – PALÓCZ Éva – POPPER Dávid – VALENTIN Ákos: *Economic convergence and structural change in the new member states of the European Union*, Discussion Papers MT – DP 2015/44, August 2015, 94.; Magyar Tudományos Akadémia Közgazdasági és Regionális Tudományos Kutatóközpont, Budapest. Forrás: <http://econ.core.hu/file/download/mtdp/MTDP1544.pdf> (letöltve: 2016. 01. 25.)

gokra. Másrészt 1998-ban kezdődtek el a belépési tárgyalások több közép- és kelet-európai országgal. Ezek eredményeként felgyorsult az európai uniós csatlakozásra való felkészülés, amely egyébként az érintett országok által 1991 és 1996 között kötött Európai Megállapodások alapján kezdődött. Az európai megállapodások végrehajtása, azon belül az európai uniós vívmányok átvétele nyomán a csatlakozási szerződés hatálybalépésének időpontjára (2004. május 1. és 2007. január 1.) a jelölt országok szabályozási környezete nagymértékben megközelítette a régi tagállamokét. A csatlakozási szerződés hatálybalépésével az európai uniós joganyag hatálya kiterjedt az érintett országokra. A reálkonvergencia szempontjából a leglényegesebb változás az volt, hogy a közép- és kelet-európai tagállamok hozzáférhettek az európai uniós strukturális és beruházási alapok forrásaihoz. A vizsgált időszakon belül ugyancsak érdemes adott esetben külön kezelni a globális pénzügyi és gazdasági válság recessziós évét (2009), a válság ugyanis – egyes esetekben átmenetileg – módosította a korábbi trendeket. Végül célszerű külön kitérni a 2010 utáni időszakra, amelyben a magyar kormány szakított elődje gazdaságpolitikájával, az általa nem szokványosnak vagy unortodoxnak nevezett gazdaságpolitikája nagymértékben rányomta bélyegét az ország felzárkózására.⁵

Az elemzés arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen mértékű volt Magyarország felzárkózása az európai uniós átlaghoz a reálkonvergencia mutatószámai alapján. Az EU-átlaghoz való közeledés vagy az attól való távolodás az egyes mutatószámok tekintetében sok tényezőtől függ, amelyek egy része nem hozható kapcsolatba az európai uniós csatlakozással, illetve a tagsággal. A nemzetközi összehasonlítás viszont lehetővé teszi (természetesen bizonyos korlátok figyelembevételével) következtetések levonását arról, hogy Magyarország milyen mértékben használta ki az integráció által nyújtott feltételeket és lehetőségeket a gazdasági konvergenciára.

Konvergencia az egy lakosra jutó GDP mutatószámai alapján

A közgazdasági elmélet ún. szigma és béta konvergenciát, az utóbbin belül abszolút és feltételes béta konvergenciát különböztet meg. A jelen tanulmány kontextusában a *szigma konvergencia* azt a jelenséget írja le, amikor az európai uniós tagállamok egy főre jutó GDP-jének szórása csökken, azaz a gazdasági fejlettségbeli különbségek időben mérséklődnek. Az *abszolút béta konvergencia* azt jelenti, hogy a kezdetben alacsonyabb értékekkel rendelkező tagállamok egy főre jutó GDP-je gyorsabban nő, mint a fejlett tagországoké. A *feltételes béta konvergencia* értelmében az egy főre jutó GDP annál lassabban nő, minél magasabb a kezdeti érték. Ez a felfogás tehát a fejlettebb országok alacsonyabb GDP-dinamikájára helyezi a hangsúlyt. Az abszolút béta konvergencia szükséges, de nem elégséges feltétele a szigma konvergenciának.⁶ E tanulmány alább alkalmazott elemzési

5 A kormány értelmezésében az unortodox gazdaságpolitika szembe megy a liberális piacgazdaság elveire támaszkodó neoliberális közgazdasági elmélettel és gyakorlattal, és a magyar gazdaság és a társadalom előtti kihívások megválaszolására új, a közgazdasági gondolkodás fő sodrától eltérő, nem piackonform eszközöket és módszereket keres és alkalmaz.

6 Uo., 5., illetve például: Robert Joseph BARRO: *Economic Growth in a Cross Section of Countries*, Quarterly Journal of Economics, 106(1991)/2, 407–443.; Robert BARRO, Xavier SALA-I-MARTIN: *Convergence across States and Regions*, Brookings Papers on Economic Activity, (1991)/1, 107–182.

módszere leginkább az abszolút béta konvergenciának felel meg, bár a vizsgált mutatószámok alapján nehéz elválasztani egymástól az abszolút és a feltételes béta konvergenciát, egyébként nem is biztos, hogy szükség van rá.

A *reálkonvergencia* legátfogóbb mutatószáma az *egy lakosra jutó GDP* alakulása. A mutatószám koncentráltan fejezi ki egy ország gazdasági fejlettségi szintjét, és kiemelkedő mértékben határozza meg az életszínvonalat is. Azonos devizában kifejezve az egy lakosra jutó GDP nemzetközi összehasonlításra is alkalmas.

A *mindenkori devizaárfolyamon* euróban kifejezett, *egy lakosra jutó reál (tehát változatlan áras, azaz az egyes országok különböző inflációs rátáiból adódó torzításokat kiszűrő) GDP* 1998 és 2004 között, az EU-csatlakozásra való felkészülés időszakában az európai uniós átlag 33,8%-ról 38%-ra emelkedett Magyarországon (1. táblázat). Ezzel Magyarország megőrizte harmadik helyét Szlovénia és Csehország mögött. A dinamika alapján is viszonylag kedvező volt a magyar felzárkózási teljesítmény ebben az időszakban, mert az EU-átlaghoz való közeledés csak a balti köztársaságokban (Észtország, Lettország és Litvánia) és Szlovéniában volt gyorsabb, mint Magyarországon.

1. táblázat. Az egy lakosra jutó reál-GDP a közép- és kelet-európai országokban az EU-28 átlagának %-ában⁷

	1998	2004	2010	2013
Bulgária	10,3	12,7	15,2	16,4
Csehország	40,5	43,4	49,6	48,7
Észtország	26,7	34,4	36,5	42,2
Lettország	16,9	23,5	25,7	30,6
Litvánia	20,5	26,2	30,9	36,6
Magyarország	33,8	38,0	38,3	38,8
Lengyelország	25,6	28,1	34,8	37,5
Románia	13,3	16,3	19,6	20,7
Szlovénia	56,4	62,4	66,5	63,8
Szlovákia	28,2	30,3	38,7	40,9

Az EU-tagság idején, azaz a 2004 és 2013 közötti időszakban az egy lakosra jutó magyar reál-GDP az EU-átlag 37,9 és 39,3%-a között mozgott, 2013-ban 38,8%-t tett ki. E mutatószám alapján a 2009. évi globális pénzügyi és gazdasági válság hatása viszonylag csekély volt, mert a magyar GDP csökkenése csak kismértékben haladta meg az EU GDP-jének a visszaesését.

Amíg a felzárkózás Magyarországon stagnált, addig néhány közép- és kelet-európai országban gyors ütemű volt. Így 2013-ban Szlovénia és Csehország mellett már Észtország és Szlovákia is elhagyta Magyarországot, Lengyelország pedig alig maradt el tőle az egy lakosra jutó reál-GDP alapján. Ez Magyarország relatív lemaradására utal.

A *vásárlóerő-paritásra átszámított és vásárlóerő-standardban* (purchasing power standard – PPS) kifejezett *egy lakosra jutó GDP* lehetővé teszi az árakban és az árfolyamokban

⁷ Forrás: Eurostat-adatbázis

meglévő különbségek kiszűrését, ezáltal az országok közötti pontosabb, torzításmentes összehasonlítást.⁸ Az így nyert számok nagyobbak, mint a reál-GDP alapján számítottak, mert a közép- és kelet-európai országokban az árak (főleg a szolgáltatásoké) történelmi okok miatt alacsonyabbak, a devizaárfolyamok alulértékeltek, ezeket korrigálja a vásárlóerő-paritáson történő számbavétel (2. táblázat). Mindebből az is következik, hogy a mutatószám alakulását nemcsak a reál-GDP, hanem az árszínvonal változása, az árszínvonal terén történő felzárkózás is befolyásolja.

2. táblázat. Az egy lakosra jutó, vásárlóerő-paritáson kifejezett GDP a közép- és kelet-európai országokban az EU-28 átlagának %-ában⁹

	1998	2004	2010	2013
Bulgária	27,8	34,7	44,3	46,7
Csehország	72,8	78,2	80,7	80,2
Észtország	42,6	57,4	64,8	73,2
Lettország	36,7	46,8	55,3	67,3
Litvánia	40,2	51,4	61,9	74,3
Magyarország	53,8	63,0	66,0	66,9
Lengyelország	47,9	50,5	63,1	68,1
Románia	26,6	34,7	50,8	54,1
Szlovénia	79,3	86,6	84,4	82,9
Szlovákia	52,1	56,9	74,2	76,3

Vásárlóerő-paritáson Magyarország egy lakosra jutó GDP-je 1998 és 2004 között az EU-átlag 33,8%-áról 38%-ára, majd 2013-ban 66,9%-ára emelkedett. Nemzetközi összehasonlításban a 2004. évi sorrend megegyezett az egy lakosra jutó reál-GDP-vel mért adattal, 2013-ban viszont Románia és Bulgária kivételével mindegyik közép- és kelet-európai ország megelőzte Magyarországot.

Termelékenység

A *termelékenység* a nemzetgazdasági hatékonyság és versenyképesség lényeges mutatója. Azt méri, hogy mennyi kibocsátás keletkezik egy órai munka vagy egy foglalkoztatott tevékenysége eredményeként (ez utóbbi a munkatermelékenység) a műszaki-technológiai fejlődés és/vagy a növekvő tőkeintenzitás (egy foglalkoztatottra jutó tőkejóság), továbbá az oktatás és szakképzés, a gazdasági környezet és még néhány más tényező hatására. A termelékenység javulása lehetővé teszi az egyes országok számára azt, hogy gazdaságuk gyorsabban bővüljön annál, mint ami a munkaerő- és tőkeárfordításokból következne. A termelékenység fogalma segítségével az egy lakosra jutó, GDP-vel kifejezett gazdasági fejlettség is elemezhető.

8 Az Európai Unióban az EU vásárlóerő-standardját (PPS) használják közös referenciaegységként.

9 Forrás: Eurostat-adatbázis

Nemzetgazdasági szinten minél nagyobb a ledolgozott munkaórák száma és minél magasabb a termelékenységi szint, annál magasabb az egyes országokban az egy lakosra jutó GDP.

Az *egy foglalkoztatottra jutó vásárlóerő-standarddal mért munkatermelékenység* 2000 (1998-ra nincs adat) és 2004 között az EU-átlag 57,4%-áról 67,1%-ára emelkedett Magyarországon (3. táblázat). Ebben az időszakban is az egy lakosra jutó GDP mutatószámaihoz hasonlóan csak Szlovénia és Csehország előzte meg Magyarországot. Ami az európai uniós tagság időszakát illeti, 2004 és 2009 között a felzárkózás folytatódott, a magyar munkatermelékenység 2009-ben elérte az EU-átlag 72,4%-át. Ezután 71–72 %-on stagnált, 2013-ban 70,7%-t tett ki.

3. táblázat. A munkatermelékenység a közép- és kelet-európai országokban az EU-28 átlagának %-ában (egy foglalkoztatottra jutó PPS alapján)¹⁰

	2000	2004	2010	2013
Bulgária	31,5	34,8	40,9	43,4
Csehország	66,0	73,1	74,3	72,0
Észtország	47,5	57,8	69,7	70,0
Lettország	40,3	45,9	60,8	67,0
Litvánia	43,5	53,9	68,2	74,7
Magyarország	57,4	67,1	71,7	70,7
Lengyelország	55,9	62,0	70,1	74,4
Románia	23,8	34,7	49,7	51,7
Szlovénia	76,6	81,6	79,5	81,2
Szlovákia	58,8	65,8	82,4	82,7

Ugyanakkor a 2004 utáni időszakban Magyarország relatív lemaradása fokozódott, 2013-ban csak Lettország, Románia és Bulgária EU-átlaghoz viszonyított termelékenységi színvonala volt alacsonyabb a magyarénál.

A Balassa–Samuelson-elmélet¹¹ az alacsonyabb gazdasági fejlettségi szintű országok alacsonyabb árszínvonalának és nemzeti valutái felértékelődésének magyarázatára született. Ebből levonható az a következtetés (amelynek igazolása szétfeszítené e tanulmány tartalmi és terjedelmi kereteit), hogy a fejlett országok mögötti gazdasági felzárkózás, különös tekintettel a munkabérekre, kiemelkedő mértékben függ az ipar, azon belül a *feldolgozóipar termelékenységének* alakulásától akkor, ha a gazdasági folyamatok akadálytalanul érvényesülnek, azaz a kormányzati gazdaságpolitika nem gátolja kibontakozásukat. Általános szabályként megfogalmazható, hogy a reálberek növekedési ütemének alacsonyabbnak vagy legfeljebb ugyanakkorának kell lennie, mint a termelékenység növekedési ütemének. Ebben az esetben

¹⁰ Forrás: Eurostat-adatbázis

¹¹ Paul R. KRUGMAN, Maurice OBSTFELD: *Nemzetközi gazdaságtan. Elmélet és gazdaságpolitika*, Panem Könyvkiadó Kft., Budapest, 2003, 478., idézi BALASSA Béla: *The Purchasing-Power-Parity Doctrine: A Reappraisal*, Journal of Political Economy, 72(1964)/december, 584–596. és Paul SAMUELSON: *Theoretical Notes on Trade Problems*, Review of Economics and Statistics, 46 (1964)/May, 145–154. művét.

anélkül emelkedhetnek a reálbérek, hogy inflációs nyomás lenne a gazdaságban, illetve romolna az ország relatív költség-versenyképessége. Ezen a téren Magyarország helyzete kedvező, 2008 és 2013 között az egy foglalkoztatottra jutó bruttó hozzáadott érték alapján definiált magyar feldolgozóipari termelékenységi szint az európai uniós átlag 25,5%-áról 28%-ára emelkedett. Szlovénia után ez volt a második legmagasabb érték a vizsgált közép- és kelet-európai országok között. Ezen a területen különösen Szlovákia felzárkózása volt igen lendületes. Mivel gazdasági szerepük (a feldolgozóipar termelési és hozzáadott értékben elfoglalt részesedés alapján) Magyarországon a legjelentősebb, a munkabérek felzárkózása kiemelkedő mértékben függ hosszú távon a külföldi részesedésű feldolgozóipari vállalatok termelékenységének alakulásától.

Gazdasági növekedés

A definícióból adódóan az egy lakosra jutó GDP akkor nő, ha a GDP volumene gyorsabban bővül, mint a lakosságszám, illetve erőteljesen csökken a népesség. (Az utóbbi években Japán egy főre jutó GDP-je jórészt a lakosságszám csökkenése miatt emelkedett.) Torzítást okozhat, ha a nemzetközi összehasonlításban részt vevő országok lakosainak a száma különböző mértékben változik. Vélelmezhető, hogy az utóbbi évek demográfiai folyamatai és a felgyorsult külföldi munkavállalás miatt Magyarország lakosainak száma nagyobb mértékben esett vissza, mint a többi közép- és kelet-európai országé, ahol a külföldi munkavállalás korábban kezdődött, nem utolsósorban a 2004. évi EU-csatlakozás hatására, majd vett újabb lendületet a 2007-ben kezdődött globális pénzügyi és gazdasági válság miatt. A reálgazdasági felzárkózásra vonatkozó reális képhez ezért célszerű a GDP növekedési ütemét is figyelembe venni.

Az 1998 és 2003 közötti időszakban éves átlagban 4%-kal bővült a magyar GDP, ami a balti köztársaságokat leszámítva a legmagasabb érték volt a közép- és kelet-európai régióban (4. táblázat). Az európai uniós csatlakozás utáni időszakban a magyar GDP-dinamika 1,2%-ra mérséklődött, ami viszont a leglassúbb volt az összehasonlításban szereplő országok között, és alig haladta meg az EU átlagát. Ennek sok, nem elsősorban az EU-tagsággal kapcsolatos oka volt, beleértve a globális pénzügyi és gazdasági válságot, amelynek elemzése szintén szétfeszítené e tanulmány tartalmi és terjedelmi kereteit. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy a 2010. évi változatlan árakon mért GDP volumene csak 2014-ben közelítette meg és 2015-ben érte el a válság előtti év (2008) szintjét.

Az Európai Bizottság szerint Magyarország jelenlegi potenciális növekedési üteme¹² egy százalékponttal marad el a válság előttitől (az is viszonylag alacsony volt). Az Európai Bizottság a 2013 és 2017 közötti időszakban a magyar potenciális GDP-növekedés ütemét közel 2%-ra becsülik, egyes szakértők ennél alacsonyabbra, 0 és 1% közé teszik.¹³ A különbség döntően az eltérő feltételezésekkel és a kiinduló paraméterek különböző megválasztásával magyarázható. A Bizottság által becsült magyar érték magasabb, mint az 1,1%-os európai uniós átlag. A magyar növekedési ütemnél nagyobb volt a balti köztársaságok, Szlovákia, Románia és Lengyelország dinamikája.

12 A potenciális növekedési ütem a GDP hosszú távon fenntartható növekedési ütemét jelenti, amely nem tartalmazza a konjunkturális ingadozásokat.

13 Lásd például: MELLÁR Tamás: *Növekedés kérdőjelekkel*, Figyelő, (2015)/51–52, 20.

4. táblázat. A reál-GDP növekedési üteme az EU-ban és a közép- és kelet-európai országokban (éves átlagos növekedés %-ban)¹⁴

	1998–2003	2004–2009	2010–2014	2004–2014
EU-28	2,5	1,1	1,0	1,1
Bulgária	2,9	4,9	0,9	3,1
Csehország	2,3	3,5	1,0	2,4
Észtország	5,6	1,8	3,9	2,8
Lettország	6,1	3,3	2,3	2,9
Litvánia	5,6	3,0	3,6	3,3
Magyarország	4,0	1,2	1,3	1,2
Lengyelország	3,4	4,8	3,0	3,9
Románia	2,4	4,2	1,7	3,1
Szlovénia	3,7	2,6	0,2	1,5
Szlovákia	3,0	5,1	2,7	4,0

A magyar teljesítmény értékelésekor célszerű figyelembe venni a gazdasági növekedés két lényeges tényezőjét: a külföldi működő tőke beáramlását és a fejlesztési célú európai uniós transzfereket. A 2000-es években a magyar gazdasági növekedés kiemelkedő mértékben táplálkozott ebből a két forrásból.¹⁵

Külföldi működőtőke-beáramlás

A rendszerváltás után viszonylag hosszú időn át Magyarország vezető szerepet töltött be Közép- és Kelet-Európában a *külföldi működő tőke beáramlása* terén, ami jelenleg is kifejezésre jut abban, hogy a GDP-arányos és az egy lakosra jutó külföldi működőtőke-állomány tekintetében Magyarország továbbra is a régió élvonalában van.

A mélyebb elemzés alapján azonban sokkal kevésbé kedvező és ellentmondásosabb a helyzet. A 2004 és 2006 közötti időszakban a nettó beáramlás még 7,3 milliárd euró volt. Ugyanakkor a globális pénzügyi és gazdasági válság óta a magyarországi nettó működőtőke-állomány a nemzetközi mozgások – működőtőke-import és -export – eredőjeként lényegében csak a bankszektor kényszerű, a jogszabályokban előírt tőkemegfelelési mutatókhoz szükséges tőkeemelései eredményeként változott, amelyeket a külföldi tulajdonosok hajtottak végre. (Az 5. táblázat a tőkeemeléseket nem tartalmazza, mert ez a típusú tőke közvetlenül nem járul hozzá közvetlenül a reálgazdaság fejlődéséhez.) Jellemző, hogy a külföldi nagyvállalatok 2013-ban és 2014-ben a Magyarországon megtermelt nyereségüket repatriálták osztalékként vagy más formában ahelyett, hogy itt fektették volna be. 2015-ben a nettó külföldi működőtőke-kiáramlás 0,7 milliárd euró volt.

¹⁴ Forrás: Saját szerkesztés az Eurostat-adatbázis adatai alapján.

¹⁵ A magyar gazdasági növekedés átfogó elemzését adja: Magyar Nemzeti Bank: Növekedési jelentés, 2015, 101. Forrás: www.mnb.hu/kiadvanyok/jelentesek/novekedesi-jelentes/2015-12-07-novekedesi-jelentes-2015-december (letöltve: 2016. 01. 25.)

5. táblázat. A nettó külföldi működő tőke és az európai uniós fejlesztési támogatások beáramlása Magyarországra 2004 és 2014 között (banki tőkeemelések nélkül)¹⁶

	2004–2006	2007–2009	2010–2014	2007–2014
Nettó külföldi működőtőke-beáramlás (banki feltőkésítés nélkül)				
Milliárd euró	7,3	0,4	–0,7	–0,3
Nettó európai uniós fejlesztési támogatás				
Milliárd euró	1,6	3,2	14,0	17,2
A GDP %-ában	0,58	1,1	2,8	2,1
A beruházások %-ában	2,5	4,6	13,8	10,1

A működőtőke-beáramlás elapadása és a külföldi részesedésű vállalatok megnövekedett profitrepatriálása a piacgazdaság elveit és gyakorlatát kétségbe vonó, a külföldi vállalatokkal szemben ellenséges retorikát alkalmazó, a szolgáltató szférában (pénzügyek, energetika, telekommunikáció, kiskereskedelem stb.) működő külföldi vállalatokat aránytalanul nagymértékben megadóztató hazai gazdaságpolitika és az annak nyomán előállt gazdasági környezet kritikája.

A nettó külföldi működőtőke-beáramlás stagnálása és a megnövekedett profitrepatriálás ellenére, jelentős nemzetgazdasági súlyuk miatt a külföldi részesedésű vállalatok (a hozzáadott érték mintegy felét, az export háromnegyedét adják) a magyar gazdasági növekedés lényeges hordozói. Döntően exportorientált jellegükből adódóan termelésük, ennek alapján a magyar gazdasági növekedésre gyakorolt hatásuk nagymértékben függ a világgazdasági konjunktúrától. Ez különösen erőteljesen domborodik ki a gépjárműgyártó vállalatok (Mercedes, Audi, Opel stb.) és beszállítóik esetében. A magyar gazdaság hosszú távú fejlődési lehetőségeit illetően azonban nem közömbös, hogy a jelenlegi gazdasági környezet tartóssá válása esetén termelési kapacitásaik amortizálódása után a külföldi vállalatok kivonulhatnak Magyarországról.

¹⁶ Forrás: Saját szerkesztés a Magyar Nemzeti Bank, az Európai Bizottság és a Portfolio.hu adatai alapján.

Európai uniós fejlesztési források

Az EU-ba való belépés előtt, a 2000-es évek első éveiben Magyarország a PHARE¹⁷ program keretében mintegy évi 100 millió euró, a SAPARD¹⁸ programban évi 88 millió euró, az ISPA¹⁹ programban pedig évi 38 millió euró vissza nem térítendő európai uniós forrásra pályázhatott. E források nemzetgazdasági jelentősége, ezáltal a gazdasági növekedéshez való hozzájárulása csekély volt. A cél nem is ez volt, hanem a gazdasági szereplők felkészítése az európai uniós csatlakozásra.

A csatlakozási szerződés hatálybalépése után lehetővé vált az európai uniós strukturális és beruházási alapokból Magyarországnak allokalált források lehívása. A Magyar Nemzeti Bank fizetésimérleg-statisztikái alapján a 2004 és 2006 közötti átmeneti időszakban Magyarország 1,6 milliárd euró nettó fejlesztési támogatáshoz jutott. Ezek nagyságrendje 2007 és 2009 között 3,2 milliárd euróra, 2010 és 2014 között 14 milliárd euróra emelkedett, ezen belül egyedül 2014-ben 3,9 milliárd euró volt, 2015-ben pedig a lehívás és a felhasználás gyorsítása nyomán 4,7 milliárd eurót tett ki.

Az európai uniós fejlesztési források lehívása terén Magyarország a közép- és kelet-európai országok élvonalában található.²⁰ A 2010 és 2014 közötti időszakban a források (a fentiekkel össze nem hasonlítható bruttó összegek) GNI-hez²¹ viszonyított aránya alapján csak Litvánia (4,7%) előzte meg Magyarországot (4,4%). Szlovákia és Románia esetében ez az arány 2% körül volt, Lengyelország, Bulgária, Lettország és Észtország esetében pedig 3–4% között ingadozott. (A finanszírozás szempontjából a nettó, a gazdasági növekedés szempontjából a bruttó európai uniós forrásoknak van jelentősége. Részben területi okok miatt, részben a nettó külföldi működőtőke-beáramlással való összehasonlíthatóság miatt a továbbiakban nem térünk ki részletesen a bruttó EU-forrásokra.)

Az európai uniós nettó fejlesztési források nemzetgazdasági jelentőségét más oldalról érzékelteti, hogy bár a GDP viszonylag alacsony hányada jutott rájuk, 2007 és 2009 között a beruházások 4,6%-át, 2010 és 2014 között viszont már 13,8%-át finanszírozták. Az állami-közületi szférában a beruházásokat lényegében európai uniós forrásokból valósították meg.

A nettó működő tőke beáramlásának helyét Magyarországon 2009 után pusztán mennyiségi szempontból az európai uniós fejlesztési források vették át. Ezzel szemben a

17 PHARE: Poland – Hungary: Assistance for the Reconstruction of the Economy – Lengyelország, Magyarország: segítségnyújtás a gazdaság újjáépítéséhez.

18 SAPARD: Special Action Program for Pre-Accession Aid for Agriculture Development – a mezőgazdaság és vidékfejlesztés céljait szolgáló speciális előcsatlakozási segélyprogram.

19 ISPA: Instrument for Structural Policies for Pre-Accession – előcsatlakozási struktúrapolitikai eszközök.

20 Értékelését lásd: Állami Számvevőszék: Tanulmány a 2007–2013. évi EU költségvetési időszakban Magyarország részére juttatott közösségi támogatások összefoglaló bemutatásáról, értékeléséről. Budapest, 2015. augusztus, 212 oldal. Iktatószám: E-1413/2015. Forrás: www.asz.hu/storage/files/files/Publikaciok/Elemzesek_tanulmanyok/2015/2007_2013_eu_koltsegvetesi_idoszakban_magyarorszag_reszere_juttatott_kozossegi_tamogatások_összefoglalo_bemutatasa_ertekelese.pdf?download=true (letöltve: 2016. 01. 25.)

21 GNI: Gross National Income – bruttó nemzeti jövedelem. Nem más, mint a GDP plusz a hazai gazdasági szereplők külföldi munka- és tőkejövedelme mínusz a külföldi gazdasági szereplők hazai munka- és tőkejövedelme. Az európai uniós intézmények a 2000-es évek elején tértek át e mutató számítására, ami egyre több, korábban a GDP alapján kalkulált mutatószám alapja lett.

közép- és kelet-európai országokban az európai uniós fejlesztési források kiegészítették a külföldi működő tőke beáramlását. Természetesen nem lehet egyenlőségjelet tenni a tőkeáramlás e két fajtája között, mivel céljuk és funkciójuk, valamint a gazdasági növekedésben játszott szerepük eltérő. Az egyik leglényegesebb különbség az, hogy a külföldi működőtőke-befektetésekhez technológia- és tudástranszfer is kapcsolódik, az európai uniós forrásokhoz nem. Ez a helyettesítés lehet az egyik oka annak, hogy a magyar beruházási ráta (a beruházások GDP-hez viszonyított aránya) közép- és kelet-európai összehasonlításban alacsony volt.

A 2014 és 2020 közötti európai uniós költségvetési periódusban Magyarország 25 milliárd euró összegű forráshoz juthat. Ez az éves GDP 3,1%-ára és az európai strukturális és beruházási alapok által támogatott területeken várható nemzeti közberuházások 62,3%-ára rúg. Az Európai Hálózatfinanszírozási Eszköz projektpályázati felhívásainak első körében Magyarország 270 millió euró összegben írt alá szerződéseket közlekedési projektekre.

Okok és következmények

Bár az európai uniós fejlesztési források bevonása 2009 után a magyar gazdasági növekedés legfőbb hajtóereje volt, ennek ellenére a tekintélyes, a GDP több mint 2%-ára rúgó nettó nagyságrend igen szerény, 2010 és 2014 között éves átlagban 1,2% körüli GDP-dinamikával párosult. Dedák István számításai szerint az elmúlt évek fiskális pályáját adottnak véve az EU-támogatások nélkül a magyar GDP alig (mindössze 0,2%-kal) nőtt volna.²² Mindebből kitűnik, hogy nem kizárólag a nettó európai uniós fejlesztési források nagyságrendje számít a gazdasági növekedés szempontjából, hanem azok hatékony felhasználása is.

Ráadásul a nettó európai uniós transzferek makrogazdasági szempontból olyanok, mint a költségvetési stimulusok, azaz a keresletet generáló állami kiadások, azzal a lényeges különbséggel, hogy nem tesznek szükségessé adók formáját öltő jövedelem-elvonásokat. Az európai uniós források lehívásához szükséges önrész ugyan valamelyest növelte a költségvetési kiadásokat, de annak mindössze 17%-a volt. Mivel a kiadások expanzióját nem hazai költségvetési források finanszírozzák, ezért nem nő az államadósság.²³ Az EU-transzferek tehát az államadósság növelése nélkül járultak hozzá a gazdasági növekedés finanszírozásához. Emellett a beáramló európai uniós források jelentős szerepet játszottak a külső adósság visszaesésében, ezáltal a magyar gazdaság külső sebezhetőségének mérséklésében, a forint euróval szembeni piaci árfolyama változékonyságának mérséklésében.

Mindezek alapján érthető: a kormány mindent megtett azért, hogy kikerüljön az EU-csatlakozással kezdődött túlzottdeficit-eljárás alól, ami 2013 derekán megtörtént, és ez után is a GDP 3%-a alatt tartsa az államháztartás hiányát. Ellenkező esetben az európai uniós fejlesztési források egy részéhez való hozzáférés felfüggesztését kockáztatja. Ez

22 DEDÁK István: *Mégis, hogyan néznénk ki EU-támogatások nélkül?* 2015. 11. 27. Forrás: www.portfolio.hu/gazdasag/megis_hogyan_neznenk_ki_eu-tamogatások_nelkul.223003.html (letöltve: 2016. 01. 20.)

23 Uo.

arra is példa, hogy egy nominális konvergenciakritérium teljesítése közvetve előmozdítja a reálkonvergenciát, vagy legalább is kedvező feltételeket teremt hozzá.

Az európai uniós forrásokra való nagymértékű támaszkodás, amely a járadékvadászat sajátos formája, sok vonatkozásban a természeti erőforrásokban gazdag országokra jellemző, holland kórnak nevezett jelenségre emlékeztet.²⁴ Magyarországon az európai uniós fejlesztési források bevonása az utóbbi években nem illeszkedett hosszú távú, konzisztens fejlesztésstratégiába. Az érték folytatott „verseny” – nagyarányú korrupcióval párosulva – háttérbe szorította a piacszerű működés követelményeit, a piaci alapon folyó versenyt. E tényezőkkel is összefüggésben az európai uniós transzferek felhasználásának mikrogazdasági hatékonysága rendkívül alacsony volt (presztízsbetűházások, műemléki felújítások, városcentrumok stb.).

Az európai uniós források növekvő beáramlása nyomán gyorsult valamelyest a GDP-dinamika 2014-ben és 2015-ben (3,7, illetve 2,7%-ra). Ennek eredményeként emelkedtek a devizataralékok, aminek köszönhetően lehetett kivezetni a devizaalapú hiteleket a gazdaságból és jórészt mérsékelni a Magyar Nemzeti Bank irányadó kamatlábát. Mindezt nem a magyar reformok tették lehetővé, hanem az európai uniós transzferek.

A GKI Gazdaságkutató Zrt. előrejelzése szerint a fejlesztési célú európai uniós források a 2014. évi 3,9-ről és a 2015. évi 4,7-ről 2016-ban az előző költségvetési periódus kifutása miatt 2,3 milliárd euróra esnek vissza, és csak ezután várható emelkedés.²⁵ Az EU-források és a gazdasági növekedés közötti szoros összefüggést a kormány is felismerte, ezzel magyarázható, hogy a 2014 és 2020 közötti európai uniós költségvetési periódusban Magyarország számára alokkált források nagy részét a következő két-három évben kívánja lehívni és felhasználni. Az más kérdés, hogy ebbe beleegyeznek-e az európai uniós intézmények.

Kérdés, hogy az egyéb feltételek változatlansága esetén milyen gazdasági növekedési forrásokra lehet számítani 2020 után, amikor az európai uniós költségvetés nagyságrendje, tartalma és szerkezete várhatóan gyökeresen megváltozik, és Magyarország jóval kevesebb fejlesztési transzferben részesül, mint eddig. Ezen túlmenően várhatóan a gazdasági növekedés más hordozói is kedvezőtlenül alakulnak. Így az utóbbi években megállt a külföldi működő tőke beáramlása, a szakképzett munkaerő külföldre távozása felgyorsult, a kutatás-fejlesztési és innovációs tevékenység gyenge stb. Mindezt valamelyest ellensúlyozzák a külföldön munkát vállaltak és a magyarországi vállalkozások külföldi telephelyein dolgozók munkajövedelem-hazautalásai. Ezek nagyságrendje az utóbbi két évben a GDP 3%-a körül volt. A gazdasági növekedésre gyakorolt hatásukat azonban gyengíti, hogy e jövedelmeknek csak egy (nem vagy nehezen számszerűsíthető) része jelenik meg fogyasztási keresletként.

Mindez jelentős szerepet játszik abban, hogy alacsony a magyar gazdaság potenciális növekedési üteme. Változtatások nélkül, beleértve a szerkezeti reformokat (oktatási és egészségügyi rendszer, államigazgatás stb.) a járadékvadászaton alapuló gazdasági modell diszfunkcionális hatásainak sora, szélsőséges esetben csődje a következő években jelentkezik.

24 Lásd például: VÁRADY Balázs: *Miért folyik a csata? Avagy a 8000 milliárd átka*, Élet és Irodalom, 50(2006)/44.

25 GKI Gazdaságkutató Zrt.: Előrejelzés 2016-ra (2016/1. prognózis), 2016. március, 46.

Összefoglalás, következtetések

Az Európai Unióba való belépéssel Magyarország olyan integrációs csoportosulás tagja lett, amelyben a tagállamok közötti együttműködés mechanizmusai, eszköz- és intézményrendszere az érintettek adekvát, a piacgazdasági elvekkel és gyakorlattal összhangban lévő gazdaságpolitikája és stratégiája esetén közvetlenül és közvetve előmozdítja a fejletlenebb tagországok fejlettebbekhez történő felzárkózását. A magyar gazdaságpolitika döntéshozói és a gazdasági szereplők ezzel a lehetőséggel a legnagyobb mértékben az európai uniós csatlakozásra való felkészülés időszakában (1998 és 2004 között), illetve mérsékeltebben az EU-tagság átmeneti időszakában (2004 és 2006 között) éltek, amikor még nem vagy csak részlegesen nyíltak meg Magyarország előtt az európai uniós fejlesztési források.

A magyar gazdaság az egy lakosra jutó GDP-mutatószámok (reál- és vásárlóerő-paritáson számított GDP), valamint a termelékenységi indikátorok alapján 1998 és 2004 között közeledett az európai uniós átlaghoz, nemzetközi összehasonlításban megőrizte harmadik helyét Szlovénia és Csehország mögött. A magyar reálgazdasági konvergencia 2004 és 2010 között nagymértékben lelassult. Ebben vélelmezhetően nem csekély szerepe volt a 2007 késő nyarán kezdődött globális pénzügyi és gazdasági válságnak.

A reálkonvergencia 2010 után – döntően a kormány által nem szokványosnak vagy unortodoxnak nevezett, a piacgazdaság elveivel szembehelyezkedő, a fékek és ellensúlyok rendszerét kiiktató, a jogállamiságot lebontó, kiszámíthatatlan gazdaságpolitikája miatt – megállt. Nemzetközi összehasonlításban 2013-ig a legkevesbé fejlett Bulgária és Románia kivételével a közép- és kelet-európai országok lehagyták Magyarországot a reálgazdasági konvergencia terén. Az e tanulmányban részletesen nem vizsgált feldolgozóipari termelékenység javításától nagymértékben függ a munkabérek európai uniós átlaghoz való felzárkózása. Ehhez a külföldi részesedésű vállalatok hozzájárulása lehet a legnagyobb.

A GDP növekedési üteme alapján önmagában véve és nemzetközi összehasonlításban egyaránt dinamikus volt a magyar felzárkózás 1998 és 2003 között, a balti köztársaságok után a leggyorsabb. Ezután viszont megállt a konvergencia, mindegyik közép- és kelet-európai ország GDP-je gyorsabban bővült, mint a magyar, amelynek dinamikája az EU-átlagot is alig haladta meg. A gazdasági növekedést gátló tényező volt 2004 és 2009 között a globális pénzügyi és gazdasági válság, 2010 után a piacgazdaság elveivel és gyakorlatával szembemenő, nem hiteles gazdaságpolitika. A nemzetközi összehasonlításban szereplő közép- és kelet-európai országok teljesítménye arra utal, hogy volt mozgástér a gazdasági növekedésben, a válság ellenére lehetséges volt a GDP EU-átlagnál gyorsabb növekedése.

A nettó működő tőke importja 2004 és 2006 között támogatta a gazdasági növekedést, e szerepe ezután a beáramlás stagnálása miatt gyengült, legnagyobb mértékben 2010 után a követett gazdaságpolitika hatására. Ennek ellenére a külföldi vállalatok szerepe továbbra is lényeges a magyar GDP előállításában és az exportban. A növekményeket tekintve a külföldi működő tőke helyét és szerepét mennyiségi vonatkozásban a fejlesztési célú európai uniós források vették át, miközben a közép- és kelet-európai országokban az EU-források kiegészítették a külföldi működő tőke beáramlását. Számottevő nagyságrendjük miatt az EU-források gazdasági növekedéshez való hozzájárulása Magyarországon kiemelkedő mértékű volt. Nélkülük 2009 után alig nőtt volna a magyar GDP.

Ezzel kapcsolatban a források nem hatékony felhasználásánál (kiterjedt korrupció) többről, fundamentális okokról van szó, így a járadékvadászatra épülő növekedési modell diszfunkcionális hatásai (legfőképpen a korrupció) és immanens korlátai összefonódtak a régóta aktuális szerkezeti reformokat mellőző, piacellenes kormányzati gazdaságpolitika negatív hatásaival, általánosítva a 2010 után kialakult gazdasági intézményrendszer sajátosságaival. A járadékvadásznak is nevezhető gazdasági modell korlátai legkésőbb 2020 után válnak nyilvánvalóvá, amikor a közös költségvetés gyökeres átalakulása miatt várhatóan nem állnak rendelkezésre az eddigi nagyságrendben az európai uniós fejlesztési források.

Összefoglalásként megállapítható, hogy Magyarország önmagában is és különösen nemzetközi összehasonlításban csekély mértékben tudta kihasználni gazdasági felzárkózásra az európai uniós tagság által kínákozó lehetőségeket. Ennek legfőbb oka a követett gazdaságpolitikával és a tőle elválaszthatatlan eszköz- és intézményrendszerrel kapcsolatos. A reálgazdasági konvergencia terén Magyarországot megelőző közép- és kelet-európai országok példája arra utal, hogy az európai uniós tagság, az abból adódó lehetőség kiaknázása adekvát, a piacgazdaság elveivel és gyakorlatával konform gazdaságpolitika, intézményrendszer és még a magyarhoz képest kisebb forrástranszfer mellett is nagymértékben járulhat hozzá a GDP növekedéséhez.

IV. FEJEZET

AZ EURÓPAI BIZTONSÁG A VÁLTOZÓ VILÁGBAN

Korunk Európájának biztonságpolitikai kihívásai

Siklósi Péter

Bevezetés

A kilencvenes években a biztonságpolitikai szakemberek előadásait jellemzően a hidegháború végével indították, a kétezres években szeptember 11-ével, manapság pedig egyre inkább 2014-gyel. Mind a három időpont egy korszak végét és egy új korszak kezdetét jelzi.

A hidegháború végét követő bő egy évtized a bipoláris szembenállás után a nyugati világ politikai, gazdasági és ideológiai diadalmenetéről, Európának a nyugati értékek mentén történő újrendeződéséről szólt. Az ezzel a folyamattal ellenérdekelt erők vagy annyira meggyengültek, hogy maguktól visszahúzódtak, ahogyan Oroszország esetében láttuk, vagy a Nyugat fegyveres erővel kényszerítette őket erre, mint a volt Jugoszlávia esetében történt. Ez a folyamat az ezredfordulóra lényegében lezajlott. Hátra volt még ugyan a folyamat betetőzéseként egy sor „új demokrácia” NATO- és EU-csatlakozása, de ezt már utólag visszatekintve szinte automatizmusnak lehetett tekinteni.

Ekkor azonban, amikor a nyugati világ – és védelmi sarokköve, a NATO – viszonylag rövid időn belül másodszor volt kénytelen szembenézni azzal a kérdéssel, hogy mi következzen, hiszen annyira sikeresek voltunk, hogy kifogytunk az ellenségekből, berobbant 2001. szeptember 11-e. Terrorista merényletek persze korábban is voltak, ebből a szempontból szeptember 11. nem volt új. Az újdonságot az jelentette, hogy egy, a világ kiterjedt részén igen jelentős tömegtámogatottsággal rendelkező ideológia – az erőszakos iszlám szélsőségesesség – ezzel az akcióval jelentkezett be látványosan a nyugati világ ideológiai és egyben katonai kihívójaként. A Nyugat, élén az Amerikai Egyesült Államokkal, globális terrorizmus elleni háborúba kezdett, amely expedíciós katonai és belbiztonsági elemeket egyaránt alkalmazott, és változó formában ugyan, de a mai napig tart.

2014 – tényleg korszakhatár?

2014-et azért szokták korszakhatárnak tekinteni, mert két rendkívül jelentős és látványos esemény is történt ebben az évben. Az egyik Oroszország hibrid háborúja volt Ukrajna ellen, ami a Krím elszakításában és annexiójában, valamint a Donbassz először háborús övezetté,

majd mára gyakorlatilag befagyott konfliktussá változtatásában csúcsonodott ki. A másik esemény az volt, amikor a magát Iszlám Államnak nevező szervezet vezetője az elfoglalt Moszulban kikiáltotta a kalifátust, miután egy rendkívül sikeres nyári offenzíva során viharos gyorsasággal elfoglalta Irak szunnita arabok lakta gyakorlatilag teljes területét, és mindezt az európai ember számára a középkorral azonosítható brutalitással kombinálta.

A nyugati világnak – és azon belül elsősorban Európának – egyszerre kellett szembenéznie két jelentős kihívással, eggyel kelet felől, egy másikkal pedig dél felől. Itt azonban mindjárt két kérdés is felmerül: tényleg 2014 tekinthető-e a kihívások megjelenési évének, illetve tényleg olyan jelentősek-e ezek a kihívások, hogy új korszak kezdetéről lehessen beszélni.

Az első kérdésre teljes joggal válaszolhatja bárki, hogy a keleti kihívás tekintetében nem 2014 volt az az év, amikor Oroszország először lépett fel katonai eszközökkel az általa természetes befolyási övezetének tartott térségben, hiszen például már 2008-ban háborút vívott Georgiával. Hasonlóan lehet amellett is érvelni, hogy sem az Iszlám Állam nevű szervezet nem 2014-ben jött létre, sem a dzsihád nem 2014-ben kezdődött, ami igaz is, hiszen a Nyugat már több mint egy évtizede változó hadszíntereken és változó elnevezésű szervezetek formájában kénytelen megküzdeni ezzel az ellenséggel. Ugyanakkor tény, hogy az egyik irányban geopolitikai okok miatt Ukrajna sokkal fontosabb az európai biztonságpolitikában, mint Georgia. A másik irányban pedig a kalifátus kikiáltása, az Iszlám Állam gyakorlatilag tényleges államként való megjelenése és ennek minden szélsőséges, erőszakra hajlamos iszlamistára gyakorolt mozgósító ereje jelent minőségi változást. Mindezt figyelembe véve, de különösen azt a körülményt szem előtt tartva, hogy ez a két kihívás egyszerre érte az amúgy is elég rossz állapotban lévő Európát, együtt teszik különlegessé a 2014-es évet.

A második kérdés megválaszolásához, nevezetesen, hogy valóban olyan jelentősek-e ezek a kihívások, hogy korszakhatárként lehet felfogni őket, érdemes sorra venni: milyen állapotban érték a legfontosabb szereplőket ezek a fenyegetések.

Játékosok

Az Amerikai Egyesült Államok, amely a kilencvenes évek eleje óta az egyetlen megmaradt szuperhatalom sokszor kényelmes és hasznos, de ugyanakkor felelősségteljes és olykor megerőltető szerepében volt, a kétezres évek során fokozatosan kénytelen volt ráébredni arra, hogy szép lassan kihívókkal kell számolnia. Az első számú (és valójában egyetlen tényleges) kihívóvá a nyolcvanas évek közepe óta töretlen és dinamikus gazdasági fejlődésen átment Kína vált. (Volt egy időszak, amikor sok európaiban felmerült, hogy a kibővült és gazdaságilag prosperáló Európa válhat a lehetséges multipoláris világ egyik, az Egyesült Államokkal azonos súlyú pólusává. Ez, finoman szólva, nem vált valóra.)

Az új Obama-adminisztráció 2009-ben az elődje által addig egyértelműen az első számú prioritásként kezelt világméretű terrorellenes háború helyére Amerika belső gazdasági rendbetételének és külpolitikailag a felemelkedő Kína kezelésének egymással egyébként összefüggő prioritásait emelte. Ennek volt köszönhető a „pivot to Asia” politikája, ami később „rebalancing”-ra finomodott, a védelmi kiadások megnyirbálása, az iraki teljes és az afganisztáni majdnem teljes kivonulás, valamint Oroszországgal a „Reset” gomb elhíresült

megnyomása. Obama részéről teljesen logikus elképzelés volt, hogy ha adva van egy stabil és prosperáló Európa, akkor „csak” baráti viszonyt kell kialakítani az oroszokkal és le kell zárni a közel-keleti katonai kalandokat, és máris át lehet irányítani az így megtakarított erőforrásokat a Csendes-óceán térségébe. Elképzelésnek nem volt rossz, legalábbis elméletben.

Az élet azonban máshogy rendezte. Kezdődött rögtön azzal, hogy a 2008-ban éppen Amerikában kitört pénzügyi válság gyorsan egy rég nem látott mélységű, a nyugati világ egészét megrázó, de Európát különösen keményen sújtó és az amerikainál sokkal jobban elhúzódó gazdasági válsággá változott. Ráadásul a pénzügyi és gazdasági recesszió sokkal súlyosabban érintette az eladósodott dél-európai országokat, mint a nekik hitelező, egyébként is fejlettebb észak-európaiakat, ami sorsszerűen vezetett el egy máig ható, általában a felszín alatt bujkáló, de időről időre hevesen előtörő, az Európai Unión belüli politikai válsághoz (a legfényesebb példa erre Görögország). Ráadásul nem ez az egyetlen politikai törésvonal az EU-ban. Régóta változó intenzitású harc folyik az uniót folyamatosan elmélyíteni kívánó és a nemzeti kompetenciák megtartása mellett kiálló politikai erők között. Ha ehhez hozzáadjuk a brüsszeli EU-bürokrácia elidegenedését és az ún. demokratikus deficitet, mindjárt kész is az EU és a polgárok, illetve az EU és a nemzetállamok közötti bizalmi válság, ami több esetben politikai válság formájában jelentkezett (a legjobb példa erre az Egyesült Királyság).

Katonai téren Európára a hidegháború vége óta a folyamatos védelmi költségvetési csökkentés,¹ következésképpen a hadseregek zsugorodása és a katonai képességek fokozatos elvesztése volt a jellemző.² Az európaiak, mivel nem éreztek közvetlen katonai fenyegetést, a védelmet a prioritási lista végére sorolták, a sorozott hadseregek önkéntessé válásával elveszítették személyes kapcsolatukat saját hadseregeikkel, ami további érdektelenséghez vezetett. Ezt a lefelé tartó spirált a gazdasági válság csak felgyorsította, hiszen az emberek számára érezhető, közvetlen kihívás hiányában a leginkább problémamentes takarékoskodási terület (majdnem) mindenhol a védelem volt. Ebből a folyamatból hozott keserű ébredést a 2014-es év.

Kína, bár közvetlenül nem részese egyik konfliktusnak sem, stratégiai fontossága és főleg az Egyesült Államok külpolitikájára gyakorolt hatása miatt nem hagyható ki a felsorolásból. Kína a nyolcvanas évek közepe óta tartó töretlen gazdasági fejlődését csendes és fokozatos külpolitikai és katonai pozícióépítésre használta. Célja mindig is a – szerinte – őt történelmi jogon megillető és a Nyugat által igazságtalanul elvett világhatalmi pozíciójának meg-, illetve visszaszerzése volt.³ Mindezt a status quo látványos megtörése nélkül, nagyon megfontoltan és türelmesen tette, hiszen egy több ezer éves múlta visszatekintő birodalom hova siessen. A világgazdasági válság Kínát sokkal kevésbé sújtotta, mint a Nyugatot, így még az Amerikához történő felzárkózása is felgyorsult ebben az időszakban. 2014-re

1 Jellemző adat, hogy a hidegháború végén a NATO-n belül a védelemre fordított források arányának tekintetében az Egyesült Államok az egyik oldalon, illetve az összes többi szövetséges együttvéve a másikon kb. fele-fele arányban osztoztak a terheken. Az évezred végére ez az arány kétharmad-egyharmadig tolódott el, 2014-re pedig majdnem elérte a háromnegyed-egynegyed arányt, pedig közben a másik oldalon megjelent egy csomó újonnan felvett tagállam is.

2 Nem is beszélve arról, hogy a védelmi befektetések elmaradása az európai hadiipari és kutatás-fejlesztési bázist is súlyosan aláásta, ami értelemszerűen szűkíti az autonóm európai döntéshozatal lehetőségeit.

3 Apróság, de jellemző a kínai látásmódra, hogy az ország kínai elnevezésének jelentése „középső birodalom”.

azonban a kínai gazdaság elkezdte az első válságjeleket produkálni, ami az ország vezetőit arra sarkallta, hogy egyre határozottabban lépjenek fel külpolitikai téren.

Oroszország közben igen ellentmondásos pályát futott be. A kilencvenes évek folyamatos visszaesésének végére az 1999-es pénzügyi összeomlás „tette fel a koronát”. Ebből az összetört, megalázott helyzetből azonban egy, a demokráciára nem sokat adó, de az orosz néplélekhez közel álló, erőskezü vezető képes volt kirángatni az országot, letörve vagy maga mögé állítva az addig szabad rablást folytató oligarchákat. A kétezres évek a tartósan magas olajárra alapozva folyamatos és erőteljes gazdasági növekedést hoztak, amit azonban nem sikerült a gazdaság modernizációjára átfordítani. Az orosz gazdaság teljesítménye és ebből következően az állam bevételei ma is alapvetően a nyersanyagok – és azon belül is elsősorban a kőolaj és földgáz – exportjától függenek, ami meglehetősen sebezhetővé teszi az orosz gazdaságot.

Biztonságpolitikai téren Putyin, miután rendkívüli áldozatok árán, de győztesen lezárta a Csecsenföldön vívott háborút, hozzáfoghatott ahhoz, ami mindig is célja volt: Oroszországnak a hidegháború elvesztésével és a Szovjetunió felbomlásával elvesztett világpolitikai szerepének – amennyire lehet – visszaszerzéséhez. Ehhez módszerül – logikus és történelmileg kipróbált módon – a szovjet utódállamok (a „közélföld”) orosz befolyás alá történő visszaterelését és az ebben ellenérdekelte Nyugat megosztására tett kísérletet választotta. 2008-ban azt a tanulságot vonta le Georgia (és Ukrajna) NATO-csatlakozási szándékának a bukaresti csúcson történt elutasításából, hogy szabad a pálya. Igaza is lett, három hónappal a csúcstól egy rövid háborúban legyőzte Georgiát, ami után közel egy év „haragszom rád” következett a NATO-val, mígnem az új amerikai vezetés, a korábban már említett okból, mégiscsak megnyomta a „Reset” gombot. Obama ki nem mondta ugyan, de egyértelműen jelezte ezzel, hogy stratégiai érdekei fontosabbak Georgiánál, és persze remélte, hogy Putyin nem veszi ezt a lépést a gyengeség jelének, nem bátorodik fel rajta, és nem támad újra. Tévedett.⁴

Kilóg a sorból és talán a legnehezebb feladat az utolsó szereplő leírása, hiszen itt nem egy államról vagy államok szövetségéről van szó, hanem egy teljes térségről, amit még földrajzi értelemben sem könnyű definiálni. Talán az a legjobb, ha MENA⁵-nak hívjuk, ami a Közel-Kelet és Észak-Afrika térségének bevett angol nyelvű rövidítése. El lehet azon vitatkozni, hogy érdemes-e egyáltalán külön szereplőként foglalkozni vele, hiszen számos, egymástól sok mindenben különböző, sok esetben kifejezetten ellenséges viszonyban lévő országok rendkívül sokszínű csoportjáról van szó. Mégis azt gondolom, hogy érdemes röviden összeszedni néhány olyan tényezőt, amely a térség egészére⁶ jellemző, és jelentős befolyással volt (és főleg lesz) az eseményekre.

A térségre általánosan jellemző volt, hogy – többek között a demokratikus hagyományok teljes hiánya miatt – az autoriter vezetők képesek voltak megtartani hatalmukat a hidegháború lezárulta után is, amikor Közép- és Kelet-Európa országaiban sorra demokratikus változások

4 A neves Foreign Policy magazin egyenesen naivitással vádolta Obamát az ügyben. Lásd pl.: Douglas J. FEITH, Seth CROUSEY: *How the Russian 'Reset' Explains Obama's Foreign Policy*, Foreign Policy, 2012. október 16. Forrás: <http://foreignpolicy.com/2012/10/16/how-the-russian-reset-explains-obamas-foreign-policy/> (letöltve: 2016. 04. 03.)

5 Middle-East and North-Africa.

6 Bár Izrael a földrajzi térség része, de ezer oknál fogva rá a következőkben leírtak nem vonatkoznak.

mentek végbe. Ugyancsak általánosan jellemző volt (és marad a jövőre nézve is) a térségre a rendkívül erős demográfiai növekedés, amit azonban a gazdasági növekedés, bár volt, de mértékében nem tudott követni. Ez széles tömegek lassú, de folyamatos lecsúszásához, következésképp az elégedetlenség és a radikalizálódás növekedéséhez vezetett, amit azonban az autoriter vezetések hosszú időn keresztül „kezelni” tudtak. A világgazdasági válság volt az a szikra, ami az akkorra összegyűlt nagynyomású gyúelegyet az amúgy is rendkívüli feszültségekkel teli térség országaiban sorra felrobbantotta.⁷

Ezzel egy időben a térség az Egyesült Államok számára folyamatos stratégiai leértékelődésen ment keresztül.⁸ Ennek okát nem egyedül a már említett Obama-féle keletre fordulásban kell keresni,⁹ hanem az új kitermelési eljárásoknak köszönhetően rendkívüli módon felfutó amerikai olaj- és gáztermelésben. Néhány év alatt az Egyesült Államok a világ legnagyobb olajimportőréből 2014-re szinte teljesen önellátóvá vált, ami radikálisan lecsökkentette függőségét egy olyan térségtől, amelynek a legfontosabb exportcikke éppen a kőolaj és a földgáz. Ez lehetővé tette, hogy a korábbiaknál sokkal kevésbé avatkozzon be a térség ügyeibe, még akkor is, ha Izrael biztonsága továbbra is stratégiai fontosságú maradt számára.

Keleti színtér

Ukrajna 2013 végén kiteljesedett belső válsága kiváló alkalmat adott Putyinnak arra, hogy kiterjessze befolyását a stratégiailag legfontosabb szovjet extagköztársaság felett. A tény, hogy Oroszország befolyást próbált gyakorolni Ukrajna felett, nem lehetett senki számára meglepő, hiszen a Szovjetunió felbomlása óta folyamatosan ezt tette. Ami sokaknak meglepetést okozott, az a Putyin által választott eszközrendszer volt. Amikor Ukrajna korábban, például a Narancsos Forradalom után, nyugati irányba kezdett orientálódni, orosz részről mindig elég volt a gazdasági eszközrendszer a „visszatereléshez”, hiszen a két gazdaság ezer szállal kötődött egymáshoz, és értelemszerűen Ukrajna sokkal jobban függött keleti szomszédjától, mint fordítva. Ezúttal azonban Putyin egy sokkal direkter eszközrendszerhez nyúlt, a katonai erőhöz,¹⁰ ami gyakorlatilag az összes nyugati vezetőt meglepetésként érte. Ezért is volt kezdetben annyira sikeres.

7 Népszerű elmélet manapság, hogy az ún. arab tavasz kirobban(t)ása a Nyugat vagy az USA műve, vagy legalábbis az általuk elkövetett hibák következménye volt. Az igazság az, hogy az első felkelések kitörése teljesen váratlanul és felkészületlenül érte a Nyugatot. Ez persze nem jelenti azt, hogy korábban (pl. Irak 2003-as lerohanásával) vagy az események kezelése során (pl. Líbiában vagy Szíriában) a Nyugat ne követett volna el hibákat. De igen, szinte csak hibákat követett el. Ez a gyúelegy azonban – meggyőződésem szerint – akkor is felrobbant volna, ha a Nyugat nem követi el ezeket a hibákat, legfeljebb – talán – a következmények lehettek volna kevésbé súlyosak.

8 Lásd pl.: Martin INDYK: *The End of the U.S.-Dominated Order in the Middle East*, The Atlantic, 2016. március 13. Forrás: www.theatlantic.com/international/archive/2016/03/obama-middle-east-policy/473529/ (letöltve: 2016. 03. 16.)

9 Még kevésbé abban az egyébként kétségtelen tényben, hogy az amerikai közvélemény ekkorra már belefáradt az iraki háborúskodásba.

10 Ugyan annak „hibrid” formájához, amiről az első pillanatban nem lehetett teljes bizonyossággal megállapítani, hogy valójában mi is történik, és utána is hosszasan lehetett vitatkozni róla. Kétségtelenül ügyes trükk, de mint minden trükköt, ezt is sokkal nehezebb lenne másodszor is elsütni.

Érdemes azonban kicsit elidőzni annál a kérdésnél, hogy Putyin ezúttal miért választotta a katonai erőt, mert az erre adott helyes válasz a jövőre nézve fontos tanulságokat hordoz, és nagyban meghatározza a követendő stratégiát a Nyugat részéről. Sokan a kérdést elintézik azzal, hogy Oroszország vagy Putyin ilyen, mindig is szerette a katonai megoldásokat, vagy hogy példát akart statuálni, esetleg élesben ki akarta próbálni új katonai doktrínáját és új fegyvereit. Mindegyikben lehet ugyan némi igazság, de valószínűleg ez még kevés magyarázatnak. Van olyan feltételezés is, mely szerint azért nyúlt ilyen drasztikus eszközökhöz, hogy megossza a transzatlanti közösséget, illetve az Európai Uniót. Ez az elmélet, véleményem szerint, az egyébként is csak nagyon korlátozottan megvalósult következményből próbál visszakövetkeztetni a szándékra. Akkor miért?

Azért, mert sietnie kellett, nem volt ideje kívánni, hogy a gazdasági nyomásgyakorlás eredményre vezessen, mert az még sikeres alkalmazás esetén is éveket vett volna igénybe. Az időkényszer oka pedig az orosz gazdaságban és a világ gazdasági folyamatokban keresendő. 2014-re világossá vált, hogy az olajpiacon a keresleti oldalon az európai gazdaság hosszantartó gyengélkedése, a kínai gazdasági fejlődés egyértelmű lassulása és a környezetkímélő technológiák gyorsütemű fejlődése miatt, a kínálati oldalon pedig a viharos gyorsasággal növekvő amerikai kitermelés miatt túlkínálat alakul ki, így csak idő kérdése volt, hogy mikor kezdenek el zuhanni az árak.¹¹ A másik fő orosz exportcikknél, a földgáznál egy kicsit bonyolultabb a helyzet, mert szemben a kőolajjal, a földgáznak a szállítási sajátosságok miatt nincs világpiaca, így ott a világpiaci folyamatok egy kicsit bonyolultabban érvényesülnek – de végső soron ott is érvényesülnek. Az orosz vezetésnek tisztában kellett lennie azzal, hogy fő exportcikkeinek az árát, ezen keresztül az orosz állam bevételeit a mélybe nyomó tényezőkkel hosszabb távon számolnia kell. Ha cselekedni akart, gyorsan kellett cselekednie. Az idő ellene dolgozott: amit meg tudott tenni 2014-ben, azt nem biztos, hogy képes lett volna megtenni mondjuk öt évvel később, és biztos, hogy nem tudta volna megtenni tíz évvel később.

Mi következik mindebből? Az, hogy azok, akik új hidegháborúról beszélnek, figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy Putyin Oroszországa nemcsak a saját ideológiával nem rendelkezik, amely a Szovjetunió esetében oly sokakat vonzott a hidegháború során, de a tartós szembenálláshoz szükséges gazdasági alapokkal sem. Ha a Nyugat nem hibázik, ez a mostani szembenállás legfeljebb hideg csataként fog bekerülni a történelemkönyvekbe, nem pedig második hidegháborúként.

Az azonban semmiképpen sem következik mindebből, hogy le kellene vagy le szabadna becsülnünk Oroszországot. Épp ellenkezőleg. Oroszország nukleáris fegyverekkel rendelkező nagyhatalom hatalmas természeti erőforrásokkal, nagy történelmi múlttal és sajátos lelkivilágú, büszke néppel. Csak az lehet a cél, hogy okos és megfontolt, ugyanakkor eltökélt és határozott politikával a Nyugat arra szorítsa Moszkvát, hogy ne fenyegetse a kialakult európai status quót, és minimum egy stabil és békés egymás mellett élés modus vivendijét

11 Az olajár beszakadása 2014 nyarán be is következett, néhány hónap alatt a korábbi több mint 100 dolláros hordónkénti árról kevesebb mint felére, 50 dollár alá esett. 2016 elején már a 30 dollár alá is be-be nézett.

alakítsa ki. Európa¹² igazi érdeke azonban a minimálisnál egy sokkal ambiciózusabb cél elérése lenne, egy kölcsönösen előnyös gazdasági együttműködésen alapuló viszonyrendszer kialakítása,¹³ más szóval az ukrajnai válság előtti állapot visszaállítása, de ezúttal garanciák beépítésével, hogy Oroszország többé ne fenyegethesse a Nyugathoz tartozó vagy oda reális eséllyel törekvő országokat. A probléma csak az, hogy a szóbeli garanciák, más szóval az ígéretek ma már nem elégségesek, Ukrajna után a nyugati világ döntéshozatali centrumaiban már nem bíznak Moszkva ígéreteiben. Kérdés, hogy mik lehetnek ezek az ígéreteknél erősebb garanciák.

A válaszhoz semmi újat nem kellett kitalálni, elég volt a hidegháború végén egyszer már bevált recepthez visszanyúlni: gazdasági eszközökkel biztosítani kell, hogy a terjeszkedési politika alapját jelentő hadsereg fejlesztésére ne jusson elég forrás, a belső elégedetlenség növekedjen, és a vezetés belássa, hogy az általa követett politika fenntarthatatlan. Ez persze időbe kerül. Így mindeközben, megakadályozandó, hogy az egyre inkább sarokba szoruló medve a helyzetéből támadással próbáljon kimenekülni, a jól bevált katonai elrettentést kell alkalmazni.

A stratégia gazdasági fele a szankciók formájában öltött testet. Önmagukban ezek a nem túl mélyreható szankciók messze nem lettek volna elegendők Oroszország jobb belátásra térítésére, de ha az orosz vezetésről joggal lehetett feltételezni, hogy tisztában volt az olajárak várható csökkenésével, akkor ugyanez feltételezhető a nyugati döntéshozókról is, így ennek bekalkulálásával¹⁴ nem kellett súlyosabb korlátozó intézkedéseket meghozni a cél elérése érdekében. A stratégia katonai felét a NATO walesi csúcstalálkozóján hozott döntések jelentik. Annak érdekében, hogy az elrettentés hiteles legyen, növelni kellett a NATO katonai jelenlétét a keleti végeken, egyben javítani a reagálóképességet, valamint meg kellett állítani a védelmi költségvetések csökkenését. A 2016. júliusi varsói csúcstalálkozó előtt zajló viták nem arról szólnak, hogy helyes-e a walesi stratégia Moszkva féken tartására, hanem csak arról, hogy az intézkedések elégségesek-e vagy továbbiakra van szükség.

Összefoglalva a keleti színtérről el lehet mondani, hogy az intellektuálisan nem jelent túl nagy kihívást, hiszen a fenyegetés ismert korábbiakról, rendelkezésre áll egy egyszer már bevált válasz, és a Nyugat erőforrásai bőven elegendők a helyzet kezelésére. Ez persze nem jelenti azt, hogy minden tekintetben könnyű a válaszadás, vagy hogy ne kellene akár súlyos

12 Azért érdemes különbséget tenni a Nyugat és Európa gazdasági érdekei között ebben az esetben, mert az orosz kereskedelmi reláció súlya az amerikai gazdaságban elenyésző az európai–orosz kereskedelemhez képest. A keleti helyzet normalizálása és a szankciók feloldása az európai gazdasági növekedésre sokkal nagyobb hatással lenne, mint az amerikaiakra.

13 Azt a gazdasági/kereskedelmi modellt, amelyben Oroszország energiahordozókat és nyersanyagokat szállít Európába, majd az így megkeresett pénzből feldolgozott termékeket vásárol Európából, ma már azonban nemcsak a szankciók fenyegetik, hanem az alacsony olajárak is. Jelenleg még a szankciók feloldása esetén sem lenne Oroszországnak elég forrása arra, hogy a korábbi mértékben importáljon Európából.

14 Talán a megfogalmazásból látszik, hogy nem tartozom azok közé, akik szerint az olaj világpiaci árát éppen Oroszország féken tartása céljából szándékosan nyomták le. Az események időbeni közelsége kétségtelenül jó táptalajul szolgál a különféle összeesküvés-elméleteknek, de azt gondolom, hogy itt nincs többről szó, mint egymástól független folyamatok találkozásáról és egymásra hatásáról.

áldozatokat is vállalni. Csak azt jelenti, hogy tudjuk, hogyan kell a helyzetet kezelni, és arra képesek és készek is vagyunk.¹⁵ Sajnos épp ez az, ami a déli kihívásról nem mondható el.

Déli szintér

A délről – egész pontosan délről és délkeletről – jövő kihívással a Nyugat, és főleg Európa nem igazán tud mit kezdeni. Ez Amerika esetében még megbocsájtható, hiszen a kihívás nem érinti közvetlenül vitális érdekeit,¹⁶ de Európa esetében ez kétségbeejtő. Mi az oka annak, hogy Európa láthatóan tanácstalanul áll a kihívás előtt? Ennek meglátásom szerint legalább két oka van: a kihívás nagysága és Európa szellemi felkészületlensége. Míg az első nem Európa hibája, a második igen.

A térség problémahalmaza olyan óriási és annyira összetett, hogy nem csoda, hogy nemcsak a nyugati vezetők, de senki nem volt képes ezidáig nem hogy átfogó megoldási javaslattal előállni, de még csak olyan „fogást” sem volt képes mutatni rajta, amelyre támaszkodva el lehetne indulni a megoldás irányába. A probléma nem pusztán a szíriai polgárháború vagy az Iszlám Állam, ezek sokkal inkább a betegség szimptómái, mint maga a betegség. Az igazi probléma az, hogy a térségben egyszerre és összekeveredve jelentkeznek vallási, etnikai, történelmi, világnézeti, társadalmi, gazdasági és még ki tudja, milyen más konfliktusok, természetesen a térségbeli és külső szereplők hatalmi törekvéseivel kiegészülve. Mindez egy olyan időszakban, amikor a térség demográfiai robbanásban van, a világgazdaság a térségre nézve nem éppen kedvező irányú változáson megy keresztül, és a globális éghajlatváltozás kiszámíthatatlan következményeket tartogat. Ebből az is következik, hogy aki azt gondolja, hogy a szíriai polgárháború lezárása vagy az Iszlám Állam legyőzése végérvényesen megszünteti a problémát, az illúzióba ringatja magát.

A problémahalmaz ennél sokkal nagyobb. Mélyreható elemzése túlmutatna ennek a dolgozatnak a keretein, de ha szellemi fogódzót akarnánk találni a helyzet jellemzésére, akkor azt mondhatnánk, hogy az iszlám világ most éli a maga harmincéves háborúját. Ahogy Európa – vagy a kereszténység, kinek hogyan tetszik – harmincéves háborúja is hosszan tartott, folyamatosan változó frontokon és koalíciók között zajlott, úgy az iszlám világ esetében is erre kell számítanunk. És még valamire: ahogy Európa esetében a háború lezárása új, rendkívüli megerősődéssel jellemezhető korszak kezdetét jelentette, úgy nem lehet kizárni ezt az iszlám világ esetén sem, legalábbis, ha hiszünk a történelmi párhuzamokban.¹⁷ Ez azonban még odébb van, szerencsére Európának van még talán némi ideje, hogy felkészüljön erre.

15 Az senkit ne tévesszen meg, hogy eközben egyes partikuláris nemzeti érdekek is időnként a felszínre törnek. Ez természetesnek tekinthető, és nem veszélyezteti a Nyugat egységét.

16 Nemcsak a már taglalt energiafüggetlenedés miatt, hanem elsősorban a földrajzi távolság okán, hiszen szemben az orosz stratégiai nukleáris erővel, a térségből – se ma, se az előrelátható jövőben – senki nem képes az Egyesült Államok területét és lakosságát stratégiai fenyegetésnek kitenni. A terrorizmus kétségtelenül kellemetlen fenyegetés, de nem egzisztenciális kihívás.

17 Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy a történelemben számos esetben megfigyelhető volt, hogy egy polgárháború lezárulta után az illető hatalom robbanásszerű erősödésen ment át, gondoljunk csak például Angliára a 17. század közepén, az USA-ra a 19. század végén vagy a Szovjetunióra a 20. században. A harmincéves háború pedig nyugodtan tekinthető a keresztény világ polgárháborújának.

Most azonban még nem erre kellene hogy felkészült legyen, hanem arra, hogy ebben a rendkívül dinamikusan zajló történelmi átrendeződési folyamatban (minimum) meg tudja védeni a helyzetét és érvényesíteni tudja az érdekeit. Ebben azonban nem áll – állunk – jól, éppen a korábban már említett második ok, a szellemi felkészületlenség miatt.

A hidegháború vége óta a Nyugat elkényelmesedett, hozzászokott ahhoz, hogy liberális társadalmi berendezkedése (és persze gazdagsága) a periféria átalakuló országai számára rendkívül vonzó volt, és ez sok hagyományos konfliktust volt képes megoldani vagy legalább háttérbe szorítani. Ez a vonzerő jól működött a keresztény kultúrán alapuló országok esetében, de valahogy nem akar működni az iszlám kultúrájú területeken. Meg kell barátkozni a gondolattal, hogy a liberális demokratikus modell nem működik minden kulturális közegben ugyanúgy, erőltetése sok esetben többet árt, mint használ, és kiszámíthatatlansághoz, instabilitáshoz vezethet, sőt akár – mint több példa is mutatja – egy ország vagy térség távolabb kerülhet ettől a modelltől az átalakulás végén, mint a kezdetén volt.¹⁸

A liberális szabadságeszme széles tömegeknél át is vette a nemzeti kultúrák és az európai keresztény kulturális örökség összetartó erejét, ami szinte törvényszerűen vezetett nagyon sokaknál oda, hogy a saját kulturális örökségük védelmét már nem tartják fontosnak, így nem is hajlandók áldozatokat hozni érte. Ez különösen veszélyes egy olyan korban, amikor Európa demográfiai válságban van, miközben a tőle eltérő kultúrájú szomszédsága demográfiai expanzióban. A fizikában, ha két szomszédos tér egyikében csökken az azt kitöltő gáz mennyisége, a másikban pedig növekszik, akkor a kialakuló nyomáskülönbség automatikusan kiegyenlítődik, és a nagyobb nyomású térből anyag áramlik a kisebb nyomásúba, hacsak a két tér nincs egymástól elszigetelve. A nyomáskülönbség növekedése azonban ebben az esetben odáig fokozódhat, hogy áttörheti a két teret elválasztó falat.

Nincs ez máshogy az emberiség, vagy ha úgy tetszik, a történelem esetében sem, ezt épp most tapasztalhatjuk meg a migrációs válság képében. A demográfiailag növekvő nyomású szomszédos térségekből kultúrájukban jelentősen eltérő tömegek áramlanak át a demográfiailag csökkenő nyomású és önmagában elbizonytalanodó Európába. Ha ez a folyamat zavartalanul folytatódik, az az európai kultúra jelentős megváltozásához fog vezetni.¹⁹ A folyamatot ideig-óráig falak építésével lassítani lehet, esetleg meg is lehet állítani, de hosszú távon önfenntartó, stabil megoldást csak az jelenthet, ha Európa demográfiailag stabilizálni tudja önmagát. Ez persze az utóbbi évtizedek alatt sokak által megszokott kényelmes életmód és életszemlélet jelentős megváltoztatásával sikerülhet csak.

A másik dolog, amihez Európa hozzászokott az elmúlt legalább huszonöt évben, az volt, hogy ha az érdekeink megvédéséhez ún. kemény biztonsági eszközök, más szóval katonai erő használatára volt szükség, akkor ott volt az Egyesült Államok, aki ezt mindig hajlandó és képes volt megtenni helyette, Európának pedig javarészt elég volt az ún. *soft*

18 Szellemi értelemben ez nem egy egyszerű felismerés, hiszen az ún. „progresszíveknek” vagy „haladó demokratáknak” ez azt jelenti, hogy le kell számolniuk azzal a gondolattal, hogy az emberiség történetében folyamatos a „fejlődés”, és ebből következően azzal az önképpel, hogy ők a történelem legfejlettebb gondolkodású lényei.

19 Ez a történelem során számtalanszor lejátszódott már, a történelemlényekben azonban mindig pozitív (esetleg semleges) szemlélettel szerepelnek ezek az események. Ennek az az oka, hogy a történelemlényeket mindig a győztesek írják, a vesztesek szempontjait az utókornak nincs módja megismerni. Tanulságos!

security eszköztárat használnia és fejlesztenie.²⁰ Ennek az időszaknak vége van. Európának fel kell készülnie arra, hogy az Egyesült Államok csökkenő ráutaltságával párhuzamosan egyre nagyobb szerepet kell vállalnia a hard security területén is, ehhez pedig a jelenleginél jelentősen többet kell katonai képességeinek fejlesztésére fordítania. És talán ez még a dolog könnyebbik fele. A nehezebbik fele az, hogy el kell fogadtatnia elkényelmesedett lakosságával azt, hogy érdekei megvédéséért adott esetben nemcsak pénzzel, de vérrel is fizetnie kell.

Tanulság

Az már most is egyértelműnek tűnik, hogy a korunkra visszatekintő későbbi nemzedékek a 2014-es évet joggal nevezhetik majd egy új korszak kezdetének, amire a 2015-ös esztendő csak ráerősített a migrációs válság kibontakozásával, és nem valószínű, hogy az előttünk álló évek könnyebbek lennének. Európának a belső válságain túl egyszerre két, egymástól jelentősen eltérő természetű külső kihívással kell megbirkóznia. A keleti kihívás súlyos ugyan, de intellektuálisan viszonylag egyszerűen átlátható, és helyes kezelés esetén történelmi távlatokban nézve jó eséllyel csak viszonylag rövid ideig tart, míg a déli kihívás potenciálisan sokkal súlyosabb, sokdimenziós, nehezen átlátható, és tartósnak ígérkezik. Európának, annak érdekében, hogy a hosszú távon Európa létét veszélyeztető déli kihívásra tudjon koncentrálni, arra kell törekednie, hogy minél hamarabb lezárja a keleti kihívást, de úgy, hogy az a közeljövőben ne éledhessen újra. A derekunk beadása itt sem lehet opció, az csak nagyon rövid időre jelentene látszatzmegoldást, és nagyon hamar egy megújult, sokkal súlyosabb kihívással kellene szembenéznünk. Ha legyőztük a keleti kihívást, megteremtődnek a feltételek arra, hogy újra együtt tudjunk működni Oroszországgal, hiszen a déli kihívás mind a kettőnket ugyanúgy fenyegeti.

Ahhoz, hogy Európa a siker reményében meg tudja vívni ezeket a harcokat, először is az kell, hogy megőrizze szoros szövetségét az Egyesült Államokkal. A gyorsan átalakuló világban Európa és Amerika egymás természetes szövetségesei. Ellen kell tudni állni a megosztási kísérleteknek, és rendezni kell tudni a számos területen kétségtelenül meglevő, de tulajdonképpen természetesnek tekinthető érdekellentéteket. Ez azonban még messze nem elég.

Európának újra meg kell tanulnia harcolni az örökségéért, az értékeiért és az érdekeiért. Ehhez első lépésben az európai nemzeteknek fel kell ismerniük az őket fenyegető kihívások valós természetét és súlyosságát, majd le kell vetközniük az utóbbi évtizedek során felvett önelégült elkényelmesedést, és lelkiileg készen kell állniuk a harccal járó áldozatvállalásra. A mentális készenlét mellett azonban az is fontos, hogy Európa hosszú idő után végre újra komolyan befektessen a saját védelmi képességeibe. A siker még így sem biztos, de ezek elmaradása esetén a kudarc garantált.

20 Lásd pl.: Robert KAGAN: *Of Paradise and Power: America and Europe in the New World Order*; Alfred A. Knopf, New York, 2003, 104. Az Egyesült Államok 2003-as iraki beavatkozása idején megjelent könyv alap gondolatát („Americans are from Mars, Europeans are from Venus”) aztán bő szakirodalom boncolgatta.

Szép új világ

Gyarmati István

1989-ben új időszámítás kezdődött. Vagy legalábbis azt gondoltuk. A világ nagy része – de Európa és Észak-Amerika biztosan – azt gondolta, hogy eljött a „történelem vége”.¹ A demokrácia feltartóztathatatlanul tör előre, és hamarosan meghódítja az egész világot. Azt gondolták, hogy demokráciát építeni valójában könnyű: csak meg kell mutatni az embereknek, mennyivel jobb az élet egy demokráciában, és máris a homlokukra csapnak és felkiáltanak: hogy én erre eddig nem jöttem rá! Voltak ugyan disszonáns hangok: egy Huntington nevű például kitartóan azt kíváncsult, hogy a jövőben a különböző civilizációk – már a kategória bevezetése is felháborító merénylet volt a békés és boldog jövő ellen – előbb-utóbb össze-csapnak egymással, és a világban nem a harmonikus és stabil, a demokrácia körülményei között létező és fejlődő lét lesz jellemző, hanem konfliktusok és működészavarok.²

Egy évtizednyi viszonylagos nyugalom következett, melyet csak a jugoszláviai háború zavart meg, amit azonban anomáliának tekintettek. Zavartalannak tűnt az Európai Unió – és a NATO – bővítési folyamata, amely feltartóztathatatlanul a jólét és a demokrácia ígéretét hozta az európai volt szocialista országok számára. Oroszország, úgy tűnt, lassan és ellentmondásosan, de azért végeredményében szintén ehhez a trendhez csatlakozott.³ Voltak ugyan kisebb zavaró momentumok. Afrikában emberek százazreit mészárolták le. Kína csak nem akart demokratizálódni. De ezeket nem akartuk észrevenni, illetve átmenetinek, kivételnek tartottuk, nem fordítottunk rá különösebb figyelmet.

Aztán berobban a történelembe 2001. szeptember 11-e. Terroristák rést ütöttek nemcsak Amerikai biztonságán és önértékén, hanem azon a képzeten is, hogy a világ a jövőben egy rendezett és menedzselhető biztonsági rendszerben fog élni, amelynek alapelvei a nemzetközi jog és az univerzális emberi jogok lesznek. A „civilizált világ” egy emberként lépett fel a terroristák ellen: a NATO már másnap kinyilvánította szolidaritását, és támogatásáról biztosította az Egyesült Államokat, és még Oroszország is beállt a terrorizmus elleni harc seregébe. Erősnek és verhetetlennek éreztük magunkat. De ami utána következett, szétrombolta ezt az ideális világképet, alig egy újabb évtized elteltével sok tekintetben

1 Francis FUKUYAMA: *A történelem vége és az utolsó ember*; Európa Könyvkiadó, Budapest, 2014.

2 P. Samuel HUNTINGTON: *A civilizációk összecsapása*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1996.

3 „Europe whole and free” – and properous. Lásd: Sarwar A. KASHMERI: *NATO 2.0 Reboot or Delete*, Potomac Books, Inc., Washington DC., 2011, 133.

középkori viszonyokat teremtett a világban, és maga alá temette Fukuyamát, viszont piedesztálra emelte Huntingtont. Mi is történt? És mire számíthatunk a jövőben?

A 21. század az információs forradalom százada, és ezzel együtt minőségileg új szakaszába lépett a globalizáció. Az információs forradalom lassan szétzilálja azokat a hagyományos struktúrákat, amelyekben a világ évszázadok óta létezett: másképp működik a gazdaság, a társadalom, a politika, másképp a nemzetközi kapcsolatok. A globalizáció egyetlen nagy egységgé forrasztja a világot. Ennek eredményeképpen nemcsak világosan láthatóvá válik, hogy a világ fejlettség szempontjából mennyire megosztott, hanem ez a megosztottság a szakadék különböző részei között egyre gyorsuló mértékben növekszik. A világ államok formájában létező gazdaságairól és társadalmairól egyre inkább kiderül, hogy ezek az államok immár nem képesek betölteni azt a funkciójukat, amelyre létrejöttek: lakosságuk és gazdaságuk működésének biztosítását. De ez a jelenség nem egyformán jelentkezik a világ összes államában.

Számos olyan állam van, amely olyan gazdaságot és ennek következtében társadalmat jelent, amely messze túlnő az állam – a modern állam – keretein. Az információs gazdaság és társadalom és ennek következtében a globalizáció ugyanúgy nem tűri és szétfeszíti az állami kereteket, ahogy az ipari társadalom kikényszerítette a feudalista keretek lerombolását, a premodern állam bukását és a modern állam kialakulását. Az egyéni emberi jogok fokozott érvényesülése és az „erkölcsök romlása” is – látszólag – ebbe az irányba hat: a pokolba az (állami) kötöttségekkel.

Paradox módon ez akkor és úgy következik be, amikor éppen a globalizáció miatt fokozott szükség van arra, hogy a folyamatokban az emberek védelmet kapjanak, hiszen a változások és a fenyegetések – belsők és külsők egyaránt – megteremtik az ilyen irányú szükségletet. Ez viszont éppen a modern állam megerősítését kívánná. A másik oldalról viszont éppen ezzel ellentétes folyamatok zajlanak le. Számos állam tulajdonképpen még nem modern állam formájában létezik, hanem tipikusan a premodern állam jellegzetességeit mutatja. Gazdasága alapvetően az ipari forradalom idején létezett – vagy gyakran még az azt megelőző fejlettségi fokon lévő – gazdaság jegyeit mutatja. Több államban ebbe a gazdasága beleerőszakolódik egy sziget: többnyire a nyersanyagtermelés (olaj, gáz) következtében, de igen gyakran az erőszakos iparosítás eredményeként – s itt lényegtelen, hogy ezt a gyarmatosító a „demokrácia és a fejlődés” vagy a „szocializmus” zászlaja alatt hozta-e létre.

A mai értelemben vett állam tulajdonképpen nem is létezik, és nem funkcionál olyan módon, hogy képes legyen a 21. században az állammal szemben támasztott követelményeknek megfelelni. A társadalom lényegét tekintve törzsi társadalom, az állam szétagolt, a központi hatalom látszólagos, lényegében nem vagy csak nagyon korlátozottan működik. Az ilyen gazdaság és társadalom képtelen a jelen kor követelményeinek megfelelően beilleszkedni a világ gazdaságába – ezek az államok a globalizáció és az információs forradalom vesztesei.

Az első csoportba tartozó, a posztvesztfáliai állam kialakulásának folyamatában lévő államok, értelemszerűen, a nemzetek feletti szabályozást preferálják. Ennek legnyilvánvalóbb kísérlete az Európai Unió, amely minden ellentmondásosságával együtt olyan nemzetek közötti és nemzetek feletti elegyet teremtett, amely előre mutat a posztvesztfáliai állami képződmények kialakulása felé. Nyilvánvaló, hogy ezzel a folyamattal szemben komoly ellenállás mutatkozik. Egyrészt objektív okokból, hiszen a modern állam funkcióira továbbra is szükség van, sőt: bizonyos szempontból, a biztonság megteremtése céljából – és itt

nemcsak a nemzetbiztonságra, hanem a szociális biztonságra is gondolni kell –, másrészt pedig szubjektív okokból is, mivel évszázadokon keresztül – kisebb-nagyobb mértékben – az emberek megszokták, hogy van egy nagyobb közösség, az állam, amely bizonyos ügyeket intéz, és bizonyos életfeltételeket biztosít számukra.

Ezek az államok objektíven igen jó helyzetben vannak. Képesek a globalizáció és az információs forradalom előnyeinek befogadására és hasznosítására, senki sincs náluk jobban felkészülve erre. Mégis számos problémával küzdenek. A problémák egy része kívülről jön. A globalizáció által negatívan érintett államok, amelyek közül sokan a kudarcos államok közé tartoznak vagy kerülnek, saját – belső és külső – konfliktusaikkal nagymértékben zavarják őket, hiszen a globalizáció azt is jelenti, hogy senki se képes függetleníteni magát a világ eseményeitől. Ráadásul ezeknek az államoknak a közvéleménye nem viseli el, hogy a világban máshol embereket mészároljanak le, gyerekek éhezzenek, és milliók éljenek emberhez méltatlan körülmények között. Amikor azonban konkrét lépésekre kerülne sor, legyenek azok katonaiak vagy gazdaságiak – segélyezés növelése, piacnyitás, termelő beruházások –, akkor növekvő mértékben ellenállnak, hiszen nem akarják saját – ők úgy érzik, amúgy is is igen korlátozott – erőforrásait máshol, mások javára fordítani.

Ezeknek az államoknak azonban számos belső, saját maguk előállította problémáik is vannak, amelyek jóval súlyosabbak a külsőknél. A hagyományos kormányzás és a hagyományos többpárti demokrácia egyre kevésbé működik. A politikai elit színvonala csökken, hiszen a legjobbak már nem az átmeneti politikai hatalmat, hanem a hosszabb távon is érvényesülő gazdasági hatalmat ambicionálják, ahonnan persze a politikát is befolyásolni tudják. Ennek számos eszköze van, de az egyik biztosan a politikusok megvásárlása, ami azt is jelenti, hogy a korrupció lehetősége és többnyire valósága is megnő a fejlett demokratikus országokban is.

A politikai elit, amely hagyományosan politikai pártokon keresztül gyakorolja a hatalmat, egyre kevésbé képes erre, mivel a politikai pártok elsilányulnak. Az információáramlás, az a helyzet, hogy a – politikai – információt az emberek fokozódó mértékben nem a politikai elit által működtetett médiából – nyomtatott sajtó, rádió, televízió – szerzik, hanem az internetről. Az internet nagyszerűsége abban áll, hogy mindenki mindenről mindenfajta ellenőrzés nélkül beszerezheti az információkat – és közkézre is bocsáthatja azt, amit ő maga annak vél –, de ebben áll veszélyessége is, hiszen minden és mindennek az ellenkezője is felkerül a netre, ahol az olvasó válogatás nélkül mindent beszerezhet, de szinte semmi támpontja sincs arra, hogy az információ hitelességét és valóságtartalmát ellenőrizze – és egyre kevésbé van erre igénye.

A politikai pártok hasonlóbbá válnak a futballcsapatokhoz: a futballcsapatok esetén a szurkolók nem a legjobban teljesítő csapatnak drukkolnak, hanem a „saját” csapatuknak. Hasonlóan, a politikai pártok szimpatizánsainak többsége sem a programok alapján szimpatizál egyik vagy másik párttal és szavaz rá, hanem megszokásból: a névre szavaz, nem a tartalomra.

Ennél is nagyobb probléma, hogy még az ilyen módon a pártok befolyása alatt álló tömegek is rohamosan csökkennek. Az emberek egyre kevésbé bíznak a politikai pártokban, a politikai elitben, és egyre jobban vonzódnak az extrém ideológiákhoz és azok képviselőihez. Ráadásul a majdhogynem média kikényszeríti a politikusok populizmusát, hiszen a rendelkezésükre álló idő a médiában inkább másodpercekben mérhető, mint percekben. Ezért a politikusok kénytelenek „soundbyte-okban” nyilatkozni. Egy pár másodperces

nyilatkozatban azonban lehetetlen programokat kifejteni, így a politikusok szlogenekre, leegyszerűsített, programszerű, rövid megnyilatkozásokra kénytelenek szorítkozni, ami elkerülhetetlenül populistává teszi őket.

Mindez alapvető elégedetlenséget – vagy talán inkább kielégületlenséget – szül sok demokráciában. Az emberek mindezt úgy élik meg, hogy nincs befolyásuk, de még csak rálátásuk sem a gazdaság és a társadalom működésére, úgy érzik, a demokrácia formálissá vált, elidegenednek a politikai elitől, a politikai pártoktól, és más megoldásokat keresnek. A posztmodernné váló államokban, főleg azokban, amelyek egy szupranacionális szervezet – az Európai Unió – tagjai, kifejezetten erős ez az érzés, mert az államok feletti szervezetek aztán különösen távolinak tűnnek, a demokráciadeficitet itt érzik a legerősebbnek.

Erősíti ezt a helyzetet, hogy a hagyományos pártok és társadalmi-gazdasági struktúrák nem képesek érdemben foglalkozni néhány valós problémával, amelyek túlságosan nehezek, túlságosan sok politikai és pénzügyi ráfordítást igényelnének, csak hosszú távon, választási ciklusokon és politikai pártokon átnyúlóan kezelhetők, és jellemzően nem hoznak, hanem inkább visznek. Tipikusan ilyen a kisebbségek kezelése, különösen azoké, amelyek nem tudnak és/vagy nem akarnak integrálódni – úgymint a roma kisebbség Kelet- és Közép-Európában, a (muszlim) bevándorlók Nyugat-Európában. A hagyományos politikai pártok annyira nem akarnak és nem képesek ezekkel a kérdésekkel foglalkozni, hogy elrejtőznek a politikai korrektség spanyolfala mögé. Sokáig nem is akarták észrevenni, hogy ezzel a politikával nemcsak a problémát súlyosbítják, de egyenesen a szélsőséges, demagóg (jobb- és baloldali egyaránt) erők kezére játszanak. Ezzel mintegy meg is ágyaztak a jelenlegi migrációs válságnak Európában, ami felszínre hozta azokat a feszültségeket és belső ellentmondásokat is, amelyeket eddig több-kevesebb sikerrel a szőnyeg alá söpörtek.

Ebben a helyzetben a pluralista demokrácia diszkreditálódik, megjelennek a demokrácia különböző formái. Ez egy alapvetően pozitív folyamat. Kiderül, hogy a demokrácia sem egy kaptafára készül, de amellett hogy lehetőséget ad a demokratikus országok széthúzására, termékeny táptalaja a demokrácia álcája mögé bújó diktatúráknak, amelyek formailag demokratikus úton jutnak hatalomra, de azt tartalmilag nem demokratikus módon gyakorolják. Mindennek alapvető hatása van a nemzetközi biztonsági rendszerre is, amely számos változáson megy keresztül.

A kétpólusú világ megszűnése – amely valójában sosem alakult át egypólusúvá – önmagában is bonyolítja a helyzetet, hiszen egy többszereplős játék mindig bizonytalanabb. De nem ez a legnagyobb probléma. A nemzetközi biztonsági rendszer totális válságával állunk szemben, amely tulajdonképpen leképezi az államok sokszínűségét, és nehezen menedzselhetővé teszi a világot. Az eltérő fejlődés következtében ma egymás mellett léteznek premodern, modern és posztmodern államok. Az információs forradalom és a globalizáció következtében azonban ezek nem tudnak zavartalanul egymás mellett fejlődni és létezni, állandóan egymásba ütköznek, és nehezen tudják az eltérő fejlettségi szintből adódó problémákat és konfliktusokat kezelni.

A premodern államok organikus fejlődés esetén néhány száz év alatt alakulnak modern állammá. Ez a fejlődés a történelemben mindig autoriter rezsimekben ment végbe. Az államok jogrendszere sok szempontból a mai saría eszközeit használta. Mindez, természetesen, elfogadhatatlan a mai világban. Amikor az egész világ tudatában van annak, mi történik a világ más szögleteiben, nem lehetséges a sok évszázadig tartó organikus fejlődés. A globális gazdaság elkerülhetetlenül behatol minden társadalomba. Ezt a fejletlen,

premodern társadalmak fenyegetésként élik meg, hiszen a globalizáció széttepi a primitív társadalmak szövetségét – és azok természetesen védekeznek. Az elmúlt évtizedben ezt az önvédelmi reflexet használják ki egyes gazdasági és politikai erők, akik az iszlám ideológiáját meghamisítva és felhasználva háborút – dzsihádot – hirdetnek a haladás erői ellen. Ennek a háborúnak az eszköze a globális terrorizmus.

A nemzetközi biztonsági rendszer is alapvetően megváltozik. A vesztfáliai rendszerben a nemzetközi biztonsági rendszer gyakorlatilag kizárólagos szereplői az államok voltak. Az államok a posztvesztfáliai rendszerben is a legfontosabb szereplők maradnak, de mellettük számos nem állami szereplő jelenik meg, amelyek fontos, gyakran az államokéval vetekedő szerepet töltenek be a rendszerben. A nem állami szereplőkkel rendkívül nehéz bánni. Rájuk – kevés kivétellel – nem vonatkoznak a nemzetközi jog rendelkezései, a legveszélyesebbek nem is akarnak beleilleszkedni a rendszerbe. Vannak olyanok is, még állami szereplők is (jelenleg például Oroszország), akik a rendszer alapvető értékeinek és szabályainak megváltoztatását tűzik ki célul. Mások, több nem állami szereplő – például a terroristák – szintén ignorálják a játékszabályokat.

A nem állami szereplők veszélyessége abban is megnyilvánul, hogy velük szemben a rendelkezésünkre álló, a vesztfáliai rendszerben kialakított eszközök jó része nem hatékony. A katonai eszközök nagy része – amik a megtorlásra és ennek alapján az elrettentésre – alapulnak, velük szemben nem hatékonyak. A diplomáciai eszközök sem igen alkalmazhatóak, hiszen a globális terroristákkal nem lehet tárgyalni.

Ennek megfelelően az állandó jellegű, egymással szemben álló szövetségi rendszerek helyébe az akarat és a képesség koalíciója („coalition of the willing and able”) lép. Maga a NATO is ilyené alakul: egyhangú döntéshozás és szelektív végrehajtás jellemzi. Ennek oka, hogy a potenciális ellenség bizonytalan: a terroristák bárhol, bármikor lecsaphatnak, de a többi fenyegetés is kiszámíthatatlan. Se az ellenség, se a fenyegetés eredete, ideje és jellege nem kiszámítható – és rendkívül nehéz előre jelezni egy esetleges támadást.

Az adott körülmények között meg kell békélnünk azzal, hogy a fenyegetések jó része nem átmeneti jellegű. Ezért a nemzetközi biztonsági rendszer nem lesz olyan, mint amihez a második világháború óta hozzászoktunk. Ez történelmi összefüggésekben nézve nem is meglepő, hiszen stabil nemzetközi biztonsági rendszer a modern korban csak két, történelmi távlatokban rövid időszakokban létezett: a mindenki által ismert – és bizonyos szempontból gyakran visszakívánt – hidegháborús évtizedeken kívül a Szent Szövetség idején állt csak fenn.

Mára már világossá vált, hogy az előttünk álló években, évtizedekben nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, hogy nem készülünk a fenyegetések elhárítására. Tudomásul kell vennünk, hogy ezek a kihívások a jövőben sokfélék, különböző minőségűek és kiszámíthatatlanok lesznek. A hidegháború időszakában alapvetően államok közti vagy maximum államokon belüli, de lényegében az államok közti konfliktusokban megszokott módszerekkel harcoltak a szemben álló felek. A hidegháború után azt gondoltuk, az ilyen jellegű konfliktusok ideje lejárt, és „csak” újfajta fenyegetésekkel kell szembenéznünk, mint a terrorizmus és a szervezett bűnözés. Mára tagadhatatlanná vált, hogy mindkét fajta fenyegetés reális lehetőség, sőt ezek bármilyen kombinációja is, amelyet még ráadásul soha nem látott mértékben színez és tesz nehezen kivédhetővé a kiberháború, az automatizált hadviselés és a propaganda soha nem látott mértékű és vadonatúj eszközöket használó kombinációja (lásd még: hibrid háború).

Ebben a helyzetben az államot erősíteni kell. Ez azonban újabb problémákat vet fel. Egyrészt, nem elég az állami szervek és módszerek megerősítése, a harcba be kell vonni a lakosságot, a civil társadalmat is. Ez azonban nem járhat a társadalom militarizálásával, az alapvető emberi jogok mértéktelen korlátozásával. Ezt a kihívást ma még nem tudjuk megfelelően kezelni. Hol az egyik, hol a másik végletbe esünk, s realizálnunk kell, hogy – főként hosszabb távon – egyik sem hatásos. Ugyancsak komoly kihívást jelent, hogy a nemzeti és nemzetközi eszközöket egy rendszerbe kell(ene) integrálni, hiszen mind a nemzeti, mind pedig a nemzetközi intézményekre és eszközökre szükség van ahhoz, hogy hatékonyan tudjunk működni.

A fentiek alapján is világos, hogy a vesztfáliai állam és benne a demokrácia, valamint a vesztfáliai nemzetközi biztonsági rendszer változásai, válsága és új formák kialakulása még csak a folyamat elején tart. Ennek megfelelően számos olyan kihívással kell szembenéznünk, amelyre korábban még csak nem is gondoltunk. Ezért az is elkerülhetetlen, hogy még jó ideig kísérletezni leszünk kénytelenek, és nem kevés alkalommal csak a sokadik kísérletre találjuk meg és leszünk képesek kialakítani a megfelelő válaszokat.

A magyar terrorveszélyhelyzet-diskurzus margójára¹

Tálas Péter

A 2015. novemberi párizsi és a 2016. márciusi brüsszeli terrortámadások Európa-szerte komoly politikai és társadalmi vitákat generáltak arról, mit kellene tennie az Európai Uniónak, illetve mit kellene tenniük a tagállami kormányoknak az európai terrorfenyegetettség csökkentése érdekében. Ennek az Európa szinte valamennyi országában zajló vitának része a Magyarországon január óta folyó ún. terrorveszélyhelyzet-vita is. Ahhoz, hogy helyi értékén tudjuk kezelni e diskurzust, érdemes górcső alá venni három fontos, a vita során gyakran egymásba fonódó, de egyébként szakmai szempontból különállóan kezelendő kérdéskört, illetve jelenséget.

Az első jelenség az a törekvés, amit a koppenhágai iskola nyomán *biztonságiasítás-nak* (*securitization*) nevez a biztonsági tanulmányok szakirodalma,² s amely a modern politikában – különösen 2001. szeptember 11. után – a hatalomgyakorlás egyik bevett eszközévé vált a nyugati világban is. Azért válhatott bevett eszközzé, mert a társadalmak az ún. biztonsági helyzetekben (vagyis akkor, amikor valamit fenyegetésként értelmeznek és élnek meg) – legalábbis a felmérések szerint –, mindig a végrehajtó hatalom, vagyis a kormányok felé fordulnak, tőlük várják a megoldást, s ehhez általában megadják a bizalmat is.³ Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy ilyen helyzetekben – gyakran valódi teljesítményüktől függetlenül – általában jelentősen nő a kormányok népszerűsége.⁴ Ráadásul nem csupán a bizalmat adja meg a társadalom, de sok esetben annak jogát is, hogy a végrehajtó hatalom rendkívüli eszközöket alkalmazzon a fenyegetésnek tekintett jelenség felszámolására,

1 A tanulmány első változata az *SVKK Nézőpontok* 2016/1. számaként jelent meg.

2 A biztonságiasítás (*securitization*) egy olyan párbeszéd a hatalom és társadalom között, amelynek során egy-egy probléma biztonsági fenyegetésként definiálódik, vagyis egzisztenciális fenyegetésként kezdenek el beszélni róla. Fontos jelezni, hogy a fenyegetésként való definíció (amely meghatározza a társadalom fenyegetésszempontját) nem feltétlenül függ össze azzal, hogy a probléma objektíve mennyire jelent tényleges fenyegetést. A biztonság és biztonságiasítás fogalmáról lásd: Barry BUZAN, Ole WAEVER, Jaap De WILDE: *Security: A New Framework for Analyses*. Lynne Rienner Publishers, London, 1998, 21–48. (magyarul: Barry BUZAN, Ole WAEVER, Jaap De WILDE: *A biztonsági elemzés új keretei = Nemzetközi biztonsági tanulmányok*, szerk. PÓTI László, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2006, 53–112.

3 *Trust in government 1958–2015*, Pew Research Center, 2015. november 23. Forrás: www.people-press.org/2015/11/23/1-trust-in-government-1958-2015/ (letöltve: 2016. 04. 29.)

4 Kivételt csak azok az esetek jelentenek, amikor a kormányok látványosan és nyilvánvalóan félrekezelik a válságot, amint ez történt például az Aznar-kormányral a 2004-es madridi robbantásokat követően.

ami a gyakorlatban sok pluszforrást, kevés vitát és rendkívüli, a normál politikai menettől eltérő eszközök alkalmazásának lehetőségét jelenti. Ezt felismerve az utóbbi évtizedekben a kormányok – szerte a világban – szívesen biztonságiasítják, vagyis jelenítik meg a legkülönbözőbb kérdéseket létfenyegetésként a biztonságról folyó diskurzusban, gyakran olyankor is, amikor az szakmai szempontból esetleg vitatható. Mivel azonban az átlagpolgár a biztonságra vonatkozó ismereteit minden modern társadalomban a tömegmédiából, illetve a politikai közbeszédből szerzi, vagyis biztonságpercepcióját nem közvetlen tapasztalatai, hanem alapvetően a média és közbeszéd formálja, az egyes kérdések biztonságiasítása nem túl nehéz. Különösen az olyan társadalmakban, ahol a jogállamiság, valamint az önálló tájékozódás és kritikus véleményalkotás tartalmi elemei, a valós társadalmi vita alapjai nem szervesültek a politikai kultúrába.⁵ Ki tudná ugyanis meggyőzően állítani például azt, hogy 1,5 millió menekült és migráns beáramlása az 508 millió lakosú Európai Unióba nem komoly biztonsági kérdés, amikor a tagállamok menekültügyi rendszerei recsegnek-ropognak a rájuk nehezedő nyomás alatt, jóllehet az Európába érkező menekültek és migránsok száma csupán az unió összlakosságának 0,3%-át teszik ki?⁶ Vagy ki tudná meggyőzően állítani azt, hogy nem növekedett jelentősen Európa terrorfenyegetettsége, ismeretében annak, hogy az utóbbi másfél évben három ún. stratégiai terrortámadás⁷ is történt (a Charlie Hebdo szerkesztősége elleni 2015. januári, a 2015. novemberi párizsi, illetve a 2016. márciusi brüsszeli terrortámadás), míg a 2015-öt megelőző 11 év során összesen volt ugyanennyi (2004 Madrid, 2005 London, 2011 Oslo/Utøya)? Tovább bonyolította a kérdést az a jelenség, amikor egy társadalom egzisztenciális fenyegetésként definiál egy problémát, vagyis elfogadja, hogy félnie kell tőle, akkor ez a félelem jelentősen korlátozza a biztonsági kérdés higgadt és tárgyyszerű közbeszédbeli diskurzusát, ami megint csak a biztonság ún. szubjektív, percepcionális értelmezése előtt nyit utat.

Bár a biztonságiasítás szempontjából általában a végrehajtó hatalmat birtoklók, a kormányok vannak helyzeti előnyben, nem ők élnek kizárólagosan a biztonságiasítás eszközével. Az ellenzéki erők is rendszeresen használják ezt, hiszen a végrehajtó hatalom biztonságiasítása kapcsán leggyakrabban a túlhatalomra való törekvést vetik a kormányok szemére, amit paradox módon szintén biztonsági kérdésként igyekeznek beemelni a diskurzusba.⁸ Vagyis a biztonságiasítás ebben az értelemben a hatalom megtartásáért, illetve megszerzéséért folytatott – a kormányok és az ellenzék közötti – politikai játszma hosszú távon akár veszélyes eszköze is lehet. Ez utóbbit azért fontos tudatosítani a szereplőkben,

5 Ennek kiváló leírását adja Adina Marina STEFAN: *Democratization and Securitization: The Case of Romania*, Brill, Leiden–Boston, 2009.

6 A migráció problémájának biztonságiasításáról lásd Anne HAMMERSTAD: *The Securitization of Forced Migration = The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*, eds. Elena FIDDIAN-QASMIYEH, Gil LOESCHER, Katy LONG, Nando SIGONA, Oxford University Press, 2014, 265–277.

7 Stratégiai terrortámadásnak a biztonságpolitikai szakirodalom a nagy áldozatszámú járó, nagy médiafigyelmet kiváltó, s ennek következtében nagy félelemkeltő hatású terrortámadásokat nevezi. Fontos ugyanakkor jelezni, hogy nem feltétlenül okoznak olyan stratégiai léptékű károkat, mint például egy erőmű, egy nagyváros vagy épp egy vezető politikus elleni merénylet. A „stratégiai” jelző tehát itt alapvetően a kiváltott félelemre és a társadalom terrorizmusképére, s nem a konkrétan okozott kárra vonatkozik.

8 Ez elsősorban azért rendkívül paradox helyzet, mert a kormányzat biztonságiasítási lépései kapcsán az ellenzéki erők egyébként rendszeresen az egyes kérdések deszekurizációjának szükségességére hivatkoznak.

mert – a köztük lévő bizalom mértékétől függően – sajnos fennáll a veszélye annak, hogy a politikai játszmákkal kapcsolatos megfontolások háttérbe szorítják és felülírják a szakmai szempontokat.

A terrorveszélyhelyzet-diskurzusban felmerülő és gyakran vitatott másik kérdés Magyarország *iszlamista terror általi fenyegetettsége*. Az átlagpolgárral, aki a nappalijában élő egyenes adásban láthatta, mi történt Párizsban vagy Brüsszelben, nem nehéz elhitetni, hogy holnap akár vele is megtörténhet a tragédia. Különösen akkor, ha nem magyarázzuk el, hogy a párizsi és brüsszeli támadások kiötlői, megtervezői és kivitelezői belga és francia iszlamista terroristák voltak. S azért tudták ott megszervezni és kivitelezni a terrorcselekményt, mert francia nyelvterületen, jelentős muszlim kisebbséggel rendelkező társadalmakban követték el, s hogy Franciaországon és Belgiumon kívül igen nehéz francia nyelvűként és muszlimként megszervezni és végrehajtani egy terrortámadást, mert például Lettországon, Lengyelországon vagy Magyarországon kevés a francia nyelven tudó és még kevesebb a muszlim.⁹ Vagyis nehéz megértetni, hogy bár általában kétségtelenül növekedett az európai kontinens terrorfenyegetettsége, de ez a növekedés Európán belül továbbra is igen eltérő mértékű. Azokban az országokban ugyanis, ahol nagy számban élnek muszlimok, ott jelentősebben növekedett. Ott a nagyszámú muszlim kisebbségen belül – és itt millió vagy százazres nagyságrendről beszélünk – kialakulhatott egy szűk szélsőséges réteg: a 4,7 milliónyi muszlim lakossal rendelkező Franciaországban 8250,¹⁰ a 4,8 millió muszlimmal rendelkező Németországban pedig 8650¹¹ a számuk. E szélsőséges rétegen belül pedig van néhány száz fő, aki Szíriába is elment harcolni (Franciaországban 1450, Németországban 600), illetve további néhány száz, aki hajlandó lenne erre (a franciáknál 1500).¹² További néhány száz fiatal pedig akár terrorcselekmények elkövetésére is hajlandó (Németországban 1100).¹³ Ott azonban, ahol hiányzik az ilyen típusú terrorizmushoz szükséges humán infrastruktúra (vagyis nincsenek muszlimok, vagy kevesen vannak), ott csak igen csekély mértékben vagy elenyészően növekedett a radikális iszlámhoz köthető terrorfenyegetettség. Mivel azonban a politikusok a terrorfenyegetettség növekedésének emlegetésével biztonságiasítani is akarják a kérdést, vagyis rendkívüli felhatalmazást

9 Simon ROGERS: *Muslim populations by country: how big will each Muslim population be by 2030?*, The Guardian, 2011. január 28. Forrás: www.theguardian.com/news/datablog/2011/jan/28/muslim-population-country-projection-2030 (letöltve: 2016. 04. 29.)

10 Lara MARLOWE: *France's radical Muslims list doubles in 11 months*, The Irish Times, 2016. február 3. Forrás: www.irishtimes.com/news/world/europe/france-s-radical-muslims-list-doubles-in-11-months (letöltve: 2016. 04. 29.); Jon HENLEY, Emma GRAHAM-HARRISON, Jason BURKE: *France: the secular seat of Europe that has lost so many to radical Islam*, The Guardian, 2015. november 14. Forrás: www.theguardian.com/world/2015/nov/14/france-the-secular-seat-of-europe-to-lose-so-many-to-radical-islam (letöltve: 2016. 04. 29.) A franciaországi iszlamista terrorizmusról lásd RÉPÁSI Krisztián: *Franciaország iszlamista terrorfenyegetettsége*, Nemzet és Biztonság, 2015/1, 39–45. Forrás: www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=RHJZCW (letöltve: 2016. 04. 29.)

11 *Meglepő őszinteséggel beszélt a német belső elhárítás vezetője*, Origo, 2016. április 10. Forrás: www.origo.hu/nagyvilag/20160410-meglepo-oszinteseggel-beszelt-a-nemet-belso-elharitas-vezetoje.html (letöltve: 2016. 04. 29.)

12 Uo.; Lara MARLOWE: *France's radical Muslims list doubles in 11 months*, The Irish Times, 2016. február 3.; *Foreign Fighters in Iraq and Syria*, RFE/RL, 2016, 2016. április 10.

13 *Meglepő őszinteséggel beszélt a német belső elhárítás vezetője*, Origo, 2016. április 10.

szeretnének maguknak kiharcolni például a terrorizmus elleni fellépés kérdésében, ezeket a nagyon is lényeges részleteket nem szokták kibontani megnyilatkozásaik során. Tegyük hozzá: az átlagállampolgár sem igényli ezt, többnyire megelégszik a tömegmédiában és a politikai közbeszédben megjelenített megközelítéssel, s nem foglalkoztatják a részletek.¹⁴ A megfigyelőnek gyakran az az érzése, hogy az állampolgárok többségének biztonságpercepcióját csak rendkívül kismértékben befolyásolják a tények, hiszen például a 2015. tavaszi Eurobarometer adatai szerint olyan országok társadalmi jelölték meg első és második helyen a terrorizmust a legfontosabb biztonsági fenyegetésként, amelyek a statisztikai adatok és a gyakorlati tapasztalatok szerint a legkevésbé terrorfenyegetettek Európában (ti. Románia, Csehország, Málta, Bulgária, Lengyelország és Horvátország).¹⁵ Vagyis esetükben a biztonság szubjektív megközelítése, a fenyegetettség-percepció jelentősen elszakadt és távolra került az objektív biztonságtól, a fenyegetettség tényleges mértékétől.

A biztonságpolitikai szakértők közötti vita egyébként a fenyegetettség mértékéről, dinamikájáról és jellegéről folyik leginkább. A szakértők egy része ugyanis a korábban már említett stratégiai jellegű (tehát nem feltétlenül stratégiai léptékű kárt okozó) terrortámadásokra, illetve a terrorista szervezetek fenyegetéseire hivatkozva arra teszi a hangsúlyt megnyilatkozásaik során, hogy Európa – s benne Magyarország – terrorfenyegetettsége az elmúlt másfél évben kimutathatóan növekedett. Mások viszont arra hívják fel a figyelmet, hogy a kontinens a jelenleginél jóval erőteljesebb terrorfenyegetettséget is megélt már az 1970-es és 1980-as években,¹⁶ hogy Nyugat-Európa terrorfenyegetettsége a világ más, növekvő terrorfenyegetettséget megelő térségeihez képest még mindig elenyésző,¹⁷ s hogy a terrorfenyegetettség mértékét jelző számos adat közül csupán az iszlamista terrorizmus halálos áldozatai és sebesültjei számában mutatható ki jelentősebb változás, de ez sem éri el a 2000-es évek közepének mértékét.¹⁸ Míg tehát a szakértők egy része a pillanatnyi helyzetre és szűken Európára összpontosít, másik csoportjuk inkább a folyamatokra, tendenciákra teszi a hangsúlyt, és Európa fenyegetettségét a világ terrorfenyegetettségének egészében igyekszik elhelyezni és értelmezni. Ettől annyira eltérő a két kép. Ezekhez a terrorfenyegetettség-képekhez kapcsolódnak, illetve adódnak hozzá a különböző kockázati elemek a menekült- és migránsválságból, amely – megelőzve a gazdasági helyzetet és a munkanélküliséget – 2015-től

14 Bár nincs erre vonatkozó pontos és részletes felmérés, az érdeklődés hiányát jól jelzi a nagy hírportálok önálló külpolitikai rovatainak megszűnése, a külpolitikai hírek mennyiségének csökkenése, továbbá a külpolitikai szakújságírás beszűkülése (napjainkban Magyarországon a Kitekintő.hu az egyetlen külpolitikai hírportál).

15 *Public Opinion in the European Union. First Results*, Standard Eurobarometer 83, Spring 2015, 2015. július, 14–16. Forrás: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb83/eb83_first_en.pdf (letöltve: 2016. 04. 29.)

16 *Victims Of Terrorist Attacks in Western Europe*, Statista, 2015. december 2. Forrás: www.statista.com/chart/4093/people-killed-by-terrorist-attacks-in-western-europe-since-1970/ (letöltve: 2016. 04. 29.)

17 *Victims Of Terrorist Attacks outside Western Europe*, Statista, 2015. december 2. Forrás: www.statista.com/chart/4094/number-of-persons-killed-by-terrorist-attacks-in-iraq-afghanistan-pakistan-et-al/ (letöltve: 2016. 04. 29.)

18 *Islamic terrorism in Western Europe*, Datagraver, 2015. november 19. Forrás: www.datagraver.com/case/islamic-terrorism-in-western-europe (letöltve: 2016. 04. 29.); *Aantal doden per jaar door terroristische aanslagen in West Europa sinds 1970*, Datagraver, 2015. november 14. Forrás: www.datagraver.com/case/aantal-doden-per-jaar-door-terroris (letöltve: 2016. 04. 29.)

az első számú biztonságpolitikai problémává vált Európa társadalmainak többsége számára, már ami a biztonság szubjektív percepcióját illeti.¹⁹ Ezek a kockázati elemek pedig – mint például a terroristák lehetséges beszivárgása az ellenőrizetlen menekült- és migráns tömegek között, vagy az európai iszlamista szélsőségesek számának lehetséges növekedése az iszlám vallású menekültek és migránsok beáramlása miatt – beépülnek a terrorfenyegetettség-diskurzusba, s mivel kevés konkrét és hiteles információval rendelkezünk róluk, a diskurzus során alakíthatók és interpretálhatók a politikai közbeszédet meghatározó véleményvezérek által.²⁰

Végül a terrorfenyegetettség kapcsán feltétlenül szólni érdemes annak jellegéről, nem mindegy ugyanis, hogy mit is értünk pontosan terrorfenyegetettségen, amikor a magyar terrorfenyegetettség mértékéről beszélünk. Az átlagpolgár a terrorfenyegetettség kapcsán elsősorban arra kíváncsi, mekkora a valószínűsége annak, hogy közvetlen környezetében, lakóhelyén, városában vagy hazájában terrorcselekményekre kerül sor. Ennek esélyét a terrorrelhárításért felelős magyar intézmények képviselőinek nyilatkozatai egyöntetűen alacsony valószínűségűnek értékelik, nem specifikálva azonban, hogy az értékelés csak az iszlamista vagy a „hazai nevelésű” (pl. jobboldali radikális, mint a Magyarok Nyilai) terrorizmusra is vonatkozik-e. A magyar terrorrelhárítás számára ugyanakkor az is fontos kérdés, hogy a magyar állampolgárok és intézmények mekkora veszélynek vannak kitéve külföldön, illetve a fenyegetettebb országok állampolgárai és intézményei mekkora terrorfenyegetettségnek vannak kitéve hazánkban. Aligha vitatható például – s jól szemlélteti ezt a brüsszeli merényletek két magyar sebesültje –, hogy a Párizsban vagy Brüsszelben élő/járó magyarok terrorfenyegetettsége jelentősen növekedett az elmúlt másfél év során. Azonban ez csak igen áttételesen és erőltetetten értelmezhető a magyarországi terrorfenyegetettség mértékének jelentős növekedéseként. Hasonló a helyzet az olyan, a terrorfenyegetettség-diskurzusban a terrorfenyegetettség növekedéseként bemutatott esemény kapcsán, mind Salah Abdeslam magyarországi tartózkodása (2015 szeptemberében). Nem csupán azért nem kapcsolható a magyar terrorfenyegetettséghez, mert mint közismert, Abdeslam és társai nem Magyarországon terveztek merényleteket, de azért sem, mert itteni tartózkodásukkor sem a magyar társadalom, sem a magyar hatóságok nem tudták azt, hogy Abdeslam terrorcselekményre készül. A magyar terrorfenyegetettségről akkor mondhatnánk azt, hogy ténylegesen növekedett, ha magyar hatóságok tudták volna azt, hogy Saleh Abdeslam terroristagyanús személy, s ennek ellenére sem tettek volna semmit, vagy nem lettek volna képesek semmit sem tenni. Így azonban Abdeslam magyarországi látogatása csupán a média és politikai közbeszéd által

19 A migráció kérdését 20 európai ország lakossága tette az első helyre. Lásd *Public Opinion in the European Union. First Results*, Standard Eurobarometer 83, Spring 2015, 2015. július, 14–16. Forrás: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb83/eb83_first_en.pdf (letöltve: 2016. 04. 29.)

20 A problémáról lásd WAGNER Péter: *Menekültek közt terroristák?*, Biztonságpolitika és Terrorizmus, 2015. szeptember 13. Forrás: <http://wagnerpeter.blogspot.hu/2015/09/menekultek-kozott-terroristak.html> (letöltve: 2016. 04. 29.); ZSUPPÁN András: *Terroristák a menekültek között – ennyit lehet most sejtteni*, 2015. szeptember 15. Forrás: <http://valasz.hu/vilag/terroristak-a-menekultek-kozott-ennyit-lehet-most-sejtteni-115042> (letöltve: 2016. 04. 29.); FARAGÓ József: *Terroristák a menekültek között?*, Tőzsdefórum, 2015. november 17. Forrás: www.tozsdeforum.hu/uzlet/gazdasag/terroristak-a-menekultek-kozott-60757.html (letöltve: 2016. 04. 29.); *Meglepő őszinteséggel beszélt a német belső elhárítás vezetője*, Origo, 2016. április 10. Forrás: www.origo.hu/nagyvilag/20160410-meglepo-oszinteseggel-beszelt-a-nemet-belso-elharitas-vezetoje.html (letöltve: 2016. 04. 29.)

formált terrorfenyegetettség-percepcióban jelent meg fenyegetésként, s ebben is csak utólag.²¹ Pedig a terrorfenyegetettség kapcsán a kockázati elemeknek úgy az utólagos visszavetítése, mint a mechanikus előrevetítése komoly hiba lehet.

Végül szólunk kell a terrorveszélyhelyzet-diskurzus harmadik rétegéről, ami a *terrorizmussal szembeni fellépést* érinti, s ehhez tartozik a kormány által javasolt terrorveszélyhelyzet különleges jogrendi kategóriája.²² E terület egyik alapproblémája valószínűleg az, hogy az erről folyó diskurzusban résztvevők többsége abból indul ki: ahol nagy a fenyegetettség, ott a terrorizmussal szembeni határozott fellépésre, ahol pedig kicsi, ott csupán kevés intézkedés van szükség.²³ Ráadásul ez a megközelítés implicit magában foglalja azt a logikai hibát is, hogy önmagában a keményebb fellépés biztosan képes volna csökkenteni a fenyegetettséget, noha ez nem feltétlenül van így. A helyzet ennél jóval bonyolultabb. A terrorizmus elleni fellépésnek ugyanis négy nagy területe van: a *megelőzés*, a *védekezés*, az aktív fellépéseket tartalmazó üldözés, illetve a terrorcselekmények utáni *reagálás*, az ún. következménykezelés.²⁴ A két utolsóra – vagyis az üldözésre és a reagálásra – elsősorban

21 Hasonló hatása lehet az olyan hírek megjelenésének, mint a lengyelországi *Gazeta Finansowa* által kiszivárogtatott állítólagos CIA-figyelmeztetés, amely egy „egyidejűen (ugyanabban az órában) elkövetett, Szófiát, Bukarestet, Budapestet, Varsót és Berlint érintő” tervezett terrortámadásra figyelmeztetett, s amelyet Budapest vonatkozásában nem erősített meg a CIA. CIA ostrzege: *Polska na celowniku terrorystów*, *Gazeta Finansowa* GF24.pl, 2016. március 31. Forrás: <http://archiwum.gf24.pl/cia-ostrzegapolska-na-celowniku-terrorystow/> (letöltve: 2016. 04. 29.); *Bakondi: A CIA nem tud Magyarország elleni terrorfenyegetésről*, index.hu, 2016. április 16. Forrás: http://index.hu/kulfold/2016/04/06/bakondi_a_cia_nem_tud_magyarorszag_elleni_terrorfenyegetesrol/ (letöltve: 2016. 04. 29.)

22 A magyarországihoz hasonló vita zajlik a lengyel terrorellenes törvénytervezetről, amely – többek között – a következő javaslatokat tartalmazza: a Belső Biztonsági Ügynökség (ABW) koordinálná valamennyi szolgálat terrorizmusellenes tevékenységét, vagyis gyorsan hozzájuthatna a társszolgálatok adataihoz. Az ABW vezetője operatív eszközökkel bírósági felhatalmazás nélkül is ellenőrizhetné (lehallgathatná) a külföldi terrorizmus gyanúsítható személyeket. A szolgálatok a házkutatásokat és a letartóztatásokat nemcsak 6 és 22 óra között hajthatnák végre, hanem a nap 24 órájában. A belügyminiszter azonnal kiutasíthatná az ország biztonságára veszélyt jelentő külföldieket, sőt 14 napig bírói engedély nélkül is fogva tarthatók lennének (ma ez csupán 48 óra, illetve bírói jóváhagyással további 24 óra). Megszüntetnék a feltöltőkártyás telefonokhoz való anonim hozzájutás lehetőségét. A belügyminiszter időlegesen lezárhatja határátkelőket. A fenyegetettség bizonyos fokánál betilthatók lennének a tömegrendezvények. A rendőrség bizonyos helyzetekben a katonaság segítségét is igénybe vehetné, de ebben az esetben a katonákra is a rendőrség fegyverhasználati szabályai lennének érvényesek. A tervezettel kapcsolatos véleményeket lásd: *Znamy projekt ustawy antyterrorystycznej – Większa rola ABW, kontrola nad kartami do telefonów, calodobowe rewizje i możliwość inwigilacji cudzoziemców*, *Telewizja Republika*, 2016. március 24. Forrás: <http://telewizjarepublika.pl/znamy-projekt-ustawy-antyterrorystycznej-wieksza-rola-abw-kontrola-nad-kartami-do-telefonow-calodobowe-rewizje-i-mozliwosc-inwigilacji-cudzoziemcow,31215.html> (letöltve: 2016. 04. 29.); Mariusz JALOSZEWSKI, Agata KONDIŃSKA: *Mamy projekt ustawy antyterrorystycznej: Agencja Bierze Wszystko*, *Gazeta Wyborcza*, 2016. március 24. Forrás: <http://wyborcza.pl/1,75248,19814153,mamy-projekt-ustawy-antyterrorystycznej-agencja-bierze-wszystko.html> (letöltve: 2016. 04. 29.); Przemysław DUBIŃSKI: *Eksperti oceniają projekt ustawy antyterrorystycznej*, *WP Wiadomości*, 2016. március 29. Forrás: <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1027191,title,Eksperti-oceniaja-projekt-ustawy-antyterrorystycznej,wid,18239313,wiadomosc.html?icaid=11731d> (letöltve: 2016. 04. 29.)

23 A kérdéssel összefüggő politikai nyilatkozatok nagy része legalábbis is erre a logikára fűzi fel érvrendszerét.

24 *Az Európai Unió terrorizmusellenes stratégiája*, Az Európai Unió Tanácsa, 2005. november 30. Forrás: <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?f=ST+14469+2005+REV+4&I=hu> (letöltve: 2016. 04. 29.)

valóban ott kell nagy hangsúlyt helyezni, ahol jelentős a terrorfenyegetettség, ahol terrorcsoportok tevékenykednek, és fennáll a terrorcselekmények elkövetésének veszélye. Megelőzésre és védekezésre azonban – amelyek döntően egyrészt a terrorizmust és a radikalizációt kiváltó okok kezelésére,²⁵ másrészt a közélet, az épületek, az infrastruktúra sebezhetőségének csökkentésére összpontosítanak – ott is szükség lehet és van, ahol nem túl jelentős a terrorfenyegetettség. Vagyis a terrorveszélyhelyzet kapcsán javasolt kormányzati intézkedések értékelési és minősítési kiindulópontjaként el kell dönten, hogy azok a megelőzést és a védekezést megerősítést célozzák-e. Ezek pedig, bár nem függetlenek, de távolról sincsenek olyan szoros összefüggésben a terrorfenyegetettség mértékével, mint azt sokan hiszik vagy nyilatkozzák. Vagyis az e kategóriába sorolható kormányzati javaslatok nem utasíthatók el azzal az érvel, hogy Magyarország az Európai Unió terrorizmustól kevésbé fenyegetett tagállamai közé tartozik.

A nemzetközi tapasztalatok alapján az igazán vitatott javaslatok általában azok, amelyek már az üldözéshez sorolhatók, de alapvetően még mindig a terroristák tevékenységének előzetes megakadályozását szolgálják (például a tervezés, az utazás, a kommunikáció megakadályozása, illetve a finanszírozási csatornák és támadásokhoz használt anyagokhoz való hozzáférés elvágása). A terrorizmusellenes küzdelem üldözéshez kapcsolódó legtöbb lépése ugyanis már erőteljesebben függ az adott ország és az adott társadalom terrorfenyegetettségének mértékétől, így korántsem mindegy, hogy Franciaországról és Belgiumról vagy Magyarországról és Lengyelországról van-e szó. Nem véletlen, hogy az üldözés kapcsán még a lengyel terrorizmusellenes törvényjavaslatot kommentáló és azt egyébként szükségesnek tartó szakértők egy része is azt javasolja, hogy a tervezet valamennyi pontját érdemes egyenként is szigorúan megvizsgálni, s minden olyan elemét elvetésre javasolni, amely nem a terroristák tevékenységének előzetes megakadályozását szolgálja.²⁶

Érdemes megemlíteni azokat a javaslatokat is, amelyek első pillanatra talán nem tűnnek helyileg indokoltnak vagy fontosnak, de az európai terrorizmusellenes fellépés legaktuálisabb problémáira reagálnak. Ilyen például egy terrorelhárítási információs és bünyügyi központ felállításának terve, ami a lengyel és a magyar javaslatban egyaránt megtalálható. Szakmai szempontból ezek a központok olyan nemzetközileg is ritka innovációk, amelyeknek európai relevanciája is lehet, s működési előnyeiket és hátrányaikat könnyebb olyan országokban megismerni, ahol alacsony a terrorfenyegetettség.²⁷

25 Ide tartozik például a radikalizálódást elősegítő propaganda és az interneten való toborzás megakadályozása, vagy a terrorizmus finanszírozási csatornáinak előzetes feltérképezése.

26 Przemysław DUBIŃSKI: *Eksperci oceniają projekt ustawy antyterrorystycznej*, WP Wiadomości, 2016. március 29. Forrás: <http://wiadomosci.wp.pl/kat,1027191,title,Eksperci-oceniaja-projekt-ustawy-antyterrorystycznej,wid,18239313,wiadomosc.html?ticaid=116d0f> (letöltve: 2016. 04. 29.); *Eksperci oceniają propozycje nowych przepisów antyterrorystycznych*, TVN24, 2016. március 25. Forrás: www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/kontrowersyjne-przepisy-ustawy-antyterrorystycznej-okiem-ekspertow,630380.html (letöltve: 2016. 04. 29.)

27 Ezek a központok egyrészt a terrorizmussal összefüggő adatok titkosszolgálatok közötti cseréjének hiányosságából fakadó problémákat orvosolhatják, másrészt elemző központként részletesebb és teljesebb képet alkothatnak a terrorizmussal összefüggő kérdésekről és problémákról, nem is beszélve arról, hogy egy hasonló összeurópai központ mintájául is szolgálhatnak.

A terrorveszélyhelyzet kapcsán javasolt intézkedések másik fontos értékelési szempontja – legalábbis a hasonló külföldi viták tapasztalatai alapján – a biztonság versus polgári szabadságjogok dilemmát érintik. Vagyis azt a kérdést, hogy a biztonság érdekében korlátozhatók-e a szabadságjogok, s ha igen, milyen mértékben. Ez azért is fontos kérdés, mert a szabadságjogok erős korlátozása a társadalmi feszültségek növekedéséhez is vezethet, ami viszont növeli/növelheti a terrorfenyegetettséget. A dilemma kapcsán jó kiindulópontot jelenthet az az általános európai megközelítés, miszerint a szabadságjogok csak akkor korlátozhatók a biztonság érdekében, ha már minden más, a szabadságjogokat nem korlátozó módszert és eszközt kipróbáltunk és bevetettünk egy veszély elhárítására. Ez nem csupán hirdetett demokratikus értékeink védelme szempontjából fontos mérce, de azért is, mert a szabadságjogokról való aránytalan lemondással bizonyos értelemben a terroristák céljait teljesítjük be magunkon. Hogy vajon már itt tartunk-e, azt a politikusok felelőssége eldönteni. Ha pedig elkerülhetetlen a szabadságjogok korlátozása, akkor arról érdemes vitatkozni a javaslat pontjai kapcsán, hogy milyen garanciákkal bástyázhatók körül a különböző korlátozó intézkedések a visszaélések elkerülése érdekében.

Egy 360 fokal fordulat története. Osztrák biztonágpolitika a Schüssel-kormányok idején (2000–2006)

Takács Judit

Bevezetés

Amikor Thomas Klestil szövetségi elnök 2000. február 4-én felesketta a Második Köztársaság első néppárti-szabadságpárti kormányát, az nemcsak a bel- és külpolitikában, de az osztrák biztonágpolitikában is fordulatot hozott. Ahogyan az SPÖ-ÖVP nagykoalíciós kormányok képtelensége, hogy egyezsége jussanak az osztrák biztonágpolitika alakításáról, az újabb nagykoalíció egyik legfőbb akadályát jelentette, úgy segítette az új, polgári kormány megalakítását az Osztrák Néppárt (ÖVP) és a Haider-féle Szabadságpárt (FPÖ) közötti teljes harmónia a biztonág- és védelempolitika követendő irányait illetően.

A korszak köztörténeti határait a Schüssel-kormányok meg- és átalakításai határozzák meg: az első szakaszt a kormányalakítás és a 2000 szeptemberében befejeződő „uniós” szankciók időszaka, illetve az első Schüssel-kormány idő előtti felbomlása határolják. A 2003. február 28-án beiktatott második Schüssel-kormány mögött álló koalíció 2005-ben átalakult, miután 2005. április 17-én az FPÖ vezetése „fellázadt” a bázis ellen, és kilépett az FPÖ-ből, hogy megalakítsa az „Ausztia Jövője Szövetséget” (Bündnis Zukunft Österreich, BZÖ). Az új párt – tekintettel arra, hogy a szabadságpárti miniszterek és a parlamenti képviselők nagy része az ő soraikat gyarapította – koalíciós pártként felváltotta az FPÖ-t. A második Schüssel-kormány csak a 2006. október 1-jei választások elvesztése után mondott le.¹

1 A Schüssel-korszak összefoglalását lásd: Emmerich TÁLOS (Hg.): *Schwarz-Blau. Eine Bilanz des „Neu-Regierens”*, Wien, 2006; Günther BISCHOF, Fritz PLASSER (eds.): *The Schüssel Era in Austria*, New Orleans 2010 (Contemporary Austrian Studies 18); külpolitikai szempontból lásd pl.: Michael GEHLER: *Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik. Von der alliierten Besatzung bis zum Europa des 21. Jahrhunderts*, Bd. 1–2., Innsbruck–Wien–Bozen, 2005, 919–992.; Othmar HÖLL: *Wolfgang Schüssel and Austrian Foreign Policy* = eds. BISCHOF, PLASSER: *i. m.*, 159–182.; az Európa-politika szempontjából pl.: Michael GEHLER: *Vom-Marshall-Plan bis zur EU. Österreich und die europäische Integration von 1946 bis zur Gegenwart*, Innsbruck–Wien–Bozen, 2006, 260–356.; semlegesség-központú biztonágpolitikái értékelését lásd: Heinz GÄRTNER: *Die Metamorphose der österreichischen Außen- und Sicherheitspolitik am Beispiel der Neutralität* = Hg. TÁLOS: *i. m.*, 312–325.

A fekete-kék kormányalakítás és a szankciók

Biztonságpolitikai viták és a nagykoalíció vége

A kilencvenes évek második felében a nagykoalíció kisebbik „részét” (egyben a külügy-minisztert és a védelmi minisztert) adó Néppárt hiába igyekezett rávenni a szociáldemokratákat arra, hogy vonják le a következtetéseket a hidegháború utáni biztonságpolitikai fejleményekből. A nagykoalíció passzív megközelítést alkalmazva a semlegességet² mindig a lehető legkisebb mértékben átértelmezve követte le a nemzetközi változásokat. Így az öbölháború idején – a beavatkozást legitimáló ENSZ BT határozatra tekintettel – engedélyezte a szövetségesek átrepüléseit az osztrák légtér felett; csatlakozott a PfP-kezdeményezéshez; az EK/EU nem katonai jellegére tekintettel végigvitte az uniós csatlakozást; az európai kül-, biztonság- és védelempolitikának az amszterdami szerződésben megjelenő csíráival pedig az alkotmány 23f cikkelyének módosítása³ révén hozta összhangba a semlegességet. Az utóbbi értelmében Ausztria az EU (vagy az EBESZ) által indított katonai műveletekben (a petersbergi feladatok teljes spektrumában, azaz békekikényszerítő műveletekben is) ENSZ-mandátum nélkül is részt vehet.

A kisebbik koalíciós társnak, a Schüssel külügyminiszter által vezetett Néppártnak az európai biztonságpolitikai fejlemények utáni lassú kullogás és a semlegesség visszametszegetése nem volt elég. A 1996-os kormányalakításkor elérték, hogy a koalíciós megállapodásban⁴ szerepeljen az a feladat, hogy a kormány az EU kormányközi konferenciájának alakulása és az európai biztonságpolitika fejleményeinek fényében az osztrák EU-elnökségig (1998 első félévé), de legkésőbb 1998 első negyedévéig vizsgáljon meg „minden továbbvezető biztonságpolitikai opciót, beleértve Ausztria teljes WEU-tagságának kérdését”, és erről tájékoztassa a parlamentet. A megállapodás utalt arra is, hogy ennek az ún. opciós jelentésnek megfelelően a szövetségi kormány a szükséges intézkedésekre vonatkozó javaslatokat is elő fog terjeszteni.

Az opciós jelentésről végül a kormány nem tudott megállapodni, az SPÖ nem volt kimozdítható semlegességpárti lövészárkaiból. A hagyományosan „Európa-párt” ÖVP viszont a semlegességgel szemben előnyben részesítette volna az ország „kiszabadítását” a biztonságpolitikai izolációból, amely leginkább az uniós biztonság- és védelempolitika

2 Ausztria semlegességét nem nemzetközi jogi aktus, „csak” egy alkotmányerejű törvény rögzíti. A nagyhatalmak szándékosan nem tettek utalást a semlegességre az osztrák államszerződésben (1955. május 15.), arról az osztrák parlament az utolsó külföldi katona kivonulása után, „önállóan”, 1955. október 26-án döntött (ez a nap – és nem az államszerződés évfordulója – az osztrák nemzeti ünnep). Lásd: Bundesverfassungsgesetz über die Neutralität Österreichs, BGBl. 211/1955. Maga a semlegességi törvény rendkívül rövid, első cikkelye szerint Ausztria kinyilvánítja örökös semlegességét, amelyet minden rendelkezésére álló eszközzel meg fog védeni, második (egyben utolsó) cikkelye alapján pedig az előzőek érdekében nem fog belépni katonai szövetségekbe, és nem fogja engedélyezni, hogy más államok katonai támaszpontokat létesítsenek területén.

3 BGBl. 83/1998, 1998. július 21. A 23f cikkely az EU-csatlakozás alkalmával került be az osztrák alkotmányba annak érdekében, hogy lehetővé tegye Ausztria teljes mértékű részvételét az EU közös kül- és biztonságpolitikájában.

4 Koalitionsübereinkommen zwischen der Sozialdemokratischen Partei Österreichs und der Österreichischen Volkspartei, Wien, am 11. März 1996, Bundeskanzleramt, Bundespressedienst

fejleményei (a WEU küszöbönálló integrációja, egy európai védelmi identitás kialakulása), illetve az 1997-es, a szövetség bővítéséről döntő madridi NATO-csúcs miatt fenyegette Ausztriát. Ebben az időszakban ugyanis még kétséges volt, hogy az EU nem NATO-szövetséges tagállamai (Ausztria, Finnország, Írország és Svédország) részt tudnak-e venni teljes joggal az EU védelempolitikájában. Mivel az 5. cikkelye miatt katonai szövetségként működő WEU-hoz történő csatlakozás önmagában nem lett volna elegendő (a WEU kölcsönös segítségnyújtási garanciája mögött a NATO állt), a NATO-csatlakozás is felmerült a lehetséges opciók között. A három kelet-közép-európai állam 1999-es csatlakozása ráadásul azt a benyomást keltette a politikai elit néppárti részében, hogy kimarad valamiből, ha nem cselekszik gyorsan. Az ÖVP-nek a biztonságpolitika alapkérdéseinek megoldására irányuló agresszív igyekezete azonban csak arra volt jó, hogy megerősítse az SPÖ addigi álláspontját. Az opciós jelentés kudarca az egyik olyan fő tényező volt, amely lehetetlenné tette a nagykoalíció folytatását az 1999-es választások után.

A nagykoalíciós kísérlet bukása 1999–2000-ben és a kormányalakítás

Az 1999. október 3-i választásokon folytatódott az addigi trend, a koalíciós nagypártok erőzítője, illetve az FPÖ erősödése. Az SPÖ ugyan az első helyen végzett (33%), de a Néppárt elveszítette második helyét: a Szabadságpárt mindössze 415 szavazattal, de megelőzte (mindkettő 27%). A Nemzeti Tanácsba (a parlament alsóháza) még a zöldek jutottak be (7%), így a mandátumszámok alapján egyedül a három nagy párt valamilyen párosa adott ki parlamenti többséggel rendelkező koalíciót.

A választások után csaknem négy hónappal, január végén a politikai patthelyzet nyomán az SPÖ és az ÖVP mégis közel jutottak egy koalíciós megállapodás megkötéséhez. A koalíciós paktum tervezetének biztonságpolitikára vonatkozó részei⁵ alapján látható, hogy a Néppárt a lehető legnagyobb mértékben kihasználta az SPÖ kiszolgáltatott helyzetét. A szöveg hitet tesz amellett, hogy az EU-t egy működőképes és hatékony biztonság- és védelempolitikával kell felruházni, és ebben Ausztriának teljes mértékben, a többi tagállammal egyenlő jogokkal és köteleességekkel kell részt vennie. A jövőbeni koalíciós partnerek abban is megállapodtak, hogy kormányuk síkra fog szállni annak érdekében, hogy az unió kölcsönös (katonai) segítségnyújtási garanciát alakítson ki.

A gyakorlatilag kész koalíciós megállapodás ellenére 2000. január 21-re virradóan összeomlott az SPÖ-ÖVP-kormány megalakításának terve, miután a Néppárt újabb, az SPÖ számára nem elfogadható követelésekkel állt elő. Ebben a helyzetben az ÖVP az egyetlen reális megoldást választotta, és 2000. január 25-én koalíciós tárgyalásokat kezdett az FPÖ-vel. Amellett, hogy a két polgári párt „kiskoalíciója” programjaik tekintetében sokkal logikusabb volt, mint a nagykoalíció folytatása, a többi lehetőség (SPÖ kisebbségi kormányzás vagy előrehozott választások) mind az FPÖ további erősödését (és egy esetleges későbbi választási győzelmét) hozták volna. A Néppárt a várható nemzetközi ellenállásra tekintettel elérte, hogy megkapja a kancellári posztot.

5 *Sicherheitspolitik: „Ende der Neutralität” mit einigen Pferdefüßen*, Die Presse, 2000. január 20.

A várható kül- és belpolitikai reakciók miatt, valamint Klestil elnök kérésére és jelenlétében a koalíciós pártok vezetőiként Schüssel és Haider február 3-án aláírtak egy ún. preambulumot a kormányprogramhoz. A dokumentumban hitet tettek az európai értékek, az emberi jogok és a jogállamiság mellett, hangsúlyozták az európai integráció mélyítése és bővítése melletti elkötelezettségüket, illetve vállalták az ország náci múltjával való szembenézést.⁶

Az uniós tagállamok által bevezetett szankciók

A koalíciós tárgyalások meglepően gyorsan véget értek, de már megkezdésük híre aggodalmat váltott ki Európában. A Klestil elnökhöz és Schüssel alkancellárhoz érkező figyelmeztetések ellenére óriási meglepetést váltott ki a portugál elnökségnek a többi tagállam nevében 2000. január 31-én tett nyilatkozata, amely súlyos szankciókkal fenyegette meg Ausztriát arra az esetre, ha az FPÖ kormányra kerül.⁷ A nyilatkozat szerint a tizennégyek nem fogják fogadni az új kormány képviselőit; nem fogják Ausztria jelöltjeit támogatni nemzetközi szervezetekben; a fővárosokban csak technikai szinten fogadják az osztrák nagyköveteket. Az intézkedések az új kormány beiktatásával, 2000. február 4-én életbe is léptek.

A szankciók⁸ nem idéztek elő nagy fennakadásokat az EU-tag Ausztria életében, inkább az ország presztízsére nézve jelentettek nagy csapást. Az osztrák kormány elszigeteltségét mutatja, hogy Schüssel kancellár első külföldi útját majd két hónappal beiktatása után, március 31-én tette Svájcban;⁹ másodszorra április végén Magyarországot látogatta meg.¹⁰

A szankciók lezárása érdekében a portugál elnökség a többi tagállamtól kapott mandátum alapján felkérte az Emberi Jogok Európai Bíróságának elnökét, hogy jelöljön ki három olyan személyt, akik alapos vizsgálódás után jelentést terjesztenek elő az osztrák kormány elkötelezettségéről az európai értékek mellett (különös tekintettel a kisebbségek, a menekültek és a bevándorlók jogaira), valamint az FPÖ fejlődéséről és politikai természetéről. A „három bölc” 2000. szeptember 8-án adta át jelentését a francia elnökségnek.¹¹ Következtetések szerint az osztrák kormány az európai értékek mentén működik, és a kisebbségek, menekültek és bevándorlók jogait legalább annyira tiszteletben

6 *Parteichefs kündigen Aufklärungsoffensive in EU-Staaten an. Bekenntnis zu Grundrechten, Demokratisierung und Familie; Präambel im Wortlaut*, Die Presse, 2000. február 4.

7 Statement from the Portuguese Presidency of the European Union on Behalf of XIV Member States, Lisszabon, 2000. január 31.

8 A szankciókról részletesen lásd pl.: Waldemar HUMMER, Anton PELINKA: *Österreich unter „EU-Quarantäne“*. Die „Maßnahmen der 14“ gegen die österreichische Bundesregierung aus politikwissenschaftlicher und juristischer Sicht, Wien, 2002; Michael GEHLER: „Preventive Hammer Blow” or Boomerang? *The EU „Sanction” Measures against Austria 2000* = Günther BISCHOF, Anton PELINKA, Michael GEHLER (eds.): *Austria in the European Union*, New Brunswick – London, 2002 (Contemporary Austrian Studies 10), 180–222.; GEHLER: *Österreichs Außenpolitik, i. m.* (lásd 1. lábjegyzet), 871–908.

9 *Herzlichkeit in der Schweiz*, Die Presse, 2000. április 1.

10 *„Freundschaft in schwierigen Zeiten” Schüssel deutet Achse mit Ungarn an*, Die Presse, 2000. április 28.

11 *Bericht der Weisen*, Die Presse, 2000. szeptember 9. A jelentés szövegét lásd: Bericht von Martti Ahtisaari, Jochen Frowein, Marcelino Oreja, angenommen am 8. September 2000 in Paris.

tartja, mint az EU többi tagállama. Ugyanakkor a jelentés az FPÖ-t radikális elemekkel is rendelkező jobboldali populista pártként értékelte, amely kampányaiban idegenellenes hangulatot keltett, és kihasználta az így keltett félelmeket. A francia elnökség a bölcsek jelentésére válaszul 2000. szeptember 13-án kiadott nyilatkozatában bejelentette, hogy a tízennégyek megszüntetik az osztrák kormánnyal szemben bevezetett, hasznosnak bizonyult intézkedéseiket.¹²

A szankciókat az uniós tagállamok nem támogatták egyöntetűen. A közvéleményben hamar az a benyomás ébredt, hogy a szankciók a nagyobb tagállamok önkényes fellépésének voltak az eredményei. Bár uniós szankciókként emlegették őket, azok hatálya bilaterális volt, és nem az EU-szerződésnek az erre szolgáló (az amszterdami szerződésbe a csatlakozásra váró kelet-közép-európai országok megengedése érdekében bekerült) 7. cikkelye alapján születtek. Ráadásul nagy hibájuk volt, hogy az uniós államok szándékával ellentétben nem kizárólag a kormányt, hanem az egész osztrák társadalmat érintették, váratlanságuk mellett ezért is keltettek óriási megdöbbenést.¹³

A kormányprogram a biztonság- és védelempolitikáról

Jól érzékelhető az ÖVP hatása a koalíciós programra¹⁴ abból, hogy annak a biztonságpolitikára vonatkozó részei jórészt az SPÖ-vel január közepén végigtárgyalt koalíciós megállapodás szövegét tartalmazták, azaz elkötelezték a kormányt egy működőképes uniós biztonság- és védelempolitika kialakítása mellett, beleértve a kölcsönös segítségnyújtási kötelezettséget is. A kormány az utóbbi megvalósulása esetén úgy járt volna el, hogy osztrák katonákat csak honvédelmi célra, illetve az európai biztonsági rendszer keretében békefenntartásra és -kikényszerítésre, de támadó háborúban ne lehessen bevetni, és ne legyenek atomfegyverek Ausztria területén. A koalíció ennek érdekében célul tűzte ki a semlegességi törvény olyan értelmű módosítását, hogy az ne terjedjen ki Ausztria teljes jogú részvételére a továbbfejlesztendő uniós biztonság- és védelempolitikában – ha ezt az osztrák társadalom népszavazás útján jóváhagyja. Ha a francia elnökség végéig az EU nem jut el a fenti végkifejletig, a kormány felméri a lehetséges alternatívákat.

A lényeges különbség az SPÖ-vel kötött megállapodáshoz képest, hogy a kormányprogram szerint Ausztria tovább kívánja fejleszteni kapcsolatait a NATO-val olyan módon, ahogy azt saját biztonsága és az „európai biztonsági szerkezetben” való teljes jogú részvétele megkívánja. Nyitva áll az az opció, hogy az ország később csatlakozik-e a NATO-hoz. A dokumentum kilátásba helyezi az ún. „Intensified Dialogue” (intenzív párbeszéd) megkezdését a NATO-val, illetve a NATO Membership Action Plan (MAP, tagsági akcióterv) kezdeményezésben való részvétel vizsgálatát.

12 *Das Communiqué im Wortlaut*, Die Presse, 2000. szeptember 14.

13 A kijelentés Louis Michel belga külügyminiszter szájából hangzott el: *Belgien rät von Urlaub in Österreich ab*, Die Presse, 2000. február 3.

14 *Österreich neu regieren. Das Regierungsprogramm*. Forrás: www.bka.gv.at/2004/4/7/Regprogr.pdf (letöltve: 2016. 02. 09.), illetve lásd a kormányprogram ismertetését a parlamentben: *Regierungserklärung – Bundeskanzler Dr. Wolfgang Schüssel*, 9. Februar 2000. Forrás: www.demokratiezentrum.org/fileadmin/media/pdf/regierungserklaerung.pdf (letöltve: 2016. 02. 09.)

A fentiek az osztrák biztonságpolitika újragondolását jelentették volna. A kormánypártok egyöntetűen támogatták ezeket a célokat, ugyanakkor nem rendelkeztek kétharmados parlamenti többséggel ahhoz, hogy a NATO-tagsághoz szükséges alkotmánymódosítást keresztülvigyük. Az SPÖ-vel szemben viszont komoly ütőkártya lehetett, hogy szinte szó szerint átvették az SPÖ-ÖVP koalíciós paktum szövegét (még ha az csak burkoltan tartalmazta is a NATO-tagság lehetőségét), azaz egy olyan politikai megállapodást, amelyet az SPÖ elfogadott. A másik taktikai előny abból adódott, hogy a közvélemény és a politikai mindig „elnéző” volt az európai integrációval szemben abban az értelemben, hogy azt a semlegességgel összeegyeztethetőnek értékelte.

A kormányprogram ígéretet tett arra is, hogy a kormány bizonyos törvénymódosításokat készít elő annak érdekében, hogy az ENSZ békeművelein kívül Ausztria saját hozzájárulás révén részt vehessen az EBESZ által vagy az EU közös kül- és biztonságpolitikájának keretében támogatott békeműveletekben is. Mindez kiterjedt volna olyan békeműveletekre is, amelyeket más nemzetközi szervezetek indítanak az ENSZ BT felhatalmazása nélkül, de az ENSZ Alapokmány elveinek megfelelően. Ezeket a törvénymódosításokat a kormány valóban végigvitte a törvényhozási ciklus végéig.¹⁵

Programjában a kormány a Bundesheer teljesítőképességének erősítését ígérte; a haderő fő feladataiként a területvédelem mellett a nemzetközi szolidaritáson alapuló műveleteket, a katasztrófavédelmet és a közigazgatást támogató feladatokat nevezte meg (az utóbbira példa a keleti határ biztosítására 1990-től 2011-ig folytatott, közkeletű nevén „Assistenzeinsatz”, támogató művelet). A Bundesheernek fel kellett készülnie a fenti feladatok végrehajtására – beleértve a petersbergi feladatok teljes spektrumában vagy a kölcsönös segítségnyújtásban való részvételt, akár többnemzeti formában is.

A fentiek érdekében a program számos feladatot határozott meg, például át kellett alakítani a nemzetközi (főleg ENSZ-) műveletekben való részvételre kialakított ún. előkészítő egységeket (vorbereitende Einheiten, VOREIN); elő kellett készíteni a döntést a Bundesheer átalakításáról egy erős önkéntes tartalékos (Miliz) elemmel rendelkező önkéntes haderővé; ennek érdekében létre kell hozni egy szakértői bizottságot, amely 2000 végéig megvizsgálja egy ilyen döntés feltételeit és kihatásait. A program meghatározta új helikopterek és vadászgépek beszerzését,¹⁶ a védelmi költségvetés fokozatos emelését, illetve igazgatási reformot a haderő és a minisztérium szervezetében. Valószínűleg zene volt a haderő füleinek, hogy a kormányprogram a helikopter- és vadászgépbeszerzést a központi költségvetésből tervezte, illetve ígéretet tett a külföldi és támogató műveletek költségének visszatérítésére

15 Ilyen értelemben 2001. június 12-én módosult az 1977-es hadianyagtörvény (Kriegsmaterialgesetz, BGBl. 57/2001), a parlament kiadott egy új, külföldi katonák Ausztriában tartózkodásával kapcsolatos törvényt (Truppenaufenthaltsgesetz, BGBl. 57/2001). A 2002-es terrorcsomag keretében módosult a büntetőtörvénykönyv 320. § is (BGBl. 134/2002), az addigi „semlegesség veszélyeztetése” büntetőjogi tényállást „fegyveres konfliktus résztvevő feleinek tiltott támogatása” elnevezésre változtatva, és hatálya alól kivéve a fent említett műveleteket.

16 Az előbbi az 1999 elején történt gáltürri lavinakatasztrófa nyomán határozta el még az előző kormány (amikor az amerikai haderő nyújtott segítséget a faluban rekedt turisták kimentésére), az utóbbira azért volt szükség, mert a nyolcvanas évek közepén vásárolt, 1964–65-ös gyártású Drakenek (Saab J-35D) üzemidejük végére értek.

(különösen az utóbbi ígéret volt érdekes, hiszen a Bundesheer régi sérelme volt, hogy a keleti határ menti feladatot a védelmi költségvetésből kellett kigazdálkodni).

Az új kormányban a külügyi tárcát a Néppárt, a védelmit az FPÖ kapta. Az új külügyminiszter Benita Ferrero-Waldner, a tárca korábbi államtitkára, a védelmi miniszter Herbert Scheibner, addigi frakcióvezető lett. A védelmi minisztériumban és a Bundesheer köreiben nagy reményeket fűztek Scheibner kinevezéséhez, aki a Bundesheer önkéntes tartalékos őrmestere, valamint a parlament honvédelmi bizottságának elnöke volt, így személyében egy, a haderő problémáit értő miniszter került a tárca élére. Kinevezése után ígéretet tett arra, hogy a kormány meghozza azokat az alapvető, régóta esedékes döntéseket, amelyek szükségesek a Bundesheer feladatainak és struktúrájának (pl. a professzionális haderőre való áttérés kérdése) a meghatározásához. Ígéretet tett a védelmi költségvetés növelésére is (a GDP 0,8%-áról öt év alatt 1%-ra).

Scheibner meggyőződése volt, hogy a haderő adott állapotában nem képes arra, hogy feladatainak teljes spektrumát végrehajtsa, azért is nevezte fontosnak a nemzetközi együttműködést a biztonságpolitika területén, különös tekintettel egy uniós kölcsönös segítségnyújtási garancia bevezetésére. A NATO-tagságot a miniszter nem látta aktuálisnak, egyrészt, mert elsődlegesnek az EU biztonság- és védelempolitikájának aktuális fejleményeit tartotta, másrészt, mert az SPÖ támogatása nélkül nem látta biztosíthatónak a NATO-csatlakozáshoz szükséges kétharmados többséget.¹⁷

Az új biztonság- és védelempolitikai doktrína

A kormány kísérletei a semlegesség feladására

A kormány a koalíciós megállapodásban foglaltaknak megfelelően beiktatása után nekilátott a biztonságpolitika új alapokra helyezésének. Egyrészt aktívan igyekezett az európai védelempolitika továbbfejlesztését elősegíteni egy védelmi közösséggé a kölcsönös segítségnyújtás átvételével; másrészt nekilátott egy új biztonság- és védelempolitikai doktrína kiadásának. A fekete-kék kormányzás első éveit így egy, a semlegességről folytatott folyamatos vita jellemezte, amely 2001 végén, a doktrína véglegesítése idején volt a legélénkebb.

A belpolitikai és alkotmányjogi problémák miatt a kormány elsődleges célként az unión belüli kölcsönös katonai segítségnyújtást célozta meg mint olyan eszközt, amely elősegíthette volna a semlegességtől való megválást.¹⁸ A kölcsönös katonai segítségnyújtás beépítése az uniós joganyagba azonban – bár korábban a WEU sorsával kapcsolatban felmerült – ebben az időszakban nem volt aktuális. Egyedül talán Franciaországot lehetett volna megnyerni az ügynek (amely az uniós védelempolitika kiépítését a NATO-tól való európai függetlenedés jegyében támogatta), azonban Franciaország éppen az Ausztria elleni szankciók legfőbb szószólója volt, ami kizárta az esetleges francia-osztrák együttműködést. A NATO-tagállamok a kollektív védelmet a szövetség V. cikkelyében kívánták megvalósítani,

¹⁷ Heer kann Aufträge derzeit nicht erfüllen, Die Presse, 2000. február 10.

¹⁸ Ezt később magasrangú tisztviselők ismerték el a lapnak: *Koalitions-Herzflattern in Sicherheitspolitik*, Die Presse, 2001. április 5.

és nem kívánták az Európai Uniót ebbe az irányba fejleszteni. A többi európai semleges vagy szövetségen kívüli állam szintén nem volt érdekelt a kölcsönös segítségnyújtás uniós keretekben történő megvalósításában. Scheibner miniszter mindazonáltal kísérletet tett a kérdés felvetésére az uniós találkozókra, mindannyiszor elutasításba ütközve.¹⁹ A kölcsönös segítségnyújtás ügye legközelebb 2003-ban az európai alkotmány előkészítése során merült fel, akkor Ausztria számára már teljesen más kül- és belpolitikai feltételek között.

A biztonság- és védelempolitikai doktrína

A kormányprogramban némileg homályosan megfogalmazott feladat – a biztonságpolitika ügyében a lehető legnagyobb nemzeti konszenzus elérése – végrehajtásaként 2000. május 3-án döntöttek egy, az új²⁰ biztonság- és védelempolitikai doktrínát kidolgozó tárcaközi munkacsoport létrehozásáról. A munkacsoportnak egy biztonságpolitikai helyzetjelentést kellett kidolgoznia és annak alapján vázolni a lehetséges opciókat. A munka ezen része kifejezetten szakértői körben folyt, az volt a cél, hogy a politika ne befolyásolhassa a jelentés kidolgozását.²¹ Bár a munkacsoportban csak a tárcák szakértői voltak jelen, a részvétel nemcsak a politikai pártokra, hanem a nem kormányzati szervezetekre (kutatóintézetek, érdekvédelmi szervezetek) sem terjedt ki, így aztán erősen megkérdőjelezhető volt a politikától való függetlensége.

A doktrína ún. elemző része („Analyse-Teil”) 2000 végére készült el,²² a kormány 2001 januárjában tudomásul vette és a parlament elé terjesztette megfontolásra. Maga a doktrína egy olyan, jóval rövidebb, a politikai ajánlásokat tartalmazó szöveg lett volna, amelyet – a kormány szándékai szerint – a parlament egyhangúlag fogadott volna el.

A mintegy hetvenoldalas elemző rész a globális és európai biztonságpolitikai helyzet összefoglalását adja a posztbipoláris világrendben. Ausztria biztonsági helyzete jelentősen javult a hidegháború végével, különösen a kelet-közép-európai demokráciák stabilizálódásával, a NATO 1999-es bővítésével. Az EU és a NATO küszöbönálló bővítése(i) révén Ausztria egy geopolitikai szigettté válik, az így nyert nagyobb biztonságot azonban az európai biztonsághoz tett szolidáris hozzájárulásokkal kell „ellentételeznie”. A jelentés az *Ausztria útja a semlegességtől a szolidaritásig* című fejezetben áttekinti az osztrák semlegesség fejlődését az ENSZ-csatlakozástól az amszterdami szerződésig, és azt a következtetést vonja le, hogy az ország már nem semleges, hanem szövetségen kívüli.

A jelentés 2001 elején heves vitákat váltott ki, amelynek során a pártok egyre jobban beleásták magukat lövészárkaikba. A kormánypártok ugyan igyekeztek minél kevesebbet emlegetni a NATO-t, érvelésük inkább a semlegesség elavult jellegére, az európai szolidaritással ellentétes voltára irányult. Schüssel kancellár a 2001-es nemzeti ünnepen (amely éppen

19 Pl.: *EU-Partner gegen Beistandspflicht*, Die Presse, 2000. február 29.; *Klare Absage an die Neutralität. Scheibner für EU-Beistandspflicht*, Die Presse, 2000. november 14.

20 Az utolsó, az osztrák biztonság- és védelempolitikára vonatkozó dokumentum az 1983-ban elfogadott, majd 1985-ben közzétett honvédelmi terv (Landesverteidigungsplan) volt.

21 *Verteidigungsdoktrin: Politiker sind unerwünscht, von neuem Nato-Zwist*, Die Presse, 2000. május 29.

22 Sicherheits- und Verteidigungsdoktrin. Analyse-Teil. Expertenentwurf, Bearbeitungsstand 23. 01. 2001.

Forrás: www.bundesheer.at/download_archiv/pdfs/sidoktrin_lang.pdf (letöltve: 2016. 02. 09.)

a semlegességi törvény évfordulója) kijelentette: „A régi klisék – legyen az a Mozartkugel, a lipicai lovak vagy a semlegesség – a 21. század elejének komplex valóságában már nem működnek.”²³ A baloldali ellenzék azonban vitatta a semlegesség és az európai szolidaritás szembeállítását, illetve a doktrína elemző részére (hagyományos katonai fenyegetés hiánya) hivatkozva semmi okát nem látta a semlegesség feladásának.

2001 őszére, különösen szept. 11. miatt, mégis egyre komolyabbnak tűnt annak lehetősége, hogy konszenzus alakítható ki a pártok között a doktrína ügyében. Apró siker volt ezen az úton, hogy októberben mind a négy parlamenti párt megszavazta a Nemzeti Biztonsági Tanácsról (Nationaler Sicherheitsrat) szóló törvényt.²⁴ A Tanács megalakításának célja az volt, hogy a kül-, biztonság- és védelempolitika területén átfogó jellegű konzultációt tegyen lehetővé. A tervezetet végül az ellenzéki pártok a hosszas egyeztetések ellenére sem támogatták, és a parlament 2001. december 12-én kormánypárti többséggel fogadta el az elemző részt, valamint az új doktrínáról szóló határozati javaslatot.

A határozat²⁵ szerint az osztrák kül- és biztonságpolitika feladata az EU reformjának, különösen a CFSP/ESDP továbbfejlesztésének támogatása, beleértve egy európai védelem megteremtésének lehetőségét, valamint az uniós válságkezelési képességekhez való megfelelő hozzájárulást. Tovább kell fejleszteni Ausztria kapcsolatait a NATO-val; kihasználni a békepartnerség keretében adódó együttműködési lehetőségeket; az EU és a NATO közötti stratégiai partnerség az ESDP sikerének feltétele. A NATO bővítése Ausztria biztonságpolitikai érdeke. A biztonságpolitikai fejlemények fényében Ausztria folyamatosan vizsgálni fogja egy esetleges NATO-tagság biztonság- és védelempolitikai hasznát, és szem előtt fogja tartani a csatlakozás lehetőségét. Az adott körülmények között fenn kell tartani az általános hadkötelezettséget, de törekedni kell a professzionalizáció és az önkéntes elem arányának növelésére, és feladatainak végrehajtásához biztosítani kell a Bundesheer számára a megfelelő költségvetési, személyi és infrastrukturális feltételeket.

A Bundesheer fejlesztésével kapcsolatos döntések

A koalíciós paktumban foglaltak értelmében 2000 tavaszán egy, az önkéntes haderő kialakításának lehetőségeit vizsgáló tárcaközi bizottság is megkezdte munkáját Pleiner tábornok, főszemlélő vezetésével. A bizottság jelentése 2001 áprilisában készült el, és azt a következtetést tartalmazta, hogy a Bundesheer aktuális feladatait csak az általános hadkötelezettség megtartása mellett tudja ellátni. A jelentés meglehetősen lesújtó képet festett a haderő állapotról, és leszögezte, hogy a Bundesheer nem lenne képes egy Ausztria

23 *Schüssel und Fischler: Absage and „alte Schablone” Neutralität*, Die Presse, 2001. október 27.

24 BGBl. 2001/122 (2001. november 16.) A Tanács tagja a kancellár, az alkancellár, a külügy-, a védelmi, az igazságügyi és a belügyminiszter, illetve a parlamenti pártok képviselői, valamint tanácsadó joggal olyan magas rangú tisztviselők, mint például a külügyminisztérium főtitkára vagy a Bundesheer főszemlélője. Egy ideig vita tárgyát képezte a lehetőség, hogy a szövetségi elnök vezesse a testületet, amit – tekintettel arra, hogy a kormány egy szervéről van szó – elvetettek. Mindenesetre ez is mutatja a szándékot, hogy a testület egyfajta nemzeti konszenzust testesítsen meg.

25 *Sicherheits- und Verteidigungsdoktrin*, Forrás: www.bka.gv.at/2004/4/4/doktrin_d.pdf (letöltve: 2016. 02. 09)

ellen irányuló átfogó katonai támadás elhárítására. Az önkéntes alapon szervezett haderő költségeit a jelentés az érvényes védelmi költségvetés nagyjából kétszeresére tette, ha a Bundesheer feladatrendszere nem változik.²⁶ Az utóbbi premisszákból a védelmi miniszter azt a tételt vezette le, hogy az önkéntes haderőre való áttérés csak egy katonai szövetséghez való csatlakozás után lenne lehetséges.

Scheibner védelmi miniszternek sikerült még 2000-ben végigvinnie az 1999 óta tervezett szállítóhelikopter-beszerzést, így a kormány kilenc darab Black Hawk beszerzése mellett döntött.²⁷ Az elavult Draken vadászgépek cseréje már jóval viharosabb folyamat volt. A beszerzést mind a kormányon belül, mind a parlamenti pártok között heves viták kísérték; az ellenzék egyöntetűen feleslegesnek ítélte és ellenezte a beruházást. A kormány ennek ellenére 2002. július elején 24 darab együléses Eurofighter Typhoon beszerzése mellett döntött. Még azon a nyáron egy ún. népi kezdeményezés keretében nagyjából 625 000 aláírás gyűlt össze a vadászgépbeszerzés ellen. A vadászgép-ügy ettől kezdve évekig a belpolitika egyik meghatározó kérdésévé vált. A 2002-es árvízkatasztrófára tekintettel a megrendelt gépek száma 18-ra, a 2006-os választások után 15-re csökkent.²⁸

Jóval egyszerűbben folyt le a brit légierő három használt, felújított C-130K Hercules gépének megvásárlása 2002-ben, ami különösen a Helsinki Headline Goal tükrében nyilvánvalóvá váló szállítási kapacitás-hiányok enyhítésére bizonyult jó döntésnek.²⁹ A védelmi miniszternek ugyanakkor nem sikerült áttörést elérnie a védelmi költségvetés terén (a kormányprogram középtávon 1%-ot irányzott elő a GDP arányában). A költségvetés csökkenése volt az oka annak, hogy Ausztria 2001 júniusában befejezte részvételét az UNFICYP műveletben, ahol a hatvanas évek óta volt jelen.³⁰

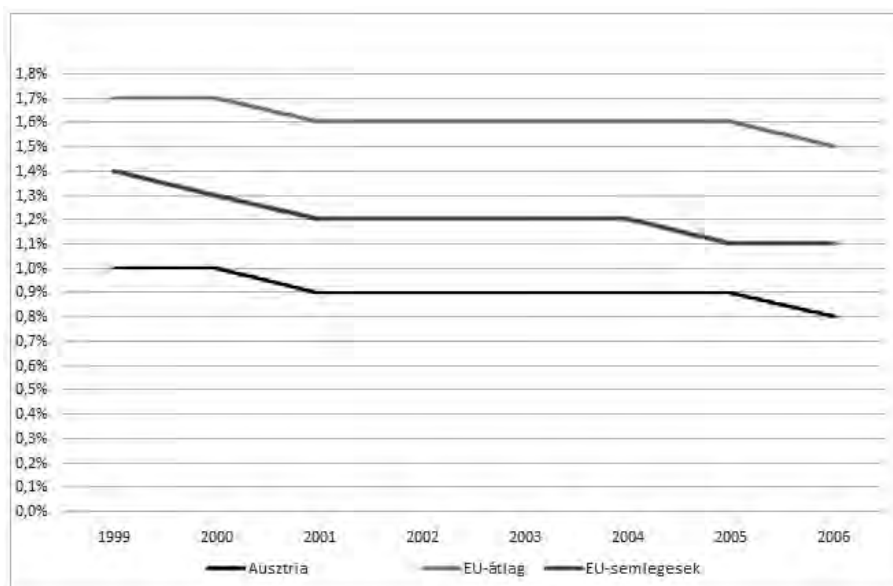
26 Zwischenbericht der Expertenkommission beim BMLV zur Prüfung einer allfälligen Umstellung des Bundesheeres auf ein Freiwilligensystem, Wien, im April 2001 Forrás: www.bundesheer.at/php_docs/download_file.php?adresse=/download_archiv/pdfs/experkom.pdf (letöltve: 2016. 02. 09.) *Bundesheer ist „nicht voll einsatzfähig”*, Die Presse, 2001. május 9.; *Scheibner will mehr Geld: „Es muß eine Trendwende geben”*, Die Presse, 2001. május 10.

27 Pl.: *Helikopter kommen in Frühjahr: Scheibner bestellt neun Black Hawk*, Die Presse, 2000. október 17.; *„Schwarzer Falke” in Österreich gelandet*. Forrás: www.bundesheer.at/cms/artikel.php?ID=2226 (letöltve: 2016. 02. 09.)

28 Pl.: Die Chronologie, www.bundesheer.at/sk/lusk/abfangjaeger/chronologie.shtml; Dokumentation: Eurofighter in Österreich – eine Chronik, Forrás: www.wienerzeitung.at/dossiers/eurofighter/398159_Dokumentation-Eurofighter-in-Oesterreich-eine-Chronik.html (letöltve: 2016. 02. 09.)

29 Pl.: *Transport-Flieger aus zweiter Hand*, Die Presse, 2002. január 26.

30 *Heer muß weiter „bluten”, Zypern-Einsatz vor dem Aus*, Die Presse, 2000. március 14.; *Zypern: Bundesheer zieht ab*, Die Presse, 2001. június 18.

1. ábra. Az EU védelmi költségvetései, 1999–2006³¹

Visszatérés a semlegességhez

A 2002-es választások és az iraki háború

A 2002. november 24-i előrehozott választások előtt a jobboldal népszerűségét feltéve igyekezett elkerülni a NATO-semlegesség vitát. A Néppárt programjában az ESDP fejlesztésének támogatását ígérte abban a reményben, hogy az közös védelemhez és kölcsönös katonai segítségnyújtáshoz vezet, a NATO-tagságot a program a következő években időszerűtlennek nevezte.³² Az FPÖ programjában sem a semlegességről, sem a NATO-ról nem esett szó, a dokumentum mindössze azt a sikert ünnepelte, hogy évtizedek mulasztásai után a kék védelmi miniszter vezetésével sikerült egy új biztonság- és védelempolitikai doktrínát adni az országnak.³³

A választások után újra néppárti-szabadságpárti koalíció alakult, amelyben a külügyi és a védelmi tárcát is a Néppárt kapta. A kormányprogram az uniós alkotmány előkészítő munkáira utalva ígéretet tett az ESDP támogatására, beleértve az esetleges közös európai védelem kialakítását. A helsinki célkitűzés részére megerősítette az 1500 fős osztrák hozzájárulást. A program megismételte a doktrína célkitűzéseit a NATO-val való kapcsolatok

31 Forrás: SIPRI Military Expenditure Database, www.sipri.org (Az EU-semlegesek adatai Ausztriát, az EU-átlag a semlegeseket is tartalmazza).

32 Das Österreich-Programm der Volkspartei, 2002, 48.

33 FPÖ, Das Programm. Wir gestalten Österreich, 2002, 13–5.

továbbfejlesztéséről. A kormány megerősítette a vadászgépek beszerzésének szándékát, és ígéretet tett egy, a honvédelem reformját előkészítő bizottság megalakítására.³⁴

A kormányprogram parlament előtti ismertetésekor a kancellár a vadászgépektől eltekintve kerülte a vitás témákat; a NATO-ról csak az EU és a PfP vonatkozásában esett szó. A középpontban sokkal inkább az Egyesült Államok várható iraki beavatkozása állt.³⁵ Az iraki beavatkozás már 2002 őszétől felvetette az osztrák semlegesség kérdését. A közvéleményt az amerikai átrepülések ügye foglalkoztatta. Az osztrák kormány korábban már engedélyezte az Afganisztánba tartó amerikai katonai gépek átrepülését, tekintettel arra, hogy az ott zajló műveletekre ENSZ BT-határozat (1386) volt érvényben, és Ausztria maga is részt vett az ISAF-műveletben (először 2002 februárjától 2002 végéig nagyjából 70 katonával, majd 2005-ben a szeptemberi választások biztosítására egy kb. 100 fős kontingenssel³⁶). Komoly kétségek merültek fel azonban az iraki művelettel kapcsolatban. Ebben az esetben ugyanis – ENSZ-mandátum hiányában – a semlegességre tekintettel Ausztria nem adhatott volna átrepülési engedélyt. Ugyanakkor az osztrák hatóságok nem tudták ellenőrizni, hogy az amerikai gépeknek mi a pontos úticéljuk vagy a rakományuk, és hogy az engedélyezéskor leadott adatok helyesek-e, így a jóhiszeműség alapján kellett eljárniuk.³⁷ Több olyan eset is történt, amely a kételkedők véleményét látszott igazolni: a legismertebb az az alkalom volt, amikor 2002. október 18-án az osztrák légierő Drakenjei felszálltak, hogy ellenőrizzenek egy DC10-es, érvényes átrepülési engedéllyel rendelkező amerikai légi utántöltő gépet, amelynek kíséretében végül két F-117A lopakodó repülőgépet azonosítottak és fényképeztek le, egyértelműen bizonyítva, hogy az amerikai fél hamis adatokat adott meg az átrepülési kérelemben.³⁸

A Nemzeti Biztonsági Tanács is összeült annak érdekében, hogy egyetértést alakítson ki a parlamenti pártok között az iraki válság ügyében. A Tanács 2003. január végén leszögezte, hogy Ausztria az Irak elleni esetleges katonai akciók feltételének tekinti az ENSZ BT felhatalmazását, és javasolta a kormánynak, hogy Ausztria szuverenitásának védelme érdekében tegyen fokozott erőfeszítéseket az osztrák légtér ellenőrzésére és védelmére.³⁹ Egyöntetű ellenállást váltott ki, amikor Donald Rumsfeld amerikai védelmi miniszter kritizálta Ausztriát azért, mert megtagadta amerikai csapatok áthaladását az országon Németországból Észak-Olaszország felé. A külügyminisztérium közleményben hangsúlyozta, hogy a jogi helyzetre tekintettel Ausztria nem engedélyezheti katonák átcsoportosítását vagy átrepüléseket, amennyiben az érintett csapatokat és hadianyagot Irak ellen kívánják bevetni.⁴⁰ Az iraki háború megindítása után a Nemzeti Biztonsági Tanács megismételte korábbi ajánlásait, hogy „a semleges Ausztria semmiféle katonai műveletben ne vegyen részt Irak ellen, és ne adjon

34 Regierungsprogramm der österreichischen Bundesregierung für die XXII. Gesetzgebungsperiode, 5–7

35 Regierungserklärung 2003–2006. Dr. Wolfgang Schüssel, Wien, 6. März 2003

36 www.bundesheer.at/ausle/isaf/index.shtml (letöltve: 2016. 02. 09.)

37 Pl.: Grüne: *Bereits jetzt laufend illegale Überflüge über Österreich*, derStandard.at, 2002. október 22.; Pilz: *US-Überflüge verstoßen gegen Österreichs Neutralitätsgesetz*, derStandard.at, 2003. január 8.

38 *Draken fingen „Stealth Fighter” über Innsbruck ab!* Forrás: www.airpower.at/news02/1023_f-117a/ (letöltve: 2016. 02. 09.)

39 *Beschluss des Nationalen Sicherheitsrates über eine Empfehlung an die Bundesregierung zur Situation in Irak*, 2003. január 29.

40 *Rumsfeld kritisiert Österreich: US-Truppentransporte werden blockiert*, derStandard.at, 2003. február 14.

átrepülési engedélyt”.⁴¹ A Tanács ülése előtt Ferrero-Waldner külügyminiszter a „középen állunk” szavakkal összegezte az osztrák kormány álláspontját a háborúval kapcsolatban, azaz a régi és új Európa, illetve az Egyesült Államok közötti semleges pozíciót foglalta el. A szociáldemokraták és a zöldek szorgalmazták, hogy a kormány a franciák és a németek mellé álljon, ám Ausztria hivatalosan nem ítélte el a beavatkozást.⁴²

Ausztria, a konvent és az európai biztonság- és védelempolitika

Az európai alkotmány létrehozására irányuló munkálatok (2002-től konvent, 2003-tól kormányközi konferencia formájában) komoly próba elé állították az európai integráció védelmi aspektusainak fejlesztésére irányuló osztrák elkötelezettséget. Az olasz elnökség 2003 végén előállt a kölcsönös segítségnyújtási klauzula ötletével. Ausztria – kezdeti tartózkodás után – egy közös ír–finn–svéd kezdeményezés mellé állt, amely az olasz elnökség által előterjesztett verzió gyengítését tűzte ki célul. A külügyminiszterek érvelése szerint a formális, kötelező biztonsági garanciák nem összeegyeztethetők a négy állam biztonságpolitikájával vagy alkotmányos előírásaival.⁴³ Ferrero-Waldner külügyminiszter nem akarta, hogy a négy semleges kimaradjon egy esetleges segítségnyújtási klauzulából, a cél az volt, hogy az ne jelentsen automatikus kötelezettséget.⁴⁴

A három másik semleges országhoz való csatlakozást a külügyminiszter véleményének megváltozása vezette be. Bár november végén még úgy vélte, hogy a kölcsönös segítségnyújtás európai bevezetése nem jelentené az osztrák semlegesség végét, csak módosítást, december elején egy rádióinterjúban kijelentette, hogy egy automatikus és teljes körű segítségnyújtást az alkotmány módosítása nélkül nem lát lehetségesnek,⁴⁵ és elismerte, hogy Ausztriában nincs meg a formális, kötelező erejű segítségnyújtás elfogadásához szükséges konszenzus.⁴⁶ A külügyminiszter belpolitikai érzékenységet az okozhatta, hogy ekkor már a Néppárt lehetséges jelöltjeként kezelték a 2004. áprilisi elnökválasztáson. A választáson a szociáldemokraták Heinz Fischer második parlamenti elnököt, a semlegesség legnagyobb ausztriai védelmezőjét akarták indítani, ami azzal fenyegetett, hogy a szavazás az osztrák semlegességről szóló népszavazássá fajul.

Az alkotmány, később a lisszaboni szerződés szövegébe végül egy olyan szövegváltozat került, amely ugyan kötelező jellegű segítségnyújtást ír elő, de egy hozzáfűzött mondatban leszögezi, hogy az „nem érinti az egyes tagállamok biztonság- és védelempolitikájának egyedi jellegét” [42. cikk (7)]. Ez a kitétel már a maastrichti szerződésben is szerepelt a semleges Írország kérésére [J.4(4) bek.]. A cikk gyakorlatilag úgy is értelmezhető, hogy a segítségnyújtás a semleges országok részéről nem automatikus és nem reciprok: Ausztria

41 *Beschluss des Nationalen Sicherheitsrates über eine Empfehlung an die Bundesregierung zur Situation in Irak*, 2003. március 24.

42 Ferrero-Waldner: „Wir stehen in der Mitte”, *derStandard.at* 2003. március 25.; Heikle Suche Wiens nach Neutralitätskurs, *DiePresse.com*, 2003. április 8.

43 CIG 62/03, Brussels, 5 December 2003

44 Ferrero-Waldner: *Italien legt neuen Text für EU-Beistandsklausel vor*, *derStandard.at*, 2003. december 11.

45 *Schlüssel bricht Lanze für EU-Verteidigung*, *derStandard.at*, 2003. december 10.

46 Ferrero-Waldner: *Italien...* lásd 48. jegyzet

teljes joggal várhat segítséget a többi tagállamtól az őt ért fegyveres támadás esetén, miközben egy másik tagállam megtámadása esetén semlegességére hivatkozva megfontolhatja, hogy akar-e, és ha igen, milyen eszközökkel a megtámadott ország segítségére sietni.⁴⁷

Az alkotmánytervezet más előírásai a biztonság- és védelempolitika területén (mint például az állandó strukturált együttműködés, a szolidaritási klauzula vagy a petersbergi feladatok kibővítése) nem jelentettek problémát a semlegesség szempontjából, vagy azért, mert a részvétellel kapcsolatos végső döntést az osztrák kormánynál hagyták, vagy mert az osztrák alkotmány eleve lehetővé tette ezekben Ausztria részvételét. Ausztria szintén csatlakozott az eredetileg az európai alkotmányban megálmodott, de attól függetlenül létre keltett Európai Védelmi Ügynökséghez (2004), illetve a szintén 2004-es harccsoport-koncepcióhoz.⁴⁸

A semlegesség reneszánsza

Éppen az európai alkotmány lezárását és az európai védelempolitika jelentős fejlődését hozó időszakban, 2004 végén búcsúzott el végleg a Néppárt a NATO-csatlakozás gondolatától és foglalt állást a semlegesség mellett. A párt szövetségi kongresszusa októberben javaslatokat fogadott el az új (végül életbe nem lépett) osztrák alkotmányt kidolgozó konvent számára; ezek alapján az alkotmány a biztonságpolitikát „békepolitika” címszó alatt tárgyalta volna, és függelékben tartalmazta volna az 1955-ös semlegességi törvényt. Az ÖVP egyik fő ideológusa, a parlamenti elnök Andreas Khol elmondta, az alkotmánynak hitet kell tennie a semlegesség mellett. Ez egyben azt is jelentette, hogy a Néppárt feladja a NATO-csatlakozással kapcsolatos korábbi terveit.⁴⁹

Ferrero-Waldner külügyminisztert 2004 nyarán az új Európai Bizottság külügyi biztosává választották; a kancellár októberben mutatta be utódát. Ursula Plassnik új néppárti külügyminiszter bemutatkozásakor a parlamentben a kontinuitást hangsúlyozta az osztrák külpolitikában, és kijelentette, hogy az osztrák külpolitika és jogi alapjai – a nemzetközi jog és a semlegességi törvény – sikeresnek bizonyultak, biztonságot, stabilitást és jólétet hoztak az országnak.⁵⁰ Az új külügyminiszter iránt megmutatkozó bizalom jól tükrözte a tényt, hogy

47 Lásd például Hanspeter Neuhold véleményét: Emily MUNRO (ed.): *Challenges to Neutral & Non-Aligned Countries in Europe and Beyond*, GCSP, Geneva 2005, 14.

48 Egy 2004 végén közzétett közvélemény-kutatás szerint az osztrákok 65%-a támogatta az ország részvételét az uniós harccsoportokban (32% volt ellene). A kutatás az Österreichisches Institut für Europäische Sicherheitspolitik megbízásából készült. Lásd: *Beteiligung an „Battle Groups”: 65 Prozent der Österreicher sind für eine Teilnahme*, News.at, 2004. december 2. Ausztria eddig két harccsoportban vett részt: 2011 első félévében egy holland–német–finn–osztrák–litván harccsoportban 180 fővel, majd 2012 második félévében egy német–osztrák–cseh–horvát–ír–macedón harccsoport logisztikai vezetését biztosította nagyjából 350 fős részvétellel. Lásd pl.: *Erste Beteiligung an der EU-„Battle Group” planmäßig beendet*. Forrás: www.bundesheer.at/cms/artikel.php?ID=5671 (letöltve: 2016. 02. 09.) A következő BG-részvétel 2016 második félévére tervezett, nagyjából a 2012/II-es összeállításban.

49 *ÖVP schwenkt um: „Friedenspolitik” statt Nato-Beitritt*, DiePresse.com, 2004. október 15.; *ÖVP ist für Neutralität in der Verfassung*, WienerZeitung.at, 2004. október 16.

50 Stenographisches Protokoll. 81. Sitzung des Nationalrates der Republik Österreich, XXII. Gesetzgebungsperiode, Donnerstag, 21. Oktober 2004, 24

a semlegesség talaján helyreállt a széles konszenzus az osztrák politikában. Plassnik nem sokkal később, Scheffer NATO-főtitkár bécsi látogatásakor egy sajtótájékoztatón az ÖVP korábbi, NATO-tagságot pártoló álláspontja kapcsán a semlegességre utalva kifejtette, hogy sem szükség, sem alkalom nincs arra, hogy a bevált osztrák utat megváltoztassák.⁵¹

A fordulat szimbolikus kiteljesedését a 2005-ös jubileumi év jelentette, az Államszerződés aláírásának (május 15.) és a semlegességi törvény elfogadásának (október 26.) 50. évfordulója. Schüssel kancellár az emlékév megnyitásakor, majd az október 26-i nemzeti ünnepen is méltatta a semlegességet mint olyan intézményt, amely az alkotmányos rendnek és az osztrák identitásnak a társadalom és a politika számára a legszélesebb alapon elfogadott alkotóeleme.⁵²

51 NATO-Generalsekretär: „Kassandras haben auch diesmal Unrecht”, derStandard.at, 2004. november 19.

52 Rede von Bundeskanzler Dr. Wolfgang Schüssel, Festakt, 14. Januar 2005. Forrás: www.austria.gv.at/site/4537/default.aspx; Erklärung von Bundeskanzler Wolfgang Schüssel zum Nationalfeiertag, APA 2005. október 26. 11:50

Szektarianizmus és geopolitika a Közel-Keleten: a szunnita–síita törésvonal és a szaúdi–iráni rivalizálás

Rostoványi Zsolt

Bevezetés

2016. január 2-án Szaúd-Arábiában terrorizmus vádjával kivégeztek 47 embert, zömükben radikális szunnita dzsihádistákat. A kivégzettek között volt azonban négy síita is, köztük Nimr Bakr al-Nimr ajatollah, a Szaúd-Arábiában élő síita közösség egyik vallási vezetője. Al-Nimr kivégzése óriási felháborodást váltott ki, mindenekelőtt a különböző országokban élő síiták köreiből. Iránban a tömeg felgyújtotta Szaúd-Arábia teheráni nagykövetségét és meshedi konzulátusát. Válaszlépésként Rijád megszakította diplomáciai kapcsolatait Iránnal, 48 órát adva az iráni diplomatáknak Szaúd-Arábia elhagyására. Bahrein, Kuvait, az Egyesült Arab Emírségek és Szudán szintén korlátozta diplomáciai kapcsolatait Iránnal. Heves „szópárbaj” kezdődött Szaúd-Arábia és Irán között, mindkét fél a másikat tette felelőssé a konfliktus kirobbantásáért és eszkalálódásáért. Egyes negatív forgatókönyvek egy pusztító „vallásháború” képét vetítették előre, párhuzamot vonva a 17. századi európai harmincéves háború katolikus–protestáns szembenállásával.

A szunnita–síita törésvonal

Az iszlám kisebbségi, síita irányzatának létrejötte nem vallási, hanem politikai – egészen pontosan utódlási – véleménykülönbségekre vezethető vissza. Mohamed próféta ugyanis nem rendelkezett az utódlás kérdéséről, s a halála utáni első három kalifa – a muszlimok közösségének köztisztelőben álló tagjai – a próféta társai közül került ki. A negyedik kalifa, Ali viszont Mohamed vérrokona (unokatestvére) volt. Követői, a síiták¹ úgy vélik, a közösség vezetői csakis Mohamed próféta vér szerinti leszármazottai lehetnek.

Az idők folyamán azonban több kérdésben is jelentős különbségek alakultak ki a szunnita és a síita iszlám között. A síiták identitástudatát nagymértékben befolyásolta és befolyásolja, hogy az évszázadok folyamán mindig is az iszlám kisebbségi irányzatát

1 Síat Ali = Ali „pártja”, követői.

képviselték, s néhány kivételtől – Fátimida dinasztia, Bujidák – eltekintve szunnita dinasztiák fennhatósága alatt éltek, többnyire hátrányos helyzetben a többségi szunnitákhoz képest, állandó üldöztetéseknek kitéve.² Ekkor formálódott ki és szilárdult meg az a síita éthosz, amely mindmáig sajátos arculatot kölcsönöz a síita iszlámnak

A síiták szunnita többség általi üldöztetései ugyanakkor teoretikailag is alátámasztást nyertek egyes szunnita vallástudósok által, akik doktrinális szempontból is rendkívül negatívan ítélték meg a síita iszlámot, annak jó néhány elemét elfogadhatatlan „újításként”, a hittől való eltérésként értelmezve. Közülük is kiemelkedik Ibn Tajmijja (†1328), aki a síitákat eretnekeknek, „belső ellenségnek” minősítette,³ ezzel Vali Nasr szerint megadva az alaphangot az egészen napjainkig tartó szektáriánus konfliktusokhoz.⁴

Tajmijja elutasította a síiták imámtanát, lévén ilyesmiről nincs szó sem a Koránban, sem a prófétai hagyományokban. Ezzel összefüggésben nincs szükség a Korán és a hagyományok semmiféle különleges értelmezésére, az alapvető vallási forrásoknak nincs ezoterikus jelentésük, egyszerűen el kell olvasni és betű szerinti jelentésük alapján megérteni azokat. Mélységesen elítélte a síiták azon gyakorlatát, hogy szentként tisztelik imámjaikat, illetve nagy vallástudósait, akiknek a sírjai fölé szentélyeket emelnek, és ott imádkoznak. „Isten arra buzdít minket a Koránban, hogy mecseteket építsünk, ne sír-szentélyeket.”⁵ A síita szentek tisztelete a szunnita vallástudósok szerint a bálványimádás, a politeizmus (sirk) kategóriájába esik, amely pedig az iszlámban az egyik legnagyobb bűn.

Miután a Szaúd-Arábiában hivatalos vahhábita iszlám – illetve konkrétan is az azt megalapító Muhammad Abdul Vahháb (†1792) – alapvetően épített Ibn Tajmijja nézeteire, azt a maga puritán módján továbbfejlesztette, eljutván az iszlám „megtisztításának” a szükségességéig, nem meglepő a vahhábiták között tapasztalható erőteljes síitaellenesség, ami esetenként egészen radikális és szélsőséges formákat ölt a vahhábitákon is túltevő

2 A kiváló lengyel „utazó riporter”, Ryszard Kapuściński 1982-ben, három évvel az iráni iszlám forradalom győzelme után írt könyvében nagyon találó és érzékletes bemutatását adja a síitáknak: „*A síita mindenekelőtt megrögzött ellenzéki. [...] A síiták sorsa valóban tragikus, és ez a tragikum, ez a történelmi igazságtalanság s a szakadatlan balsors érzete mélyen bennük él. Vannak közösségek a világon, melyeknek évszázadok óta semmi sem sikerült, minden kicsúszik a kezükből, a felcsillanó reménysugár tüstént ki is huny; ezek a népek örökös ellenszéllel viaskodnak, mintha valami szörnyű átok ülne rajtuk. A síitákkal is így van. Talán ezzel magyarázható, hogy mindig halálosan komolyak, mindig felajzottak, csökönyösen kitartanak az igazuk mellett, és nyugtalanítóan, sőt vészjóslóan ragaszkodnak az elveikhez...*” Ryszard KAPUŚCIŃSKI: *A sahinsah*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985, 97–98.

3 Lásd: Ibn TAJMIJJA: *Kitáb iktidá asz-szirát al-musztakim mukhálafat aszháb al-dzahim* = Muhammad Umar MEMON: *Ibn Taimīya's Struggle against Popular Religion*. With an Annotated Translation of *Kitáb iktidá as-sirát al-mustaqīm mukhālafat ashāb al-jahīm*, The Hague, Paris, 1976, Mouton, 302. Ibn Tajmijja *Minhádzs al-Szunna al-Nabavijja* (A prófétai hagyományok útja) című munkájában tételes cáfolatát adja a síita doktrínának.

4 Vali NASR: *The Shia Revival. How Conflicts within Islam Will Shape the Future*, W. W. Norton & Company, New York – London, 2006, 94.

5 TAJMIJJA: *Kitáb iktidá asz-szirát... i. m.*, 302.

dzsihadista szalafiták körében.⁶ A síitaellenes radikalizmus éppúgy jellemezte az afganisztáni tálibokat, mint az Irakban tevékenykedő és síiták elleni merényletek sorát végrehajtó, Abú Muszaab az-Zarkávi vezette Al-Káida Mezopotámiai Dzsihad Szervezetét.

Az-Zarkávi szervezetének síiták elleni brutális akciói még az al-Káida akkori második emberének a rosszallását is kiváltották. Az-Zaváhirí, bár elfogadta Zarkávi síitákkal kapcsolatos politikai és doktrinális fenntartásait, felhívta a figyelmet arra, hogy az egyszerű emberek megdöbbennek Zarkáviék síiták elleni támadásain, különösen, ha az egy mecsetben, vagy mondjuk Ali ibn Abi Tálib sírjánál történik. És miért kell támadni az egyszerű síita embereket? Csak nem akarják a mudzsáhidok Irak valamennyi síita lakosát megölni? Szándékozott valaha is ilyet tenni bármelyik iszlám állam?⁷

A szunnita vallási vezetők síita iszlámmal kapcsolatos álláspontja lényegesen árnyaltabb, s meglehetősen széles skálán mozog a síita iszlám szunnitával egyenrangúkénti elfogadásától annak erősebb-gyengébb bírálatáig, akár teljes elutasításáig. Mindezt általában nagymértékben befolyásolják politikai tényezők, a regionális feltételrendszer, illetve az adott országok belső viszonyainak alakulása. Vannak olyan időszakok, amikor valamilyen összaráb vagy összmuszlim cél (például a Nyugattal vagy Izraellel szembeni fellépés) „felülírhatja” a doktrinális különbségeket, vagy amikor egy adott országon belül a belső egység demonstrálása fontosabb lehet, mint a szektáriánus különbségek hangsúlyozása.⁸ A szunnita–síita „megbékélés” szempontjából meghatározónak tekinthető, hogy a szunnita iszlám egyik legtekintélyesebb intézménye, a kairói al-Azhar fő imámja, Mahmúd Saltút sejk 1959-ben kiadott egy fetvát, amely a síita irányzatot a szunnitával egyenrangúnak ismeri el.⁹

A szaúdi–iráni vetélkedés kezdetei

Szaúd-Arábia eleve kiemelt szerepet játszik az iszlám világban belül, hiszen területén található Mekka, az iszlám legszentebb helye. Már az 1962-ben alapított és Szaúd-Arábia által finanszírozott Muszlim Világliga – de bizonyos mértékben az 1969-ben alapított Iszlám Konferencia Szervezete is – a szaúdi konzervatív vahhabita iszlám-interpretáció terjesztését, a szaúdi befolyás iszlám világban belüli növelését volt hivatott elősegíteni. Igazi befolyását azonban a kőolajnak, az 1973-as „olajárrobbanást” követő hatalmas olajbevételeknek

6 A dzsihadista szalafizmus az iszlámizmus radikális, „kutbista” vonulatát is meghaladó szélsőséges, ultraradikális aktivista mozgalom, amelynek bázisát zömmel az Afganisztánt megjárt „afgán arabok” adják, elsődlegességet tulajdonítva a permanens dzsihadnak. Vö. Gilles KEPEL: *Dzsihad*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007.

7 Lásd: Letter to al-Zarqawi from al-Zawahiri. *MSNBC* Oct. 11. 2005. Forrás: www.msnbc.msn.com/id/9666242/page/2/. (letöltve: 2016. 02. 13.) Az al-Káida „központjából” 2005 júliusában érkezett válasz az-Zarkávi levelére, amelyet bin Ládén jobbkeze, az-Zaváhirí jegyzett.

8 Az iraki–iráni háborúban az iraki hadsereg soraiban iraki síiták tízezrei harcoltak iráni síitákkal.

9 „A Dzsaafarita iskola, amely »tizenkét imámos sía« néven is ismeretes, követése vallásilag ugyanolyan helyénvaló, mint a szunnita iskolaké.” Lásd: Al-Azhar Verdict on the Shi’a. Forrás: www.al-islam.org/shiite-encyclopedia-ahlul-bayt-dilp-team/al-azhar-verdict-on-shia#english-and-arabic-text-images (letöltve: 2016. 02. 22.)

– mondhatni: az „olajiszlámnak”¹⁰ – köszönheti. Ezt a pozícióját kezdte ki Irán, az 1979-es iráni iszlám forradalom győzelme és a „forradalmi iszlám” expanzionista törekvései.

Jóllehet Irán a síita iszlám képviselője, s a forradalom idején alkalmazta is a síita szimbolikát, főként kifelé az egész iszlám megtestesítőjeként tüntette fel magát. „Számunkra az iszlám a fontos és nem a szunnita–síita kérdés” – mondta az egyik legtekintélyesebb vallási vezető, Montazeri ajatollah.¹¹ Az iszlám forradalom teoretikusai szerint a szunnita–síita törésvonal mindenekelőtt a Nyugat megosztó politikájának a következménye, az iszlám forradalom az iszlám egység mellett száll síkra.¹² Khomeini azon törekvése azonban, hogy az egész iszlám világ vezetőjévé váljon, kudarcot vallott. Hiába állított a fókuszpontba olyan, az iszlám világ egészének támogatására számot tartható „szekuláris” kérdéseket, mint az imperializmus- vagy Izrael-ellenesség, Khomeini, illetve Irán vezető szerepét a szunnita világ nem fogadta el.

Szaúd-Arábia pedig különösen nem. Az iráni vezetés ugyanis nagyon erőteljes retorikát alkalmazva fogalmazta meg az „iszlám forradalom exportjának” célkitűzését, hevesen támadva a szaúdiak által képviselt „amerikai iszlámot”, egyúttal deklarálva Mekka és Medina – majd később Jeruzsálem – „felszabadításának” a szándékát.¹³ Az Egyesült Államok – és régióbeli szövetségesei, mindenekelőtt Szaúd-Arábia – számára az iráni forradalmi iszlám lett az egyik első számú feltartóztatandó ellenség.

A szaúdi vezetés egyre erősödő aggodalommal szemlélte az iráni fejleményeket. Eleve veszélyforrást jelentett számára a „forradalom” szó összekapcsolása az iszlámmal, hiszen a monarchia egyik elsődleges célja épp hatalmának megőrzése és a szaúdi társadalom hierarchikus rendjének a fenntartása volt, s tartottak attól, hogy az 1979 végére eső mekkai zarándoklatot iráni zarándokok felhasználják a forradalmi iszlám propagálására. A dolgok azonban váratlan fordulatot vettek: még tartott a zarándoklat, amikor 1979. november 20-án egy szunnita iszlamista csoportosulás elfoglalta a mekkai nagymecsetet. Jóllehet a szaúdi biztonsági erőknek – némi külső segítséggel – két hét alatt sikerült felszámolniuk az akciót, mindez rendkívüli, komoly aggodalomra okot adó presztízavesztés volt a szaúdi vezetés számára.

Hamarosan mély törésvonal támadt Irán és az arab világ között. Irak 1980 szeptemberében megtámadta Iránt, s az arab világ nagy része Irak mellé állt, s főleg az öböl menti monarchiák jelentős pénzügyi támogatásban is részesítették. Az iraki–iráni háború végére Irán regionális pozíciói jelentősen gyengültek, míg Szaúd-Arábia megerősítette iszlám világon belüli vezető szerepét. A képet azonban árnyalta az 1990–91-es öbölháború, hiszen Szaddám Huszein nemcsak a kuvaiti uralkodó asz-Szabáh dinasztiát nevezte a Nyugat bábjának, hanem heves kirohanásokat intézett az Egyesült Államokkal együttműködő szaúdi vezetés ellen is, méltatlannak tartva azt az iszlám szent helyeinek őrzésére. Szaúd-Arábiának azonban viszonylag gyorsan sikerült kitörési pontot találnia, hatékony alternatívát kínálva

¹⁰ Gilles Kepel kifejezése. Vö. KEPEL: *i. m.*, 208.

¹¹ Mostafa IZADI (compiled): *Extracts from Speeches of Ayatollah Montazeri*, Islamic Propagation Organization, Tehran, 1984, 111.

¹² Masih MUHAJERI: *Islamic Revolution: Future Path of the Nations*, The External Liaison Section of the Central Office of JIHAD-E-SAZANDEGI, Tehran, 1982, 109.

¹³ A Szaddám-féle iraki vezetés egyik érve a majd évtizedes iraki–iráni háborút követően az volt, hogy Irak „megvédte” az öböl menti monarchiákat az iráni forradalmi iszlámtól.

az iráni forradalmi iszlámmal szemben a radikális szunnita dzsihadisták számára. Ez pedig az afganisztáni, a Szovjetunióval szembeni dzsihad, az afganisztáni iszlamista szervezetek bőkezű, különböző csatornákon keresztül történő támogatásában nyilvánult meg. Ekkor vette kezdetét a dzsihadizmus globalizálódása, nemzetközivé válása, s lépett új szakaszba a radikális iszlamizmus, amelyben a fő célpontot már nem a „közeli”, hanem a „távoli ellenség” jelentette.¹⁴

A síita újjáéledés

A kétezres években markáns erőviszony-változások mentek végbe a Közel-Keleten, amelyek háttérében a legerőteljesebb hatást a Bush-adminisztráció Közel-Kelet-politikája, az iraki invázió és következményei fejtették ki. Irak részint elveszítette regionális középhatalmi pozícióját és Iránnal szemben betöltött ellensúlyszerepét, másrészt az ország lakosságának többségét adó síiták sok évtizedes alárendelt pozíciójukból kitörve magukhoz ragadták a vezetést. Irán ugyanakkor – ellentétben az amerikai szándékokkal – stratégiaileg óriási mértékben felerősödve regionális nagyhatalommá vált. Mindez a szunnita autokráciák regionális befolyásoló szerepének csökkenésével egyetemben felerősítette a „síita újjáéledést”, a síita öntudat és aktivitás erősödését – egyfajta jól érzékelhető „síita félhold” kialakulásának folyamatát.¹⁵

A „síita félhold” veszélyére először a Nyugat-barát szunnita arab országok hívták fel a figyelmet a kétezres évek első felében, amelyek háromszoros fenyegetésként élték meg a síiták látványos pozícióerősödését: síita, iráni és iszlamista fenyegetésként, mindháromban saját pozícióikat látva veszélyeztetve. A *The Washington Post* 2004. december 8-i számában Abdullah jordániai király a következőket nyilatkozta: „*ha Irán oldalán álló pártok vagy politikusok kerülnek túlsúlyba az új iraki kormányban, [...] a domináns síita mozgalmaknak vagy kormányoknak egy új, Irántól Irakig, Szíriáig és Libanonig terjedő »félholdja« jöhet létre, megváltoztatva a hagyományos erőegyensúlyt a két fő iszlám szekta között, és új kihívást jelentve az amerikai érdekek és szövetségesei számára.*”¹⁶

Olivier Roy szerint ez az arab világot ért harmadik nagy trauma, vagyis a szunnita arabok politikai dominanciájának erodálódása a Közel-Keleten.¹⁷ Az egykori Oszmán Birodalomnak egyetlen stabil és állandó határa volt: Irán felé. Ez a határ a Kaukázus déli részétől húzódott az öböl, és sértetlen maradt egészen az amerikaiak 2003-as iraki inváziójáig. Ma ez képezi a határt Törökország, Irak és Irán között. Ez a határ Roy szerint

14 Az iszlamizmus fejlődési szakaszainak kérdésköréhez bővebben lásd: ROSTOVÁNYI Zsolt: *Iszlám(ok) és iszlamizmus(ok). Válaszadási kísérletek a globalizáció kihívásaira*, Rubicon, (2015)/2, 30–35.; Uő: *Iszlamista offenzíva?* BBC History, 2015. december, 54–60.

15 A média és a szakirodalom kifejezések sorával illeti ezt a folyamatot: síita ébredés, síita reneszánsz, síita újjászületés, síita blokk, síita tengely stb.

16 Jordan IRAQ: *See Threat To Election From Iran*, The Washington Post, December 8, 2004.

17 Vö. Olivier Roy: *The Politics of Chaos in the Middle East*, Hurst & Company, CERI, London, Paris, 2007, 74–81. Roy szerint az arabokat az első nagy trauma 1918-ban érte, amikor a britek ígérete ellenére az Oszmán Birodalom romjain nem jött létre a független arab királyság, a második pedig Izrael állam 1948-as megszületésekor.

nem etnikai vagy vallási jellegű volt, jelentősége sokkal inkább politikai: a szunnita arab világot választotta el az iráni síita világtól. A síizmust gyakorlatilag Iránnal azonosította, s a határtól nyugatra élő síita arabokat szunnita politikai autoritás alá helyezte: először oszmán-török, majd 1918-tól arab fennhatóság alá. Ez a határ egyike volt a régió néhány stabil stratégiai elemének. Ez a határ a kétezres évek közepére eltűnt, a szunnita arab térség szerepe jelentősen lecsökkent, míg a síita iránié megnövekedett, s a törésvonal – ha úgy tetszik: a határ – áttevődött az arab világon belülre a szunniták és a síiták közé, felerősítve az utóbbiak iráni befolyásoltságát.

Malcolm Kerr az 1952-es egyiptomi forradalom győzelmének, majd az arab nacionalizmus/szocializmus domináns ideológiává válásának időszakára teszi az „arab hidegháború”, az arab országok közötti politikai – nem ritkán fegyveres – konfliktusok sorának kezdetét.¹⁸ Ebben a „hidegháborúban” a „forradalmi”, „haladó” országok álltak szemben a „konzervatív”, „reakciós” országokkal. Az „új arab/közel-keleti hidegháború” jellegzetessége, hogy új köntösben – síita újjáéledés – jelentkezik, s egyik résztvevője, Irán nem arab ország, amelynek viszont egyik fő célja, hogy megpróbálja növelni befolyását az arab világban.¹⁹

Vallás vagy (geo)politika?

A „síita félhold” veszélyét a jordániai Abdulláh királynál jó másfél évtizeddel korábban már szunnita vallási vezetők is felemlítették, mégpedig a síizmus erősödésére különösen érzékeny Szaúd-Arábiában. Az 1990–1991-es öbölháborút követően a dél-iraki síita felkelés kapcsán vetette fel a szaúdi Szafar al-Haváli sejk az „al-kausz al-ráfidi”, vagyis egy Afganisztántól és Pakisztántól Törökországon, Szírián és Dél-Irakon át Libanonig húzódó, az öböl térségére negatív hatást gyakorló „síita ív” teóriáját, és ennek kapcsán a „síatizáció” (tasiu) veszélyét.²⁰

Az Irán vezette szövetség fő összetartó erejét már korábban is sokkal inkább reálpolitikai, mint vallási tényezők jelentették. Irán már az Irakkal vívott háború éveit megpróbálta befolyását növelni a levantei térségben. Ehhez mintegy természetes szövetségesre lelt Háfez

18 Vö. Malcolm KERR: *The Arab Cold War: Gamal 'Abd al-Nasir and His Rivals, 1958–1970*, Oxford University Press, Oxford–London, 1971.

19 Morten VALBJORN, André BANK: *Signs of a New Arab Cold War. The 2006 Lebanon War and the Sunni-Shi'i Divide*, Middle East Report, Spring 2007, 6–11.

20 Vö. Lars BERGER: *Iran and the Arab World: a View from Riyadh*, Rubin Center Research in International Affairs, September 3, 2009. Forrás: www.rubincenter.org/2009/09/berger-2009-09-03/ (letöltve: 2016. 01. 23.); Mai YAMANI: *The Two Faces of Saudi Arabia*, Survival, 50(2008)/February–March, 143–156. Szafar al-Haváli sejk radikális iszlamista nézeteiről ismert. A kilencvenes években a szaúdi hatóságok bebörtönözték a szaúdi kormány megdöntésére felszólító, kazettán terjesztett beszédei miatt. Oszáma bin Ládén is megemlíti őt híres, az amerikaiak ellen háborút deklaráló 1996 augusztusi fatvájában, mint akit „az USA parancsára” börtönbe vetettek. Lásd: *Bin Laden's Fatwa*. PBS Newshour, August 1996. Forrás: www.pbs.org/newshour/terrorism/international/fatwa_1996.html. (letöltve: 2016. 01. 12.) Samuel Huntington név szerint hivatkozik rá híres cikkében, mint aki az 1990–1991-es öbölháborút civilizációk közötti háborúnak nyilvánította („nem a világ áll szemben Irakkal [...] a Nyugat áll szemben az iszlámmal” – idézi Huntington al-Haválit). Lásd: Samuel P. HUNTINGTON: *The Clash of Civilizations?* Foreign Affairs, 72(1993)/3, Summer, 22–49., 35.

el-Aszad Szíriájában. Az Irán és Szíria között ekkor kialakult szoros szövetség alapvetően reálpolitikai, illetve geostratégiai okokra vezethető vissza. Jóllehet a hatalmon lévő szíriai politikai vezetés ugyanannak a Baasz pártnak volt a másik leágazása, amelynek az iraki, Háfez el-Aszad és Szaddám Huszein, illetve a szíriai és iraki Baasz-frakciók között heves, az ellenségeskedésig fajuló rivalizálás folyt. Szíria az iraki–iráni háborúban is Irán pártján állt, ezzel megalapozva a két ország közötti tartós szövetséget. Ezt a szövetséget azután a vallási dimenzió hangsúlyozásával tették még szorosabbá, ugyanis a szíriai politikai vezetés kulcsfigurái az iszlám alavita irányzatából kerültek ki.

A szíriai–iráni szövetség hamarosan újabb taggal bővült: a libanoni Hezbollahnal. A zömmel dél-libanoni, a társadalom szegényebb rétegeit képviselő síitákból álló Hezbollah nem sokkal az iráni forradalom győzelmét követően jött létre. Első vezetői csodálattal néztek a forradalmi Iránra, s a vallásjogi tudósok politikai vezető szerepére vonatkozó nézeteik is egybeestek a Khomeini-féle vilájat-e fakih koncepcióval. Irán fegyveres ellenállási szervezetnek tekintette a Hezbollahot, s az iráni Iszlám Forradalmi Gárda tagjai végezték Libanonban – Szíria tudtával és támogatásával – a Hezbollah harcosainak a kiképzését.²¹

A nyolcvanas évek végén egy újabb szervezet, a palesztin Hamász is becsatlakozott a szövetségbe. Jóllehet szunnita szervezetről van szó, a „hagyományos” szunnita–síita ellentétet „felülírta” a radikális iszlamizmus és az Izrael-ellenesség. A nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején a Hamász erőfeszítéseket tett külső támogatói körének bővítésére, Irán pedig regionális befolyásának a síita körökön túlnyúló erősítésére. 1989. november 16-án bejelentették, hogy Irán és a Hamász stratégiai szövetséget kötött a „Palesztina felszabadításáért vívott háborúban”.²² Ettől kezdődően a Hamász vezetői gyakran tettek látogatást Teheránban, Irán pedig komoly pénzügyi támogatásban részesítette a mozgalmat, s a Hezbollahnal egyetemben szerepet vállalt a Hamász harcosainak a kiképzésében.

A Hamász legfelső vezetésének székhelye 1999-től kezdve több mint egy évtizeden keresztül, egészen 2012-ig, a szíriai fegyveres összecsapások súlyosbodásáig Damaszkuszban volt. 2012 januárjában az iroda vezetője, Kháled Mesaal és munkatársai elhagyták Damaszkuszt, mivel a Hamász viszonya ekkortól megromlott az addig szövetséges Aszad-rezsimmel, s a szíriai felkelőket kezdte támogatni.²³

Síita térítés szunnita országokban

A Hezbollah 2006 nyarán Izraellel vívott 34 napos háborúban elért sikerét követően nemcsak a szervezet főtitkára, Haszan Naszrallah vált az arab világ „új hőségé”, hanem az arab világon belül sokan látták úgy, hogy csupán Irán, illetve a Hezbollah hajlandók és képesek eredményesen szembeszállni az Egyesült Államokkal és Izraellel. Ez az egyértelműen

21 Vö. Naim QASSEM: *Hizbullah. The Story from Within*, SAQI, London, 2005, 235–239. A szerző, Naim Kászim sejk a Hezbollah alapító tagja, 1991 óta a szervezet főtitkár-helyettese.

22 Jonathan SCHANZER: *Hamas vs. Fatah. The Struggle for Palestine*, Palgrave Macmillan, New York, 2008, 34.

23 Lásd: *Hamas risks Damascus base to support Syrian opposition*, The Telegraph, 26 Feb 2012. Forrás: www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/syria/9107218/Hamas-risks-Damascus-base-to-support-Syrian-opposition.html (letöltve: 2016. 02. 27.)

politikai kérdés vallási dimenziókat is öltött, mégpedig a síizmusra való áttérések formájában. A térség sok országában élénk vita bontakozott ki a síiták állítólagos intenzív misszionáriusi tevékenységéről, s a növekvő számú szunnita áttérésekről a síizmusra. E téren mindenekelőtt Egyiptom, Jordánia, Szíria, Szudán, Algéria és Marokkó került a figyelem homlokterébe.

Szunnita körökben mindenekelőtt Irán hegemonista törekvéseit, „az iszlám transznacionális köntösébe öltöztetett nacionalizmusát” látták a „síatizációs kampány” háttérben. „A felhalmozott olajbevételek révén Irán ma már képes elérni azt, amit nem tudott Khomeini 1979-es forradalmát követően.”²⁴ Voltak, akik a „szafavidák visszatéréséről” beszéltek, utalva a szafavida dinasztia síatizációs politikájára, amelynek fő célja befolyásuk növelése volt fő riválisukkal, az Oszmán Birodalommal szemben.²⁵

A „síita hittérítéssel” és az áttérésekkel kapcsolatosan kevés konkrét adat áll rendelkezésre. Lévéen szó dominánsan szunniták lakta országokról, az áttértek zöme érthetően titkolja az áttérés tényét – megfelelően a síita takijja (leplezés, tettetés) alapelveinek. Általában egy-egy, nyilvánosságra került eset kapcsán szunnita vallási vezetők, illetve politikai tisztségviselők adtak hangot a síatizációval, illetve az iráni „terjeszkedéssel” kapcsolatos aggodalmuknak.

Egyes források szerint a kétezres évek második felében Irán erőteljes térítő tevékenységet folytatott Szíriában, mégpedig komoly eredménnyel. Egyes szíriai szunnita vallástudósok élesen bírálták Irán Szíriában folytatott térítő tevékenységét, „agresszióknak” minősítve azt, azzal vádolva Irán damaszkuszi nagykövetségét, hogy pénzt fizet azoknak, akik áttérnek a síita iszlámra.²⁶

Egyiptomban, a legnépesebb arab országban, ahol jelentős – a lakosság mintegy 10%-át kitevő – kopt keresztény kisebbség él, s nem ritkák a kopt keresztényekkel szembeni atrocitások, az elmúlt évtizedben mind a kormány, mind a szunnita vallási vezetők részéről gyakorta fogalmazódtak meg vádak az ország lakosságának mintegy 1%-át kitevő síitákkal, illetve a síita hittérítő tevékenységgel szemben. A háttérben mindenekelőtt az egyiptomi politikai vezetés Irán regionális befolyásoló szerepének növekedésétől való féltelme húzódik. Ebből a szempontból nincs lényegi különbség a Mubarak-rezsim utolsó éveit és az „arab tavasz” időszaka között.

2009 elején például komoly konfliktus robbant ki Egyiptom és a Hezbollah között, amikor őrizetbe vettek egy 49 főből álló csoportot, az egyiptomi biztonsági erők szerint a libanoni Hezbollah tagjait, akiket azzal vádoltak, hogy „ellenséges tevékenységet szerveztek egyiptomi talajon”. Mindezt egyiptomi hivatalos részről úgy értékelték, mint az ország szuverenitásának a megsértését, Egyiptom destabilizációjára, „második Libanonná” válására irányuló törekvést.²⁷ 2015 novemberében pedig a szunnita iszlám egyik legtekintélyesebb

24 Hazem SAGHIEH: *Iran and the 'Shiitization of the Sunnis'*, Lebanon Wire, December 24, 2006. Forrás: www.lebanonwire.com/0612MLN/061312424DAH.asp (letöltve: 2016. 02. 03.)

25 Vö. Israel ELAD-ALTMAN: *The Sunni-Shi'a Conversion Controversy*. Hudson Institute, December 2006. 2. Fottás: <https://hudson.org/research/9898-the-sunni-shi-a-conversion-controversy> (letöltve: 2016. 02. 02.)

26 Lásd: ELAD-ALTMAN: *i. m.*, 3.

27 Diana MUKKALED: *Egypt: Hezbollah and the Confrontation*, Asharq alawsat, 17/04/2009. Forrás: www.asharq-e.com/news.asp?section=2&id=16433 (letöltve: 2016. 02. 05.)

intézménye, a kairói al-Azhar fő imámja, Tajjib sejk hívta fel a figyelmet azokra a törekvésekre, amelyek a síita iszlámot kívánják terjeszteni Egyiptomban.²⁸

Szaúd-Arábia már évek óta különös aggodalommal figyeli a „síita betolakodási” törekvéseket Egyiptomban. A Mada Masr kiszivárogtatott Wikileaks dokumentumai szerint a kairói szaúdi nagykövet mindent megtett ennek megakadályozására.²⁹ Rendkívüli módon aggasztotta Szaúd-Arábiát Iránnak arra irányuló törekvése, hogy „beépüljön” az al-Azharba. Iráni részről ugyanis azzal a javaslattal keresték meg Tantávi sejkot, az al-Azhar korábbi fő imámját, hogy nyíljanak Azhar intézetek Iránban, s az ott végzetek csatlakozhassanak a kairói al-Azhar Egyetemhez, miáltal számottevően erősödhetne a kulturális és vallási együttműködés Egyiptom és Irán között. Tantávinak pedig – ahelyett, hogy elutasította volna – tetszett az ötlet, s első lépésként beleegyezett abba, hogy síita diákok is tanulhassanak az al-Azharon, amire 2007-ben sor is került.³⁰ Amint a sejk nyilatkozta, „Az al-Azhar nem csukhatja be a kapuit bármely muszlim előtt, feltéve, hogy teljesítik a felvételi követelményeket.” A Tantávi helyébe lépő at-Tajjib sejk viszont már hivatalba lépésétől elítélte a síita hit propagálására irányuló törekvéseket szunnita országokban, különösen Egyiptomban.

Az egyik legnépszerűbb és legbefolyásosabb szunnita vallástudós, Juszeif al-Karadávi sejk, a Muszlim Tudósok Nemzetközi Uniójának elnöke 2006-ban azon a véleményen volt, hogy az iszlám „gyökereit” illetően nincs különbség a szunniták és a síiták között, eltérések csak az „ágak” vonatkozásában vannak.³¹ 2013-ra azonban Karadávi megváltoztatta korábbi, a szunniták és a síiták egységére vonatkozó álláspontját, arra hivatkozva, hogy ebből csak a síiták profitálnak, s mindent megtesznek a síizmus propagálására, valamint a tradicionális és autentikus szunnizmus gyengítésére.³²

Irak: a szektarianizmus újjáéledése

A Közel-Kelet államai – néhány kivételtől eltekintve – mesterséges képződmények. Mégis, létrejöttük a 20. század első negyedében új identitásképző tényezőt teremtett. Irak és Szíria esetében olyan országokról volt szó, amelyek vallási, etnikai, illetve törzsi összetétele meglehetősen heterogén volt, s már az országok létrejöttékor megindult a küzdelem a közösségiség különböző formáit képviselő ideológiák – és maguk a közösségek – között.

28 Lásd: *Al-Azhar grand imam warns of attempts to spread Shia Islam in Egypt*, Mada Masr, November 27, 2015. Forrás: www.madamasr.com/news/al-azhar-grand-imam-warns-attempts-spread-shia-islam-egypt (letöltve: 2016. 02. 05.)

29 Wikileaks: *Saudi Arabia and Azhar on the 'Shia encroachment' in Egypt*, Mada Masr, July 9, 2015. Forrás: www.madamasr.com/sections/politics/wikileaks-saudi-arabia-and-azhar-shia-encroachment-egypt (letöltve: 2016. 01. 20.)

30 *Uo.*

31 Karadávi egy másik szunnita vallástudós, Abdulláh Ibn Dzsibrín fetvájára reagált, miszerint tilos a Hezbollah támogatása, miután síita szervezetről van szó.

32 Lásd: *Qaradawi Regrets Over His Mistake*. 2013/06/08., illetve Karadávi videómegnyilatkozásait. Forrás: <https://youpuncturedtheark.wordpress.com/2013/06/08/qaradawi-regrets-over-his-mistake-lesson-for-moderate-and-ignorant-sunnis/> (letöltve: 2016. 02. 03.)

A mai Irak területén a vezető pozíciókat évszázadok óta, egészen a 2003-as amerikai invázióig a szunniták töltötték be. A szunnita hegemonia megmaradt azután is, hogy a 19. századra a térség arab lakosságának többsége áttért a síita iszlámra. A 20. század elején kétféle, egymással versengő nacionalizmuskonceptió nyert teret Irakban: az „arab nemzet” egységét hirdető pánarab, illetve az önálló, független, erős Irak megteremtését célul kitűző iraki.

Sajátos módon a vallási szektarianizmus és a kétféle nacionalizmuskonceptió között szoros az összefüggés. Amíg az (össz)arab nacionalizmus (pánarabizmus) elsősorban a szunniták, addig az iraki társadalom törzsi és vallási értékein alapuló iraki nacionalizmus a síiták körében honosodott meg. Egy pánarab állam a síiták szempontjából nyilvánvalóan kedvezőtlen, hiszen abban elvesztik többségi státuszukat. Irak kisebbségi, szunnita vezetésének mindig is jól felfogott érdeke volt, hogy a szektarianizmussal szemben a nacionalizmusra helyezze a hangsúlyt. Mindez gyakorta azt is eredményezte, hogy bármiféle, a síiták részéről érkező megnyilvánulásával szemben erőteljesen felleptek, a szektarianizmus (taifíjja) síita válfajának (suúbíjja) minősítve azt.³³

A királyság 1958-as megdöntése, majd az egységes arab nemzetben gondolkodó, szekuláris beállítottságú Baasz párt – lényegében az arab világ első laikus pártja – hatalomra kerülése az arab nacionalizmus kizárólagosságát, a vallás háttérbe szorulását s bármiféle ellenzéki megmozdulással szembeni brutális fellépést eredményezett. A baaszista terminológiában már a hatvanas évektől felerősödött a *suúbíjja* kifejezés használata, azonosítva azt az ellenzéki síita megmozdulásokkal mint az állam egységének megbontására irányuló szektarianizmus (taifíjja) megnyilvánulásával. Az iraki síiták viszont úgy vélték, a taifíjja a szekuláris szunnita vezetés síiták diszkriminálására irányuló törekvéseinek a „terméke”.

Az iraki–iráni háború sok szempontból új helyzetet eredményezett. A baaszista propaganda azt arab–perzsa nemzeti küzdelemként aposztrofálta, saját magát az arab kultúra, az arab világ védelmezőjének szerepébe helyezve. A *suúbí* kifejezéssel az irániakat illették, illetve az őket támogató iraki síitákat. Azon iraki síiták viszont, akik az iraki hadseregben Irán ellen harcoltak,³⁴ Ali imám szélsőségesekkel szembeszálló követőinek minősültek.³⁵ Ez a háború – hiszen iraki síiták harcoltak iráni síitákkal – ugyanakkor világosan illusztrálta, hogy a szunnita–síita törésvonalat sok egyéb szempont is felülírhatja. Az iraki vezetés – ha érdekei úgy kívánták – gesztusokat is tett az Irakban többséget képviselő síiták irányában.

33 Vö. Yitzhak NAKASH: *The Shi'is of Iraq*, Princeton University Press, Princeton–Oxford, 1995, 113.; Uő: *Reaching for Power: The Shi'a in the Modern Arab World*, Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2006, 88–93. A suúbíjja eredetileg a 8. századi iszlámban kibontakozott, részint irodalmi töltetű mozgalom volt, amelyben meghatározóan perzsák vettek részt, s részben az arabság privilegizált helyzete ellen irányult. A kifejezés a modern időkben az arab nacionalizmus kapcsán vált ismét használatossá, Irakban konkrétan az 1920-as évek elején. Innen kezdve a szunnita arab vezetés kezében eszközzé vált arra, hogy ha a helyzet úgy kívánta, arabellenesnek (suúbí) minősítve diszkreditáljanak egyes síitákat. Az iraki–iráni háborúban a Khomeini ajatollah vezette irániak suúbíinak minősültek, akik szét akarják rombolni az arab kultúrát és az arab vezetőket perzsákkal helyettesíteni.

34 Egyes források szerint az iraki hadsereg közkatonaíának mintegy 70%-a síita volt, ugyanakkor a síiták aránya a tiszti állományban csupán 20%-ot tett ki. NAKASH: *Reaching for Power*, i. m., 93.

35 Vö. Uo., 90–91.

A 2003-as Irak elleni amerikai invázió és Szaddám Huszein rendszerének a megdöntése elemi erővel hozta felszínre a szektáriánus ellentéteket. Igaz, volt egy olyan rövid időszak, amikor egyfajta iszlám összefogás jegyében kezelhetőnek tűnt a szunnita–síita megosztottság. Mindkét fél vallási vezetői részéről az iszlám egységre vonatkozó felhívások hangzottak el, s több, ilyen irányú demonstrációra is sor került vallási vezetők részvételével. Komoly megosztottság volt ugyanakkor mind a síiták, mind a szunniták körében. Az iraki síiták többsége kezdett ragaszkodni ahhoz, hogy saját igényeinek megfelelően alakítsa ki az új államot, identitását és lojalitását pedig szekuláris közösségek helyett iszlamista csoportosulásokhoz és vallási vezetőkhez kötötte. A baaszista rendszer megdöntésével egyidejűleg megjelentek a síita fegyveres milíciák is. Mind nagyobb számban jöttek létre ugyanakkor olyan, nagyrészt külföldiekből álló, részben egyes iraki szunnita arab szervezetekkel is kapcsolatban lévő radikális szunnita dzsihádistá csoportosulások, amelyeket éles síitaellenesség jellemezett.

Az iraki síizmusnak ugyanakkor van egy sajátos jellegzetessége, mégpedig az, hogy a törzsi tradíciók markánsan rányomják bélyegüket. A 18–19. században ugyanis dél-iraki arab törzsek tértek át tömegesen a síita iszlámra, olyan törzsek, amelyek korábban nomád életmódot folytattak, de letelepedtek, és meghatározóan mezőgazdasági műveléssel kezdtek foglalkozni. Az iraki síiták esetében a törzsiség mindmáig gyakorta „felülírja” a vallási szektarianizmust: gyakori az olyan eset, hogy egy törzsszövetség egyik tagja síita, a másik pedig szunnita, sőt az is előfordul, hogy egy adott törzs tagjai között vannak síiták is és szunniták is.

Szaúdi síiták: „belső ellenség”?

Csupán eltérő becslések állnak rendelkezésre a szaúdi síiták pontos számát illetően, arányuk mindenesetre a lakosság mintegy 10–15%-a. Túlnyomó többségük az ország keleti, jelentős olajlelőhelyekkel rendelkező tartományában él, de kis számban élnek síiták Medinában is.

A vahhábita csapatok a 19. század elejétől gyakran indítottak támadásokat Mezopotámia síita közösségei ellen, és az Arab-félsziget elfoglalása együtt járt a félsziget keleti partsávján élő síiták elleni erőszakkal. Amikor a szaúdi egységek 1913-ban elfoglalták a keleti al-Hasza oázist, a síiták központi helyét, a térség síita lakossága máig tartó szaúdi uralom alá került. Ekkor is sokan veszítették életüket, és később is nagyszámú síita esett áldozatul a szaúdi ikhvánok (testvérek)³⁶ térítő tevékenységének, amikor megpróbálták rájuk

36 Az ikhvánok sajátos, a vahhábita doktrínák bázisán álló, erőteljes ideológiai töltetű, komoly fegyveres testülettel is rendelkező közösségek, telepek, kolóniák voltak, amelyek eleinte fontos szerepet játszottak a nomád törzsek letelepítésében és a törzsi kereteken túllépő közösségi identitástudat kialakításában. Az első ikhvánok 1912-ben jöttek létre, majd számuk hamarosan száz fölé emelkedett. Tevékenyen részt vettek a harcokban, az iszlám terjesztésében a nomád beduinok között. Az egységes szaúdi állam kialakulása nyomán azonban új helyzet állt elő: figyelmüket mind inkább a belső, „iszlámellenes” tendenciák ellen fordították, veszélyeztetve az alighogy megszilárdult rendszer stabilitását. Miután a vezetés próbálkozásai az ikhvánok harci tevékenységének megfékezésére eredménytelennek bizonyultak, fegyverrel léptek fel ellenük, felszámolva a mozgalmat. Az ikhvánok megmaradt fegyveres ereje az ország reguláris hadseregének vált a részévé, maguk a kolóniák pedig átalakultak mezőgazdasággal foglalkozó településekké.

kényszeríteni a vahnábizmust. Az ikhvánok al-Hasza elfoglalását követően dzsihádot hirdettek a síiták ellen, arra szólítva fel Ibn Szaúdot, hogy vagy térítse át, vagy ölje meg őket. Az ikhvánok erőszakossága azonban arra készítette a szaúdi vezetést, hogy szembeforduljon az ikhvánokkal. Mindezek ellenére a vahnábíta vallási vezetők 1927-ben a síitákat áttérésre felszólító fetvát bocsátottak ki, és a síiták marginalizációja, perifériára szorítása a szaúdi állam létrejöttét követően – ha „finomabb” eszközökkel is, de – folytatódott. Komolyan korlátozták a síiták vallásgyakorlását, megtiltották síita vallási szövegek publikálását és terjesztését, vallási és oktatási központok sorát zárták be, betiltották a síita ünnepek megünneplését. A síiták gazdaságilag és társadalmilag is alárendelt pozíciókba kerültek, például szunnita kereskedőket telepítettek le al-Haszában, akik kiszorították a síitákat hagyományos kereskedelmi pozícióikból.

A szaúdi síiták sohasem érezték – nem is érezhették – magukat igazán a szaúdi társadalom részének. Ők a szaúdi állam „tolerált, de nem elfogadott, nem kívánatos kisebbségévé”³⁷ váltak. Gyakran került sor körükben tüntetésekre, felkelésekre, s mindig is fogékonyak voltak az arab világban terjedő radikálisabb ideológiák iránt. Az ötvenes években a síita olajipari munkások körében kirobbant felkelést a szaúdi nemzeti gárda keményen leverte, hasonlóképpen az 1979–1980-ban az iráni forradalom hatására kitört demonstrációkhoz, amelyek „a keleti tartomány intifádája” néven váltak ismertté. Ezek a demonstrációk fordulóponthoz jelentettek a szaúdi síita kisebbség felfogásában, mégpedig a kvietizmus felől az aktivizmus felé.³⁸

A szaúdi vezetés a síita kisebbséggel szembeni kemény fellépést váltogatta az enyhülés politikájával. 1992-ben például jó néhány síitát bebörtönöztek, majd kivégeztek, 1993-ban viszont hivatalosan is meghirdették a megbékélést, többek között hazatérésre buzdítva a külföldi emigrációban élő szaúdi síitákat. Mindez egybeesett a kilencvenes évek közepén a szaúdi–iráni kapcsolatok javulásával.

Az „arab tavasz” tüntetéshulláma a szaúdi síitákat sem kerülte el. Követeléseik esetenként túlmentek a szunnita többséggel való egyenlő elbánás igényén, és már a hatalmi struktúra megreformálására (alkotmány, választott testületek szerepének erősítése stb.) vonatkoztak. Éppen ez tette megmozdulásaikat különösen fenyegetővé az uralkodó dinasztia számára, amely erőteljesen fellépett a síitákkal szemben. A helyzet paradoxona, hogy a szaúdi belügyminiszter 2014 novemberében azzal vádolta az Iszlám Államot, hogy szektáriánus konfliktusokat szít Szaúd-Arábiában,³⁹ ugyanakkor egyes elemzők szerint maga a szaúdi kormány intézményesítette belpolitikájában a szektarianizmust a politikai, társadalmi és gazdasági élet minden területén.⁴⁰

37 NASR: *i. m.*, 98.

38 NAKASH: *Reaching for Power*, *i. m.*, 51.

39 *Riyadh fears Islamic State wants sectarian war in Saudi Arabia*, Reuters, Nov. 18, 2014. Forrás: www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-saudi-idUSKCN0J21CX20141118 (letöltve: 2016. 02. 01.)

40 Frederic WEHREY: *Saudi Arabia Has a Shiite Problem*, Foreign Policy, December 3, 2014. Forrás: <http://foreignpolicy.com/2014/12/03/saudi-arabia-has-a-shiite-problem-royal-family-saud/> (letöltve: 2016. 01. 14.)

A szaúdi–iráni kapcsolatok jelene

A szaúdi–iráni kapcsolatokban az együttműködés irányában ható pragmatizmus esetenként felülkerekedik az ideológiai ellentéteken és rivalizáláson, ami a két ország kapcsolatainak jelentős hullámzását eredményezi. A civilizációk párbeszédét meghirdető Mohamed Khátemi elnöksége alatt a két ország között erősödött az együttműködés. Khátemi 1999-ben Szaúd-Arábiába látogatott, Ali Khamenei legfelső vallási vezető pedig 2000-ben elvégezte Mekkában a haddzsot. A két ország 2001-ben biztonságpolitikai együttműködési megállapodást kötött egymással, s megállapodtak a közös fellépésről a terrorizmus elleni harcban. Szaúd-Arábia közvetítő szerepet vállalt az iráni nukleáris konfliktusban.

A „síita félhold” általi „fenyegetettség” regionális szintű előtérbe kerülése jelentősen visszavetette a két ország kapcsolatait, azonban esetenként ekkor is történtek közeledési lépések. Ilyen volt például 2007 márciusában a keményvonalas Mahmúd Ahmedinezsád iráni elnök rijádi látogatása, akit a repülőtérén Abdulláh király fogadott, illetve az iráni elnök részvétele az Öböl Menti Együttműködési Tanács csúcstalálkozóján. Ez azonban inkább csak kivételnek számított. 2009 folyamán ugyanis nemcsak a szaúdi–iráni kapcsolatok, hanem az arab országok és Irán viszonya is a mélypontra esett, mégpedig egy Bahreinnel⁴¹ kapcsolatos kijelentés miatt. Arab körökben ugyanis nagy vihart kavart az iráni Ali Akbar Natek-Núri korábbi házelnök, Ali Khamenei ajatollah tanácsadójának azon kijelentése, miszerint a sah idején *„Bahrein a 14. tartományunk volt és képviselője ott ült a parlamentben”*.⁴² Jóllehet az iráni külügyminisztérium szóvivője kifejezésre juttatta, hogy Irán tiszteletben tartja Bahrein függetlenségét és szuverenitását, s hangsúlyozta, hogy Natek Núri szavai egyáltalán nem a jelenlegi „globális, regionális és politikai kérdésekre” vonatkoztak,⁴³ egyesek egyenesen a második öbölháborúval, illetve Irak Kuvaitra formált történelmi igényével vontak párhuzamot.

Az „arab tavasz” eseményei érzékelhetően tovább éleztek Rijád és Teherán viszonyát. Sok elemző Bahrein kapcsán kezdett ismét a szaúdi–iráni kapcsolatok egyfajta „hidegháborús” szakaszáról beszélni, miután Szaúd-Arábia azzal vádolta Iránt, hogy tevőlegesen támogatja a bahreini ellenzéki megmozdulásokat, saját „ötödik hadoszlopaként” használja az öbölben élő síitákat, s megkísérli aláaknázni az Öböl Menti Együttműködési Tanács tevékenységét is. Az öböl arab monarchiái határozott és egyértelmű figyelmeztetést küldtek Iránnak: bármiféle beavatkozása az itteni országok belügyeibe erőteljes válaszlépést von maga után.

41 Bahrein lakosságának többsége, mintegy 70%-a síita, ugyanakkor az ország vezetése a szunnita al-Khalifa dinasztia kezében van. A sziget a 17–18. században a perzsa szafavida dinasztia fennhatósága alatt állt egészen 1783-ig, amikor is az Arábia középső részéből keletre vándorolt al-Khalifa törzs elfoglalta.

42 *Iran claims Bahrain as its 14 province*, *IslamiCity.com*, 19 February 2009. Forrás: www.islamicity.com/forum/forum_posts.asp?TID=14224 (2016. 01. 19.), továbbá: Marc LYNCH: *What's happening in Bahrain (I mean, the 14th province of Iran)?* Foreign Policy, February 19, 2009. Forrás: http://lynch.foreignpolicy.com/posts/2009/02/19/whats_happening_in_bahrain_i_mean_the_14th_province_of_iran (letöltve: 2016. 02. 24.)

43 A Khoraszán nevű iráni újság pontosan idézte Natek Núrit: *„a hasznavehetetlen király, Mohamed Reza Pahlavi uralkodása alatt egyik tartományunkat – amelyik Bahrein néven önálló országgá vált – elvették tőlünk. Akkor Bahrein volt a 14. tartományunk, és képviselője volt a parlamentben.”*

Végül is Szaúd-Arábia volt az – pontosabban az Öböl Menti Együttműködési Tanács katonai ereje, a Fél-szigeti Pajzs (Peninsula Shield, Diraa al-Dzsazíra) –, amely beavatkozott Bahreinben. Jóllehet az elsődleges okot a bahreini belső felkelés szolgáltatta, a Fél-szigeti Pajzs erők főparancsnoka, Mutlak bin Szálím al-Azima tábornok úgy fogalmazott, hogy a beavatkozás elsődleges célja „Bahrein alapvető stratégiai fontosságú katonai infrastruktúrájának védelme volt bármiféle külföldi beavatkozástól”, továbbá a bahreini határok biztosítása, mialatt a bahreini biztonsági erők Bahrein belbiztonságának biztosításával voltak elfoglalva.⁴⁴ Az iráni külügyminisztérium azonnal elítélte és elfogadhatatlannak minősítette „külföldi erők jelenlétét és beavatkozását Bahrein belügyeibe”.⁴⁵

Az indulatok és kölcsönös vádaskodások nem csillapodtak. Egyes elemzések egyenesen Bahrein Szaúd-Arábia általi annektálásáról beszéltek annak a titkos megállapodásnak a kapcsán, amelyet Abdulláh szaúdi és Hamad bin Isza al-Khalifa bahreini uralkodó kötöttek egymással. Bahrein eszerint átengedte Szaúd-Arábiának védelmének, kül- és pénzügyeinek, továbbá belbiztonságának ellenőrzését, s a bahreini uralkodó hozzájárult, hogy Bahrein „Szaúd-Arábia de facto 14. tartományává váljon”, ami előre vetíti akár egy szaúdi–iráni közvetlen összecsapás lehetőségét is.⁴⁶

2014–2015-re a régióban történtek bizonyos szempontból a kapcsolatok javulását valószínűsítették. Egyes elemzések úgy vélték: 2015 kifejezetten az enyhülés éve lesz a szaúdi–iráni kapcsolatokban.⁴⁷ Haszan Róhani elnökké választásától kezdődően az öböl menti országok és Irán közti feszültségek csökkentésére törekedett. Az Iszlám Állam mind Irán, mind Szaúd-Arábia számára fenyegetést jelentett, ami okot adhatott a két ország együttműködésére. A nukleáris tárgyalások előrehaladása pedig Irán regionális szerepének erősödését valószínűsítette, ami az öböl menti monarchiákat is a kapcsolatok javítására ösztönözhetette.

2014 elején mindkét ország külügyminisztere kifejezte tárgyalási készségét, illetve országaik érdekeltségét a regionális stabilitásban, augusztusban pedig az iráni külügyminiszter-helyettes Rijádba látogatott, hogy egyeztessen az Iszlám Állam elleni fellépésről. 2014 szeptemberében a két ország külügyminisztere az ENSZ-közgyűlés alkalmával találkozott egymással, és kifejezték szándékukat, hogy új fejezet nyíljon a két ország kapcsolataiban. 2015 elején az iráni külügyminiszter Szaúd-Arábiába látogatott – igaz, útjának fő oka a részvétnyilvánítás volt Abdullah király halála alkalmából.

44 Muqbil AL-SAERI: *A talk with Peninsula Shield force commander Mutlaq Bin Salem al-Azima*, Asharq al-Awsat, 28/03/2011. Forrás: www.asharq-e.com/news.asp?section=3&id=24676 (letöltve: 2016. 02. 22.)

45 *Iran objects to foreign troops in Bahrain*, Reuters, Mar 15, 2011. Forrás: www.reuters.com/article/2011/03/15/us-iran-bahrain-troops-idUSTRE72E1MY20110315 (letöltve: 2016. 02. 07.)

46 Jason JEFFREY: *Iran squares off against Saudi Arabia over Bahrain's annexation*, Debka File, April 18, 2011. Forrás: www.debka.com/article/20817/; lásd még: <http://jasonjeffrey.wordpress.com/2011/04/18/iran-squares-off-against-saudi-arabia-over-bahrain-annexation/> (letöltve: 2016. 02. 10.)

47 Yoel GUZANSKY, Sigurd NEUBAUER: *Saudi Arabia and Iran's Uneasy Friendship*, Foreign Affairs, January 28, 2015. Forrás: www.foreignaffairs.com/articles/iran/2015-01-28/saudi-arabia-and-irans-uneasy-friendship (letöltve: 2016. 02. 13.)

Befejezés

Mint oly sok egyéb kérdésben, abban sincs egyetértés még a térséggel foglalkozó szakértők körében sem, vajon a vallás – konkrétan az iszlám – általában véve milyen szerepet játszik a közel-keleti konfliktusokban, illetve hogy a szunnita–síita, avagy a szaúdi–iráni szembenállás, illetve rivalizálás hátterében mekkora szerepet játszik a vallási s mekkorát a hatalmi-geopolitikai tényező.⁴⁸ Véleményünk szerint a geopolitikai-hatalmi érdekek, illetve megfontolások az elsődlegesek, amelyek szükség esetén „felülírják”, illetve háttérbe szorítják a szektáriánus szembenállást.

A vallási szektarianizmus ugyanakkor egy olyan eszköz, amelyet mindkét fél saját politikai céljai alátámasztására, igazolására és megvalósítására használ. Irán a síizmust, a síita közösségeket használja iraki, szíriai és libanoni befolyásának növelésére, Szaúd-Arábia pedig az Irán képében megjelenő, fenyegető „síita mumussal” igazolja saját síita kisebbségével szembeni fellépésének, illetve szíriai, jemeni vagy bahreini beavatkozásának szükségességét.

⁴⁸ Lásd például: Oren KESSLER: *The Middle East's Conflicts Are About Religion*, The National Interest, February 13, 2016. Forrás: <http://nationalinterest.org/feature/the-middle-east-conflicts-are-about-religion-15205> (letöltve: 2016. 01. 31.)

Az orosz geopolitikai gondolkodás eurázsiai és birodalmi aspektusai

Szilágyi István

Az orosz geopolitikai gondolkodás irányzatai

Az orosz geopolitika a nyugati geopolitikai iskolákhoz hasonlóan a földrajzi tényezők társadalom életében betöltött szerepének szaktudományos vizsgálata és értelmezése során született meg. Jellegzetességeit és alapvető tematikáját meghatározta a történelmi létfeltételek alakulása, az azokhoz szorosan kapcsolódó civilizációs aspektusok, a szomszédos államokhoz, birodalmakhoz és hódítókhoz fűződő viszony, az állandó identitáskeresés és a hatalmi törekvésekből eredeztethető birodalomépítés kényszere.

Az orosz geopolitikai gondolkodásban a 19. századtól kezdve két nagy irányzatot különböztethetünk meg: a *nyugatos* gondolkodásmódot, amely szerint Oroszország története I. Péter trónra lépésétől (1682), de még inkább egyeduralkodóvá válásától, 1696-tól kezdődik, és az ezzel szemben az orosz sajátyszerűséget, azaz a nyugati úttól elváló, autochton orosz fejlődési modellt felvázoló *szlavofil* és *eurázsiai* irányzatot.

A szlavofil irányzat

Az orosz geopolitikai gondolkodásban a *szlavofil irányzatot* elsősorban legfőbb teoretikusa és megalapozója, Nyikolaj Jakovlevics Danyilevszkij (1822–1885), valamint Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij (1821–1881) és Konsztantyin Nyikolajevics Leontyev (1831–1891) képviselik.

Az irányzat reprezentánsai, a zapadnyikok a nyugati fejlődési minta és út követőinek nézeteivel szemben határozták meg álláspontjukat. Legnagyobb hatású képviselőjük és teoretikusuk a már említett Nyikolaj Danyilevszkij volt, akinek *Oroszország és Európa* című munkája 1871-ben jelent meg. Írását azonban 1895 után Oroszországban nem, csupán Nyugaton adják ki. Hazájában ezért csak a 20. század kilencvenes évtizedében fedezik fel újra.

A nyugatosok Oroszország fejlődését az általános emberi civilizáció összefüggésszerébe helyezték, Nyugat-Európára annak egyik lehetséges mintájaként tekintettek. Az orosz történelem a Nyugattól való lemaradás leküzdésének története – hangsúlyozzák. Az országot I. Péter kapcsolta be az általános, civilizációs fejlődésbe. Oroszország

feladata tehát abban áll, hogy minél gyorsabban számolja fel a birodalom patriarchális jellegzetességeit, az elmaradottságot és az ázsiaiságot.¹

A szlavofilek nem fogadták el ezt az érvelést és az általános emberi fejlődés kritériumának meglétét. Hangsúlyozták viszont az egyes népek életének eredetiségét, sajátzerűségét, és a rokon nemzetek nem állami formát öltő közösségének megteremtése mellett foglaltak állást. Úgy tartották, hogy I. Péter reformjai csapást mértek az oroszországi sajátos létezési módra, mivel az országnak szerintük saját fejlődési útját kell járnia. Ehhez pedig nincs szükség az Európa által képviselt rendszerbe történő integrálódásra. A szlavofil irányzat képviselői a saját út jellegzetességeinek feltárására helyezték a hangsúlyt.

A szlavofilek szerint Oroszország sajátos eurázsiai földrajzi helyzete és elhelyezkedése miatt nem határozható meg tisztán európai államként. Az országot a Nyugattól megkülönbözteti az *orosz néplélek* és az *orosz világfelfogás*, amely megnyilvánul a politikai és a jogrendszer működésében is. Európának az a törekvése, hogy hatást gyakoroljon az orosz politikai-társadalmi berendezkedés alakulására, az állami intézmények működésének hagyományos rendjébe és az orosz nép politikai pszichológiájába ütközik.

A szlavofilek felvállalták az egyeduralomnak mint a népakaratot megtestesítő hatalmi formációnak a nyílt támogatását. A szlavofil irányzat hívei úgy vélték, hogy a cár és a nép közötti kölcsönös bizalom nem igényli a nyugati államokra jellemző formális jogi garanciák meglétét. *Oroszországban a hatalom ereje eszményre és erkölcsi meggyőződésre épül, és nincs szüksége sem társadalmi szerződésekre, sem megállapodásokra.* A szlavofilek azt állították, hogy a nyugaton alkalmazott többségi szavazatok megszerzésére épülő választási rendszer Oroszországban elfogadhatatlan. A hatalomnak erősnek és oszthatatlannak kell lennie. A népnek nem kell részt vennie a megvalósításában. Sokkal fontosabb, lelki és vallási jellegű feladatai vannak. Az állam és a nép közötti ideális viszony a kölcsönös be nem avatkozás. Az egyeduralom csak akkor válik despotizmussá, ha az beavatkozik a társadalom közösségi és lelki életébe.

A szlavofilek kritikusan viszonyulnak az európai parlamentarizmushoz, amely szerintük két fő veszélyt rejt magában. Ezek: a liberalizmus és a demokrácia. Az emberi jogok nyilatkozata (1793) megsemmisítette az európai és arisztokratikus hagyományt, a vallási és lelki ideálok helyett a törvényt és a politikai építkezést állította. A Nyugat elveszítette az élet belső értelmét, az örök értékeket, a társadalmi és erkölcsi ideálokat, a testvériséget és az emberi együttérzést. Álláspontjuk szerint ezért a Nyugaton működő politikai rendszer bevezetése, átvétele Oroszország számára nem tekinthető járható útnak.

A szlavofil gondolkodásmódot a 18. századi Moszkvai Rusz idealizálása jellemzi, amely szerintük nem jelent mást, mint a földműves obscsinák szövetségét a cári egyeduralommal. A szlavofilek a szociális intézményrendszer tekintetében is a szláv obscsina, faluközösség koncepciójának fenntartását vallják. Ezt az emberek olyan szövetségének tartják, amelyben tovább élnek a társadalmi szokások belső törvényei és erkölcei.

Arra a kérdésre, hogy Oroszország hogyan szabadul meg az egyeduralomtól és a jobbágyrendszertől, a szlavofilek a szláv népek egységét és felszabadulását megvalósító szláv szövetség meghirdetésével válaszoltak. Meghirdették tehát a *pánszlávizmus* koncepcióját. Álláspontjuk szerint az össz-szláv föderáció és szövetség létrehozása egyben megoldaná

1 Nyikolaj DANYILEVSKIJ: *Rosszija i Jevropa*, Moszkva, 1991.

az Európát feszítő keleti kérdést is. Határozott véleményük szerint a zapadnyik felfogással szemben Európa nem létezik, az csupán Eurázsia nyugati pereme. Az Európának nevezett térségben ráadásul eltűnt a messianisztikus megközelítés, ami viszont a *Geopolitika. Történelem és elmélet* című, 2015-ben megjelent könyv szerzői szerint nagyon fontos eleme az orosz geopolitikai gondolkodásnak. „*A történelemben – írják – nincs és nem is létezett nagy nép messianisztikus eszmék nélkül. Ezért nehéz nem egyetérteni azzal, hogy Oroszország nemzeti és geopolitikai újjászületése napjainkban jelentős mértékben a nemzeti eszme mint messianisztikus, azaz világeszme újjászületésével van kapcsolatban. Így az orosz geopolitikai iskolában a messianizmus változatlanul lényegi elemnek tekinthető. Az orosz geopolitikai projekt nem létezhet egységesítő és Oroszország határtalan térségeit alakító nemzeti eszme nélkül.*”²

Maga Nyikolaj Danyilevszkij már említett *Oroszország és Európa* című művében a kulturális és civilizációs kérdések vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. A kultúrátípusok policentrizmusát vallja, és megfogalmazza a kulturális-fejlődési típusok, változásuk és fejlődésük öt fő törvényét.³ A kultúrák és civilizációk közti különbség alapját az eltérő lelki tényezőkkel és a történelmi nevelődés körülményeivel magyarázza. Az egyesült Európa nem szereti a szlávokat és Oroszországot – írja. A nemzetközi helyzet alakulása is állandó veszélyt jelent a szlávokra nézve. Danyilevszkij ezért az össz-szláv föderáció megvalósításának a híve. Ez Európa soknemzetiségű keleti felének problémáját Közép-Európa felosztásával és egy sajátos, kétpólusú, civilizációs különbségek által meghatározott nemzetközi rendszer megteremtésével kívánja fel- és megoldani.

„*Az egyesült Európával szemben azonban csak az egyesült szlávság tudja felvenni a harcot. Az Össz-szláv Szövetség tehát nem világuralommal fenyeget, hanem pontosan ellenkezőleg, a szükséges és emellett az egyedül lehetséges garanciát nyújtja a világegyensúly megőrzésére, az egyetlen oltalmat Európa világuralma ellen.*”⁴ Nyikolaj Danyilevszkij kulturális és civilizációs különbségekre alapozott koncepciója is belesimul tehát az orosz birodalmi geopolitikai gondolkodás nézetrendszerébe.

Az eurázsianisták

Az orosz geopolitikai gondolkodás *eurázsianista irányzata* az 1920-as évek emigrációs mozgalmában született, amely az orosz geopolitikai törekvések kontinentális megalapozását, egyben Oroszország sajátszerűségének és történelmi rendeltetésének, küldetésének a bemutatását is szolgálta. Az irányzat képviselői a politikában, a vallásban, a kíváncsú és lehetséges társadalmi berendezkedés és az ország civilizációs jellegzetességének felvázolása során az Európa- és Ázsia-dilemma sajátos szintézisének megteremtésére törekedtek.

Az általuk kidolgozott geopolitikai doktrína „A földrajz mint sors” alapkoncepción nyugszik. „*Az eurázsianisták érdeme az – hangsúlyozza Iván Vaszilenko –, hogy az*

2 Viktor ZSELOV, Makszim ZSELOV: *Geopolityika. Isztorija i Tyeorija*, Moszkva, 2015, 270.

3 Részletesen lásd: Ljubov SISELINA, GAZDAG Ferenc (szerk.): *Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény*, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004, 85–86.; L. N. SISELINA (szosztavitylej): *Rosszija i Jevropa: Kresztomatija po russzkoj geopolityike*, Nauka, Moszkva, 2007, 86.

4 SISELINA, GAZDAG (szerk.): *Oroszország és Európa, i. m., 141.*; SISELINA: *Rosszija i Jevropa... i. m., 158.*

orosz jövő szerfelett realista geopolitikai projektjét mint az eurázsiai kontinens jövőjét alkották meg.”⁵ Az irányzat képviselői átveszik Danyilevszkijnek azt az állítását, hogy egyáltalán nincsen semmilyen Európa, az csupán Euráziának a nyugati pereme. Meggyőződésük szerint a kulturális és történeti tényezőknek meghatározó szerepük van a térségi birodalomépítésben, és ennek alapjai Európa és Ázsia eltérő társadalomfejlődésében keresendők. Eszmerendszerükben Oroszország sajátos etnográfiai és kulturális világ, olyan magterület, amely középen helyezkedik el Nyugat és Kelet, Európa és Ázsia között. Saját jellegzetességekkel rendelkezik, és ezért különbözik Európától és Ázsiától egyaránt. Felfogásuk rokonságot mutat Halford Mackindernek *A földrajz a történelem kulcsa* című, 1904-ben megtartott, immáron klasszikussá vált előadásában megfogalmazott gondolatokkal.⁶ Ezek szerint a Nyugat és a Kelet eltérő fejlődésének okait az eltérő történelmi körülményekben és az egymástól különböző civilizációs tartalmakban kell keresni. A nemzetközi viszonyok alakulása szempontjából a kulcsövezetnek Eurázsia térsége tekinthető. Ennek központi állama Oroszország.

Mackinder kulcsövezet-konceptiója a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások hatására 1919-ben módosult. A *Demokratikus ideálok és a valóság* (*Democratic Ideals and Reality*) című könyvében két új geostratégiai fogalmat vezetett be,⁷ és az 1904-ben született kulcsövezetet földrajzi értelemben kiszélesítve megjelent a *magterület* (*Heartland*), valamint az Eurázsia szárazföldi térségeit és a déli magterületnek nevezett Afrikát magában foglaló *világsziget* (*World Island*) kategóriája. A magterület térségét teljes egyértelműséggel Oroszország alkotja.

A szárazföldi és a tengeri hatalom vetélkedése, azaz a nemzetközi viszonyok alakulása szempontjából meghatározó jelentőségre tett szert az így keletkezett hatalmi űrt kitöltő, kisállamokra szabdalt Kelet-Európa térsége. Mackinder szerint újfent birodalmi vetélkedés színterévé vált a Nyugat-Európára és Kelet-Európára szakadt kontinens. Az eurázsiai mozgalom – mint említettük – az orosz októberi forradalom utáni emigráció környezetében, az 1920-as évek elején jött létre. Szófiában született, de hamarosan átkerült Prágába, majd Berlinbe. Az eurázsiai gondolkör megalapítói voltak a nyelvész és filológus Nyikolaj Trubeckoj (1890–1938),⁸ a történész Georgij Vernadszkij (1887–1973), a geográfus és közgazdász Pjotr Szavickij (1895–1968), a pravoszláv teológus, később püspök Grigorij

5 Ivan VASZILENKO: *Geopolityika szovremennovo mira*, Moszkva, 2006, 154.

6 Az előadás írásos formában a *Geographical Journal* 1904. áprilisi számában jelent meg. Részletesen lásd: Halford John MACKINDER: *The Geographical Pivot of History*, *Geographical Journal*, 23(1904)/4, 421–437. Elemzésünkben ezt a tanulmányt használjuk. A műből részletek olvashatók magyarul: CSIZMADIA Sándor, MOLNÁR Gusztáv, PATAKI Gábor Zsolt (szerk.): *Geopolitikai Szöveggyűjtemény*, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1999, 16–27. A témáról magyar nyelven részletesen: SZILÁGYI István: *A földrajz a történelem kulcsa. 150 évvel ezelőtt született Sir Halford J. Mackinder brit földrajztudós, a geopolitika klasszikusa*, Magyar Tudomány, 172(2011)/11, 1362–1373.; SZILÁGYI István: *Geopolitika*, Publikon Kiadó, Pécs, 2013, 35–49.

7 Mackinder a *Demokratikus ideálok és a valóság* című művében Európát Nyugat-Európára és Kelet-Európára osztja. A magterület koncepció jegyében készített felosztás a második világháború után vált történelmi realitássá.

8 2014-ben kiadták legfontosabb műveinek gyűjteményét. Lásd: Nyikolaj TRUBECKOJ: *Jevropa i Jevrazija*, Algoritm, Moszkva, 2014.

Florenszkij (1893–1979), a filozófus Leonyid Karszavin (1882–1952) és a művészettörténész Pjotr Szuvecsinzkij (1892–1985).

1921-ben Szófiában megjelenik az első eurázsiai koncepciót bemutató, *Kivonulás Keletre. Előérzet és beteljesedés*⁹ című gyűjteményes kötet. Ezt egy év múlva követi az *Utakon. Az eurázsianisták állításai*¹⁰ című mű megjelenése. Ezekben a kötetekben tömör formában az új mozgalom alapelveit fogalmazták meg. Az eurázsianista irányzat további felvirágzása összekapcsolódik az *Eurázsiai Évkönyv* megjelentetésével, majd az 1926-ban kiadott *Eurázsiaság: szisztematikus elemzési kísérlet*¹¹ című programadó dokumentummal. Ennek legnagyobb részét Pjotr Szavickij, a mozgalom vitathatatlan vezetője és ideológusa írta.

A második szakaszban (1926–1929) az eurázsianisták központja Párizsba tevődik át, ahol folytatják az *Eurázsiai Évkönyv* kiadását, és megjelentetik az *Eurázsia* című újságot. Az 1930-as évekre az eurázsiaság mint mozgalom megszűnt létezni. Az eurázsiai eszme az 1960-as években Lev Nyikolajevics Gumiljov munkáiban¹² és az 1990-es évtizedben neo-eurázsianizmus néven Alekszandr Dugin tevékenységének és írásainak köszönhetően éled újjá.

Az eurázsianista irányzat teoretikus megalapozója és legjelentősebb képviselője Pjotr Szavickij volt. Alapvető tétele szerint Oroszország sajátos civilizációs képződmény, amelyet a „közép” minősége határoz meg. Az *eurázsiaság földrajzi és geopolitikai alapjai* (1933) című művében arról ír, hogy Eurázsia kerek egész, ezért nincs „európai” és nincs „ázsiai” Oroszország, mivel a jobbára így nevezett területek mind eurázsiai területek. Oroszország személyében egyesítette Euráziát. E koncepció alapján Szavickij arra a fontos geopolitikai következtetésre jutott, hogy az orosz világ hivatott arra, hogy az Óvilág határain belül az egységesítő szerepet betöltse.

Az Eurázsia-fogalom ugyanakkor nem kontinens, hanem idea, amely tükröződik az orosz térségben és az orosz kultúrában. Történelmi paradigma, sajátos civilizáció. Szavickij írásában expressis verbis megjelenik az orosz geopolitikai elmélet birodalmi aspektusa. Ennek középpontjában a mackinderi „Heartland”, a ratzeli „Raum”, pontosabban a Carl Schmitt-i „Grossraum” áll. Mivel Oroszország-Eurázsia e felfogás szerint az Óvilág központja, Szavickij arra a fontos geopolitikai következtetésre jut, hogy: „A megkerülhetetlen tények ereje által az orosz világ hivatott arra, hogy az óvilág határain belül az egységesítő szerepet betöltse. Amilyen mértékben Oroszország-Eurázsia teljesíti történelmi hivatását, olyan mértékben válik lehetségessé a Régi Földrész (Óvilág) különféle kultúráinak átalakítása szerves egésszé, megszüntetve a különbséget Kelet és Nyugat között.”¹³

9 Az írásk egy részét lásd: Pjotr Nyikolajevics SZAVICKIJ: *Kontyinent Jevrazija*, Agraf, Moszkva, 1997.

10 *Uo.*

11 *Uo.*

12 Lev Gumiljov, Anna Ahmatova költőnő fia munkássága napjainkban reneszánszát éli Oroszországban.

Sorra jelennek meg művei és gyűjteményes kötetei. Lásd: Lev GUMILJOV: *Ritmü Jevraziji. Epohi i Civilizaciji*, ACT, Moszkva, 2008.; Lev GUMILJOV: *Etnogenezisz i bioszfera zemlji*, Azbuka Klasszika, Moszkva, 2013, valamint a monumentális *Jevrazija* (Lev GUMILJOV), Ripol, Moszkva, 2014.

13 SISELINA: *Rosszija i Jevropa... i. m.*, 417.

Alekszandr Dugin és a neo-eurázsianista birodalomépítő geopolitika¹⁴

Az eurázsianista irányzat geopolitikai gondolati rendszerét az 1990-es évek második felében megjelent neo-eurázsiai iskola fejlesztette tovább. Az irányzat megjelenésének és megújításának történeti-társadalmi alapját a nemzetközi viszonyok rendszerében és az orosz magtérsgben végbement változások, mindenekelőtt a Szovjetunió és a bipoláris világ megszűnése, az Orosz Föderáció, majd a Független Államok Közösségének és az Európai Gazdasági Uniónak a létrejötte adta. Az Orosz Föderáció vezetése a különböző integrációk létrehozása, az azokhoz történő csatlakozás során felhasználta és expanziós törekvései szolgálatába állította az 1990-es években színre lépett orosz geopolitika tudományát.

A tanulmányban a továbbiakban a „moszkvai geopolitikai iskola” nemzetközileg legismertebb képviselőjének, az irányzat teoretikusának, a sok tekintetben ellentmondásos személyiségű Alexander Duginnak Oroszország történelmi hivatásával, birodalmi törekvéseivel kapcsolatos nézeteit és megnyilvánulásait elemezzük legfontosabb művei – *A geopolitika alapjai*,¹⁵ *Negyedik Politikai Elmélet*,¹⁶ *Geopolitika és nemzetközi viszonyok*¹⁷ és más írásai – alapján.

Ki is Alexander Dugin? Sokat tudunk róla és mégis keveset: sok felszínes dolgot, mivel a nemzetközi tudományos-szakmai közvélemény széles körben vitatott alakja, a nemzetközi tömegkommunikáció, az írott és internetes sajtó rendszeresen foglalkoztatott szereplője.¹⁸ Joggal merül fel a kérdés: ismerjük-e az igazi arcát és gondolatainak lényegét? Fontosnak tekinthetjük-e nézeteinek megismerését, feltérképezését, tudományos relevanciával bír-e munkássága? Megnyilvánulásai és pálfordulásai nem csupán a szláv lélek egy magányos vándorának Don Quijote-i szélmalomharcát szimbolizálják-e? Gondolatainak, írásainak van-e tényleges hatása és befolyása az orosz állami szintű döntések meghozatalára, nézetrendszere és munkássága tudományos mércével releváns és elemezhető-e?

Szakmai-tudományos tevékenységének objektív értékelését megnehezítik egymásnak látszólag homlokegyenest ellentmondó politikai pálfordulásai. Az 1962. január 7-én született Alexander Dugin 1985 és 1990 között a jobboldali neo-eurázsianista nézeteket vallja. 1988-ban már a Pamjaty antiszemita szervezetben találjuk. Mivel azonban nem azonosul nézeteikkel, egy év múlva otthagyja a csoportot. 1990–1991 folyamán a kommunista Gennagyij Zjuganovval alakít ki jó kapcsolatot. Rendszeresen ír a *Gyeny* és a *Zavtra* című újságjaikba. 1993–1994 között legfontosabb feladatának a bolsevik mozgalom megújítását tartja. A kommunistáktól az úgynevezett Nemzeti Bolsevik Párthoz csatlakozik, 1998-ban azonban elfordul tőlük. Egy év múlva már a Duma kommunista szóvivőjének, Genaggyij

14 A kérdésről magyar nyelven részletesen lásd: SZILÁGYI István: *Alekszandr Dugin és az orosz birodalmi geopolitika = Változó Európa, Kérdések, kétségek, válaszok*, szerk. TUKA Ágnes, ID Research Kft./Publikon Kiadó, Pécs, 2015, 43–69.

15 Alekszandr DUGIN: *Osznovi geopolityiki*, Arktogetia, Moszkva, 2000.

16 Alekszandr DUGIN: *The Fourth Political Theory*, Arkto Media Ltd., London, 2012.

17 Alekszandr DUGIN (red.): *Geopolityika i mezdunarodnije otiosenyija*, Jevrazijszkoje Dvizsenyije, Moszkva, 2012.

18 Például a Theory Talks (www.theory-talks.org) internetes folyóirat rendszeresen közöl vele beszélgetéseket, interjúkat.

Seleznyevnek a tanácsadója. 1998–2000 között újabb pálfordulást hajt végre: eltávolodik az orosz ellenzéki pártoktól.

A 2000 márciusában elnökké választott Vlagyimir Putyin támogatója lesz. 2001. május 30-án megszervezi az Eurázsiai Mozgalmat. 2005-től már Putyint is bírálja, mert megítélése szerint az elnök nem lép fel kellő határozottsággal az Oroszország nemzeti jellegét veszélyeztető, az USA vezette atlantizmussal és globalizációval szemben, és nem képviseli kellő eréllyel az eurázsiai álláspontot. Mielőtt az eurázsianizmus és konkrétan a Dugin által képviselt új-eurázsianizmus kérdéskörének tárgyalásába kezdenénk, hangsúlyozni kívánjuk, hogy Dugin gondolatrendszerében többféle intellektuális irányzat keveredik és nyilvánul meg. Nézeteiben jól megfér egymással az orosz pánszlávizmus, a tradicionális történelemfelfogás, az ortodox vallásfilozófia, a bolsevik hagyományok, az eurázsia-koncepció, az antiglobalizmus konzervatív világszemlélete és a geopolitikai látásmód. Írásaiban gyakran hivatkozik Carl Schmitt munkáira.

Éltre kelti és a politikatudományi diskurzus részévé teszi a 20. századi konzervatív gondolkodók – René Guénon, Julius Evola – és új jobboldali teoretikusok – Alain de Benoist, Jean-François Thiriart – elméleteit és Heidegger filozófiáját. Újító, egyben eklektikus nézetrendszerét *A negyedik politikai elmélet* című könyvében foglalta össze. A mű 2009-ben jelent meg oroszul Szentpéterváron. Hamarosan a világ csaknem valamennyi nyelvére lefordították. Jelen elemzés a londoni Arktos Media Ltd. 2012-es kiadása alapján készült.

Előszavában Alain Soral hangsúlyozza: „*a huszadik század három nagy politikai elmélete – a kapitalizmus, a kommunizmus és a fasizmus – végeredményben képtelen volt a népek békés kormányzására; mi maradt tehát? [...] Alexander Dugin szerint [...] a negyedik politikai elmélet. [...] A Negyedik Politikai Elmélettel Dugin rámutat arra, hogy csupán egy, az Atlantista Nyugat hamis értékeinek hátat fordító útja maradt az autentikus értékeken alapuló multipoláris világ felépítésének. Hogy lehet ezt elérni? Csak az Eurázsiai kontinens hatalmai – Oroszország, Kína, Irán és India – geopolitikai szuverenitásának feltétel nélküli megőrzésével. Ez biztosítja a bolygó valamennyi népe szabadságának megvédését. [...] Ehhez [...] szükség van az értékközpontú Jobboldal és a munkaközpontú Baloldal egységének megteremtésére.*”¹⁹ Lenni vagy nem lenni? – teszi fel a mű bevezető fejezetében a hamleti kérdést Dugin.

„*Napjainkban a politika a múlt foglya, legalábbis abban a formában, ahogyan ma ismerjük – írja. A liberalizmus kitartóan harcolt minden politikai ellensége ellen, ami rendszeralternatívát kínált volna; a konzervativizmus, a monarchizmus, a tradicionalizmus, a fasizmus, a szocializmus és a kommunizmus a huszadik század végére mind vereséget szenvedtek. [...] A liberalizmus, amely mindig is ragaszkodott a politika háttérbe szorításához, győzelmét követően a politika teljes megsemmisítése mellett döntött. [...] Ugyanakkor a liberalizmus maga is megváltozott, eltávolodott az ideák, politikai programok és nyilatkozatok szintjétől a valóság szintjére. [...] Egy ilyen történelmi átalakulás következményeként valamennyi más, a múlt században egymás ellen szenvedélyes harcot folytató ideológia elveszítette időszíriuságát. A konzervativizmus, a fasizmus és a kommunizmus – azok összes változata – elveszítette a harcot, és a győzedelmes liberalizmus életformává alakult át; konzumizmussá, individualizmussá és a politika-alattiság posztmodern megnyilvánulásává*

¹⁹ Dugin: *The Fourth Political Theory*, i. m., 9–10.

formálódott. A politika biopolitikai jellegűvé alakult [...] mindinkább individuális és szub-individuális szinteken kezdett működni. Idővel nyilvánvalóvá vált, hogy nemcsak a vereséget szenvedett politikai ideológiák tűntek el a színpadról, hanem a politika maga, beleértve a liberalizmus azon formáját is, ami még az ideák szintjén működött. Emiatt oly nehéz elképzelni a politika egy alternatív formáját. Azok, akik nem értenek egyet a liberalizmussal, nehéz helyzetben találják magukat – a győzedelmes ellenség feloldódott és eltűnt; szélmalomharcot kell folytatassanak. Hogyan tud valaki belefolyni a politikába, ha nem létezik politika?

Csak egyetlen kiút mutatkozik – elutasítani valamennyi klasszikus politikai elméletet, úgy a nyerteseket, mint a győzteseket, igénybe venni a képzeletünket, megragadni egy új világ realitását; helyes választ adni a posztmodernitás kihívásaira, és valami újat létrehozni – valamit, ami a tizenkilencedik és huszadik század politikai csatározásain túl van. Ez a megközelítés felhívás a Negyedik Politikai Elmélet kidolgozására – a kommunizmus, a fasizmus és a liberalizmus ideológiáin túl.

Ahhoz, hogy a Negyedik Politikai Elmélet kidolgozásában haladást érzünk el, szükséges:

- *a múlt évszázadok politikatörténetének újraértelmezése, új nézőpont kialakítása a klisék és régi ideológiai keretek meghaladása;*
- *a globális társadalom mélystruktúrái szemünk előtt zajló változásainak felismerése és tudomásulvétele;*
- *a posztmodernitás paradigmájának helyes értelmezése;*
- *megtanulni nemcsak a politikai idea, program vagy stratégia elutasítását, de a status quo 'objektív' voltába vetett hit mint az apolitikus, atomizálódott társadalom elsődleges (poszt-) társadalmi jellegzetességének elutasítását is;*
- *végül pedig felépíteni egy önálló politikai modellt, ami új utat és programot kínál egy zsákutcába jutott, a 'rég dolgok' újrahasznosításának végtelen körforgásába zárt társadalomnak. [...] Ezen könyv célja elsősorban az, hogy a Negyedik Politikai Elmélet kidolgozásának kezdeteként áttekintést és újraértékelést adjon az első három politikai elméletről, valamint a nemzeti bolsevizmus és eurázsianizmus eszméiről, amelyek különösen közel állnak a Negyedik Politikai Elmülethez. Ez nem dogma, nem is kész rendszer, és nem befejezett projekt. Ez egy felhívás a politikai kreativitásra; intuíciók és feltevések rendszere, az új körülmények elemzése, és egy kísérlet a múlt újraértékelésére.*

A Negyedik Politikai Elmélet nem egyetlen szerző munkája, sokkal inkább egy ideák, kutatások, elemzések, előrejelzések és programok széles spektrumát magába foglaló trend."²⁰

„Az én hazámban, Oroszországban” – folytatja és hangsúlyozza Dugin – többek közt a negyedik politikai elméletnek is mérhetetlen gyakorlati jelentősége van. Az orosz nép többsége saját identitása elvesztéseként szenvedte el a globális társadalomba történő integrálódást. Az orosz lakosság a '90-es években közel teljes mértékben visszautasította a liberális ideológiát, de eközben az is nyilvánvaló, hogy a 20. század illiberális ideológiáihoz – kommunizmus vagy fasizmus – való visszatérés valószínűtlen, mert ezek az ideológiák vereséget szenvedtek és alulmaradtak a liberalizmussal szemben, hogy a totalitarianizmus erkölcsi vereségét ne is említsük. Így a politikai és ideológiai vákuum betöltése érdekében Oroszországnak új politikai ideára van szüksége. Oroszország számára a liberalizmus

nem megfelelő, de a kommunizmus és a fasizmus is egyenlő mértékben elfogadhatatlan. Következésképp egy negyedik politikai elméletre van szükségünk. Ha egyes olvasók számára ez szabad választás kérdése és a politikai akarat megvalósítása – amire mindig lehet pozitív vagy negatív nézőpontból tekinteni –, Oroszország számára ez élet-halál kérdés. Hamlet örök érvényű kérdése szerint: „Lenni, vagy nem lenni?”²¹

A negyedik politikai elmélet keresztes hadjáratot indít a posztmodernitással, a poszt-indusztriális társadalommal, a liberális gondolat gyakorlati realizálásával, a globalizációval és annak logisztikai technikai bázisával szemben. A 4PE – ahogyan Dugin hivatkozni szokott teóriájára – visszatérést jelent a hagyományokhoz, a teológiához, Heidegger és Carl Schmitt nézeteihez. A negyedik politikai elméletre Dugin szerint Oroszország lényegének megőrzése végett van szükség. Oroszország története nem más, mint dialektikus küzdelem a Nyugat és a Nyugat által képviselt kultúrával szemben a saját identitás megőrzéséért és a saját út követéséért. A negyedik politikai elmélet számára „a történelmi szubjektum nem az egyén, az osztály és nem a faj. Ez antropológiai és történelmi axióma a negyedik politikai elmélet számára”²² – írja Dugin. Az említett fogalmakkal ellentétben az orosz teoretikus pozitívan viszonyul az ethnoshoz, amelyet a negyedik politikai elmélet legfontosabb értékének, nyelvi, vallásos hitbéli, a mindennapi élethez kapcsolódó források, célok életmódok összességének tart.

Művében a modernizáció kérdését vizsgálva elutasítja az egyenes vonalú fejlődés és növekedés koncepcióját. Síkra száll a folyamatok és történések ciklikus jellege, az idő visszafordíthatósága, az új középkor beköszöntének lehetséges volta mellett. Megkérdőjelezi az Amerikai Egyesült Államok vezette egypólusú világrend létét. Felfogására a multipolaritás kívánatossága a jellemző. Alexander Dugin könyve további részében olyan szubnacionális, regionális és transznacionális csoportokról, törekvésekről, mozgalmakról, megnyilvánulásokról és szervezetekről is ír, mint a poszt-nacionális irányt képviselő iszlám világ, az Eurázsiai Unió, az Európai Unió vagy a Bolívari Alternatívának nevezett, Bolíviát, Ecuador, Kubát, Nicaraguát és Venezuelát tömörítő szövetség Latin-Amerikában.

Dugin összegzése szerint: *„Ha a szocializmust megszabadítjuk a materializmustól, az ateizmustól és modernista jellegétől, ha elutasítjuk a Harmadik Út doktrínájának faji megközelítését és nacionalista jellegét, egy teljesen új politikai ideológia megteremtéséhez érkezünk. Ezt Negyedik Politikai Elméletnek vagy 4PE-nek nevezzük, amely elsősorban a legnagyobb kihívást jelentő, lényegét tekintve alapvető változáson átesett liberalizmust, másodsorban a kommunizmus klasszikus formáját, harmadsorban a Nemzeti Szocializmust és a fasizmust utasítja el. Ez a múlt különböző antiliberális politikai elméletei együttesének találkozását tekinti kiindulási pontjának (nevezetesen a kommunizmusnak és a harmadik út elméleteknek). Így a Nemzeti Bolsevizmushoz érkezünk, amely a materializmus, az ateizmus, a progresszivismus, a modernizáció és a módosított harmadik utas elméletek nélküli szocializmust képviseli.”*²³

Politikailag ennek az elméletnek a nemzetközi bázisát Dugin a radikális baloldal tudatos kooperációt felvállaló szárnyai és az új jobboldal vallási, antimodern mozgalmi, továbbá a környezetvédők és a zöld teóriák képviselői között találja meg. *„Őszintén hiszem, hogy a*

21 Uo., 12–13.

22 Uo., 14.

23 Uo., 195.

Negyedik Politikai Elmélet és annak másodlagos változatai, a Nemzeti Bolsevizmus és az Eurázsianizmus hasznos szolgálatot tesznek népeinknek, országainknak, civilizációinknak. A kulcs minden tekintetben a multipolaritás differenciáltsága – geopolitikailag, kulturálisan, axiológikailag, gazdaságilag és így tovább."²⁴

Összegzésül leszögezhetjük, hogy Dugin kísérlete egy új politikai elmélet létrehozására nem járt eredménnyel. Eklektikus nézetrendszere az 1997-ben, 2000-ben (újabb kiadása 2002-ben) megjelent, *A geopolitika alapjai* című könyv gondolatrendszerét, a neo-eurázsianizmusban testet öltő orosz birodalmi politika és hatalmi törekvések elméleti igazolását szolgálta. Ezt a felfogást tovább erősíti a 2012-ben publikált, általa szerkesztett, külföldi szerzők elemzéseit is tartalmazó *Geopolitika és nemzetközi viszonyok* című kötet is.

Alexander Dugin egyik legfontosabb műve *A geopolitika alapjai (Osznovi geopolityiki)* című könyv. A monográfia a bevezető fejezetet követő hét fő részből és egy glosszáriumból áll. Elemzésünk a 2000-es kiadás alapján készült.²⁵ A műből magyar nyelven részletek olvashatók az *Oroszország és Európa* című, 2004-ben megjelent kötetben.²⁶ Dugin műve bevezetőjében a geopolitika meghatározásával, a szárazföldi és a tengeri hatalom, a civilizációk, a magterület és a „Rimland” kérdéskörével foglalkozik. Az első részben a geopolitika alapító atyáinak, a másodikban a jelenkori geopolitikai elméletek és iskolák képviselőinek munkásságát tekinti át. A harmadik, negyedik és ötödik részt Oroszországgal kapcsolatos geopolitikai problémák vizsgálatának szenteli. A hatodik rész tárgyát az eurázsiai viszonyok értelmezése képezi. Elemzéseinkben ezeknek a fejezeteknek a megállapításaira koncentrálunk. A hetedik részben a szerző a geopolitikai gondolkodás klasszikusainak munkáiból közöl részleteket.

Ami Oroszország helyzetét és a nemzetközi viszonyok alakulását illeti, Dugin a könyv második részének második fejezetében a mai atlantizmusról írva leszögezi: „*A Varsói Szerződés és a Szovjetunió felbomlása annak az atlanti stratégiai irányvonalnak a diadala, amely végigkísérte az egész huszadik századot. A Nyugat győz a Kelettel vívott hidegháborúban. A tengeri hatalom (Sea Power) győzelmet ül a magterület (Heartland) felett.*”²⁷ A hatalmas területi kiterjedésű eurázsiai szárazföldi birodalmat az Egyesült Államok vezette tengeri hatalom és szövetségesei a spykmani „Rimland” (peremövezet) megszervezésével és csatasorba állításával fojtogatta. Ebből a Szovjetunió nem tudott kitörni. A Kelet-Közép-Európából való kivonulás területi engedményére sem volt hajlandó, így nem bírván a ránehezedő nyomást, összeomlott. Ez a bipoláris világ végét, az egypólusú nemzetközi rendszer kezdetét jelentette.

Ebben a képben az Oroszország által megtestesített eurázsiaiságnak nincs helye, ezért nem békélhet meg a dolgok állásával. Keresnie kell a folyamatok visszafordíthatóságának lehetőségét. Meg kell teremtenie egy új kétpólusúság kialakításának feltételrendszerét. Azonban az „*eurázsiai kontinentális blokk nem lehet a Varsói Szerződés pusztá feltámasztása [...] Az új kontinentális szövetségnek vagy egész Európát magába kell foglalnia az Atlanti-óceánig, valamint Eurázsia déli partvidékének néhány fontos szektorát – Indiát, Iránt, Indokínát stb., vagy biztosítani kell ezeknek a térségeknek a baráti semlegességét, azaz ki kell*

²⁴ Uo.

²⁵ DUGIN: *Osznovi geopolityiki*, i. m.

²⁶ SISELINA, GAZDAG (szerk.): *Oroszország és Európa... i. m.*

²⁷ DUGIN: *Osznovi geopolityiki*, i. m., 108.

vonni őket az atlantizmus kontrollja alól.”²⁸ – fogalmaz Dugin. Ez egyben azt is jelenti, hogy újra meg kell határozni Oroszország viszonyát a három szomszédos civilizációhoz. Nyugaton a latin-germánhoz, keleten az iszlámhoz, hinduhoz és a kínaihoz. A szilárd vonatkoztatási pont kialakításához azonban szükség van Oroszország szellemi önmeghatározására és önmagára találására is. „Először is Oroszország lényege, szellemi önmeghatározása identitása kultúrtörténetileg kétségtelenül [...] a sem Kelet, sem Nyugat, vagy sem Európa, sem Ázsia, hanem Eurázsia formulával határozható meg [...] Ezen a síkon Oroszország alapvető érdeke egyediségének bármi áron való megőrzése, eredetiségének megóvása a nyugat kultúrájának és a Kelet tradícióinak kihívásával szemben”²⁹ Geostratégiaiilag ez a peremterületek szövetségessé tételét, a partvidéki zónákba történő benyomulást, a Rimland legnagyobb része semlegességének biztosítását, az orosz birodalomépítés folyamatának felerősítését és ennek szerves részeként a meleg tengerekhez való kijutást, a Sea Power és a Heartland eurázsiai szövetségi rendszerben történő egyesítését jelenti. Az új szövetségi rendszernek egyesítenie kell az atlantizmust megtestesítő, amerikai vezetésű gazdag Nyugat elleni küzdelemben Oroszország-Euráziát és a szegény Délt – harmadik világot.

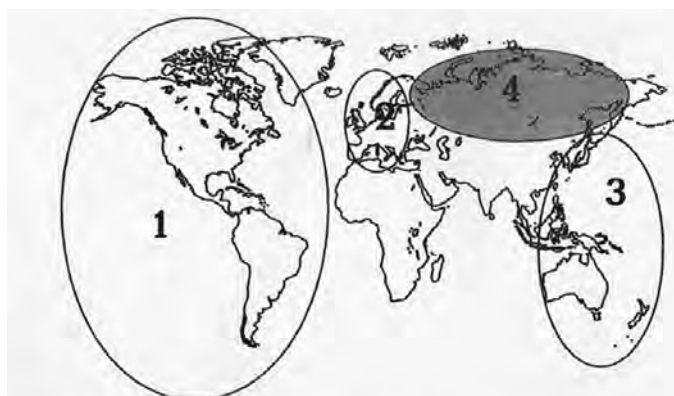
1. ábra. A Nyugat viláгурalma elleni szövetség³⁰

Más megközelítésben az Amerikával a középpontjában álló három nagy térség, Észak- és Dél-Amerika, Európa és Ázsia Oroszország-Eurázsia ellen irányuló stratégiai szövetségének Amerika-ellenes rendszerré kell alakulnia (2., 3. ábra).

²⁸ Uo., 162.

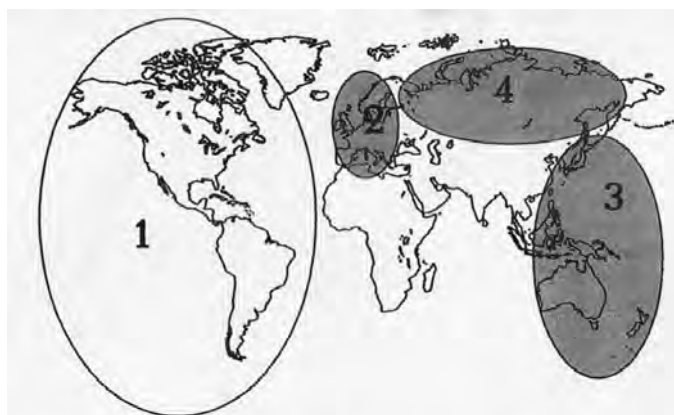
²⁹ Uo., 167.

³⁰ Forrás: Alekszandr DUGIN: *Osznovi geopolityiki*, Arktogeia, Moszkva, 2000, 217.

Három nagy térség (1+2+3) jelenlegi, Oroszország–Eurázsia ellen irányuló stratégiai szövetsége, Amerikával a középpontban.
A szövetség megerősítése és kiszélesítése a mondialista geopolitika lényege.

2. ábra. Három Oroszország–Eurázsia-ellenes térség³¹

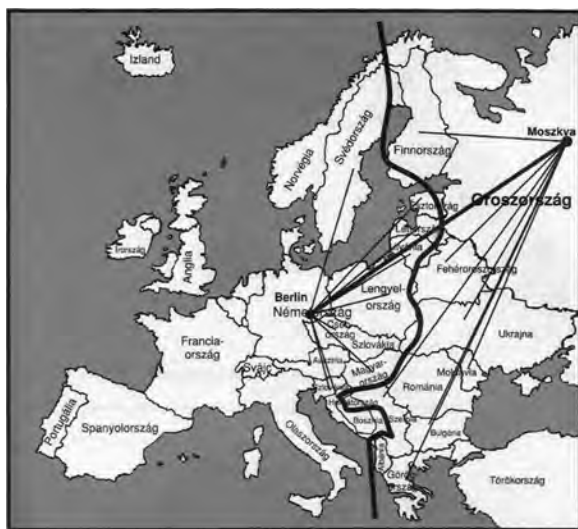
Három nagy térség (2+3+4) Amerika ellen irányuló lehetséges stratégiai szövetsége, a központban Oroszországgal.
A szövetség létrehozása az eurázsiai geopolitika lényege.

3. ábra. Három Amerika-ellenes térség szövetsége³²

Ennek a célnak és stratégiának a megvalósítása érdekében az Eurázsia tengelyét alkotó pravoszláv civilizáció országainak az Európa tengelyét képező Közép-Európa államaival és az antikontinentális erők valószínűsíthető szövetségének tekinthető európai Nyugat-országaival újra kell osztaniuk egymás között a befolyási övezeteket a mackinderi értelemben vett Kelet-Európában Németország és Oroszország között.

³¹ Forrás: Alekszandr DUGIN: *Osznovi geopolityiki*, Arktogeia, Moszkva, 2000, 235.

³² Forrás: Alekszandr Dugin: *Osznovi geopolityiki*, Arktogeia, Moszkva, 2000, 236.

4. ábra. A befolyási övezetek újrafelosztása Kelet-Európában³³

A folyamat sikere esetén Dugin egy Karl Ernst Haushofer pánregió-felfogásával rokonságot mutató négypólusú multipoláris világ modelljét vázolja fel. Ennek a többpólusú nemzetközi rendszernek a Moszkva–Berlin, Moszkva–Teherán, Moszkva–Tokió és (a Sanghaji Együtműködési Szervezetet is figyelembe véve) Moszkva–Peking szövetségi tengely mentén kell megvalósulnia.

Oroszországnak Dugin felfogása szerint nincs választása. „Az Orosz Föderációnak nincs államtörténete, határai esetlegesek, kulturális irányjelzői zavarosak, politikai rendszere ingatag és képlékeny, etnikai térképe vegyes, gazdasági struktúrája széttöredezett, és részben szétesett. Az adott konglomerátum csak a globálisabb geopolitikai alakulat bomlásának a terméke, a teljes képből kiszakított részlet. Ha az Orosz Föderáció nem az orosz állam, akkor a FÁK sem az.”³⁴ Dugin álláspontja szerint Oroszország nem eshet a regionális hatalom csapdájába. Az a státusz az orosz nemzet számára egyenlő az öngyilkossággal. „Oroszország elképzelhetetlen birodalom nélkül”³⁵ – hangsúlyozza.

Ebben a keretben kell tehát értelmeznünk a 2014 tavasza óta kirobbant ukrán konfliktust is. Az ország létének Dugin szerint nincs perspektívája, specifikus sajátosságok sem támasztják alá szuverenitását és létezésének fontosságát. Oroszország és az Orosz Föderáció nagyhatalmi-birodalmi státusza ugyanakkor a többpólusú világ kialakulásához vezető Eurázsiai Unió (EaU), Jevrazijszkij Szojuz (JESZ) létrehozásától is függ.

„Minden egyes történelmi kornak megvan a maga politikai, ideológiai, gazdasági és kulturális koordináta rendszere” – írja *Az Eurázsiai nézőpont* című tanulmányában. „A XXI. században pedig az atlantisták (az egypólusú globalizmus hívei) és az eurázsionisták kö-

33 Forrás: Alekszandr Dugin: *Osznóvi geopolityiki*, Arktogetia, Moszkva, 2000, 227.

34 Uo., 184.

35 Uo., 193.

zötti ellentétek dominálnak. Az atlantista világrend és globalizáció állításaival szemben fellépnek a többpólusú világ hívei – ők az eurázsianisták.”³⁶ A nemzetközi rendszer két szembenálló alternatívája, erőközpontja két egymástól eltérő felfogást, intézményi megoldást, intézményrendszert, berendezkedést és jövőképet képvisel – állítja Dugin.

„Az eurázsiai felfogás képviselői következetesen a többpólusosság elvét vallják, s fellépnek az atlantistákhoz kapcsolódó egypólusú globalizáció ellen. Ezen új világ pólusainak minőségében nem a hagyományos értelemben vett államok, hanem új, integrált civilizációs formák (»nagy térségek«) jelennek meg, amelyek geoökonómiai övezetökké (geoökonómiai zónák) egyesülnek.”³⁷

A nagyrégiók, szuperhatalmak által uralt befolyási övezetek megszervezése és nemzetközi legitimációja esetén a világban kevésbé valószínűek a globális konfliktusok, a véres háborúk és az emberiség létét fenyegető összeütközések. Oroszország és eurázsiai kontinentális övezetbeli partnerei harmonikus kapcsolatra törekednek szomszédaikkal, és szemben állnak az atlantisták globális terveivel, amelyek célja a Nyugat oligarchikus struktúrájának ellenőrzése alatt egy egypólusú sztereotipizált világ megszervezése.

Ezt követően Dugin részletesen kifejti az eurázsiai államfejlődés, hatalommegosztás, gazdasági berendezkedés, pénzügyi rendszer, vallásfelfogás és nemzeti szerveződés jellegzetességeit. Ez utóbbi esetében fontosnak tartja hangsúlyozni a következőket: „A népek élete és sorsa szerves folyamat, amely nem tűri a mesterséges beavatkozást. Az etnikum és a népek közötti problémákat a kérdések belső logikájából kiindulva kell megoldani. A Föld minden népének rendelkeznie kell az önálló történelmi választáshoz szükséges szabadsággal. Senkinek nincs joga a népeket arra kényszeríteni, hogy egyediségükről lemondjanak és felolvadjanak a »közös olvasztó tégelyben«, ahogyan azt az atlantisták óhajtják. A népek joga az eurázsiaiak számára nem kevesebb, mint az emberi jog.”³⁸ A befolyási övezetek vázolt nagytérégi összefüggésrendszerében ugyanakkor Dugin a kis- és közepes méretű államok nemzeti szintű szerveződéseinek, a nemzeti és a nemzeti kisebbséggel kapcsolatos kérdéseknek nem tulajdonít jelentőséget. Azok problémái feloldódnak és megoldódnak az új geopolitikai rend Németország és Oroszország által ellenőrzött és birodalmi kereteiben.³⁹

Az atlantizmus és az USA által vezérelt globalizmus elleni küzdelemben Dugin (és az orosz vezetés) szerint központi szerepet játszik az Eurázsiai Gazdasági Unió létrehozása. Arra a kérdésre, hogy milyennek kell lennie ennek a szerveződésnek, a választ a Dugin által szerkesztett kötetben Jurij Szolozobov tanulmányából tudhatjuk meg. Az *Eurázsiai Unió: elmélettől a gyakorlatig* címet viselő elemzés részletesen bemutatja a szervezet keletkezéstörténetének főbb állomásait és jellegzetességeit.

Az Eurázsiai Unió (Jevrazijszkij Szojuz) – avagy az Eurázsiai Gazdasági Unió (EaEU) – létrehozására a kazah elnök, Nurszultán Nazarbajev tett javaslatot 1994-ben. Ebben a FÁK országai számára elengedhetetlen szükségszerűségnek nevezte egy, az Európai Unióhoz hasonló szövetségi rendszer megteremtését. Véleménye szerint azonban ennek az

36 Alekszandr DUGIN: *Jevrazijszkij vzgljad* = Uő: *Geopolityika i mezsdunarodnije otnosenija*, Jevrazijszkoje Dvizsenija, Moszkva, 2012, 348.

37 Uo., 350.

38 Uo., 358.

39 Részletesen lásd: Alekszandr DUGIN: *Osznovi geopolityiki*, Arktogeia, Moszkva, 1997, 297–385.

integrációnak különböznie is kell az EU-tól annyiban, hogy annak létrehozása nem sértheti a részt vevő államok jogegyenlőségét.

Az együttműködésnek a politikai szuverenitás feladása nélkül kell megvalósulnia. Elsősorban a gazdasági együttműködés elmélyítését kell szolgálnia, de szavatolnia kell a részt vevő államok kollektív biztonságát is. A FÁK létrejöttétől azonban hosszú és nehéz út vezetett a 2015. január 1-jén megalakult Eurázsiai Gazdasági Unióig. Az integráció fejlődéséhez Putyin 2000-es hatalomra kerülése adta a döntő lökést.

2000. október 10-én Asztanában létrejött az Eurázsiai Gazdasági Közösség, a JEVRAZESZ (Jevroaziatszkije Ekonomicseszkoje Szooobszesztvo). A gazdasági integrációban öt ország vesz részt. Oroszország mellett Belorusszia, Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán tagja a szervezetnek. Érdemi előrelépést jelentett a szervezet életében a gazdaság- és pénzügyi területén követendő célok megfogalmazása, az 1990-es években létrehozott vámunió megerősödése, valamint a Független Államok Közössége keretei között megvalósuló energetikai, infrastrukturális és gazdasági együttműködés. A szervezet a volt Szovjetunió gazdasági potenciáljának 85%-át képviseli. A szervezet jövőjével kapcsolatban Nurszultán Nazarbajev kazah elnök 2011. november 18-án adott interjújában kijelentette, hogy az a hasonló típusú integrációkra jellemző klasszikus utat járja végig. Az első lépést a közös kereskedelmi övezet létrehozása, a másodikat a vámszövetség, a harmadikat az egységes gazdasági térség, a negyediket a gazdasági unió, az ötödiket a közös valuta bevezetése jelenti.⁴⁰ Az Eurázsiai Gazdasági Unió 2015-ös hivatalos megalakulása ennek a modellnek a negyedik fázisát képviseli.

Összességében azt mondhatjuk, hogy Nazarbajev egy sajátos, *sui generis* jellegű birodalmi föderáció megteremtésének a híve, amely számos hasonlóságot mutat az 1991. december 25-e előtti struktúrákkal. Ezért különösen fontosnak tartja hangsúlyozni: „*Nincs szó a Szovjetunió semmiféle restaurációjáról vagy reinkarnációjáról. Az nem lehetséges. [...] nem egy SZSZSZR⁴¹ létrehozásáról van szó [...] amire szükség van, az egy jövőre irányuló pragmatikus megközelítés.*”⁴² Vlagyimir Putyin orosz elnök az Eurázsiai Gazdasági Unió kapcsán az ázsiai, a Csendes-óceáni, az európai és a latin-amerikai térség összekapcsolását emeli ki. Ez az EaEu, az Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködési szervezet, az APEC, a dél-amerikai államok szabadkereskedelmi integrációs szervezete, a Mercosur és az Európai Unió közötti, USA vezette atlanti világgal szemben kialakítandó kooperációt jelenti.

Oroszország és a posztszovjet térség – szögezi le Szolozobov – a globalizáció viszonyai között két út között választhat. „*Az első – Kínához vagy az EU-hoz történő félperifériális jellegű integráció. [...] A második – saját erőforrások alapján Eurázsia közepén létrehozni az Eurázsiai Uniót.*”⁴³ Az orosz birodalmi gondolat harcosa és teoretikusa, Alekszandr Dugin úgy véli: „Előbb vagy utóbb a nagy beteljesülések és drámai csaták után út Eurázsia órája.”⁴⁴

40 Nurszultán NAZARBAYEV: *Jevrazijszkij Szozuz: ot igyeji k isztoriji buduscsevo*, Izvesztija, 2011. október

41 Az SZSZSZR betűszó a Szovjetunió, azaz a Szovjet Szocialista Szövetséges Köztársaságok rövidítése.

42 www.izvestia.ru/news/504908

43 I. m. DUGIN 373.

44 DUGIN: *Jevrazijszkij vzgljad... i. m.*, 360.

A biztonsági szektor reformja

Molnár Anna

Bevezetés

Az elmúlt évtizedben az ún. *biztonsági szektor reform vagy biztonsági ágazat reform (Security Sector Reform – SSR)*¹ koncepció a válságkezelés egyik meghatározó megközelítésévé vált. A válságokat, konfliktusokat követő időszakokban megvalósuló különböző békeműveletekben és fejlesztési programokban napjainkban egyre nagyobb hangsúly kerül a hagyományos biztonságpolitikai szereplők (katonaság, rendőrség stb.) feladataira összpontosító műveletek mellett a gazdasági-társadalmi fejlődést és így a humán biztonságot is előmozdító koherens, átfogó megközelítésre (*comprehensive approach*). Ebben az összefüggésben a hagyományos biztonsági és igazságszolgáltatási feladatok szoros kapcsolatban állnak a gazdasági, társadalmi fejlődést előmozdító programokkal. Annak ellenére, hogy a nemzetközi válságkezelésben az ENSZ műveletei játszanak meghatározó szerepet, az ezredfordulótól a válságba került államok biztonsági környezetének kiépítésében részt vevő más nemzetközi szereplők (EU, NATO, OECD, AU) többsége is kidolgozta saját, a biztonsági szektor reformjával összefüggő koncepcióját és eszközeit.

A 20. század végétől a biztonság percepciója és ezzel összefüggésben fogalom-meghatározása is jelentős változáson ment keresztül. A hidegháborút követő évtizedben a globalizációs folyamatok felerősödésével a nemzetközi rendszer jelentős mértékben átalakult. A vesztfáliai rendszer erodálódásával egy időben a nemzetközi rendszer új szereplőinek (nemzetközi szervezetek, nem kormányzati szervezetek, multi- és transznacionális vállalatok) nem csupán száma, hanem befolyása és feladatai is jelentős mértékben átalakultak és növekedtek. A komplexebb és ezzel együtt bizonytalanabb új világrendben a biztonsági

1 A jelen tanulmányban használt biztonsági szektor reform többé-kevésbé általánosan elfogadott fogalma mellett a szakirodalom és a folyamatban részt vevő egyes nemzetközi szervezetek (ENSZ, OECD, EU stb.) több különböző fogalmat használnak, szinte szinonimaként: biztonsági szektor reform (Security Sector Reform), biztonsági rendszer reformja (Security System Reform), biztonsági szektor kormányzása (Security Sector Governance), biztonsági és igazságszolgáltatási szektor reformja (Security and Justice Sector Reform), biztonsági és igazságszolgáltatási szektor fejlesztése (Security and Justice Sector Development).

kihívások többsége már nem katonai jellegű, és nem az egyes államok tevékenységével áll összefüggésben.

Közhelynek számít, hogy a korábbinál jóval összetettebb biztonsági környezetben a külső és belső biztonság közötti határ feloldódott, és a biztonságpolitikában a fegyveres erőkkel összefüggő kizárólag védelmi funkciók és tevékenységek mellett, a szektoriális megközelítéssel (Buzan)² összefüggésben a gazdasági, társadalmi, környezeti tényezőket is magába foglaló humánbiztonságra, nemzetközi szinten pedig a közös fellépésre, a megelőzésre került a hangsúly. A biztonság fogalma az államközpontú megközelítéstől a többszereplős (civil-katonai) és a jóléttel összefüggő humánbiztonság irányába tolódott el. A humánbiztonság fogalma az ENSZ Fejlesztési programjának (UNDP) részeként a '90-es évektől évente megjelenő *Jelentés az emberiség fejlődéséről (Human Development Report)* című kiadvány elemzéseinek köszönhetően jelent meg a köztudatban.³

Ezt támasztja alá Kofi Annan volt ENSZ főtitkár 2000-ben elhangzott beszédének egy részlete: „*A humán biztonság magában foglalja az emberi jogokat, a jó kormányzást, az oktatáshoz és az egészségügyhöz való hozzáférést, illetve annak biztosítását, hogy minden egyénnek lehetősége legyen saját képességeinek megvalósítására. Minden, ebbe az irányba való lépés egyben egy újabb lépést jelent a szegénység csökkentése, a gazdasági növekedés előmozdítása és konfliktusok megelőzése érdekében. A nélkülözéstől és a félelemtől való megszabadulás, illetve a következő generációk szabadsága, hogy egy egészséges és természetes környezetet örököljenek: ezek a humán és ezzel együtt a nemzetbiztonság egymással szoros összefüggésben álló építőkövei.*”⁴

Mindezzel összefüggésben az SSR-koncepció napjainkra többé-kevésbé általánosan elfogadott, egységes elvekre építő átfogó megközelítést kíván nyújtani a különböző donorszervezetek számára az egyes fegyveres válságokat követő béketeremtő, nemzetközi segélyezési, államépítési tevékenységek hatékony és fenntartható koordinációjához. Mind a mai napig azonban nem beszélhetünk a nemzetközi szereplők által közösen definiált egységes SSR-koncepcióról.

A *biztonsági szektor reform* összességében olyan stratégiaalkotó és végrehajtó intézményi reformfolyamatnak tekinthető, amelynek célja, hogy a különböző szereplők (külső, belső, állami, nem állami stb.) összehangolt tevékenysége következtében optimális esetben olyan stabilnak tekinthető biztonsági környezet jöjjön létre, amely a jogállamiság alapelveivel összhangban elősegíti a közép és lehetőleg hosszú távon is fenntartható gazdasági, társadalmi fejlődést, hozzájárul a szegénység csökkentéséhez, illetve elősegíti a jó kormányzás, az emberi jogok és a jogállamiság feltételeinek megteremtését, ezáltal a fegyveres erők civil kontrollját.⁵

2 Barry BUZAN, Ole WÆVER, Jaap DE WILDE: *A biztonsági elemzés új keretei = Nemzetközi biztonsági tanulmányok*, szerk. PÓTI László, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2006, 53–112.

3 PÉCZELI Anna: *A humán biztonság elmélete és gyakorlata, Kanada és Japán példájá*, 2011. Forrás: www.grotius.hu/doc/pub/ESLRKT/2011_243_peczeli_anna_a_human-biztonsag_elmelete_es-gyakorlata.pdf (letöltve: 2016. 01. 19.)

4 Kofi Annan. „Secretary-General Salutes International Workshop on Human Security in Mongolia.” Two-Day Session in Ulaanbaatar, May 8–10, 2000. Press Release SG/SM/7382.

5 A Beginner's Guide to Security Sector Reform (SSR), 2007. Forrás: www.ssrnetwork.net/documents/GFN-SSR_A_Beginners_Guide_to_SSR_v2.pdf (letöltve: 2016. 01. 19.)

SSR-szereplők és -alapelvek

Ebben a megközelítésben a biztonsági szektort érintő reformcsomag hatékony megvalósítása érdekében a hagyományos biztonságpolitikai szereplők, a biztonságot menedzselő és felügyelő testületek, illetve az igazságszolgáltatási és jogkikényszerítő intézmények, a nem állami és a civil társadalom szereplői, illetve az SSR helyi érintettjei stb. közötti folyamatos párbeszédre, együttműködésre és hatékony koordinációra van szükség a közép és hosszú távon is fenntartható stabil biztonsági környezet kialakítása érdekében.

A holisztikus megközelítésen alapuló SSR-tevékenységekkel összefüggő reformcsomag számos különböző terület (védelem, szolgálatok, rendőrség, igazságszolgáltatás, civil felügyelet, pénzügyi igazgatás, büntetésvégrehajtás, a nemek egyenlőségét, civil társadalom erősítését, a leszerelést, demobilizációt és a korábban egymással harcoló felek reintegrálását segítő programok [*DDR – disarmament, demobilization, reintegration*]) kiépítésének és átalakításának multiszektoriális összekapcsolását jelenti.

Az SSR-folyamatot és a biztonsági rendszer legfontosabb szereplőit legátfogóbban az OECD DAC (*Development Assistance Committee, Fejlesztési Segély Bizottsága*) 2007-ben megjelent kézikönyve ismerteti.⁶

- Főbb biztonsági szereplők: fegyveres erők, rendőrség, csendőrség, paramilitáris erők, elnöki gárdák, hírszerzési és biztonsági (elhárítás) szolgálat (katonai és polgári), partiőrség, határőrség, vámhatóság, tartalékos és helyi biztonsági egységek (polgári védelmi erők, nemzeti gárdák, polgárőrség).
- Irányító és felügyeleti testületek: a kormány, nemzetbiztonsági tanácsadó testületek, törvényhozás, védelmi minisztérium, belügyminisztérium, külügyminisztérium, hagyományos hatóságok; pénzügyi irányító testületek (pénzügyminisztérium, költségvetési, pénzügyi ellenőrzési és tervezési egységek); civil társadalom szervezetei (civil felügyeleti és panaszügyi szervek).
- Igazságszolgáltatási és jogállami intézmények: bíróság, igazságügyi minisztérium, börtön, bűnüldöző és ügyészégi szervek, emberi jogi bizottságok és ombudsman, hagyományos igazságszolgáltatási szervek.
- Nem törvényes biztonsági erők: felszabadító hadseregek, gerillahadseregek, magán biztonsági vállalatok, politikai pártmilíciák.⁷

Annak ellenére, hogy mind a mai napig nem beszélhetünk az SSR-koncepció általánosan elfogadott, egységes definíciójáról, az egyes megközelítések számos területen mutatnak hasonlóságot. A legáltalánosabban elfogadott koncepciónak az OECD DAC kézikönyvében megfogalmazott változat tekinthető. Az SSR-koncepció általánosságban hangsúlyozza, hogy a biztonsági szektor reformja csak abban az esetben lehet sikeres, ha mindez a helyi elkötelezettségre, felelősségvállalásra és ezáltal a programokban való aktív szerepvállalásra (*local*

6 The OECD DAC Handbook on Security System Reform (SSR) Supporting Security and Justice, 2007. Forrás: www.poa-iss.org/RegionalOrganizations/OECD/Instruments/OECD%20SSR%20Handbook.pdf (letöltve: 2016. 01. 19.)

7 OECD DAC Handbook, 22.

ownership),⁸ politikai akaratra, az emberi jogok tiszteletben tartására, az elszámoltathatóságra és a gazdasági és társadalmi fenntarthatóságra épül.

A helyi elkötelezettség vagy szerepvállalás elsősorban azt jelenti, hogy a biztonsági szektor fejlesztése és az intézményfejlesztés a helyi (hangsúlyozottan nem csupán kormányzati) szereplők és érintettek (*stakeholders*) folyamatos bevonásával, aktív részvételével történjen. Ez az alulról építkező (*bottom-up, place-based*) megközelítés nagy hangsúlyt fektet az érintetteknek a reformfolyamat teljes ciklusába (tervezés, jogszabályi környezet kialakítása, végrehajtás, irányítás) való bekapcsolódásra. Az SSR sikeressége még a legoptimálisabb esetben is sokszor megkérdőjelezhető, de a helyi sajátosságokat és igényeket kezdetektől figyelmen kívül hagyó, csupán külső szereplőkkel végrehajtott reformok hosszútávon minden kétséget kizárólag fenntarthatatlanok. A jól működő biztonsági környezet megteremtése érdekében az embereket a középpontba állító (*people-centred*) folyamatnak a jó kormányzás alapelvein, az emberi jogok érvényesülésén, a demokratikus jogállami intézmények képülésén, illetve az elszámoltathatóság és az átláthatóság elveinek érvényesülésén kell alapulnia.

Az OECD DAC kézikönyv (2007) négy alapvető célkitűzést határoz meg: 1) a hatékony kormányzás, felügyelet és elszámoltathatóság kiépítése; 2) a biztonság- és igazságszolgáltatás javítása; 3) a reformfolyamat helyi felelősségvállalásának és vezetésének támogatása; és 4) a biztonság- és igazságszolgáltatás fenntarthatóságának elősegítése.⁹ A kézikönyv az SSR alapelveit is ismerteti. Az első az emberközpontúság, a helyi felelősségvállalásra épülő demokratikus normák és emberi jogok, jogállam, amelynek célja a félelemtől való megszabadulás, a fegyveres erőszak és bűnelkövetés mérhető csökkenése. Másodikként az SSR egyfajta gondolkodási keretet jelent az államokat és a lakosságukat fenyegető biztonsági kihívásokkal szembeni fellépéshez, integráltabb fejlesztési és biztonságpolitikákkal, jelentősebb civil részvétellel és felügyelettel. Harmadikként multiszektoriális stratégiákhoz illeszkedő tevékenységeken alapul, az állam és a lakosság biztonsági és igazságszolgáltatási igényeinek széles körű felmérésére épül. Negyedik alapelveként fontos, hogy a kormányzás alapvető elveit (elszámoltathatóság és átláthatóság) figyelembe véve történjen a fejlesztési folyamat. Az ötödik alapelvben pedig hangsúlyozza, hogy a végrehajtás az intézményi és humán kapacitások bővítését célzó világos folyamatokon és politikákon keresztül történjen a hatékony biztonságpolitika és pártatlan igazságszolgáltatás érdekében.¹⁰

8 A *local ownership* angol fogalom magyar fordítását tekintve mindeddig nem alakult ki egységesen elfogadott változat, a szakirodalomban hol helyi elkötelezettségnek, felelősségvállalásnak, hol helyi szerepvállalásnak fordítják. A magyarul nehezen visszaadható fogalom arra utal, hogy a reformfolyamatba a helyi (azaz nem donor) szereplők (pl. önkormányzat, faluközösség vagy oktatási intézmény stb.) bevonása, aktív részvétele, elkötelezettsége a gyakorlatban a reformok iránti elkötelezettséget és így a végrehajtás iránti felelősséget is eredményezheti.

9 OECD DAC Handbook, 21.

10 *Uo.*, 21–22.

SSR és a nemzetközi szervezetek

OECD

Az OECD létrejötté óta a gazdasági, pénzügy és társadalmi fejlődéssel kapcsolatos feladatokat látott el. Az 1989-es rendszerváltásokat követően tevékenységei a kelet-közép-európai térségre is kiterjedtek. A szervezet több mint egy évtizede játszik meghatározó szerepet különböző, SSR-al összefüggő donortevékenységek megvalósításában és koordinálásában. Az OECD DAC 2001-ben jelentette meg az *Irányelvek: erőszakos konfliktusok megelőzése érdekében* (*Guidelines: Helping Prevent Violent Conflict*) című dokumentumot, ezt követően 2004-ben elkészült a *Biztonsági szektor reform és kormányzás: szakpolitika és jó gyakorlat* (*Security System Reform and Governance: Policy and Good Practice*) című irányelveket tartalmazó dokumentum. A 2005-ben kidolgozott hivatalos fejlesztési segélyezés (*official development assistance – ODA*) definíciója már több SSR-elemet is tartalmazott. Ezt követően készült el 2007-ben az ún. SSR-kézikönyv, amely a 2009-es felülvizsgálatát követően is a legfontosabb iránymutatás a biztonsági szektor reformjával kapcsolatos tevékenységek tervezésekor és végrehajtásakor.

A mára referenciává vált iránymutatásokat az OECD a legfontosabb donorországokat és nemzetközi szervezeteket (EU, UNDP, IMF, WB) magában foglaló *Konfliktusmegelőzés, Békeépítés és Fejlesztési Együttműködés Hálózatán* (*Network on Conflict, Peace and Development Co-operation – CPDC*) keresztül közvetíti a többi szereplő felé. Az OECD fejlesztéspolitikája határozottan a komplex megközelítésre épül, ezt támasztja alá a DAC 2007-es, törekény államokban való fellépésről írott anyaga is. Az 5. pont szerint a politikai, biztonsági, gazdasági és társadalmi területek között kölcsönös függés van: ha az egyik területen nem sikerül valós eredményeket elérni, az egész reformfolyamat kudarcra van ítélve.¹¹

2010-ben az OECD DAC INCAF válságokkal és bizonytalan helyzetekkel foglalkozó nemzetközi hálózat (*International Network on Conflict and Fragility*, korábban OECD DAC CPDC) kezdeményezett egy projektet, amely a törekény és konfliktusokkal sújtott országokban a biztonság és jog fejlesztését célzó nemzetközi támogatás javításának lehetőségét vizsgálta. A 2011-ben záródó projekt eredményeit tartalmazó jelentés 2013-ban jelent meg, és több esettanulmányt vizsgálva összegezte következtetéseit.¹²

11 OECD DAC Principles for Good International Engagement in Fragile States 2007. Forrás: www.oecd.org/dataoecd/28/5/43463433.pdf 2. (letöltve: 2016. 01. 19.)

12 Nicole BALL (Center for International Policy), Luc VAN DE GOOR (Clingendael Institute): *The challenges of supporting effective security and justice development programming*, WP. OECD Development Co-operation working paper, 2013. Forrás: www.oecd.org/dac/governance-peace/conflictfragilityandresilience/docs/WP9%20Improving%20security%20and%20justice%20programming.pdf (letöltve: 2016. 01. 19.)

EU

Az Európai Unió külkapcsolatain, fejlesztéspolitikáján és a közös kül- és biztonságpolitika, illetve a közös biztonság- és védelempolitika megvalósításával indított műveleteken keresztül az SSR-koncepció megjelenése előtt már jelentős szerepet vállalt a biztonsági szektor reformjával összefüggő területeken.¹³ A 2003-ban elfogadott *Biztonságos Európa egy jobb világban* című európai biztonsági stratégia (*European Security Strategy*) az SSR-t az EU-külpolitika egyik eszközeként határozta meg, és felhívta a figyelmet arra, hogy a „a biztonság a fejlődés egyik előfeltétele”. Ezt követően a Tanács 2005-ben dolgozta ki saját második pilléres SSR-koncepcióját a közös kül- és biztonságpolitikai (KKBP) műveletek (*EU Concept for ESDP Support to SSR*) támogatása érdekében. Ettől függetlenül, 2006-ban az Európai Bizottság is elkészítette az első pillér külkapcsolati tevékenységeihez kapcsolódó SSR-koncepciót (*Concept for European Community Support for SSR*).¹⁴ A Bizottság által kidolgozott koncepció újdonsága, hogy az EU első pilléréhez tartozó külkapcsolati területeket is az EU SSR-eszközeiként definiálta.¹⁵ A 2005-ös koncepció lefektette az EU SSR-ral összefüggő alapelveit: 1) a demokratikus normák és nemzetközileg elfogadott emberi jogi alapelvek, a jogállamiság, és ahol szükséges, a nemzetközi humanitárius jog; 2) a helyi felelősségvállalás és részvétel tiszteletben tartása; és 3) a koherencia az EU más külső tevékenységeivel.¹⁶

Az új koncepció alapján a következő területek tartoznak az elsőpilléres SSR-tevékenységek körébe: fejlesztési együttműködés, bővülés, stabilizációs és csatlakozási folyamat, európai szomszédsági politika, konfliktuskezelés és -megelőzés, a demokrácia és az emberi jogok, valamint a szabadság, biztonság és igazságosság térségének külső dimenziója. 2006-ban a Tanács elfogadta az EU multiszektoriális, átfogó és a pilléreken átívelő saját koncepcióját, az SSR-ra vonatkozó következtetéseket.¹⁷ 2003-tól napjaink az EU kb. egy tucatnyi olyan közös biztonság- és védelempolitika (KBVP) területén megvalósított műveletet hajtott és hajt végre napjainkban is, amelyek a biztonsági szektor reformjával összefüggésben is fejtik ki tevékenységüket.¹⁸

Az EU első hivatalosan is SSR-elemeket tartalmazó missziója a 2005-ben induló EUPOL RD Congo misszió volt. Az EU a biztonsági ágazat reformja érdekében folyamatos

13 VARGA Miklós: *Az Európai Unió és a biztonsági szektor reformja*, Nemzet és biztonság, (2011)/9, november, 39–51.

14 Roadmap. Joint Communication to the European Parliament and the Council: Elements for an EU-wide Strategic Framework for supporting Security Sector Reform (SSR). 2015. december. Forrás: http://ec.europa.eu/smart-regulation/roadmaps/docs/2016_eas_001_cwp_security_sector_reform_en.pdf (letöltve: 2016. 01. 19.)

15 GAZDAG Ferenc: *A biztonsági szektor reformja és a nemzetközi szervezetek*, Nemzet és biztonság, (2008)/11, 35–43., 42.

16 EU Concept for ESDP Support to SSR. Council of the European Union. Forrás: <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2012566%202005%20REV%204> (letöltve: 2016. 01. 19.)

17 Policy framework for security sector reform – Council conclusions. 2736th Council Meeting General Affairs and External Relations General Affairs. 12 June 2006. 16. Forrás: www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/gena/90013.pdf (letöltve: 2016. 01. 19.)

18 Pl.: EUPM Bosnia and Herzegovina (BiH), EUPOL COPPS (Palestine), EUPOL Afghanistan, EUTM Somalia, EUJUST-LEX Iraq, EUPOL DRC and EUSEC DRC, EULEX Kosovo EUAM Ukraine stb.

támogatást nyújtott a KDK-beli átmeneti folyamathoz, többek között három, a közös kül- és biztonságpolitika (KKBP) keretében folytatott művelet, az EUSEC RD Congo az EUPOL Kinshasa és az EUFOR RD Congo művelet elindítása útján.¹⁹

Az EU Tanácsában a védelmi és fejlesztési miniszterek 2007 novemberében üléseztek először közösen, ahol megvitatták a biztonság és a fejlesztés közötti szakpolitikai összhang elérésének módját. „*A Tanács – emlékeztetve arra, hogy béke és biztonság nélkül nem létezhet fenntartható fejlődés, valamint hogy a fejlesztés és a szegénység felszámolása nélkül nem lesz fenntartható béke – felkérte a tagállamokat, a Bizottságot és a Tanács Főtitkárságát, hogy a jövőbeli elnökségek irányítása alatt folytassák a biztonsággal és fejlesztéssel kapcsolatos munkát.*”²⁰ Az EU által támogatott, valóban sikeres SSR-folyamat megvalósítását azonban mind a mai napig többek között az is akadályozza, hogy az ambíciókkal ellentétben a viszonylag rövidebb időszakra tervezett és szűk mandátummal rendelkező KBVP-missziók mind a mai napig nincsenek teljes mértékben összehangolva az EU hosszabb távon megvalósuló fejlesztéspolitikájával.

A korábbi hiányosságok és tapasztalatok alapján, a hatékonyabb együttműködés és koordináció érdekében az EB és a külügyi és biztonságpolitikai főképviselő elkészítette a *Kapacitásépítés a biztonság és a fejlesztés támogatása érdekében. Annak lehetővé tétele, hogy partnereink képesek legyenek megelőzni és kezelni a válságokat* című közös közleményét, amely a biztonság és fejlesztés közötti kapcsolatot, a rendelkezésre álló uniós eszközöket és a biztonsági ágazat kapacitásépítéséhez nyújtott uniós támogatás eredményeit, hiányosságait és a különböző eszközök közötti koordinációs problémákat ismerteti.²¹ Ezt követően a Tanács által 2015. május 18-án elfogadott, közös biztonság- és védelempolitikáról szóló következtetések hangsúlyozták, hogy „*Az átfogó uniós megközelítéssel összhangban, valamint az uniós támogatás hatásának, eredményességének és következetességének maximalizálása érdekében a Tanács felkéri a főképviselőt és a Bizottságot, hogy a tagállamokkal konzultálva 2016 közepéig dolgozzák ki a biztonsági ágazat reformját célzó, uniós szintű stratégiai keretet. E szakpolitikai koncepció keretében egyesíteni kell a KBVP és a KKBP összes egyéb releváns eszközét, a fejlesztési együttműködés területén alkalmazott eszközöket, valamint a szabadság, a biztonság és a jogérvényesítés területén tevékenykedő szereplőket, az eszközök jogalapjának, elsődleges céljának és a vonatkozó döntéshozatali eljárásoknak a tiszteletben tartása mellett.*”²² Az EU új SSR-keretének (egy tanácsi határozattal kiegészített

19 Az EU-szerződés V. címe alapján elfogadott jogi aktusok. A tanács 2007/405/KKBP együttes fellépése. (2007. június 12.) Az Európai Uniónak a Kongói Demokratikus Köztársaság biztonsági ágazatának reformja keretében folytatott rendfenntartó missziójáról és annak a kongói igazságszolgáltatással való viszonyáról (EUPOL RD Congo), Európai Unió Hivatalos Lapja, 2007.6.13. Forrás: <http://epa.oszk.hu/00800/00878/01120/pdf/00460051.pdf> (letöltve: 2016. 01. 19.)

20 Sajtóközlemény. A Tanács 2831. ülése. Következtetések. Általános Ügyek és Külkapcsolatok, Külkapcsolatok, Brüsszel, 2007. november 19–20. Forrás: http://europa.eu/rapid/press-release_PRES-07-262_hu.htm?locale=en (letöltve: 2016. 01. 19.)

21 Kapacitásépítés a biztonság és a fejlesztés támogatása érdekében. Annak lehetővé tétele, hogy partnereink képesek legyenek megelőzni és kezelni a válságokat. Közös közlemény az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak. 2015. 04. 28. JOIN(2015) 17 final. Forrás: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52015JC0017> (letöltve: 2016. 01. 19.)

22 A Tanács következtetései a KBVP-Ről. Brüsszel, 2015. május 18. (OR. en) 8971/15. Forrás: <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-8971-2015-INIT/hu/pdf> (letöltve: 2016. 01. 19.)

SSR-stratégia/együttes közlemény) kidolgozásához vezető folyamat 2015 őszén elkezdődött, és megtartották a tagállamokkal, tudományos szereplőkkel és civil szervezetekkel folytatott konzultáció első állomását képező egyik szemináriumot (*Consultation workshop on the EU-wide Strategic Framework for Supporting Security Sector Reform*, 2015. november 19.).

ENSZ

Az ENSZ globális nemzetközi szervezetként kezdetektől meghatározó szerepet játszik egyes válságba jutott országok biztonsági szektorának építésében (rendőrségi reform, igazságszolgáltatási reform, a leszerelést, demobilizációt és a korábban egymással harcoló felek reintegrálását segítő programok). Annak holisztikus megközelítése azonban csak a posztbipoláris korszakban vált általánosan elfogadottá. Mindemellett az ENSZ által végrehajtott programok kiterjedtek a felügyeleti szervek (törvényhozó intézmények, civil társadalom) megerősítésre és a folyamatba történő bevonására is. A 2000-es évek közepéig az ENSZ nem dolgozott ki egy saját, átfogó SSR-koncepciót. 2005-ben egy elnöki állásfoglalás az SSR-t a konfliktuskövető stabilizációs tevékenységek fontos elemének nyilvánította.

2003 óta az ENSZ BT az SSR-keretrendszerbe tartozó számos, a védelmi szektor reformjával (DSR) összefüggő mandátummal rendelkező programot és missziót indított útjára. Az ENSZ az SSR hatékonyabb támogatása érdekében számos reformot végrehajtott, és az erre vonatkozó szakpolitikai keretét folyamatosan fejlesztette.

2007-ben hozták létre az ENSZ Intézményközi Biztonsági Szektor Reformja Munkacsoportot (*The United Nations Inter-Agency Security Sector Reform Task Force – IASSRTF*) annak érdekében, hogy előmozdítsa az integrált, holisztikus és koherens ENSZ SSR-megközelítés kidolgozását. Célja, hogy segítse az államokat és társadalmakat abban a folyamatban, hogy hatékony, inkluzív és elszámoltatható biztonsági intézményeket hozzanak létre, és ezáltal hozzájáruljanak a nemzetközi béke és biztonság, fenntartható fejlődés, illetve a mindenki számára biztosított emberi jogok érvényesüléséhez.²³ A munkacsoport feladata, hogy az ENSZ ügynökségeinek SSR-tevékenységeit koordinálja. Ugyanebben az évben létrejött az ENSZ tagállamokat tömörítő *SSR Barátai Csoport (Group of Friends of SSR)*, amelynek elsőrendű feladata volt, hogy konszenzusra jusson az ENSZ SSR munkájával kapcsolatban. Majd 2012-ben létrejött a *Global Focal Point (GFP) for Police, Justice and Corrections* az e területen történő hatékonyabb együttműködés érdekében.

2007-ben és 2008-ban a BT megvitatta és elfogadta az ENSZ főtitkárnak jelentését. Az elfogadott dokumentumok az ENSZ SSR-koncepcióját tartalmazták. A 2007-es dokumentum alapján a biztonsági szektor reformjának összefüggés-vezéreltnek (*context-driven*) kell lennie, és a jelentés hangsúlyozza, hogy az igények minden egyes helyzetben mások, és mások lehetnek. A BT arra bátorította az egyes államokat, hogy saját biztonsági szektor reformjukat holisztikus módon közelítsék meg. A megközelítésnek tartalmaznia kell a stratégiai tervezést, az intézményi struktúrát, a forrásmenedzsmentet, a működési feltételeket, a civil kontrollt és a jó kormányzást, illetve elismeri a különböző területek (átmeneti igazságszolgáltatás, DDR, a kézi lőfegyverek és a könnyű fegyverek [SALW]

23 GAZDAG: i. m., 39–40.

ellenőrzése, nemek közötti egyenlőség, gyermekek és fegyveres konfliktusok, illetve az emberi jogi témák) közötti szoros kapcsolatot (UN Security Council, 20 February 2007).

Az ENSZ koncepciójának középpontjában a jól felszerelt és kiképzett biztonsági erők mellett annak szükségessége is áll, hogy segítse a nemzeti hatóságokat a hatékony civil kontrol és elszámoltathatóság mechanizmusainak kiépítésében. Az ENSZ megközelítésében az SSR „a nemzeti hatóságok által vezetett értékelés, felülvizsgálat, végrehajtás és ellenőrzés folyamata annak érdekében, hogy az állam és lakosai számára megerősítsék a hatékony és elszámoltatható biztonsági szektort diszkrimináció nélkül és tiszteletben tartva a jogállamiságot és az emberi jogokat. [...] A reformfolyamatnak a helyi felelősségvállalással kell megvalósulnia, mégpedig figyelembe véve a kérdéses ország sajátosságait és szükségleteit.”²⁴

Az ENSZ SSR-politikájának eddigi legfontosabb eredménye a BT 2014-ben elfogadott 2151 sz. határozata, amely az SSR-t egy olyan folyamatként határozza meg, amelyik biztosítja a hatékony és elszámoltatható biztonságot az állam és a polgárok számára megkülönböztetés nélkül és az emberi jogok, a jogállamiság teljes mértékű tiszteletben tartása mellett.²⁵ Az ENSZ korábbi dokumentumaira²⁶ és a 2013-as főtitkári jelentésre építő határozat elismeri az SSR fontos szerepét a béke és a biztonság megszilárdításában és a kiújuló konfliktusok megakadályozásában.

Az ENSZ SSR-koncepciójának alapelvei a következők: a) hatékony, befogadó és elszámoltatható biztonsági intézmények; b) nemzeti döntésekre épülő SSR; c) nemzeti elkötelezettség-felelősségvállalás és kötelezettségvállalás a részt vevő államok részéről; d) rugalmas SSR-megközelítés, ami ország-, régió-, környezet-specifikus; e) az SSR-folyamatban megnyilvánuló genderérzékenység; f) az SSR-folyamatok korai kezdése és a reform építése a korai helyreállítási és fejlesztési stratégiákba; g) az SSR-támogatásnak követni kellene egy világosan meghatározott stratégiát, beleértve a prioritásokat, a határidő és partnerségek meghatározását; h) az SSR nemzetközi támogatását az okok integritása, az elszámoltathatóság szintje és a rendelkezésre álló források fogják alakítani; i) a nemzeti és nemzetközi partnerek erőfeszítései közötti koordináció elengedhetetlen; j) monitoring és az értékelési kritériumok szerinti rendszeres értékelés szükséges.

NATO

A NATO a hidegháború végéig hagyományos kollektív védelmi funkciót ellátva elsősorban katonai képességeinek fejlesztésére helyezte a hangsúlyt. A szovjet blokk összeomlását és így a bipoláris nemzetközi rendszer szétesését követően jelentős mértékben megváltozott a helyzet. Ezt követően a NATO – az SSR-koncepció egyfajta előzményeként – igen jelentős szerepet játszott a volt Varsói Szerződés országainak euroatlanti integrációjában. Ezekben az

²⁴ Report of the Secretary-General: Securing peace and development: the role of the United Nations in supporting security sector reform (A/62/659). 2008. Forrás: www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/2008/39 (letöltve: 2016. 01. 19.)

²⁵ Resolution 2151 (2014). Adopted by the Security Council at its 7161st meeting, on 28 April 2014. Forrás: www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2151%282014%29 (letöltve: 2016. 01. 19.)

²⁶ Statement by the President of the Security Council (S/PRST/2011/19); Statement by the President of the Security Council (S/PRST/2008/14); Statement by the President of the Security Council (S/PRST/2007/3)

esetekben természetesen még nem beszélhetünk valódi SSR-tevékenységről, nem is nevezték így, hiszen a fogalom csupán a 2000-es évektől alakult ki. A NATO a bővítés feltételeinek meghatározásával és az átmenet aktív támogatásával azonban jelentős mértékben hozzájárult ezen országok biztonsági rendszereinek intézményfejlesztéséhez.²⁷ A NATO elsősorban arra helyezte a hangsúlyt, hogy támogassa az országokat saját védelmi reformfolyamatuk, a polgári demokratikus ellenőrzés mellett eredményes, hatékony és megfizethető katonai erők megvalósításában.

1991-ben az együttműködés és a párbeszéd fórumaként létrehozták az Észak-atlanti Együttműködési Tanácsot (*North Atlantic Cooperation Council – NACC*). Az 1994-ben elindított *Partnerség a békéért* (*Partnership for Peace – PfP*) programot követően az 1995-ben publikált *Tanulmány a NATO bővítéséről* (*Study on Enlargement*) című dokumentum rögzítette egyértelműen a NATO-hoz való csatlakozás feltételeit. A csatlakozás feltételei (a piacgazdaságra épülő működő demokratikus rendszer, a kisebbségekkel való tisztességes bánásmód, a konfliktusok békés megoldására való elkötelezettség, hajlandóság a NATO-műveletekben történő katonai részvétellel, illetve az elkötelezettség a demokratikus civil-katonai kapcsolatok és intézményi struktúrák mellett), majd az 1999 tavaszán bevezetett *Tagsági Akcióterv* (*Membership Action Plan*) érintette a NATO-tagságra való felkészülésben részt vevő országok biztonsági szektorainak átalakítását is.

Ezt követően a további bővítés mellett a nemzetközi katonai műveletekben való részvétel nyújtott lehetőséget a NATO SSR jellegű tevékenységének megvalósítására. Ebből a szempontból kiemelendő a washingtoni szerződés 5. cikkelyének gyakorlati alkalmazását követő, Afganisztán újjáépítésében való (több-kevesebb sikerrel járó) szerepvállalás (*International Security Assistance Force – ISAF*). Fontos azonban megjegyezni, hogy a NATO-nak – még ha ehhez hasonló feladatokat el is látott – nem az SSR-folyamat megvalósítására volt felhatalmazása.

Afganisztánban a biztonsági szektor reformjával összefüggő feladatok ellátására a bonni folyamat részeként az ún. vezető nemzetkoncepció (*lead nations*) 2002. utáni kidolgozásával és megvalósításával került sor. A biztonsági szektor öt területén megvalósuló reformokat öt vezető nemzet (főbb donorállamok) irányította és vett részt a megvalósításban: az Amerikai Egyesült Államok a hadsereg reformját, Németország a rendőrségi reformot, az Egyesült Királyság a kábítószer termelés felszámolását, Olaszország az igazságügy reformját, Japán pedig a DDR-folyamatot vállalta. A különböző szinten megvalósuló reformok közül a legnagyobb hangsúly a hadsereg reformjára irányult. 2006-ban a vezetőnemzet-koncepciót a gyakorlatban megszüntették. Ezt követően az ún. bonni folyamatot a 2006-ban Londonban kötött Afganisztán Egyezmény (*Afghanistan Compact*) nyújtotta keretek és mechanizmus váltották fel. Az új struktúrában az afgán kormány aktív részvételével nagyobb hangsúly került a helyi részvétel elvének gyakorlati megvalósítására.

Mindennek ellenére elmondható, hogy a NATO mind a mai napig a hagyományos katonai védelmi területen játszik meghatározó szerepet. Afganisztánban más nemzetközi szervezetekkel együttműködve megvalósított SSR jellegű tevékenységek sikerét külső (tálibok és a szervezett bűnözés destabilizációs tevékenysége) és belső tényezők (a nemzetközi erők és az afgán kormányzat szintjén megnyilvánuló finanszírozási, stratégiai,

27 GAZDAG: i. m., 40–42.

döntéshozatali gyengeségek, korrupció) egyaránt akadályozták, a konfliktus sikeres lezárása még várat magára.

Az ukrainai eseményekre összpontosító 2014. szeptemberi walesi csúcstalálkozón a NATO szövetségesek a partnerkapcsolatok további támogatása érdekében többek között elindították a *Védelmi és Kapcsolódó Biztonsági Képességfejlesztési Kezdeményezést (Defence and Related Security Capacity Building Initiative)*, amelyen keresztül a szövetség a korábbi tapasztalataira építve tanácsokkal, képzéssel segíti a védelmi és a hozzákapcsolódó biztonsági szektor reformját a partner és nem partner államokban (Irak, Grúzia, Jordánia és a Moldovai Köztársaság, és amennyiben lehetséges és kéri Líbia). „89. *Ma eldöntöttük a Védelmi és Kapcsolódó Biztonsági Képességépítési Kezdeményezés (Defence and Related Security Capacity Building Initiative) elindítását, hogy megerősítsük partnerországaink iránti elkötelezettségünket, és hogy segítsük a Szövetséget a stabilitás kiteljesítésében nagy harcoló erő bevetése nélkül, a Szövetség által a nemzetközi biztonság, stabilitás és válságmegelőzés részeként. A Kezdeményezés a NATO kiterjedt szakértelmére épít a nemzetek védelmi és kapcsolódó biztonsági képességfejlesztést érintő támogatása, tanácsadása és segítése területén. [...] Ugyancsak készen állunk megfontolni az érdekelt partnerek és nem partnerek kérelmeit, valamint együttműködni nemzetközi és regionális szervezetekkel, azzal az érdeklődéssel, hogy védelmi és kapcsolódó biztonsági képességeiket felépítsük ez által az igényvezérelt kezdeményezéssel. Újra megerősítjük a NATO készenlétét, hogy védelmi és kapcsolódó biztonsági képességi tanácsadó támogatást nyújtson Líbiának, ha a feltételek engedik. Ezeket az erőfeszítéseket követjük kiegészítő és szoros együttműködésben más nemzetközi szervezetekkel, különösen az ENSZ-szel, az EU-val és az EBESZ-szel, amint az megfelelő. Néhány partnernemzet saját maga is behozhat egyedi partnert és hozzájárulást a NATO képességépítési erőfeszítéseéhez. Üdvözljük a NATO főitkárhelyettesének kinevezését Védelmi Képességépítési Különleges Koordinátornak (Special Coordinator for Defence Capacity Building), valamint egy katonai központ létrehozását a NATO parancsnoki struktúrában, a NATO válaszadásának időbeli, koherens és hatékony elősegítése érdekében, tekintetbe véve partnereink és az egyéni Szövetségesek erőfeszítéseit, önkéntességi alapon.*”²⁸

Következtetések

Az SSR a humán biztonsággal kapcsolatos keretrendszer részeként fejlődött az elmúlt évtizedekben. Ebben az összefüggésben a nemzetközi biztonsági szereplők számára mára egyértelmű lett, hogy a katonai műveletek által kikényszerített biztonsági környezet hosszú távon, gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés nélkül nem tartható fenn. Mindezzel párhuzamosan a fejlesztési programokban szerepet játszó nemzetközi szereplők számára is nyilvánvalóvá vált, hogy az általuk elért fejlesztések hosszú távú fenntarthatósága ugyancsak nem biztosítható a hagyományos biztonsági területeken tevékenykedőkkel való együttműködés nélkül. Közhely, de mind máig érvényesek Hilary Benn, az Egyesült

28 Wales Summit Declaration. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Wales. 2014. Forrás: www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm (letöltve: 2016. 01. 19.)

Királyság korábbi nemzetközi fejlesztési miniszterének 2004-ben elhangzott szavai „*Az igazság az, hogy a fejlődés a biztonság nélkül nem lehetséges; a biztonság a fejlődés nélkül pedig csak ideiglenes lehet.*”²⁹ Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a nemzetközi szereplők által támogatott reformfolyamat sikerét – számos külső tényező mellett – nagymértékben befolyásolja a helyi szerepvállalás és elkötelezettség valós érvényesülése. Nem véletlen, hogy fentiekben tárgyalt nemzetközi szervezetek, szereplők legfontosabb alapelvei között a helyi szerepvállalás és elkötelezettség (*local ownership*) szerepel. Minden esetben fontos a jogállamiság, a civil kontroll, a korrupció csökkentésével az átláthatóság megvalósításán keresztül hatékony és a helyi költségvetési lehetőségekhez képest finanszírozási szempontból fenntartható védelmi erők és biztonsági intézményrendszer építése. Ezen feltételek megvalósulása nélkül minden egyes válságkezelést és államépítést szolgáló folyamat közép- és hosszú távon is kudarcra van ítélve.

29 H. BENN: ‘A Shared Challenge: Promoting Development and Human Security In Weak States’, Center for Global Development, (23 June 2004, Washington), Available at www.cgdev.org/doc/weakstates/WeakStates_Benn.pdf (letöltve: 2016. 01. 19.)

Az EUTM Szomália mérlege

Marsai Viktor

Bevezetés

2010. április 10-i döntése alapján a Külügyi Tanács kiképzőmissziót indított a Szomáliai Nemzeti Erők (Somali National Army – SNA) leendő magjának kiépítésére. A közös biztonság- és védelempolitika (KBVP) keretében indított első ilyen jellegű misszió, a *European Union Training Mission – Somalia* (EUTM Szomália) szervesen illeszkedett az ún. átfogó megközelítés (comprehensive approach) keretébe, amelyet az unió deklaráltan igyekezett alkalmazni válságkezelési és államépítési műveletei során. Míg azonban a legtöbb esetben ez nem lépett/lép túl az elvek és deklarációk szintjén, ami miatt komoly kritikák is érik a KBVP-t, addig Szomáliában valóban egy alaposabban átgondolt, elkötelezettebb fellépésnek lehettünk tanúi.

Afrika szarvának stratégiai jelentősége nehezen vitatható. Az EU tengeri kereskedelmének 95%-a, a világkereskedelem 12,5–20%-a halad át az Ádeni-öblön.¹ Bár az a veszély sosem fenyegetett igazán, hogy a szomáli partoknál kialakuló kalózkodás elvágja ezt az útvonalat, jelentős közvetlen és közvetett károkat okozott a hajózás számára. Paradox módon pedig épp Kelet-Afrika stabilitását fenyegette a leginkább, ugyanis a World Food Programme szállítmányai – időszaktól függően – 1,5–3 millió ember ételmezését biztosították a térségben.² A kalóztámadások pedig gyakran célozták a WFP könnyen elfogható hajóit, humanitárius katasztrófával és óriási menekülthullámmal fenyegetve nem csupán a régió, de Európa államait is. Nem véletlen, hogy az EU első szomáliai – és egyben első tengeri – művelete, az EUNAVFOR Atalanta elsősorban nem is a kalózok elleni harcot, hanem a WFP hajóinak védelmét célozta – 100%-os eredményességgel.³

Már a kezdetektől világos volt azonban, hogy a kalózkodás csupán látványos tünete a szárazföldön tapasztalható bukott államiságnak és anarchiának, és a tengeri művelet önmagában nem lesz képes a helyzet javítására. Éppen ezért párhuzamosan az Atalanta 2008-as megindításával az EU fokozta a politikai, segélyezési és fejlesztési tevékenységét

1 *About Mschoa and op Atalanta*, Mschoa.org. Forrás: www.mschoa.org/on-shore/about-us (letöltve: 2016. 05. 11.)

2 *Somalia*. WFP. Forrás: www.wfp.org/countries/somalia (letöltve: 2016. 05. 11.)

3 *Mission*. EUNAVFOR. Forrás: <http://eunavfor.eu/mission/> (letöltve: 2016. 05. 11.)

is Afrika szarván. Az unió – ennek jegyében – támogatta az Átmeneti Szövetségi Kormány (TFG) konszolidációját, és utakat keresett a lényegében nem létező központi hatalom megszilárdítására. A radikális iszlamista szervezet, az as-Sabáb ereje és a rendkívül rossz biztonsági helyzet azonban jelentős akadályokat gördített a törekvések megvalósítása elé. 2009-ben a TFG mindössze Mogadishu 10%-át tartotta ellenőrzése alatt, és féltő volt, hogy a kormányt támogató etióp erők kivonulása után a dzsihádisták pár hét alatt felszámolják a gyenge lábakon álló központi hatalmat.

Ennek megakadályozására már 2007-től az országban állomásoztak az Afrikai Unió békefenntartói az AMISOM művelet keretében. Mivel az Európai Unió számára egy saját nagyméretű katonai intervenció nem merült fel lehetőségként, a tagállamok úgy döntöttek, hogy az AMISOM támogatásával biztosítják Afrika szarván azt az erőt, amely képes megtörni a radikálisok hatalmát. Ezért az unió az Egyesült Államok és kisebb részben az ENSZ mellett – mintegy 40%-os aránnyal – az AMISOM fő finanszírozójává vált. Az időközben 3000-ról 22 000 főre bővülő AU-misszió a 2010 és 2014 között zajló intenzív háborús műveletek során – jelentős véráldozatok árán – felszabadította Mogadishut és a vidéki fővárosok zömét. Bár az AMISOM nem tudta megtörni az as-Sabábot, tevékenysége jelentősen hozzájárult a szomáliai állapotok konszolidációjához. Ezekre az eredményekre is utalva 2015 decemberében Nicholas Kay, az ENSZ-főtitkár szomáliai különmegbízottja azt nyilatkozta, Szomália többé már nem bukott, hanem törekeny állam.⁴

Már a kezdetektől egyértelmű volt ugyanakkor, hogy a radikálisok elleni harc és a szomáliai béke megteremtése elhúzódó folyamat lesz, amelynek irányítását idővel a szomáli félnek kell kezébe vennie. Márpedig ebben kulcsszerep hárult a központi irányítás alatt, modern fegyveres erőként működő SNA-re. A szomáli haderő ugyanis leginkább klánmilíciák kusza – és gyakran egymással is hadban álló – szövetére emlékeztetett. Hiányzott a felsőbb irányítás, a fegyelem, az alapvető logisztika és tervezés. Mindezek alapján érthető, hogy a csoportok miért nem voltak képesek eredményesen felvenni a küzdelmet az as-Sabábbal.

Az unió döntése az EUTM Szomália megalakításáról azt célozta, hogy a TFG, majd a 2012-ben megalakuló Szomáli Szövetségi Kormány (FGS) számára egy olyan professzionális erőt építsen ki, amely képes hatékonyan őrizni az ország biztonságát, és idővel képes átvenni a szomáliai körében vegyes elfogadottságnak örvendő AMISOM feladatait. Az unió 2010-es döntésével az SNA ütőképes egységeit az alapoktól igyekezett kialakítani, az egyszerű lövészek kiképzésétől kezdve egészen a hosszabb távon létrehozandó zászlóalj- és dandárszervezetig. A tagállamok bíztak benne, hogy belátható időn belül képesek lesznek érdemi eredményeket felmutatni. Nem csak rajtuk múltott, hogy a kitűzött célokat csak részben valósíthatták meg.

Az első kurzusok

Mint említettük, az EUTM Szomália az alapoktól igyekezett felépíteni az új szomáli haderőt. Mivel a biztonsági helyzet 2010-ben nem tette lehetővé a szomáliai telepítést, a

⁴ *Somalia no longer a failed state, just a fragile one, says UN.* Guardian. Forrás: www.theguardian.com/world/2015/dec/23/somalia-no-longer-a-failed-state-just-a-fragile-one-says-un (letöltve: 2016. 05. 11.)

kiképzés helyszínét az AMISOM-ban kulcsszerepet játszó Uganda biztosította a bihangai kiképzőtáborában, amely egyúttal az ország saját aktív részvételét is eredményezte a képzésben. A tervek szerint kurzusonként nagyjából 1000 szomáli esett volna át a felkészítésen, az alapkiképzéstől kezdve a speciális kurzusokig (műszaki, logisztikai, katonai rendészeti, tiszthelyettesi, később „train the trainers”, vezérkari és adminisztrációs képzéseken). Az EUTM nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy az újoncok különféle klánokból érkezzenek, elvéve ezzel a szomáli társadalom legnagyobb rákfenéjének, a klánok közti vetélkedésnek az életét. Éppen ezért az első képzési ciklus kétszer 1000 fős állománya komoly összekovácsoló tréningen esett át a felkészítés során.⁵ Annak ellenére, hogy a körülmények meglehetősen kezdetlegesek voltak, sőt kisebb rendbontások is előfordultak,⁶ a kiképzés jelentős sikerrel zárult: az első turnus nem egészen 1000 fős állományából 800 fő sikeresen abszolválta a kiképzést. Ők négy századba szervezve 2011 során részt vettek a mogadishui harcokban, ahol kiváló teljesítményt nyújtottak – igaz, több mint 30%-os veszteséget szenvedve (50 halott, 200 sebesült).⁷ Az EKSZ munkatársának véleménye alapján az „összekovácsolás” ereje abban is megmutatkozott, hogy a második turnusban kiképzett katonai rendészeket többször is sikerrel vetették be különféle klánokhoz tartozó SNA-csoportok összecsapásakor. Ezekben a bevetésekben a katonai alakulatok jól szerepeltek ezeken: ahelyett, hogy saját klánjuk oldalán csatlakoztak volna a harcolókhoz, igyekeztek véget vetni az összecsapásoknak.⁸ Mindez a szomáliai viszonyok ismeretében nem kis teljesítmény.

Az elért eredményekhez szükség volt a szomáli fél támogatására is. Az akkori miniszterelnök, Mohamad Abdullah Mohamad Farmajo ugyanis kiemelt jelentőséget szentelt a hadseregnek. Hivatalba kerülése után indított 50 napos programjának központi eleme volt, hogy az SNA tagjai rendszeresen megkapják fizetésüket, ami meg is történt. A visszaélések megszüntetésére biometrikus azonosítási rendszert próbált bevezetni. Igyekezett felszámolni azt a gyakorlatot, hogy a szolgálat végével a katonák fegyvereikkel együtt egyszerűen hazagyalogoltak otthonukba, helyette barakkokban szállásolta el az állományt, és élelmiszert osztott a számukra.⁹ Mindez jelentősen növelte a haderő morálját és bevetettségét.

A kedvező trendeknek azonban hamarosan vége szakadt. Farmajo 2011 nyarán, alig hét és fél hónapnyi miniszterelnökség után az elnök, Saríf Haszán és az ellenzéki csoportok háttéralkuja nyomán megbukott. Mivel mind a bel-, mind a külpolitikai szereplők az átmeneti intézmények felszámolására és a közelgő választásokra, valamint az új, immár permanens struktúrák felállítására koncentráltak, a hadsereg ügye háttérbe szorult. A fizetések elmaradtak, és 2011 végétől, 2012 elejétől egyértelműen megindult a bomlás folyamata.

5 BESENYŐ JÁNOS: *Magyar kiképzők az Európai Unió Szomáliai Kiképző Missziójában*, Afrika Tanulmányok, 5(2011)/2, 30–38.

6 Lásd erről Besenyő János interjút Horváth Csaba Zsolt századossal: *Magyar békefenntartók Afrikában*, H. n. 2014. KNBSZ. 436–453.

7 Interjú az ENSZ munkatársával, Brüsszel, 2011. október

8 Uo.

9 *TFG forces receive first salaries since March*. Somaliareport. Forrás: www.somaliareport.com/index.php/post/1043/TFG_Forces_Receive_First_Salary_Since_March (letöltve: 2016. 05. 11). Interjú az ENSZ egyik munkatársával, Nairobi, 2012. január

A stagnálás korszaka

Mindezek ellenére az EU nem adta fel törekvéseit, és folytatta a haderő kiképzését, remélve, hogy ez az állapot csak átmeneti, és 2012 őszével, az új elnök és az új parlament megválasztásával javulni fog a helyzet. Kezdetben úgy tűnt, ennek van is realitása, hiszen Haszán Mohamud elnök elkötelezett és hiteles politikusnak tűnt mind a külső, mind a belső szereplők számára. Hamarosan nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a várakozások túlzóak voltak. Mohamud ugyanúgy belesüppedt a szomáli belpolitikai csatározás mocsarába, mint elődei. A Szomáli Szövetségi Kormány (FGS) egyértelműen a havije klán befolyása alá került, ami megmutatkozott az EUTM Szomáliába küldött állományon is: egyes becslések szerint az újoncok 80%-a tartozott a havije habir gedir alkánjához.¹⁰ Az EU ismételt erőfeszítései, hogy a katonákat ne csak egy klánból és ne csak Mogadishu környékéről toborozzák, sorra megbuktak – csakúgy, mint azok az elképzelések, hogy az autonóm Puntföldről is érkezzenek újoncok. Az EUTM mozgástere eleve rendkívül korlátozott volt ebben a kérdésben, ugyanis a szomáli kormánnyal kötött megállapodás értelmében a kiképzendők kiválogatása a szomáli kormány feladata.¹¹

Az EU döntéshozói és a tagállamok nehéz helyzetbe kerültek. A fizetések elapadásával a kiképzettek zöme eltűnt, és azok a vádak is újra és újra felmerültek, hogy egy részük az as-Sabábnál kamatoztatta megszerzett tudását.¹² Ugyanakkor a szomáli katonák fizetését nem az EU, hanem az Egyesült Államok utalta, így az uniónak nagyon kevés lehetősége volt ezen a területen nyomást gyakorolni az FGS-re.¹³ Ráadásul azt sem lehetett előre látni, hogy az állandó belpolitikai csatározás nem hoz-e váratlanul kedvező fordulatot, amint az Farmajo hatalomra kerülésével korábban megtörtént. A szakértők nagy része azt gondolta, a szomáli kormánynak elemi érdeke, hogy idővel jól bevethető fegyveres erővel rendelkezzen, és a fizetési zavarok csak átmeneti jellegűek. Sajnos kiderült, hogy a 25 év – vagy pesszimistább számítások alapján közel 40 éves – polgárháborús időszak során kialakult beidegződések következtében a rövid távú haszonszerzés reménye legtöbbször felülírta a hosszabb távú konszolidáció érdekében történő cselekvést. Néhány egységet leszámítva az SNA továbbra is klánmilíciák kusza szövevénye maradt, amelyek nem voltak képesek hatékonyan fellépni az as-Sabákkal szemben. Ugyanakkor a kiképzettek egy része még így is a szomáli haderő sorait erősítette, és az EU bízott benne, hogy a kiképzés mégiscsak javítja az SNA harcértékét, s egyúttal a napi kapcsolat segít megismertetni a szomálikkal a nyugati gondolkodásmódot és értékeket – ezzel is gyengítve az egyoldalú as-Sabáb-propagandát.

Az út Mogadishuba – 2014–2016

2014 elején a konszolidálódó biztonsági helyzet lehetővé tette, hogy az EUTM Szomália Ugandából áttelepüljön Szomáliába, Mogadishuba, az ország legvédelettebb szegletébe, a Mogadishui Nemzetközi Repülőtérre (MIA), és itt folytassa az immár leginkább speciális

10 „A” interjúalany, EUTM Szomália, Mogadishu, 2015. október

11 „B” interjúalany, EUTM Szomália, Mogadishu, 2015. október

12 Interjú az ENSZ egyik munkatársával, Nariobi, 2014. január

13 Interjú az addisz-abebai EUDEL egyik munkatársával, Addisz-Abeba, 2016. január

kurzusokra koncentrálnak kiképzői tevékenységét. A lépés előzménye volt, hogy 2013 májusában a misszió tevékenysége – a Külügyi Tanács januári döntésének értelmében – tanácsadói szerepkörrel is bővült, amelynek keretében az EU szakemberei a somáli Védelmi Minisztérium, illetve a Vezérkar számára végeztek tanácsadói tevékenységet. Az EU segítette a különféle szabályzatok elkészítésében, a tervezési irányok kijelölésében, a jogi ügyekben, valamint a napi feladatok és ügyintézés megszervezésében – már amennyire ezt a somáli fél lehetővé tette. Mindez nem ígérkezett könnyű folyamatnak még az FGS támogatása mellett sem. Ne feledjük, egy olyan országban kellett működő közigazgatási apparátust kiépíteni, ahol a lakosság közel 60%-a írástudatlan.¹⁴

A tanácsadói csoport mellett a kiképzői tevékenységet 16 kiképző folytatta különféle kurzusok keretében, egyrészt a műszaki, az adminisztrációs, a vezérkari és az ún. „train the trainers”¹⁵ programokra koncentrálnak, másrészt négyhetes, ún. „emlékeztető” kurzusokat tartva a képzésen már korábban átesett katonák számára. A misszió negyedik mandátuma 2016 decemberében jár le, és jelenleg is zajlik az új ciklus tervezése. Az szinte biztos, hogy az EUTM Szomália tevékenységét újabb két évvel meghosszabbítják, kérdéses azonban, milyen formában. Az elmúlt időszakban egyre több nehézséget okozott a kurzusok létszámának feltöltése. Lövészkatona kiképzését ugyan meg lehet oldani tapasztalatlan újoncokkal is, de a komoly informatikai ismereteket igénylő adminisztrációs felkészítés vagy a műszakiak improvizált robbanóeszközök elleni kiképzése már nem valósítható meg félig analfabéta állománnyal. Ráadásul növekedtek a feszültségek a részt vevő felek között: az EU egyre kevesebb lelkesedéssel nézi, hogy a somáli fél az alapvető lépéseket sem teszi meg annak érdekében, hogy a kiképzettek integrálódhassanak az SNA-be, valamint azt is, hogy az FGS elzárja a vidéki klánokat attól, hogy részt vehessenek a kurzusokon.

Mindezek miatt egyre többször vetődik fel az a javaslat, hogy az EUTM Szomália a vidéki területekre, az újonnan megalakult szövetségi államokra is terjessze ki tevékenységét.¹⁶ Ez azonban számos problémát vet fel. Miközben a döntés logikusnak tűnne, és valóban úgy látszik, hogy a helyi erők kiépítése növelné az ország védelmi képességeit, az ezzel járó biztonsági kockázat rendkívül magas. A közel 200 fős misszió, amelyhez – időszaktól függően – 12–15 ország járul hozzá, köztük hazánk is, eddig nem vesztett katonát harci tevékenység következtében, ami elsősorban a viszonylag jól védett elhelyezésnek volt köszönhető – bár ez sem jelent teljes biztonságot, hiszen időről időre az as-Sabáb aknavetőkkel lövi a repülőter területét. Ez azonban gyökeresen megváltozna, ha a misszió állományának vidéki városokba kellene települnie, ahol jóval gyengébb a védelem, és erősebb a szélsőségesek befolyása. Tekintetbe véve az as-Sabáb rendkívül fejlett aszimmetrikus hadviselési kultúráját és a legutóbb végrehajtott komplex támadásait – ahol autóbomba, öngyilkos merénylők és lövészek egyidejű alkalmazására is sor került –, a veszteségek aligha lennének elkerülhetők. A tagállamoknak mérlegelniük kell tehát, hogy hajlandóak-e felvállalni a többletkockázatot annak érdekében, hogy az EUTM Szomália tevékenysége láthatóbb és átütőbb eredményeket hozzon.

14 *EU DAY Celebrated in Somalia – EUTM Somalia in Mogadishu: A Milestone / The New Era*. EEAS. Forrás: http://eeas.europa.eu/csdp/missions-and-operations/eutm-somalia/news/20130515_en.htm (letöltve: 2016. 05. 11.)

15 A leendő kiképzők kiképzése.

16 *European Union Training Mission – Somalia*. Factsheet. April 2016. EEAS. Forrás: www.eeas.europa.eu/csdp/missions-and-operations/eutm-somalia/docs/factsheet_eutm_somalia_en.pdf (letöltve: 2016. 05. 11.)

A politika csapdájában – összegzés gyanánt

Az EUTM Szomáliában megfordult több ezer európai katonája az elmúlt hat év során komoly munkát végzett. Az európai katonák felkészültségéről, elhivatottságáról ezen sorok írója is megbizonyosodhatott 2015-ös mogadishui látogatása során. Éppen ezért érthető, hogy a misszió soraiban egyfajta frusztráció érezhető. 2015 végére az EU több mint 5000 szomáli katonát képzett ki, specialistákkal együtt.¹⁷ Ez bőven elegendő lenne ahhoz, hogy az SNA első professzionális dandárjának alapjául szolgálhasson, különösen, ha figyelembe vesszük a vezérkarnál és a védelmi minisztériumban végzett tanácsadói tevékenységet, amely a biztonsági szektor kiépítését célozza.

A valóság sajnos mást mutat. Az FGS minimális hajlandóságot mutat egy professzionális SNA megteremtésére, és a haderő teljesítőképessége és szervezetsége messze elmarad a Farmajo idejében tapasztalható szinttől. A helyzetet súlyosbítja, hogy a szomáli politikai élet nem csupán a különféle szomáli frakciók, de a külföldi aktorok miatt is egyre inkább polarizálódik: ma már az EU mellett az AMISOM, Törökország, az USA vagy épp az Egyesült Arab Emírségek is folytat vagy tervez folytatni kiképzőtevékenységet. Ezek célja természetesen zömében a politikai befolyás növelése és ezáltal a gazdasági pozíciószerezés. Ráadásul ezen aktorok többségét – szemben az unióval – viszonylag kevésbé érdeklik olyan problémák, mint a nők helyzete, a média állapota vagy a korrupció elleni küzdelem, így a szomáli elit szívesebben veszi a segítségüket. 2016-ra egyre inkább úgy tűnt, az EUTM Szomália marginalizálódik a többi szereplővel szemben, és az FGS egyre kevesebb hajlandóságot mutat a vele történő együttműködésre. Nem csoda, hogy az Európai Unióban és tagállamaiban is felerősödtek azok a hangok, amelyek szerint fölösleges a misszió meghosszabbítása, másképpen kifejezve: az unió eredménytelenül hordja a vizet – és az euromilliókat – egy lyukas hordóba.

Az EUTM Szomáliával kapcsolatban nyilván van helye kritikáknak. Azzal, hogy az EU finanszírozza az AMISOM-ot, és csupán egy kiképző műveletet telepített a szomáli szárazföldre, lényegében katonaeleteket vásárolt pénzen. Mielőtt azonban ezt túlságosan elítélnénk, érdemes hangsúlyozni, hogy ez a bevett gyakorlat az afrikai békeműveletekben – nem csupán az EU, de az ENSZ és más bilaterális szereplők részéről is. Ráadásul az AMISOM-hoz hozzájáruló államok – bármit is nyilatkoznak erről időnként – valójában mind kormányzati szinten, mind az egyes katonák szintjén jó üzletet látnak ebben a modellben.¹⁸ Az EUTM általános koncepciója és elképzelése helyes volt – és működött is, amikor a szomáli fél ebben partnernek bizonyult. Az egyéb szereplők által nyújtott képzések hatásfoka egyelőre semmivel sem tűnik jobbnak, mint az enyé, sőt az EUTM-nek erről legalább volt egy világos koncepciója és foratókönyve, szemben az arab és török aktorokkal. Ha az EU-nak sikerülne olyan helyi szereplőket találnia, akik hajlandók érdemben együttműködni vele, akkor a kiképzés ismét értelmet nyerhet, és hozzájárulhat az ország biztonsági rendszerének erősödéséhez. Ebből a szempontból a vidéki terjeszkedésnek igenis van létjogosultsága, még akkor is, ha kockázatosabb lenne.

¹⁷ „C” interjúalany, EUTM Szomália, Mogadishu, 2015. október

¹⁸ Elektronikus interjú az ENSZ egyik munkatársával, 2014. december

Az Európai Unió tevékenysége leginkább politikai szintén kritizálható: mégpedig legfőképpen abban, hogy vonakodik attól, hogy rákényszerítse a szomáli elitet a kooperációra és arra, hogy hosszú távú megoldásokban gondolkodjanak. Az EU az FGS legnagyobb donorja, így bőven lenne lehetőség a politikai nyomásgyakorlásra. Bár egyes diplomáták ezt kockázatos vállalkozásnak látják,¹⁹ a tagállamoknak mégis érdemes lenne megvizsgálniuk ezt az opciót is.

Végül, de nem utolsósorban azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az EUTM Szomália azt is jelenti, hogy az EU jelen van Szomáliában. Ennek erejéről természetesen lehet vitatkozni, de annak jelentősége, hogy az EUTM állománya napi bejárással bír a szomáli vezérkarhoz és a védelmi minisztériumba, nem elhanyagolható. A konkrét tevékenységen túl ez abban is megmutatkozik, hogy az EU ott van az információáramlás középpontjában, ami nem csupán katonai, de gazdasági és politikai vonalon is segíti az átfogó megközelítés hatékonyabb működését és egy, az EU számára elfogadhatóbb, a jelenleginél kevesebb biztonsági kockázatot jelentő Szomália felépítését.

19 Interjú a nairobi német nagykövetség egyik munkatársával, Nairobi, 2015. október

Közép-európai körkép: fókuszban a V4

Remek Éva

Bevezetés

A téma aktualitása vitathatatlan, akár bővebben értelmezve a régiót (Közép-Európa), akár szűkebben, benne a Visegrádi Országok helyzetét, együttműködését elemezzük is. A jövő szempontjából Közép-Európa magját/motorját – földrajzi, politikai, gazdasági, biztonsági vagy akár kulturális szempontjából is pont – valóban a Visegrádi4 (a továbbiakban: V4, Visegrádi Együttműködés) együttműködés jelenti/jelentheti?¹ A tanulmány ennek ered a nyomába.

A megváltozott világban a globalizáció eredményeképpen a biztonság is globálissá vált. Ezek szerint a globalizációs folyamat hatásai alól egyetlen ország, illetve régió sem képes magát kivonni, még akkor sem, ha nem tud lépést tartani az új helyzet kihívásaival.² A globalizáció eredményeként a bizonytalanság elemei is globálissá váltak. Fogalmazhatunk úgy is, hogy van globális bizonytalanság, amely több elemből tevődik össze. A több államon, régióan átnyúló, illetve globális jellegű biztonsági fenyegetések azok, amelyek a jövő időszakának meghatározó elemei lesznek. Már régen tudjuk, hogy a globalizáció nem csak gazdasági folyamat. Kapcsolatban van az államok és az intézmények szerepével, az ember és a környezet viszonyával, a természeti erőforrások felosztásával, birtoklásával, csak kiragadva néhány példát: az ember és környezetének viszonya, az ember számára annak élhetősége, a jövő az elméleti szakemberek sokaságát ösztönözte kutatásokra.

1 Ez a tanulmány a 2015. május 28-án rendezett 6. Báthory–Brassai Konferencián elhangzott előadás bővített változata. Mindezek előzménye, azaz felhasználtam a saját előadásom korábbi anyagát is. (*Közép-Európa: biztonságpolitikai körkép – fókuszban a V4* címmel, illetve az abból írt tanulmányom bizonyos részeit. Az előadás a Kaposvári Egyetemen rendezett VIII. Régiók a Kárpát-medencén innen és túl, VIKEK tudományos konferencián hangzott el, ahol Gazdag Ferenc professzor úr tartotta a nyitó előadást. Tanárom, tanszékvezetőm, mentorom – neki ajánlom ezt az írást.)

2 A kommunikáció egész rendszerének átalakulása miatt fontos lenne a globalizáció és a média, illetve a politika viszonyának bemutatása is. Ezen írás keretei között erre nincs lehetőség, de a témáról lásd részletesebben: BAYER József, BAJOMI-LÁZÁR Péter (szerk.): *Globalizáció, média, politika – A politikai kommunikáció változása a globalizáció korában*, MTA PTI, Budapest, 2005.

A globális változásokat előidéző és meghatározó világgazdasági folyamatok szorosan összefüggnek egymással. Így például a kommunikációs technológia fejlődése, a transznacionális vállalatok világgazdaságban betöltött folyamatosan erősödő szerepe vagy éppen a pénzpiaci szerepének növekedése. A változások nem hagyták érintetlenül a biztonság-tudományát sem, s ennek legfőbb bizonyítéka az új fogalmak megjelenése, illetve a régiek új tartalommal való megtöltése.

Módszertan – geopolitikai szempontok

A tradicionális geopolitika a nemzetközi rendszert egyetlen stratégiai területként fogja fel, ahol a főszereplők egyebek mellett (pl. nemzetközi szervezetek, NGO-k): az államok. Ezek kooperálnak, olykor konfrontálódnak is egymással, de a lényeg, hogy az államoknak saját maguknak kell gondoskodniuk a biztonságukról. A biztonság – ebben az értelmezésben – elsődlegesen területi fogalom.³ Ezzel szemben az 1990-es évektől kezdődően „a távközlési és közlekedési technológiák fejlődése révén, valamint a fokozódó globalizálódás nyomán a geopolitikai kutatások is egyre inkább gazdasági tartalmat nyertek, [...] ezt az irányzatot geoökonómiának nevezték”.⁴

Ezen írásnak nem célja végignézni sem a politikai földrajz, sem a geopolitika fogalmának arculatváltozásait, csupán használni kívánja a „definíciós vitákon átlépő pragmatikus módszereket, vizsgálati elemeket”.⁵ Összességében a politikai földrajz a maga eszköztárával a különböző történetek leírásait, az adatok elemzését, a földrajzi környezet vizsgálatát adja, a fennálló hatalmi és érdekviszonyokat is figyelembe véve, amíg a geopolitika ezek eredményeire építve a döntések és kivitelezések módját fogalmazza meg. Az elemzésben vizsgált időszak a hidegháború utáni időtől napjainkig bezárólag, amikor a közeli és a távoli „politikai tér” teljesen átalakult/alakul. „A politikai tér átrendeződése olyan komplex és ellentmondásos folyamat, amelyben a különböző szereplők és terek folyamatosan újraértelmeződnek, és újraértelmezik egymást.”⁶

Az államok a külpolitikájukon keresztül aktív részesei a „térsegük” alakításának/átalakításának. A külpolitika alakításában pedig döntő szerep jut az államon belüli érdekcsoportoknak és politikai erőknak egyaránt. A nemzetközi rendszer tehát folyamatosan változik, s ez mindig hatással van a külpolitikai döntésekre, amelyekben a biztonságra való törekvés folyamatosan jelen van, de változó arculattal. Ezért mondhatjuk, hogy a biztonságpolitika és a külpolitika szorosan együtt jelenik meg a kormányok döntéseiben. „Frank N. Tager és Frank L. Simonie szerint a biztonságpolitika olyan nemzetközi és hazai körülmények és feltételek megteremtésére irányul, amelyek lehetővé teszik a nemzeti érdekek érvényesítését és a nemzeti értékek védelmét.”⁷ Így a nemzetközi rendszer biztonsági

3 BERNEK Ágnes (szerk.): *A globális világ politikai földrajza*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002, 12.

4 GAZDAG Ferenc: *A geopolitika fogalmáról és fejlődéséről = Biztonság a XX. században*, szerk. TÁLAS Péter, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2006, 5.

5 *Uo.*, 6–7.

6 BERNEK: *i. m.*, 18–19.

7 MATUS János: *Az államok biztonságpolitikájának szintjei, céljai és eszközei = Külpolitika, biztonságpolitika, Magyarország*, szerk. DÉRER Miklós, Kreatéka Kiadó, Budapest, 2007, 45.

szempontok szerinti kutatásra, elemzésre, a veszélyek, a fenyegetések felismerésére törekszik. Ebben az összefüggésben megállapítható, hogy a biztonságpolitika és a külpolitika együtt jelenik meg az országok külügyeket „bonyolító” diplomáciai tevékenysége során. Tény, hogy az országok biztonságpolitikájuk segítségével határozzák meg azokat az irányelveket, amelyek a fenyegetések és veszélyek elhárításához képességeket hoznak létre. Ezek közül kiemelendő a katonai képességek kialakítása. Ez a hidegháború utáni időszakra is igaz, még akkor is, ha aránybeli eltolódás van a gazdasági teljesítőképesség javára.

A címben jelölt térség biztonságpolitikájának elemzésére jó lehetőség a regionális biztonsági komplexum elméletének alkalmazása is, amely gyakorlati segítséget biztosít a régió biztonsági rendszerének jellemzésére. Esetünkben a V4 közössége alkotja a magját, az európai regionális biztonsági komplexum közép-európai szubkomplexumát.⁸

A közép-európai régió és az együttműködés főbb jellemzői

A bipoláris világ megszűnte után úgy tűnt, hogy az új geopolitikai helyzetnek globálisan egy nyertese van, az Amerikai Egyesült Államok. Ugyanakkor ebben az időben a közép-európai térség gazdasági és politikai együttműködését, integrációs lépéseit egyaránt jellemezte sikertelenség és siker. Ez utóbbi inspirálta írásom témaválasztását, de ennek bizonyítására csak az 1990-es évek utáni időszak történései a mérvadók. (Így például a Közép-európai Kezdeményezés [KEK], az 1991 februárjában létrehozott Visegrádi Együttműködés [V3/4], majd 1992-ben a Közép-európai Szabadkereskedelmi Megállapodás [CEFTA]. A Visegrádi Államok, miután az Európai Unió tagjává váltak, gyakorlatilag „eltávolodtak” a korábbi együttműködési formáktól, de a V4 csoport megmaradt, kiegészítve azzal a megjegyzéssel, hogy az együttműködés szakaszait vizsgálva bizony voltak hullámvölgyek... a részletek az alább.)

Közép-Európa pusztán a földrajztudomány eszközeivel aligha definiálható.⁹ Ezzel a megállapítással egyet kell értenünk, hiszen Közép-Európa térsége sajátos történelmi fejlődésen ment keresztül. Az egymást részben átfedő civilizációs, kulturális, gazdasági, földrajzi és politikai tényezők által elemzett térség kiterjedése mindig változott. Ennek oka az éppen aktuális történelmi korszak és azok a szempontok, amelyek alapján szemlélődünk, elemzünk.

A térség elnevezés maga geopolitikai és geostratégiai jelentéssel bír, ugyanakkor a térség meghatározása, illetve határok közé szorítása nem könnyű feladat. Általában elfogadott

8 VIDA Csaba: *A regionális biztonsági komplexum elmélete és alkalmazása Közép-Európára*, Hadtudomány, 17(2007)/1. Forrás: www.zmne.hu/kulso/mhtt/hadtudomany/2007/1/2007_1_5.html (letöltve: 2016. 01. 09.) Az elméletről további részletekért lásd: Barry BUZAN, Ole WEAVER: *Regions and Powers: the structure of international security*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003; Barry BUZAN: *Regionális biztonság*, = *Biztonságpolitikai szöveggyűjtemény I.* ZMNE, Budapest, 1999; MATUS János: *A jövő árnyéka*, Pesti Csoport, Budapest, 2005.

9 TERÉNYI János: *Közép-Európa a magyar külpolitika optikájában*, Külügyi Szemle, (2010)/1, 3.

alkalmazás, hogy ez a terület Németország és Oroszország között található, de a szóban forgó térség „inkább egy változó geometria kifejeződése”.¹⁰

Közép-Európa és/vagy Kelet-Európa külső határaival, illetve belső tagoltságával kapcsolatosan már jó ideje viták voltak/vannak a kérdéssel foglalkozó szakmai berkekben, így történészek, geográfusok, politológusok között. Ennek történelmi háttéréről, illetve az egyes megnevezések magyarázatairól sokan és sokféle írást közöltek már.¹¹ Példának okán Romsics Ignác hivatkozott munkájában Bibó István és Szűcs Jenő munkái alapján az érintett régiót (Közép-Európa) alapvetően az átmenetiség és a viszonylagosság jellemzi. Ezt támasztja alá Terényi János írásában is, azaz „*átmeneti jellegét az európai történeti fejlődés »nyugati« és »keleti« archetípusai közötti [...] ingamozgás, míg viszonylagosságát a térség erővonalait korszakonként eltérő módon és mértékben meghatározó hatalmi tényezőkhöz (Németország, a Habsburg Birodalom/Ausztria–Magyarország, Oroszország/Szovjetunió) fűződő kapcsolat mikéntje adja meg*”.¹² Vagy egy másik megközelítés: a Nyugat és Oroszország, illetve a „hatalommegosztás nyugati hagyománya” és a „hatalom koncentrációjának keletei tradíciója” közötti „átmeneti zónát” Schöpflin György, a brit történészi hagyományokat követve még 1990-ben Kelet-Európának titulálta. Ezen belül azonban a cseh–lengyel–magyar területeket Közép-Európának nevezte. Egy másik munkájában pedig úgy fogalmazott, hogy a Balkán és „az ukrán végek” mellett Lengyelország „keleti határvidéke”, illetve a „Pannon-alföld” is része „a zabolátlan, vad Kelet-Európának”.¹³

A Visegrádi Együttműködés kül- és biztonságpolitikája

A múlt...

A Visegrádi Csoport (a továbbiakban: Visegrádi Országok, Visegrádi Hármak/Négyek, V3/V4) 1991. február 15-én alakult meg: Magyarország, Csehszlovákia (1993. január 1-jétől Csehország és Szlovákia), valamint Lengyelország együttműködéseként. A regionális szerveződést a résztvevők a szétesett szovjet „külbirodalom” közép-európai részének összefogására hozták létre, annak érdekében, hogy közösen lépjenek fel a számukra fontos területeken, azaz előkészítsék és összehangolják a csatlakozást az európai integrációs szervezetekhez.

Az összefogás szándéka 1990 tavaszán került felszínre, amikor Václav Havel cseh-szlovák államfő kezdeményezésére április 9-én Pozsonyban magyar–csehszlovák–lengyel csúcstalálkozót tartottak, amelyen Magyarországot Szűrös Mátyás ideiglenes köztársasági elnök és Németh Miklós kormányfő képviselte. Az elképzelés tovább érlelődött 1990 novemberében, amikor a párizsi Európai Csúcs alkalmával Antall József kormányfő

10 SCHMIDT Andrea: *Közép-Európa – a vasfüggönytől az európai integrációig = Az átalakuló világrend küszöbén*, szerk. GRÜNHUT Zoltán, Vörös Zoltán, IDResearch/Publikon Kiadó, Pécs, 2013, 59.

11 A teljesség igénye nélkül: ROMSICS Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*, Napvilág Kiadó, Budapest, 1998, 17–31.

12 TERÉNYI: i. m., 4.

13 SCHMIDT: i. m., 61.

különtárgyalást folytatott a közép-európai országok szorosabb együttműködéséről Václav Havel csehszlovák elnökkel és Tadeusz Mazowiecki lengyel miniszterelnökkel.

A névadó összejövétel 1991. február 15-én volt Budapesten, majd Visegrádon. Az Országgyűlés épületében plenáris ülés nyitotta meg az eseménysorozatot, a magyar tárgyaló csoportot Antall József miniszterelnök, a csehszlovákok Václav Havel köztársasági elnök, a lengyelt pedig Lech Walesa államfő vezette. A résztvevők hangsúlyozták, hogy olyan együttműködési keret létrehozásáról van szó, amely „nem irányul senki ellen, s amelynek alapját a három ország hasonló gazdasági-politikai fejlődése és csaknem azonos külső megítélése képezi mind a 24-ek,¹⁴ mind pedig az Európai Közösség részéről. A felek megállapodtak abban, hogy évente egy alkalommal csúcstalálkozót tartanak váltott helyszínnel, évente kétszer külügyminiszeri vagy külügyminiszter-helyettesi szintű találkozókat rendeznek, s az egyes együttműködési kérdéscsoportok részletes kidolgozására munkabizottságokat alakítanak.”¹⁵

A gazdasági-politikai formáció elnevezését Antall József a következőképpen indokolta: „a hármas csúcshoz szándékosan adtak ilyen történelmi háttérrel, utalva arra, hogy a közép-európai államok mindig ugyanahhoz a civilizációhoz tartoztak, közös kulturális és szellemi értékeket vallanak, közősek a vallási hagyományaik, amelyeket meg kívánnak őrizni és tovább kívánnak erősíteni.”¹⁶

Az újonnan létrehozott együttműködési felület nem irányul más országok kirekesztésére, hanem a Pentagonáléhoz¹⁷ hasonlatos laza együttműködési formát körvonalaz. Az akkori magyar miniszterelnök leszögezte, hogy a hármas együttműködést nem kívánják újabb tagokkal bővíteni, s kiemelte: a fejlett Európához való csatlakozást egy egyeztető folyamatnak szükséges megelőznie annak érdekében, hogy a közép-európai régió országai ne álljanak egymás útjába, s ne keresztezzék egymás érdekeit.

Ezek aztán később a Közép-európai Kezdeményezés nevet vették fel (Central European Initiative – CEI), ezzel a közös fellépés és együttműködés jó példáját mutatva a Nyugat számára.¹⁸ Azonban, mint a Visegrádi Együttműködésnél is hasonló volt, a CEI sem egy közép-európai védelmi szervezetnek jött létre, sokkal inkább csak annak demonstrálására, hogy az euroatlanti integrációba az együttműködésen át vezet az út. Fontos kiemelni még, hogy célja volt a történelmi Közép-Európa helyreállítása, vagyis egy olyan keretet adni a térség országai számára, ahol az őket érintő politikai kérdések megvitathatók, a gazdasági tervek elhatározhatóak, illetve végrehajthatók, azaz a TÉRSÉG sajátos problémái közös megoldást nyerhetnek.

Sikeresebb kezdeményezésnek bizonyult a Közép-európai Szabadkereskedelmi Övezet (Central European Free Trade Area – CEFTA) létrehozása 1992. december 21-én. Ezt három visegrádi ország alapította, de hamarosan csatlakozott hozzá a térség többi állama

14 A magyar EU-tagság története 2011. első fele. Forrás: eu.kormany.hu (letöltve: 2016. 02. 17.)

15 *Európai integrációt készítettek elő a visegrádi négyek.* Forrás: Múlt-kor.hu (letöltve: 2011. 02. 15.)

16 *Uo.*

17 Ilyen volt az úgynevezett Pentagonálé (Magyarország, Jugoszlávia, Csehszlovákia, Ausztria és Olaszország részvételével), illetve ennek Lengyelországgal való kibővülése után a Hexagonálé. Kiss J. László: *A kádárizmustól az EU-tagságig: a magyar külpolitika metamorfózisa = Magyar külpolitika a 20. században*, szerk. GAZDAG Ferenc, Kiss J. László, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2004, 53.

18 *Uo.*

is. A szervezet a kereskedelmi korlátok leépítése területén jelentős eredményeket ért el, s 2000-re tagjai a mezőgazdasági és az ipari termékekre vonatkozóan szinte teljes mértékben lebontották vámjaikat. A többi közép-európai együttműködéshez hasonlóan azonban itt is bebizonyosodott, hogy az együttműködés legfőbb mozgatója az EU-hoz való csatlakozás ígérete. Így 2003. július 4-én a CEFTA tagállamai Bledben (Szlovénia) aláírták azt az egyezményt, amely alapján, ha valamelyik tagország belép az EU-ba, egyazon időpontban megszűnik a CEFTA-tagsága. Hamar kiderült tehát, hogy az térségen belüli együttműködés korántsem képes helyettesíteni az euroatlanti integrációhoz való csatlakozást, sokkal inkább csak kiegészítője lehet annak. Sem elégséges közös érdek, sem pedig közös akarat nem létezett a regionális együttműködés megerősítéséhez.

Mindemellett a CEFTA 1992. decemberi aláírása a Visegrádi Csoport fontos sikere volt, ugyanis 1993 elejétől a Visegrádi Országok közötti együttműködés a kifulladás jeleit mutatta.¹⁹ Ennek több oka is volt, bár nyilvánosan ezt nem kommunikálták. Néhány ok a teljesség igénye nélkül: Csehország és Szlovákia önálló állammá válása után annak a ténynek a nyilvánvalóvá válása, hogy a közép-európai regionális politika tekintetében eltérő érdekeik vannak. Akár a miniszterelnök, akár a regnáló külügyminiszter kijelentéseit vizsgáljuk, látható, hogy a cseh európai integrációs törekvések nem a Visegrádi Együttműködés folyamatában lettek elképzelve. Ezt erősítette Brüsszel 1993. júniusi bejelentése is, miszerint az EU a teljes jogú tagság feltételeit egyénileg kívánja megtárgyalni az országokkal a közép-európai térségből. Tóth Péter szerint „általánosságban [...] a Nyugat [...] maga is hozzájárult a visegrádi együttműködés kudarcához”, hiszen akár a NATO-tagságért, akár az uniósért versenyfutásra inspirálta az országokat.²⁰ További nehézséget jelentett akkoriban még az is, hogy Szlovákiában Vladimír Meciar európai normáktól eltérő belpolitikája miatt az ország kimaradt a NATO-bővítés első köréből, de a szlovák–magyar (bős–nagygyarosi) vízlépcső vita sem tett jót az együttműködésnek.

Összességében a V4 csoport együttműködési megújulása az 1998. októberi budapesti találkozóval vette kezdetét.²¹ 1999 májusában a felek a további együttműködés szempontjából meghatározó pozsonyi csúcstalálkozón (nyilatkozat formájában) a jövőre vonatkozóan hét fő együttműködési területet jelöltek ki.²² Emellett a négy ország miniszterelnöke lefektette azokat együttműködési alapelveket, amelyek segítségével valóban életképes mechanizmust teremtettek, ami a további kooperáció alapja és működési kerete is egyúttal. Ez azt jelenti, hogy létrehozták „az elnökségi rendszert”, ami évenkénti rotációs formában működik. Azaz

19 TÓTH Péter: *A középfatalmi szerep lehetőségei és korlátai Közép-Európában – a lengyel eset*, Védelmi tanulmányok, 40. SVKH, Budapest, 2000, Budapest, 95.

20 Uo., 96.

21 A V4 részletes története, dokumentumai, jelenlegi jellemzői elérhetők a Szervezet honlapján. Forrás: Visegrad Group.eu (letöltve: 2016. 01. 11.)

22 Külpolitika: a régió közös érdekeinek megjelenítése, rendszeres konzultációk, Szlovákia NATO-tagságának elősegítése, uniós felkészülés... Belügy: határőrizeti, migrációs problémákban, szervezett bűnözés, terrorizmus ügyekben együttműködés... Oktatás, kultúra, társadalmi kapcsolatok, ifjúság, sport... Tudomány, kutatás: az EU által felajánlott projektekben együttes munka... Környezetvédelem: környezeti károk, veszélyek elhárítása... Infrastruktúra: telekommunikáció, szállítás, energiabiztonság területén való együttműködés... Határmenti együttműködés: EU regionális támogatásának felhasználása területén együttműködés... TÓTH: *A középfatalmi szerep... i. m.*, 97.

az éppen aktuális elnök-ország viszi az együttműködés ügyeit, rendezi a megszabott politikusi találkozókat, s tartja napirenden a találkozók lefektetett mechanizmusát.²³

Minden elnökségnek már előzetesen programot kell készítenie, amit majd az adott év elteltével a tagállamok miniszterelnökei és miniszterei értékelnek. Egyelőre nem látszik az együttműködést szabályzó mechanizmus intézményesítési szándéka. Nem olyan mély s nem is olyan „bonyolult” az együttműködés, amihez intézményi struktúra kiépítése szükséges lenne.²⁴ Igaz, egy kivétel van: a 2000-ben létrehozott Nemzetközi Visegrádi Alap. Az alap a tagállamok civil csoportjainak összekapcsolását, illetve a kulturális és oktatási együttműködés minél gazdagabb formációit szeretné létrehozni. Ez a pozsonyi székhelyű, népszerű s mára igen sokféle igényt kielégítő, de szerény pénzügyi eszközökkel rendelkező alap bizony időnként a tagállamok által megemelt támogatásokkal képes csak az igényeket kielégíteni. Maga az alap akár szimbóluma is lehet a közép-európai kulturális hasonlóság hangsúlyozásával, az együttműködések erősítésével, hiszen ezzel lehetőséget teremt a társadalmi igény ilyen irányú vérkeringésbe kerüléséhez.

A jelen...

Az utóbbi időkben történt kívülről és belülről is olyan „megkeresés”, ami a V4 bővítésére irányult. A kérdés ugyan nincs napirenden, már csak azért sem, mert a jelenlegi egyensúly is kényes, s inkább a bennlévők kohézióját kell erősíteni, majd utána lehet tovább bővíteni. Elképzelhető irány azonban a V4+ együttműködési formáció, amely tetszőleges számban és variációban alakítható, éppen az aktuális igények kielégítésére.

Az elmúlt 15 évben a négy ország elérte a kilencvenes években kitűzött célját. 1999-ben NATO-tag lett Lengyelország, Magyarország, Csehország, majd 2004-ben pedig Szlovákia is. A 2004-es esztendő az uniós tagságot is meghozta a Visegrádi Országoknak. A külső szemlélő számára akár okafogyottá is válhatott volna a fennmaradás, de a V4-ek rácaffoltak erre. 2004-ben a csehországi Kroměřížben nyilatkozatot adtak ki, amely újabb mérföldkőnek számít az együttműködés történetében.

Az új idők szavára megerősítették korábbi működési alapelveiket, illetve egy függelékben tovább körvonalazták a kooperáció új területeit. Kétirányú mélyítés következett be. Egyrészt a tagállami belső együttműködés során a társadalmi kohézióra fókuszáltak, másrészt az együttműködés kifelé irányuló területén pedig az uniós belső és külsős agendájának szeleteire figyeltek (a Balkán országaira, a Keleti Partnerségbe bevont államokra).

23 HAMBERGER Judit: *Közép-Európa politikai dimenziójának megvalósítási kísérlete: a visegrádi együttműködés (V4)*, Külügyi Szemle, (2010)/2, 44.

24 HAMBERGER: *i. m.*, 45.

És a jövő

2014. november 1-jéig, ameddig a Lisszaboni Szerződés szerinti szabályozás nem szüntette meg a súlyozott szavazatok rendszerét, a Visegrádi Országok előtt nagyobb lehetőségek voltak nyitva általában, az európai politika befolyásolására. A négy ország együttes súlyozott szavazati aránya megegyezett Franciaország és Németország együttes súlyával, így blokkoló kisebbséget tudott képezni. A lengyel érdekek azonban nem a kis közép-európai országok támogatását szolgálták, hanem inkább a német–orosz tengely közötti lavírozást. „*Lengyelország fel akart nőni a Nyugathoz, és ehhez mérten szerepelt az uniós döntéshozatali folyamatokban is. Emellett Németország is bebiztosította, hogy a visegrádi találkozók alkalmával ne születessen olyan döntés, amely esetleg hátrányosan érintheti uniós terveit, hiszen a visegrádi találkozók megfigyelőként rendszeresen részt vett.*”²⁵ A 2014 áprilisában született döntés értelmében a jövőben Ausztria és Szlovénia is részt vehet a Visegrádi Négyek találkozóin. Más országok is figyeltek a közép-európai összefogás lépéseire, például Kína, Törökország és India politikai vezetői szívesen működtek/működnek együtt a csoporttal mint egésszel.

A nyitottság mellett „kérdés” még az intézményesülés szükségessége, ugyanis jelenleg (a már bemutatott Nemzetközi Visegrádi Alap kivételével) a kooperáció informális egyeztetések keretében működik. Az intézményesült forma, ha nem vezet túlbürokratizálódáshoz, növelhetné a döntéshozatali hatékonyságot. „*Annak ellenére, hogy voltak pillanatok, amikor úgy tűnt, a Visegrádi Együttműködés szét fog esni, még mindig működő érdekközösségről van szó. Sőt, az utóbbi időben mintha élénkülés lenne látható.*”²⁶ 2013. július 1-jétől egy éven át Magyarország töltötte be a Visegrádi Csoport évenként rotálódó elnöki funkcióját. Az elnökségi program prioritásai a gazdasági kooperáció, az energiabiztonság, a védelempolitika, az észak–déli közlekedési infrastruktúra, a külpolitikai kezdeményezés és a parlamenti dimenzió köré csoportosulnak.

Eredmények

A gazdasági aspektust vizsgálva látható a négy ország gazdasági szerkezetének hasonlósága, így többnyire a hasonló problémákkal való küzdelem is. 2014. április 10-én a Visegrádi Országok kereskedelmi és iparkamarai vezetői megállapodást írtak alá a kamarai együttműködés erősítéséről. A megállapodás lényege, hogy a négyek közös álláspontot alakítanak ki a gazdaságot érintő uniós kérdésekben, feltárják a kölcsönösen előnyös lehetőségeket az autóipar, elektronika, élelmiszeripar, energetika, logisztika és turizmus területén, valamint támogatják a vállalkozásokat üzleti kapcsolataik bővítésében. Az egyes országok kereskedelmi kamarái közötti együttműködés a kis- és középvállalkozások külpiacokon történő versenyképességének fokozásához is hozzájárulhat.

A biztonságpolitikai kihívásokra adott válaszok is hasonlóak, így érthető, hogy a védelmi kérdésekben is van esélye a közös nevezőnek. A védelempolitika terén, különös

25 OROSZ Judit: *A Visegrádi Együttműködés jelene és jövője*, 2014. 05. 02. Forrás: Kitekintő.hu (letöltve: 2016. 01. 12.)

26 Uo.

tekintettel a jelenlegi ukrán helyzetre, „az oroszoktól való félelem egybekovácsolja a visegrádi országok érdekeiket”.²⁷ Ezért került sor 2013-ban lengyel parancsnokság alatt, 2016-os céldátummal a visegrádi katonai alakulat felállításáról való megegyezésre. A körülbelül 3000 fős haderő alkalmazását és feladatait az unió harccsoportjairól szóló elvek határozzák majd meg. Ez a megállapodás a regionális katonai-biztonságpolitikai együttműködés kezdetét jelenti. Mindemellett a magyar elnökség még további regionális biztonsági intézkedések előkészítését végezte (hosszú távú kiberbiztonsági együttműködési mechanizmus, V4+ Ukrajna EU-harccsoport, közös V4 légi felügyelet stb.).

A katonai együttműködés mellett a közös biztonságpolitika másik fontos területe az energiabiztonság kérdése. A Visegrádi Országok nagymértékben kitéttek az orosz energia-importnak. Bár függőség szempontjából a négy ország között van különbség – az európai tag-államok között Lengyelország és Csehország a legkevésbé, míg Magyarország és Szlovákia a leginkább függő ország – az alapvető strukturális hasonlóságok miatt az energiadiverzifikációról és a piaci integrációról való közös gondolkodás látszik a legkézenfekvőbb megoldásnak. Az orosz befolyás enyhítése érdekében jelenleg az észak–déli energiahelyettesítő kialakításán dolgoznak a négyek. Például ennek egy fontos eleme a magyar–szlovák interkonktor is, amely 2015 júliusától már biztosítja a kétirányú földgázszállítást.²⁸ A bővítéssel összefüggő kérdések között kell megemlítenünk egyrészt a Keleti Partnerséget, amelynek erősítése növelheti a visegrádi régió presztízsét, továbbá piacot nyithat a befektetések számára. Másrészt mindenképpen fontos megemlítenünk a nyugat-balkáni térség (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Koszovó, Macedónia, Montenegró, Szerbia) integrációjának kérdését, ahol a V4 segítheti a mielőbbi uniós integrációt. Ilyen szempontból a V4 és az EU érdekei kövessék, de a Visegrádi Országoknak geopolitikai, gazdasági, történelmi és kulturális okokból is érdeke a Nyugat-Balkán integrációja. A nyugat-balkáni térség stabilitásának előmozdítása út lehet az Európát sújtó gazdasági krízisből való kilábalás felé, ezen túlmenően az EU határainak kitolása biztonságpolitikai szempontból is fontos lenne.

Összességében a Visegrádi Együttműködés számos tekintetben biztosíthat fejlődési utat a tagországok számára. A kooperáció minősége pedig elsősorban a közös akarat függvénye, amit persze a közvetlen biztonsági környezet befolyásolhat, de a hatása biztos.

Befejezés helyett

A leírtak ugyan gondolatébresztőként, de sugallják, hogy a globalizáció eredményeként a bizonytalanság elemei is globálissá váltak, s a megoldásban nagy felelősség hárul a nemzetközi szereplőkre. Az eredmény tehát rajtunk múlik. De van-e esélyünk megérteni a körülöttünk zajló eseményeket, megismerni az azokat motiváló erőket, szereplőket, szabályokat? Biztonság, külpolitika, nemzetközi politika, régiók, EU – napi szinten halljuk, olvassuk e fogalmakat, de vajon értjük-e a jelentésüket, felismerjük-e ezeken keresztül a sorsunkat befolyásoló lényeges elemeket, amelyek megerősítésével, kiemelésével

²⁷ Uo.

²⁸ *Működik a szlovák–magyar vezeték, új úton jöhet a gáz.* Forrás: hvg.hu (letöltve: 2015. 07. 01.)

egy „emberibb arcú globalizációt” tudunk létrehozni, ami a társadalmi kérdésekre is „fogékonyabb”? (Joseph E. Stiglitz elképzelése ez az emberarcú globalizmusról.²⁹)

A térséget jellemző „biztonságfelfogásában” a rendszerváltás kezdetétől első helyen szerepelt a gazdasági és szociális biztonság. Az itt élő emberek elsősorban a gazdaság fellendítését és a szociális biztonság megteremtését várták/várják el a politikai elittől. Ez a biztonságpercepció, valamint az, hogy a térség nem érzékel hagyományos külső fenyegetést, továbbra is meghatározó tényezője marad a politikai elit és a társadalom védelmi szférához való viszonyának. Nem változott ez mára sem. Így például a védelmi szektorok finanszírozásában fontos szerepe lesz a 2008-as pénzügyi-gazdasági világválság hosszának és mélységének, s a költségvetésekre belátható ideig az alacsony szinten való stagnálás lesz leginkább jellemző.³⁰ A válságra másként reagáltak még az egységes csoportként kezelt Visegrádi Országok is. Tükröződik ez például az unió társadalmi megítélésében is: Lengyelországban, amely a válság során az egyik legjobb gazdasági eredményt mutatta, az integráció támogatottsága továbbra is magas (69%), a gazdasági visszaeséssel küzdő Csehországban (34%) és Magyarországon (42%) viszont csökkent.³¹

Az eddigieket összegezve: a felelősség a fejlett országoké, a megoldás kulcsa a nemzetközi együttműködésben rejlik. A regionális biztonsági együttműködés – esetünkben a közép-európai szubkomplexumban – mindezt tovább erősíti.

29 Joseph E. Stiglitz Nobel-díjas amerikai közgazdászprofesszor, aki korábban Clinton amerikai elnök gazdasági főtanácsadója és a Világbank vezető közgazdásza volt. Lásd: Joseph E. STIGLITZ: *A globalizáció és visszasságai*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2003, 230–231.

30 CSIKI Tamás, TÁLAS Péter, VARGA Gergely: *Kelet-közép-európai perspektívák 2030-ig*, Nemzet és Biztonság, (2014)/2, 37.

31 CSIKI et al.: *i. m.*, 40.

A kötetben közreműködő szerzők

Dr. Arató Krisztina habilitált egyetemi docens, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Politikatudományi Intézetének igazgatóhelyettese, a Magyar Politikatudományi Társaság elnöke.

Prof. Dr. Békés Csaba egyetemi tanár D.Sc., történész, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének tudományos tanácsadója, a budapesti Hidegháború-történeti Kutatóközpont alapító igazgatója, a Budapesti Corvinus Egyetem oktatója.

Dr. Bene Krisztián egyetemi adjunktus, a Pécsi Tudományegyetem Romanisztika Intézet Francia Tanszékének vezetője, a Magyar Történelmi Társulat tagja, a Modernkori Oroszország és Szovjetunió Története Kutatócsoport alelnöke, az MTA Pécsi Területi Bizottsága Nyelv- és Irodalomtudományok Szakbizottság Romanisztikai Munkabizottságának tagja, az MTA köztestületének tagja, a Magyar Hadtudományi Társaság Dél-Dunántúli tagozatának elnöke.

Csiki Tamás, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar Stratégiai és Védelmi Kutatóközpontjának tudományos segédmunkatársa.

Dr. Fejérdy Gergely egyetemi adjunktus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet Új- és Legújabbkori Történelem Tanszékének oktatója, a Külügyi és Külgazdasági Intézet munkatársa, a Párizsi Magyar Nagykövetség diplomatája.

Dr. Forgács Balázs százados PhD, egyetemi docens, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Katonai Vezetőképző Intézet Hadászati és Hadelméleti Tanszékének oktatója.

Dr. Garadnai Zoltán, a Magyar Nemzeti Levéltár munkatársa, Franciaország-kutató.

Prof. Dr. Gulyás László egyetemi tanár, a Szegedi Tudományegyetem oktatója, az MTA IX. Osztály Regionális Tudományos Bizottság Régiónörténeti Kutatások Albizottságának elnöke, a *Közép-Európai Közlemények* című folyóirat alapító főszerkesztője, a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) vezetője.

Dr. Gyarmati István egyetemi docens, az Eszterházy Károly Főiskola Politológia Tanszékének oktatója, nagykövet, a Geneva Centre for the Democratic Control of Armed Forces (DCAF) politikai főtanácsadója, a Szegedi Biztonságpolitikai Központ tanácsadó testületének elnöke, a Belgrade Fund for Political Excellence végrehajtó tanácsának elnöke, az International Commission on the Balkans tagja.

Prof. Dr. Halmai Péter egyetemi tanár, akadémikus, a Nemzeti Közszerológati Egyetem Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar Nemzetközi Gazdasági és Közpolitikai Tanulmányok Tanszékének vezetője, Ad Personam Chair, Jean Monnet Program (European Commission), az MTA tanácskozási jogú tagja.

Dr. Hettyey András egyetemi adjunktus, a Nemzeti Közszerológati Egyetem Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar Nemzetközi Tanulmányok és Diplomácia Tanszékének oktatója.

Prof. Dr. Horváth Jenő habilitált doktor, nyugalmazott egyetemi magántanár, történész, a történettudomány kandidátusa, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar és a Budapesti Corvinus Egyetem egykori oktatója.

Dr. Horváth Miklós egyetemi tanár, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet Legújabbkori Történeti Tanszékének oktatója, az MTA doktora.

Dr. Kaiser Ferenc egyetemi docens, a Nemzeti Közszerológati Egyetem Nemzetbiztonsági Intézet Katonai Nemzetbiztonsági Tanszékének vezetője.

Dr. Kalmár Melinda, PhD, történész, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Jelenkortörténeti Tanszékének tudományos főmunkatársa.

Dr. Koller Boglárka egyetemi docens, a Nemzeti Közszerológati Egyetem Nemzetközi és Európai Tanulmányok Karának dékánja, Európa-tanulmányok Tanszékének vezetője.

Prof. Dr. Losoncz Miklós kutatóprofesszor, a Budapesti Gazdasági Egyetem Pénzügy Intézetének oktatója, az MTA doktora.

Dr. Lugosi Győző egyetemi docens, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékének oktatója, a TIT Kossuth Klub Egyesület elnöke, az *Eszmélet* című folyóirat szerkesztője.

Dr. Marsai Viktor egyetemi adjunktus, a Nemzeti Közszerológati Egyetem Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszékének oktatója.

Dr. Molnár Anna habilitált egyetemi docens, a Nemzeti Közszerológati Egyetem Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszékének, valamint a Nemzetközi Biztonsági Tanulmányok Tanszékének vezetője, a European Security and Defence College (ESDC) Executive Academic Board tagja, az MTA Nemzetközi és Fejlődéstanulmányok Tudományos Bizottságának tagja.

Nagyné Dr. Rózsa Erzsébet egyetemi docens, a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar Nemzetközi Kapcsolatok és Diplomácia Tanszékének oktatója, a *Nemzet és Biztonság* című folyóirat szerkesztőbizottságának tagja, a *Mediterrán és Balkán Fórum* című periodika szerkesztőbizottsági tagja.

Dr. Pál István adjunktus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékének oktatója.

Dr. Rácz András adjunktus, a Finn Külügyi Intézet (The Finnish Institute of International Affairs) tudományos főmunkatársa, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának oktatója.

Dr. Remek Éva egyetemi docens, a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar Nemzetközi Biztonsági Tanulmányok Tanszékének oktatója, a Magyar Történelmi Társulat, az MTA VEAB, a kari TDKT, a Hadtudományi Társaság, valamint a Hadtudományi Doktori Iskola tanácsának és az MTA köztestületének tagja.

Prof. Dr. Rostoványi Zsolt DSc, egyetemi tanár, rector emeritus, Budapesti Corvinus Egyetem oktatója, a BCE Doktori Tanácsának elnöke, az MTA Nemzetközi és Fejlődéstanulmányok Tudományos Bizottságának elnöke.

Siklósi Péter, a Honvédelmi Minisztérium védelempolitikáért és védelmi tervezésért felelős helyettes államtitkára, a Magyar Atlanti Tanács alelnöke.

Prof. Dr. Stipta István egyetemi tanár, a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának oktatója, az MTA köztestületének, valamint Állam- és Jogtudományi Bizottságának tagja, a MAB Társadalomtudományi Bizottságának tagja.

Prof. Dr. Szávai Ferenc, a Kaposvári Egyetem rektora, az Alliance of Central-Eastern European Universities elnöke, a Kaposvári Egyetem Habilitációs és Doktori Tanácsának tagja, a Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola Tanácsának elnöke, az MTA IX. Osztály Nemzetközi és Fejlődéstani Doktori Bizottságának tagja, az MTA Egyetemtörténeti Albizottságának alelnöke.

Prof. Dr. Szilágyi István egyetemi tanár, az MTA doktora, a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézet oktatója, az MTA Politikatudományi Bizottság tagja, a spanyol Academia Internacional de Ciencias, Tecnología, Educación y Humanidades nemzetközi tudományos akadémia tagja.

Dr. Takács Judit, a Honvédelmi Minisztérium Védelempolitikáért és Védelmi Tervezésért Felelős Helyettes Államtitkári Titkárságának titkárságvezetője.

Dr. Tálás Péter egyetemi docens, a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar Stratégiai Védelmi Kutató Központjának vezetője.

Dr. Tóth Norbert egyetemi docens, a Nemzeti Közszerológiai Egyetem Nemzetközi és Európai Tanulmányok Kar Nemzetközi Jogi Tanszékének oktatója, az MTA Állam- és Jogtudományi Bizottság Nemzetközi Közjogi Albizottságának tagja, a *Pécs Journal of International and European Law* című szakfolyóirat szerkesztőbizottsági tagja.

Dr. Tuka Ágnes habilitált egyetemi docens, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Társadalmi Kapcsolatok Intézete Politikatudományi és Nemzetközi Tanulmányok Tanszékének oktatója, a pécsi Jean Monnet Kiválósági Központ vezetője, a Magyar Politikatudományi Társaság és a Hungarian European Community Studies Association tagja.

Dr. Vizi László Tamás történész, jogász, főiskolai tanár, a Kodolányi János Főiskola oktatási rektorhelyettese, az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság Történettudományi Szakbizottságának elnöke, az MTA Regionális Tudományi Bizottság Régiótörténeti Kutatások Albizottságának tagja, a *West Bohemian Historical Review* és a *Central European Papers* című periodikák szerkesztőbizottsági tagja.

A Dialóg Campus Kiadó
a Magyar Szak- és Elektronikus Kiadók
és Szerzőik Egyesülésének tagja.

Nordex Nonprofit Kft. – Dialóg Campus Kiadó • www.dialogcampus.hu •
www.uni-nke.hu • 1094 Budapest, Márton utca 19. • Telefon: (1) 608 1488
E-mail: info@dialogcampus.hu • A kiadásért felelnek: dr. Bázing Zsuzsanna
és Petró Ildikó ügyvezetők • Kiadói szerkesztők: Balla Zsófia, Jordán Gergely
• Tördelés: Corrigendum Bt. • Nyomdai kivitelezés: Nordex Nonprofit Kft. •
Felelős vezető: Kóti Gergő

ISBN 978-615-5680-08-3

Az elmúlt évek radikális változást hoztak Európa biztonsági környezetében és belső viszonyaiban. A hidegháború végével beköszöntött „boldog békeidők” és az illúziók, hogy kontinensünk soha nem látott gazdasági virágzásának, illetve a jólét növekedésének nem lesz vége, szertefoszlottak. Az eurózóna elhúzódó válsága, az euroszkepticizmus erősödése, az ukrán krízis, valamint az Iszlám Állam felemelkedése ráébresztette a kontinens vezetőit és lakosságát, hogy a normalitásként kezelt stabilitás és fejlődés nem magától értetődő adottság, hanem kemény és elkötelezett munka eredménye. Európa – és benne Magyarország – nehéz, komplex és fájdalmas döntésekkel szembesül nap mint nap, s ez jelzi: az 1991 és 2008 közti kegyelmi állapot véget ért.

E kötet nem törekszik arra, hogy teljes egészében megvizsgálja a minket körülvevő folyamatokat; ezt sem terjedelme, sem tematikája nem teszi lehetővé. Ezzel szemben igyekszik látleleteket adni közös múltunkból és jelenünk-ből, amelyeknek tanulságai példaként szolgálhatnak, egyben segíthetnek abban, hogy a helyi értékükön kezeljük a látszólag „korábban ilyen még nem volt” eseményeket. A kötet tanulmányai színes csokrot alkotnak Magyarországon elmúlt száz évének történéseiről, az Európai Unióról, amely „válsága” ellenére továbbra is egyedi, szívós és ígéretes vívmánya kontinensünknek, illetve a Közel-Keleten, Afrikában zajló politikai, társadalmi változásokról, krízisekről és polgárháborúkról, amelyek következményeivel Európában is szembesülünk.

A kötet megjelenésének apropója a történelmi viharokon túl egy közös ünnepünk – egy közös pont valamennyi szerző munkásságában, amely szervezőerőül szolgált könyvünk számára. Ez pedig Gazdag Ferenc „tanárúr” 70. születésnapja. A professzor úr az összes tudományterületet, amely e gyűjteményben megjelenik, kutatta és oktatta. Éppen ezért e kiadvány egyben tisztelgés Gazdag „tanárúr” munkássága előtt.

A kiadvány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001
„A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés”
című projekt keretében került kiadásra.

ISBN 978-615-5680-08-3

9 786155 680083

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

SZÉCHENYI 2020

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE